श्रीमद्राघवेंद्रगुरुसार्वभौमविरचित ॥

॥ तत्वप्रकाशिका–भावदीपः ॥

अध्याय – १, २

Tatva-prakasika -- Bhavadipa

of

Sri. Raghavendratirtha

(Vols : **1 – 2**)

Edited by

Mahamahimopadhyaya Vidyaratna

R. S. Panchamukhi, *M. A.*

Dharwad

Gurusarvabhouma

Sri Raghavendra Tirtha Pratishthanam

DHARWAD

1980

॥ श्रीमद्राघवेंद्रगुरुसार्वभौमविरचितः ॥

॥ तत्वप्रकाशिका–भावदीपः ॥

अध्याय – १, २

Tatva-prakasika -- Bhavadipa

of

Sri Raghavendratirtha

(Vols : **1 – 2**)

Edited by

Mahamahimopadhyaya Vidyaratna
R. S. Panchamukhi, *M. A.*
Dharwad

Gurusarvabhouma

Sri Raghavendra Tirtha Pratishthanam

Dharwad

1980

Published by
A. R. Panchamukhi, B. E.
Pavaman–Research and
Publication Centre, Dharwad

Printed by :
Pavamana Printing Press
Research and Publication Centre,
College Road, Dharwad

PREFACE

Bhavadipa–a gloss on Tatvaprakasika of Shri Jayatirtha–tika (commentary) on Brahmasutra Bhashya of Sri Madhvacharya.

Sri Raghavendratirtha is a well-known Saint–philosopher of the 17th century who adorned the pontifical seat of Sri Madhvacharya with great pomp and celebrity. He is an indispensable guide to the students of Dvaita–Vedanta to interpret and understand the sense of the works of Sri Jayatirtha. He has condensed the meaning of all the original works of Sri Madhvacharya and Sri Jayatirtha for the benefit of the students and scholars. He calls them as **'Sangrahas'** e. g. गीतार्थसंग्रहः, सूत्रार्थसंग्रहः, महाभारततात्पर्यनिर्णयभावसंग्रहः, उपनिषदर्थसंग्रहः, भाट्टसंग्रहः etc. Sri Raghavendratirtha is the only **Tippanikara** who has attempted to give the gist of all the basic materials viz. the Vedas, including the Upanishads, Brahmasutras, Gita, Mahabharata and Ramayana under the torch light of the tenets of Madhvasiddhanta.

Sri Raghavendratirtha is at home with the terse texts of all the systems of philosophy, Tarka, Vyakarana, Mimamsa and Vedanta.

Guruguna stavana of Sri Vadindratirtha gives a critical appreciation of the works of this author in the following verses :

चित्ते नायुक्तमर्थं कलयति सहसा नाभिधत्ते न सद्भिः
साकं मीमांसते वा न लिखति वचसोद्घाटयत्याशयं स्वम् ।
उक्तं नो वक्ति भूयः क्वचिदपि लिखितं नैव निर्मार्ष्टि तस्मा-
दस्माभिः सत्प्रबंधप्रणयनविषये स्तूयते राघवेंद्रः ॥ –गु. स्त.

Bhavadipa is extolled as an apt apparel beautifully dressing the body of the 'Brahmasutras' - the Goddess of learning (Saraswati).

Sri Raghavendratirtha explains the scope and object of Bhavadipa in the following verses :

तत्वप्रकाशिकाकूतं चंद्रिकातः प्रकाशितम् ।
अपि मंदकृते सर्वविषया च कृतिर्मम ॥
नूतनै (रूहिता) रचिता ये तु दोषास्तेषामलग्नताम् ।
संप्रदर्शयितुं चाऽतः प्रसन्नाः संतु सज्जनाः ॥

The Tatparya Chāndrika of Sri Vyasatirtha disciple of Sri Brahmanyatirtha and Sri Laxmi-Narayanatirtha (Sripad-Raj) is the guiding star for the author to skip through and reach the shore of the ocean of the **Vedanta-shastra** (Philoshophical literature) without any fear of mishaps. Thus we find the author quoting the Tatparya Chandrika for the elucidation of the tough and unintelligible texte and knotty problems of philosophy. Just as Sri Jayatirtha remembers ānd adores with reverence Sri Padmanabhatirtha, the senior pupil of Sri Madhvacharya, Sri Raghavendratirtha pays implicit homage to Sri Vyasatirtha—

टीकातात्पर्यविवृतौ व्यासतीर्थादयः क्षमाः ।
वयं तु तत्कृतव्याख्याभावलेशं वदामहे ।।

Scholars like Sri Vyasatirtha only are competent to understand and explain the import of the Tika (टीका) of Sri Jayatirtha. But we are only giving the fringe of the meaning as given by Sri Vyasatirtha.

We may note the numerous references to the तात्पर्यचंद्रिका made by the author while interpreting the terse texts of the Tattvaprakasika.

Our author quotes profusely from न्यायविवरण, अणुभाष्य and अनुव्याख्यान etc. to support his interpretation. In some cases they are mentioned as giving alternate explanation within the limits of the Dvaita Siddhanta. Similarly Sri Raghavendratirtha is giving quotations from the Tattvapradipa of Sri Trivikrama Panditacharya, the Nyayamrita and Tarka Tandava of Sri Vyasatirtha to support and establish his interpretations. Thus he followes the methodology of his predecessors, Sri Jayatirtha and Sri Vyasatirtha in writing his tippanis. Tikacharya (Sri Jayatirtha) hints at this methodology in the opening verse of the Tattvaprakasika—

गंगासंगेन नैर्मल्यं रथ्याद्भिर्लभ्यते यथा ।
वाचो विशुद्धिसिध्यर्थं संगम्यंते गुरोर्गिरः ।। —त. प्र.

He joins his words (Tippani) with the words of Sri Madhvacharya (in interpretations आर्थिक संगम) or gives cross references from the different works of Sri Madhvacharya i.e. from **Anuvyakhyana, Anubhashya, Nyayavivarana** and from the Gita-Bhashya, Gitatatparya Nirnaya, Upanishadbhashya etc. This methodology, modernly known as Inter-disciplinary methodology, is adopted by

Sri Madhvacharya from the works of Sri Krishna Dvaipayana, Badarayana, or Vedavyasa who formulates his system of philosophy (Vedant) from the Vedas, Upanishads etc. This traditional method of interpretation is the most authentic and un-challengeable.

Thus far, about the methodology adopted by our author Sri Raghavendratirtha. Sri Vyasatirtha respects this style from his forerunners like Sri Jayatirtha as stated, above. This is the safest course to understand the import of the sastras handed down from teacher to his pupil.

Another object of his commentary **Bhavadipa** is to refute the antagonistic views of the critics of the Dvaita system of philosophy as they are based upon unauthentic or unreliable source materials. They are shown in the Bhavadipa to be wrong and fallacious.

See for Example : 1, 1, 1, P. 10. The defects pointed out by the critics are irrelevant and untenable. This is shown in the Bhavadipa in several instances. His admirable grammatical notes on some of the Sutras and Bhashya usages are eloquent in showing the author's thorough grasp and mastery over the Sanskrit texts on grammer. His thorough and intimate. aquaintance and grasp of the entire Vedic literature—**संहिता (मंत्र), ब्राह्मण, आरण्यक** and Upanishads and the different systems of philosophy viz. Tarka, Mimamsa, Vyakarana and different schools of Vedanta have added great strength to his genius as a scholar and interpreter.

The several branches of knowledge acquired by Sri Raghavendratirtha will be apparent to the reader of the gloss Bhavadipa published here and now placed before the scholars. We shall deal with this topic more fully in the general introduction appended to the next volume containing the remaining two adhyayas of this publication.

DHARWAD
27-8-1980-Wednesday
रौद्रि सं. श्रावण ब. द्वितीया

R. S. Panchamukhi.

॥ श्री गुरुभ्यो नमः ॥

श्रीमद्राघवेंद्रगुरुसार्वभौमविरचितः

॥ तत्वप्रकाशिका–भावदीपः ॥

प्रथमाध्यायः

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥ हरिः ॐ ॥

लक्ष्मीनारायणं नत्वा पूर्णबोधान्गुरूनपि ।
तत्वप्रकाशिकाभावदीपं कुर्यां यथामति ॥ १ ॥ यद्यपि

तत्वप्रकाशिकाऽऽकूतं चंद्रिकातः प्रकाशितं ।
अपि मंदकृते सर्वविषया च कृति र्मम ॥ २ ॥

नूतनै (रूहिता) रुदिता ये तु दोषास्तेषामलग्नतां ।
संप्रदर्शयितुं चाऽतः प्रसन्नाः संतु सज्जनाः ॥ ३ ॥

इह खलु विविधसांसारिकदुःखपरिश्रमिणामधिकारिणामखिलदुःखनिवृत्तिविशिष्टपरमानन्दावाप्तये प्रवृत्तानामाम्नायानामितिकर्तव्यताभूतब्रह्मसूत्राणां (च) यथावदर्थविवक्षया प्रवृत्तमतिगहनार्थं भाष्यं व्याचिकीर्षुर्ग्रंथादौ मंगलमाचरति जयतीर्थमुनिः ॥ शुद्धेति ॥

इदं च पद्यं भागवतस्थाद्यपद्यस्य तात्पर्यस्थाद्यपद्यमिव भाष्यस्थाद्यश्लोकविवरणरूपत्वात्तद्वदेव वक्ष्यमाणादिसूचकत्वेन व्याख्येयं । तथाहि । आद्याध्यायार्थस्य गुणैस्सर्वैरुदीर्णमित्यस्य व्याख्या शुद्धेत्यादि । तत्र शुद्धत्वं चंद्रिकारीत्या सांतत्वसातिशयत्वराहित्यं आनंदादेस्सर्वस्य विशेषणं । दुःखासंभिन्नत्वादेश्चितेत्यादिना लाभात् । उरुत्वादिकं तु सर्वविषयकत्वादिमात्रं । व्यक्तमेतत्सर्वमग्रे । आनंदमयोऽभ्यासादित्यादौ परिपूर्णानंदसंविदादेः अनुकृतेस्तस्यचेत्यादावुरुद्युतेः अत्तेत्यादौ सर्वसंहारकत्वाद्युक्त्या उरुबलस्य मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात्तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशादित्यादौ मोक्षदानादिना बहुलौदार्यादीनामुक्तेः । एतेन भाष्यस्थगुणपदस्य वैशेषिकादिप्रसिद्ध्या दुःखादिकं

वैदिकप्रसिद्ध्या सत्त्वादिकं वा नार्थ इत्युक्तं भवति । द्युतिबलादेर्गुणत्वं तु गुणाद्वाऽऽलोकवदित्यत्र द्वितीये तदनुविधानादिना वक्ष्यत इति भावः । ननु देहसत्त्वे दुःखादिभोगप्रसंगाद्दोषवर्जितमिति भाष्योक्तमसत् । करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः अंतवत्त्वमिति वक्ष्यमाणत्वात् । तदसत्त्वे ज्ञानादिगुणोदीर्णता भाष्योक्ता न युक्ता । असर्वज्ञतावेति सूत्रकृतैव वक्ष्यमाणत्वादित्यतो वीर्यादिदेहमिति । अप्राकृतदेहवत्वान्नदुःखादि दोषप्रसंग इति भावः । एतच्च अदृश्यत्वनयगुणसूत्रे रूपोपन्यासादित्यत्र सिद्धं । तथा अन्यभावव्यावृत्तेश्चेत्यादावपि तस्यैवारूपवदेवेत्यत्र तृतीये उपपादयिष्यमाणत्वात् । द्वितीयाध्यायार्थस्य दोषवर्जितमित्यस्य विवरणं चितेत्यादि । लेपः पुण्यपापसंबंधः । चितादयो मुखं प्रधानं येषामस्तीति चितादिमुखराः । ते च ते अशेषदोषा इति विग्रहः । खमुखकुंजेभ्य इति मत्वर्थे रः । यद्वा सन्मुखरितं सद्भिः प्रधानीकृतमिति दशमतात्पर्योक्तेर्मुखरशब्द एव प्रधानवाची । चितादिभिर्मुखराः ध्वनंत इव स्थिता इत्यर्थ इत्यप्याहुः । अधिकं तु भेदनिर्देशात् न कर्माविभागादितिचेन्नानादित्वात् असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः सर्वधर्मोपपत्तेश्च इत्यादिभिश्चितादिदोषाभावस्य द्वितीये वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । न कर्मेत्यत्र कर्मणोऽस्वातंत्र्योक्त्या तल्लेपाभावसिद्धेः । उक्तं च गीताभाष्ये । यः कर्मापि नियमयति कथं तत्तं बध्नातीति । एतेन तार्किकादिरीत्या रागादिरेव दोषपदार्थ इति भ्रमोऽपास्तः । तृतीयाध्यायार्थस्य ज्ञेयमित्यस्य ज्ञाने कर्त्रुपाययोर्गत्युपायत्वस्य चोक्त्या विवरणं क्रियते ।। सद्भिरिति ।।

एतच्च असार्वत्रिकी सर्वथापि तु त एवोभयलिंगादित्यादौ सिद्धम् । वैराग्येति आद्यपादार्थोक्तिः । तत्र गत्यागतिस्वर्गनरकगर्भवासादिस्वरूपोक्त्याऽर्थाद्वैराग्यस्योक्तेः । भक्तीति द्वितीयपादस्य । तत्र भगवन्माहात्म्योक्त्या भक्तेरुक्तेः । श्रुतिमती श्रवणमनने । नियतध्यानं स्वयोग्योपासनमिति तृतीयपादार्थः । तत्र सर्ववेदान्तनये यथाशक्ति कृत्स्नवेदविषयश्रवणमननयोः उपसंहारादिनयेषु स्वयोग्योपासनस्य चोक्तेः । एतेन ज्ञानप्रणाड्या एतान्येवोपायो नान्यत्कर्मादीति सूचितं । ज्ञानं साक्षात्कारः स एव योग उपायस्तस्मादिति चतुर्थपादार्थः । तत्र पुरुषार्थनयादौ पुमर्थोपायत्वसिध्देः । एतेन चतुर्थार्थो गम्यमित्येतदपि विवृतं । प्रणाड्या वैराग्यादिजात् ज्ञानात्सद्भिर्गम्यं न कर्मादित इति । अत एवाऽलं सम्यक् मुख्यवृत्त्या असंशयं वा । वेदांतवेद्यं वेदानामन्तो निर्णयो यस्मात्तेन ब्रह्ममीमांसाशास्त्रेण वेद्यं । सर्ववेदांतप्रत्यय मित्यत्रेवांतो निर्णयः । एतेन भाष्योक्त विशेषणानामधिकृतत्वद्योतनमपि फलं

सूचितम् । नारायणपदस्य प्रतिपदं ब्रह्मेति । तेन ब्रह्मतंत्रे नारायणनतिरनुचितेति शंकाऽपास्ता । अत एव मुकुंदाभिधमित्युक्तिः । नारायणमुकुंदशब्दयोः पर्यायत्व प्रसिद्धेः । वक्ष्यति च ब्रह्मशब्दव्याख्यानं नारायणपदमिति । नन्वेवमुक्तदिशा सविशेषं मुकुंदाभिधं ब्रह्म चेत्तर्हि 'निर्विशेषं परं ब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्वराः । ये मंदास्तेऽनु-कंप्यंते सविशेषनिरूपणैरित्यद्वैत्युक्तदिशा मंदोपास्यं किं नेत्याह ॥ अमलमिति ॥

न विद्यते मलं संसाराख्यं यस्मात्तदमलं संसारनिवर्तकं मुमुक्षूपास्यं न मंदो-पास्यमिति यावत् । मायाख्यमलरहितमिति वाऽर्थः । अलमित्यस्यालममलमिति वाऽन्वयः । एतच्च भाष्यस्थनारायणपदस्य मुक्ताश्रयत्वरूपार्थमभिप्रेत्योक्तं । एवं वक्ष्यमाणार्थस्यादौ सूचनाच्छ्रोतृशेमुष्यनुकूलिता भवति । तथा वक्ष्यमाणदिशा ब्रह्मशब्दव्याख्यानपरतया तस्यैव नम्यत्वोपपादनपरतया चेदं पद्यं योज्यम् । ग्रंथगौरव-भयान्न प्रपंच्यते ॥ १ ॥ गुरूंश्चेत्यत्र को गुरुः कथं च तस्य गुरुत्वमित्यतस्तद्विवृण्वन् व्यासेनाभिप्रेतभाष्यमूलसूत्रप्रामाण्यं च सूचयन्मंगलान्तर माचरति ॥ याञ्चेति ॥

सदा भूत्यै भवत्वित्यन्वयः । तंत्रं पंचरात्रं । ब्रह्मतर्कोपीत्येके । अत्र यत उदद्विद्येंदिरेत्यनेन वक्त्रानुकूल्यं निर्जरैरित्यादिना श्रोत्रानुकूल्यं याञ्चेत्यादिना प्रसंगानुकूल्यं च दर्शयता वक्तृश्रोतृप्रसक्तीनां यदाप्तिरनुकूलतेत्यनुव्याख्यानोक्ताप्ति मूलता (तां) सूत्राणां सूचि(चय)ता । ब्रह्मसूत्रपदेन ब्रह्मपरश्रुतिव्याख्यानरूपत्वा च्छ्रुतिमूलत्वं न्यायव्युत्पादकत्वाद्युक्तिमूलत्वं च सूचयता आप्तिमूलतया चैव श्रुति मूलतया तथा । युक्तिमूलतया चैव प्रामाण्यं त्रिविधं महदित्यनुव्याख्यानोक्त त्रिविधप्रामाण्यं स्मारितमिति चंद्रिकायामेव व्यक्तं । कामिताखिलदातृत्वसाम्या द्विद्येंदिरात्वेन । नानापर्वोपेतत्वान्नानाशाखोपबृंहितत्वाद्वा भारतं पारिजातत्वेन । जरामृतिनिवृत्त्युपायत्वाद् ब्रह्मसूत्रममृतत्वेन । नानातत्वार्थप्रकाशकत्वादिना पुराणा (नि)नि मणिगणत्वेन । तत्वोपदेशेनाह्लादकत्वाच्छुक इंदुत्वेनोक्त इति ज्ञेयं । एवं-रूपेण भूतिदः शास्त्रप्रभवत्वादिना गुरुश्चेति भावः । संप्रदानत्वाभावात्संबंध-सामान्ये सतामिति षष्ठी । बहुमानपूर्वकं स्वस्वत्वत्यागेन परस्वत्वापादनस्थल एव संप्रदानसंज्ञेत्यभियुक्तव्याख्यानात् । अत एव संप्रदानमिति गुरुसंज्ञा अन्यथा टि घु भाविवल्लघ्वीमेव तां कुर्यात् । इदं च पद्यं द्वापरइत्यादि भाष्यस्य तात्पर्यतो व्याख्यान-रूपं । तत्र सूत्रोपलक्षिततंत्रपुराणादेरप्याप्तिमूलत्वादिना ब्रह्मसूत्रतौल्येन प्रामाण्यो-क्त्या स्मृतेश्चेत्यादिसूत्रे भाष्ये च वक्ष्यमाणस्मृतीनामुदाहरणमुपपादितं भवति । स्मृतीनां श्रुत्यादिमूलत्वं च इतिहासपुराणः पंचमो वेदानां वेद इत्यादि तत्वनिर्णया-

द्युक्त्या ध्येयम् । विस्तृतमेतत्स्मृतिप्रामाण्यं तत्वप्रदीपे तच्चोक्तमिति भाष्यव्याख्यावसरे ॥ २ ॥

भाष्यस्य व्याख्येयत्वप्रयोजकसफलत्वगंभीरत्वादि दर्शयन् भाष्यकृतं प्रणमति ॥ स्वांतेति ॥

अलं समर्थम् । निकृंतने इत्यत्राप्यन्वेति । वैकर्तनांशुव्रजचंद्रचंद्रिकयोस्स्वांतध्वांतकृंतने तापत्रयोन्मूलने चाशक्तत्वाद्भाष्येण जितत्वम् । निर्दोषमिति तयोर्जये हेत्वंतरम् । तापह्रासादिदोषित्वात्तयोः । अमितं अमितार्थमिति हेतोर्जितसिंधुराजत्वम् । तदुक्तं भाष्यं चात्यर्थविस्तरमित्यनुभाष्ये । अथ तस्मादेवंरूप भाष्याविर्भावकत्वादवसरप्राप्तान्प्रपद्य इति चार्थः । अत्र निकर्तन इति पाठः साधुः । निकृंतन इति पाठे तु कृती छेदने इति धात्वंतरस्य रूपं ध्येयं । तथाहि गीतगोविंदे । विरहिनिकृंतनकुंतमुखाकृतिकेत(कि)कदंतुरिताशं इति प्रयोगः । एकेन नख--निकृंतनेनेति श्रुतौ च ॥ ३ ॥

सन्न्यायरत्नावलिरूपटीकाकर्तॄनर्थयते ॥ श्रीमध्वेति ॥ स्पृहिगृहिपतिदयि निद्रातंद्राश्रद्धाभ्य आलुच् इत्यत्र शकारेत्संज्ञकलुश् प्रत्ययविधानेनापि तस्य सिद्धत्वेन तिङ्शित्सार्वधातुकमिति सार्वधातुकसंज्ञायां कर्तरि शबिति शपि सति गुणे अयादेशे च अतोदीर्घोयञीति दीर्घे च सति ण्यंतानां स्पृहीत्यादीनां स्पृहयालुरित्यादिरूपसिद्धावप्यालुच्ग्रहणं शयालुरित्यादिरूपसिध्यर्थमिति मंजर्यास्तृतीयस्य द्वितीयपादे अभिधानात् । कृपिधातोरपि आलुच्प्रत्यये कृते संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति पुगंतलघूपधस्य चेति गुणाभावे च सति कृपालुरिति साध्वित्येके । नष्टधर्मज्ञानलोककृपालुभिरिति गीताभाष्यटीकायामुक्तदिशा कृपाकलशा इति कलशार्थो वा आलुशब्दः । कर्कर्यालुर्गलंतिकेत्यमरकोशोक्तेः । कृपां लाति आदत्त इति कृपापदोपपदाल्लादान इति धातोर्डुप्रत्यये वा कृपालुरिति रूपं विप्रसंभ्योड्वसंज्ञायामित्यत्र मितंद्र्वादिभ्य उपसंख्यानमित्युक्तेरित्यन्ये । तत्राद्ये लत्वाभावो दयावत्वरूपार्थलाभश्च क्लिष्टः । अंत्ययोस्तु तृतीयाध्याये षिद्भिदादिभ्योऽङित्यङि कृपेः संप्रसारणं चेति भिदादिगणसूत्रेण निष्पन्नस्य कृपकृपायामिति धातुरूपस्य कृपेर्लाक्षणिकत्वेन कृपोरोल इत्यत्राग्रहणमित्यष्टमेऽध्याये वृत्तावुक्तत्वेन लत्वाभावोऽर्थानुगमश्च । स्याद्दयालुः कारुणिकः कृपालुःसूरतस्समा इत्यमरव्याख्यानबंदिघटीये दुर्घटवृत्तौ च कृपां लाती (त्ये) त्यस्यैव साधुतोक्तेरित्याऽऽहुः । दयालव इत्यपि क्वचित्पाठः ॥ ४ ॥

स्वगुरूनप्रणमति ॥ श्रीमदिति ॥ ५ ॥ अथेति प्रतिज्ञाया अवसरप्राप्तिमाह । अथ तस्माद् गांभीर्यादियुतत्वादिति वा तत्कृपया तेषां प्रागुक्तानां कृपया ॥ ६ ॥ व्याकुर्वे इत्यात्मनेपदेन प्राप्तमात्मगामिफलं दर्शयति ॥ गंगासंगेनेति ॥ भाष्यकर्तृतत्प्रतिपाद्ययोः प्रीतेः प्रधानफलत्वेऽपि इदमवांतरफलमिति भावः । गंगासंगेन रथ्याद्भिर्नैर्मल्यं यथा लभ्यते तथा मदीयायाः वाचो विशुद्धिसिध्द्यर्थं मदीयया वाचा गुरोर्गिरः संगम्यंते व्याख्यानव्याख्येयभावेन संबध्यंत इत्यर्थः । यद्वा भाष्यं व्याकुर्व इति प्राधान्येन भाष्यव्याख्याप्रतिज्ञानेऽपि न तावदेव किंतु यन्न्यायविवरणोक्तं यच्चानुव्याख्यानादिस्थानांतरोक्तमवश्यमत्र भाष्ये संयोज्य व्याख्यानार्हं तदप्यत्र संयोज्य व्याक्रियत इति स्ववाक्शुद्धिरूपनांतरीयकफलं वदन्नेवाह । गंगेति । मदीयवाचो विशुध्यर्थं मदीयया वाचा गुरोर्गिरः भाष्यादिस्थाः परस्परं संगम्यंते संबद्धतया प्रकाश्यंत इत्यर्थः । अस्मिन्पक्षे वाचो गिरां संग आर्थिक इति न दृष्टांतानानुगुण्यं ध्येयं । एतेन तत्वप्रदीपेनैवालं किमनेनेति प्रत्युक्तं । तत्र केवलं भाष्यस्यैव व्याख्यानात् । अत एवाग्रे न्यायविवरणाद्युक्तविवरणं नाप्रतिज्ञातकीर्तनं । अत एव च गीताभाष्याद्युक्तं शास्त्रयोनिसूत्रादौ तत्र तत्र संयोज्य व्याक्रियते । द्युभ्वाद्यधिकरणे चाभाषितं प्रधानं किं संयोज्यत इति चेन्न प्रकृतिजीवावभिधीयेते इत्यन्यत्रोक्तत्वादिति तत्वनिर्णयोक्तमपि संयोज्य व्याक्रियते । ऋक्पूरब्धूः पथामानक्ष इति समासांतस्तु पथामिति निर्देशेन तस्यानित्यत्वावगतेर्नाश्रितः । तेन रथ्याद्भिरिति साधु ॥ ७ ॥

अथाविद्येत्यथशब्दः प्रतिग्रंथव्याख्या प्रारभ्यत इति प्रारंभार्थः । अविद्यापटलमिव तेन पिहितं नयनमिव नयनं मनस्तत्वज्ञानं वा येषां तैरित्यर्थः । पटलपिहितनयनवदविद्यातिरस्कृततत्वज्ञानैरन्यथाव्याख्यातानीत्यर्थः । फलसाधनतासिध्यर्थं फलसाधनतासिद्ध्ये । समंगलस्यैव सफलत्वादिति भावः । परिसमाप्त्याद्यर्थं परिसमाप्तिप्रचयादि प्रयोजनाय च अवश्यकर्तव्यमिति शेषः । तदुक्तं सुधायां नारायणप्रणामादिकं प्रारिप्सितस्यानंतरायपरिसमाप्तेः प्रचयस्य च हेतुतयाऽविगीतशिष्टाचारादिनाऽवगतमवश्यकरणीयं शिष्यान्ग्राहयितुं ग्रंथादौ निबध्नातीति । सूत्रमितिसमुदाया(शयं)र्थं । अत एव तेषामित्यग्रे बहुवचनं । तस्य निरुपपदस्य । व्यक्तमेतदग्रे मुख्यस्य निर्विशेषेणेत्यादाविति भावः । अत्र गुणदोषादिस्वरूपोक्तिः शुद्धेत्याद्यपद्य एव व्यक्तेति विशेषणानां कृत्यमेव त्रेधा व्यनक्ति वक्ष्यमाणमित्यादिना । प्रस्तावयितुं संक्षिप्यादौ वक्तुं । तस्य च प्रपंचजिज्ञासाजननं फलमिति भावः । प्रसत्त्या प्रसादेन ॥ सूचित इति ॥ अतःशब्देन संक्षिप्योक्त इत्यर्थः ॥ महायोगेति ॥ अतोऽनंतगुणो यच्छब्दा योगवृत्त्या इत्यणु-

भाष्योक्तेरिति भावः ।। दोषवानपीति ।। समन्वयनिरोधे सर्वकर्तृत्वसार्वज्ञसर्वैश्वर्यादेरसिद्ध्या तत्तन्नयपूर्वपक्षोक्तयुक्त्यादिभिर्जीववज्जनिमृत्यादिदोषवानपि स्यादित्यर्थः । न केवलं सर्वकर्तृत्वादिगुणाभाववानित्यपेरर्थः । तस्य च श्रुत्यैव निरस्यत्वात् । तत्समन्वयस्य युक्तिसमयादिभिर्निरुद्धत्वादिति भावः ।। निर्दोषत्वस्यैवेति ।। सर्वदोषोज्झितस्तस्मादित्याद्युक्तेरिति भावः ।। विरक्त्यादिभिरिति ।। तस्माद्विरक्तः सज्ज्ञानमेव समाश्रयेदित्युक्तेरिति भावः ।। प्रविश्य भुंजते भोगानित्याद्युक्तेराह ।। भगवत्प्राप्तीति ।।

ननु ब्रह्मतंत्रोक्तगुणवैशिष्ट्यं कथं नारायणस्योच्यते । किं तु ब्रह्मण एव वाच्यमित्याशंकां निरसितुं योजनांतरमाह ।। अथवेति ।। विशिष्टगुणानिति ।।

विशिष्टानितरासाधारणान् गुणोदीर्णत्वदोषवर्जितत्वज्ञेयत्वगम्यत्वरूपगुणानित्यर्थः । निर्वक्ति निरुच्य दर्शयति विशेषणचतुष्टयेनेत्यर्थः । भाष्यकारीयं नारायणपदस्य विशेषणचतुष्टयेन विशिष्टगुणवाचकत्वप्रदर्शनं च तस्य ब्रह्मशब्दसमानार्थत्वात् शास्त्रार्थवाचकत्वाच्च नारायण एव शास्त्रार्थ इति दर्शयितुमिति नोक्तशंकावकाश इति भावः । एतदपि स्तुत्यर्थमिति सुधोक्तेरुपलक्षणत्वादविरोधः ।

।। दोषारशब्दयोरिति ।। दोषारछिद्रशब्दानां पर्यायत्वं यतस्तत इत्यनुभाष्योक्तेरिति भावः ।। नरेति ।। सज्जनेत्यर्थः ।

।। न रीयत इति ।। नञुपपदाद्रीङ्क्षय इति धातोः करणे डप्रत्यये प्रज्ञादिभ्यश्चेति स्वार्थिकेऽण्प्रत्यये यस्येति चेतिलोपे चादिवृद्धौ वक्ष्यमाणदिशा नलोपाभावे च नारमिति रूपमिति भावः । अरमणं दुःखं । निर्दोषवेदवाचकान्नारशब्दात्तस्येदमित्यणि कृते नारशब्दो वेदजन्यज्ञानवाचीति भावः । ननु नारशब्दात् वृद्धिर्यस्याचामिति वृद्धसंज्ञायां वृद्धाच्छ इति छप्रत्यये ईयादेशे नारीयमिति स्यात्कथं नारमिति । मैवं । वा नामधेयस्येति वृद्धसंज्ञाया एवाऽभावात् । ओर्गुण इत्यत्र गुणग्रहणेन संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति ज्ञापनाद्वा । संज्ञया विधीयमानस्यैव संज्ञापूर्वकविधित्वात् । अत एव तृतीयस्य द्वितीयपादे स्पृहि गृहीत्यादिसूत्रे श्रद्धालुरित्यत्र श्लाविति द्विर्वचनमाशंक्य संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति द्विर्वचनं नेत्युक्तं मंजर्यां । नन्वरायणो नेति व्युत्पत्तौ नलोपो नञ इति नलोपे तस्मान्नुडचीति नुटि सति अनरायणेति भाव्यमित्यत आह ।। नगनाकादिशब्दवदिति ।।

नभ्राण्नपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या । नगोप्राणिष्वन्यतरस्यामित्याभ्यां नाकादिशब्दस्य निपातितत्वेन तत्र यथा नौत्रत्वेन

समाधानं तथाऽत्रापि सौत्रत्वेन समाधानमूह्यमिति भावः । तथाहि नलोप इति सूत्रे रात्रेःकृति विभाषेति पूर्वसूत्रादनुवृत्ताया विभाषाया व्यवस्थितविभाषात्वस्य न्यास एवोक्तत्वान्नारायण इत्यत्रापि नलोपाभावाद्युपपत्तिः । यद्वा दोषारेत्याद्यनुभाष्यसुधोक्तदिशा नसमासोस्त्विति । लघ्वक्षरं पूर्वमित्युक्तेर्नगनाकेति निर्देशः । नलोपाभावमात्रस्याद्यम् । नलोपाभावनुडभावयोर्द्वितीयमित्येवं निर्देश इत्यप्याहुः । नारायणशब्दे पूर्वपदात्संज्ञायामग इति णत्वं ल्युटष्टित्वसामर्थ्येनायनशब्दोऽधिकरणे त्रिलिंग इति पुंल्लिगत्वं च सुधोक्तमेव ध्येयं । व्यक्तमेतत्सर्वं चंद्रिकायां । नन्वन्यथापि नारायणशब्दार्थनिरुक्तिसंभवे किमेवमेव निरुक्तौ बीजमिति चेन्न । ब्रह्मशब्दसमानार्थत्वादिद्योतकत्वेन प्रागेव समाधानात् । किंच नारायणनमनस्यावश्यकत्वोपपादनार्थतया च सार्थक्यं विशेषणानामिति भावेनाह ॥ अथवेति ॥ स हि वंद्य इति ॥

त्रिविधा हि देवता वंद्या भवति विशिष्टा अधिकृता इष्टा च । भक्तिपूर्वकदेवतानतेर्विघ्नविघातार्थत्वात् विशिष्टैव देवता तस्येष्टे । अधिकृता च स्वविषयग्रंथप्रबोधादिकं संपादयति । इष्टायामेव देवतायां भक्त्यादिपूर्वं नमनं भवतीति गुणोदीर्णं दोषवर्जितमित्याभ्यां वैशिष्ट्यस्य ज्ञेयमित्यनेनाधिकृतत्वस्य गम्यमित्यनेनेष्टत्वस्य चोक्त्या नम्यत्वमुपपादितं भवतीति भावः । तेन भाष्यं चात्यर्थविस्तरमित्यनुव्याख्यानोक्तं लेशतो दर्शितं भवति । तत्वप्रदीपे त्वर्थांतरमप्युक्तं ॥ गुरूनपीति ॥

भाष्ये बहुवचनं बहुवचनं गौरवादेवेति गीताभाष्यटीकोक्ताशयं वा। तमेव शास्त्रेत्यादिभिर्बहुभिः प्रकारैर्यद् गुरुत्वोपपादनं तेन गुरूंश्चेति बहुवचनांतं पदं विवृतमिति सुधोक्ताभिप्रायं वेति भावः । पतेः पत्युः । शेषोक्तेर्वक्ष्यमाणलक्ष्मीवाक्ये मम योनिरित्यत्रोपयोगः । चकारेणैव गुरुदेवतानतिसमुच्चयलाभादपीति व्यर्थमित्यत आह ॥ स्वस्येति ॥ कथमित्यत आह ॥ यद्यपीत्यादिना नतिरित्यंतेन ॥ ॥ अनेनैवेति ॥ विशेषणचतुष्टयेनैवेत्यर्थः । अन्यार्थमुपात्तेनापीत्येवकारार्थः । संबंधश्चेति न केवलं प्रागुक्तार्थ इति चार्थः । अधिकार्यविसूचनं व्यर्थमित्यतः प्रवृत्त्यंगत्वमेकं हेतुमुक्त्वान्यं चाह ॥ तत्स्मरणस्येति ॥ सूचिता इत्यन्वयः । तेषां श्रोतृप्रवृत्त्यंगत्वं निर्विषये निष्फलेन्यविषयफलोद्देशेनान्यत्र चाप्रवृत्तेस्तद्विषयफले ज्ञात्वैव तत्र प्रवृत्तेर्दर्शनादिति ज्ञेयं ॥ तदुक्तमिति ॥ प्रथमस्कंधतात्पर्य इति योज्यं । प्रारभतः प्रारभमाणस्य । चंद्रादयस्तु मन्यंते सर्वस्मादुभयं पदमित्युक्तेः । महदिति भिन्नं पदं । ननु विघ्नाभावस्य नमस्कारेणैव सिद्धेर्ग्रंथनं व्यर्थमेव । यदपि तत्स्मरणस्येत्यादि तदप्य-

साध्वेव ॥ अधिकार्यादिसूचनस्य श्रोतृप्रवृत्त्यंगतया कार्यत्वेपि न महाफलार्थं तत्कार्यं तेन विनापि तत्स्मरणसंभवेन तेनैव फलसिद्धेरित्यत आह ॥ नमस्कारेति ॥ यथा क्रममन्वयः । यद्यदाचरति श्रेष्ठ इत्यादेः शिष्या अप्येवं कुर्युरिति बोधनार्थमित्यर्थः । सूचिता इत्युक्तमेव व्यनक्ति ॥ तथाहीति ॥ विषय इति ॥ सूचित इति सर्वत्रान्वेति । प्रयोज (ने)नं इति । यथाक्रममवांतरप्रधानप्रयोजने सूचिते इत्यर्थः ॥ यथायोग्य मिति ॥ नारायणस्य विषयस्य शास्त्रप्रतिपाद्यत्वं ज्ञानस्य तद्विषयकत्वं गमनाख्य फलस्य तज्जन्यत्वं संबंध इति भावः ।

भाष्ये सूत्रार्थोक्तिं प्रतिज्ञाय तदुत्पत्तिक्रमोक्तिरयुक्तेत्यत आह ॥ नन्विति ॥ ॥ अनन्यार्थतयेति ॥ प्रातीतिकार्थपरं न भवतीत्यनेन प्रकारेणेत्यर्थः । इष्टसाधन-तावगमेऽपि अनाप्तवाक्ये उपादेयत्वाभावात्प्रमाणत्वे सतीति । अप्रमाणत्वाविना निश्चितस्यापि ख्यात्याद्यर्थं व्याख्यानदर्शनादाह ॥ प्राय इति ॥ बहुश इत्यर्थः । देशे ज्ञानाप्रसक्तेराह ॥ सार्वत्रिकेति ॥ सम्यग्ज्ञान इति ॥ निरुपपदज्ञानपदस्य मुख्यार्थ-त्वादिति भावः ॥ इदमिति ॥ गुणोत्कर्षादिज्ञानमेव तत्वज्ञानं उत ऐक्यादिज्ञानं वेति केषांचित् । केषांचिदन्यदेव ऐक्यादिज्ञानमेव तत्वज्ञानमुत्कर्षादिज्ञानं तत्वज्ञानादन्य-देवेति विपरीतज्ञानविषयीभूते चेत्यर्थः ॥ द्वापरग्रहणमिति ॥ द्वावेव धर्मपादौ यस्मिन्युग प्राप्ते ततःक्रमादपचयांते एकोऽवशिष्यत इति तत्वप्रदीपोक्तव्युत्पत्त्या पादद्वयह्रास-सूचनादिति भावः । अथेष्टानिष्टेति भाष्ये अथेत्यस्यावतारानंतरमेव न तु परोपदेशम-पेक्ष्य येन सार्वज्ञादि न स्यादित्यर्थस्य तत्वप्रदीपे व्यक्तत्वान्नात्राथशब्दो व्याख्यातः । अत एव प्रमेयदीपिकायां व्यासोऽवततार । ततश्चेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारेति भाष्य-गतस्य ततश्चेत्यस्यावतारानंतरमेवेत्यर्थ उक्तः। वेदमुत्सन्नमित्यादेरित्यस्य इत्यर्थ इति वक्ष्यमाणेनान्वयः। उत्सन्नमित्यस्यार्थः ॥ अपपाठेति ॥ वेदमित्यस्य मूलवेदमिति-प्रतीतिं निरस्यन् व्याचष्टे ॥ प्रागेवेति ॥ अवांतरवेदादिविभागात्पूर्वमित्यर्थः । वेदं मूलवेदादुद्धृतमुपवेदमित्यर्थः । भाष्ये व्यंजयन्नित्यनंतरं एकैकस्मादिति वेदमित्यतः प्राक् प्रागेव चतुर्धा विभक्तमिति व्यभजदित्यनंतरं एकैकं चेति च योज्यमिति भावः । मूलवेदादुद्धृतऋङ्निगदादिरूपादुपवेदादवांतरवेदः कृत इति भाष्येऽस्पष्टमपि कुतः कल्प्यत इत्यत आह ॥ तदुक्तमिति ॥ तत् ऋङ्निगदादिरूपादुपवेदादवांतरवेदकरणं ऋग्भाष्योक्तस्मृतावुक्तमित्यर्थः। ऋचो निगदात्सामत इति मूलवेदादुद्धृतोपवेदा उच्यंते। तथेति यजुर्वेदं सामवेदं समुच्चिनोति । ऋग्वेदं यजुर्वेदं सामवेदमित्यवांतर-वेदा उच्यंते। तेषामृग्यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था । अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकांक्षं चेद्वि-

भागे स्यात् गीतिषु सामाख्येत्यादि जैमिनिसूत्रोक्तलक्षणकानि ऋग्यजुस्सामान्युद्धृत्ये-त्यर्थः। व्यक्तमेतत्सर्वं तथा सामानि सामतः ।। एवं पुराणवचनादुद्धृता हि ततस्ततः ।। ऋचःशाखात्वमापन्नाः शिष्यतच्छिष्यकैरिमा इति श्लोकद्वयव्याख्यानावसर एव ऋग्भाष्यटीकायां । तथाहि तत्र टीका। भवेदेतद्यदि मूलवेदादुपवेदानां ततोऽवांतरवेदानां चोद्धारेण प्रबंधनिर्माणं प्रामाणिकं स्यात् तदेव कुत इत्यत आह ।। ऋच इति ।। ऋङ्निगदसामानीति मूलवेदादुद्धृता उपवेदा उच्यंते ततो मूलवेदादुपवेदास्ततश्चावांतरवेदा उद्धृता इत्येवं पुराणवचनादवगम्यत इत्यर्थः। यथोपवेदादिप्रबंधः कृत्रिमः एवं शाखा भेदोपीत्येतत्प्रसंगादाह। ऋच इति। ऋच इति प्रस्तुतत्वादुक्तं यजुरादिकं चैवमिति-ज्ञातव्यमित्यादि । इह टीकायां वेदमुत्सन्नमित्येतस्य मूलवेदादुद्धृतमुपवेदमिति कंठतोऽ नुक्तिरुत्सन्नान्भगवानिति वक्ष्यमाणस्मृतौ ऋच इति ऋग्भाष्योक्तस्मृतौ मूलवेदादुद्धृतत्वांशस्य अस्पष्टत्वात् ऋङ्निगदादिरूपाद्वेदादृगाद्युद्धारेण ऋग्यजुरादि वेदकरणमात्रप्रतीतेस्तदनुरोधेनेति ध्येयं । वेदमुत्सन्नं व्यंजयंस्तदर्थनिर्णयायेत्यादिनैव पूर्तौ किमनेकविभागोक्तचेत्यत आह ।। अवांतरवेदादीति ।। स्वत एव ऋङ्निगदादिरूपा--देकैकस्मान्महावेदादुद्धृतस्यावांतरस्य ऋगादिवेदस्य चतुर्विंशत्यादिशाखाभेदेन। आदि पदेन शाखानां चोपशाखाभेदेन कथनमित्यर्थः। यद्वा महावेदस्यावांतरत्वेन च आदिपदेन चतुर्विंशत्यादित्वेन कथनमित्यर्थः ।। ज्ञानेति ।। एतच्च तन्निर्णयप्रसंजनार्थमिति भावः ।। इत्यादेरिति ।। प्रथमस्कंध इति ज्ञेयं । एतच्च शाखाभेदकृतेर्ज्ञानाकुलीभावानुमापकत्वे मानं। ननु यदुपादेयमित्यादिना कृतचोद्यस्य कथमनेन निरासः। किंच नारायणो व्यासत्वेनावतीर्य ब्रह्मसूत्राणि चकारेत्येतावतैवाप्तिमूलत्वेन प्रामाण्यलाभादव शिष्टं व्यर्थं। प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वेन आप्तेरनुपयोगश्चेत्यत आह ।।अयं भाव इति।। वक्तृ निर्दोषता केन लब्धेत्यत आह ।। प्रमादेति ।। भगवानित्यस्योपयोगमाह ।।भगवत्वादेश्चेति।। ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः। भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिरित्यादावशेषत इति विशेषणान्निरतिशयज्ञानादिगुणवान्भगवच्छब्दार्थ उक्तस्स्यात्। गुणगुण्य भेदाभिप्रायादित्यादि तत्वप्रदीपोक्तदिशा वा। ऐश्वर्यस्य समग्रस्येत्यादेर्वा संपूर्णसार्व ज्ञादिमत्त्वादेवेत्यर्थः । ब्रह्मरुद्रेत्यादेर्भावमाह ।। विप्रलम्भेति ।। तन्निर्णयायेत्येतदुपयोगमाह ।। अपह्रासस्येति ।। तदर्थनिर्णयायेत्येतद्भावमाह ।। आप्तीति ।। ।। युक्तीति ।। सूत्राणां न्यायैरेव निर्णायकत्वात् निर्णयायेत्युक्त्यैव युक्तिमूलत्वं प्राप्तमिति भावः। एतेन वक्तृश्रोतृप्रसक्तीनामित्याद्यनुभाष्योक्तदिशा प्रामाण्यमुपपादितं ध्येयं। अथेष्टानिष्टेत्यादेरुपयोगमाह ।। इष्टेति ।। इत्ययं भाव इतीतिशब्दान्वयः ।।

॥ उक्तमेवेति ॥ द्वापरमात्रस्य कथं सार्वत्रिकपुंगतज्ञानाकुलीभावहेतुता । किंच तथापि ब्रह्मादीनां प्रार्थनं निर्बीजं। न हि ते ज्ञानहानिं प्राप्ताः। कालशापानभिभूतत्वात् । अपि च वेदार्थनिर्णयाय जैमिनिसूत्रादिभिरेव पूर्तौ किमभिनवसूत्ररचनेन। नह्येतेषु तेभ्यः कोप्यतिशयोस्तीत्याशंक्येति आदौ योज्यं। तत्समाधिस्तु गौतमस्येति। ॥ संकीर्णबुद्धय इति ॥ येषां सूत्रत्वमंजसेत्यादिनेति विवेक्तव्यं । एतेन सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र पदैः सूत्रानुकारिभिः । स्वपदानि च वर्ण्यंते भाष्यं भाष्यविदो विदुरित्युक्तेः स्वपदवर्णनाभावान्नेदं भाष्यमिति कस्यचिदुक्तिरपास्ता। प्रमाणेन स्वपदवाक्यानां विशदीकरणात् । एवं सर्वत्र ध्येयं । तदुक्तं । उक्तमुक्तमभिधेयमुत्तमं वेदवाक्यमनुवादयन्मुहुः । व्यंजयत्स्मृतिवचोभिरञ्जसा तस्य चार्थमतियुक्तयुक्तिमदिति । स्मृतिप्रामाण्यं तु द्वितीयपद्य एव समर्थितं । स्थितौ प्रकारानुक्तेराह ॥ यथेति ॥ अन्यथेत्युत्तरत्रोक्तेरेतल्लाभः। ज्ञानमन्यथाजातमित्ययुक्तम्। नहि प्रमा केनापि हेतुना भ्रांतिर्भवतीत्यत आह ॥ इदमिति ॥ दृष्टं विषयीकृतं। एतेनाज्ञानतामित्येतद् व्याख्यानमुक्तबीजं ॥ विशेषकारणंचेति ॥ भाष्ये ज्ञानेत्विति तु शब्दः शापाच्चेति समुच्चायक इत्युक्तं भवति। भाष्ये प्राग्द्वापर इत्युपलक्षणमिति भावः। दुर्भिक्षोपप्लुता ऋषयो गौतमतपःप्रभावसमृद्धं तदाश्रममाप्य चिरकालं तेन संमानितास्तत्र सुखमुषित्वा कालेन सुभिक्षं स्वदेशं यियासवस्तदनुज्ञां याचमाना अपि गौतमेनालब्धानुज्ञाः शिवशिरस्स्थां सुरसरितं सपत्नीं निष्कासयंत्या भवान्या चोदितेन विघ्नेश्वरेणोपदिष्टोपायाः ज्ञानादितपोबलेन कांचन गां तदाश्रमस्थसस्यग्रासिनीं विदधुः। गौतमस्तामपक्रामयितुं स्वप्रयत्नमात्रेण सहसा निपतितां गामवलोक्य परितप्तमना बभूव । तदैव लब्धांतरा विप्रा नायं गौतमो भोज्यान्न इत्युक्त्वा प्रतस्थिरे । ततो गौतमश्चिरकालचीर्णतपःप्रभावेन परितोषितहरशिरसोऽवतारितया सुरसरिता गां परिषिच्योज्जीवयामास । ततः किमेतदिति विचिंत्य विप्रकृतमक्षमाविलसितं निश्चित्य तान् ज्ञानहीना भवेयुरेत इति शशापेति शापक्रमस्य तत्वप्रदीपे उक्तत्वान्नात्र तदुक्तिः। अन्यत्र गीताभाष्ये इत्यर्थः। भाष्ये महायोगीत्यस्य महाशक्तिरित्यर्थः। उत्सन्नानित्यादि तु अपपाठादिना तिरोहितान् प्रागेव ऋङ्निगदादिरूपेण विभक्तान्महावेदानुज्जहार। तांश्च महावेदान् तदंशानित्यर्थः। तेभ्य उद्धृत्य ऋगादिरूपेण चतुर्धा व्यभजत् । एकैकं चावांतरभेदं चतुर्विंशत्यादिभेदेन व्यभजदिति पूर्वोक्तदिशा व्याख्येयमिति भावः ॥ बहुवचनेति ॥ पूर्व श्लोक इति योज्यं ॥ किमेभिरित्यत आहेति ॥ सूत्रेषु येष्वित्यनेन परिहारं वक्तुमुपोद्घातमाहेत्यर्थः ॥ तदल्पाक्षरत्वमिति ॥ यावदक्षरतां विना विवक्षितार्थासिद्धिस्तदर्थ-

प्रतिपादनाय ततोऽधिकाक्षरानुपादानमल्पाक्षरत्वमित्यर्थः । विशिष्टार्थता अनन्यलभ्यार्थता ॥ बहुशाखेति ॥ सद्‍व्याकरणसूत्रादेरपि बहुशाखागतपदार्थनिर्णायकत्वान्नाव्याप्तिरिति भावः ॥ व्यर्थेति ॥ अर्थाप्रतिपादकत्वेपि साम्नि स्तोभाक्षराणां ऋगक्षराव्याप्तगानभागपूरणायेव प्रयोजनांतरायाक्षराप्रयोग इत्यर्थः। तेन नाल्पाक्षरत्वे सांकर्यं। अत्र च भाष्यस्य निर्णयहेतुरहितवाक्यस्य कुशलपुरुषोक्तलोकवार्तादिवाक्यस्य भगवन्नाममंत्रादेर्व्यर्थाक्षरोपेततादृशवाक्यविशेषस्य अपशब्दोपेततादृशवाक्यविशेषस्य च सूत्रत्वव्यावृत्त्यर्थं क्रमेण षड् विशेषणानीति तत्वप्रदीपे व्यक्तं ॥ चाप्यत इत्यत्र चोऽवधारणार्थं इत्युपेत्य तस्यापिशब्दस्य चान्वयमाह ॥ अत एव निर्विशेषितसूत्रत्वमपीति ॥ केवलसूत्रपदेनोक्तिरित्यर्थः । निर्विशेषितं निरुपपदं । विशेषितं सोपपदं ॥ विशेषणाद्व्यासा इति ॥ द्रौणिव्यास इत्यादिसोपपदव्यासशब्दवाच्या इत्यर्थः । सविशेषणेति भाष्ये हिशब्दो हेत्वर्थः। अपराणीत्यस्यान्यानि सूत्राणि अमुख्यानीति चार्थ इति भावः। ॥ एतदिति ॥ विशेषितशब्दवाच्यानाममुख्यत्वमित्येतत् दृष्टांतनिष्ठतया दर्शनायैवेत्यर्थः । अन्यथा मुख्यतोपपादनरयैव प्रकृतत्वेन यथा व्यासत्वमेकस्य कृष्णस्येत्येव वाच्यं स्यादित्यर्थः॥ मुख्यस्यैवेति ॥ अन्येषामेवामुख्यानामेवेत्यपि योज्यं। अन्यथा मुख्यामुख्यत्वयोर्निर्विशेषणत्वसविशेषणत्वे प्रयोजके न स्यातामिति भावः। मुख्यामुख्ययोर्निर्विशेषणसविशेषणशब्दवाच्यत्वरूपेर्थे इति वेदविदः प्राहुरित्यनेन वेदस्य वृद्धव्यवहारस्य च प्रमाणीकरणान्निर्विशेषितत्वाद्येव मुख्यत्वादौ प्रयोजकं न तु कारणांतरं शंक्यमिति भावः ॥ अनेनेति ॥ येषां सूत्रत्वमंजसेत्यादिनांऽजसा सूत्रत्वकथनेनेत्यर्थः । प्राक्कथितस्योपयोगं वदन्नेव तात्पर्यमाह ॥ यत्सूत्रेति ॥ कथमेषामिति ॥ भिन्नशाखाभिन्नशाखानिर्णायकत्वस्य वाच्यत्वाविति भावः ॥ शब्दसमूहैरिति ॥ शब्दजातस्येति षष्ठी कर्तरि न कर्मणीति भावः। एतेन पूर्वतंत्रेण गतार्थतामाशंक्य कर्मकांडब्रह्मकांडभेदेन परिहारं वदंतो निरस्ताः । अन्यार्थं तु जैमिनिरित्यादिनोक्तस्यैव कर्मतंत्रे प्रपंचनात् । ॥ उपसंहार इति ॥ तेन चकारेत्यनेनापुनरुक्तिरिति भावः । येषु यत् इति यच्छब्दान्वयाप्रतीतेराह ॥ सूत्रेष्वित्यादेरिति ॥ जानंतोपीति ॥ चतुर्थगीतातात्पर्योक्तमाग्नेयवचनं । पृच्छन्ति साधवो लोके तेन पृच्छसि पार्थिवेति वाक्यशेषः॥ ॥ एवमिति ॥ एवं ज्ञानं पुनःप्रापुर्देवाश्च ऋषयस्तथेति तात्पर्यनिर्णयवशमाध्यायस्थवाक्य इत्यर्थः ॥ यत आहुरिति ॥ उपास्यैव तु पश्यंति नान्यथा तु कथंचन। ऋषीन्नराञ्स्तथारभ्य प्रतिभाऽभ्यधिका क्रमात्। यावद्ब्रह्मा ब्रह्मणस्तु प्रायो नाप्रतिभासितं ॥ विष्णोः प्रीत्यर्थमेवास्य श्रोतव्यं प्रायशो भवेदिति गीतातात्पर्यत्रयोदशाध्याये आहुराचार्या इत्यर्थः ॥

॥ तत्रेति ॥ सूत्रेष्विति वा अत्युपादेयत्वे सतीति वाऽर्थः । इदमित्युक्त्या-परोक्तं हेयमिति सूचितं । तद्विवृतं चंद्रिकायां । अधिकरणानां हि संगतिस्तावद् द्वेधा । अंतर्भावरूपा आनंतर्यरूपा चेति । तत्राऽऽद्या शास्त्रांतर्भावाध्यायांतर्भावपादांतर्भाव-भेदेन त्रेधा । द्वितीयाऽपि आक्षेपिकी आतिदेशिकी औपोद्घातिकी आपवादिकी-त्यादिरूपेणानेकविधा । एवमनेकविधाऽऽनंतर्यरूपा संगतिः । पूर्वाधिकरणेनोत्तरा-धिकरणस्येव पूर्वाधिकरणविषयवाक्येनोत्तराधिकरणविषयवाक्यस्याप्यस्ति सा श्रुतिसंगतिरित्युच्यते । उक्तं हि चंद्रिकायां । शास्त्रेऽध्याये तथा पादे श्रुत्याऽ धिकरणेन च । संगतिः पंचधा प्रोक्ता सर्वाधिकरणेष्वपीत्यादि । तथा विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरः ॥ प्रयोजनं च पंचैतांस्तंत्रे (प्रांचो) ऽधिकरणं विदु रित्युक्तेर्विषयादिकं च वाच्यं । तत् परैरन्यथा वर्णितमिति तद्व्युदासायेदं संग-त्यादीति प्रतिज्ञातं विवृण्वन् संगतिं तावद् व्यनक्ति ॥ अत्रेति ॥ आद्याधिकरण इत्यर्थः । तद्विजिज्ञासस्वेति श्रुत्युक्ताया जिज्ञासायास्सविषयत्वादिन्यायबलेन कर्तव्यतासमर्थ-नेन ब्रह्मविचारपरे शास्त्रेंऽतर्भावरूपा संगतिरित्यर्थः । उक्तं च सुधायां अत एवाऽस्य न शास्त्रबहिर्भाव इति ॥ व्यर्थमेतत्समर्थनमत्रेत्यत आह ॥ अन्यथेति ॥ न्यायानु संधानादिरूपजिज्ञासाया अकर्तव्यत्वे न्यायग्रथनात्मकसूत्रसंदर्भरूपशास्त्रस्यानारंभणी-यत्वं स्यात् । न्यायानुसंधानार्थत्वात्तस्य । तदारंभणीयं चावश्यं । अन्यथा परम पुरुषार्थहेतुश्रुत्यर्थनिर्णयानापत्तेरिति भावः । चंद्रिकायां तु ब्रह्मविचारपरशास्त्र कर्तव्यतोपयोगितया जिज्ञासाकर्तव्यतासाधनादस्ति शास्त्रादिनौपोद्घातिकी संगतिः । अन्यथा शास्त्रानारंभापत्तेरित्यर्थ उक्त : ॥ एतदिति ॥ जिज्ञासाकर्तव्यत्वमित्यर्थः । ॥ अध्यायेति ॥ अध्यायपादयोरंतर्भाव इत्यर्थः । पंचाधिकरण्याः पदानां हरौ शक्ति तात्पर्यावधारणरूपसमन्वयाप्रतिपादकत्वादिति भावः । संगती इति वक्तव्ये संगति-स्त्वित्येकवचनकृत्यं चंद्रिकायां व्यक्तं । तर्हि पंचाधिकरण्याः पूर्वं निवेशे किं बीजमित्यत आह ॥ तत इति ॥ पंचाधिकरण्यास्समन्वयविशेषाप्रतिपादकत्वेनाध्या-यांतर्भावासंभवेपि जिज्ञासाकर्तव्यतायाः प्रथमप्रतिपाद्यत्वात्तत्प्रतिपादनायाद्यसूत्रे ब्रह्म-शब्देन जीवादिव्यावर्तकगुणपूर्तिलक्षणत्वेन सूचयित्वा, जन्माद्यस्येति सूत्रेण गुणसर्वं स्वसिद्धये । ब्रह्मणो लक्षणं प्रोक्तं शास्त्रमूलं यतस्ततः । इत्यनुव्याख्यानोक्तदिशा द्वितीये तस्य गुणपूर्तिवाचितासिद्धये जीवपरतानिरासाय विश्वकारणतां जिज्ञास्यब्रह्म लक्षणत्वेनोक्त्वा तृतीये पूर्तिकारणतयोरतिव्याप्तिनिरासाय तत्र शास्त्रं प्रमाणीकृत्य

चतुर्थे तयोर्विष्ण्वेकनिष्ठत्वाय शास्त्रस्यान्यपरतां निषिध्य सर्वशास्त्रस्थसर्वशब्दप्रवृत्ति निमित्तसर्वगुणपूर्तिसिद्धये वचनवृत्त्या सर्वशास्त्रतात्पर्यविषयतायां चोक्तायां संशब्दार्थस्य वाच्यत्वस्य कात्स्न्र्यस्य च समर्थनार्थं पंचममिति पंचाधिकरण्या बद्धक्रमत्वात्तदनंतरमेव समन्वये आकांक्षोदयात्तदाकांक्षोत्थापकतया समन्वयाध्यायस्य तदादिनामपाद स्य चादौ निवेशो युक्त इत्यर्थः ॥ नाधिकरणेति ॥ पूर्वाधिकरणतद्विषयवाक्याभ्यां संगतिर्नेत्यर्थः। उत्तराधिकरणस्य पूर्वाधिकरणेन संगतेः पूर्वाधिकरणविषयवाक्यभूत श्रुतिसंगत्या अविनाभाव एव नत्वभेद इति सा पृथगिति सूचनाय द्विवचनप्रयोगः ॥

एवं संगतिमुक्त्वा विषयाद्याह प्रारिप्सिततयेत्यादिना ॥ ब्रह्मजिज्ञासेति ॥ ब्रह्मजिज्ञासा नाम ब्रह्मज्ञानाय सर्ववेदादिविषया वक्ष्यमाणदिशा श्रवणमननिदि ध्यासनरूपा वा सुधारीत्या वेदाद्यर्थनिर्णायकन्यायानुसंधानापरपर्यायमननमात्ररूपा वा चित्तवृत्तिरित्यर्थः। अन्यथेत्यादिपूर्ववाक्योक्तजिज्ञासाविषयकचिंतासाफल्य द्योतनाय शास्त्रे प्रवर्तनीयेत्युक्तं ॥ जन्माद्यस्येत्यादौ शास्त्र इत्यर्थः। क्वास्ति शास्त्रमित्यत उक्तं प्रारिप्सिततया चित्तसंगतेति। एतेन शास्त्रमारभ्यं वा न वेति प्रधानसंदेहः। तदर्थं ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या न वेति संदेह इति सूचितं। यद्यप्ययमत्र संदेहो न ग्रंथकर्तुः सर्वज्ञत्वात्तस्य। नापि परस्य शास्त्रस्यैवानुपलब्ध्या जिज्ञासाया अनुपस्थितेः। तथापि शास्त्रप्रणयनानंतरं एतत्सूत्राभाव एतद् दृष्ट्वा परस्सं दिहीतेति तदीयसंदेहप्रदर्शनमेतदिति सुधायामेव व्यक्तं। वादिविप्रतिपत्तिरेव विचारांगसंदेहबीजमित्यत्र हेत्वभावाद्विप्रतिपत्तेरपि साधारणधर्म एवांतर्भावस्य पद्धत्यादावुक्तत्वात्साधारणधर्ममेव संदेहबीजमाह ॥ उभयेति ॥ लोके निर्विषयादि क्रियाया आकाशरोमंथनादेरकर्तव्यत्वदृष्टिः सविषयादिक्रियाया अन्नभोजनादेः कर्तव्यत्वदृष्टिरित्यर्थः। अत्र तदर्थचिंतासूत्रक्रमविशेषचर्चादिकं चंद्रिकातोऽवसेयं। संगम्यंते गुरोर्गिर इति स्वप्रतिज्ञामनुरुध्य सौत्रब्रह्मपदव्यावर्त्योक्तिपरं जीवव्यतिरिक्तेश्वराभावात्तस्य च स्वप्रकाशत्वान्न जिज्ञास्यतेति न्यायविवरणं विवृण्वन् पूर्वपक्षमाह ॥ न कर्तव्येति ॥ अधिकारीति ॥ यद्यपि न्यायविवरणे जीवव्यतिरिक्तेत्याविना विषयशून्यत्वमेको हेतुरुक्तो भाति न तु हेतुचतुष्टयमपि। तथापि विषयशून्यत्वोक्त्यैव तदन्यत्रितयशून्यत्वमपि लभ्यत इति भावेन विषयशून्यत्वं तावदुक्ति ॥ न तावद् ब्रह्म विषय इति ॥ ब्रह्मरूपो विषयस्तावन्नास्ति। प्रयोजनादि च नास्तीति वक्ष्याम इति तावच्छब्दः। श्रुतौ ब्रह्मेति श्रवणान्निष्कृष्योक्तिः। असंदिग्धत्वादित्येतदेव व्यनक्ति ॥ प्रमाणाभावेनेत्यादिना स्वप्रकाशत्वादित्यंतेन ॥

कर्मकांडस्य कर्मपरत्वाद्वेदांतानां च जीवचैतन्यपरत्वात्प्रत्यक्षानुमानयोश्चाप्रसक्तेरिति भावः। ब्रह्मणोऽभावादित्येव पूर्तौ जीवेत्याद्युक्तिः वेदांतानां निर्विषयत्वशंकाव्युदासाय। उक्तं च सुधायां। ईश्वरविषया जिज्ञासा भविष्यतीति चेत् तस्यैवाभावात्। न चैवं ईश्वरादिपदानामानर्थक्ये नापदत्वप्रसंग इति वाच्यं। तेषां कथंचिज्जीवविषयत्वादित्यादि। तर्हि जीव एवास्तु जिज्ञासाविषय इत्यत आह ॥ जीवस्य चेति ॥ जडं तु न सत्यमिति भावः। अत एव जीवस्य स्वप्रकाशत्वेपि देहादिभिन्नताणुत्वमहत्वज्ञानानंदात्मकत्वकर्तृत्वादिना संदिग्धत्वात्तेन रूपेणास्तु जिज्ञासाविषयत्वं। अन्यथा सिद्धांतेपि ज्ञोत एवेत्यारभ्य आपादसमाप्ति द्वितीये जीवविचारो न स्यादिति प्रत्युक्तं। अभेदवादिनः पूर्वपक्षिणो मते जीवचैतन्यादन्यस्य सर्वस्यासत्वेन विषयत्वायोगात् ॥ नचेति ॥ यद्यपि स्वप्रकाशत्वासमर्थनेपि मानसानुभवादिना सिद्धत्वेपि प्रकृतसिद्धिरस्ति स्वप्रकाशतया वा स्वप्रकाशज्ञानाश्रयतया वा मानसप्रत्यक्षवेद्यतया वा सिद्धत्वेनेति सुधोक्तेः। तथापि न्यायविवरणोक्तवास्तवप्रमेयसमर्थनमेतत्। संगम्यंते गुरोर्गिर इति तद्विवरणस्यापि प्रतिज्ञानात्। अहमित्यनुभवः स्वप्रकाशरूपो न चेत् तत्प्रकाशः किं तार्किकरीत्या मानसानुभवेन किंवा प्राभाकररीत्या स्वप्रकाशज्ञानाश्रयतया। आद्यमाशंक्याह ॥ नचायमिति ॥ स्वात्मन इति ॥ लाघवात्स्वात्मन एव तदस्त्वित्यर्थः ॥ जिज्ञासायामिति ॥ जिज्ञासा च न सर्वत्रेति नानवस्थेति भावः ॥ अनुभवेति ॥ ज्ञानस्य सुखदुःखादिवज्जिज्ञासाभावेप्यनुभवेन तद्विरोधात्। अन्यथा जिज्ञासायाज्ञानाख्यधर्मिज्ञानसाध्यत्वानुभवादनवस्था स्यात्। अन्यथाऽनुभवविरोधादित्यर्थः। ननु न ज्ञानमात्रमजिज्ञासितग्राह्यं। येनानवस्था नापि जिज्ञासितग्राह्यं। येनानुभवविरोधः। किंतु किंचिज्ज्ञानं कदापि न ज्ञायत एवेति न कोपि दोष इत्यत आह ॥ नहीति ॥ न चेष्टापत्तिः। असत्वापातादिति भावः। द्वितीयं शंकते ॥ नचेति ॥ औत्तरिकेति ॥ सुप्तोत्थितस्यैतावंतं कालं सुखमहमस्वाप्समिति औत्तरिकी उत्तरकालीना अनुस्मृतिस्तावदस्ति। सा च पूर्वानुभवजन्येति सुप्तावप्यनुभवः कश्चन सिध्यति। स च स्वप्रकाशात्मरूपपक्ष एवोपपद्यते। न संविदाश्रयतया आत्मप्रकाशे। कुत इत्यत आह ॥ नहीति ॥ गृहीत एव प्राणो भवति गृहीता वाक् गृहीतं चक्षुरित्यादिकाण्वश्रुत्या सर्वेंद्रियाणामुपरमादिति भावः। आत्मातिरिक्तेत्युक्त्या आत्मस्वरूपत्वेनैव सौषुप्तिकानुभवस्समाधेय इति सूचयति। संविदित्युपलक्षणं। सुखमपि ध्येयं। पुंस्त्वादिवत्वस्य सतोभिव्यक्तियोगादित्यत्र द्वितीये।

बलमानंदमोजश्च सहोज्ञानमनाकुलं । स्वरूपाण्येव जीवस्येत्यादिवचनादिना आनंदज्ञानादिस्वरूपत्वस्यात्मन उपपादयिष्यमाणत्वात् । वक्ष्यमाणोपयोगित्वादपि स्वप्रकाशत्वस्यात्र प्रपंचनमिति भावः । नायं सुप्तावनुभूतस्य परामर्शः । किंतु तदैवातीतं सुप्तिकालमनुमानेनानुभूय (तदा तेन दुः) तद्द्वारेण दुःखाभावोऽनुमीयत इति चेन्न । अस्यार्थस्यातीतानागतौ कालावित्यादावानुमानिकपादीयानुव्याख्यानसुधयोर्निरासात् । अत्रैके साक्षिज्ञानमेवातीतविषयकत्वमात्रेणानुस्मृतिरुच्यते । आजन्ममरणं स्मृत्वा मुक्ता हर्षमवाप्नुयुरिति छांदोग्यभाष्योक्तस्मृतौ मुक्तस्वरूपज्ञाने स्मृतिशब्दप्रयोगात् । नित्ये स्वरूपानुभवरूपे ज्ञाने सत्येव तज्जन्यसंस्कारजन्यस्मृतिकल्पनायोगाच्च । मनोनुत्पन्नानुभवजनितसंस्कारसहकृतस्य मनसः तद्विषयस्मृतिजनकत्वेऽतिप्रसंगाच्च । अत एव भक्तानां स्मरणं विष्णोर्नित्यज्ञप्तिस्वरूपतः । अनुग्रहोन्मुखत्वं तु नैवान्यत्क्वचिदिष्यत इतीशावास्यभाष्यटीकायां । स्मरणं ह्यनुभवजन्यसंस्कारसहकृतेन मनसा जायते । ईश्वरश्च नित्यज्ञानस्वरूप इति तस्य स्मरणासंभवात् लक्षणाश्रयणमिति भाव इत्युक्तमित्याहुः । अन्ये तु सौषुप्तिकस्वरूपज्ञानाहितसंस्कारसहकृतेन स्वरूपेंद्रियेणानुभूतविषयकतया स्वरूपज्ञानस्य व्यज्यमानत्वादनुस्मृतित्वमित्याहुः । अपरे तु चिन्मात्राणींद्रियाण्याहुर्मुक्तानामन्यदेव तु । तान्येव जडयुक्तानि ह्यभिन्नानि स्वरूपत इति द्वितीयस्कंधतात्पर्योक्त्या स्वरूपेंद्रियाभिव्यक्तसाक्ष्यनुभवजन्यसंस्कारसहकृतं स्वरूपेंद्रियमिश्रं बाह्यं मन एवेमां स्मृतिं जनयतीत्याहुः । अत्र सुषुप्तावात्मातिरिक्तज्ञानाभावेनौत्तरिकानुस्मृतिर्न स्यात् इत्यापादनीये औत्तरिकेत्यादि विपरीतापादनं तु संविदात्मकत्वादिति वक्ष्यमाणहेतोरसिद्धिनिरासार्थं ।

॥ न संविदाश्रयतयेति ॥ यथा संविद इति दृष्टांतो योज्यः। उक्तं पूर्वपक्षं न्यायविवरणारूढं दर्शयन्नर्थतस्तदनुवादपूर्वमुक्तमविषयत्वमुपसंहरति ॥ अत इति ॥ जीवस्य स्वप्रकाशत्वे औत्तरिकानुस्मृत्यादिरूपसाधकमानभावेन जीवान्यब्रह्मणोभावाच्चेत्यर्थः । एतेन न्यायविवरणस्थस्वप्रकाशत्वहेतुरसंदिग्धत्वहेतूपपादनद्वारा जिज्ञास्यत्वाभावे हेतुर्न साक्षादित्युक्तं भवति ॥ न विषयत्वमिति ॥ ब्रह्मणो जिज्ञासाविषयत्वं न संभवतीत्यर्थः । संदिग्धे न्यायः प्रवर्तत इत्युक्तेर्जिज्ञासायाश्च न्यायानुसंधानात्मकत्वादिति भावः । यत्त्वहमिति बुद्धाववेद्यं निर्विशेषं जीवचैतन्यं वेदान्तविषयोऽस्त्विति तत्तु परमतनिरासप्रस्तावे चंद्रिकायां निरस्तं ॥ न चेति ॥ प्रयोजनं चेति चान्वयः। सा हि मोक्षाख्यं प्रयोजनं जनयंती ज्ञानद्वारैवेति वाच्यं । अहमिति जीवरूपब्रह्मज्ञाने सत्यपि फलानुभवानुपलंभान्न मोक्षाख्यं मुख्यप्रयोजनं ज्ञानरूपमवांतर-

प्रयोजनं च नास्ति । जीवरूपब्रह्मज्ञानस्य सिद्धत्वादिति भावः ॥ विषयेति ॥ फलोद्देशेन विषयं जिज्ञासमानस्यैवाधिकारित्वादिति भावः ॥ अत एवेति ॥ त्रितया भावादेवेत्यर्थः ॥ अत इति ॥ विषयाद्यभावादित्यर्थः । तद्विजिज्ञासस्वेत्यादिविधय स्त्वप्रमाणमिति भावः । पूर्वपक्षफलमाह ॥ नैतदिति ॥ अत्राद्य इतिशब्दो हेतौ अंत्यस्समाप्तौ । अयं च सौत्रब्रह्मपदव्यावर्त्यपूर्वपक्षो न्यायविवरणोक्तः प्रपंचितः। न तु सौत्राथातःपदव्यावर्त्यावपि तौ तु यथाक्रमं अथशब्दोधिकारानंतर्यार्थोऽतःशब्दो हेत्वर्थ इति संग्रहव्यावर्त्योक्तिप्रस्तावे भक्तिमान्परमे विष्णौ कर्मणात्वधमः प्रोक्त इति विस्तरव्यावर्त्योक्तिप्रस्तावे च वक्ष्येते । उक्तप्रयोजनाधिकारिसंबंधाभावाश्च विषयाभावेनैव प्राप्ता इति जीवान्यविषयसमर्थनपरेण ब्रह्मशब्देनैव निरसिष्यंते । अत एव वक्ष्यति ग्रंथकारस्सिद्धांतोक्त्यवसरे जीवस्य स्वप्रकाशत्वेपि तद्भिन्नब्रह्मणस्सं-दिग्धत्वाद्विषयत्वसिद्धेर्मोक्षाख्यप्रयोजनसद्भावात्तत एवाधिकार्यादिसंभवादिति । उक्तं चंद्रिकायां । अहमिति ब्रह्मणि ज्ञायमानेपि मोक्षानुपलंभान्निष्प्रयोजनत्वमिति शंका तु विषयसूचकेन ब्रह्मपदेनैव निरस्तेति । अतो ब्रह्मपदव्यावर्त्य एवायं पूर्वपक्षो नत्वथातःशब्दव्यावर्त्योपीति ज्ञेयं ॥

॥ ग्रंथादौ मंगलाचरणस्येति ॥ तदावश्यकत्वं चाविघ्नपरिसमाप्त्यादिहेतुत्वा-दिति बोध्यं । विस्तृतमेतत्सुधायां ॥ तत्परतयेति ॥ तत्फलतयेत्यर्थः । अथशब्दो-च्चारणादेर्मंगलस्याशब्दार्थत्वेन तत्परत्वायोगात् । मंगलप्रयोजनक इति सुधाग्रंथाच्च । तत्त्वप्रदीपे तु अथशब्दः श्रवणकीर्तनाभ्यां मंगलफलकः विष्णोः परममंगलस्य वाचक-त्वेनातिप्रियत्वादिति मंगलफलकत्वं मंगलरूपविष्णवर्थकत्वं चोक्तं । तत्फलतयेत्यपि पाठः । अथपदव्यावर्त्यं दर्शयन्नेव भाष्यमवतारयति ॥ मुक्त्यर्थिमात्रस्येति ॥ मुक्ति-योग्यत्वशांत्यादिमत्त्वस्यापि अधिकारत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् मुक्तियोग्यत्वशांत्यादि मत्त्वरूपाधिकारानंतर्यवाचिना सौत्राथशब्देन मुक्त्यर्थिमात्रस्याधिकारनिरास इति भावः। ननु मुक्त्यर्थिमात्रस्य ब्रह्मजिज्ञासायां प्रवृत्तावपि साधिकारित्वेनब्रह्मजिज्ञासा-कर्तव्यत्वप्राप्त्या मुक्तियोग्यत्वभक्तिपूर्वकाध्ययनशमदमादिवैराग्यसंपत्तिरूपाधिकारा र्पकेणाप्यथपदेन कथं जिज्ञासाकर्तव्यत्वोपपादनं तदुपपादकत्वेनैव सूत्र अथातो ब्रह्मपदानामुपादानादिति चेत्सत्यं । अथपदाभावेपि विषयार्पकब्रह्मपदेन जीवान्यविषयसिध्द्यैव मुमुक्षुमात्रस्याधिकारप्राप्तौ शूद्रादेरपि प्राप्त्या अपशूद्रनये वक्ष्यमाणश्रवणाध्ययनादिप्रतिषेधकप्रमाणविरोधेन मुमुक्षुमात्रमधिकारिणमुपाददाना जिज्ञासा न कर्तव्यैव स्यात् । अध्ययनादिमत्त्वरूपाधिकारार्थकाथशब्दे तु सति

अपशूद्रादिकमधिकारीसिद्ध इति विरोधाभावाज्जिज्ञासा कर्तव्यैव स्यादिति भावः ॥ योग्यतयेति ॥ आनंतर्यप्रतियोगित्वसामर्थ्येनेत्यर्थः । सा च योग्यताधिकारस्यैव नान्यस्येत्येतद्विवृतं न तावदध्ययनमात्रादित्यादिना चंद्रिकायां । प्रपंचितं च गुरुपादैर्न्यायमौक्तिकमालायां ॥ प्रयोजनेति ॥ मोक्षहेतोर्ज्ञानस्य विष्णुप्रसादस्य वा कर्मणा ज्ञानमातनोति तत्कर्महरितोषं यदित्युक्त्या कर्मजन्यत्वप्रयुक्तनिष्प्रयोजनत्वशंकेत्यर्थः । न तु ज्ञायमानेपि ब्रह्मणीत्युक्तनिष्प्रयोजनत्वशंकानिवर्तकतयेति भ्रमितव्यं । तस्य विषयार्पकब्रह्मपदेनैव निरासात् ।

॥ नान्विति ॥ विषयाधिकारिजिज्ञासाफलानामध्यायचतुष्टये निरूपयिष्यमाणक्रमेणाद्यसूत्रे निर्देशे कर्तव्येपीत्येतावद्वाक्यं नन्वित्यनंतरं योज्यं ॥ मंगलोक्त्यादेरिति ॥ विघ्ननिवर्तकशब्दोच्चारणादेरित्यर्थः । क्वचिन्मंगलाचरणादेरिति पाठः । अत्रेत्यनुवादेन प्रथमप्रयोज्यत्व इति व्याख्यानं । तदित्यस्य परामृश्यं किमित्यतस्तत्प्रस्तावयति ॥ नियामकेनेति ॥ (नि) अखिलान्यपीति ॥ अथातो धर्मजिज्ञासा अथातो दैवीमीमांसा अथातो दर्शपूर्णमासावित्यादिसंभाविताखि(तनिखि)लानीत्यर्थः । तेन न पाणिनीयादौ व्यभिचारः शंक्यः । अवश्यवक्तव्यार्थत्वस्य तदभावस्य च लोके शब्दांतरेषु दर्शनात् अथशब्दे तत्संदेहेन पृच्छतीत्याद्युक्तं । द्वितीये कथमाक्षेप इत्यत आह ॥ शब्दान्तरस्येति ॥ कथंशब्दमाक्षेपपरतया व्याख्याय पुनः प्रश्नपरतयापि व्याचष्टे ॥ तृतीयेपीति ॥ पूर्ववत्प्रश्नहेतुः संशय उपपाद्यः । पर्यवसितार्थमाह ॥ तत्प्रसादादिति ॥ जिज्ञासादिकार्यमिति शेषोक्तिः । प्रथमं निस्सृतत्वे प्राथम्यं कुत इत्यतो मध्ये शेषमाह ॥ अतः स्वरूपोत्तमाविति ॥ ननु ॐअथशब्दौ स्वरूपोत्तमौ हरेः प्रथमं निस्सृतत्वात् । यः शब्दः प्रथमं हरेर्निःसृतः स उत्तम इति व्याप्तौ दृष्टांतो नेत्यत आह ॥ यत्स्वजाताविति ॥ इतिन्याय इति ॥ सामान्यन्याय इत्यर्थः । यथा देवेषु चतुर्मुख इति दृष्टांतसंभवात् नतु विशिष्येति भावः । अत इत्यस्य अतःशब्दपरत्वं हेतुपरत्वं तृतीय उदाहृत इत्यनयोरावृत्ति प्राथमिकावित्यस्य वचनव्यत्ययेनानुषंगं चोपेत्याह ॥ अतश्चेति ॥ अनुवाद इति ॥ तेन हेत्वर्थ इत्यनेन न पुनरुक्तिरिति भावः । नन्वतः शब्दस्य तृतीयत्वे पूर्वमुच्चार्या इति त्रयाणां पूर्वोच्चार्यत्वे च सति अथातःशब्दपूर्वाणीत्युपक्रमे अथातःशब्दयोरित्युपसंहारे च कथं द्वयोरेवोक्तिः । तावेवादावित्यवधारणं च । सत्यं । आध्यायसमाप्ति प्रतिसूत्रमाशावनुषंगायासंहिततयोच्चार्यमाणत्वेन वैलक्षण्यात् । सर्वत्रानुगतत्वेन पृथगोंक्रियतेखिलैरित्यनुभाष्योक्तेः । अथातःशब्द-

वदवश्यवक्तव्यार्थत्वाभावात् विशेषविवक्षया तयोः प्रश्नादीत्यदोषः । अत एव भाष्ये अथादेरेव व्याख्यानं ।। सर्ववागिति ।। अकारो वै सर्वावागित्यत्र अन्येपि शब्दाः सर्वेपि ह्यकारार्थाभिधायिन इति । तस्मादकार एवायं सर्ववागात्मकः श्रुत इति तस्मात्सर्वगुणान्विष्णोरकारो वक्ति यत्प्रभोः । तद्व्यक्तयोपि शब्दा ये सर्वे विष्णुगुणब्रुवा इत्याद्यैतरेयभाष्योक्तदिशा सर्ववाचां गुणपूर्णत्वरूपो योर्थस्तदभिधायकतयेति वा सर्वं पूर्णमिहोच्यत इत्यादेः सर्वेति या वाक् तदर्थपूर्णताभिधायकतयेति वा व्याख्यातत्वात्सर्ववाचां सर्ववागात्मता भवेदिति तत्वप्रदीपोक्तस्मृत्या वा व्याख्यानव्याख्येयभावेन सर्ववागात्मकत्वमुपेत्य सर्ववागर्थेत्युक्तं । भाष्ये सर्ववागात्मेति हेतुगर्भं । अर्थैक्यादैक्योक्तिरिति भावः । प्राणपदस्य वायुविष्ण्वर्थत्वमुपेत्याह ।। प्राणेत्यादि ।। ।। महत इति ।। अंतराविज्ञानमनसी इत्यत्र विज्ञानतत्वं महतस्समुत्पन्नं चतुर्मुखाविति भाष्योक्तस्मृतौ यथा महत्तत्वाभिमानिचतुर्मुखादित्यर्थे महतश्चतुर्मुखादिति प्रयोगः तथेत्यर्थः ।। अयं वै लोक इति ।। महन्नाम यासु ऋक्षु विद्यते ता महानाम्न्यः । परस्य ब्रह्मणो यन्नामेंद्रादिकं तन्महार्थत्वान्महदिति कर्मनिर्णयोक्तदिशा प्रथमा महानाम्नीत्युच्यमाना विदामघवन्नित्यादिका ऋगित्यर्थः । ऐतरेयोपनिषद्गतविदामघवन्निति । आभिष्ट्वमभिष्टिभिरिति राय इति च ऋक्त्रयमिति यावत् । पृथिवीस्थविष्णु वाचकमित्यर्थः ।। तदुक्तं कर्मनिर्णये त्यृचविभागेन तिस्रो महानाम्न्य इति । तथा प्रथमा या महानाम्नी तद्वाच्यः पार्थिवो हरिरिति च ।। उपसंहार इति ।। तेन न पुनरुक्तिरिति भावः । तावेवादाविति भाष्ये संहिततयेति योज्यं ।। ॐकारं त्वसंहित तयेति भावः ।। यद्वा स्रवत्यनोंकृतं ब्रह्म परस्ताच्च विशीर्यत इत्यर्थवादबलादेवोंकारस्य प्राप्त्या सूत्रकृतः प्रयत्नानपेक्षत्वात्तदारंभापेक्षया तावेवादावित्युक्तिरित्यदोषः ।

।। अनेनेति ।। मोक्षाधिकारिणस्त्रिविधा इति वचनेन मुक्तियोग्यत्वं जिज्ञासामात्राधिकारिलक्षणं लब्धमित्यर्थः ।। व्याप्तेरिति ।। व्याप्तिर्व्यापनं । यस्य व्यापनं लक्ष्यमात्रेऽस्ति तद्धि लक्षणं यो धर्मो लक्ष्ये व्याप्त्या वर्तत इत्युक्तेः । अस्य च मुक्तियोग्यत्वस्य व्याप्तिस्तु सच्छूद्रे असमर्थेषु अनर्थिष्विदानींतनपशुपक्ष्यादिष्वलक्ष्यभूतेषु बाहुल्येन वर्तत इति व्याप्तेः प्रायिकत्वादित्युक्तं । विदुरधर्मव्याधजरितार्यादौ ब्रह्मविद्याधिकारदृष्ट्या तत्र व्याप्तिरिष्टैवेत्यतः प्रायिकत्वादित्युक्तं। तानतिक्रम्यानुत्पन्नज्ञानेष्वपि बाहुल्येन वर्तमानत्वादित्यर्थः । सच्छूद्रादेर्देहांतरे वैदिक ब्रह्मविद्याधिकारेपि नैतद्देहेधिकारः । देहांतरेऽधिकारश्च नेदानीं प्रवृत्त्युपयोगीत्यद-

च्येत्यर्थः ॥ प्रकारांतरेणाधिकारिस्वरूपमिति ॥ एतच्च वेदजिज्ञासारूपजिज्ञासाविशेषाभिप्रायं । ननु मुक्तियोग्यत्वमेवाधिकारिलक्षणमस्तु । शुगस्येति वक्ष्यमाणापशूद्राधिकरणन्यायेनाधिकारस्य त्रैवर्णिकमात्रपर्यवसानोपपत्तेः । व्यर्थश्चायमथशब्दः । जीवान्यविषयार्पकब्रह्मपदेनैव मुमुक्षुमात्राधिकारिणस्तदपशूद्रत्वस्यापशूद्रनयन्यायेनैव लाभसंभवात् । तत्सिद्धस्यैवापशूद्राधिकारस्यात्र सूचनमित्यपि नातीव तुष्टिकरं । तथान्यो गुणपूर्वक इत्यादि भाष्यं च व्यर्थं । अरुच्येत्यादि टीका चायुक्तेति कस्यचिच्चोद्यमयुक्तं । त्वदुक्तदिशा त्रैवर्णिकाधिकारलाभेपि त्रैवर्णिकेष्वपि केषांचिदनधिकारिणां भावेन तत्परिवर्जनस्यापशूद्रनयेनाप्राप्तेः । अध्ययनमात्रवत इत्यधिकरणे तादृशाधिकारविशेषस्य प्राप्तत्वेपि तस्यैवेह तथान्यो गुणपूर्वक इत्यादि भाष्येण विविच्य कीर्तनात् । श्रोतृप्रवृत्तिसौकर्याय वक्ष्यमाणस्यैवादावथपदेन निर्देशोपपत्तेश्चेत्यथशब्दोर्थवानेव । भाष्यं चार्थवत् । तदेतदाह । सच्छूद्रादावित्यादिपदेन । अन्यथा सच्छूद्र इत्येवावक्ष्यत् । तथा च त्रैवर्णिकमात्राधिकारिकत्वेपि अवैष्णवस्य वेदेपि ह्यधिकारो न विद्यते । गुरुभक्तिविहीनस्य शमादिरहितस्य चेत्यादिप्रमाणविरोधान्मुक्तियोग्यत्रैवर्णिकमात्रमपि न वेदजिज्ञासाधिकारि । किंतु राजसूयादौ राजत्वादिमानिव तथान्य इत्यादिवचनसिद्धशांत्यादिमानपीति वक्तुं प्रकारांतरेणाधिकारिस्वरूपमाहेति टीकार्थो बोध्यः ॥ अध्ययनलब्धापीति ॥

अवैष्णवस्य वेदेपि ह्यधिकारो न विद्यते । गुरुभक्तिविहीनस्य शमादिरहितस्य च ॥ न च वर्णावरस्यापीत्यध्ययनमात्रवत इत्यत्र भाष्योक्तदिशेति भावः । भक्तिरित्युपलक्षणं । अध्ययनवानित्यस्याग्रेप्यन्वयात् । अध्ययनलब्धोपि शमादिरित्यपि ध्येयं ॥ अन्या(न्ये)येति ॥ अभक्तानधिकारिकृतत्वादिकमन्या(न्य)यत्वं ॥ हरिभक्तीति ॥ शमादिकमप्यत्र ग्राह्यं । अध्ययनशमादिवैराग्येष्वन्यतमप्राचुर्येण त्रिविधाधिकारिव्यवस्थोक्तिरग्रेतनवाक्यानुरोधात् ॥ उत्तरोक्तेति ॥ पूर्वपूर्वस्मिन्निति शेषः । ततश्चायमर्थः । समानाधिकरणानामध्ययनशमादिविष्णुपादैकसंश्रयत्वादीनां मध्ये यस्याध्ययनं प्रचुरमन्यदप्रचुरं सोधमः । यस्य विष्णुपादैकसंश्रयत्वादिकमेवाप्रचुरमध्ययनशमादिके तु प्रचुरे स मध्यमः । यस्य विष्णुपादैकसंश्रयत्वादिकमेव प्रचुरं अध्ययनशमादिके त्वप्रचुरे स उत्तमः इति । भाष्ये सन्यस्तेति विष्णवर्पितेत्यर्थः। ॥ तृतीय इति ॥ अध्याये चतुर्थपाद इत्यर्थः । मात्रेति कात्स्न्यर्मुच्यते । यथाशक्ति कृत्स्नाध्ययनवतोधिकारितेत्युक्त्या कुतोयमधिकारो ब्रह्मविद्यायामिति शंकापास्ता सा चाधिकारिता देवादीनामविशेषान्न भवति । अविशेषेण न भवति । एकरूपा

न भवति। अविशेषात्। ज्ञानादेरप्यविशेषप्रसंगात्। स च प्रज्ञांतरपृथक्त्ववद्दृष्टिश्च तदुक्तमित्यत्र निरस्त इति नाविशेषादित्यनेन तत्त्रैविध्यं च कुत इति शंकापास्तेति भावः। ब्रह्मविद्यायां श्रवणादिरूपायां ॥ श्रुत्येति ॥ विस्पष्टं विवक्षितसर्वार्थला-भात्स्मृतिः पूर्वमुक्तेति भावः। अत्रैके कानिचिद्वचनान्युदाहृत्य तदनुरोधेन टीकायां श्रुत्यर्थोक्तिरित्याहुः। तानि चाचार्यैर्न क्वाप्युदाहृतानीति केचिन्न श्रद्दधते। अन्ये त्वाचार्यानुदाहृतत्वेपि पंचरात्रपंचाधिकरणीसूत्रभाव(भाष्य)विवृतिपरभारद्वाजसंहि-तादौ पठ्यमानत्वाददोष इत्याहुः। शमो मन्निष्ठता बुद्धेरित्येकादशस्कंधोक्तेराह ॥ भगवन्निष्ठेति ॥

वैष्णवसिद्धांतादचलनमित्यर्थ इति तत्वप्रदीपे। पश्येदित्युक्त्या शमादेर-परोक्षांगत्वप्रतीत्या प्रकृतानुपयोगमाशंक्यानुबंधादिभ्य इत्यत्र तृतीये दद्याच्छमदमा दींश्च तेन चैते गुणा. पुनः। तैः सर्वैर्दर्शनं विष्णोः श्रवणादिकृतं भवेदित्यादिस्मृत्यादौ वक्ष्यमाणदिशा अपरोक्षांगत्वमिव प्रशांतचित्ताय शमान्विताय प्रोवाच तां तत्वतो ब्रह्मविद्यामित्यादौ श्रवणादिरूपब्रह्मविद्यांगत्वमपि श्रुतमिति भावेन पश्येदिति पदं श्रवणादिरूपज्ञानमात्रार्थतया व्याचष्टे ॥ विद्यादिति ॥ तस्मादेवंविच्छांत इति पूर्व-वाक्ये एवंविच्छब्देन न श्रवणादिरूपं ज्ञानं विवक्षितं किंतु तदंगमन्यदेव ज्ञानमिति भावः। अपरोक्षदृशो मिथ्यादर्शनं न क्वचिद्भवेदित्येतद्व्याख्यावसरे तत्वनिर्णयटी-कादौ पश्यार्थैश्चानालोचन इति पाणिनीये चाक्षुषभिन्नज्ञानार्थैरित्यर्थोक्त्या दृशि धात्वादेशस्य पश्येदित्यस्य ज्ञानमात्रे प्रयोगादिति व्याख्यानादिति हृदयं। षष्ठे काण्वशाखायां पश्यतीति पाठेपि तदर्थानुवादेन शाखान्तरस्थत्वेन भाष्ये पश्येदिति पाठः साधुरिति भावः ॥ इति श्रुतेरिति ॥ चतुर्थाध्यायतृतीयपादांते विशेषं च दर्श-यतीत्यत्र भाष्योक्तश्रुतेरित्यर्थः ॥ विवेकाद्यपीति ॥ आदिपदोक्तवैराग्यद्वाराधिकारत्वं विवेकस्य ज्ञेयं। न तु परमत इव वैराग्यादिवत्साक्षात्। परीक्ष्येति श्रुतौ निज्ञाय जातवैराग्य इति स्मृतौ च ल्यबंतोक्त्या तथैव प्रतीतेः। उक्तं च पद्धत्यादौ तदेवं भूतैः प्रमाणैः पदार्थानां नित्यानित्यत्वादिकं निश्चित्य विषयेषु विरक्तस्येत्यादि। तदित्यस्यार्थस्तस्मादिति। अत्र विवेकादेः श्रवणाद्यंगगुरूपसत्तेः पूर्वभावश्रवणात् तादर्थ्यं सिद्धमिति स्फुटत्वान्नोक्तं। भाष्ये श्रोत्रियमित्यस्य छंदोध्यायिनमित्यर्थः ॥ इत्युक्तेरिति ॥ गीताभाष्ये षष्ठे अध्याय इत्यर्थः। नन्वत्रात्मन्येवेति श्रुतौ तद्वि-ज्ञानार्थमिति श्रुतौ च मध्यमोत्तमयोर्यथाक्रमं शमादिकं विवेकादि च विशेषणं प्राप्तं न त्वाद्यायामुत्तमाधमयोरंत्यायां मध्यमाधमयोरिति प्राप्तं तथा मध्यमोत्तम-

योरध्ययनादिकं च विशेषणमिति च श्रुतिद्वयेन न प्राप्तमिति चेन्न । ब्रह्मविद्यायां शमदमादिकमंगमुत नेति विचारे शमदमादिकमंगमित्येव वक्तुं प्रवृत्तत्वाच्छ्रुतिद्वयस्य । अत एव टीकायां शमादिसंयुक्तता च ब्रह्मविद्यायामेवाधिकार इत्येवोक्तं । अध्ययनादिकं तु पूर्वोक्तविशेषस्मृतिबलाद्भ्यलक्षणत्वेन ग्राह्यं । शमादेर्विवेकादेश्च स्वशब्देनोक्तिस्तु श्रुतिद्वये मध्यमोत्तमयोः स्वगतधर्मेष्वध्ययनादिषु यथाक्रमं शमादेर्विवेकादेः प्राचुर्याभिप्रायेण अत एव श्रुतिबलात्प्राचीनस्मृतिरपि ब्रह्मविद्याधिकारपरेति द्वयोरप्यन्योन्यसाहाय्येन विवक्षितार्थे साधकत्वाच्छ्रुतिस्मृत्योर्द्वयोरप्युक्तिर्भाष्ये अर्थवतीति भावः । भक्त्यैव वृणुते विष्णुर्भक्त्या दद्यान्निजं पदं । भक्त्यैव दृश्यते नित्यं भक्त्या भोगान्ददाति चेति पाद्मस्मृत्या अन्यत्र भाष्येन्यथाव्याख्यानेपीह प्रकृतोपयोगितया लभ्यपदेन प्रसादोभिमतः । विवृणुत इत्यनेन श्रवणादिजन्यप्रकाशविषयं स्वां तनुं करोतीत्यर्थ इत्यभिप्रेत्याह ॥ विष्णुरिति ॥ वृणुते तदीयभक्त्या स्वीकरोतीत्यर्थः । ततश्च भक्तिजन्यप्रसादतश्चेत्यर्थः । परस्य ब्रह्मणो विष्णोः प्रसादादिति वा भवेत् । तज्जिज्ञासादिकं कार्यमिति पूर्वोक्तदिशा श्रवणादिविषयतायामपि प्रसादस्यावश्यकत्वादिति भावः । श्रुत्यर्थं व्यंजयन्नेव तामवतारयति ॥ सा श्रेति ॥ परेत्यस्यार्थः सर्वाधिकेति । देवे गुराविल्येतद्बहुवचनांतं व्याचष्टे ॥ अन्येष्वपीति ॥ यथा योग्येति ॥ देवेषु देवयोग्या गुरौ गुरुयोग्येत्यर्थः । उक्तं च ज्ञानपादीयसुधायां । यथा देवे तथा गुराविति । यथा देवे देवयोग्या तथा गुरौ गुरुयोग्येत्यर्थ इति । विष्णुभक्तिर्देवभक्तिर्गुरुभक्तिस्तथैव च । तत्तच्छ्रेष्ठ्यानुसारेणेति प्रथमाध्यायबृहद्भाष्योक्तेश्चेति ज्ञेयं ॥ ब्रह्मविद्येति ॥ प्रकाशंत इति प्रकाशपदेन ज्ञानरूपपरतत्वादिविद्योक्तेरिति भावः ॥ श्रुत्याऽऽहेति ॥ ·एतेन भाष्ये इत्यादिश्रुतिभिश्चेत्यस्याधिकारश्चोक्त इति पूर्वेणान्वयः सूचितः । तत्वप्रदीपे तु भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोर्जुन ॥ ज्ञातुं द्रष्टुं चेत्यादिस्मृतिश्च शब्दाद् गृह्यत इत्युक्तं । ॥ व्योमसंहितायां चेतीति ॥ भाष्ये व्योमसंहितायां चाधिकार उक्त इत्यन्वयः । अयमपि सौत्राथशब्दार्थ एव । ब्रह्मजिज्ञासा नाम सर्ववेदांतनये दर्शयति चेति सूत्रभाष्यादिदिशा यथाधिकारं ब्रह्मज्ञानायाखिलवेदवेदानुसारिग्रंथार्थविषयकश्रवणमनननिदिध्यासनादि । तत्राऽथपदेनोक्तानां मुक्तियोग्यानां मध्ये त्रैवर्णिकानां प्रागुक्तगुणयुक्तानां सर्वत्राधिकारः । तदन्येषां तु भक्तानां वेदानुसारिग्रंथार्थजिज्ञासायामेव । तत्रापि केषांचिन्नाममात्रादावित्यादिरूपोधिकारविशेषो व्योमसंहितायामुक्त इत्यर्थः । अरुच्या प्रकारान्तरेणेत्यादिटीका तु जिज्ञासाविशेषपरा । तेनैतद्भाष्यमुत्सूत्रमिति न

कस्यचिदुपालंभावकाशः ॥ वेदाधिकारेति ॥ अन्यथा तद्द्रष्टृत्वं न स्यादिति भावः। ॥ मुनिस्त्रिय इति ॥ काण्वश्रुतौ एतद्वैतदक्षरं गार्ग्येतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गीत्यक्षरविद्यायां गार्ग्याः संबोधनात् । तथा आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादावर इति मैत्रेय्याः संबोधनात् । तथा भवति ते व्याख्यास्यामीति मैत्रेयीं संबोध्य व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासस्वेति निदिध्यासनविधानादिति भावः ॥ नरादिकुलजाश्चेति ॥ तदुक्तं तात्पर्यनिर्णये एकोनत्रिंशेऽध्याये । देव्यो मुनिस्त्रियश्चैव नरादिकुलजा अपि । उत्तमा इति विज्ञेयाः सच्छूद्रैरप्यवैदिकं । ज्ञेयमन्यैर्हरेर्नामेत्यादि ॥ संक्षेपेति ॥ अथशब्दोऽधिकारेत्यादिसंक्षेपः । अधिकारश्चोक्तो भागवततंत्र इति विस्तरः। संक्षेपविस्तराभ्यां च प्रवदंति मनीषिण इत्यादेर्भाष्यत्वाच्च द्वाभ्यामुक्तिरर्थवतीति भावः ॥ व्याख्यायेति ॥ ब्रह्मज्ञानहेतुजिज्ञासामात्रे योग्यत्वमधिकारः । तद्विशेषे तु तद्विशेष इत्यर्थतया व्याख्यायेत्यर्थः । अनिर्वचनीयाविद्यानिवृत्तिरूपमोक्षस्य ज्ञानादेव सिद्धेः किं प्रसादेनेत्यतो वा गौतमाद्यभिमतैकविंशतिदुःखध्वंसादिरूपस्य मोक्षस्य पुरुषैरर्थ्यमानत्वरूपपुमर्थत्वाभावेन तदुद्देशेन जिज्ञासायाः कर्तव्यत्वायोगादित्यतो वा कर्मासाध्यत्वसूचनाय वा मोक्षस्वरूपं वदन्नेव वाक्यं योजयति ॥ सुखमेवेति ॥ सर्वाभिमतेत्युक्त्या सर्वाविवादो वास्य परमपुरुषार्थत्वं वा सूचितं । तदुक्तं तत्वनिर्णयादौ । मोक्षो हि सर्वपुरुषार्थोत्तम इत्यादि । अन्यत्रापि न मोक्षसदृशं किंचिदधिकं वा सुखं क्वचिदित्यादि । परोक्तमोक्षस्वरूपे तु न सर्वाभिमतिरस्तीति तन्न मोक्षस्वरूपं किंतु दुःखनिवृत्तिविशिष्टसुखावाप्तिरूपमेवेति भावः । उपर्यत्यर्थेति भाष्यानुवादात्पूर्वत्रापि तथा ज्ञेयमिति भावेनोक्तं ॥ नारायणात्यर्थेति ॥ अत्यर्थप्रसादस्य चेति ॥ एतेन भाष्येऽत्यर्थप्रसादश्चेति चकारान्वयः । ज्ञानपदं चापरोक्षपरं । अपरोक्षज्ञानस्य चेत्यादिशेषश्च ज्ञेय इति दर्शितं । जिज्ञासां श्रवणमननिदिध्यासनरूपां । जिज्ञासोत्थज्ञानजात्तत्प्रसादादेव मुच्यत इत्यनुभाष्योक्तेः । अत्राप्यग्रे सर्वस्योक्तस्य भाष्ये यथाक्रमं स्पष्टयिष्यमाणत्वाच्चेति भावः । भाष्यस्थातः शब्दार्थमाह ॥ अत्यर्थेत्यादिना ॥ उत्पादिकेत्यंतेन हेतुगर्भविशेषणेन । पक्षधर्मताभिव्यक्त्यर्थं हेतुविभक्त्यनुक्तिः । एतेन सौत्रातःशब्दस्य सर्वनामत्वात्प्रकृतस्य हेतुत्ववाचकेनातःशब्देन कथमेतावल्लभ्यं । अथशब्दोक्ताधिकारिविशेषणत्वेन मोक्षस्येच्छाविषयतया प्रकृतत्वेपि तं प्रति नारायणप्रसादसाधनत्वादेरप्रकृतत्वेन तस्यात इत्यत्र प्रातिपदिकेन परामर्शासंभवेन तस्य जिज्ञासाकर्तव्यतायां हेतुत्वस्य तसिल्प्रत्ययरूपविभक्त्योक्त्ययोगादिति चोद्यं निरस्तं । सूत्रे अथशब्दानंतरमतःशब्दात्पूर्वं नारायणेत्यादिवाक्यस्य भाष्यकृताऽध्याहृतत्वेन मोक्षहेतुप्रसादजनकज्ञानो-

त्पादकत्वस्य प्रकृतत्वसंभवेनात इत्यत्राकाररूपप्रातिपदिकेनोक्तरूपोत्पादकत्वं परामृश्य पंचम्यास्तसिलित्युक्ततसिल्प्रत्ययेन तस्य हेतुत्वं जिज्ञासां प्रति वक्तुं शक्यते। तादृशज्ञानोत्पादकत्वाज्जिज्ञासा कर्तव्येति। न चैवमध्याहारो निष्प्रमाणकः। यत्रानवसरोन्यत्रेति वक्ष्यमाणमूलकत्वादस्याध्याहारस्य। अत एव तत्र वाक्यं चेत्युक्तं। अत एव च मोक्षप्रसादज्ञानजिज्ञासानामुत्तरोत्तरेण विना पूर्वपूर्वस्याघट-नोक्ता भाष्ये। तमेवमित्यादिवक्ष्यमाणप्रमाणसिद्धत्वाच्चेति ॥छ॥ नन्वेतदयुक्तं। मुक्त्यर्थिरूपाधिकारिसामान्ये सिद्धे सति तस्य मुक्तियोग्यत्वाध्ययनशमदमादिरूप-विशेषणमर्पयितुमथपदं। सिद्धे च मोक्षफले प्रसादादिद्वारा तद्धेतुत्वार्पकमतःपदं। न चैतदस्ति। अहमर्थान्यविषयाभावात्तस्मिंश्चाहमिति ज्ञायमानेपि मोक्षानुपलं-भात्प्रयोजनं नास्ति। तदभावान्नाधिकारीत्युक्तत्वादित्यतस्सर्वमेतद्विषयाभावमूलं। विषयसत्वे तु तज्ज्ञानान्मोक्षस्तदिच्छुरधिकारी च सिध्यतीति भावेन जीवान्यविषय प्रदर्शनपरसौत्रब्रह्मपदव्याख्यानार्थं प्रवृत्तं ब्रह्मशब्देन गुणपूर्णत्वोक्तेर्नानुभवसिद्धाल्प-गुणजीवाभेद इत्यादिन्यायविवरणं विवृण्वानः पूर्वपक्षं निराह ॥ यदुक्तमित्यादिना ॥ एतेन ग्रंथान्तरोक्तपूर्वोत्तरपक्षयोरत्र प्रपंचनं निर्बीजमिति प्रत्युक्तं। ब्रह्मपदेन विष यार्पणप्रकारस्यान्यत्रोक्तस्यात्रानुसंधानेऽथातःपदव्याख्यानस्यात्र प्रकृतेनन्वयाद्बुद्धि-सौकर्याच्च। अत एव संगम्यंते गुरोर्गिर इति पूर्वप्रतिज्ञापि युक्तेति। प्रयोगेणेत्युक्तं व्यनक्ति ॥ श्रवणादिति ॥ न्यायविवरणोक्तश्रुतिमेवाह ॥ अथेति ॥ उच्यते विष्णुरित्यर्थः ॥ न चेति ॥ तथा च न जीवभेदसिद्धिरिति भावः ॥ देशेति ॥ सा चास्त्यध्यस्तगुणेपि ब्रह्मणीत्यब्रह्मतापत्तिर्नेति भावः ॥ उक्तेति ॥ श्रुतिरध्यस्तगुणपरेति चेन्न। निर्दोषत्वेन सिद्धप्रामाण्यभंगप्रसंगादिति दोषे सत्येव दोषांतरमाह ॥ देशेति ॥ वक्ष्यमाणत्वादिति ॥ उत्क्रांतिगत्यागतीनामित्यत्र द्वितीयस्य तृतीयपादे तत्र सोस्माच्छरीरादुत्क्रम्यामुं लोकमभिगच्छति। अमुष्मादिमं लोकमित्युत्क्रमणगमनागमनक्रियावत्त्वहेतुनाऽ णुत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः। न चैतदभेदवादिमते पूर्वपक्षसूत्रं चंद्रिकायां निरस्त-त्वात्। न्यायामृते जीवाणुत्वस्य जीवाणुत्ववादे समर्थनाच्च। यदुक्तमित्यादिनो-क्तमर्थं भाष्यरूढं दर्शयन्नतो ब्रह्मजिज्ञासेत्युपसंहारभाष्यं प्रकारांतरेण व्याचष्टे ॥ अत इति ॥ जिज्ञास्यं ब्रह्मपदश्रवणादिति प्रागुक्तहेतुपरामर्शित्वमेकोऽर्थः। अस्मि-न्नर्थे तद्भिन्नेति साध्येनान्वयः। अर्थांतरं चाह ॥ जीवस्येत्यादिना संभवादित्यंतेन ॥ एतेन भाष्ये अत इत्यस्यावृत्तिः आद्यस्य जीवभेदकगुणपूर्तिवाचिब्रह्मपदश्रवणादि-त्यर्थः। अन्यस्य तु जीवस्येत्यादिरर्थ इति सूचितं। बुद्धिस्थपरामर्शित्वादतःशब्दस्य। इतिशब्दो वाक्यव्याख्यासमाप्तौ।

ननु मुक्तिहेतुनारायणप्रसादस्य ज्ञानद्वारा जिज्ञासाजन्यत्वे तज्जिज्ञासैव कार्या न ब्रह्मजिज्ञासा व्यधिकरणत्वात्तस्मादतो ब्रह्मजिज्ञासेत्ययुक्तमित्यत आह ॥ ब्रह्मपदेति ॥ नारायणपदस्य गुणपूर्त्यर्थताया आद्यपद्यव्याख्यायामभिधानात् । दोषारच्छिद्रशब्दानां पर्यायत्वं यतस्ततः ॥ गुणा नारा इति ज्ञेयास्तद्वान्नारायणः स्मृतः ॥ ब्रह्मशब्दोपि हि गुणपूर्तिमेव वदत्ययमित्याद्यनुभाष्योक्तेश्चेति भावः। तेन नारायणोऽसौ परमो विचिंत्य इत्यादिश्रुतिस्सूचिता । भाष्ये इत्यादिश्रुतिस्स्मृतिभ्य इति वक्ष्यमाणस्य यतो नारायणप्रसादमृते इत्यनेनान्वयात् ।

तत्र कया किं सिद्धमित्यप्रतीतेराह ॥ नारायणेति ॥ अनन्यथोपपत्त्येति ॥ अनन्यथा प्रसादायोगेन ज्ञानस्य मोक्षजनकत्वोपपत्त्येत्यर्थः । अतो यथार्थबंधस्य विना विष्णुप्रसादतः । अनिवृत्तेस्तदर्थं हि जिज्ञासात्र विधीयत इत्यनुभाष्योक्तरीत्या अनादिसत्यबंधनिवृत्तिरूपामृतत्वाख्यस्य मोक्षस्य प्रसादं विना ज्ञानमात्रेणालभ्यत्वात्प्रसादद्वारैव ज्ञानस्य मोक्षजननोपपत्त्येत्यर्थः। यद्वा तं विद्वानेव चामृत इत्यनुभाष्यव्याख्यावसरे सुधायां यद्यपि तमेवमिति परमपुरुषप्रसादो न श्रूयते । तथापि यमेवैष इति वाक्यानुरोधेन तत्राप्यनुसंधेयः । निमित्तेन नैमित्तिकोपलक्षणात् । मुमुक्षुसंबंधिसाधनावधारणाय न साक्षादुक्तिरित्युक्तदिशा अनन्यथोपपत्त्येत्यर्थः । ॥ तत्राहेति ॥ स च ज्ञानी मम प्रियः प्रीतिविषय इत्युक्त्या प्रसादहेतुता ज्ञानस्योक्तेति भावः ॥ अर्थादिति ॥ अनन्यथोपपत्त्येत्युक्तदिशेति भावः । ॥ प्रसन्न इति ॥ वृणुते अंगीकरोतीत्युक्त्या प्रसादो लभ्यत इति भावः । ॥ प्राप्य इति ॥ पूर्वं लभ्यत्वं प्रसन्नत्वमित्युपेत्यार्थ उक्तः । प्राप्तेः प्रसादैकसाध्यत्वस्फोरणायैवकारस्य तेनैवेत्यन्वयमाह ॥ तेनैव प्राप्य इति ॥ न तु कर्मठेनेत्यर्थः । ज्ञानपादे ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबंधे तद्दर्शनादित्यत्र दर्शनार्थं श्रवणादि विधीयत इति भाष्यं हृदि कृत्वाह ॥ दर्शनार्थमिति ॥ एतेन ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र ब्रह्मज्ञानाय वेदार्थविषयश्रवणमनननिदिध्यासनरूपा जिज्ञासा कार्येतिवचनव्यक्तिस्सूचिता । उक्तं च जिज्ञास्योयं विधीयत इत्यत्र सुधायां । ज्ञानविधौ हि ब्रह्मणोऽप्राधान्यं स्यात् । ब्रह्मज्ञानोद्देशेन जिज्ञासाविधानात्कुतोऽप्राधान्यमिति । उक्तं च न्यायामृते तृतीयपरिच्छेदे । ब्रह्मज्ञानाय ब्रह्मविचारः कर्तव्य इति न वचनव्यक्तिः । तथात्वे ब्रह्मणो विधेयविशेषणतापातात् । किं तु ब्रह्मज्ञानाय वेदविचारः कर्तव्य इत्येव वचनव्यक्तिः । यद्यपि ब्रह्मपरवेदविचार एव ब्रह्मविचारस्तथापि न ब्रह्मविचार-

रूपेण विधानं । किंतु वेदविचाररूपेण । तथा च श्रुतिः । तस्मादेनं सर्ववेदानधीत्य विचार्य च ज्ञातुमिच्छेदितीत्यादि । व्यक्तं चेदं सर्ववेदांतनयभाष्यादौ । श्रवणं नामोपनिषद्भाष्यादिरूपोपदेशजन्यवाक्यार्थज्ञानं । मननं श्रुतवाक्यार्थे युक्त्यनुसंधानं । निदिध्यासनं तु निरंतरतद्विषयचिंतनं । श्रवणं शब्दजं ज्ञानमुपपत्त्यनुचिंतनं । मतिर्निरंतरा चिंता निदिध्यासनमुच्यत इत्युक्तेः । अत्र मननमात्रस्यैव न्यायनिबन्धनरूपशास्त्रारंभोपयोगितया कर्तव्यत्वे वाच्येपि श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्य इति भाष्योक्तश्रुतिमनुरुध्य त्रितयकर्तव्यतयोक्तेरनेकधा तात्पर्यं चंद्रिकायां व्यक्तं ॥ जिज्ञासेति ॥ यद्यपि श्रुतौ तस्मा एतत्प्रोवाच । अन्नं प्राणमित्यादिना ब्रह्मरूपाणि श्रुतवते तद्विजिज्ञासस्वेत्यालोचनमेव विधीयते । तथैव श्रुतावग्रे प्रतीतेः । तथापि श्रुतेपि ब्रह्मणि पुनःपुनः श्रवणादिकार्यमिति भावेन तद्विजिज्ञासस्वेत्युक्तिरिति भावः । व्यक्तमेतदग्रे चतुर्थाध्याये । आवृत्तिरसकृदुपदेशात् लिंगाच्चेत्यत्र ॥ असन्वाच्यतेति ॥ धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वेति इच्छार्थकसन्प्रत्ययांतजिज्ञासापदवाच्यतेत्यर्थः ॥ जिज्ञासितमिति ॥ जिज्ञासितं सुसंपन्नमपि ते महदद्भुतमिति प्रथमस्कंधे । सुसंपन्नं परिपूर्णं महदुत्तमं आश्चर्यतमं च ब्रह्म ते जिज्ञासितं विचारितं खल्विति नारदेन वेदव्यासं प्रत्युक्ते वाक्ये विचारेपि प्रयोगात्तस्य तत्र मीमांसापदवद्रूढिरित्यर्थः । यत्रार्थस्य विसंवादः प्रत्यक्षेणोपलभ्यते । स्वरसंस्कारमात्रार्था तत्र व्याकरणस्मृतिरित्युक्तेस्साधुत्वमात्रपरा व्याकरणस्मृतिरिति भावः । तथा च मननरुपविचारे मुख्येन जिज्ञासाशब्देन छत्रिन्यायेन लक्षणया त्रितयोपादानं सूत्रे । तद्विजिज्ञासस्वेत्यादिश्रुतौ च युक्तमिति भावः । नन्विच्छायामपि जिज्ञासापदप्रयोगादिच्छात्र जिज्ञासाशब्दार्थः किन्नस्यादित्यत आह ॥ इच्छाया इति ॥ ननु वाचस्पतिरीत्या भवतीत्यध्याहारे इच्छात्रार्थः स्यादित्यत आह ॥ भवतीत्यादीति ॥ ननु मुमुक्षानंतरं ब्रह्मज्ञानेच्छा भवतीत्युक्ते ज्ञानेच्छासंदिग्धे विषये निर्णयाय भवतीति संदिग्धरूपविषयस्य निर्णयाख्यफलस्य च सूचनान्न वैयर्थ्यमिति चेन्न । विषयाद्यभावादिच्छैव नोत्पत्तुमर्हतीति वदंतं पूर्वपक्षिणं प्रतीच्छया विषयादिसूचनोक्त्ययोगेन तदुक्तेर्वैयर्थ्यमेवेत्याशयेनोक्तं ॥ इत्यादि कथनस्येति ॥ दोषांतरं चाह ॥ सूत्रं चेति ॥ तद्विजिज्ञासस्वेति श्रुतौ विधिप्रत्ययश्रवणेन तद्व्याख्यानपरं सूत्रं कर्तव्यपदान्वितमेव तदनुसारि । अन्यथा तदननुगुणमेव स्यादिति भावः । यत्कश्चिदाह । भवत्पक्षेपि श्रुतावनुक्तयोरधिकारिफलयोरथातःपदाभ्यामुक्तेः श्रुत्यननुसारिसूत्रमिति । तन्न । न हि तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेत्येतदेकमेवोदाहरणं । विश्वतो मुखत्व-

भंगापत्तेस्सूत्राणां । किंतु विचारविधायकनानावाक्यान्यपि । तेषु च क्वचिच्छांतो दांत इत्यादावधिकारिविषयजिज्ञासानां । यस्य प्रसादात्परमार्तिरूपादस्मात्संसारान्मुच्यते नापरेण । नारायणोसौ परमो विचित्यो मुमुक्षुभिः कर्मपाशाद मुष्मादित्यादावधिकारिविषयफलजिज्ञासानां चतसृणामप्युक्तेः । तद्विजिज्ञासस्व सविजिज्ञासितव्य इत्यादावपि विशब्देनाधिकारिफलवैशिष्ट्यस्यापि सूचनाच्च । अत एव संक्षेपभाष्ये कृत्स्नसूत्रार्थोक्त्यर्थं श्रुत्यविसंवादार्थं च विष्णुरेव विजिज्ञास्य इत्युक्तं । अतएव च पूर्वतंत्रे द्वितीयस्याद्यपादे विधिमंत्रयोरैकार्थ्यमेकशब्दादिति विधिमंत्राधिकरणे अग्नीन्विहरेत्यादावामंत्रणादियुक्ते विधिशक्तिप्रतिबंधोक्तेरिह च तद्विजिज्ञासस्वेति भृगोरामंत्रणात्। आत्मावा अर इत्यत्र मैत्रेय्या अर इत्यामंत्रणाद-विधित्वमिति प्रत्युक्तं। बहुश्रुत्यनुरोधेनात्रापि विधेरेवानुमानेन आमंत्रणेन तन्मात्रं प्रत्युक्तावतात्पर्यादिति । भाष्ये कर्मणेत्यादेः प्रकृतोपयोगाप्रतीतेराह ॥ अस्तु मोक्ष इति ॥ अनेन न च ज्ञानं विनेत्यादिस्वोक्तिसमर्थनार्थमिदं भाष्यमिति दर्शितं। तत्कर्म-हरितोषं यत्सा विद्या तन्मतिर्ययेत्यदूरस्थत्वन्यभाष्योक्तवचनात् । य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यतीती गीतायामभिधापदोक्तप्रवचनस्य न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तम इत्युत्तरवाक्यस्थप्रियकृत्तमपदेन प्रसादहेतुत्वलाभाविति भावः । तदाह कर्मादिनेत्यादिपदेन तुल्यन्यायस्य कथमस्तु मोक्ष इत्यभ्युपगमः । प्रमाणस्यो-भयत्रापि प्रागुक्तेरित्यतो व्यनक्ति ॥ यद्यपीति ॥ श्रुत्यादीति ॥ अपाम सोमममृता अभूमेति श्रुतौ कर्मणैव हि संसिध्दिमास्थिता जनकादय इति स्मृतौ च तथोक्तेरिति भावः ॥ अन्यनिषेधाद्विति ॥ अत एव भाष्ये प्राक् नान्यः पंथा अयनायेत्यं-शस्याप्युक्तिः । अत एव च प्राक्टीकायां यमेवेत्येव शब्दस्य तेनैवेत्यन्वय उक्तः ॥ ॥ शंकाभाव इति ॥ तेन भाष्ये कर्मविभागपूर्वं तत्फलस्य मोक्षैकदेशादिरूपस्यो-क्तिस्स्यात् । प्रकृतसमर्थनस्याविशेषादिति शंकापास्ता । तमेवमित्यादिश्रुत्युक्त्यैव कर्मजन्यत्वशंकानिरासेन यतो नारायणप्रसादमृते न मोक्ष इत्यंशस्य समर्थनात् । अपाम सोमममृता अभूमेत्यादिश्रुत्यादिगतिस्तु भाक्तं वानात्मविस्त्वात् । विद्यैव तु निर्धारणादित्यादौ वक्ष्यत इति भावः । प्रियो हीत्यादेः पूर्वभाष्ये उदाहरणं तु तस्यापि तत्कर्म हरितोषं यदित्यादिविरोधमाशंक्यात्यर्थमित्यस्यानुवर्तनेन स च ममात्यर्थं प्रियः कर्मकृत्तु प्रियमात्रमित्यर्थात् तस्यापि कर्मणेत्यादिस्मृत्या तात्पर्यं व्यंक्तीकर्तुं। एवमग्रेपि तत्र तत्र बोध्यं । ननु प्रसादस्य हेतुविभागात्पूर्वं विभा-गोक्त्या फलविभागकथनेन कथमुक्तशंकानिरास इत्यतो भावमाह ॥ सत्यमिति ॥

॥ ज्ञानसाध्यस्यैवेति ॥ अत एव भाष्ये प्रागत्यर्थंप्रसाद इत्यत्यर्थपदप्रयोग उत्तम प्रसादोक्त्यै कृतः । मध्यमाज्जनलोकादिरिति भाष्यं एके व्याचक्षते । जनलोका दिरिति बहुव्रीहितत्पुरुषौ । स्वबिंबेतररूपसाक्षात्कारसहितान्मध्यमादिति वाच्यं । न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिरित्यत्र भाष्ये सामान्यदर्शनाल्लोका इति वक्ष्यमाणत्वात् । तथा च ईयुस्त्रीन्कर्मणा लोकान् ज्ञानेनैव तदुत्तरानिति द्वितीयस्कंधतात्पर्याविरोध इति । अन्ये तु प्रादुर्भावानृते विष्णुमिंद्रियैर्नैव पश्यति प्रादुर्भावानपि यदा ज्ञानदृष्ट्यैव पश्यति। तदैव मुच्यते जीवो न दुष्टैरिंद्रियैः क्वचिदिति काठकभाष्योक्तेरवतारविषयकज्ञानदर्शनसहितान्मध्यमादित्यर्थ इत्याहुः । अपरे तु स्वबिंबसाक्षात्कारवतामेव कार्यं ब्रह्मप्राप्तवतां मध्ये जनलोकादौ कियत्कालमवस्थानं न निर्हेतुकं भवितुमर्हतीति तत्कृतश्रवणादिजन्यमध्यमप्रसादाज्जनलोकादीत्याहुः । इतरे तु जनलोकादिरिति तत्पुरुष एव तथा च यथान्यास एव साधुः । श्रवणादेरपि ज्ञानत्वाज्ज्ञानेनैव तदुत्तरानिति वाक्यं न विरुध्यत इत्याहुः । आध्यानायेत्यत्र टीकायां श्रवणादेर्जनलोकादिफलकत्वोक्तिरप्येवं नेयेति । स्मृतिशेषोक्तेरुपयोगमाह ॥ नन्विति ॥ कर्मणा ज्ञानमातनोति ज्ञानेनामृती भवतीति भाक्तं वेत्यत्र भाष्योक्तवचनादित्यर्थः ॥ अन्यनिषेधेति ॥ तद्वाक्यस्य प्रागुक्तिस्तु कर्मणा ज्ञानमित्येतद्विरोधमाशंक्य श्रवणं मननमित्यादि स्मृत्या प्रधानसाधनत्वं श्रुत्यभिप्राय इति विवरितुं ॥ तदभावादिति ॥ साक्षादिति योज्यं । तेन न पारंपर्येणेति वक्ष्यमाणविरोधः ॥ पारंपर्येणेति ॥ चित्तशुध्दिद्वारा विविदिषंति यज्ञेन दानेनेत्यादेः वक्ष्यति च सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववदिति । उत्क्रमिष्यत एवंभावादिति चेति भावः । एतेन ज्ञानप्रसादादेस्तध्देतुत्वादेश्च प्रामाणिकत्वात्प्रमाणैः श्रुत्यादिभिः सर्वस्य बुद्धौ सन्निधापि तस्य सूत्रे अत इति मोक्षहेतुप्रसादजनकज्ञानोत्पादकत्वादितिपरामर्शो युक्त इत्यपि सूचितं ॥

एवं संक्षेपविस्तराभ्यां सौत्राथातः पदार्थोक्तिपरं भाष्यं व्याख्याय ब्रह्मपदार्थोक्तिपरं भाष्यं विवृण्वानो ब्रह्मपदस्य नारायणपदेन व्याख्यातत्वात् ब्रह्मशब्दश्चविष्णावेवेत्यादि भाष्यं किमर्थमित्यत आह ॥ नन्वित्यादिना ॥ बह्वर्थत्वेनेति ॥ बृहजातिजीवकमलासनशब्दराशिष्वित्यादेरिति भावः ॥ मुख्य इति शेष इति ॥ तेन बृहजातीत्यादेः ब्रह्माणि जीवाः सर्वपीत्यादेः मम योनिर्महद्ब्रह्मेत्यादेः स एनान् ब्रह्म गमयतीत्यादेः कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेरित्यादेश्चाविरोध इति भावः ॥ तत्र मुख्यत्वाभावादिति ॥ विष्णुपदोक्तिसूचितं ज्ञापकमाह ॥ स विष्णुरिति ॥ ननु द्वितीय

सूत्रे तमित्युद्देश्यो विष्णुरिति कुतः । येन तस्यैव ब्रह्मत्वं स्यादित्यत उक्तं ॥ निरंतरेति ॥ अन्योन्याव्यवहितेत्यर्थः । सूत्रद्वयमध्ये अन्यद्व्यवधायकं सूत्रं नेति विष्णुरेव तमिति परामृश्यत इति भावः । ब्रह्मत्वेन ब्रह्मपदमुख्यार्थत्वेन । प्रस्तुति प्रकृतत्वमित्युक्त्या देवमीमांसानंतर्यमस्योक्तं भवति । निरंतरेत्यस्य जिज्ञासा सूत्राव्यवहितेत्यर्थं इत्यप्याहुः । उक्तं चानुभाष्ये ॥ स्वयं भगवता विष्णुर्ब्रह्मेत्येतत्पुरोदितं । स विष्णुराह हीत्यंते देवशास्त्रस्य तेन हीति । श्रुत्युक्तेरुपयोगाप्रतीतेराह ॥ ब्रह्मेति ॥ विद्वद्रूढ्येति ॥ रूढिर्योगो योगरूढिःरूढोपचारो रूढलक्षणा उपचारो लक्षणेति लोकसिध्दसप्तवृत्तिभ्योऽन्यस्य महायोगविद्वद्रूढिरूपवृत्तिद्वयस्य ब्रह्माणि शब्दानां समाकर्षादित्यत्र वक्ष्यमाणत्वात् विद्वद्रूढचेति सिध्दवदुपन्यासः । भाष्ये हिर्हेतौ । ब्रह्मशब्दश्च विष्णावेवेत्यन्वयः । तत्र च विद्वद्रूढचेति शेषः । श्रुतौ परमपदोक्तमुख्यत्वस्य रूढिं विनानुपपत्तेरिति भावः । आहुरिति प्रयोगबाहुल्यरूपरूढेरप्युपलक्षणमेतदिति ध्येयम् । प्रयोगमात्रआहुर्यं रूढिरित्यभिधीयत इत्यनुभाष्योक्तेः । ॥ मुख्यत्वादिति ॥ असंभाविताज्ञानादिमूलत्वादिति भावः । यमित्याद्यंशस्य कृत्यमाह ॥ तच्छब्देनेति ॥ कवय इत्यस्यार्थो ज्ञानिन इति । अवयंतीत्यस्य जानंतीति । यत् यस्मिन् । अक्षरे अविनाशिनि । परमे प्रजाः अधीनाः । जगतः प्रसूती प्रसूतिर्जनित्री लक्ष्मीः । यतो यस्मात्प्रसूता उत्पन्ना । यच्च वस्तुतो येन तत्तत्कर्मणा स्ववीर्येण वा । तोयोपलक्षितैर्भूतैर्वा । भूम्यां पृथिव्यां पृथिव्यादिलोकेषु । जीवान्व्यससर्ज विससर्ज विविधं ससर्जेति तत्वनिर्णयटीकोक्तदिशा भाष्यशेषस्यार्थो ज्ञेयः । ॥ इति विष्णुलिंगादेवेति ॥ समुद्रांतःस्थत्वरूपलिंगादित्यर्थः । लिंगमसाधारणो धर्म इति वक्ष्यते । शब्दादेव प्रमित इत्यत्र श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां श्रुत्यर्थनिर्णायकत्वं च समन्वयसूत्रे वक्ष्यत इति भावः ॥ निरवकाशश्रुतेरेवेति ॥ अर्थांतरराहित्यरूपनिरवकाशविष्णुशब्दरूपश्रुतेरेवेत्यर्थः । वक्ष्यति नाममात्रेण निर्देशः श्रुतिरिति । नारायणाय विद्महे वासुदेवाय धीमहि । तन्नो विष्णुः प्रचोदयादिति श्रुतौ चतुर्थ्याः विपरिणामेनार्थमाह ॥ तमिति ॥ तविति श्रवणाद्यत इति शेषोक्तिः । शुभं प्रतीति च । तन्न इत्यस्यार्थस्तस्मादस्मानिति ॥ विष्णावेवेति ॥ तत्तदंतर्यामिरूपभेदेन वा । महादेवत्वरुद्रत्वादिगुणभेदेन वा तत्र तत्र श्रुतौ विष्णुप्रार्थनाभेदान्न पौनरुक्त्यमिति भावः । विश्वेत्यस्यार्थः सर्वाणीति । लोक इत्यस्य रुद्रेत्यादि । अभीत्यस्य मुख्यत इति । यदित्यस्य यत इति । अनृतस्येत्यस्य तदेवर्तमिति श्रुत्या ऋतपदवाच्यविष्णुभिन्नस्येत्यभिप्रेत्य विष्ण्वितरस्येत्यर्थ उक्तः । आङोर्थो मुख्यत इति ।

परममित्यस्यार्थो परिच्छिन्नेति। धारक इति। दधातेः क्विबिति भावः। तं संप्रश्नं प्रश्नविषयं। अन्यानि भुवनानि यंतीत्यर्थ. ॥ अन्येति ॥ विश्वकर्मश्रुत्या तत्परत्वादित्यर्थः। हिर्हेत्वर्थ इति मत्वाह ॥ पश्चेति ॥ ननु उपक्रमादिलिंगानां बलीयो ह्युत्तरोत्तरं। श्रुत्यादौ पूर्वपूर्वं त्वित्युक्तेः। कथं लिंगान्निर्णय इत्यत आह ॥ उत्सर्गत इति बाधेति ॥ प्रसिध्दविश्वकर्मरूपार्थप्रच्यावनरूपबाधेत्यर्थः। वक्ष्यते चाऽयं न्यायोंतस्तध्दर्मोपदेशादित्यत्र। श्रुतिबाधे च तद्युक्तविश्वकर्मसूक्तरूपप्रकरणस्यापि बाधः सिध्यति। ज्योतिश्चरणेत्यत्र वक्ष्यमाणन्यायेनेति भावः। लिंगस्यासिध्दिनिरासपरतया भाष्यं व्याख्याय निरवकाशत्वाभावनिरासपरतया व्याचष्टे। ॥ विश्वकर्मेति ॥ व्यस्ता इति ॥ क्वचिज्जडे सृष्ट्यादयश्चतस्रो जीवेष्वष्टावित्येवंरूपेणेत्यर्थः। भाष्ये परो दिवेति श्रुतौ विष्णुलिंगोक्तेरुपयोगाप्रतीतेराह। ॥ यद्वेति ॥आद्यावपेक्षितं शेषमाह ॥ परो दिवेत्यादिना ॥ समाख्यानाच्चेत्यंतेन। अपेक्षितपूर्तौ भाष्यवाक्यमवतार्य योजयति ॥ न च तत्रेति ॥ इत्याहेत्यत्र भाष्येऽपेक्षित कर्मार्पकं परो दिवेत्याद्येवेति भावेनाह ॥ द्यावेति ॥ लक्ष्मीरिति ॥ अस्य सूक्तस्यांभृणीवाक्यत्वादंभृण्याश्च श्रीर्भूर्दुर्गांभृणीह्रीश्च महालक्ष्मीश्च दक्षिणेति बृहद्भाष्योक्तश्रुत्या लक्ष्मीमूर्तित्वादिति भावः। एवमग्रेपि। यं कामय इत्यादेः कृत्यमाह ॥ न चेति ॥ श्रुत्यर्थमाह ॥ दिवेति ॥ श्रीभूमिपर इति तत्वप्रदीपे। बभूवेत्युत्तमपुरुषं। श्रुतावेनेति पृथिवीविशेषणं अस्या इत्यर्थः। तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधामिति शेषस्यार्थः ब्रह्माणमित्यादि। कृणोमीति विकरणव्यत्ययेन करोमीत्यर्थः।

॥ प्रसिद्धत्वादिति ॥ अमरकोशादाविति भावः ॥ महोदधीति ॥ अंभोनिधिरनंतात्मा महोदधिशयोंतक इति सहस्रनामसु ॥ इति स्मृतेरिति ॥ अंतस्तद्धर्मेत्यत्र वक्ष्यमाणस्मृतेरिति ज्ञेयं ॥ अत्रेति ॥ यं कामये तं तमुग्रमित्यत्रेत्यर्थः। ॥ वक्ष्यमाणेति ॥ अंतर्नयादौ प्रत्यधिकरणं वक्ष्यमाणेत्यर्थः। वेदे रामायणेति वक्ष्यमाणेति चार्थः। एतेन भाष्ये चः समुच्चय इति दर्शितं ॥ हरिवंशत्रयेति ॥ खिलाखिलपारिजातरूपभागत्रयेत्यर्थः। न चाविरोध इति पूर्वभाष्ये श्रुतिपुराणादिविरोधस्य प्रसिद्धरुद्रार्थत्याजनेन निरस्तत्वान्नचेतरेति किमर्थमित्यत आह ॥ तथापीति ॥ अत्रोग्रपदेन रुद्रग्रहण इत्यनुषंगः। भाष्ये एषोहमित्यर्थः ॥ नटनमिति ॥ विद्यमानाकाराच्छादनेनाविद्यमानाकारप्रदर्शनं नटनं। वंचनं त्वविद्यमानकथनं। सृजामीत्यस्य विपरिणामेनान्वयमाह ॥ सृजेति ॥ गीताभाष्यटीकायां तु कारयेति स्वार्थ णिजित्युक्तं

द्वितीये । क्वाप्यविद्यमानं लिंगमूलान्वेषणादिकमतथ्यमिति तत्वप्रदीपे । विष्ण्वादौ विद्यमानं रुद्रादिनिष्ठतयोच्यमानं स्वातंत्र्यादिकं वितथ्यं ॥ आत्मानं मां चेति ॥ कर्म प्रवचनीययुक्ते द्वितीया । आत्मानं प्रति प्रकाशं प्रसिद्धिं कुरु । मां च प्रति अप्रकाशं अप्रसिद्धिं कुरु । आत्मप्रसिद्धिं ममाऽप्रसिद्धिं च कुर्वित्यर्थः । भाष्ये इतिवाराह वचनान्मोहार्थं कृतत्वावगमान्नेतरग्रंथविरोधश्चेत्यन्वयः । शैवेचेत्यादेः संगत्य प्रतीतेराह ॥ स्कांदेति ॥ शिवादीत्यादिपदेन ब्रह्मादिः ॥ तद्विरोध इति ॥ अत्रोग्रपदेन रुद्रग्रहण इति इहाप्यनुषंगः । ब्रह्मपुराणभ्रांतिनिरासायाह ॥ ब्राह्म इति ॥ तेनाहमिति ब्रह्मोक्तिरितिदर्शितं । एतेन शैव इत्यपि व्याख्यातं । चोद्य निरासप्रकारमाह ॥ तेषामिति ॥ तत्र शिवाद्युत्कर्षादावप्रामाण्यादिति भावः । तथेति व्याख्येयानुवादः ॥ वचनादिति ॥ भाष्ये वचनादित्यस्यानुवृत्तिः । उक्तमित्यस्य प्रत्युक्तमित्यर्थः । मोहार्थत्वेनेति शेषइति दर्शितं । ननु सूत्रं व्याचक्षाणस्य किं प्रसक्तानुप्रसक्तानुपयुक्तोक्त्येत्यतः सर्वस्य प्रकृतोपयोगमाह ॥ तस्मादिति ॥ पुराणादौ शिवाद्युत्कर्षोक्तेर्मोहार्थत्वाद्विश्वाधिक इत्यादिश्रुतेर्विष्णुपरत्वादित्यर्थः । अयं च हेतुर्बाधकाभावे बोध्यः । तथा हीत्यादिनोक्तं सिद्धांतप्रमेयमुन्मूलमिति भ्रमनिरासाय तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति ब्रह्मशब्देन पूर्णगुणत्वोक्तेर्नानुभवसिध्दाल्पगुणजीवाभेद इतिन्यायविवरणारूढं दर्शयन्नधिकरणार्थं प्रयोजनोक्त्योपसंहरति ॥ तदेवमिति ॥ तच्छब्दार्थं व्यनक्ति । ॥ ब्रह्मपदश्रवणादिति ॥ एवमथकस्मादुच्यत इति श्रुत्युक्तप्रकारेण पूर्णत्वोक्तेरित्यन्वयः । एतेन न्यायविवरणे ब्रह्मशब्देनेत्यत्र जिज्ञास्येश्रुतेर्नेति पूर्णगुणत्वेनेत्यत्र तस्येत्यपि योज्यमिति दर्शितं ॥ संदिग्धत्वेनेति ॥ ब्रह्मशब्दादिना आपातप्रतीतस्य सगुणनिर्गुणाल्पगुणत्वादिना विप्रतिपत्त्या संदिग्धत्वेनेत्यर्थः । जिज्ञासा श्रवणादिरूपा । शास्त्रं न्यायग्रथनात्मकं । टीकातात्पर्यविवृतौ व्यासतीर्थादयः क्षमाः । वयं तु तत्कृतव्याख्यालेशभा(जो)वं वदामहे ॥ इति जिज्ञासाधिकरणं ।

॥ ॐ जन्माद्यस्य यतः ॐ ॥ प्रत्यधिकरणं प्रतिपाद्यज्ञानेन स्पष्टत्वाद्भाष्यानुक्तामप्यंतर्भावसंगतिं स्वयमाह ॥ अत्रेति ॥ एतदधिकरण इत्यर्थः ॥ संगतिरिति ॥ अंतर्भावरूपेत्यर्थः । तदुपपादनं श्रुत्युक्तेत्यादि । ब्रह्मपदवाच्यस्येत्येववाच्ये श्रुत्युक्तेत्युक्तिस्सौत्रब्रह्मपदोक्तस्येति भ्रमनिरासाय । तथा च श्रुत्यर्थनिर्णायकन्यायग्रथनात्मके शास्त्रे अस्य श्रौतब्रह्मपदार्थनिर्णायकन्यायग्रथनात्मकस्यांतर्भावो युक्त इति भावः ॥ विष्णुत्वेति ॥ सिद्धांते तस्य रूढिनिरासेन यौगिकत्वमात्रोक्तावपि योगार्थस्य

विष्णावेव संभवात् यौगिकत्वेत्यनुक्त्वा विष्णुत्वेति फलितोक्तिः कृता ॥ श्रुत्यादीति ॥ अधिकरणमादिपदार्थः । संगतिः पूर्वानंतर्यरूपा । एकवचनं तु एकस्य प्रदर्शनेऽन्यस्य सा सुज्ञाना । एकप्रकारत्वाच्छ्रुत्यधिकरण संगत्योरितिप्रकारैक्यबुध्या । न तु संगत्यैक्यबुध्या । क्वचित् द्विवचनस्यापि प्रयोगात् । पूर्वाधिकरणतद्विषयवाक्याभ्यामेतदधिकरणविषयवाक्ययोः संगती त्वित्यर्थः ॥ इत्युक्तमिति ॥ विषयादिन्यायैः पूर्वाधिकरणे साधितमित्यर्थः । तस्य श्रौतब्रह्मशब्दार्थस्य ॥ न साध्यत इति ॥ रूढित्याजकजन्मादिहेतुत्वरूपबाधकाख्यन्यायोपदर्शनेनेति भावः ॥ भेदकाभावेनेति ॥ तथा च पूर्वपक्षे जीवस्यैव ब्रह्मतापत्त्या पूर्वत्रेव विषयादिशून्यत्वेन तज्जिज्ञासा पूर्वसूत्रोक्ता न कार्येत्याक्षेपादाक्षेपिकी संगतिरित्यर्थः । पूर्वमाक्षिप्यते यत्र तत्र साक्षेपिकी मतेत्युक्तेः । एतेन तद्विजिज्ञासस्वेत्युक्ता जिज्ञासा कार्येत्युक्तं पूर्वं तदयुक्तं । तद् ब्रह्मेत्युक्तब्रह्मणोऽविष्णुत्वेन रूढ्या जीवत्वादितिपूर्वश्रुत्यात्र विचार्यश्रुतेरपि संगतिः सिध्दा । वाक्यैक्येपि पूर्वत्र तद्विजिज्ञासस्वेत्यंशः तद्ब्रह्मेति ब्रह्मश्रुतिरूपहेतूक्त्या विचारितोऽत्र तु पूर्वत्र हेतूकृततद्ब्रह्मेत्यंशः उत्तरत्र तु अत्र हेतूक्तो यतो वेत्यादि पूर्वांशो विचार्यत इत्यंशभेदाद्भेद इति भावः । इतिशब्दस्य इतिसंगतिरिति पूर्वेणान्वयः । एवमग्रेपि संगतिग्रंथव्याख्या ध्येया ॥ तच्छ्रुत्युक्तमिति ॥ न तु सुधायामिव सर्वश्रुत्युक्तं ब्रह्मपदार्थमात्रं जीव इति पूर्वपक्ष्यते इति तच्छब्दप्रयोगाभिप्रायः ॥ उभयत्रापीति ॥ तदेव ब्रह्मेति श्रुतौ विष्णौ बृहजातिजीवकमलासनशब्द राशिष्विति जीवे प्रयोग इत्यर्थः । कारणत्वश्रवणाज्जात्यादेरिहासंदेहनिविष्टत्वं व्यक्तं । यद्वा तदप्युपलक्ष्यं ॥ उत जीवादिरिति ॥ यथोक्तं न्यायविवरणटीकायां । जीव एवेति जात्यादेरुपलक्षणं । एवशब्दस्तु भगवंतं व्यावर्तयतीति ॥ स्वकृतेति ॥ यतो नारायणप्रसादमृत इत्यादिना स्वकृतेत्यर्थः । तथा चेत पूर्वसूत्रे विष्णुत्वासाधनात्संदेहो युक्त इति भावः । यत्तु स विष्णुराह हीत्यादावेतत्पूर्वभाविसूत्रद्वये ब्रह्मशब्दस्य विष्णौ मुख्यत्वं सिध्दं । अस्मिन्नपि शास्त्रे स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवदित्यत्र द्वितीये । परं जैमिनिर्मुख्यत्वादिति चतुर्थे च मुख्यत्वं सूत्र एव सिध्दमिति । तन्न । योगेनैव तत्र मुख्यत्वस्याभिमतत्वात् । इह तद्ब्रह्मेति श्रुतौ योगार्थस्यैव पूर्वपक्षिणाऽऽक्षेपात् । विष्णौ विद्वद्रूढिसत्वेपि इह तदभावाभ्युपगमेन केवलयौगिकत्वोपगमेनोत्तरपक्षप्रवृत्तेरिति तात्पर्यात् । अभ्युपगमकृत्यं त्वभ्युपगम्यो (मो) क्तिरियमिति टीकाव्याख्याने वक्ष्यामः । न च जीव एवायं ब्रह्मशब्द इति न्यायविवरणं विवृण्वान आह ॥ जीव एवेति ॥ तत्रस्थैवकारसूचितहेतुमाह ॥ रूढत्वादिति ॥

गुणपूर्तिरूपयोगस्य जीवे अयोगात् । अन्यस्य चानतिप्रसक्तस्याभावाज्जात्यादिसाहचर्याच्च रूढत्वमेवेति भावः ॥ प्रवर्तत इति ॥ तदेव ब्रह्मेत्यादिश्रुताविति भावः ॥ योगेनैवेति ॥ रूढत्वे गुणपूर्त्यसिध्देरिति भावः । एवकारस्तु योगरूढिव्युदासार्थः । बृहंतो ह्यस्मिन्गुणा इति श्रुत्यनुसारिक्लृप्तावयवशक्तिरूपयोगेनैवोपपत्तौ समुदायशक्तिरूपरूढेस्तदेव ब्रह्मेत्यादावपि सर्वत्राकल्पकत्वादिति भावः । एतेन विष्णौ ब्रह्मशब्दस्य रूढिरप्याक्षिप्ता ॥ रूढेरेवेति ॥ अवयवार्थनिरपेक्षायाः शीघ्रमर्थोपस्थापकत्वादिति भावः। तदेव ब्रह्मेत्यादाविवात्राप्यस्त्वित्यत आह ॥ न चात्रेति ॥ तद्ब्रह्मेतिश्रुतावित्यर्थः। तादृशं समुद्रशायित्वादिरूपं। कारणत्वं त्वदृष्टद्वारा जीवेपि युक्तमिति भावः । उक्तं प्रमेयं पूर्वपक्षन्यायविवरणारूढं कुर्वन्नुपसंहरति । तस्मा द्रूढौ बाधकाभावादिति । जीव एवेदं ब्रह्मेत्यनेन जीव एवायं ब्रह्मशब्द इति न्याय विवरणमुक्तार्थं । इदं ब्रह्म । तद्ब्रह्मेतिश्रुत्युक्तं ब्रह्मेत्यर्थः । अत्राप्येवकारेण पूर्वोक्तदिशा जात्यादिकमपि वा विष्णुमात्रमेव वा व्यावर्त्यं बोध्यं । जीवादावनेकत्र ब्रह्मत्वबुध्दिप्रसक्तावेव लक्षणोक्त्या विष्णुरेवेदं ब्रह्मेति सिध्दांतयितव्यत्वात् । तस्य स्वप्रकाशत्वान्न जिज्ञास्यतेति पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षन्यायविवरणशेषं जीव एवायं ब्रह्मशब्द इत्यत्राप्यनुवर्त्य योज्यमिति भावेन वाक्यं पूरयति ॥ तस्य चेति ॥ एतेन फलं दर्शितं । अत्र स्वप्रकाशत्वेनेति जात्यादेः सुप्रसिध्दत्वेनेत्यस्योपलक्षणं वा (अध्याहारो वा)। इतिशब्दः पूर्वपक्षसमाप्तौ । एवमग्रेपि । अत्र क्वचिज्जात्यादे र्मुख्यतोऽजिज्ञास्यत्वात् । देहात्मविवेकस्यावश्यकत्वादिति टीकापाठो नात्रत्यटीकापाठः । तस्य चेत्याद्युत्तरवाक्यानानुगुण्याच्चंद्रिकावाक्यानानुगुण्याच्च । किंतु न्यायविवरणटीकादिस्थ एवात्र कैश्चित्प्रक्षिप्तो बहुकोशेष्वदर्शनादित्याहुः ॥ अथेति ॥ अथ केन प्रयुक्तोयमित्यादाविव प्रकृतादर्थादर्थांतरेऽयमथशब्दः विष्णुरिति सिध्दांतयितुमित्यर्थः । एवमन्यत्रापि । ब्रह्मलक्षणोक्तौ संगत्यप्रतीतेर्जीव एवायं ब्रह्मशब्द इत्यन्यत्रोक्तं संयोजयंस्तामाह ॥ निर्बाधेति ॥ उक्तं च संगम्यंते गुरोर्गिर इति ॥ इत्यादीति ॥ आद्यस्य चतुर्मुखस्य जन्म यत इत्येतवादिपदार्थः । ननु सूत्रे जन्मादीत्येकवचनं भाष्ये तु मोक्षा इति बहुवचनं कथं व्याख्यानमित्यतः समुदायाशयं सूत्रमिति भावेनाकांक्षितपूर्त्या भाष्यसूत्रयोरर्थमाह ॥ सृष्ट्यादीति ॥ यथायोग्यं(गं) व्यस्तं समस्तं चेति भावः । व्यस्तसमस्तविश्वविभूतय इति प्राक् स्फुटत्वादत्रानुक्तिः । भाष्ये बहुवचनं तु सौत्रैकवचनात्सर्वमेकं लक्षणमिति पररीत्या न भ्रमितव्यमिति बहुलक्षणसूचनाय। व्यक्तमेतत्सुधाचंद्रिकयोः ॥ तदेवेति ॥ जन्मादिकारणत्व

लक्षणयुक्तमेवेत्यर्थः । जन्मादिकारणत्वस्यैव लक्षणत्वोक्तेरिति न्यायविवरणोक्ते-रिति भावः । यत इत्युक्तेस्तदिति लभ्यते । भाष्यटीकयोः सृष्टिस्थितीत्यादि प्रयोजकव्यापारवाचिना सृष्ट्यादिशब्देन प्रयोज्यव्यापारो जन्मादिर्लक्ष्यते । लक्षणा फलं तु ब्रह्मणः स्रष्टृत्वादिकमेव न तूपादानत्वमिति प्रदर्शनमिति चंद्रिकोक्तेः । अत एव वक्ष्यति यो नः पितेति ॥ ब्रह्मोच्यत इति ॥ तेन पूर्वस्माद् ब्रह्मपदानुवृत्तिः सूचिता। ततः किमित्यतो वक्ष्यमाणं भाष्यं सर्वं हृदि कृत्वा सूत्रभाष्ययोः फलितार्थमाह । ॥ तल्लक्षणं चेति ॥ संभवति वक्ष्यमाणदिशेति भावः ॥ न जीवइति ॥ न जीवादा-वित्यर्थः । ननु रूढ्या जीव इति प्राप्ते सूत्रे विद्वद्रूढ्युक्त्यैव समाधिः कार्यः। तदेव ब्रह्मेत्यादि श्रुत्या ब्रह्मशब्दस्य विष्णौ विद्वद्रूढेः सत्त्वात् । न तु रूढौ बाधको-क्त्येत्याशंक्याह ॥ यद्यपीति ॥ इयमिति सौत्री बाधकोक्तिः । पूर्वपक्ष्युक्तदिशा विष्णौ रूढ्यभावमंगीकृत्यैव न तु वस्तुत इत्यर्थः । अभ्युपगमवादफलं तु जीवभेदक गुणपूर्तिलाभेन पूर्वोक्तविषयसिद्धिरिति ज्ञेयं । रूढ्युक्तौ तदलाभात् । अष्टकला-भायाह ॥ तद्गुणेति ॥ तस्य गुणस्य उपसर्जनीभूतस्यान्यपदार्थे सम्यग्विज्ञानं विशेषण-त्वेनोपादानं यस्मिन्बहुव्रीहौ स तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरिति शेषः । तद्गुणसंविज्ञा-नमितिपाठे तद्गुणस्यान्यपदार्थे संविज्ञानं विशेषणत्वेनोपादानमित्यर्थः । जन्म आदिः प्रथमं यस्मिन् स्थित्यादिजात इत्यत्र कथं जन्मनस्तेषु प्राथम्यं । न पौर्वापर्यमि-च्छंति नद्यां भ्राम्यद्भ्रमेरिवेति तृतीयस्कंधोक्त्या दर्शपौर्णमासीतिथ्योरिव जन्मसंसार योरनादित्वादित्यत आह ॥ लब्धेति ॥ सत्यमेवं तथापि लब्धजन्मनः स्थित्या (दी) दिरितिवत् स्थितस्य नष्टस्य वा जन्मनेत्येकव्यक्त्यपेक्षया जन्मनः प्राथम्यमिति भावः । व्यक्तमेतन्मिथ्यात्वानुमानखंडनटीकाभावप्रकाशिकायां । अंधकारभ्रांति निराह ॥ आवृतिरिति ॥ एकाकित्वभ्रांतिं निराह ॥ एकराडिति ॥ नियतिः व्यापा-रेषु प्रेरणं । बंधः प्रकृतितः । मोक्षो बंधादिति व्यक्तमिति भावः । एतेषामसां-कर्यं चंद्रिकायां व्यक्तं । एतेन सृष्टिः स्थितिः संहृतिश्च नियमो ज्ञानबोधने । बंधो मोक्षः सुखं दुःखमावृतिर्ज्योतिरेव चेति तत्वसंख्यानोक्त्या सुखादीन्यपि कुतो न गृही-तानीति निरस्तं । स्कांदे सूत्रकृतैवाष्टककर्तृत्वस्यैव लक्षणत्वेनोक्तत्वात् । सूत्रे तावत एव विवक्षणीयत्वात् ॥ पूर्ववाक्ये कथितमिति ॥ तेन लक्षणस्यासंभवनिरासार्थ मेतदिति दर्शितं । अत एव वक्ष्यत्युपसंहारे व्याप्त्यादीत्यादिपदं । नन्वत्र वाक्ये जन्मस्थितिलयमुक्तिरूपव्यापारचतुष्टयकृत्त्वमात्रमेव श्रुतं न तु सृष्ट्याद्यष्टककर्तृत्वरूपं अतः कथमेतल्लक्षणं पूर्ववाक्ये कथितमित्युक्तिः । मैवं । एतद्वाक्योपलक्षितेष्वेवंरूप-

वाक्यांतरेषु । त्वं मुक्तिदो बंधदोऽतो मतो नस्त्वं ज्ञानदो ज्ञानदश्चासि विष्णो इत्यादिषु तत्र तत्र व्यापारांतराणां श्रवणेनात्राप्युपलक्षणतया सृष्ट्याद्यष्टकस्य ग्राह्यत्वादिति तात्पर्यात् । विवृतमेतत्सृष्ट्याद्यष्टकस्य श्रौतत्वं तत्वप्रदीपचंद्रिकयोः । एकैकव्यापारोक्तिपरश्रुत्युक्तेरुपयोगाप्रतीतेराह ॥ सृष्ट्यादीति ॥ विष्ण्वेकनिष्ठमिति ॥ जीवापबाधकमिति अनुवर्तते ॥ किम्विति ॥ स्कांदस्मृत्या परो मात्रयेति वक्ष्यमाणश्रुत्या च सर्वं विष्ण्वेकनिष्ठं सज्जीवबाधकं किमुवाच्यमित्यर्थः । सर्वमित्यनेकपरं वा । प्रागुक्तदिशा यतो वेत्यत्रोपलक्षितसृष्ट्याद्यष्टकपरं वा ज्ञेयं ॥ तदेकनिष्ठत्व इति ॥ एक एवेति श्रौतावधारणादेतल्लाभ इति भावः ॥ श्रुतिमिति ॥ स्मृतौ सर्वस्य तदेकनिष्ठत्वोक्तेस्सा पूर्वमुक्तेति भावः । एतेन यतो वे(वा इ)तिवाक्ये चतुष्टयश्रवणेनाष्टकाश्रवणेपि तेन तत्र जीवबाधनं सिध्यतीत्येतत्स्मृत्युक्तौ फलं सूचितं । उइत्येकस्येतिपदेनान्वयं मत्वार्थमाह ॥ एक एवेति ॥ त्रिधात्विव्यस्यार्थः प्रकृतीति । विष्णुसूक्तस्थत्वाद्यच्छब्दो विष्णुपरः । तस्य तदस्य प्रियमिति वक्ष्यमाणेनान्वय इति भावः ॥ तदेकेति ॥ श्रुतौ ब्रह्मरुद्रादिसर्वदेवतानियमनोक्त्या एतल्लाभ इति भावः । चतुर्भिर्नामभिरित्युक्तेर्भावो नाममात्रैरित्यादि । व्यतीनित्यस्यार्थो विशेषेणाधिकानिति । विशेषेणाधिकत्वेन व्यतयो देवताः स्मृता इति कर्मनिर्णयोक्तेः । नेत्यस्यार्थो इवेति ॥ पर्यवर्तयदिति ॥ विप परिवर्तन इति तत्वप्रदीपोक्तधातोर्णिचि लुङि रूपं । यान्येतानि देवजातानि गणश आख्यायंते वसवो रुद्रा आदित्या विश्वेदेवा मरुत इति काण्वश्रुतौ तृतीये । आदित्या वसवो रुद्रास्त्रिविधा हि सुरा यतः। मरुतश्चैव विश्वे च साध्याश्चैव च तद्गता इति सप्तमस्कंधतात्पर्ये । नवचयं नवतिमित्यत्र ऋग्भाष्ये च गणश उक्तान्देवानाह ॥ अष्टाविति ॥ आदित्यानां द्वादशत्वेपि विष्णुव्यतिरिक्तानां नियम्यानामेकादशत्वादेकादशादित्या इत्युक्तिः ॥ पंचाशदिति ॥ एकोनपंचाशन्मरुतां मुख्य वायुना सह पंचाशत्त्वादिति भावः । एतेन चतुर्मुखस्यापि नियम्यत्वसिध्दिः । मुख्यवायोरेव तत्त्वात् । तत्वप्रदीपे तु टीकोक्तमेकमर्थमुक्त्वा चतुर्भिर्नामभिः नामवद्भिः साकं नवतिं देवान्पर्यवर्तयदिति वान्वयः । तथा चोक्तं । आदित्या वसवो रुद्रा मरुतश्चाश्विनावपि । बृहस्पतिश्चकामश्च मनुर्दक्षो विनायकः। भृगुश्चैवानिरुध्दश्च धर्मो निर्ऋतिरेव च । कुबेरसहिता देवा नवतिः संप्रकीर्तिताः । अनंतो गरुडो वायुश्चत्वारो ब्रह्मणा सहेतीत्यंतेन ग्रंथेन नामभिश्चतुर्भिरित्यनेन अनंतादिचतुर्णां एकोनपंचाशन्मरुतां अश्विनोरैक्यविवक्षयाश्विप्रभृत्येकादशदेवानां च

नञ्‌प्रतिपदेन ग्रहणमुपेत्येयं श्रुतिरन्यथापि व्याख्याता ॥ एतान्यपीति ॥ सृष्टिकर्तृत्वादीन्यष्टावपि लक्षणानीत्यर्थः । विष्णो देवत्वमित्युत्तरार्धे श्रवणादाह ॥ हे विष्णो इति ॥ तन्वा वृधानेत्यस्यार्थः स्वमूर्त्येत्यादि । मात्रयेत्यस्य मितेः परिमितेरित्यर्थः । पूर्वोक्तं हेतुगर्भमिति भावेनाह ॥ अत इति ॥ आपेत्यस्य विपरिणामेनार्थमाह ॥ प्राप्नोतीति ॥ एतच्चोपलक्षणं मत्वाऽऽह ॥ जनिष्यमाण इति ॥ सर्वे च वयं च वयं । त्यदादीनि सर्वैर्नित्यमिति एकशेषं मत्वाऽह ॥ न इति ॥ नोऽस्माकं अस्मदादिसर्वेषामित्यर्थः । पुनरुक्तेराह ॥ न दृत्तेति ॥ जनिता जनयिता । जनिता मंत्र इति सूत्राज्जनक इत्यर्थः । विधाता धारणपोषणकर्ता । न च जीव एवायं ब्रह्मशब्दः यतो वा(वे) इत्यादिना जन्मादिकारणत्वस्यैव ब्रह्मलक्षणत्वोक्तेरिति न्यायविवरणारूढं दर्शयितुं तदर्थं व्युत्क्रमेणानुवदन्नधिकरणार्थं फलोक्त्योपसंहरति ॥ अत इति ॥ उक्तश्रुतिस्मृतिबलात् अतिव्याप्त्यादिशून्येत्यवधारणार्थोक्तिः । असंभव आदिपदार्थः । स च यतो वेत्यादिवाक्योक्तितात्पर्यलब्धः । लक्ष्यैक्यादव्याप्तिशंका नास्त्येव । न च जीवएवेत्यवधारणं विष्णुरेवेत्यध्याहृतविष्णुपदेनान्वेतीति भावेनोक्तं ॥ विष्णुरेव श्रुत्युक्तं ब्रह्म । न जीव इति ॥ न जीवादीत्यर्थः । अतः ब्रह्मणो विष्णुत्वान्निश्चितजीवत्वाभावेन संदिग्धत्वसंभवादित्यर्थः ॥ अ० २ ॥

टीकागांभीर्यमाहात्म्यं मर्शं मर्शं पुरो मनः ।
नैति तद्विस्तरभयात्करोत्यग्रेसरं मतिः ॥

॥ ॐ शास्त्रयोनित्वात् ॐ ॥ ३ ॥ संगतिरिति ॥ अंतर्भावरूपा । अन्यनिष्ठत्वनिरासमात्रेण कथं सा लब्धा । तन्निरासस्य वा किं फलमित्यतः तन्निरासफलं व्यंजयंस्तां व्यनक्ति ॥ जगदिति ॥ तदैव तेनेति ॥ एतेनास्य जिज्ञास्यब्रह्मणो विष्णुत्वनिर्णायकलक्षणोतिव्याप्तिनिरासपरत्वाद्ब्रह्मशास्त्रेंतर्भावः प्रागुक्तजिज्ञास्यब्रह्मणो विष्णुत्वनिश्चयः फलमिति सूचितं । इतिशब्दो हेत्वर्थः सन्निति शास्त्रसंगतिरित्यन्वेति । यद्वा पूर्वस्माच्छ्रुत्यधिकरणसंगतिस्त्विति इहेतरत्र च शास्त्रसंगतिरित्यनंतरमनुवर्त्य तत्परतया एतद्वाक्यं पूर्वाधिकरण इव योज्यं । तथा चात्र पूर्वपक्षे पूर्वोक्तस्याक्षेपात्पूर्वाधिकरणतद्विषयवाक्याभ्यामेतदधिकरणैतद्विषयवाक्ययोराक्षेपिकी संगतिरिति भावः । अस्मिन्पक्षे अनुवृत्तेन प्रकारार्थकस्येतिशब्दस्यान्वयो ज्ञेयः । यद्यपि पूर्वत्रैव श्रुतिस्मृत्युक्त्या जन्मादिकर्तृत्वस्य विष्ण्वेकनिष्ठतोक्ता । तथापि सा भाष्यकृतैवोक्ता न तु सूत्रकृतेति वा तासामिह पूर्वपक्षे युक्तिनिरोधेनाक्षेपाद्वा भवत्यन्यनि-

ष्ठताशंकेति भावः । एतेनानेन सर्वगतत्वमायामयशब्दादिभ्य इत्यत्रैव तृतीये विष्ण्वेकनिष्ठताया वक्ष्यमाणत्वात्तेन गतार्थमिदमिति निरस्तं । आगमाद्यव-ष्टंभेनात्र तदुक्तस्याप्याक्षेपादिति बोध्यं ॥ तदिति ॥ यतो वेत्यादिवा-क्योक्तं ॥ अन्यस्यापीति ॥ भाष्ये अन्य इत्येवोक्तावपि न च रुद्रादौ सममेतल्लक्षण-मितिन्यायविवरणे समपदेन साधारण्यस्योक्तेः अत्रापि भाष्येऽन्येपीत्यभिमतमिति भावेनान्यस्येत्यनुक्त्वा विष्णोरेव अन्यस्याप्यस्ति वेत्युक्तं । क्वचिद्विष्णोरन्यस्याप्य-स्ति न वेति पाठः। अत एव भाष्यानुरोधादन्येषामपीति वाच्ये रुद्रादाविति एकवचना नुरोधेनान्यस्येत्युक्तं ॥ पूर्वोक्तेति ॥ स च न्यायो जगज्जन्मादिकर्तृत्वस्येत्याविना प्राग्वि-वृतः ॥ प्रसिध्दिश्चेति ॥ रुद्रादौ जगत्कर्तृत्वसंहर्तृत्वादिप्रसिध्दिश्चेत्यर्थः । अत्र सौत्रशास्त्रपदेनानुमानमूलकं पाशुपताद्यागममूलकं चेति चोद्यद्वयं व्यावर्त्यं । द्वयोरप्यशास्त्रत्वात् । नैव शास्त्रं कुवर्त्म तदिति वक्ष्यमाणत्वात्प्रत्यक्षस्याप्रसक्तेः । तत्राद्यमनुमानत इति भाष्येण द्वितीयं तु ऋग्यजुस्सामाथर्वाश्चेति भाष्येण सूचितं । तत्राद्यं व्यनक्ति ॥ अनुमानेनेति ॥ विमतं सकर्तृकं कार्यत्वात् घटवदित्यनेन विश्व-कर्तृसिध्दौ प्रसिध्दिबलाद्रुद्रादिरेव कश्चिन्न तु विष्णुः । नावेदविदिति नैषा तर्केणेति स्वप्रामाण्यनिषेधकश्रुत्युक्ते विष्ण्वाख्यकर्तरि अनुमानस्यापर्यवसानादिति भावः । एतेन भाष्ये तसिल् तृतीयार्थः । तथा रुद्रादौ सममेतल्लक्षणमिति न्यायविवरणे च मया अनुमानेन संहितं समं अनुमानेन सिध्दमिति समशब्दार्थो दर्शितः । अत एव भाष्यरीत्या अन्येषामिति प्रक्रमेपि रुद्रादेरित्युक्तं ॥ श्रुतीति ॥ य उ त्रिधात्वित्यादिश्रुतीत्यर्थः ॥ युक्तिविरुध्दार्थ इति ॥ विष्णुरेव कर्ता नान्य इत्य-स्योक्तयुक्तिविरुध्दत्वेन विष्णुकर्तृत्वमात्र एव तात्पर्यं श्रुत्यादेर्नत्वन्यकर्तृतानिषेधे इति श्रुत्यादिना विष्णोरनुमानेन च शिवादेः कर्तृत्वं प्राप्तमिति देशादिभेदेनाविरुध्दं नेयमिति भावः । ततश्च किमित्यत आह ॥ तथा चेति ॥ रुद्रादेरपि कारणत्वे सती त्यर्थः। एतेन रुद्रादौ समं साधारणमित्यपि समशब्दार्थो दर्शितो भवति ॥ भगवदेकेति ॥ जन्माद्यस्येत्यत्र कृत्स्नजगज्जन्मादिकर्तृत्वस्य विष्णुलक्षणत्वे असंभवापत्त्या कतिपय-जगज्जन्मादिकर्तृत्वे लक्षणत्वेनावश्यं विवक्षणीये सति तदन्येषामपि प्राप्तमिति न भगवदेकनिष्ठतेति भावः । यथान्यासे विरोधादसंगतेश्चाह ॥ कारणत्वेनेति शेष इति ॥ कथमनेनोक्तार्थे हेतुरुक्त इत्यतो भाष्येऽनुक्तमपि शास्त्रैकसमधिगम्यत्वात्कारणस्येति न्यायविवरणवाक्यमत्र संयोज्यमिति भावेन तदेव पठति ॥ शास्त्रैकेति ॥ वेदादिशास्त्रं च तदेकं असहायं च शास्त्रैकं विशेषणविशेष्यभावस्य कामचारित्वात् संख्यावचन-

स्यैवैकशब्दस्य पूर्वकालैकेति समासविधानात् । सूत्रे पूर्वत्र प्रकृतं कारणं कारणत्वस्येत्यनुवर्त्यं कारणवाचितयाऽध्याहृतं तत्पदं वा तस्येत्यनुवर्त्यमिति भावः। क्वचिच्छास्त्रगम्यत्वस्यानुमानिकेपि दृष्टेर्व्यभिचारव्युदासायार्थलब्धस्याप्येकेत्यस्योक्तिः। अयं च सूत्रार्थोऽत्रापि भाष्ये सौत्रपदयोर्विग्रहोक्त्यांते विवरिष्यते। अत्र च जगत्कर्ता नानुमानयोग्यः शास्त्रैकगम्यत्वादित्यभिमतप्रयोगे धर्मादिर्दृष्टांतः। तत्र चोदनालक्षणोर्थो धर्म इति जैमिनिसूत्राच्छास्त्रैकगम्यत्वरूपहेतुसत्वं सिद्धं कृत्वा साध्यमुपपादयति ॥ न हीति ॥ चोदनैकप्रमाणकत्वभंगापत्तेरिति भावः। ऋग्यजुरित्यादिस्मृत्या शास्त्रशब्दितस्य सर्वस्य विष्णौ प्रामाण्येपि अन्यार्थं तु जैमिनिरित्यादावपरममुख्यवृत्त्या धर्मादावपि प्रामाण्योपगमान्न तत्र साधनवैकल्यं शंक्यं। ऋगाद्या अपरा विद्या यदा विष्णोर्न वाचि(च)काः। ता एव तु परा विद्या यदा विष्णोस्तु वाचि(च)का इत्याथर्वणभाष्योक्तेः। एतेन पूर्वपक्ष्यभिमतकार्यत्वाद्यनुमानस्य बाधित विषयत्वं सूचितं। सर्वानुभूमित्यस्य सर्वमनुभवति अनुभावयति उत्पादयति चेत्यर्थद्वयमुपेत्याह ॥ सर्वज्ञं सर्वकर्तारमिति ॥ आत्मानमित्यस्य स्वामिनमित्यर्थः। सर्वेति योग्यतयोक्तं। सम्यक्परस्मिन्नयनं संपरायः। तादर्थ्ये सप्तमी। चर्मणि द्वीपिनं हंतीत्यादिवदित्युपेत्याह ॥ मोक्षायेति ॥ प्रकृतोपयोगायाह ॥ पुरुषो जगत्कर्तेति ॥ जगृहे पौरुषं रूपमादौ लोकसिसृक्षयेत्यादेरिति भावः।

भाष्यस्थादिपदेन तं चौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीत्यादेर्ग्रहः सूत्रेणान्वयः ॥ स्वातंत्र्यादिहेतुनेति ॥ तथा चोक्तं सर्वधर्मोपपत्तेश्चेत्यत्र न्यायविवरणे स्वतंत्रस्य पूर्णगुणत्वनियमात्। अपूर्णोऽयं जीवसंघोऽस्वतंत्रः पूर्णो हरिरयं स्वतंत्रः सदैव। न हि स्वतंत्रोऽपूर्णतां कामयीत पूर्णो यदि स्यादस्वतंत्रः कुतस्स इति श्रुतेरिति। आदिपदेन कर्तृत्वात्सगुणं ब्रह्म पुरुषं पुरुषर्षभेत्याद्युक्तकर्तृत्वादिहेत्वादिग्रहः। भाष्ये चस्त्वर्थः। नियतप्रामाण्यं तु नास्तीत्युपेत्य तदनूद्यार्थमाह ॥ नन्विति ॥ प्रतिपक्षादीति ॥ तच्च व्यक्तमनुभाष्ये तत्वनिर्णयतट्टीकयोस्तर्कतांडवे च। प्रकृतं कार्यत्वादीत्यर्थः। धूमादौ व्यभिचारादाह ॥ कुत्रचिद्दृष्ट इति ॥ यथा रामेति ॥ व्यक्तमेतदपरीक्षितदृष्ट्यैव सदोषो ज्ञायते हरिरित्यादिज्ञानपादीयानुव्याख्यानसुधयोः ॥ यशोदाया इति ॥ सा तत्र ददृशे विश्वं जगत्स्थास्नु च खं दिश इत्यादेः कृष्णानने विश्वग्राहिप्रत्यक्षं एको दाधारेत्यादिविश्वंभरश्रुतिसहायं पूर्णत्वादित्यादि तु न हि स्वतंत्रोऽपूर्णतां कामयीतेति आत्मा हि परमस्स्वतंत्रोऽधिगुणः। पूर्णमदः पूर्णमिदमित्यादिश्रुतिसहायं ॥ केवलानुमानस्येति ॥ (न केवलमिति) तेन भाष्ये चकारः उक्तस्मृतिसमुच्चायक

इति सूचितं ॥ जगत्कारणाभावादाविति ॥ तथा चोक्तं विष्णुतत्वनिर्णये । विमतं विकर्तृकमस्मत्संमतकर्तृरहितत्वादित्यादि । आदिपदेन वस्तुत्वात्तुरगः श्रृंगीत्याद्यनुभाष्योक्तमश्वश्रृंगित्वादिकं ग्राह्यं । पूर्वस्मात्साध्यानुवृत्तिं मत्वाह ॥ नानुमानस्येति ॥ शास्त्रपदव्यावर्त्यचोद्ययोरेकं निरस्यान्यं निरसिष्यन्निदानीं योनिपदव्यावर्त्यचोद्यनिरासाय प्रवृत्तं रेत इत्यादिभाष्यं । तस्य संगत्यप्रतीतेर्भाष्यस्थनास्तिक्यवाव पदार्थं वदन्नेव तामाह ॥ नन्वतींद्रियेति ॥ एतेन रेतो धातुरित्यादिकमुत्सूत्रमिति कस्यचिच्चोद्यं निरस्तं । शास्त्रं योनिः प्रमाणमित्युक्त्या तदप्रामाण्यापकृतेः सूचनात् । अनुक्तानां प्रमाणानां संग्रहश्च कृतो भवेदित्यादि स्मृत्याऽध्यायांते द्विरुक्त्या सर्वत्र सूचनाच्च शास्त्रपदव्यावर्त्यचोद्यद्वयनिरासानंतरं अस्य योनिपदव्यावर्त्यचोद्यस्य निरस्यत्वेप्यत्र तन्निरासस्तु प्रमाणपदवीं गच्छेदित्यनुमानप्रामाण्यप्रस्तावात् । भाष्ये मोक्षधर्मेति । तं प्रत्यस्यानुपयोगेऽपि शिष्यं प्रत्युपयोगादेतदुक्तिरिति भावः । भाष्येंऽतिमं प्रमाणपदं करणसाधनं सत् रेतःप्रभृतिषु द्वादशस्वन्वेतीति कुत्र प्रमाणमित्याकांक्षां पूरयन् योजयति ॥ रेतोधात्वादीति ॥ वचनादित्यस्य नास्तिक्यवादायोगे हेतुत्वायोगादाह ॥ एतैरिति ॥ वचनात्प्रतीतेरित्यर्थः ।

सौत्रशास्त्रपदव्यावर्त्यपाशुपताद्यागममूलकचोद्यनिरासाय प्रवृत्तं ऋग्यजुरित्यादिभाष्यं । तस्य तथात्वाप्रतीतेराह ॥ नन्वेवमिति ॥ रुद्रादेरिति॥ शैवस्कांदगाणपत्यहैरण्यगर्भप्रभृतीनां प्रत्येकं तत्तदागमेन तस्य तस्य जगत्कर्तृत्वप्रत्यवस्थानं ध्येयं । तथा च पाशुपतादिना रुद्रादेः कर्तृत्वे प्रागुदाहृतश्रुतीनामागमविरोधेन विष्ण्वेककर्तृत्वे प्रामाण्यायोगेन ताभिस्तस्य कर्तृत्वमात्रं सिध्यतीति द्वयोरपि मानत्वेन कालाविभेदेन द्वयोरपि कर्तृत्वमविरुद्धमिति प्रागुक्तदिशा कतिपयकर्तृत्वरूपलक्षणस्यातिव्याप्तिरिति भावः । एतेनैतल्लक्षणं रुद्रादौ समं मया पाशुपतादिरूपमानेन सहितं पाशुपतादिशास्त्रसिद्धं तथा च समं रुद्रादिसाधारणमिति न्यायविवरणयोजना सूचिता । ॥ इत्यत आहेति ॥ स्मृतौ ऋगादितदनुकूलपुराणादिपौरुषेयापौरुषेयग्रंथस्यैव शास्त्रत्वेन शास्त्रैकसमधिगम्यत्वात्कारणस्य विष्णुर्जगत्कर्तेति सूत्रकृदुक्त्याऽऽगमेनान्यस्य कर्तृत्व कल्पनं बाधितार्थमित्युक्तं भवति ॥ इतश्चेति ॥ एतेन भाष्ये मोक्षधर्मेऽत्रपीत्यपिशब्दः प्रागुक्तस्कान्दस्मृतिसमुच्चायक इति दर्शितं । पूर्ववाक्ये विशिष्य पाशुपतादेरनुक्तेरस्याप्युक्तिः । सौत्रशास्त्रशब्दितमेतदिति दर्शयितुं साक्षादन्यस्य कुवर्त्मत्वलाभाय च प्राचीनस्याप्युक्तिरिति भावः । ज्ञानेषु ज्ञानसाधनेषु ॥ वेदारण्यकमिति ॥ वेदाश्चारण्यकानि च तत्समाहारो वेदारण्यकं । आरण्यकपदेनारण्येऽधीयमानवेदभाग

उच्यते । कुरुपांडववदयं निर्देशः । उक्तं च्छांदोग्यभाष्ये तृतीय आरण्यकमावर्तयेदित्यादि ॥ प्रकृतेष्विति ॥ एवं हि तत्र क्रमः । जनमेजयः । सांख्यं योगः पाशुपतं वेदारण्यकमेव च । ज्ञानान्येतानि भिन्नानि उताहो नेति चोच्यतां ॥ वैशम्पायनः । सांख्यं योगः पाशुपतं वेदारण्यकमेव च । ज्ञानान्येतानि भिन्नानि नात्र कार्या विचारणा ॥ सांख्यस्य वक्ता कपिलः परमर्षिस्स उच्यते । प्राचीनगर्भं तमृषिं प्रवदंतीह केचन ॥ हिरण्यगर्भो योगस्य वक्ता चैव चतुर्मुखः । उमापतिर्भूतपतिः श्रीकण्ठो ब्रह्मणः सुतः ॥ उक्तवानिदमव्यग्रं ज्ञानं पाशुपतं शिव । पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्वयं ॥ ज्ञानेष्वेतेषु राजेन्द्र सर्वेष्वेतद्विशिष्यत इत्यादिना तत्वप्रदीपोक्तः ॥ ऐक्याभिप्रायाभाव इति ॥ एतेष्वेतद्विशिष्यत इति पञ्चरात्रस्याधिक्योक्तिर्हि पूर्वोक्तसांख्ययोगपाशुपतैक्यविवक्षया वा वेदारण्यकैक्यविवक्षया वा स्यात् । अन्यथा एतेष्विति निर्धारणायोगात् पंचरात्राधिक्यकथनमसंगतं स्यात् । प्रागस्यानिर्देशात् । तत्राद्ये पंचरात्रसांख्यादेर्वेदादप्याधिक्यमुक्तं स्यात् । तच्च न युक्तं । वेदविरोधेनालब्धप्रामाण्यस्य तस्य वेदादाधिक्यायोगात् द्वितीयमेष्टव्यमित्यर्थः । किं नोच्यत इति प्रश्नस्योत्तरमाह ॥ पञ्चरात्रेति ॥ वेदप्रामाण्योक्तौ न पञ्चरात्रप्रामाण्य सिद्धिः । अनुपपत्त्यभावादिति भावः । अस्मिन्पक्षे वेदप्रामाण्यं न सिद्ध्यतीत्यत आह ॥ पंचरात्रप्रामाण्योक्तौ त्विति ॥ पंचरात्रस्यावेदमूलत्वे वा तन्मूलत्वेपि मूलस्य वेदस्याप्रामाण्ये वा प्रामाण्यायोगात्पंचरात्रप्रामाण्योक्तौ वेदप्रामाण्यसिद्धिरित्यर्थः ॥ बहुवचनमिति ॥ मोक्षधर्मेष्वपीत्यत्रेत्यर्थः । उक्तं प्रमेयं न्यायविवरणारूढं सौत्रहेतोः संबंधभाष्योक्तसाध्येनान्वयं च दर्शयन् फलोक्त्याऽधिकरणार्थमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ नावेदविदित्यादिश्रुत्यादिबलादित्यनेन भाष्योक्तोपपादनं सूत्रोक्तहेतुसमर्थनार्थमित्युपसंहारः सूचितः ॥ नानुमानेनेति ॥ पाशुपतादिना चेत्युपलक्ष्यते । तेनान्यत्रोक्तोभयार्थकसमशब्दार्थः संबंधभाष्यार्थश्चैकः संपद्यते । योनिशब्दस्य कारणे शक्तेर्भाष्ये कथं प्रमाणमिति व्याख्येत्यतः करणसाधनं प्रमाणपदमिति भावेनाह ॥ ज्ञप्तीति ॥ योनीत्यस्य कारणमात्रार्थत्वेपि ज्ञप्तेर्योग्यतयान्वयः । शास्त्रकारणत्वस्य ब्रह्मणि बाधात्तत्पुरुषस्य च निरस्तत्वात् । जन्माद्यस्येत्युक्ते प्रमाणं हि तत्रापेक्ष्यते । न तु तस्य जातत्वमिति तार्तीयगीताभाष्योक्त्या शास्त्रीयजनकत्वस्यानाकांक्षितत्वाच्च । ज्ञानेष्वेतेष्विति साधनत्वेन ज्ञानपदस्य प्रकृतत्वाद्भ्रांतिनिरासाय ज्ञानेत्यनुक्त्वा ज्ञप्तीत्युक्तं । शास्त्रजन्या ब्रह्मज्ञप्तिः प्रमितिरूपैव न कदाप्यप्रमितिरिति प्रमैकजननस्वभावत्वमेव शास्त्रस्य । ज्ञप्तिजननशक्तिप्रमाजननशक्त्यो

रेकत्वात् । तयोर्भेदे वा द्वयोः सहजत्वात् । अपवादकदोषस्य चापौरुषेये तदनुसारिणि चाभावादिति द्योतयितुं प्रमितीत्यनुक्त्वा ज्ञप्तीत्येवोक्तं । भाष्ये प्रमाणमिति पर्यवसितोक्तिरिति भावेन तदनुवदति ॥ प्रमाणमिति ॥ एतेन शास्त्रगम्यत्वादित्यनुक्त्वा शास्त्रयोनित्वादित्युक्त्या शास्त्रजनकत्वं सूचितमिति निरस्तं । योनीत्युक्त्या तदप्रामाण्यनिरासात् । अप्रामाण्यं हि सर्वात्मना ज्ञप्त्यजनकत्वेन वा संशयविपर्ययजनकत्वेन वा भवति । तत्र योनिर्ज्ञप्तिकारणमित्युक्त्या बोधकत्वरूपस्य सा ज्ञप्तिः प्रमितिरूपैवेति सूचनेन संशयविपर्ययजनकत्वरूपस्य चाप्रामाण्यस्य निरासात् । अत एव प्राक् समधिगम्यत्वादिति संशब्दप्रयोगः । उक्तं च औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबंधस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे तत्प्रामाण्यमित्यादि जैमिनिसूत्रे उपदेशो वेदः तस्यार्थस्य ज्ञानं ज्ञापकमव्यतिरेकश्च संशयविपर्ययाजनकश्चेति त्रिविधाप्रामाण्यनिरासेन प्रामाण्यं । न हि वेदकारणत्वं जगत्कारणत्वे हेतुरित्यादि गीताभाष्योक्तं सर्वमिह योज्यमिति भावेन शंकामाह ॥ समासेति ॥ समस्यमानपदार्थत्यागेनान्यपदार्थप्रधानबहुव्रीहितस्तत्पुरुषस्य तदत्यागेनोत्तरपदार्थप्रधानस्य प्राबल्यादित्यर्थः ॥ कणादेति ॥ पौरुषेयत्वापातादित्यर्थः । अस्त्वित्यत आह ॥ श्रुत्यादीति ॥ वाचा विरूपनित्यया । अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवेत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्देवतानये भाष्योक्तयुक्त्या च विरोधाच्चेत्यर्थः ॥ सार्वज्ञेति ॥ अध्यापकतुल्यत्वादिति भावः । विवृतमेतत्सर्वं चंद्रिकायां परमतदूषणप्रस्तावे । यत्तु योनिपदस्य ज्ञप्तिहेतुत्वार्थत्वेपि समासप्राबल्याच्छास्त्रस्य योनित्वं शास्त्रयोनित्वं तस्माच्छास्त्रस्य प्रामाण्याद्ब्रह्मैव जगत्कर्तृ इत्यर्थ इति । तन्न । योनित्वशब्दस्य गुणवाचित्वेन पूरणगुणेतिसमासनिषेधादित्यादिचंद्रिकाप्रकाशे ज्ञेयं । यत्कश्चिदाह । सूत्रे प्रतिज्ञाध्याहारदोषः । शास्त्रपदव्यावर्त्यं च न पाशुपतादि । सांख्यं योगः पंचरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा । आत्मप्रमाणान्येतानि न हातव्यानि हेतुभिरिति भारतोक्त्या तस्यापि शास्त्रत्वात् । पत्युरसामंजस्यादित्यत्र तदमानत्वस्य सिद्धत्वाच्चेति । तन्न । साकांक्षे सूत्रे योग्याध्याहारस्य सर्वसमाधेयत्वात् । यत्रानवसर इत्यादिस्मृतेः । नैव शास्त्रं कुवर्त्म तदिति साक्षात् एतद्विशिष्यत इत्यत्रार्थाच्च पाशुपतादेरशास्त्रत्वोक्त्या भारतोक्तेरन्यार्थवर्णनस्यावश्यकत्वात्समयपादस्येतरेषां चानुपलब्धेरित्युक्तहेतुविस्तृतिरूपत्वात् । स्मृतिनये न चास्यापौनरुक्त्यं चन्द्रिकायामेवानेकधोक्तमिति यत्किंचिदेतत् ॥ ३ ॥ अ. ३ ॥ शास्त्रयोनित्वाधिकरणम् ॥

॥ ॐ तत्तु समन्वयात् ॐ ॥ ४ ॥ ब्रह्मण इत्युक्त्या ब्रह्मपरे शास्त्रेऽन्तर्भावसंगतिरुपपादिता । कारणस्येत्यादिग्रंथस्तु पूर्वत्रेव द्वेधा व्याख्येयः । एवमग्रेपि । तथा च पूर्वाधिकरणफलाक्षेपेण पूर्वपक्षोत्थानात्पूर्वेणाक्षेपिकी संगतिरिति भावः । ॥ अन्यस्यापि वेतीति ॥ इतरेषामिति भाष्योक्तावप्येकदा न बहुभिर्विवादः । किं तु प्रत्येकं प्रत्येकं विष्णोरेव शिवस्यापि वेति तथा विष्णोरेव वा हिरण्यगर्भस्यापि वेति एवंरूपेण पूर्वपक्षादिरप्येवमेव ज्ञेय इति सूचयितुं अन्यस्यापीत्येकवचनोक्तिः पूर्वत्राप्येवं ध्येयं । विष्णोरित्यत्र विष्णोरेवेति बोध्यं ॥ पूर्वोक्तिरिति ॥ कारणस्य शास्त्रयोनित्वाद्विष्णुरेव कारणमिति पूर्वोक्तिरित्यर्थः ॥ उभयथापीति ॥ विश्वाधिको रुद्रः । हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे । नारायणो वा इदमग्र आसीदित्यादिनेत्यर्थः । सौत्रसमन्वयशब्देन करणव्युत्पत्त्यान्वयज्ञापकोपक्रमादिवाचिना पाशुपतादिरूपव्याख्यानोक्तत्वं वेदादावापातप्रतीतत्वं चेति द्वयं व्यावर्त्यम् । पाशुपतशास्त्रोदितत्वादिशास्त्रप्रतिपाद्यत्वे कारणमिति न्यायविवरणोक्तं । तत्रादिपदेन हैरण्यगर्भसौरशाक्तेयोदितत्वादेरिवापातप्रतीतिरपि गृहीता । तथा च तदनुरोधादज्ञानमिति भाष्योक्तमापातप्रतीतत्वं पाशुपतोदितत्वादेरुपलक्षणं अपिना समुच्चायकं वेत्यभिप्रेत्योभयमूलं पूर्वपक्षं व्यनक्ति ॥ रुद्रादीनामपीति ॥ पूर्वेण गतार्थत्वं शंकते ॥ न चेति ॥ कुवर्त्म तदित्याद्युक्तदिशेतिभावः । सध्रीचीनस्य सहितस्य । अतएव पाशुपताद्युदितत्वहेतोर्दार्ढ्यापादकत्वाद्भाष्ये आपातप्रतीतेः स्वशब्देनोक्तिरिति भावः । सिद्धांतसुधायां प्रत्येकमेव हेतुद्वयपरतयोक्तं ॥ पाशुपतादीति ॥ पाशुपतादावुक्तिप्रतीतिभ्यामित्यर्थः । तथा चेत्यनंतरं पंचरात्राद्युक्तिप्रतीतिभ्यां विष्णोरिवेति योज्यं । तदुक्तं न्यायविवरणटीकायां । यथाहि वेदैश्चसर्वैरहमेव वेद्य इत्यादि शास्त्रबलाद्वेदादिकं विष्णोः प्रतिपादकमिष्यत इति । अन्येषामपीत्यनेन भाष्ये इतरेषाम-पीति योज्यमिति सूचितं ॥ कारणत्वेनेति ॥ कालादिभेदेनाविरुद्धेनेति भावः । ॥ न विष्णोरेवेति ॥ एतेन न्यायविवरणे तथा च रुद्रादौ सममेतल्लक्षणमिति पूर्वन्यायविवरणवाक्यमनुवर्त्य योज्यमिति सूचितं । एतच्च सौत्रावधारणार्थं तुशब्दव्यावर्त्यं । प्रतीयमानमिति भाष्यमन्यत्रोक्तस्याप्युपलक्षणं मत्वाह ॥ पाशुपतादाविति ॥ उक्तरीत्येति ॥ कुवर्त्म तदित्याद्युक्तरीत्येत्यर्थः । अज्ञानामित्युक्तिलब्धहेतुमाह ॥प्रतीतेरिति ॥ अनेन भाष्यं द्वेधा योजितं । आक्षेपार्थस्य प्रकृतेऽनन्वयादाह ॥पृच्छतीति ॥ प्रतीयमानमपीति ॥ प्रागुपलक्षितं पाशुपताद्युक्तमपीत्येतदप्यत्र योज्यं ॥ व्याचष्ट इति ॥ अन्वीयंते शक्तितात्पर्यगोचरेण संबध्यंते तथा ज्ञायंत इति यावत् । वाक्यान्येतेनेति व्युत्पत्त्येति भावः ।

भाष्ये लिंगमिति समुदायाभिप्रायं सूत्रस्मृत्यनुसार्येकवचनम् । अन्यथा लिंगैरित्यग्रेतनोक्तिविरोध इति मत्वोक्तम् ॥ कानि तानीति ॥ वाक्यस्यादिरुपक्रमः । तदंत उपसंहार इति स्फुटत्वादन्यस्वरूपमाह ॥ एकेति ॥ प्रमाणांतरासिद्धताऽपूर्वतेत्येवात्र पाठः । प्राचुर्येणेति तु न्यायकल्पलतापाठः । गुणाभिधानं स्तुतिः । दोषोक्तिर्निंदा । एककर्तृकोपाख्यानं परकृतिः । बहुकर्तृकोपाख्यानं पुराकल्पः । उदाहरणमेतेषां चंद्रिकायां प्रकाशते । विस्तरो भीषयत्यस्मांस्तस्मान्नात्र यतामहे ॥ तत्वप्रदीपे विवृतत्वाट्टीकायामुदाहरणानुक्तिः । उपक्रमोपसंहारतदैकरूप्येति प्रमाणलक्षणोक्तैकरूप्यस्येहानुक्तिबीजं चंद्रिकायां व्यक्तम् ॥ उपपत्तित्वेपीति ॥ तात्पर्यनिर्णयरूपसाध्ये इति भावः । कुरुपांडववत्तेषामुपपत्तेः पृथग्वच इति भक्तिपादीयानुभाष्योक्तेरिति भावः । ननु स्मृतावुपपत्तेरंत्यत्वोक्तावपि भाष्ये उपपत्त्यादिर्लिंगमित्युपक्रमादिषूपपत्तेः प्राथम्यं कुत इत्यत आह ॥ उपक्रमेति ॥ उक्तेरिति ॥ ज्ञानपादीयानुभाष्योक्तेरित्यर्थः । बीजं वदन् प्राबल्यं व्यनक्ति ॥ उपसंहारस्येत्यादिना ॥ आपत्तेरित्यनंतरं तत्प्रामाण्यार्थमुपसंहारानुसारित्वस्योपेयत्वादिति योज्यम् । तृतीयाद्यपादे प्रथमे श्रवणादिति चेदित्यत्रोपक्रमप्रामाण्यार्थमुपसंहारानुसारित्वमंगीकर्तव्यम् । व्याख्यानस्य पश्चात्तनत्वनियमादिति न्यायविवरणोक्तेरिति भावः । विस्तृतमेतत्तर्कतांडवे ॥ गुरुपादकृतोपसंहारविजये च । उपसंहारयोरित्यनंतरं सकाशादिति शेषः । बहुबाधस्यान्याय्यत्वादिति भावः ॥ मुख्यस्येति ॥ अप्राप्तस्येत्यर्थः । सर्वमेतच्चंद्रिकायां सम्यग्विवृतम् । ननूपक्रमादीनां वाक्यैकदेशत्वात् कथं लिंगमित्युक्तिर्भाष्य इत्यतो लिंगं तात्पर्यनिर्णय इति चतुर्थपादं व्याचष्टे ॥ एतत्सर्वमिति ॥ एतेन कुत्र च लिंगानीति टीकायां कृता शंका दत्तोत्तरा । स्वार्थे शब्दात्मकमपि इदमेतत्परमबाधे सत्येतदुपक्रमत्वादित्यादिरूपेण महावाक्यतात्पर्यार्थनिर्णये लिंगमित्यर्थः । वाक्यानां तात्पर्यं नाम न वृत्त्यंतरम् । कर्मनिर्णये निरस्तत्वात् । किंतु तत्प्रमितिशेषत्वं तथैव तर्कतांडवे प्रथमपरिच्छेदेऽभिधानात् । उत्तरोत्तरप्राबल्योक्तेरुपयोगमाह ॥ विरोधे त्विति ॥ साम्य इति ॥ उपक्रमादिद्विकस्य यथाकथंचित्साम्ये प्रतीते सतीति वा उपक्रमादेः श्रुत्यादिभिः साम्ये प्रतीते सतीति वार्थः । विस्तरस्तु चंद्रिकाप्रकाशे ध्येयः ॥ स्वभावेति ॥ उपजीवकत्वादिना स्वभावदुर्बलेनापि उपजीव्यत्वादिना स्वभावप्रबलस्यापि इत्यर्थः* ॥ प्राबल्यदौर्बल्यमिति ॥ विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचीत्येकवद्भावः । शीतोष्णमितिवत् ॥ सावकाशत्वादीति ॥ दुर्बलस्य प्रबलेन बाधो नामार्थांतरपरत्वरूपसावकाशत्वकल्पनम् । प्रबलस्य यथाश्रुतार्थस्वरूप-

* ॥ एवमिति ॥ एकेन निरवकाशेन सावकाशानेकेषां बाध इत्यर्थः ।

निरवकाशत्वमित्येव वाच्यम् । अन्यथा अर्थांतरताऽकल्पने पाशुपतादेर्वेदेनेवाप्रामाण्यं स्यात् । सावकाशत्वाप्रामाण्याभ्यामन्यस्य बाधस्याभावादित्यर्थः ॥ वाक्येति ॥ उपक्रमादिरूपावांतरवाक्येत्यर्थः ॥ अर्थांतरेति ॥ बलाल्लक्षणादिनार्थांतरकल्पनमित्यर्थः ॥ स्वयमर्थांतरेति ॥ स्वरसतोर्थांतरवाचित्वमित्यर्थः । एवं स्वभावदुर्बलस्योक्तरूपसावकाशत्वनियमाभाववत्स्वभावप्रबलस्य निरवकाशत्वनियमाभावोप्यूह्य इति भावः । नन्वग्रे तल्लिगादित्यादौ श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्याभिरपि निर्णयो दृश्यत इति कथं भाष्ये सप्तानामेवोक्तिरित्यत आह ॥ अत्रेति ॥ तात्पर्यार्थनिर्णय इत्यर्थः । उपपत्त्यादिलिंगमिति भाष्य इति वार्थः । श्रुत्यादीनां लक्षणबलाबलबीजादिकं तुशब्दादेवेत्यत्र वक्ष्याम इति भावः । ननु प्रतीत्यादेरज्ञानमूलत्वादिपरिकल्प्यान्येषां कारणतया शास्त्रयोनित्वाग्रहणे को हेतुरिति कृतप्रश्नस्य कथमनेनोत्तरं लब्धमित्यतः सौत्रसमन्वयादित्येतत्तात्पर्योक्तिपरस्योपक्रमादिलक्षणः समन्वय एव शास्त्रप्रतिपाद्यत्वे कारणमिति न्यायविवरणस्यार्थमाह ॥ पाशुपतेति ॥ प्रतीतमपि आपातप्रतीतमपि इत्यर्थः ॥ पाशुपताद्युक्त्यादेरिति ॥ पाशुपतादावुक्तेरापातप्रतीतेश्चेत्यर्थः । एवं सौत्रसमन्वयशब्दार्थोक्तिपरन्यायविवरणार्थमुक्त्वा ततश्च किमित्यतः तदन्वितत्वेन भाष्यार्थमाह ॥ तैश्चेति ॥ शास्त्र इति भाष्ये शेष इति भावः ॥ ब्रह्मैवेति ॥ एतेन सूत्रे तुरवधारणे तदिति च ब्रह्म परामृश्यते । शास्त्रयोनीति पूर्वस्मात्प्रथमांतं सदनुवर्तत इति दर्शितम् । शास्त्रस्य ऋग्यजुःसामेत्युक्त ऋगादिरूपशास्त्रस्य विविधरूपत्वेन कल्पनं विकल्पः ॥ चत्वारि वागित्यादि ॥ तत्र वागित्यनुवादः । विधिभागे हरेः पूजैवाभिधाने च तद्गुणाः । विकल्पे तद्बहुत्वं चाप्यपोहे तु तदप्रियम् । उच्यते सर्ववेदेषु तच्च वेद स एव हि । सुरा हरेर्गुणाः प्रोक्तास्ते मे स्युरिति चिंतनम् । सुरापानमिति प्रोक्तं तन्न कुर्यात्कथंचन ॥ ब्राह्मणो विष्णुरुद्दिष्टः स नास्तीत्यभिचिंतनम् । ब्रह्महत्या समुद्दिष्टा तां न कुर्यात्कथंचन ॥ इत्याद्यपोहवाक्यार्थश्चिंत्यो विष्णौ बुधैर्जनैरित्येकादशस्कंधतात्पर्यदिशाऽर्थमाह ॥ कर्मेति ॥ अस्या इत्यग्रे श्रवणादाह ॥ श्रुतिरिति ॥ मां प्रत्येवेति ॥ तेषां दुःखप्रहाणाय श्रुतिरेषा प्रवर्तत इत्युक्तेर्निश्शेषदुःखप्रहाणरूपमोक्षस्य प्रीत्या मोक्षफलत्वाच्चेत्यनुव्याख्यानोक्तदिशा विष्णुप्रीतिं विनाऽयोगाज्जीवानां तादृङ्मोक्षहेतुविष्णुप्रीत्युद्देशेन विधत्ते । अवांतरतात्पर्येण कर्मविदधदपि कर्मकांडं महातात्पर्येण मय्येव पर्यवस्यतीति भावः । वक्ष्यति च वाक्यान्वयादित्यत्र ॥ अभिधत्त इति ॥ रूढियोगादिवृत्तिभिरिंद्राद्यभिधात्री श्रुतिर्महायोगविद्वद्रूढिभ्यां मामेवाभिधत्त इत्यर्थः । तदपि वाक्यान्वयमुपेत्यैव अप्रियाद-

प्रीतेरपोह्यः अप्रीतिमान्न कार्यः । अप्रीतिहेतुत्वात्सुरापानं न कार्यमिति वक्तीत्यर्थः। इत्यस्या इत्येतद्व्याख्यानं एवंभूताया इति । कर्मादिविधात्र्याविरूपाया इत्यर्थः । इत्यहमित्यत्रत्येतिशब्दस्य हृदयमित्यनेनान्वयमाह ॥ इत्यभिप्रायमिति ॥ ननु जिज्ञास्यब्रह्मणो जन्मादिसूत्रोक्तजगज्जन्मादिकारणत्वरूपलक्षणस्यातिव्याप्तिनिरासायोपक्रमादिन्यायैः कारणवाक्यराशिप्रतिपाद्यत्वमात्रं प्रतिज्ञातव्यं न तु कर्मकांडादिसर्वशास्त्रप्रतिपाद्यत्वं शास्त्रयोनिसूत्रे तावदेव हेतूकर्तव्यमित्याशंकां निरस्यन्समग्रसूत्रार्थं च व्यंजयन्फलोक्त्योपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ उपक्रमादीनामेव तात्पर्यार्थनिर्णायकत्वादित्यर्थः । अयं चोपक्रमादिलक्षणः समन्वय एव शास्त्रप्रतिपाद्यत्वे कारणमिति न्यायविवरणे लिंगं तात्पर्यनिर्णय इति भाष्ये चोक्तार्थस्य हेतुतयोपसंहारः । समन्वयादिति सौत्रहेत्वर्थस्योपसंहारः उपक्रमादिवशादिति । तत्त्वित्यस्य विष्णुरेवेति । संशब्दोत्र सूत्रे आवर्तमानः सन्ननुवर्तमानशास्त्रयोनिपदेनाप्यन्वेति तत्र साकल्यं मुख्यत्वं चास्यार्थ इत्युपेत्यार्थमाह ॥ सर्वशास्त्रैरिति ॥ उच्यत इति ॥ स्वरवर्णपदवाक्यात्मना मुख्यवृत्त्या प्रतिपाद्यत इत्यर्थः। मुख्यार्थो भगवान्विष्णुः सर्वशास्त्रस्य नापरः इत्यनुभाष्योक्तेः । कथमुच्यत इत्यतः कारणत्वेत्यादिपूर्वसूत्रेन्वितं कारणस्येत्येतदिह कारणत्वेनेत्येवमन्वेति तच्चोपलक्षणमित्यर्थः । कारणत्वाद्यनंतगुणतयेति यावत् । अयं भावः । जिज्ञास्यब्रह्मणो ब्रह्मपदोक्तमनंतगुणत्वं प्रथमलक्षणम्। तत्प्रसिध्यर्थं जन्मादिकारणत्वं लक्षणमिति सर्वशब्दप्रवृत्तिनिमित्तवत्तया सर्वशास्त्रप्रतिपाद्यत्वस्याप्रतिज्ञायां प्रधानलक्षणं न सिध्यतीति तत्सिद्ध्यर्थं मुख्यवृत्त्या सर्वशास्त्रयोनित्वप्रतिज्ञा युक्तेति । तदुक्तमनुव्याख्याने । जन्माद्यस्येति सूत्रेण गुणसर्वस्वसिद्धये । ब्रह्मणो लक्षणं प्रोक्तं शास्त्रमूलं यतस्ततः ॥ अन्वयः सर्वशब्दानां गुणसर्वस्ववेदक इत्यादि । तस्यैवैतल्लक्षणमिति फलोक्तिः । एतत्कारणत्वमनंतगुणत्वं चेत्यर्थः । अत्रोपक्रमादिभिः शास्त्रप्रतिपाद्यत्वस्याबाधे सति मुख्यत्वस्य प्राप्तावपि न सर्वशास्त्रार्थत्वस्य प्राप्तिः । तथापि तत्र गतिसामान्यादिति हेतुरग्रे स्पष्ट इति भावः ॥ यत्तु एतेन सर्वे व्याख्याता इत्यनेनेदं गतार्थम् । वाक्यांतरेऽन्यस्यापि कारणत्वं प्रतीयत इति चोद्यस्य प्रागुक्तन्यायातिदेशेन निरसिष्यमाणत्वादित्युपालंभनम् । तन्न । त्वन्मते तथात्वेप्यस्मन्मते तत्र निषेधमुखेन वेद्यवस्तुवाचिपदघटितवाक्यानामेव विचार्यत्वेनागतार्थत्वात् । विरोधिसर्वबाहुल्यकारणस्त्रीनिषेधिनामित्युक्तेः। किंचेहापातप्रतीत्यादिना पूर्वपक्षः तत्र तु प्रवृत्तिनिमित्ताभावेन किंचेह कारणत्वं विष्ण्वेकनिष्ठं नेति तत्र तु सर्वशब्दवाच्यत्वं नेति । अत्रोक्तस्याग्रे न्यायातिदेशेन प्रपंचनाच्च न कश्चिद्दोष इति ॥ ४ ॥ अ० ४ ॥

॥ ॐ ईक्षतेर्नाऽशब्दं ॐ ॥ ५ ॥ ब्रह्मण इति ॥ तथा च तद्ब्रह्मेति श्रौत-ब्रह्मणः श्रुत्यंतरोक्तेक्षणीयत्वादिन्यायेन वाच्यत्वसमर्थनान्न्यायग्रथनात्मकशास्त्रेंऽतर्भावसंगतिरित्यर्थः । यद्यपि पूर्वत्र संशब्दोक्तस्य वाच्यत्वस्येव सर्वशास्त्रयोनित्वस्यापि गतिसूत्रे समर्थनमस्ति तथापीहैकस्य प्राधान्यमुपेत्य वाच्यत्वेत्येवोक्तम् । नन्वत्र वाच्यत्वोक्तौ का पूर्वसंगतिः किं च फलमित्यतः श्रुत्यधिकरणसंगती प्रयोजनं चाह ॥ सकलेति ॥ कारणत्वेनेति ॥ कारणत्वाद्यनंतगुणत्वेनेत्यर्थः । ननु संशब्देन मुख्यत्वप्रतिज्ञानेपि समन्वयादित्युक्तहेतुना कथं तत्सिद्धमित्यत आह ॥ उपक्रमेति ॥ यद्वा संशब्दार्थमुख्यत्वाच्छादनेन प्रकारांतरेण मुख्यत्वलाभमाह उपक्रमेति । अबाधे सतीत्यपि योज्यं । तेषां तात्पर्यलिंगत्वेन मुख्यत्वावगमकत्वात् । बाधकस्य चेहाशंक्यनिरसिष्यमाणत्वादिति भावः ॥ वादीति ॥ वाच्यत्वावाच्यत्ववादीत्यर्थः । पूर्वाक्षेपपूर्वं भाष्योक्तपूर्वपक्षं व्यनक्ति ॥ न ब्रह्मण इति ॥ तत्र हेतुत्वेन इत्यादिभिर्न तच्छब्दगोचरमिति भाष्यं व्यनक्ति ॥ यत इति ॥ तद्ब्रह्मेत्यर्थः । अप्राप्य मनसा सहेत्युक्तेरज्ञेयं चेत्यपि ध्येयं । अवाच्यत्वादज्ञेयत्वाच्च न ब्रह्मणश्शास्त्रमुख्यार्थत्वमित्यर्थः । हेत्वोरसिद्धिवारणायोक्तमित्यादिश्रुतेरिति । भाष्ये बहुवचनोक्तावपि प्रत्येकं साधकत्वद्योतनाय श्रुतेरित्येकवचनोक्तिः । हे (तो)त्वोरप्रयोजकत्वं निराह ॥ न ह्यवाच्यस्येति ॥ अज्ञेयस्य चेत्यपि ज्ञेयं । व्याघातप्रसंगादिति भावः ॥ अत इति ॥ शास्त्रमुख्यार्थत्वाभावादित्यर्थः ॥ कारणत्वमिति ॥ कारणत्वादीत्यर्थः ॥ शब्दादीति ॥ न विद्यते शब्दो यस्येति व्युत्पत्त्येत्यर्थः । अरूपमित्यादौ तु रूपादिराहित्यं रूपादिग्राहकचक्षुराद्यविषयत्वं चेत्यर्थः । महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपवतस्तादृशस्पर्शवतो वा द्रव्यस्य चक्षुरादिविषयत्वात् । एवं चावाच्यत्वमज्ञेयत्वं चोभयं प्राप्तमिति भावः । सूत्रानुगुणत्वादेतद्वाक्योक्तिर्भाष्ये । अत्रावाच्यत्वादेरस्फुटत्वात्पूर्ववाक्योक्तिः । ब्रह्मणोऽवाच्यत्वे कथं तद्ब्रह्मेत्याद्युक्तिरित्यतो भाष्येऽवचनेनैव प्रोवाचेत्युक्तं तद्व्याहृतिनिरासाय व्याचष्टे ॥ अवचनेनेति ॥ उपदिदेश । तद्ब्रह्मेत्यर्थः । यदित्येतत्कर्मकारकमिति भावेनाह ॥ पुरुष इति ॥ अत्रावाच्यत्वाज्ञेयत्वे स्पष्टमुक्ते । गोचरा इंद्रियार्थाश्चेति गोचरपदस्य पुंलिंगत्वात्कथं गोचरमित्युक्तिरित्यत आह ॥ त्रयीति ॥ स्त्रीशूद्रब्रह्मबंधूनां त्रयी न श्रुतिगोचरेतिप्रथमस्कंधे प्रयोगादित्यर्थः । उपलक्षणमेतत् । यदि तत्स्यादगोचरमित्यनुव्याख्यानसुधायामुक्तदिशा शब्दानां गवां ज्ञानानां चरश्चरणं वृत्तिर्यस्मिन् तच्छब्दगोचरमिति व्यधिकरणबहुव्रीहिमाश्रित्यापि साधुत्वं ध्येयमित्युक्तं चंद्रिकायां । तृतीये ग्रहवृदृनिश्चिगमश्चेतिसूत्रे घञर्थे कविधानमिति

वार्तिकोक्त्या चरतेः कप्रत्ययं चरेतिरूपं । गोचरसंचरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्चेति सूत्रे मंजर्यां रूढशब्दोऽयं तस्य यथाकथंचिन्निर्वचनमित्युक्तेः । तथा च प्रागुक्तावाच्यत्वाज्ञेयत्वयोर्द्वयोरपि पूर्वपक्षभाष्येऽभिधानं लब्धं । अप्राप्य मनसा सहेत्यंशोक्तिश्चार्थवतीति ज्ञेयं । तेनेक्षणीयत्वमप्यसिद्धमिति शंकितुर्भावः । अतएवाग्रे भाष्ये अवाच्यत्वादिकं त्वित्यादिशब्दः । एतेन न च तस्यावाच्यत्वं श्रुत्यभिप्राय इति न्यायविवरणेऽज्ञेयत्वमप्युपलक्ष्यं बोध्यम् । अत्र सूत्रे पूर्वसूत्रात्तत्पदमनुवर्त्य तदशब्दमिति योज्यमिति भावेन भाष्ये न तच्छब्दगोचरमित्युक्तम् । श्रुतिप्राप्तं श्रुतितात्पर्याज्ञानप्राप्तमित्यर्थः । न च तस्यावाच्यत्वं श्रुत्यभिप्राय इति न्यायविवरणोक्त्या किंतु श्रुत्यभिप्रायाज्ञानप्राप्तमिति ध्वनितत्वात् । सूत्रे चावाच्यं नेत्यनुक्त्वा अशब्दं नेत्युक्त्या अशब्दमस्पर्शमित्यादिश्रुत्यर्थाज्ञानप्राप्तमिति लाभादिति भावः । ननु यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्यनेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत । स तेजसि सूर्ये संपन्नो यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्तः स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकम् । स एतस्मादिति श्रुतौ स हि ध्याता तं ध्येयं परमेश्वरमपरोक्षीकृत्य तेजसि सूर्ये संपन्नः संप्राप्तो जीर्णत्वङ्मुक्तसर्पवत्प्रारब्धपाप्मना विनिर्मुक्तः सामाभिमानिदेवताभिः सत्यलोकं नीतः स एतस्मात्सत्यलोकपतेर्जीवसाराच्चतुर्मुखादुत्तमोत्तमं सर्वशरीरगं पुरुषमीक्षत इत्यपरोक्षमीक्षणं भाति । तस्य च शब्दाकरणकत्वात्कथं तेन वाच्यत्वादिसिद्धिरित्यतः सत्यं सर्वं जीवघनादित्यत्र तदुपदेशेनेति व्याख्यायत इति भावेनाह ॥ जीवोत्तमहिरण्यगर्भोपदेशेनेति ॥ पश्यतीति जानातीत्यर्थः । प्रणवेन हरिं ध्यायन् ब्रह्मलोकं समेत्य च । ज्ञानं चतुर्मुखात्प्राप्य मुच्यते नात्र संशय इति षट्प्रश्नभाष्योक्तेरिति भावः । पश्यतीत्युक्तिस्तु ईक्ष दर्शनांकनयोरिति धातोर्दृशि धात्वादेशरूपपश्यतेर्ज्ञानमात्रार्थत्वमुपेत्येति । भाष्ये 'आत्मन्यात्मानमिति श्रुतिः उत्तरसूत्रार्था(र्थं)ईक्षत इति श्रुत्युक्तिश्च सूत्रोपात्तत्वादुभयत्रापि पश्यतेरपरोक्षेऽपि संभवात्स्पष्टमपरोक्षार्था विज्ञायेति श्रुतिः । आत्मनीति श्रुतिः प्रागेव व्याख्याता । भाष्ये वचनैरित्यस्येक्षणीयत्वे हेतुत्वानुपयोगादीक्षणीयत्वावगतेरित्युक्तम् । एतेन हेतोरसिद्धिरुद्धृता । सूत्रे ईक्षतेरिति धातुनिर्देशमात्रत्वेन तदर्थलक्षणाया ईक्षणादिति लाभात्तस्य चासंबद्धस्य हेतुत्वायोगाद्योग्यतया पुरुषमीक्षत इति श्रुत्यानुगुण्याच्च क्रियाकर्मभाव इति मत्वेक्षणीयत्वादित्युक्तं भाष्य इति भावः । अशब्दं नेत्यस्य द्वौ नञाविति न्यायलब्धार्थस्योक्तिर्भाष्ये वाच्यमेवेति । तदनुवदन्विशेष्याकांक्षां पूरयति ॥ वाच्यमेव तदिति ॥ पूर्वपक्षभाष्यात्तत्पदमिहानुवर्त्यम् । सूत्रे च पूर्वसूत्रादिति

भावः । ननु सूत्रे अशब्दं नेत्यनुक्त्वा पूर्वस्मात्तत्त्वित्यनुवर्त्य ईक्षतेर्वाच्यमित्युक्तावपि तद्ब्रह्मवाच्यं तु वाच्यमेवेति सिध्यतीति चेन्न। तत्पदान्विततुशब्दस्यात्रान्वये सति तत्त्वित्याध्यायसमाप्त्यनुवृत्तिर्न स्यात्। शिष्टं तंत्रदीपिकायां व्यक्तम्। वाच्यत्वोक्तेः फलमाह ॥ अत इति ॥ वाच्यत्वादित्यर्थः। सौत्रहेतोरप्रयोजकत्वं शंकते ॥ नेति ॥ नावचनेनेक्षणमित्येतदर्थमाह ॥ भवेद्देतदिति ॥ तत्र हेतुमाह ॥ तस्योक्तेति ॥ शास्त्रयोनिसूत्रोक्तरीत्येत्यर्थः। एवमीक्षणीयत्वाद्वाच्यमेवेति भाष्यमर्थापत्तिपरतया औपनिषदत्वादित्यादिभाष्यम्। तत्रेक्षणीयत्वे विशेषणार्पकमिति व्याख्यायेदानीमित्यादिवचनैरीक्षणीयत्वाद्वाच्यमेवेति भाष्यं परिशेषपरतया औपनिषदत्वादित्यादि तु तत्र प्रसक्तप्रतिषेधपरतया व्याचष्टे ॥ परिशेषेत्यादिना साधयतीत्यंतेन॥ अर्थापत्तिपरिशेषयोरनुमानत्वेप्यवांतरविशेषात्पृथगुक्तिः ॥ श्रूयत इति ॥ इत्यादिवचनैरिति भाष्यं पूर्ववदसिद्धिनिरासकमिति भावः। भाष्यस्थावचनेनेत्यस्यार्थो वचनेतरेति। वचनवृत्त्यन्येनेत्यर्थांतरं चाह ॥ वृत्त्यंतरेति ॥ उपस्थिते हि लक्षणादिर्वाच्यः। औपनिषदस्योपस्थितिश्च शब्देनैव। तत्रापि लक्षणादिश्चेत्तत्रापि लक्ष्योपस्थित्यर्थं शब्दांतरमित्यनवस्थापत्तेरिति भावः। स्वप्रकाशतया सिद्धे ब्रह्मणि शब्दानां लक्षणेति तु सूर्यदर्शने दीपस्येव वैयर्थ्यादयुक्तम्। विवरिष्यते चैतदग्रे।

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यश्चेति भाष्ये वाच्यमेवेति साध्यस्यान्वयात्सूत्रोक्तेक्षणीयत्वयुक्तिसहायत्वेन श्रुत्याद्युक्तौ बीजमाह ॥ नन्विति ॥ तेषु त्रिष्विति ॥ प्रत्यक्षानुमानागमेषु मध्ये आगमस्य प्राबल्यं जात्यैवोत्सर्गेणैव स्मृतमिति तत्वनिर्णयोक्तेरित्यर्थः ॥ इष्यत इति ॥ एतेन सर्वे वेदा यत्पदमामनंतीति श्रुतिसहितानुभवस्य बलवत्त्वादिति न्यायविवरणे साहित्योक्तिरुक्तप्रयोजना ॥ श्रुतिस्मृती चाहेति ॥ भाष्ये अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति नामानि सर्वाणि यमाविशंतीति वचसां वाच्यमुत्तममित्यादीनां बहुत्वेन बहुवचनोक्तावप्युपात्तं तु श्रुतिस्मृतिरूपं द्वयमेवेति भावेन द्विवचनोक्तिः। श्रुतावाङ्प्रयोगेण साक्षादेव वाच्यत्वस्य स्मृतौ चाहमेवेत्यवधारणलब्धमुख्यवेद्यत्वाद्यन्यथानुपपत्त्या च वाच्यत्वस्य सिद्धेरिति भावः। सूत्रे श्रुत्याद्यनुक्त्वा ईक्षणीयत्वयुक्त्युक्तिस्तु पूर्वपक्ष्युक्तश्रुत्यादिप्रतिरुद्धत्वेन स्वतोऽनिर्णायकत्वात्तदनुग्राहकत्वेनेति बोध्यम्। अज्ञेयत्वेति भाष्यस्थादिपदार्थोक्तिः। श्रुतेरितिजात्येकवचनम्। अतोऽप्रइत्यादिश्रुतीनामित्युक्तिः। अवाच्याप्रसिद्धादिपदवाच्यत्वाद् व्याहतिनिरासायावाच्यत्वादिव्यपदेश इत्युक्तम् ॥ अन्यथेति ॥ पश्यंत इत्युक्त्यन्यथानुपपत्त्येत्यर्थः। एवमिति पदमतर्क्यं तर्क्यमित्यनेनाज्ञेयं ज्ञेयमित्यनेन चान्वेतीति भावेनैव-

मित्यस्यार्थमाह ॥ एवमप्रसिद्धिप्रसिद्धिभ्यामिति ॥ स्मृतावज्ञेयं ज्ञेयमिति श्रुतिमूल-प्रत्यक्षादिति बोध्यम् । वाच्यं तर्क्यमिति शब्दतर्कयोरुक्तेर्भाष्यमुत्सूत्रमिति भ्रमनि-रासायोक्तमनुवदति ॥ एवमिति ॥ युक्त्यादीति ॥ सूत्रे श्रुत्याद्यनुग्राहकन्यायमात्रो-क्तावपि तदनुग्राह्यवाच्यत्वे श्रुत्यादेरपि सूत्रकृतो हेतुत्वेनाभिमतत्वादीक्षतेरित्यस्य श्रुतिसहितानुभवस्य बलवत्त्वादिति न्यायविवरणोक्त्यनुरोधेन युक्त्यादिबलादित्यनु-वादः कृतः । स्मृतिभ्यश्चेत्यंतभाष्यार्थानुवादोऽयम् । अवशिष्टभाष्यार्थानुवादोऽ-र्थांतरेति । वाच्यमेवेत्यस्य व्याख्येयप्रदर्शनेनानुवादो नाशब्दमिति अनुवृत्ततत्पदार्थो ब्रह्मेति । वादिप्रतिवादिनोर्मायिसांख्ययोरन्योन्यापेक्षयान्योन्ययोरितरत्वात् द्वावपि भाष्यस्थेतरपदोपात्ताविति भावेनाह ॥ न सांख्यस्येति ॥ नापि स्वन्यायेनेति च ॥ तेन वैदिकत्वेति ॥ अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णामित्यादिमंत्रार्थत्वेनोक्तेरित्यर्थः । ॥ अन्यदिति ॥ त्रिगुणात्मिकानाद्यविद्यादिकमित्यर्थः । एवं व्याख्यानं स्वव्याहृतं चेत्याह ॥ किं चेति ॥ वृत्त्यंतरेति ॥ वक्ष्यमाणदिशेति भावः । एतेन भाष्ये चशब्दस्य किंचेत्यर्थः । नेति काकुः । अशब्दत्वमितरसिद्धं प्रधानादितरस्य माया-वाद्यंगीकृतब्रह्मण सिद्धं न भवति किं भवत्येवेति योजना सूचिता । भाष्यस्थचशब्द-मनुक्तसमुच्चयं मत्वा ईक्षतेरिति सूत्रांशव्याख्यां च निराह ॥ नापीति ॥ एतेनेक्षितृत्वं चेतरसिद्धं मायावाद्यंगीकृतब्रह्मणः सिद्धं न भवतीति भाष्यार्थो दर्शितः । अर्थांतरं चाभिप्रेत्य शंकांतरं निराह ॥ जगत्कारणस्येति ॥ अप्रयोजकत्वादिति ॥ शुद्धात्मज्ञानादेव मोक्षोक्तेरिति भावः । एतेनेक्षितृत्वं चेतरसिद्धं मायावच्छिन्न-ब्रह्मणः सिद्धं न वाच्यम् । कुतः अशब्दं हेतुगर्भमिदम् । अशब्दत्वात् । श्रवणादिरूप-जिज्ञास्यत्वासंभवात्तस्येति भाष्यार्थः सूचितो भवति । ननु न विशिष्टमीक्षितृ येन जिज्ञास्यत्वायोगः । किंतु शुद्धमेव मायासंबंधादीक्षितृ तेन न कोऽपि दोष इत्यत आह ॥ किंचेति ॥ भवति उत्पद्यते शुद्धस्येत्यर्थः ॥ दृश्यत्वेति ॥ तथा च मिथ्यात्वापत्तिरिति भावः । एतेनेक्षितृत्वं चेतरसिद्धं इतरेण मायोपाधिना इतरस्य शुद्धब्रह्मणः सिद्धं उत्पन्नं न भवति तथात्वे इतरसिद्धं इतरस्येक्षितृत्वेतरस्य दृश्यत्वादेरपि सिद्धं भावे निष्ठा । सिद्धिर्न स्यात्किं भवेदेवेति तथेक्षितृत्वमुपचरितं चेदितरसिद्धं इतरस्य प्रधानस्य सिद्धं न भवेत्किं भवेदेवेति च भाष्यार्थः सूचितः ॥ ५ ॥

॥ ॐ गौणश्चेन्नाऽऽत्मशब्दात् ॐ ॥ ६ ॥ उक्तार्थमाक्षिप्येत्युक्तं व्यंजयन् तत्र साध्यहेतुभावेन भाष्यं व्यनक्ति ॥ यद्दृश्यत्वेति ॥ गौणेति ॥ सत्वादिगुणबद्धेत्यर्थः । जीवश्चेदिति वाच्ये गौण इत्युक्तिकृत्यमुत्तरसूत्रे व्यक्तम् । गौणात्मेत्यात्मपदप्रयोगेणैतत्सूचयति । पूर्वसूत्रेऽनुषक्ततत्पदानुरोधेन अशब्दमिति क्लीबोक्तावपि इह सूत्रे आत्मानं पश्येदित्यात्मपदानुरोधेन गौण इति पुल्लिंगोक्तिरिति ॥ गौणेति ॥ सत्वादिगुणबद्धजीवग्रहण इत्यर्थः ॥ इतरेति ॥ निर्गुणेत्यर्थः । आत्मपदोक्त्यर्थमज इत्याद्युक्तिः ॥ उपादेय एवेति ॥ हेयत्वसहितोपादेयत्वरहित इति स्मृतौ व्याख्येति भावः । हृदि हीति श्रुतेर्जीवपरत्वं तु अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हीति सूत्रसिद्धमिति भावः । भाष्ये अनात्मनि जीवे सोपचार इति परममुख्यवृत्त्यपेक्षयेति भावः । न तु गौणवृत्त्येति । कल्पनोपदेशाच्चेति सूत्रविरोधात् । ॥ स्वरूपेति ॥ आत्मनि स्वरूपाभिप्रायोऽनात्मनि जीवे प्रतिमाभिप्राय इत्यर्थः । तत्रेति व्याख्येयानुवादेनात्मानात्मनोरिति व्याख्या । प्रागात्मेति निर्देशात्स इत्युद्दिश्य आत्मेति विधिरयुक्त इति मत्वाऽनुवाद इत्याह ॥ स य आत्मेति ॥ तेन योऽनात्मा सोऽनीदृश इत्यपि दर्शितम् । पुनरुक्तेराह ॥ शुद्ध इति ॥ गौणे जीवे । गौणाश्रयणादमुख्याश्रयणादित्यर्थः ॥ ६ ॥

॥ ॐ तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॐ ॥ ७ ॥ आर्जवेति ॥ आत्मानात्मशब्दयोश्चेतनाचेतनविषयतया प्रसिद्धेस्तदबाधनाद्रूपशब्दे प्रतिमारूपैकार्थत्वसंभवेनानेकार्थत्वस्याकल्पनाच्च । तद्विषयत्वे द्वेवाव ब्रह्मण इति श्रुतेरार्जवं संभवतीत्यर्थः ॥ स्वभावेति ॥ जीवेपि दुःखादिदोष औपाधिक इति भावः । आत्मनिष्ठस्य मोक्ष उपदिश्यत इति भाष्यं हेतुगर्भमिति मत्त्वा योग्यसाध्यमध्याहृत्यार्थमाह ॥ नात्मेति ॥ आत्मेति ॥ एतेन सौत्रतच्छब्दः पूर्वसूत्रप्रकृतात्म(पर इति)परामर्शीति दर्शितम् । अत्र यद्यपि तस्मिन्नीक्षणीयत्वेनोक्ते आत्मनि निष्ठस्य मोक्षोपदेशाच्च निर्गुण इत्यादिना तत्वप्रदीपे। तथा नन्वीक्षणीयत्वेन वाच्यत्वं मायाशबलस्य ब्रह्मणो न शुद्धस्येत्याशंकापरिहारकत्वेन तावद्गौणश्चेदिति । तन्निष्ठस्येति च सूत्रद्वयमिति सन्न्यायरत्नावल्यां चेक्षणीयस्य सगुणत्वनिरासपरत्वेन सूत्रद्वयं व्याख्यातम् । तथापि जीवेप्यात्मशब्दो मुख्योऽस्त्विति शंकानिरासकस्यान्यस्याभावादत्र टीकायां तन्निरासकत्वेन व्याख्यातम् । अत एव प्रागुक्तश्रुतिस्मृती नोक्तशंकानिरासिके इति दर्शितम् । अस्मिन्पक्षे चशब्दाकर्षो न कार्य इति भावः । तथा चास्मिन्पक्षे भाष्योक्तश्रुतिस्मृत्योरात्मशब्दादि-

त्युक्तहेतुदार्ढ्यानापादकत्वाद्भाष्ये पूर्वं तदुक्तिर्व्यर्थेति न शंक्यम् । तन्निष्ठसूत्रोक्त-दिशा मुक्तिहेतुज्ञानविषयस्यात्मशब्दार्थत्वात्तस्य च निर्गुण एव संभवात्तद्वशेनायमा-त्मेत्यादिस्पष्टश्रुत्यादिवशेन च प्रागुक्तश्रुतिस्मृती चेतनाचेतनप्रसिद्धिबाधेन जीवपर-विषये स्यातामिति तयोरप्यर्थनिर्णयायेति तात्पर्यात् । ॥ गुणबद्धेति ॥ एतेन सूत्रे गौणपदप्रयोगकृत्यं व्यक्तीकृतम् । रूपोपन्यासाच्चेति सूत्रे विश्वो हिरण्यगर्भोऽग्निरिति भाष्योक्तश्रुताविव विश्वशब्दो वायुपरः । अतो न पुनरुक्तिरिति मत्त्वाऽऽह । ॥ सर्वकर्तृत्वा(द्वा)त्स वायुक्तेति ॥ प्रतिबुद्धशब्दार्थः सर्वज्ञ इति । संदोहपदार्थो देह इति । कार्यकारणसंघातत्वात्तस्येति भावः । गहनपदार्थो गुहास्थान इति । यस्येत्यस्य येनेति । मतिबुद्धिपूजार्थेभ्य इति वर्तमानार्थकक्तप्रत्यये क्तस्य च वर्तमान इति षष्ठी । अनुवित्त इत्यस्य ज्ञात इति । यस्य ज्ञातो नित्यबुद्धो भगवानिति बृहद्भाष्योक्तेरिति भावः ॥ श्रुतिस्मृतीश्चाहेति ॥ अयमात्मेति श्रुतिः । ब्रह्मेति दत्तमिति च द्वे भागवतस्थे। चेतनस्त्वित पाद्मीति तिस्रः स्मृतय इति सूचितम् । श्री-ब्रह्मादिसर्वजीवानां हिताहितप्रवृत्तावस्वातंत्र्यानुभवेन तेषामादानादिकर्तृत्वेनास्ति कश्चित्तेषां शरीरेष्वित्यनुमानसिद्धमादानादिकर्तारमयमात्मेत्युद्दिश्य ब्रह्मेति तस्य ब्रह्मत्वोक्तेरिति मांडूकोपनिषद्भाष्यदिशा श्रुत्यर्थो ध्येयः । वदंति तत्तत्वविदस्तत्वं यज्ज्ञानमद्वयम् । ब्रह्मेति परमात्मेतीत्यत्र मुख्यात्मेति शब्द्यत इत्यर्थः । अनसूया तथैवात्रेर्जज्ञे पुत्रानकल्मषान् । दत्तं दुर्वाससमित्यत्र दत्तात्रेयस्यात्मशब्दितविष्णवव-तारत्वमुक्तम् । ब्रह्मणो नावतारोऽस्ति सन्निधानं तु केवलमिति तात्पर्यवशात् सोमस्य ब्रह्मावेशावतारत्वं ज्ञेयम् । जज्ञे जनयामासेत्यर्थः । सोपचार इति प्राग्वदर्थः । स्मृतौ तज्ज्ञानान्नैव मुच्यत इत्यस्य गुणबद्धेत्यादिटीकोक्तयुक्तेरेवेति भावो ज्ञेयः ॥ ७ ॥

॥ ॐ हेयत्वावचनाच्च ॐ ॥ ८ ॥ सौत्रचशब्दानुरोधावाह ॥ युक्त्यंतरे-णेति ॥ भाष्ये आत्मा गौणो जीवो न अस्य तमेवेत्युक्तात्मनोऽहेयत्ववचनादित्युक्ते वैयधिकरण्यं निरस्यन् योजयति ॥ यदीति ॥ न चास्येति ॥ एतेनात्मा गौणो न हेयत्वा-वचनात् । अन्यथा तद्वचनप्रसंग इति सूत्रं योजितम् । भाष्यं सूत्रशेषतया संगम-यति ॥ प्रत्युतेति ॥ जानथ जानीतेत्यर्थः ॥ अस्येति ॥ तमेवेति श्रुत्युक्तात्मन इत्यर्थः । अन्येषामित्यादेरुपयोगमाह ॥ न चेति ॥ अन्याः अन्यविषयाः । साध्यांशं व्यनक्ति ॥ अत इति ॥ हेयत्वावचनाहेयत्ववचनान्यहेयत्ववचनानां सत्त्वादित्यर्थः । श्रुतौ जानथ आत्मानमिति विवृत्त्या निर्देशस्तु तस्य सर्ववैलक्षण्यज्ञापनार्थं इति तत्त्व-

प्रदीपोक्तिः । विश्लिष्टार्थे च विश्लिष्टमिति ऋग्भाष्योक्तेः । विवृतावपि सर्गः स्यात्संहितायां च यत्र हि। समानोत्तमहीनत्वमुच्यते वस्तुनोंऽजसेत्यैतरेयभाष्योक्तेः । भाष्ये सेतुरित्यंतोक्तिस्तु हेयत्वावचनादिहेतुत्रयवदमृतसेतुत्वलिंगस्यापि मुक्तोपसृप्येत्यत्र वक्ष्यमाणस्यानुसंधानाय । ईक्षणीयत्वात्मशब्दतन्निष्ठमोक्षोपदेशहेयत्वावचनानां एकत्रैकवाक्ये सद्भावसूचनाय वा। अत एव वक्ष्यति टीकायां मोक्षदातृत्वेति तेन पुरुषमीक्षत इत्यत्रेक्षणं आत्मानं पश्येदित्यादावात्मपदं यस्यानुवित्त इत्यत्र मोक्षोपदेशः आत्मानं जानथेत्यत्राहेयत्ववचनमिति व्यधिकरणमिति निरस्तम्। एकत्रैव तेषां सत्त्वात्। अस्यैव वाक्यस्य चतुस्सूत्र्यामुदाहार्यत्वेऽपि यावद् दृश्यत्वपरं वाक्यं तावत्सर्वमपीह विषय इति दर्शयितुं नानावाक्योक्तिः । श्रुतौ तमित्यनेन यस्मिन्द्यौः पृथिवी चांतरिक्षमित्युक्तद्युभ्वाद्यायतनं परामृश्यते । तस्य च ब्रह्मत्वं द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दादित्यत्र वक्ष्यते । नन्वेवं हेयत्वावचनादित्यादिनाऽत्रत्यात्मशब्दस्य विष्णौ मुख्यत्वे सति मुक्तोपसृप्यव्यपदेशादिति सूत्रे कथमन्यपरत्वमाशंक्य मुक्तप्राप्यत्वेनोद्धार इति चेन्न । विष्णावेवात्मशब्दस्य मुख्यत्वेऽपि जायमानत्वरूपलिंगेनामुख्यवृत्त्या अन्यपरत्वे शंकिते अमृतसेतुत्वरूपलिंगेनोद्धारः । एवं च हेयत्वावचनादिकं च तत्राप्यनुसंधेयम् । तथा च हेयत्वावचनादिहेतुचतुष्टयेनात्रात्मशब्दो जीवे मुख्यो नेति। तत्र तु अमृतसेतुत्वादिभिरेतैरेव हेतुभिरमुख्यवृत्त्याऽपि जीवपरो नेत्युच्यत इति व्युत्पादनभेदादपौनरुक्त्यम् । एवं चात्र(तत्र)तत्रचोक्तयुक्त्याऽऽत्मशब्दस्य विष्णौ मुख्यत्वे तात्पर्ये च सिद्धे तेनात्मशब्दादिना प्राणभृज्जीवो न द्युभ्वाद्यायतनमिति वक्ष्यत इति न कोऽपि दोषः ॥८॥

॥ ॐ स्वाप्ययात् ॐ ॥९॥ श्रुत्युक्तत्वाच्चेत्यध्याहरिष्यमाणहेतुवाक्ये चशब्दादाह ॥ युक्त्यंतरेणेति ॥ न केवलमीक्षणीयत्वयुक्त्येत्यर्थः । अवतारा महाविष्णोः सर्वे पूर्णाः प्रकीर्तिता इत्यादिबृहद्भाष्यदिशाऽर्थमाह ॥ अदो मूलेति ॥ एतेन स आत्मन इति श्रुतिः स देवो बहुधेति स्कांदस्मृतिरपि व्याख्यातप्राया । आदिक्रिदितीत्यनंतरं स्वस्येत्यतः प्रागध्याहार्यमाह ॥ श्रुत्युक्तत्वादिति ॥ श्रुतिस्मृत्युक्तत्वादित्यर्थः । तत्र तदशब्दं नेत्याद्यसूत्रादनुवृत्तसाध्यांशस्य फलितार्थमाह ॥ भवत्येवासौ वाच्य इति ॥ भाष्यशेषं योजयति ॥ न चायमिति ॥ श्रुत्युक्त इत्यर्थः ॥ पूर्णत्वादिति ॥ पूर्णमिति श्रुत्यनुरोधादयं हेतुरुक्तः । सूत्रभाष्याभ्यामुक्तमुपलक्षणमिति भावः। ॥ स्वस्य स्वस्मिन्निति ॥ सूत्रे स्वेति तंत्रम् । श्रुत्युक्तो न गौण इति साध्यं योज्यमिति दर्शितम् । पूर्णत्वलिंगस्योपलक्षणत्वादाद्यश्रुत्युक्तिः । तत्र लयस्यास्फुट-

त्वाद्द्वितीयश्रुत्युक्तिः। तत्र लयस्वरूपादि विविच्य वक्तुं स्मृत्युक्तिः। स्कांदवचनेनापि स्वस्यैवावतारस्य निर्दोषस्य स्वस्मिन्मूलरूपे अप्यय उच्यत इति तत्त्रप्रदीपोक्तेः ॥ अपूर्णत्वादिति ॥ तथाऽनुभवसिद्धत्वादिति भावः ॥ अन्यस्मिन्निति ॥ यत्प्रयंतीत्यादेरिति भावः। एतेन श्रुतत्वाच्चेति वक्ष्यमाणेनापौनरुक्त्यं दर्शितम्। इह निर्गुणस्य श्रुत्युक्तत्वं पूर्णत्वस्वाप्ययादिलिंगायत्तम्। तत्र तु निर्गुणश्चेति साक्षादेवेति भेदात्। न हीति भाष्यस्य संगत्यप्रतीतेस्तामाह ॥ नन्विति ॥ यत्प्रयंतीत्यादीति ॥ अत्र यत्प्रयंति भूतानि तद्ब्रह्मेति सर्वजीवानां निर्दोष एव लयोक्तेरिति भावः। श्रुत्युक्तत्वेन श्रुतिस्मृत्युक्तत्वेनेत्यर्थः ॥ वाच्यत्वमितीति ॥ लक्षणया श्रुत्युक्तत्वं तु निरसिष्यत इति भावः। सूत्रे स्वाप्ययाच्चेति स्यादित्याशंकां निरस्यति ॥ यद्यपीति ॥ श्रुत्युक्तत्वाच्चेति ॥ श्रुतिस्मृत्युक्तत्वाच्चेत्यर्थः। ननु श्रुतिस्मृत्युक्तत्वं नाम तज्जन्यज्ञानकर्मत्वमेव। तथा च श्रुत्युक्तत्वादित्यस्य श्रुत्यादिजन्यज्ञानकर्मत्वाच्च नाऽशब्दं ब्रह्मेत्यर्थः स्यात्। अयमेवार्थ ईक्षतेर्नाशब्दमित्यत्रोक्तः। तत्रापि उपनिषदाद्येकजन्येक्षणकर्मत्वाद्ब्रह्माशब्दं नेत्युक्तत्वादिति चेन्मैवम्। तत्राद्यसूत्रे सामान्यतः शब्दजन्येक्षणकर्मत्वहेतूक्तौ तस्यासिद्धिनिरासायोक्तेक्षणवाक्यानां गौणपरतयोत्पन्नव्यधिकरणासिद्धिशंका त्रिभिः सूत्रैः परंपरया परिहृता। अत्र पुनर्निर्गुणस्यैव ब्रह्मणोऽसाधारणस्वाप्ययादिरूपनिरवकाशलिंगोपेततया गौणपरत्वशंकानास्पदवाक्यविशेषजन्यज्ञानविषयत्वरूपश्रुतत्वहेतुना शुद्धं वाच्यमेवेत्युच्यत इति न कोऽपि दोषः। केचित्तु आद्यसूत्रे प्रत्यक्षाद्यवेद्यत्वे सति ईक्षणीयत्वादिति हेतुना वाच्यं ब्रह्मेत्युक्तम्। अत्र तु श्रुत्युक्तत्वाच्छ्रुत्यादिजन्यज्ञानविषयत्वात्तस्य लक्षणादिनानुपपत्तेरशब्दं न किंतु वाच्यमेवेत्युच्यत इति भेदात्। एवं श्रुतत्वाच्चेत्यनेनाप्यस्य साक्षात्त्वासाक्षात्त्वाभ्यां भेदो ज्ञेयः ॥ निर्दोषस्येतीति ॥ सत्वादिगुणरूपदोषहीनस्येत्यर्थः। अन्यथा निर्गुणस्येत्यवक्ष्यदिति भावः ॥९॥

॥ ॐ गतिसामान्यात् ॐ ॥ १० ॥ सर्वशास्त्रयोनित्वे साधकगतिसूत्रसंबंधभाष्यमवतारयन्नेव व्यनक्ति ॥ नन्वस्त्वेवमिति ॥ भाष्यस्थान्यथापदार्थमाह ॥ अन्योऽपीति ॥ तथा चातिव्याप्तं लक्षणमिति भावः। अनंता वै वेदा इति श्रुतेराह ॥ आनंत्येनेति ॥ तथेतिहास इत्युपरिश्रवणादाह ॥ इतिहासश्चेति ॥ वेदादिष्विति ॥ प्रागुक्तयुक्तयः इतिहासश्चादिपदार्थः। तेन श्रुतौ वेदेषु युक्तिषु इतिहासे चेत्यर्थो दर्शितः। कथनादित्यनेन सूत्रे गतिसामान्यश्रवणादित्यर्थः सूचितः ॥१०॥

॥ ॐ श्रुतत्वाच्च ॐ ॥ ११ ॥ श्रुतिसिद्धेति ॥ एवकारो नत्वर्थमित्याचष्टे । तेन एको देव इति श्रुतिरिति सूचितम् । इतिशब्दांतभाष्यस्य सूत्रेणान्वयः । भाष्ये केवलो निर्गुणश्चेत्येतावत्येव वाच्ये एको देव इत्यादिविशेषोक्तिर्गुणपदेन सत्त्वादिरेव ग्राह्यो न धर्ममात्रं धर्मविधायकपूर्ववाक्यविरोधादित्यभिप्रायेणेति मत्त्वा पदानां पौनरुक्त्यनिरासायार्थमाह ॥ एकः प्रधान इत्यादिना ॥ जडामिश्रः प्राकृतदेहहीनः । तत्र हेतुर्निर्गुण इति । व्यक्तं कर्मनिर्णयटीकायां । भाष्ये श्रुताविति निर्गुणस्येति च पदद्वयं योज्यमिति मत्वाऽन्वयमाह ॥ इति श्रुताविति ॥ श्रुतत्वाच्चेति ॥ न केवलमीक्षतेः श्रुत्युक्तत्वाच्चेत्युक्तहेतुद्वयेनेत्यर्थः । अत्रापि तन्नाशब्दमित्याद्यसूत्रादनुवर्त्यमित्युत्तरभाष्येण सूचनादाह ॥ नासावशब्द इत्यर्थ इति ॥ भाष्ये लक्षणाऽयुक्तेरित्यत्र लक्षणाया अयुक्तेर्युक्तिविरुद्धत्वादित्यर्थ इत्याह ॥ लक्षणाया इति ॥ केनापीति ॥ एतेन भाष्ये सर्वशब्दावाच्यस्येति पूर्वभागो हेतुसमर्थक इति सूचितम् । ॥ वैधर्म्येणेति ॥ यल्लक्ष्यं तत्केनापि पदेन वाच्यं यथा तीरादीत्यर्थः ॥ लक्षणेति ॥ लक्षणां प्रति योग्यत्वादित्यर्थ :॥ न सपक्षसत्वमिति ॥ सति सपक्षे तत्रावर्तमानो हेतुरसाधारण इत्युक्तेरिह निश्चितसाध्यवतः सपक्षस्यैवाभावान्नासाधारण इति भावः ॥ केवलान्वयिनीति ॥ दृष्टांतत्वेन वा ब्रह्म वाच्यं लक्ष्यत्वादित्यभिप्रेतकेवलान्वय्युपयोगतया वा तदुक्तिः । तद्व्यनक्ति ॥ केवलेति ॥ तद्विनाभावीति ॥ साध्याभावाविनाभूताभावप्रतियोगिन एव उपाधित्वादिति भावः । साध्याभावाविनाभावी स उपाधिर्यदत्यय इत्युक्तेः ॥ व्याप्तीति ॥ सव्यापकत्वानिश्चयादित्यर्थः ॥ द्वितीय इति ॥ प्रयोजकत्वप्रकारप्रश्न इत्यर्थः । कार्यकारणभावादेरेव धूमाग्न्यादाविव व्याप्तिनिबंधनत्वं मत्वा पृच्छति ॥ किंनिबंधनेति ॥ तथात्वे द्रव्यत्वादौ तदभावात्सा न स्यादिति भावेनाह ॥ द्रव्यत्वेति ॥ संयोगितायाः द्रव्यत्वावच्छेद्यत्वहानिरेव विपक्षे बाधिका तयोर्व्याप्तिनिबंधनं चेत्तर्हीहापि किंतदित्यनवस्थितिरित्यनुभाष्योक्तानवस्था विपक्षे बाधिकेति तां व्यनक्ति ॥ अवाच्यस्येति ॥ वाच्यसंबंधितया ज्ञातस्यैव लक्ष्यत्वादौपनिषदस्य चाशब्देनाज्ञानात्किं लक्ष्यमिति प्रश्नो निरुत्तरः स्यादित्यर्थः । ननु कुतो निरुत्तरत्वं तज्ज्ञानार्थं यल्लाक्षणिकमित्युक्तं तदेव पदं वा पदांतरं वोत्तरमुच्यत इत्यतो न द्वयमपीति क्रमेणोपपादयति ॥ न च तदेवेत्यादिना ॥ उत्तरमिति ॥ तदर्थस्यैवाज्ञानादिति भावः । ननु सत्यज्ञानादिरूपलक्षणवाक्ये लक्ष्यार्पकं ब्रह्मपदं वाचकम् । सत्यादिपदानि लाक्षणिकानीति शंकते

॥ अथ किंचिदिति ॥ तथा च नानवस्थेति भावः । ननु वाचकपदस्यापि गृहीतशक्तिकस्यैव बोधकत्वाज्ज्ञात एवार्थे शक्तेर्ग्राह्यत्वेन किमस्य वाच्यमिति प्रश्नापर्यवसानेनानवस्थेति चेन्न । अभिमान्यधिकरणे शास्त्रोक्तवस्तुनश्चैव व्युत्पत्तिः शास्त्रलिगत इत्यनुव्याख्यानसुधयोरुक्तदिशा यौगिकानां पदानां वाक्यतुल्यतया पृथक्संगतिग्रहानपेक्षणात् । एवं च प्रागभिप्रेतकेवलान्वयिन्यनवस्थारूपतर्कपराहतिरपास्तेति बोध्यम् । लक्ष्यस्वरूपमात्रपरस्यापि प्रवृत्तिहेतुविशेषाभावेन न तस्यापि वाचकत्वम् । तथाप्यभ्युपेत्य लक्षणपदानां तत्साधयति ॥ लक्षणेति ॥ ननु लक्ष्यार्थभेदाभावेऽपि व्यवच्छेद्यविभेदतः । विज्ञानानंदपदयोः पर्यायव्यर्थते कुतः इत्युक्तेस्सत्यादिपदानामनृतादिव्यावृत्तिबोधः प्रयोजनमस्तीति शंकते ॥ प्रयोजनेति ॥ वाच्याविशेषेति ॥ तदुक्तमनुव्याख्याने । सत्यज्ञानादिकेऽप्येवं न व्यावृत्त्या प्रयोजनम् । व्यावृत्तस्याविशेषत्वे तदखंडं च खंडितमिति ॥ प्रश्नेति ॥ ब्रह्मविदाप्नोति परमित्युक्तौ किं ब्रह्मेति लक्षणप्रश्ने सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेति लक्षणवाक्यस्य प्रवृत्तेरिति भावः । स्वरूपमात्र एव प्रश्नोऽस्त्वित्यत आह ॥ न हीति ॥ अधिकरणार्थं फलोक्त्योपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ ईक्षणीयत्वयुक्त्यनुगृहीतवाच्यत्वबोधकश्रुतिस्मृतिरूपश्रुत्युक्तत्वरूपश्रुतत्वरूपसाधकसद्भावादिति ईक्षतेरित्याद्युक्तहेत्वर्थानुवादः । तत्सिद्धं नाशब्दं हि तदिति साध्यांशार्थं हेतूकृत्य फलमाह ॥ वाच्यत्वादित्यादिना ॥ अत्र सूत्राणां पौर्वापर्यबीजं टीकायां प्रतिसूत्रमवतारिकादिभिरेवोपल(भ्य)क्ष्यते । स्पष्टीकृतं च चंद्रिकायाम् ॥ छ ॥ यदत्र केनचिद्रामानुजीयेन पाराशर्यविजये सूत्राक्षराणां स्वमते स्वारस्यमस्मन्मतार्थे चास्वारस्यमुत्प्रेक्षितम् । तदसमंजसम् । प्रतिसूत्रं प्रकाश्येते घटनाघटने मया । स्वीयान्यपक्षयोः सम्यग्विदांकुर्वंतु सूरय इति प्रतिज्ञाय तथैव प्रतिसूत्रं चंद्रिकायां प्रतिपादितत्वात् । किंच । यदुक्तमाद्यसूत्रे ज्ञानादित्येव वाच्यम् । नत्वीक्षतेरिति । ज्ञानकर्मत्वस्य हेतुत्वेनेक्षणपर्यंतत्वस्य व्यर्थत्वादिति । तन्न । तस्यैव तदर्थत्वात् । पुरुषमीक्षत इति श्रुत्यनुसारार्थत्वात् । श्रुतावीक्षत इत्येतदौपदेशिकज्ञानपरमिति सूचनार्थत्वाच्च । यदप्यशब्दमिति पदं शब्दगुणकं नेत्यर्थस्यैवोपस्थापकं न तु वाच्यं नेत्यर्थस्य अशब्दमस्पर्शमिति श्रुतौ स्पर्शादिगुणराहित्यप्रायपाठादिति । तदपि न । अशब्दमित्यादेर्द्व्यर्थतायाः टीकायामेवोक्तत्वात् । परैस्तथा व्याख्यानाच्च । यदपि गौणश्चेदिति सूत्रे जीव एव दृश्यो न ब्रह्मेति शंका ब्रह्मणो दृश्यत्वादृश्यत्वाभ्यां व्याहृत्या नोदेतुमर्हतीति तदपि परेण स्वतःसिद्धब्रह्मणः स्वव्यतिरिक्तसंवित्कर्मत्वानंगीकारेण तदीयशंकाया एव

सूत्रेऽनुवादादित्याद्यूह्यम् । अधिकं चंद्रिकाप्रकाशेऽस्माभिः कृतं ध्येयम् । यदपि केनचिच्छैवेन पंचाधिकरणीप्रमेयदूषणमुत्प्रेक्षितं तदपि गुरुपादकृतकंटकोद्धारे निपुणतरं निरस्तम् । तस्मात् देवोत्तमैर्लालनीयो भाष्यकारनिरूपितः । सूत्रार्थोनकमानेतः सर्वैर्ग्राह्यो बुभूषुभिः ॥ अ० ॥ ५ ॥

॥ ॐ आनंदमयोऽभ्यासात् ॐ ॥ १२ ॥ अथेति ॥ अधिकरणपंचकोक्तप्रमेयानंतरमित्यर्थः ॥ शेषेणेति ॥ यद्यप्येतदादिरेवाध्याय इति जिज्ञासासूत्रे व्यक्तं तथापि सुधारीत्या समन्वयसूत्रमारभ्याध्यायांतर्भावोऽस्तीत्यभिप्रेत्य शेषेणेत्युक्तम् । एवकारार्थमाह ॥ कृत्यांतरेति ॥ तमित्यस्यार्थ इत्युक्तमेवेति । समन्वयमित्यत्रान्वयशब्दार्थमाह ॥ उपक्रमेति ॥ अन्वयशब्दोऽत्र करणव्युत्पत्त्या वाक्यानां शक्तितात्पर्यविषयेण संबंधरूपान्वयज्ञापकपरः । तथा चोपक्रमादिरूपादन्वयादन्वयज्ञापकादित्यर्थः। अन्वयज्ञापकैरुपक्रमादिभिरिति यावत् । संशब्दार्थः सम्यङ्निरूपणमिति । शक्तितात्पर्याभ्यामर्थप्रतिपादनप्रकारमित्यर्थः ॥ प्रतिवाक्येति ॥ इदं वाक्यं तत्स्थं पदं वैतदुपक्रमादिनैतमर्थं शक्तितात्पर्याभ्यां गोचरयतीत्येवं रूपेण प्रकटयतीत्यर्थः । विभागेन समन्वयमित्यनुव्याख्यानसुधयोस्तु न केवलमुपक्रमादिकमन्वयशब्दार्थः किंतु तन्निर्णीततत्परत्वसंबंधोपीत्युक्तम् । ॥ संगतिशंकेति ॥ तथा च वक्ष्यति स्वयमेव शंकोत्थापनप्रकारं तथाप्यानन्दमयस्य विष्णुत्वे का पूर्वसंगतिरिति । सूत्रानुदाहरणे विषयाज्ञानेन शंकाया अनुदयादिति भावः ॥ इत्येतदिति ॥ परोक्तमित्यर्थः । तच्चान्यत्र निरस्तमिति भावः ॥ देवतेति ॥ तदुपरीत्यत्र शुगस्येत्यत्र च देवताऽपशूद्रनययोरधिकारतदभावचिंतनादिति भावः ॥ एकेति ॥ अर्थैकत्वादेकं वाक्यमिति जैमिन्युक्तेरिति भावः । भाष्ये प्रतिपादमन्यत्रप्रसिद्धेत्याद्युक्त्या सूचितविभागं पादक्रमबीजं चाह ॥ शब्दा इति ॥ वैदिका इति योज्यम् । तथैव सुधोक्तेः । समन्वयस्तु त्रिविधानामेवेति तावच्छब्दः ॥ अन्यत्रैवेति ॥ व्युत्क्रमेणायं निर्देशोऽग्रे क्रमबीजोक्तिसौकर्याय । एतेषामसांकर्यं चंद्रिकायां व्यक्तम् ॥ तत्रेति ॥ तत्रैवेत्यर्थः । तथैव सुधोक्तेः । तेन न पांचविध्यं शंक्यम् । अन्यथा तत्रापीति विवक्षापत्त्योभयत्रांतर्भावेन त्रैविध्यमेव स्यात् ॥ नामलिंगेति ॥ तत्स्वरूपमग्रे व्यक्तम् ॥ न तत्रेति ॥ अन्यपरत्वशंकाशून्यानामेव तत्रप्रसिद्धशब्देन विवक्षितत्वादिति भावः । तेन जनितोतविष्णोरित्यादौ अन्यपरत्वव्युदासाय समन्वयो वाच्य इति न शंक्यम् ॥ प्रथममिति ॥ दुर्गमत्वाच्च नैवात्र प्राथम्येनोदितोंजसेत्युपासनापादीयानुव्याख्यानोक्तरीत्या पदवर्णस्वरादिस-

मन्वयरूपत्वेन वाक्यसमन्वयाभावादिति भावः । असर्वाधिकारत्वाच्चेत्युपलक्ष्यं महासमन्वये तस्मिन्नधिकारोऽखिलस्य हीत्युक्तेः । तत्र प्रथमतोऽन्यत्रप्रसिद्धानां समन्वयः । शब्दानां वाच्य एवात्र महामल्लेशभंगवदित्यनुभाष्योक्तदिशोभयत्र-प्रसिद्धानामप्राथम्ये बीजमाह ॥ उभयत्रेति ॥ मात्रस्येति ॥ विष्णावपि दत्तपदत्वेन तत्र वृत्तेरव्युत्पाद्यत्वादिति भावः । नामलिंगयोरपि तन्न्यायेनैव क्रममाह ॥ अन्येति ॥ धर्मेति ॥ लिंगानां यौगिकत्वान्नाम्नां रूढत्वादिति भावः । तथा च सुधोक्तदिशा नाम्नामन्यबुद्धिजनकत्वं साक्षादेव । लिंगानां तु व्यवधानेनेति नामसमन्वये यत्न-गौरवात्प्राथम्यमिति । एतच्चोपलक्षणम् । तेषामन्यगतत्वे तु न स्यात्सम्यक्सम-न्वयः । इत्येवाशेषलिंगानां ब्रह्मण्येव समन्वयम् । आहेत्यनुभाष्योक्तदिशा लिंगैर्ना-मसमन्वयोक्तौ तेषां विष्णवेकनिष्ठतासाधकत्वाच्चेत्यपि ज्ञेयम् । एतेन यौगिकानि लिंगानि रूढानि नामानि योगरूढानि तूभयात्मकानीति सूचितम् । तद्विवृतं चंद्रिका-याम् ॥ अत्रेति ॥ पाद इत्यर्थः । साक्षात्त्वाशयेनेदं फलतस्तत्रापि नामसमन्वयात् । ॥ स्पष्टेति ॥ स्पष्टत्वं नाम वाक्यांतरे ब्रह्मधर्मतया निर्णीतत्वं वा जीवादौ स्वारस्ये-नानुपपद्यमानत्वं वा ज्ञेयम् ॥ उत्तरेति ॥ द्वितीयतृतीयपादस्थेत्यर्थः । अंतर उपपत्ते-रिति द्वितीयपादस्थाधिकरणविषयवाक्ये य एषोंतरक्षणि पुरुषो दृश्यते। एष आत्मेति होवाच। एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेत्यत्रामृतत्वादि लिंगानां ब्रह्मणि स्पष्टत्वादित्यर्थः। वाक्येष्विति बहुवचनं बह्वधिकरणवाक्येषु व्यभिचारप्रदर्शनाय । तच्च विवृतं चंद्रिकायाम्। एतद्वाक्योक्तिस्तु उदाहरणे समीप एव स्पष्टलिंगानां श्रवणादुदाहरण-स्योभयसंमतत्वाद्वेति । तेन भवतामिवास्माकमपि प्रायिकत्वात्पादव्यवस्थेति कस्य-चिच्चोद्यं निरस्तम् ॥ संगतिरिति ॥ शास्त्राध्यायपादेष्वंतर्भाव इत्यर्थः। तदुपपादन-मन्यत्र प्रसिद्धेत्यादि । तत्र ब्रह्मणीत्युक्त्या शास्त्रे समन्वयेत्युक्त्या अध्याये अन्यत्रे-त्युक्त्या पादे नाम्न इत्युक्त्या प्रथमपादेंतर्भाव उपपादितः । समन्वयो नामोपक्रमाद्यन्य-तमप्रमाणकशक्तितात्पर्याभ्यामभिधानं वा । तादृगभिधानप्रयोजकोपक्रमाद्यन्यतम प्रमाणं वा । तस्य ब्रह्मविषये समर्थनात् विषयवाक्यसद्भावप्रतिपादनादित्यर्थः । एवमग्रेपि प्रतिनयं बोध्यम् । आनन्दमयनाम हीत्यनुभाष्योक्तेर्नामेत्युक्तम् । तत्वप्रदीपे तु उत्तराधिकरणेंतस्थत्वमिवैतदपि लिंगमित्युक्तम् । एतदन्नमयादिनाम्नामुपलक्षणम् । आनन्दमयस्य मुखत उक्तिः संगतिसूचनायेत्यग्रे व्यक्तम् । तस्यान्यत्रप्रसिद्धिस्तु अन्नमय प्राणमयमनोमयविज्ञानमयानंदमया मे शुध्यंतामिति अब्रह्मणि प्रयोगाद्वा निर्बाधरूढ्या जीवादौ प्रसिद्धब्रह्मपदसाहित्याद्वा विकारार्थकमयट्शब्दोपेतत्वाद्वेति ज्ञेयम् ॥ का

पूर्वेति ॥ एतेन संगतिशंकोत्थ.पनायेति प्रागुक्तं विवृतम् ॥ श्रुतीति ॥ पूर्वेति योज्यं अत्रेत्यनुषंगः ॥ यस्येति ॥ भाष्ये यद्ब्रह्मेति योज्यमिति भावः ॥ तैत्तिरीयेति ॥ ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेतीति वक्ष्यमाणेतिशब्दस्येति तैत्तिरीयश्रुताविति पूर्वेणान्वयः। एतेन भाष्ये इतिशब्दानंतरं तैत्तिरीयश्रुताविति शेष इति इत्यत इत्यत्र इति संगतिसंभवादिति संगत्यर्थोऽतःशब्द इति सूचितम्। न ह्यवयविनं विनेत्यादिवाक्यं तु फलोपपादकतया करिष्यमाणव्याख्यानदिशा संगत्युपपादकमिति व्यक्तमिति भावः। अत इत्यनुवादेन संगतिसंभवादिति व्याख्यानम्। पूर्वोक्तब्रह्मजिज्ञासा न युक्ता। जिज्ञास्यत्वेनोक्तब्रह्मणोऽन्यावयवत्वेन श्रवणादवयविनं विना अवयवजिज्ञासामात्रस्यापुमर्थत्वेनायोगादिति पूर्वाक्षेपरूपसंगतिसंभवादित्यर्थः। एतेन तद्विजिज्ञासस्वेति श्रुत्युक्तजिज्ञासा न युक्ता। जिज्ञास्यत्वेन भृगुवल्ल्युक्त ब्रह्मणो ब्रह्मवल्ल्यां पूर्वत्रान्यावयवत्वोक्तेरिति श्रुतिसंगतिरप्युक्ता भवति। अथातो ब्रह्मजिज्ञासेतीति टीकायां तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति श्रुतेरप्युपलक्षणात्। अत एव भाष्ये श्रुतिसूत्रसाधारण्येन ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येत्युक्तमित्येवानुवादः। विप्रकीर्णनानाशाखास्थवाक्यनिर्णायकेष्वधिकरणेषु वाचः क्रमवृत्तित्वेन क्रमे सिद्धे येनकेनचित्पूर्वेणाक्षेपादिरूपैव संगतिरपेक्षिता। तावतैव चिंतायाः साफल्यसिद्धेर्न त्वव्यवहितेनैव पूर्वेणेति निर्बंध इति जिज्ञासाधिकरणतद्विषयवाक्याभ्यां संगतिरुक्तेत्युक्तं चंद्रिकायाम्। व्यक्ता च तत्रैवाव्यवहितपूर्वेणापि संगतिः प्रत्यधिकरणमिति नेहास्माभिरुच्यते। आहेत्यस्य कर्माकांक्षां सूत्रोक्त्या पूरयन्विवक्षितार्थमाह ॥ आनन्दमयस्येति ॥ सूत्रेऽभ्यासादित्यादिना प्रमाणोक्तेः समर्थ्यत इत्युक्तम्। भाष्यटीकयोः श्रुतिसंगतिफलयोरपि लाभायैवं संगत्युक्तावपि। तत्रानन्दादयो गुणाः। ईशस्यैवेति निर्णीताः श्रुतियुक्तिसमाश्रयादिति उपासनापादीयानुभाष्यसुधायामानंदमयाधिकरणस्याद्यत्वे हेतुं सूचयन्नाहेत्यवतार्य सर्वेषु हि मूर्धाभिषिक्ता आनंदविज्ञानादयः अतो मांगलिक आचार्यस्तच्छब्दसमन्वयमादावाहेत्युक्तदिशा सर्वापेक्षितानंदप्रदोपासनाविषयपूर्णानंदत्वरूपमहागुणस्यादौ वक्तव्यत्वाच्चेत्यपि संगतिरुपलक्ष्या। उत्तरैः पूरिताः पूर्वे निश्छिद्रत्वेन सर्वशः। सर्वेपि पुरुषाकारा उत्तरात्पूर्वसंभव इति तैत्तिरीयभाष्यदिशा श्रुत्यर्थमाह ॥ तेनेति ॥ तस्मादुद्भूत इति ॥ शरीरिस्थानीयादांतरान्नारायणाख्यादानंदमयकोशस्थादानंदमयनामकाच्छरीरस्थानीयो बाह्यो वासुदेवो विज्ञानमयकोशस्थो विज्ञानमयनामकः प्रादुर्भूत इत्यर्थः॥ उपकारजमित्यादि ॥ परेयं प्रियनामकमिति तैत्तिरीयभाष्योक्तेः। मोदो भोगनिमित्तक इत्याद्यैतरेयभाष्यांतिमाध्यायोक्तेः।

सुखं स्वरूपभूतं यदानंद इति कथ्यते । मुन्नाम विषयोत्थं यत्प्रकृष्टविषयात्प्रमुदिति षष्ठे बृहद्भाष्योक्तेरिति भावः। भाष्येऽनुक्तस्यापि समग्रवाक्यस्यात्रोक्तिस्तु स शिरः स दक्षिणः पक्ष इत्यादिभाष्योपयोगार्था ॥ किमर्थमिति ॥ किंनिमित्तं किंप्रयोजनमिति वाऽर्थः ॥ ब्रह्मणोऽन्य इति ॥ ब्रह्मत्वे तु एकैकशोंगानि धिया विभावयेत्पादादियावद्धसितं गदाभृत(भागवत)इत्युक्तदिशा वा वक्ष्यमाणदिशाऽवयवावयविनोर्भेदाभावेन वा तस्य जिज्ञास्यत्वं सेत्स्यतीति भावः । ननु लोके जीवशरीरेप्यवयवावयविनोर्भेदो नास्त्येव समवायस्य निरासात् । सत्यम् । सर्वैरवयवैरवयविनोत्यंताभेदेप्येकैकेन भेदस्यापि सत्वादिति भावः । एवं परिष्कृत्य न हीति वाक्यार्थमाह। ॥ अवयवीति ॥ तन्मात्रज्ञानस्यापुमर्थत्वादिति भावः । अयुक्ता चेत्त्यज्यतामित्यत आह ॥ ब्रह्मेति ॥ न हीति वाक्यं न केवलं प्रागुक्तसंगत्युपपादकम् । किंतु पूर्वपक्षे प्रागुक्तजिज्ञासाऽऽक्षेपः फलं सिद्धांते च तत्समाधिः फलमित्येतदधिकरणप्रयोजनोपपादकमपीति भावेन इत्यत आहेत्येतत्पूर्वं संगतिपरं व्याख्यातमपि प्रकारांतरेण व्याचष्टे । ॥ अत इति ॥ एतेन भाष्येऽत इत्यावर्तते द्वितीयं चतुर्थ्यर्थकं तस्य तसूआद्यादिभ्य उपसंख्यानमित्युक्तेः । न हीति हिशब्दो हेतौ । तथाच हि यतः अत एतस्मात्कारणात् अत एतदर्थं जिज्ञासासिद्ध्यर्थमित्यर्थो दर्शितः । ज्ञेयतेत्यस्य जिज्ञास्यतेति व्याख्यानात् ॥ संगतिमिति ॥ एतद्विचारस्य पूर्वसंगतत्वं पूर्वाक्षेपसमाधिरूपप्रयोजनं चोक्त्वेत्यर्थः । आनंदमयो विषय इत्यन्नमयादेर्गुणिसामान्यवाचिन उपलक्षणम् । ब्रह्मादिरिति भाष्यस्थादिपदार्थो जीवेति । प्रकृतिशब्दार्थं द्वेधाह ॥ उतेति ॥ ब्रह्माणीति ॥ ब्रह्माणि जीवाः सर्वेपि परब्रह्माणि मुक्तिगा इति परमश्रुतौ । मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहमिति गीतायाम्। पंचभिः पंचभिर्ब्रह्म चतुर्भिर्दशभिस्तथा। एतच्चतुर्विंशतिकं गणं प्राधानिकं विदुरिति भागवते। जीवचिदचित्प्रकृतिषु यथाक्रमं ब्रह्मपदप्रयोग इत्यर्थः। विष्णौ तु तदेव ब्रह्म परमं कवीनामिति स्फुटत्वादादिपदेनोक्तिः । योनिर्भार्येति गीतातात्पर्योक्तिः ॥ हिरण्यगर्भनिष्ठेति ॥ अनेनान्नमयादावपि तत्प्राप्तिर्दर्शिता । सर्वत्र ब्रह्मशब्दश्रवणात् ॥ शब्दार्थवदिति ॥ शब्दार्थयुक्तेरर्थः । मयटः प्राचुर्यार्थत्वमुपेत्यैतदुक्तिः । ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः स एको ब्रह्मण आनन्द इति सूचितशतानन्दरूपतत्पर्यायशब्दवाच्यत्वात्तत्प्राप्तिरित्यर्थः ॥ यश्चासाविति ॥ आनन्दमयशब्दोक्तस्य यतो वाच इत्युत्तरत्रावाङ्मनसगोचरत्वेनानंदानंत्यं वक्तुं पूर्वत्र ब्रह्मादीनां तारतम्येन परिमितानंदोक्त्यावानंदमयस्यापि प्राक्तदेवानु-

प्राविशदिति सर्वत्र बहुरूपेण प्रविष्टस्य स्थानभेदकृतभेदशंकायां नेति वक्तुं स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक इत्यस्य प्रवृत्तेरसावित्यानन्दमयपरामर्श इति भावः । एवमन्येषामित्येतद्व्यनक्ति ॥ एवमिंद्रेति ॥ सूर्येति ॥ तेषां सूर्यादुत्तमत्वेन तन्नियामकतयावस्थानादित्यर्थः। आदिपदेन स एक इंद्रस्य आनंदः। स एको बृहस्पतेरानंद इति । इदं बृहस्पत्यादिश्रुत्यादिकं ग्राह्यम् ॥ आनंदमयत्वेति ॥ तस्यैव प्रकृतत्वात्स इति परामर्श इति भावः । प्रकृतेरित्यस्यार्थांतरमाह ॥ अचिदिति ॥ बहुभावादेवेति ॥ न त्वभिमानिद्वारेत्येवार्थः । एकस्य सर्वदेहस्थानंदमयत्वाभावादाह ॥ तत्तद्देहेति ॥ एतेनाभिमानित्वेनेत्यग्रेतनमुपपादितं ध्येयम् । ब्रह्मशब्दस्य हिरण्यगर्भनिष्ठताद्योतनाय बृहजातीत्यादिसर्वांशोक्तिः । अन्नमयत्वादेश्चेत्यस्य व्यावर्त्यपूर्वमर्थमाह ॥ न चेति ॥ उक्तेरिति ॥ ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेत्यनेन । अवयवत्वविरोध इति न्यायविवरणोक्तमाह ॥ तस्य चेति ॥ संगत्यर्थमुदाहृतेति ॥ इत्यत आहेत्यत्रोदाहृतेत्यर्थः । हेतोरसिद्धिनिरासायानंदमयनिष्ठतां व्यंजयन् व्यवहितत्वात्प्रतिज्ञाहेत्वोरन्वयमाह ॥ असद्देवेति ॥ तदप्येषः श्लोको भवतीत्यानंदमयं प्रत्युदाहृते । अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद संतमेनं ततो विदुरिति श्लोके जीवान्यत्वेन ब्रह्माभावभावज्ञानिनोस्तमोमुक्तिभाक्त्वरूपफलोक्तिपरे द्विर्ब्रह्मशब्दश्रवणेन एकप्रकारासकृदुक्तिरूपब्रह्मशब्दाभ्यासादित्यर्थः । तस्मिन्नित्यस्यार्थ आनंदमय इति । श्लोको ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेत्युक्तपुच्छं प्रत्येवोदाहृत इति तु अन्नमयादीन्प्रत्युदाहृतेषु पुच्छविषयत्वाभावेन प्रायपाठविरोधादयुक्त इति भावः ॥ श्रुतिस्मृतिष्विति ॥ भाष्ये द्वे श्रुती । तिस्रः स्मृतयः इति दर्शितम् । ॥ विष्ण्वेकेति ॥ तदेवेति श्रुतौ तच्छब्देन विष्णुपरामर्शस्यावधारणेन तदेकनिष्ठतायाः प्रागेवोक्तत्वात् एतमेवेति श्रुतौ सावधारणब्रह्मशब्दस्य विष्णोरन्यत्र मुख्यत्वायोगेन तदेकनिष्ठतायाः शब्दविशेषादित्यत्र वक्ष्यमाणत्वात् स्मृतौ च नान्यत्रेति निषेधादिति भावः । ब्रह्मेति परमात्मेतीति भागवते । बुध्याऽविहिंसन् पुष्पैर्वा प्रणवेन समर्चयेत् । वासुदेवात्मकमिति व्यासस्मृतिः । सावधारणश्रुत्युक्तेः असंपूर्णा इति स्मृतिशेषोक्तेश्चोपयोगं शंकापूर्वमाह ॥ न च तत एवेति ॥ ब्रह्मशब्दादेवेत्यर्थः ॥ अयोगादिति ॥ असन्नेवेति श्लोक इत्यर्थः । एतेन भाष्ये तस्मिन्नेवेत्यवधारणं विवृतं ध्येयम् ॥ १२ ॥

॥ ॐ विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॐ ॥ १३ ॥ उपलक्षितान्नमयादेर्ब्रह्मत्वप्रकारश्चाग्रे वक्ष्यते । भाष्ये उक्तार्थाक्षेपाप्रतीतेराह ॥ नायमिति ॥ पूर्वसूत्रा-

दनुवृत्तस्यानंदमयो विष्णुरित्यस्य सौत्रनञाऽन्वय इति भावः । सूत्राक्षरार्थमुक्त्वा भाष्यं योजयति ॥ विकारार्थेति ॥ प्रकृत्यादीनामित्यत्र यथायोगं हेत्वोरन्वयमाह । ॥ तथाचेति ॥ अविकारित्वादिति ॥ अविकारोऽक्षरः शुद्ध इत्यादेरिति भावः । अभिमानित्वं पराधीननियंतृत्वम् । तच्च हरौ नेति प्रागुक्तहेत्वोर्विपर्ययेण न तु परमात्मन इत्यत्रान्वय इति भावः । इति चेन्नेति सौत्रांशार्थः ॥ इति शंका मा भूदिति ॥ भाष्ये शंकेति शेष इति भावः । भाष्यस्थहिशब्दार्थो यत इति । तेन प्राचुर्यादिति सूत्रांशः आनंदप्राचुर्यादानंदमय इति व्याख्यातः । मयटो वैयर्थ्यापत्तेस्तादात्म्यार्थो नेति भावः । गीताभाष्योक्तं वाक्यमाह ॥ तादात्म्यार्थ इति ॥ आनंदप्रचुर इतीति ॥ ननु भाष्ये विपरीतसमासेन दुःखासंभिन्नपूर्णानंदप्रतीतावपि श्रुतिसूत्रयोरेवमभावादनानंदधीस्तत्र स्यादिति चेन्न । दृष्टांतत्वेनैव भाष्यटीकयोरुक्तेः । यथा प्रचुरानन्द इत्युक्तावनानंदाप्राप्तिः परैरुच्यते । तथा आनंदप्रचुर इत्युक्तावपि । नक्षत्रादिप्रकाशापेक्षया प्रचुरप्रकाशो रविरितिवत् जीवगतानंदाल्पत्वापेक्षया दुःखास्पृष्टपूर्णानन्दस्यैव प्रतीतेः । अन्यथा सवितर्यंधकारलेशधीः स्यादिति । तदुक्तं सुधायां प्राचुर्यार्थश्च मयट इत्यादेर्व्याख्यावसरे पदार्थांतरगताल्पतद्धर्मापेक्षयोपपत्तेरिति । आनंदप्रचुर इति यद्युच्यते इत्येव पाठः। आनंदप्रचुर इति यथास्थिताभिधान इत्यपि क्वचित्पाठः । भाष्यस्थचशब्दार्थं व्यनक्ति ॥ यद्यानंदमयपदेनेवेति ॥ भाष्ये शेषोक्तिः अन्नमयादीति । तत्प्राचुर्यं च युज्यत इत्यस्यार्थोऽन्नेति । व्याख्यानाविरस्यार्थोऽभिधानेनेति । भूताद्यत्वतदत्तृत्वस्येति समाहारद्वंद्वः । तदेव वाक्यमन्यथापि व्याचष्टे कुतोऽयमित्यादिना ॥ प्रसिद्धेति ॥ अन्नशब्दस्यौदने रूढत्वेऽपि श्रौतस्मार्तयोगापेक्षया अन्नरूढेर्दौर्बल्यस्य कंपनादित्यत्र वक्ष्यमाणत्वाद्रूढिः प्रबलेति न शंक्यमिति भावः ।

॥ पुरुषेति ॥ जीवच्छरीरेत्यर्थः ॥ यस्मादिति ॥ य एष भगवान्विष्णुर्भूतस्रष्टा ...धिकः । स एवेति तैत्तिरीयभाष्योक्तेरिति भावः । परामृशति तस्यैव पंचरूपत्ववित्तय इत्यनुभाष्योक्तेराह ॥ पंचरूपत्वेति ॥ चेष्टकत्वेति ॥ प्राणं देवा अनुप्राणंति मनुष्याः पशवश्च ये । आयुः प्राणो हि भूतानामिति यद्गतिजीवने इत्यनुभाष्यदर्शितवाक्यशेषोक्त चेष्टकत्वतदुपलक्षितजीवनप्रदत्वेत्यपि ग्राह्यम् ॥ अवबोधेति ॥ अवबोधार्थो मनुधातुः प्रकीर्तित इत्युक्तविशेति भावः । एतच्चाग्रे सर्वत्र रसपदविशेषणोक्त्या लभ्यत इति भावः । विज्ञानप्राचुर्यस्य सर्वज्ञतया अल्पता-

शंकानुदयात् श्वासवाग्वंतःकरणभ्रांतिनिरासाय द्वयोरेवोक्तिः ॥ प्राचुर्येति ॥ महाप्राणो महाबोधो महाविज्ञानवानपि । विशेषसामान्यतया विज्ञानमय इत्यपीत्यनुभाष्योक्तदिशेति भावः ॥ एकमेवेति ॥ एकमेवाद्वितीयं स्वगतभेदविवर्जितमित्यादिछांदोग्यभाष्यदिशा एकं स्वगतभेदवर्जितम् । भेदाभेदवर्जितं समाधिकवर्जितमित्यर्थादेकपदेन विरोध इत्यर्थः । एक एवाद्वितीयो भगवानित्यादिरादिपदार्थः । पंचसु प्रकरणेषु तैत्तिरीयभाष्यप्रदर्शितब्रह्मशब्दानाह ॥ येऽन्नमिति ॥ ब्रह्मशब्दादित्यस्य ब्रह्मशब्दश्रवणादित्यर्थमुक्त्वा साध्यं संगमयति॥ उभयथेति ॥ बहुरूपत्वेनेति ॥ गुहां प्रविष्टावित्यत्र द्वित्वं चैकस्य युज्यत इत्यनुभाष्योक्तदिशा एकस्यानेकरूपत्वेनानेकत्वं व्युत्पाद्यमपीह तदेव शिष्यहिताय भाष्यकृतोच्यत इति ज्ञेयम् । विवरिष्यते चैतदुत्क्रांतिगत्यागतीनामित्यधिकरणभाष्ये द्वितीये एकशब्दैर्द्विशब्दैश्च बहुशब्दैश्च केशव इत्यादिना ॥ न च सूत्रेति ॥ आनंदमयोऽभ्यासादित्येकस्यैव ब्रह्मताया द्वितीये तद्गतमयट एव व्याख्यानस्य तृतीये तस्यैव ब्रह्मत्वे जगच्चेष्टकत्वहेतूक्तेश्चेति भावः । पंचकस्यापि ब्रह्मत्वं सूत्रकृद्विवक्षितमित्येतज्ज्ञापकोक्त्याऽऽह ॥ यद्वेति ॥ ॥ ब्रह्मशब्दादिति ॥ सूत्रेऽभ्यासादित्युक्तिस्तु एकविषयासकृदुक्तिरूपमुख्याभ्यासाभावेऽपि पंचप्रकरण्यामाहत्यासकृदुक्तिमात्रमस्तीत्यानंदमयादिविषयत्वेन ब्रह्मशब्दश्रवणादित्यभिप्रायात्पूर्वोक्तदिशा आनंदमये विज्ञानमये च सोऽस्तीत्यभिप्रायाच्चेति भावः ॥ नेयमिति ॥ सर्वमयट्परत्वेन नेयमित्यर्थः ॥ कथमिति ॥ व्यभिचारादिति भावः । ननु सूत्रोक्तो मुख्योऽभ्यास आनंदमयस्थोऽन्यत्रावर्तमानः साधयिष्यतीति चेन्न । विज्ञानं देवाः सर्वे ब्रह्मज्येष्ठमुपासते । विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेदेति विज्ञानमयेऽपि मुख्याभ्यासश्रवणेन तत्र ब्रह्मत्वावश्यंभावाच्च । ब्रह्मवल्लीभृगुवल्ल्योः श्रुतस्यान्नमयादेरन्नादेश्चैकत्वेन येऽन्नं ब्रह्मोपासते अन्नं ब्रह्मेति व्यजानादिति श्रवणेन मिलित्वा प्रतिप्रकरणं द्विर्ब्रह्मशब्दश्रवणस्य चंद्रिकायां प्रदर्शितत्वेनान्नमयादावपि मुख्यस्य ब्रह्मशब्दाभ्यासस्य सत्त्वाच्च । एतेनोपलक्षणत्वं शब्दानामानंदमयपूर्विणामित्यनुभाष्योक्तिरप्युक्तरीत्या सूत्रकृदनुमतिमूलेति सूचितम् । एतेनोपलक्षणत्वपक्षे सौत्राभ्यासादिति हेतुरस्वरस इति कस्यचिद्दूषणमलग्नं बोध्यम् । भाष्ये अन्नादीनां चेत्यादिना द्वितीयसूत्रं सर्वमयट्परतया नीतम् । तत्र सूत्रकृद्विवक्षाज्ञापकमाह ॥ कथं चेति ॥ न चास्ति तत्रेति ॥ विवृतमेतदुत्तरप्रस्थान इति भावः । अत्रापि किंचिद्बाधकमाशंक्य निराह ॥ अन्नमयेति ॥ सूत्रस्याल्पाक्षरत्वेनेत्यनुभाष्यो-

क्तेरिति भावः ॥ आदिमत्त्वेपीति ॥ अल्पाक्षरत्वेपीत्यपि ज्ञेयम् ॥ संगतत्वेनेति ॥ ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येत्युक्तमित्यादिना संगतिमत्त्वेनेत्यर्थः । आनंदमयरूपे तु ब्रह्मणः पुच्छतोक्तितः । समस्ताब्रह्मताप्राप्तेरानंदमयनाम हीत्यनुभाष्योक्तेरिति भावः । यद्वा तत्रानंदादयो गुणा इत्युक्तदिशा मांगलिकतया आदौ वक्तव्यतया संगतत्वेनेत्यर्थः । यद्वा आप्तकामस्य ब्रह्मणो जन्मादिसूत्रोक्तजगत्सृष्ट्यादिरयुक्त इति न शंक्यं आनंदोद्रेकादेव मत्तस्य नृत्तगानादिवदुपपत्तेरिति वक्तुं संगतत्वेनेत्यर्थः । यद्वा यतो वाचो निवर्तंते अप्राप्य मनसा सह । आनंदं ब्रह्मणो विद्वानित्यादिपूर्वनयशंकितश्रुतीनामपरिच्छिन्नत्वरूपप्राचुर्यादेवावाङ्मनसगोचरत्वं आनंदस्य न तु सर्वथेति पूर्वनयेन तथा भाष्ये वक्ष्यमाणदिशा अंतराकाशप्राणादिनयैश्च संगतिमत्त्वेनेत्यर्थः । तथाऽवयवत्वविरोधरूपपूर्वपक्षयुक्तिविशेषेण तद्धेतुव्यपदेशरूपसिद्धान्तयुक्तिविशेषेण च संगतत्वेनेत्यर्थः । भाष्यकार इत्युक्त्या अनुव्याख्यानकारस्तु योगमन्नमयाद्यैर्यत्फलत्वेनास्य शंसति । स्थानद्वयेप्यतः कोशा एत इत्यतिसाहसम् । इत्यादिनाऽन्यत्र प्रत्याक्षिपदिति सूचितम् । तद्विवृतं चंद्रिकायाम् । तत्वप्रदीपे च । ॥ यथा प्रकाशेति ॥ एतत्तृतीये उभयव्यपदेशात्त्वहिकुंडलवदितिनये प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वादिति गुणसूत्रे व्युत्पादयिष्यमाणमिह शिष्यहितायोच्यत इति भावः । ॥ विशेषेणेति ॥ विशिष्यते अयं गुणोऽयं गुणीत्यादिरूपेण वस्तु येन स विशेषो वस्तूनां तादृशस्वरूपसामर्थ्यं तेनेत्यर्थः। यथोक्तम् । अभिन्नेऽपि विशेषोऽयं बलादापतति ह्यल इति जन्मादिसूत्रानुव्याख्यानसुधायाम् । विशेषो नाम शक्तिविशेषोंऽगीकरणीय इति भेदहीनेऽपि वस्तुन्यस्ति कश्चिद्विशेष इति च । तथा गुणक्रियादयो विष्णोः स्वरूपं नान्यदिष्यत इत्यादितृतीयपरिच्छेदस्थतत्त्वनिर्णयवाक्यस्य टीकायामपि विशेषो नाम कश्चिद्वस्तुनः शक्तिरिति । समर्थितश्चायं विशेषोऽनुव्याख्यानादौ तत्र तत्र । तद्विवरणं चोपाधिखंडनभावप्रकाशिकायां व्यक्तम् ॥ १३ ॥

॥ ॐ तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॐ ॥ १४ ॥ अभ्यासादिति ॥ एकविषयासकृदावर्तनरूपादित्यर्थः । उत्तरत्रेवात्रापि ब्रह्मशब्दादित्येव वाच्ये अभ्यासादित्युक्तिरानंदमयाभिप्रायेति सूचयति ॥ इत्युक्तमिति ॥ साक्षादिति भावः । सूत्रे चशब्दादाह । ॥ तदेव हेत्वंतरेणेति ॥ आ समंतात्काशते यदाकाशो मुख्यतो हरिरित्यनुभाष्योक्तेराह ॥ आ समंतादिति ॥ पूर्णानंदेति ॥ मुख्यस्य निर्विशेषेण शब्द इत्युक्तदिशा निरुपपदानंदपदस्य पूर्णानंदवाचित्वाद्वा अल्पात्सुखादल्पकर्मा पूर्णानंदाद्धि सर्वकृदिति तैत्तिरीयभाष्योक्त्या विश्वचेष्टकत्वबलाद्वा लभ्यत इति भावः । श्रुतावापाद्यापादक-

योरन्वयाय शेषमाह ॥ तदासाविति ॥ कारणाभावादिति ॥ प्रवृत्तिश्च नृत्तगानादिका सुखात् । दुःखाद्रोदादिका चेत्यनुभाष्योक्तदिशा रागद्वेषदुःखसुखोद्रेकाणां चतुर्णामेव प्रवृत्तिहेतुत्वेन विष्णावाद्यत्रयस्य निरनिष्ठो निरवद्य इत्यादिश्रुतिभिर्बाधितत्वात् । सुखं लब्ध्वा करोति नासुखी करोति इति छांदोग्ये पूर्णसुखस्य स्पष्टं विष्णौ प्रवृत्तिहेतुत्वेनोक्तेरिति भावः । एवं भाष्योक्तश्रुतिं व्याख्याय भाष्यं सूत्रेण संगमयन्सूत्रार्थमाह ॥ इत्यानन्दमयेति ॥ सूत्रे तदिति तंत्रम् । तत्रानन्दमयप्रकरणे । तस्य विष्णोस्तत्रानन्दप्राचुर्यशब्दितपूर्णानन्दत्व इति भावः । आद्येनैवकारेण चतुर्मुखादिरंत्येन तु विकारादिर्व्यावर्त्यः । आनन्दमयस्तस्त्विति प्रतिज्ञाभागोऽत्रानुवर्त्य इति मत्वाऽऽह ॥ विष्णुरेवेति ॥ पूर्णानन्दतया न तु विकारतयेत्यर्थः । अत्र विष्णुरेवानन्दमय इति वाच्ये पूर्णेत्युक्तिर्महानन्दत्व एवास्य हेतुः कोऽन्यादिति स्फुटमित्यनुभाष्यसुधयोरुक्तदिशा विष्णुरानन्दमय इत्यत्रैव नायं हेतुव्यपदेशः किंतु पूर्वोक्तमयट्प्राचुर्यार्थ इत्यपि साध्यं पूर्वसूत्रादनुवर्त्यमिति द्योतयितुम् ॥ १४ ॥

॥ ॐ मांत्रवर्णिकमेव च गीयते ॐ ॥ १५ ॥ अत्रैवकारव्यावर्त्यमाह ॥ यदुक्तमित्यादिना ॥ ब्रह्मशब्दादिति ॥ आनन्दमयाभिप्रायेण सूत्रे मुखतोऽभ्यासोक्तावपि उपात्तोपलक्षितसर्वाभिप्रायेण तु पंचस्वपि ब्रह्मशब्दसत्वेनासकृदावृत्तिमात्राभिप्रायाभ्यासोक्तिरिति भावेनैव मुक्तिः ॥ मुख्यत्वेऽपीति ॥ प्रागुक्तश्रुतिस्मृतिभिरिति भावः । न चावयवत्वेत्यादिभाष्यानुरोधादाह ॥ अवयवत्वोक्त्यादिनेति ॥ आदिपदेनान्योंतर आत्मेत्यादिनोक्तान्यत्वादेर्ग्रहः । भाष्यस्थैवकारव्यावर्त्यमाह ॥ नेदमिति ॥ पंचकमिति ॥ एतेनेदं सूत्रमाद्यसूत्रमिव पंचानामपि ब्रह्मत्वसाधकं न तु तद्धेतुसूत्रमिवानंदमयमात्रस्येति सूचितम् । तत्र हेतुत्वेन भाष्यं योजयति ॥ यत इति ॥ एकार्थेति ॥ तत्र सत्यत्वं सृष्टयाऽन्नप्राणयोरपि उक्तम् । ज्ञानं तु मनसा विज्ञानेनाप्युदीरितं (दाहृतम्) । अनंतत्वं तथाऽऽनंदमयवाचाप्युदाहृतमित्यादिनाऽनुभाष्योक्तदिशेति भावः । विवरिष्यते चैतदग्रे। सूचनया संक्षिप्योक्तया । ॥ परब्रह्मेति ॥ अन्यवेदनेनान्यप्राप्त्ययोगाद्वेदनाप्त्योर्विषयैक्यावश्यंभावेन परब्रह्मवित्परब्रह्माप्नोतीत्यभिमतत्वादिति भावः ॥ तदुक्तमिति ॥ तत्र मन्त्रवर्णे लक्षणवत्तयोक्तमित्यर्थः । ननूक्तरीत्याऽस्य सूत्रस्य आद्यसूत्रस्थहेतुभूतब्रह्मशब्दस्यान्यथासिद्धिनिरासकत्वात् । तन्निष्ठस्येत्यादिसूत्र इव चशब्दो न स्यादित्यत आह ॥ चशब्द इति ॥ एवकारेणैव तन्निरासादवशिष्टश्चशब्दो न केवलमभ्यासादानन्द-

मयो ब्रह्म किंतु मांत्रवर्णिकगानाच्चेति समुच्चयार्थ इत्यर्थः । प्राक्साक्षाच्छ्रुताभ्यासरूपहेतुसमुच्चयलाभाय न चावयवत्वेत्यादिभाष्यघट (व्याख्या) नाय चानंदमयत्व इत्येवोक्तिः । अभिप्रेतब्रह्मशब्दादिति हेतुपक्षे तु आनंदमयादित्व इति व्याख्येयम् । न चेति साध्यांशं व्याख्याय हेत्वंशं व्यनक्ति ॥ स शिर इति ॥ श्रुत्युक्तत्वमात्रेण कथं विरोधनिरास इत्यतो न्यायविवरणोक्ततात्पर्यमाह ॥ अवयवाद्यभेदादिति भाव इति ॥ श्रुतौ पक्षो बाहुः । आत्मा मध्यदेहः । पुच्छं पादावित्यर्थः । ऐश्वर्यान्नविरोध इत्येतद्व्यनक्ति ॥ अघटितेति ॥ अनेन भाष्ये श्रुत्युक्तिरवयवाद्यैक्याभिप्रायेण । स्मृत्युक्तिस्तु विरोधशामकाघटितघटकशक्तिं वक्तुमिति सूचितम् । श्रुतावुपासकभेदेन नारायणोऽथ संदोहः मध्यदेह इति पक्षभेदोक्तिः । अत्र नारायणादिरूपाणामानंदमयशब्दितानंदमयकोशस्थनारायणाख्यमूर्त्यवयवत्वं च अंगांगित्वेन भगवान्स्वानंदानुभवे स्थितः । स एव व्यूह्य चात्मानं पृथग्रूप इव स्थितः । इत्यैतरेयभाष्यदिशा तथा सर्वतः पाणिपादादिर्यतः पाण्यादिशक्तिमान् । केशादिष्वपि सर्वत्र कृष्णकेशो हि यादवः । अणोरणुतरै रूपैः पाणिपादादिसंयुतः । सर्वत्र संस्थितत्वाद्वा सर्वतः पाणिपादवानिति त्रयोदशगीतातात्पर्योक्तदिशा चानेकमुक्तारत्ननिर्मितप्रतिमायां मुक्तादेरिव ज्ञातव्यम् । वचने सर्वत्रेत्यस्य हस्तपादाद्यवयवस्थान इत्यप्यर्थ इत्याहुः । अप्रमेये अपरिमिते प्रमापरिमितिरित्यर्थं व्यंजयन्नवतारयति ॥ विरोधोपयोगीति ॥ प्रकृतस्येति ॥ अन्नात्पुरुष इति पुरुषपदेन प्रकृतस्यैव देहस्य स वा एष पुरुष इति पुरुषशब्देनोक्तेः आत्मनः पुरुषशब्देन प्रकृतत्वाभावादित्यर्थः ॥ वस्तुद्वयेति ॥ देहपरमात्मरूपेत्यर्थः । अदृश्यत्वादिगुणक इत्येतद्विषयवाक्ये श्रुताक्षरशब्दयोरर्थभेदोऽगीक्रियत इत्यतो वा वक्ष्यमाणपुरुषशब्दे व्यभिचारनिरासाय वा भेदश्रुतिं विनेत्युक्तम् । सोपस्कराणि वाक्यानीतिन्यायेन भाष्यमुपस्कृत्य व्याचष्टे ॥ स वा एष इति ॥ आकाशादीति ॥ आकाशाद्वायुरित्यादिवाक्यस्थैरित्यर्थः ॥ सारेति ॥ नियामकभूतमित्यर्थः । एवकारस्य व्यावर्त्यशंकापूर्वमर्थमाह ॥ एवं तर्हीति ॥ प्रकृतिमिति ॥ प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपीति गीतायां त्रयोदशेऽध्याये पुरुषपदेन जीवपरयोः प्रकृतिपदेन चेतनाचेतनप्रकृत्योः स्वीकारायोभावपीत्युक्तमिति गीतातात्पर्योक्तेः द्वयोः प्रकृतत्वेऽपीत्युक्तम् । पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुंक्ते प्रकृतिजान्गुणानित्युत्तरतृतीयश्लोके प्रकृतिजान्गुणान् दुःखादीन्भुंक्त इति दुःखानुभवितृत्वविशेषणेन जीव एवोच्यत इत्यर्थः । पुरुषः प्रकृतिस्थ इत्यत्र पुरुषशब्दो जीव इति तात्पर्योक्तेरिति भावः ॥ उभयोरिति ॥ देहपरमात्मनोरित्यर्थः ॥ सारान्नेति ॥ सारान्नमय एवासा

वित्यनुभाष्यसुधोक्तदिशा सारान्नत्वं श्रेष्ठान्नत्वं भूताद्यत्वादिकं तत्प्रचुरत्वविशेषणेनेत्यर्थः ॥ उक्तं चेति ॥ एकादशस्कंधतात्पर्ये। तेषां मध्य इत्यर्थः। एवमनुव्याख्यानानुरोधेन भाष्यस्यैकमर्थमुक्त्वा 'अन्नस्य सारभूतोऽयं शरीरस्य च केशवः। अन्ननामा चान्नसंस्थः शरीरेषु च संस्थित' इति तैत्तिरीयभाष्यानुरोधेन व्यावर्त्यपूर्वमर्थांतरमाह ॥ नन्वन्नमयेति ॥ स्थानान्तरेति ॥ नारायणेत्यध्यापकप्रसिद्धोपनिषदीत्यर्थः। विरजाहोमप्रकरणस्थमिदं वाक्यम् ॥ तेषामिति ॥ तेन पंचानामप्यन्नरसमयः प्राणरसमयो मनोरसमयो विज्ञानरसमय आनंदरसमय इति विशेषणार्थमेवाद्यंतयो रसपदोक्तिः। तथा च प्राणरसादिपदेन सारप्राणादिरूपचेष्टकत्वादिरेव लभ्यते। न तु प्रसिद्धवाय्वादिरिति भावः ॥ निर्देशेति ॥ तस्य परार्थत्वेन परस्यानपरोक्षत्वादिति भावः ॥ वस्त्रेति ॥ इदमित्येव निर्देशो वस्त्रप्रावृतवद्विभोरित्यनुभाष्योक्तेरिति भावः। प्रमापितं प्रमाणेन स्थापितमित्यर्थः। तेन न पौनरुक्त्यमिति भावः। अत्र भाष्ये ऐश्वर्यादित्युपलक्षणम्। तृतीये न स्थानतोपि परस्योभयलिंगं सर्वत्र हीत्यधिकरणभाष्ये अभेदेपि भेदव्यपदेशः स्थानभेदादैश्वर्ययोगाच्च युज्यत इति वक्ष्यमाणदिशा कोशादिस्थानभेदादपीति ज्ञेयम्। तत एव प्राक्टीकायां तत्तत्कोशगतमित्युक्तम्। ननु विकारशब्दादिति सूत्रे मयड्विषयशंकासमाध्योरशेषबाधकशंकासमाध्युपलक्षणत्वेनानुव्याख्यानसुधयोर्व्याख्यानात् बहुरूपत्वान्न विरोधः। स्वरूपे च युज्यत इत्यादिवदवयवान्यत्व इदमिति निर्देशादिविरोधा अपि तत्रैव शंकित्वा निरस्याः। नत्विह सूत्रे तन्निरासकस्य कस्याप्यदृष्टेरिति चेत्सत्यम्। तथापि ब्रह्मशब्दस्यामुख्यार्थत्वशंकाया अत्र सूत्रे निरासात्। तस्याश्च निर्बीजत्वव्युदासाय भाष्ये अवयवत्वादिविरोधोऽत्र निरस्त इत्यदोषः। केचित्तु अवयवत्वप्रत्यक्षनिर्देशौ आनंदमयान्नमययोर्ब्रह्मत्वे असाधारण्येन बाधकाविति द्योतनाय व्यवधानेन तन्निरास इत्याहुः ॥ १५ ॥

॥ ॐ नेतरोऽनुपपत्तेः ॐ ॥ १६ ॥ कथंचिदिति ॥ अन्नप्राणादिपदानामत्तृत्वचेष्टकत्वाद्यर्थमुपेत्येत्यर्थः। अर्थांतरमुपजीव्यत्वरूपम्। बहुभावस्य पंचत्वलक्षणबहुत्वस्य। यद्वा बहु स्यामित्युक्तबहुभावस्येत्यर्थः। तेन बहुरूपत्वाच्च न विकारित्वमिति पूर्वभाष्यस्थबहुस्यामिति बहुभवनं बहुरूपत्वान्न तु जगदात्मना विकारित्वादित्यपि योजना सूचिता। पुच्छत्वोक्तेः अवयवत्वोक्तेरित्यर्थः। सूत्रे अनुपपत्तेरिति हेत्वंतरोक्तेश्चशब्दाभावाच्च तदनुरोधेन क्रमेण सूत्रत्रयोक्तहेतूनन्यथयति ॥ ब्रह्मशब्दस्येति ॥ प्रोक्तात्वलिंगादिभ्य इत्यादिपदेन बहुभावान्यत्वादेर्ग्रहः। सावकाशत्वादर्थांतरपरत्वादित्यर्थः। अनुपपत्तेरिति सौत्रहेतुव्यावर्त्यमाह ॥ अनन्यथेति

॥ प्राचीनेति ॥ न चेत्यादिनेत्यर्थः । सूत्रे सोपलक्षितमानंदमयपदं तत्पदं चानुवर्तते । तत् तस्माद्विष्णोरितर इत्यर्थ इति मत्वा सूत्राक्षराणि योजयति ॥ नाऽऽनन्दमयादिरिति ॥ भाष्यसंगत्यर्थमपेक्षितमाह ॥ ब्रह्मेति ॥ आदिपदेन येऽन्नं ब्रह्मोपासते सर्वमेव त आयुर्यंतीत्यादिरूपेण सुधोक्तदिशा प्रतिप्रकरणस्थवाक्यानि गृह्यंते ॥ आनंदमयादीति ॥ पूर्वोक्तदिशा अत्रोक्तस्यैव ब्रह्मणोऽन्नमयादिशब्दैर्गीयमानत्वादिति भावः ॥ १६ ॥

॥ ॐ भेदव्यपदेशाच्च ॐ ॥ १७ ॥ सूत्रे चशब्दाश्रवणादाह ॥ हेत्वंतरेणेति ॥ आनन्दमयत्वमिति भाष्ये ब्रह्मादिपूर्वपक्षकोटेरानन्दमयादेरभेदोक्तिपरश्रुतिवाक्यानामुक्तत्वेन पूर्वत्रानन्दमयादिरित्युक्तावपीहानंदमयत्वमित्येवोक्तम् । तथा चेदं तद्धेतुसूत्रमिवानन्दमयमात्रपरमिति सूचितम् ॥ नेतर इतीति ॥ आनंदमयो विष्णोरितरो नेत्यनुषज्यत इत्यर्थः ॥ रुद्रादिति ॥ तस्मात्प्रजापतिर्मुक्तो रुद्रः प्रजननेशितेति तद्भाष्योक्तेरिति भावः । इतरशब्दार्थौ विरिंच इति । एवमग्रेऽपि भेदकोक्त्या भेदोऽर्थादुक्त इति भावः ॥ न रुद्र इति ॥ आनंदमय इत्यत्रोत्तरत्र चानुवर्त्यम् ॥ एवमिति ॥ स एको बृहस्पतेरानंदः । स एक इंद्रस्यानंद इति तेषामपि परिमितानन्दश्रुतेरिति भावः । तस्मादहृश्ये जैवानां गुणानामप्यसंगतेरित्यावितैत्तिरीयभाष्यदिशा पदानामर्थं भेदकज्ञानायाह ॥ अदृश्य इति ॥ अनात्म्य इत्यस्यार्थद्वयं स्वामीत्यादि । आत्मनः स्वामिनः अयमात्म्यः स नेत्यनात्म्य इत्यस्य फलितार्थः स्वामिरहित इति । आत्मनो जीवस्येमे आत्म्या जीवसंबंधिगुणाः । ते न संति यस्येति वा अनात्म्यशब्दार्थ इति भावः । अभयमिति क्रियाविशेषणं मत्वाऽऽह अभयतयेति । अथ सोऽभयं गतो भवतीति शेषस्यार्थमाह ॥ अनंतरमिति ॥ स्वातंत्र्येति ॥ अनात्म्ये स्वामिरहित इत्युक्तत्वादिति भावः ॥ इत्याशय इति ॥ एतेन भेदव्यपदेशादिति पदं भाष्ये प्रतिवाक्यमंतेऽन्वेति आनंदमयो नेतर इति च । तथा चाद्यं वाक्यं ब्रह्मरुद्रार्थं द्वितीयं प्रकृत्याद्यर्थं तृतीयं जीवसमूहव्यावृत्त्यर्थमिति दर्शितम् ॥ तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिविरोधादिति ॥ ननु कामाच्चेति सूत्रे अद्वैते प्रत्यक्षस्याप्रसक्तेरद्वैतश्रुतीनां तद्गुणसारत्वादिति द्वितीये व्याकरिष्यमाणत्वेनानुमानमात्रनिरासोपपत्तेः पुनरत्र भाष्येऽद्वैतश्रुतिविरोधशंकासमाधिर्व्यर्थ इति चेदुच्यते । तद्गुणसूत्रेऽद्वैतश्रुतीनां सादृश्यार्थतया व्याख्यानेऽपि नामानि सर्वाणीत्यादिश्रुत्या पदसमन्वयरूपं तथा 'स्वातंत्र्ये च विशिष्टत्वे स्थानमत्यैक्ययोरपि । सादृश्ये

चैक्यवाक्यस्यक्सावकाशा यथेष्टत' इत्युक्तदिशा स्वातंत्र्याद्यर्थांतरपरत्वरूपं च समाधिं वक्तुमिति । तथा च तद्गुणसारत्वात्तद्व्यपदेशः प्राज्ञवदित्युक्त्युपलक्षित एव समाधिरत्र सूत्रकृन्निरस्यानुमानमूलभूतश्रुत्यभावद्योतनार्थमियं शंका कृतेत्यदोषः ॥ विष्णोरेवेति ॥ एतच्च ज्योतिरुपक्रमादित्यत्र व्यक्तम् । वाक्यान्वयपक्षमुपेत्याह ॥ संतु वेति ॥ स्वामित्वेन स्वातंत्र्येण भगवानिवोच्यते । उपचारेण भगवानुच्यते तत्त्वमस्यहं ब्रह्म पुरुष एवेदं सर्वमित्यादिष्वित्यर्थः । मुख्यमेवैक्यं कुतो नेत्यत आह ॥ इतरोऽपीति ॥ जगत्स्थाननिरोधसंभवा यतो भवंतीति व्यधिकरणबहुव्रीहिमाश्रित्याऽऽह ॥ जगत्स्थानेति ॥ तत्वप्रदीपे तु यतो यस्माद्भगवतो जगत्स्थानादिस्स त्वितर इत्युक्तम् । एतच्च प्रथमस्कंधस्थं वाक्यम् ॥ एतदेवेति ॥ असर्वः सर्व इवेति वक्ष्यमाणदिशा असर्वः सर्वभिन्नोऽपि सर्व इत्युच्यते स्वातंत्र्यादिति श्रुत्यर्थः ॥ विद्येतीति ॥ एकादशस्कंधे का विद्येत्युद्धवप्रश्नं प्रत्युत्तरमिदम् ॥ अपुरुषार्थेति ॥ पुरुषार्थाहेतुत्वात्प्रत्युतानर्थहेतुत्वाच्चेत्यर्थः । तत्राद्यं भेददृष्टचेति तृतीयस्कंधस्थस्मृत्या द्वितीयं तु श्रुतौ वीतशोक इत्युक्त्या निरसिष्यत इति ज्ञेयम् ॥ वेदगर्भ इति ॥ आद्यः स्थिरचराणां यो वेदगर्भः सहर्षिभिरिति पूर्ववाक्योक्तेरिति भावः ॥ परमेश्वरबहुमानेन चेति ॥ तत्वप्रदीपे तु अभिमानेन पूर्णज्ञानेनेति तात्पर्यदिशा अभितो मानेन विशेषज्ञानेनेत्यर्थ उक्तः । कर्तृत्वात्सगुणं ब्रह्म पुरुषं पुरुषर्षभम् । स संगत्य पुनःकाले कालेनेश्वरमूर्तिना ॥ जाते गुणव्यतिकरे यथापूर्वं प्रजायत इत्युत्तरवाक्ये भेदज्ञानस्य ब्रह्मप्राप्तिफलमुक्तमिति मत्वा तेनान्वयमाह ॥ आनंदादीति ॥ एतेन सगुणमित्यनेन गुणपूर्णत्वमुक्तं ब्रह्मेति तु विशेष्यमिति सूचितम् ॥ प्राप्त इति ॥ यद्यपि कर्मनिर्णयटीकायां न केवलं सगुणं किं तु ब्रह्म पूर्णं पुरुषमिति भगवतो नामसंकीर्तनम् । पुरुषत्वोक्त्या प्राप्तास्मदादिसाधारण्यव्युदासाय पुरुषर्षभमिति । तदुपपादनाय कर्तृत्वात्सगुणं ब्रह्मेति । संगत्येति द्वितीयान्वय इत्युक्त्या सुधातत्वप्रदीपयोरुक्त्यनुरोधेन च स प्रलये ब्रह्म संगत्य पुनः सृष्टिकाले कालात्मना ज्ञानात्मनेश्वरमूर्तिना गुणव्यतिकरे जाते यथापूर्वं ज्ञानादिगुणतारतम्यविशिष्टः प्रजायते प्रकृष्टो जायते मुक्तः सन् स्वरूपानन्दाद्यात्मनाऽभिव्यज्यत इत्येवोच्यते न तु प्राप्त इति । तथापि फलितार्थोक्तिरियं प्रकृतोपयोगित्वेन कृतेत्यदोषः । क्वचित्प्राप्येत्येव पाठः ॥ सर्वसेव्यमिति ॥ जुषी प्रीतिसेवनयोरिति धातोर्जुष्टमिति रूपात् ॥ जीवाद्न्यमिति ॥ पश्यतीति प्रकृतो जीवः यदि न्यायेन प्रतियोगित्वेनान्वेति । तथा

मुह्यति जीवस्तमन्यं ज्ञात्वा विमुच्यते । जीवादन्यः स्वतंत्रोऽयमित्याथर्वणभाष्योक्ते-रिति भावः ॥ तदेतदिति ॥ तदेतत्सत्यं मंत्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यन्नित्यादिना अखिलकर्माराध्यत्वादेः तथा तदेतत्सत्यं यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिंगाः सहस्रशः प्रभवंते सरूपाः । तथाक्षराद्विविधाः सोम्य भावा इत्यादिना सृष्ट्यादेर्महिम्नः पूर्वमुक्तेः इतिशब्दः पूर्वोक्तप्रकारवाचीति भावः । तेन भेदकज्ञानस्यापि पुरुषार्थ-हेतुत्वं प्राप्तमिति ते ये शतमित्यादिनोक्तभेदकज्ञानस्यापि विद्यात्वं सूचितम् । वीत-शोको मुक्त इत्यर्थः ॥ अंतर्यामित्वार्थतयेति ॥ तत्त्वमसीत्यत्र त्वं त्वदंतर्यामी । अहं ब्रह्मेत्यत्र अहं मदंतर्यामीत्यर्थतयेत्यर्थः । यथाक्रमं श्रुतिस्थपदानामर्थमाह ॥ बहिर्मा-त्रवृत्तित्वेन ज्ञायत इति ॥ अनेनैकशब्दात्परस्य ईयत इत्यस्यात्रान्वय उक्तो भवति । अत एव क्रियासमुच्चयार्थं तथा एक एवेति तथाशब्दः प्रयुक्तः ॥ अनेनांतर्यामित्वादिति ॥ तथा चासर्व इति श्रुतिवाक्यमेवं योजितं भवति । असर्वोऽपि सर्वात्मकत्वेन प्रतीयत इत्यत्र हेत्वाकांक्षायामंतर्यामित्वं हेतुत्वेनाभिप्रेत्यासिद्धमंतर्यामित्वं अनंतर्यामित्वेन प्रतीतेरित्याशंकायां तत्परिहारार्थमात्मैवेत्युक्तम् । नन्वंतर्यामित्वं प्रत्युक्तं स्यात् । न च तद्युज्यते । बहिर्मात्रवृत्तित्वेन प्रतीयमानत्वादित्याशंकायां प्रत्यगित्यभिहितम् । ननु देहांतरित्युक्तरीत्यांऽतर्बहिर्वर्तमानस्य हरेर्यदेकत्वमुक्तं तन्न संभवति । भिन्न-भिन्नस्थानादित्वेन तस्य भिन्नत्वादित्यत उक्तम् । एक इति । अन्यत्रादृष्टमेत-त्सर्वं कथमित्यत उक्तं स पुरुष इत्यादीति । एवं सत्यसर्वात्मकस्य सर्वात्मकत्वोक्तौ कथमंतर्यामित्वं हेतुर्न भवेदिति भावः ॥ असर्वेति ॥ विशिष्टेति विशिष्टमुत्तमं वस्तु एकमेवेत्यर्थकतयेत्यर्थः । अत्र विशिष्टैक्यं न भातीत्यतोऽस्योपयोगं वदन्नुत्तरश्लो-केन तदुक्तं व्यनक्ति ॥ अत्रेत्यादिना ॥ मोक्षधर्मे हि बहवः पुरुषा ब्रह्मन्नुताहो एक एव तु । को ह्यत्र पुरुषश्रेष्ठस्तं भवान्वक्तुमर्हतीति जनमेजयेन पृष्टो वैशंपायनः नैतदिच्छंतीत्यर्धेन पुरुषैक्यमतं निरस्य तत्वमसीत्याद्यद्वैतश्रुतीनां बहूनां पुरुषाणां हि यथैका योनिरुच्यते । तथा तं पुरुषं विश्वमाख्यास्यामि गुणाधिकमित्यादिना विशिष्टैक्यमर्थमुवाच । पुरुषाणां यथैका योनिर्विशिष्टं कारणमुच्यते श्रुत्यादौ । तथा विशिष्टं तं पुरुषं वक्ष्यामीत्यर्थप्रतीतेः । अस्मिन् ग्रामेऽयमेक एव विप्र इति-वदेकमेवाद्वितीयमित्याद्यैक्यव्यपदेश इति ॥ अप्रत्यक्षत्वेनेति ॥ यद्यपि प्रेरकः सर्व-जीवानां प्राणधीचोदिता च सः । विष्णुः संसारिणोऽन्यो यस्तमविज्ञाय मूढधीः । देहेंद्रियप्राणबुद्धिनेतृत्वं मन्यते त्मनः । इति तत्वनिर्णयटीकायां देहादिप्रेरकत्वरूप-भगवल्लक्षणस्याहंकाराद्विवशेन सर्वैरप्यात्मनो मन्यमानत्वाल्लक्षणाभिमानस्यैवैक्या-

भिमानित्वमित्याभिमानिकैक्यप्राप्तिरुक्ता । तथापि स्पष्टमात्मनि ब्रह्मतादात्म्याध्यासो नेति भावेनैवमुक्तिः ॥ श्रुत्यर्थेति ॥ स्वामित्वादिरूपार्थेत्यर्थः ॥ श्रुतिविरोधस्त्विति ॥ तद्भेदस्येत्यनुकर्षः ॥ प्राप्तिविरोधादिति ॥ प्राप्तृप्राप्यभावस्य भेदव्याप्तत्वादिति भावः ॥ प्रमाणांतरेति ॥ मुक्तौ भेदबोधकोदाहृतोदाहरिष्यमाणप्रमाणांतरेत्यर्थः । ननु प्राग्विद्यमानस्यैव ब्रह्मभावस्य विस्मृतस्य पश्चात्स्मृत्या तथात्वेन प्राप्तिव्यपदेश इत्यत आह ॥ ननु विस्मृतेति ॥ नन्वित्यस्येत्येवोच्यते नन्वित्यन्वयः । ननु यदा पश्यः पश्यते रुग्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं । तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरंजनः परमं साम्यमुपैतीत्याथर्वणे पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगादिति भाष्योक्तदिशा प्राक्सत एव ज्ञानानंदादिरूपसाम्यस्य मुक्तावविद्यानिवृत्तिरूपाभिव्यक्त्या यथा साम्यमुपैतीत्युक्तिः तद्वदस्तु ब्रह्माप्येति इत्युक्तिरित्यत आह ॥ परममिति ॥ अप्राप्तभोगादेरिति ॥ संपद्याविहाय स्वेन शब्दादित्यादिना चतुर्थे वक्ष्यमाणदिशा स तत्र पर्येति जक्षन्क्रीडन्रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा इत्युक्त्या वनितादिविषयभोगस्य तदभिव्यक्तानन्दानुभवस्य च प्रागप्राप्तस्यैव प्राप्त्युक्तेरित्यर्थः । विवृतमेतज्जिज्ञासाधिकरणे । अज्ञानां ज्ञानदो विष्णुर्ज्ञानिनां मोक्षदश्च सः । आनंददश्च मुक्तानामित्यत्र सुधायाम् । ननु चानंदः स्वरूपमेव । स चाविद्यानिवृत्तौ स्वतः सिद्ध एव । अनुभवोप्येवमेव । विषयत्वमप्यनुभवस्वरूपमेव नत्वागंतुको धर्मः । अतो मोक्षदानात्कथं पृथगानंददानमिति । उच्यते । परमेश्वरशक्तिरेव जीवस्वरूपावरणं मुख्यं अविद्या तु निमित्तमात्रम् । ततोऽविद्यायां निवृत्तायामपि नाशेषानंदाभिव्यक्तिर्यावदीश्वर एव स्वकीयां बन्धकशक्ति ततो न व्यावर्तयति । अत एवानंदह्रासवृद्धी वक्ष्येते इति । तथा च तदपेक्षया परमं साम्यमुपैतीत्युक्तिरिति भावः । मोहो मृत्युः संमतोऽयं कवीनां प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमीति तत्वप्रदीपोक्तभारतवाक्यात्प्रमादशब्दोऽज्ञानपर्याय इति भावेनोक्तमज्ञानमूलत्वेनेति ॥ १७ ॥

॥ ॐ कामाच्च नानुमानापेक्षा ॐ ॥ १८ ॥ श्रुत्यविरोधेऽपीति ॥ प्रत्यक्षस्याप्रसक्त्या प्रत्यक्षाविरोध इत्यपि ध्येयम् ॥ विमतानीति ॥ यद्यप्यनेन जीवानामन्योन्यमैक्यं सिध्यति न तु ब्रह्मैक्यं तथापि विशिष्टरूपस्यैक्यायोगेन शुद्धस्य शुद्धेनैक्ये वाच्ये शुद्धस्यैव ब्रह्मत्वाद्ब्रह्मैक्यं सेत्स्यतीति भावः । साक्षात्तदैक्यसाधकं तु विमता आत्मानः परमात्मनो न भिद्यंते आत्मत्वात्परमात्मवदित्यादिपदोपात्तं बोध्यम् ।

शरीरत्वोक्तिस्तु विमतानि शरीराणि मद्भोगायतनानि यदित्यनुभाष्योक्तत्वात् । अत एव तत्र सुधायामाक्षिप्येत्थं समाहितम् । आत्मत्वानुमानं चोक्तम् । भाष्ये तत्तदित्यस्य तत् तत्र भेदोक्तावद्वैतानुमानविरोध इत्यर्थः ॥ उक्तत्वादिति ॥ एतेनाद्वैत-श्रुतीनामनेकधा सावकाशत्वं तेरुपयोगो दर्शितः । अत इत्यस्यार्थः पृथगनुमानस्य कामचारित्वेनेति । तच्च विवृतं जड आत्मैव वस्तुतस्त्रादित्यादिनाऽनुभाष्ये । आपने-येत्यत्र आ अपेति विच्छिन्नार्थमाह ॥ आनेयेत्यादिना ॥ असाधकत्वाबाधकत्वयो-र्द्वयोरप्युक्तेः श्रुत्युक्तिः । स्पष्टत्वात्स्मृत्युक्तिः । भाष्ये पूर्वापराविरोधाय च । पूर्वापराविरोधायैवेत्यर्थः ॥१८॥

॥ ॐ अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॐ ॥ १९ ॥ अभिहितेति ॥ ते ये शतमित्यादीनामित्यर्थः । चशब्दार्थव्यक्तिपूर्वं सूत्रार्थमाह ॥ न केवलमिति ॥ श्रुतिरिति शेषोक्तिः । भाष्योक्तश्रुतिरित्यर्थः । श्रुत्यर्थस्तु स ब्रह्मवित् स्वयोग्य-सर्वकामान् सर्वज्ञब्रह्मणा सह अश्नुत इति । तस्यैव ब्रह्मणः आनंदमयत्वोक्तेरिति भावः। अनिलयन इति श्रुत्यर्थः प्रागुक्तः । एतमिति वाक्ये तु स एवंवित् अस्माल्लोकात्प्रेत्येति पूर्ववाक्योक्तस्त्यक्तदेहो ब्रह्मज्ञानी उपसंक्रमणकर्ता बोध्यः । एवमनिलयन इति एतमिति चानंदमयमात्रासाधारणश्रुत्यनुरोधेन सोऽश्नुत इत्यादि-वाक्यमपि तन्मात्रपरमित्युपेत्य नेतर इत्यादिसूत्रान्वितत्वेनैकां व्याख्यां कृत्वाऽधुना मांत्रवर्णिकसूत्रोक्तदिशा अन्नमयादिपंचकसाधारणं सोऽश्नुत इति वाक्यमनुरुध्यानंद-मयमिति भाष्यमुपलक्षणम् । अन्नमयमात्मानमुपसंक्रामतीत्यादिपंचवाक्यान्यपि ग्रा-ह्याणीति भावेनार्थांतरं सोपष्टंभकमाह ॥ अथवेति ॥ तदुक्तमिति ॥ अनुभाष्य इत्यर्थः ॥ स्थानद्वय इति ॥ ब्रह्मवल्ल्यां भृगुवल्ल्यां चेत्यर्थः । अन्नमयमुपसंक्रम्येत्या-दिरूपेण भृगुवल्ल्यामपि श्रवणादिति भावः ॥ तस्मादिति ॥ साधकभावाद्बाधका-भावात्प्रकृत्यादिपक्षे बाधकभावाच्चेत्यभ्यासादिसर्वसौत्रहेत्वर्थस्य भिन्नमिति नेतर इत्यादिसूत्रचतुष्टयप्रतिज्ञाभागार्थस्य परंब्रह्मेत्यादि तु आद्यचतुर्थाष्टमानां प्रतिज्ञा-भागार्थस्योपसंहारः । युक्ता तज्जिज्ञासेति फलोक्तिः । अत्र स्वपक्षस्थापने परपक्ष-निरासे च आनंदमयसाधारणयोस्तद्धेत्विति भेदेति च हेतुविशेषयोरुक्तिः आनंदमयस्य पुच्छब्रह्मतया विशिष्याब्रह्मत्वशंकायां ब्रह्मत्वदार्ढ्याय यदत्र केनचिद्दूषणमुत्प्रे-क्षितं तत्तु सम्यक्भाष्यटीकारीत्या एतदधिकरणार्थावमर्शिनां सुपरिहरमिति तन्न प्रपंच्यते ॥ १९ ॥ अ० ६ ॥

॥ ॐ अंतस्तद्धर्मोपदेशात् ॐ ॥ २० ॥ परमात्मनीति समन्वयेति अन्यत्र-प्रसिद्धेंद्रादिनामेति चोक्त्या क्रमेण शास्त्राध्यायपादेष्वंतर्भावः । सिध्यर्थमित्युक्त्या फलत एव पादांतर्भावः न साक्षात् । साक्षात्तु लिंगस्येति सूचितम् । लिंगसमन्वयोक्तेस्तु कृत्यमंते व्यक्तम् । संगतिपरत्वेन तावद्भाष्यं विवरितुमुक्तमित्यंतस्यार्थमाह ॥ अदृश्य इति ॥ अनिरुक्त इत्यंतोक्तिरदृश्यत्वमज्ञेयत्वं न त्वप्रत्यक्षत्वं अनिरुक्तेर्ज्ञानाभावहेतुकत्वादिति द्योतनाय । अन्यथाऽसंगतेः । तच्चेत्यादेरुच्यत इत्यंतस्यार्थमाह ॥ तच्चेति ॥ इत्युच्यत इति ॥ देवा अपि न जानंति किम्वन्य इति कैमुत्येन सर्वाज्ञेयत्वरूपमदृश्यत्वमुच्यत इत्यर्थः । अदृश्यत्वं कार्त्स्न्येनाज्ञेयत्वम् । भाष्ये इति न मंतव्यमित्यतःप्राक्प्रसज्यत इति संयोज्य तदंतभाष्यस्य संगत्यर्थतया तात्पर्यमाह ॥ तस्य विष्णोरिति ॥ अन्यत्व इति ॥ स चेंद्रो राजेत्यादिभाष्यवाक्योक्तेंद्रादिश्रुत्या इंद्रादित्व इत्यर्थः । प्रसंगादित्यस्य सोंऽतस्थो निर्णयो भवतीति पूर्वेण भाष्येऽध्याहृतसाध्येनान्वयः । तथा च पूर्वाधिकरणतद्विषयवाक्याभ्यामाक्षेपिकी संगतिरेतदधिकरणैतद्विषयवाक्ययोरिति भावः ॥ स इति ॥ अंतः प्रविष्टमित्यादिश्रुत्युक्त इत्यर्थः । अन्यः प्रतीयत इति भाष्योक्तेराह ॥ अन्यो वेतीति ॥ प्राबल्यादीति ॥ श्रुतिः प्रबला लिंगं दुर्बलमित्यविवेकेनेति वा । श्रुतेः श्रुतित्वेन लिंगस्य निरवकाशत्वेन प्रबलत्वात्किं तयोः प्रबलमित्यविवेकेनेति वाऽर्थः । स चेत्यारभ्य प्रतीयत इत्यंतं भाष्यं पूर्वपक्षतद्युक्तिपरतयाऽपि व्याचष्टे ॥ सोंऽतस्थोऽन्य इत्यादिना ॥ जगतो य ईशे ईष्टे स्वामीत्यर्थः ॥ सूर्येति ॥ सप्ताश्वत्वैकचक्ररथत्वरूपलिंगद्वयादित्यर्थः । भाष्यस्थादिपदार्थमाह ॥ अपामिति ॥ अब्नेतृत्वलिंगादित्यर्थः । अस्य चैकत्वेऽपि अंते श्रवणात्परप्राबल्यन्यायेन विष्णुलिंगात्पूर्वस्मात्प्राबल्यमिति भावः । विष्णुलिंगेभ्य इंद्रादिश्रुतिलिंगयोः प्राबल्याय वा अग्न्यादयोऽप्यत्र ग्राह्या इति भावेन वा ब्रह्मेंद्रमग्निं जगतः प्रतिष्ठां दिव आत्मानं सवितारं बृहस्पतिम् । चतुर्होतारं प्रदिशोऽनुक्लृप्तं वाचो वीर्यं तपसाऽन्वविन्ददित्यादिशब्दानामन्यविषयत्वमिति न्यायविवरणमत्र योजयति ॥ ब्रह्मेंद्रमिति ॥ तथा च इंद्रश्रुतेर्जात्याऽभ्यासेन च सूर्यलिंगस्य च सवितृश्रुत्यनुगृहीतत्वेन प्राबल्यमिति भावः । एतेन ब्रह्मश्रुत्या विष्णुः किं नेति निरस्तम् । ब्रह्मा तपसाऽन्वविंददिति सुधोक्तदिशा वाक्यशेषस्य क्रियापेक्षितकर्त्रर्पकत्वेन प्रथमांतपुल्लिंगत्वेन विरिंचिपरत्वादिति । उक्तश्रुत्यादेः सावकाशत्वेन दौर्बल्यनिरासाय देवानां तत्र शक्ततां आशंक्य तत्र रूढिं च तच्छब्दानामपि स्वयमित्यनुभाष्यमात्रव्यावर्त्यशंकापूर्वं योजयति

॥ न चेति ॥ तत्र रूढिं च तच्छब्दानामित्यस्यार्थः देवेष्विति । देवानां तत्र शक्ततामित्यंशस्य तत्रैश्वर्यादिरूपशब्दप्रवृत्तिनिमित्तवत्तायां शक्ततामित्यर्थकस्य तात्पर्यं तेषामिति । भाष्ये स एवेत्यत्रधारणादन्य इत्यत्राप्यन्य एवेति संयोज्यमिति भावेन तदवधारणव्यावर्त्यमाह ॥ न चेति ॥ अदृश्यत्वेति ॥ सिद्धांतीयलिंगानामप्युपलक्षणम् । अतो लिंगमात्रस्येत्याह न त्वेकस्येति । एतेन तेषां बहुत्वेन प्राबल्यमिति निरस्तम् । श्रुतित्वरूपस्वभावप्राबल्यस्य बलपत्वादिति । तदप्याह श्रुत्यादिभ्य इति श्रुतिग्रहणेन ॥ अत इति ॥ निर्बाधरूढियोगसद्भावादन्यपरेत्यर्थः । पूर्वपक्षस्य नानाकोटित्वात्संदेहादविशेषः स्यादित्यत उक्तम् ॥ अन्य एवेति ॥ इंद्रादिप्रापकाणां बलाबलानिर्णयेनेंद्र एवेत्याद्यनिर्णयेऽपीह विष्णोरन्य एव यः कश्चित्सर्वथा विष्णुर्नेति विष्ण्वन्यत्वेन निर्धारणसंभवादिति भावः । अत एव संशयेप्यन्य इत्येवोक्तम् । एवमन्यत्राप्यनेककोटिकस्थले बोध्यम् । संगतिपरतया तात्पर्यतो व्याख्यातमपि भाष्यशेषं पूर्वाक्षेपबीजं वदन्फलपरत्वेनापि व्याचष्टे ॥ पूर्वपक्षेति ॥ तदाक्षेपस्यापि किं फलमित्यतः पूर्वभाष्योक्तमाह ॥ तथा चेति ॥ श्रुत्यर्थोक्तिपूर्वं हेत्वर्थं व्यंजयन्व्यवहितत्वाद्भाष्ये हेतुसाध्यान्वयमाह ॥ इति ॥ वीर्यत्वादीत्यादिपदेन ब्रह्मज्ञेयत्वब्रह्मतपोलभ्यत्वादेर्ग्रहः । तद्धर्मेत्यत्र तदिति तंत्रं षष्ठ्यंतं सप्तम्यंते चेत्युपेत्यार्थमाह ॥ विष्णुलिंगानामंतःप्रविष्टनिष्ठतयेति ॥ समन्वयसूत्रात्तत्त्विति पदं साध्यार्पकं सत् आध्यायसमाप्ति प्रतिनयमनुवर्तत इति भावेन विष्णुरेवेत्युक्तिः । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् । वक्ष्यमाणभाष्यानुगुण्यादाह ॥ अत्रेति ॥ हिशब्दार्थमनुवदति ॥ प्रसिद्धत्वादिति ॥ प्रलयेति । आपो नारा इत्यत्र तत्प्रतीतेरिति भावः । स्मृतिः निगदव्याख्येति श्रुतिमेव व्याचष्टे ॥ तदिति ॥ अहमित्यस्यार्थोऽहेयमिति । नञुपपदादोहाक्त्यागइति धातोः कर्मणि डप्रत्यये अहमिति रूपमिति भावः ॥ रश्मिप्रेरकमिति ॥ रश्मीर्निधयति दीपयतीति रश्मीत् । अग्नीदितिवत् रश्मिप्रेरकमिति यावत् । पुरुषपदार्थः पूर्णेति । जातमग्रत इत्यस्यार्थः प्रलये स्थितमिति । जातमिति पूर्वस्मादनुवृत्तमिति भावः । उत्पन्नमित्यर्थः । एतेन श्रुतिसंदेहे अनन्यथासिद्धलिंगेन निर्णयोपपत्तेरिति न्यायविवरणोक्तमनन्यथासिद्धत्वमुपपादितं ज्ञेयम् ॥२०॥

॥ ॐ भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॐ ॥ २१ ॥ कुतोऽभेद इत्यतोऽन्यथोपपत्तिमानं वक्तुमाह ॥ तत्प्रापकेति ॥ तदन्यथेति ॥ पक्षद्वयप्रापकश्रुतिलिंगान्यथानुपपत्त्येत्यर्थः ॥ अभेदः प्राप्त इति ॥ तथा चेंद्रबृहस्पत्यादीनां प्रागुक्तभेदव्यपदेशोऽप्ययुक्त-

इति भावः । नन्वेवमपि विष्णोरंतःस्थत्वमपरिहार्यमिति वाच्यम् । अनुपहित-धर्माणां उपहिते संभवादित्यादिना सुधोक्तदिशा इंद्रादिरेवान्तःस्थो न तु विष्णुरिति तात्पर्यात् भाष्यस्य सौत्रप्रतिज्ञयाऽन्वय इति भावेनाऽऽह ॥ इंद्रादिभ्योऽन्यश्चेति ॥ न केवलमंतस्थ इत्यर्थः । सूत्रे चशब्दो भिन्नक्रम इति भावः । भाष्यं योजयति ॥ तस्येति ॥ आत्मा आदानादिकर्ता स्वामी अंतर्यामीति यावदिति मत्वाऽऽह ॥ इंद्रादीति ॥ आदिपदाद्वाय्वादिः । अंतरादित्य इत्यस्यार्थः तदंतःस्थत्वेति । श्रुतिसंदेहे अनन्यथासिद्धलिंगेन निर्णयोपपत्तेरिति वाक्यं विवृण्वानः पूर्वकृतचोद्य-मनुवदति ॥ न चेति ॥ लिंगस्यानन्यथासिद्धत्वोक्त्या सूचितं प्रागसिद्धं श्रुतेस्साव-काशत्वं शंकापूर्वमाह ॥ न च श्रुत्यादीनामिति ॥ सावकाशत्वादिति ॥ विवरिष्यते चैतदनुपदम् । सूर्यादिलिंगानां च पादांत्यप्राणनयन्यायेन सावकाशत्वं ज्ञेयमिति भावः ॥ निरवकाशत्वादिति ॥ उक्तश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिभ्य इति भावः । अन्यथासिद्धत्वा-नन्यथासिद्धत्वे श्रुतिलिंगयोर्व्यावर्त्यशंकापूर्वं सावकाशत्वनिरवकाशत्वपदाभ्यामुक्त्वा समग्रन्यायविवरणवाक्यार्थमाह ॥ दुर्बलेनापीति ॥ जात्येति भावः । अत्र प्रतिनयमाध्याय-परिसमाप्ति तत्त्वित्यवधारणार्थतुशब्दांततत्पदस्यानुवृत्त्या भाष्ये विष्णुरेवेत्युक्तेर्महा-योगविद्वद्रूढिभ्यां हरिरेव तत्तच्छब्दमुख्यार्थ इति द्योतनं फलम् । अन्यथा कल्पनो-पदेशादिति वक्ष्यमाणन्यायेनान्यत्र मुख्यवृत्तेरपि स्वीकारेण प्रतिनयं भाष्ये विष्णुरेवेति सूत्रार्थोक्तेरयोगात् । न च विषयवाक्ये कोटचंतरस्य प्रतिपाद्यत्वव्युदासाय विष्णु-रेवेत्युक्तिरिति युक्तम् । वाक्यविशेषोक्तेरुपलक्षणत्वेन विष्णोराधिदैविकाद्यशेष-शब्दमुख्यार्थत्वव्युत्पादने तात्पर्यादिति भावेन विष्णुरेवेत्यवधारणसूचितं शब्दप्रवृत्ति-हेतूनां तस्मिन्मुख्यसमन्वयात् । अन्यार्थेष्वल्पताहेतोस्तन्निमित्ततःवतस्तथा । तद्वा-चकत्वं शब्दानामित्यानन्दमयनयानुभाष्योक्तं शंकापूर्वमाह ॥ न चेंद्रादिष्विति ॥ निरवधिकत्वेनेति ॥ देवमहिम्नः परमंतमाप । न ते महित्वमन्वश्नुवंति । ब्रह्मेशा-नादिभिर्देवैरित्यादेरिति भावः ॥ महायोगेति ॥ इंद्रं मित्रं यमिंद्रं च प्रथमा संकृति-स्तथा । नामधाः सर्वदेवानामेक इत्यादिका श्रुतिरिति चतुर्थपादीयानुभाष्योक्त-विद्वद्रूढेरप्युपलक्षणम् । आद्यसूत्रभाष्ये यो देवानां नामधा इति श्रुत्या विद्वद्रूढेः साधितत्वादत्र साक्षादनुक्तिः ॥ प्राबल्यादिति ॥ रूढिर्हि द्विविधा मता । अविद्वद्वि-द्वदाप्त्यैव मुख्या हि विदुषां तु सेत्युक्तेरिति भावः । महायोगो हि द्विविधः । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तपौष्कल्यवत्त्वं अन्यगतशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं प्रति स्वातंत्र्यं चेति । तत्र द्वितीयमप्यस्तीत्याह ॥ अन्यगतेति ॥ तं भूतिरिति देवा उपासांचक्रिरे । ते

बभूवुरिति । भीषाऽस्माद्वातः पवत इत्यादेरिति भावः । स्वातंत्र्यं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति त्वग्रे तदधीनत्वादित्यत्र व्यक्तम् ॥ मुख्यत्वेति ॥ नन्वेवं मुख्यामुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्यय इति न्यायेनैव ब्रह्मेंद्रमग्निमित्यादाविंद्रादिशब्दैर्विष्णुग्रहणसिद्धौ तद्धर्मोक्तिर्व्यर्थेति चेत्सत्यम् । तात्पर्यज्ञानार्थत्वेन वा न्यायविवरणटीकोक्तरीत्याऽभ्युपगमवादेन वेति ज्ञेयम् । या त्वन्यत्र तात्पर्याभावो हि नेतर इत्यादिना दर्शितः शक्तिस्तूभयत्र स्यादिति तृतीयपादीयसुधोक्तिः सा त्वभ्यासादितात्पर्यलिंगोक्तिसिद्धतात्पर्याभिप्राया । न तु तत्त्वित्यवधारणसिद्धमहायोगादिरूपमुख्यवृत्त्यभिप्रायेत्यविरोधः। एवमग्रेऽप्येतत्सर्वं ध्येयम् ॥ हृद्ययनादिति ॥ तस्यैतदेव निरुक्तं हृदयमिति । तस्माद्धृदयमिति च्छांदोग्यश्रुतौ निरुक्तेरिति भावः। भेदव्यपदेशासिद्धिमाशंक्य निराह ॥ न चेति ॥ औपचारिकत्वेत्युपलक्षणम् । सहैव संतं न विजानंति देवा इति साहित्यकर्तृकर्मभावादिना स्पष्टं भेदोक्तेः । अत्रैव प्रकरणे आत्मा जनानामित्यंतर्यामिण्यात्मपदप्रयोगाच्च न स्वरूपपर इति ज्ञेयम् । उक्तदिशेंद्रादिशब्दानां विष्णौ मुख्यत्वेऽपि यत्र बाधकं तत्र तत्तद्देवतारूपान्यपरत्वमप्यस्त्येवेतींद्रस्यात्मेत्यादावप्यः प्रसिद्धेंद्रादिरर्थो न विरुद्धोऽतोपि न भेदोऽसिद्ध इत्यपि बोध्यम् । सूत्रस्य विश्वतोमुखत्वं व्यंजयन्फलोक्त्योपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ निरवकाशलिंगसत्त्वादित्यर्थः । अधिभूताध्यात्मेत्याद्युत्तराधिकरणविषयोपाधीनां न्यायविवरणेऽभिधानात्तुल्यन्यायतया वा देवतांतरगाः सर्वे शब्दवृत्तिनिमित्ततः । विष्णुमेव वदंत्यद्धेतितार्तीयानुभाष्योक्त्या वा लब्धमिति भावः । अधिकं विवक्षुरुक्तमेवानुवदति ॥ अत्र लिंगेति ॥ अत्र लिंगसमन्वयो नामांतःप्रविष्टं अंतश्चंद्रमसि अंतःप्रविष्टः शास्तेत्याद्येतत्प्रकरणस्थांतःपदोपेतवाक्यतात्पर्यविषयत्वमात्रम् । व्याप्तस्य हरेरल्पदेशेऽवस्थानमयुक्तमिति चोद्यनिरासेन हरौ तस्य युक्ततासाधनं तु सर्वत्र प्रसिद्धेत्यत्रकरिष्यत इति बोध्यम् । एतद्भावाभिधं लिंगमिति तत्रानुभाष्योक्तेः । वैपरीत्यं कुतो नेत्यत आह ॥ नामेति ॥ अंतःस्थस्याविष्णुत्वे तद्गतत्वेन श्रुतावृश्यत्वस्यान्यनिष्ठत्वेन तद्युक्तानंदमयोप्यन्य इति पूर्वोक्तरीत्या संगतत्वादित्यर्थः । अर्थांतराणि त्वस्य चंद्रिकायामुक्तानि । यत्तु अंतःप्रविष्टवाक्ये अंतःस्थत्वं न प्राधान्येन श्रुतमिति नेदमुदाहरणं युक्तं सूत्रद्वयस्य परस्परानुपजीविसाध्यद्वयपरत्वे अधिकरणभेदप्रसंगश्च । द्वितीयचशब्दास्वारस्यं चेति । तन्न सुवर्णघर्मानुवाकस्थमेव वाक्यमत्र चिंत्यम् । न तु त्वदुक्तं य एषोऽन्तरादित्य इति छांदोग्यस्थमित्यस्य चंद्रिकायां व्यक्तत्वात् । प्राधान्येनांतःस्थत्वाश्रवणस्यासिद्धेश्च । त्वद्वाक्येऽपि तथात्वापाताच्च ।

परस्परानुपजीविसाध्यद्वयपरत्वस्यासिद्धेश्च । न केवलमंतःस्थो विष्णुः किं त्वन्यश्चेति भिन्नक्रमेण चशब्दसार्थक्याच्चेत्याद्युक्तम् ॥ २१ ॥ अ० ॥ ७ ॥

॥ ॐ आकाशस्तल्लिंगात् ॐ ॥ २२ ॥ द्वेधा ह्यन्यत्रप्रसिद्धाः शब्दाः लोकतो वा लोकप्रसिद्धश्रुतिलिंगादिसाहित्येन वा । तत्राद्याः आद्यपादे द्वितीयास्तु द्वितीयपादे समन्वीयंत इति भावेनाह ॥ लोकत इति ॥ लोकप्रयोगत इत्यर्थः । भाष्ये पूर्वपक्षफलोक्त्या सूचिते श्रुत्यधिकरणसंगती स्वयमाह ॥ को हीति ॥ स एवेति ॥ इतः पूर्वं क्वापि लोकप्रसिद्धेरत्याजनेन लोकप्रसिद्ध्या सर्वत्रैकार्थत्वादिति भावः ॥ छंदोगेति ॥ आद्ये अध्याये विष्णुलिंगानां दूरे श्रवणात् तदंतवाक्योक्तिः ॥ प्रागुक्तोऽपि स एवेति ॥ भूते प्रसिद्धिमात्रेण ब्रह्मलिंगानामन्यथानयनस्य छांदोग्य इवात्रापि संभवादिति भावः । वक्ष्यति च तथा च लोकचेष्टकत्वहेतुरित्यादि ॥ स आकाश इति ॥ शालावत्यकृतपृथिवीगतिप्रश्नं प्रत्युत्तरत्वेनोक्त इत्यर्थः । भूताकाशस्य प्राप्तिरिति भाष्यं व्याचष्टे ॥ भूतेति ॥ आकाशपदोक्त्या लब्धं हेतुमाह ॥ रूढत्वादिति ॥ विष्णौ तु न रूढिरिति भावः । पूर्वोक्तरीत्या गतार्थत्वमाशंकते ॥ न चेति ॥ तन्न्यायविषयत्वमाह ॥ बाधकं विनेति ॥ अनंतत्वादिलिंगं तु रूढाकाशश्रुत्यनुरोधेन भूते कथंचिद्योज्यमिति भावः । एवं च पूर्वत्र समुद्रस्थत्वादेर्भाष्योक्तश्रुत्यादिना विष्ण्वेकनिष्ठत्वनिश्चयेन निरवकाशलिंगेनेंद्रादिश्रुतेरज्ञरूढिबाधेन योगवृत्त्या विष्णुनिष्ठत्वोक्तावपीहानंतत्वादेर्विष्णुनिष्ठत्वानिश्चयेन पूर्वन्यायाविषयत्वान्न तेनास्य गतार्थत्वमिति सूचितम् । एतेन भाष्ये पूर्वपक्षप्रापकविशेषहेत्वनुक्तेस्तात्पर्यमुद्घाटितं ध्येयम् । एवमग्रेऽपि । सुधायां तु अनंतत्वादिलिंगानां वास्तवं निरवकाशत्वमुपेत्य गतार्थतामाशंक्याऽभ्यधिकाऽऽशंकोक्ता । अत एव तत्र सुतरां निरवकाशलिंगादित्युक्तम् । किंच योगो हि प्रवृत्तिनिमित्तस्य तद्गतत्वेन वा तदधीनत्वादर्थवदिति वक्ष्यमाणन्यायेनान्यगतस्य तदधीनत्वाद्वा द्वेधा पूर्वमुक्तः । तत्राद्यस्त्वशक्यशंकः । आकाशपदप्रवृत्तिनिमित्तस्य विवरत्वस्याऽऽकाशस्वभावत्वात् । द्वितीयं निरसितुमाशंकते ॥ न चाऽऽकाशस्येति ॥ आकाशपदप्रवृत्तिनिमित्तविवरत्वादेराकाशस्वभावत्वात् आकाशस्य तदधीनत्वानधीनत्वाभ्यां विवरत्वस्यापि ते स्यातामिति भावेनाकाशस्येत्येवोक्तम् ॥ न त्वाकाशत्वस्येति ॥ चेष्टा हि चेतनानां या सा भवेत्तत्प्रसादतः । अचेतनस्वभावस्तु विवरादिः कथं तत इत्यनुभाष्योक्तसमाधिमाह ॥ आकाशस्येति ॥ यद्वा द्विविधयोगमध्ये आद्यस्य निरासो बाधकं विनेत्यादि । आकाशपदप्रवृत्तिहेतोराकाशस्वभावतया विष्णावसंभवाच्चेत्यपि ध्येयम् । द्वितीयस्य

शंकापूर्वं निरासो न चाकाशस्येत्यादि ॥ मुख्य इतीति ॥ स्वातंत्र्यं तद्गतत्वं च शब्दवृत्तेर्हि कारणम् । स्वातंत्र्यं तत्र मुख्यं स्यादित्यनुभाष्योक्तेरिति भावः । एवं च विनैबाभ्याधिकाशंकां पूर्वन्यायाविषयत्वेनेह टीकायां पूर्वपक्षप्रवृत्तिरभिमतेत्याहुः । आकाशस्य प्राप्तिरित्यनुक्त्वा भाष्ये भूतेत्युक्तेर्भावं विवृण्वानः तदुपपादकत्वेनास्य लोकस्येति पूर्वांशोक्तिरिति वक्तुं तटस्थशंकामाह ॥ आकाशेति ॥ अवकाशे अव्याकृताकाश इत्यर्थः ॥ सर्वभूतेति ॥ स्वेतरसर्वभूतेत्यर्थः । अत्र रूढत्वादिनोक्तः पूर्वपक्षो वाचकशब्दरूपप्रमाणाश्रितः । आकाशस्याचेतनत्वेनेंत्यादिनोक्तस्तु शब्दप्रवृत्तिहेतुरूपप्रमेयाश्रित इत्याहुः । भाष्योक्तेर्निर्बीजत्वभ्रमनिरासायाह ॥ इति मनसीति ॥ भूताकाश एवायमित्यादिनोक्तमित्यर्थः । स्वोक्तं सर्वं भाष्ये पूर्वत्र योज्यमिति भावेन भाष्यं योजयति ॥ एवमिति ॥ स एवेति ॥ रुढ्या भूतप्राप्तिबलेनात्रत्यानंतत्वादिब्रह्मलिंगस्य च तत्रापि विश्वचेष्टकत्वरूपब्रह्मलिंगस्याकाशे योजनीयत्वादिति भावः ॥ अनेनैवेति ॥ उक्तरीत्याऽऽनंदमयस्याप्याक्षेपर्संभवेनैवेत्यर्थः ॥ मुखत इति ॥ फलोक्तिपरवाक्येन सूचितत्वान्मुखत इत्युक्तिः । व्याघातादिभ्रांतिं निरस्यन् भाष्यं व्याचष्टे ॥ यद्यपीति ॥ तल्लिंगात् इत्यत्र तदिति तंत्रं षष्ठ्यंतं सप्तम्यंतं चेति मत्वाऽऽह ॥ विष्णुलिंगस्येति ॥ हेतुतया सूत्रमुपादत्त इत्युक्तं व्यनक्ति ॥ एवमिति ॥ ॥ स एवेति ॥ निरवकाशलिंगेन भूते अज्ञप्रसिद्धिबाधस्य छांदोग्यवाक्य इव तैत्तिरीयवाक्येऽपि विश्वचेष्टकत्वरूपनिरवकाशब्रह्मलिंगभावेन भूते अज्ञप्रसिद्धिबाधस्य तुल्यत्वादिति भावः । भाष्ये अत्रानुक्तमपि द्वितीयछांदोग्यभाष्योक्तमर्थं व्यनक्ति ॥ परस्मादिति ॥ उच्चोऽसौ गीयते चेति छांदोग्यभाष्योक्तेः । उद्गीयमान उद्गीथो भगवान् पुरुषोत्तमः इति स्मृतेश्चाह ॥ उच्चत्वेनेति ॥ सर्वोत्तमत्वेन परोवरीयस्त्वोद्गीथत्वयोर्द्वयोरप्युक्तिः । कं कः । प्रवोचं प्रवक्ति । विममे गणयति । तत्वप्रदीपे तु विष्णोर्नु वीर्यगणनां कतमोऽर्हतीह यः पार्थिवान्यपि कविर्विममे रजांसि । चस्कंभ यः स्वरभसाच्चलितं त्रिपृष्ठं यन्मां निशाम्य सदनादुरुकंपमानमिति भागवतवचनादस्यार्थोऽवगम्यत इत्युक्तम् । परो मात्रयेति श्रुत्यर्थो जन्मादिनयेऽभिहितः ॥ स्मर्यत इति ॥ पुरुषार्थनयभाष्योक्तभविष्यत्पर्वस्मृतिकर्त्रेत्यर्थः । एतेनानन्यथासिद्धलिंगैरितिन्यायविवरणोक्तमनन्यथासिद्धत्वं उपपादितं भवति ॥ श्रुतिबलेनेति ॥ श्रुत्यर्थस्त्वाद्यनयेऽभिहितः । ततश्च किमित्यतोऽनन्यथासिद्धलिंगैः भगवद्विषयत्वमेव इत्यन्यत्रोक्तं हृदि कृत्वाऽऽह ॥ दुर्बलेनापीति ॥ तथैव ह्याधिभूतगैः । अन्नादिशब्दैर्भगवानेको मुख्यतयोदितः । शब्दप्रवृत्तिहेतूनां तस्मिन्मुख्यसमन्वयात् इत्याद्यनु-

भाष्यार्थं व्यावर्त्यशंकापूर्वमाह ॥ अस्त्विति ॥ आकाशस्येति ॥ तथा च तत्स्वभावस्यापि विवरत्वस्य भगवदधीनत्वमेवेत्यर्थः ॥ मुख्यत्वादिति ॥ स्वातंत्र्यं तत्र मुख्यं स्यादित्युक्तेरिति भावः । आकाशस्यावकाशदातृत्वस्येश्वरायत्तत्वमीश्वरस्य पृथक् तद्वत्त्वं चावगम्यत इति सुधोक्तदिशा सर्वभूतगुणैर्युक्तं देवं त्वं ज्ञातुमर्हसि इति स्मृत्युक्तदिशा चावकाशदातृत्वरूपविवरत्वस्य निरवधिकतया तद्गतत्वाच्चेति भावेनाऽऽह ॥ महायोगेति ॥ अत एव विद्वद्रूढिरपि सिद्धा सा योगादेव लभ्यत इत्युक्तेः । यद्वा एतद्ब्रह्म इदं वाव तत् योऽयं बहिर्धा पुरुषादाकाशः । यावान्वा अयमाकाशः । आकाशो वै नाम नामरूपयोः निर्वहितेत्यादिप्रयोगबाहुल्याच्चेति भावः । अत्र प्रतिनयं विष्णौ योगरूढिसमर्थनं तु सर्वत्रानुवृत्ततस्त्विति शब्दे अवधारणार्थतुशब्दसूचितं ज्ञेयम् । विष्णौ परमुख्यवृत्त्यभावेऽन्यस्मिंस्तद्भावे वाऽवधारणायोगादाकाशस्याचेतनत्वेनान्याधीनत्वायोगादिति प्रागुक्तमनूद्यानुभाष्योक्तसमाधिमाह ॥ न चाऽऽकाशस्येति ॥ इत्यादेरिति ॥ तृतीयस्कंधे आदिपदेन प्राणेन सृष्टावंतरिक्षं च वायुश्च एतस्य वाक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावाभूमी विधृते तिष्ठत इत्यादिश्रुतिर्ग्राह्या । अत्र युक्तिस्तु विवरत्वादिकं कारणतः स्वरूपतोऽप्यनागंतुकम् । तथापि धर्मिण एवाकाशादेरुत्पत्तिविनाशवतो जन्मस्थितिलयेष्वीशाधीनत्वे धर्मस्यापि तथाभावोऽवर्जनीयः । तस्य जन्मादिस्तु आत्मन आकाशः संभूत इत्यादिना सिद्ध इति छंदोनये सुधायामुक्ता । सा च विवृता चंद्रिकायाम् । अस्तु सच्छिद्रमिति या हरीच्छा तद्वशान्नभः । छिद्रात्मकं हि संजातमन्यथा निबिडं भवेदित्यादिना ॥ विष्णावेवेति ॥ आत्मन आकाश इत्यत्रैवासंकुचितसर्वभूतकारणत्वलाभादिति भावः । विश्वतोमुखत्वं व्यंजयन्सूत्रार्थमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ निरवकाशानेकलिंगभावादिति तल्लिंगादित्यस्यार्थः । आकाशस्तस्त्विति प्रतिज्ञांशार्थमाह ॥ आधिभौतिकेति ॥ अधिभूताध्यात्माधिवेदगतानामिति न्यायविवरणोक्तेः । एतन्न्यायविषयाणामत्रैव वाच्यत्वात्सूत्रस्यालपाक्षरत्वेन सर्वोक्तेरयोगात् । उपलक्षणत्वेन कस्यचिदुदाहर्तव्यत्वे सर्वभूतमूलकारणत्वेन प्राधान्यात्पूर्वाक्षेपकत्वेन संगतत्वाच्चाकाश एवोदाहृतः सूत्र इति भावः । एवमग्रेऽपि महायोगविद्वद्रूढिभावादाह ॥ वाच्य इति ॥ स एवानन्दमय इति फलोक्तिपरभाष्यार्थोपसंहारः ॥ २२ ॥अ०–८॥

॥ ॐ अत एव प्राणः ॐ ॥ २३ ॥ अन्यत्राप्येवमिति ॥ व्याख्येयसूत्रमेव सर्वत्राप्यादौ पाठ्यं पश्चाद्विषयादिकं वाच्यमिति सूचयितुमित्यर्थः । क्वचित्

संगत्यादिपूर्वकं तत्पाठस्तु श्रोतृबुद्धिसौकर्याद्याशयेनेति भावः । एतेन संगतिपूर्वकत्वाभावान्नेदमधिकरणांतरमिति चोद्यं प्रत्युक्तम् । एतेन छंदःसूत्राद्यपि अधिकरणांतरमेव न तु प्राचां रीत्या ज्योतिरधिकरणशेष इति सूचितम् ॥ संगतिमिति ॥ आनंदमयाधिकरणतद्विषयवाक्याभ्यां एतदधिकरणतद्विषयवाक्ययोरित्यर्थः । संगतिपरत्वेन तावद्भाष्यं व्याकुर्वन् उक्तमित्यंतस्यार्थोक्त्या तां व्यनक्ति ॥ यदुदितमिति ॥ भाष्ये यत्तदोः शेषः । परमानंदत्वमित्यस्यार्थः ॥ आनंदमयत्वमिति ॥ यत्परमानंदत्वमुक्तं पूर्वत्र तन्महाभोगशब्देन प्राणस्य प्रतीयत इति शेषोक्त्या योजना सूचिता । प्रतीयत इत्येतत् श्रुत्यर्थोक्त्या व्यनक्ति ॥ यस्मादिति ॥ श्रुतौ यत्तदोरावृत्तिरिति भावः । भुजः भोगान् । करिष्यमाण इत्यादिरुपलक्षणमिति मत्वाऽऽह ॥ कुर्वाण इति ॥ यद्देवान्प्राणयो न वेत्यस्यार्थः ॥ यस्मादित्यादि ॥ पूर्वभागार्थोक्त्यैव पूर्तौ शेषोक्तिरुत्तरत्रोपयोक्ष्यत इति भावः । ऐक्येन ऐक्यविवक्षया अनेन प्राणंति जीवंति अनेनेति प्राण इति नवदेवोपलक्षितसर्वजीव (जीवन) हेतुत्वरूपः प्राणपदयोगः पूर्वपक्षाद्युपयोगाय दर्शितः । इतिशब्दस्य इति प्रतीयत इति पूर्वेणान्वयः । स चेत्यादिभाष्यभावमाह ॥ तस्य चेति ॥ अन्यत्व इति ॥ प्रसिद्धिबलाद्वायुत्व इत्यर्थः ॥ अन्यस्यैवेति ॥ विवक्षितनिरतिशयपूर्णानंदत्वस्य द्वयोरेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिविरोधेन अयोगादिति भावः । इत्ययमित्यत्र इतिशब्दो हेत्वर्थः । इति पूर्वाक्षेपरूपसंगतिसद्भावाद्धेतोरित्यर्थः । स इति पूर्वाक्षेपकमहाभोगत्वयुक्त इत्यर्थः । पूर्वपक्षतद्युक्तितत्फलपरत्वेनाप्येतद्भाष्यं व्याकुर्वन् स चेति भाष्यं तावदवतार्य व्याचष्टे ॥ तत्रेति ॥ वायुर्मुख्यप्राणो भवेदित्यर्थः । महाभोगत्वमित्युपलक्षणम् । श्रीलक्ष्मीपतित्वादिब्रह्मलिंगं चेत्यपि ज्ञेयम् ॥ दौर्बल्यादिति ॥ शब्दादेवेत्यत्र वक्ष्यमाणन्यायेनेति भावः । ननु निरवकाशलिंगेन सावकाशश्रुतिबाधः पूर्वमुक्तः । तथेहापि स्यादिति शंकते ॥ न चेति ॥ सत्यमेवं न तु इह निरवकाशलिंगमस्ति येन तन्न्यायविषयत्वमत्र स्यादिति भावेन सौत्रैवकारव्यावर्त्यमाह ॥ महाभोग(वत्त्व) स्यैवेति ॥ प्रजापत्युपलक्षितानां सर्वजीवानां सकलभोगकारणत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां मुख्यस्य दृश्यत इति सुधोक्तदिशेति भावः । उपलक्षणमेतत् । श्रीपतित्वादे रद्भ्यः संभूत इत्यनुवाकांतरे श्रवणेन भर्ता सन्नित्यनुवाकस्थप्राणनिष्ठत्वाभावेन वा श्रीलक्ष्म्यादिशब्दानामपि योगेन तत्प्राणभार्यापरत्वेन वा सावकाशत्वादित्यपि ध्येयम् । उक्तं च सुधायां न चात्र वाक्ये पूर्ववदनन्यथासिद्धं किमपीश्वरलिंग-

मस्ति येन श्रुतिबाधं प्रत्येष्याम इति । सुधायां गतार्थत्वमाशंक्याधिकाशंकोक्ति-रपि वास्तवलिंगनिरवकाशत्वोपगमपक्ष एवेति ध्येयम् । एवं निर्बाधरूढप्राणश्रुत्या-दिसिद्धेऽपि प्राणाश्रितपूर्वपक्षे तद्दाढर्चायाभ्युच्चयत्वेन श्रुतेर्निरवकाशत्वमप्याह ॥ प्राणश्रुतेरिति ॥ अत एव वक्ष्यति सुतरामिति ॥ न (हि) तावदिति ॥ लोकप्रयोगा-भावादिति भावः । अध्यात्ममन्वयव्यतिरेकतः । प्राणादिहेतुतादृष्टेरित्यनुभाष्योक्त मेव हेतुमाह ॥ प्राणशब्देति ॥ जीवनकारणत्वस्येति ॥ यद्देवान् प्राणयो नव । तत्प्राण इति वाक्यशेषे तस्यैवोक्तेरिति भावः । एतदर्थमेव पूर्वं शेषस्याप्यर्थो-क्तिः । ननु मुख्यवायोरतींद्रियत्वात् प्राणे सति जीवनं तदभावे तदभाव इति कथमन्वयव्यतिरेकाभ्यां जीवनहेतुत्वस्य मुख्यवायौ दर्शनमित्यतः प्रत्यक्षतोऽभावेऽपि शब्दात्स्यादेवेत्याह ॥ यत्प्राप्तिरिति ॥ श्रेष्ठश्चेत्यत्र द्वितीये भाष्योक्ता स्मृतिः । एतेनाध्यात्मगतशब्दानामन्वयव्यतिरेके विद्यमानेऽपीति न्यायविवरणांशो विवृतः । भाष्ये प्रसिद्धेरित्यस्य जीवनहेतुत्वरूपप्राणपदप्रवृत्तिनिमित्तस्य स्मृतिबलेन वायावेव प्रसिद्धेरित्यप्यर्थ उक्तो भवति । उक्तं च सुधायाम् । भाष्येऽप्यस्य सर्वस्य स्वीकारार्थं प्रसिद्धेरित्याहेति । तेनेयं प्रमेयाश्रिता शंका च भाष्यारूढैवेति ज्ञेयम् ॥ महाभोगत्वेति ॥ लिंगांतरोपलक्षणम् । उक्तमित्यंतं फलपरं चेत्युपेत्य तात्पर्यमाह ॥ प्रागुक्तानंदमयश्चेति ॥ अन्यत्रेति ॥ जडरूपप्राणवृत्त्यादावित्यर्थः । चेष्टायां बाह्यवायौ च मुख्यप्राणे च गीयते । प्राणशब्दस्त्रिषु ह्येषु मुखे मुख्यः प्रकीर्तित इति द्वितीये । न वायुक्रिये पृथगुपदेशादित्यत्र भाष्योक्तस्मृत्या हस्त-चरणश्रवणत्वगादीन्प्राणानिति भागवते प्रयोगेण लोकप्रसिध्या चेति भावः । मुख्यत्वादित्युपलक्षणम् । सुधोक्तदिशा वायुवृत्त्यादिजडं प्रति त्वमेवमभव इत्युक्त्ययोगाच्च । ओषधे त्रायस्वैनमित्यादेरप्यभिमानिपरत्वादित्यपि ध्येयम् । हेतुत्वं व्यंजयन्नत्र न चैवमिति साध्येनान्वयमाह ॥ यतोऽयमिति ॥ प्राणस्तत्त्वित्यस्यार्थः प्राणो विष्णुरेवेति ॥ श्रीलक्ष्मीपतित्वादीति ॥ यद्यपि तैत्तिरीये ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्चेत्येव पाठः । तथाप्यत्र शाखांतरस्थवाक्यान्यप्युदाहरणतया ग्राह्याणीति सूचयितुं श्रीश्च त इति शाखांतरस्थवाक्यशेषो दर्शित इति भावः । तथा च वक्ष्यति दहरनये धृतेश्चेति सूत्रे टीकायाम् । अत्र स सेतुरिति वक्तव्ये एष सेतुरित्युक्तिः शाखांतराणामप्यत्रो-पसंग्रहार्थम् । एवमन्यत्रापीति । एवं चात्र तत्समाख्यया ह्रीरपि श्रीरेवेति भावः । एतल्लिंगस्य अनुवाकांतरस्थत्वेप्यनुवाकांतरस्थप्राणनिष्ठत्वं च श्रीश्च त इति युष्म-च्छब्दनिर्दिष्टस्यैव तद्वै त्वमिति निर्देशेन ऐक्यप्रत्यभिज्ञानबलेनेति ज्ञेयम् । तत एवोक्तं

सुधायां सन्निहितवाक्ये श्रूयमाणस्य श्रीलक्ष्मीपतित्वस्येति । आदिपदेन तमेव मृत्युममृतं तमाहुस्तं भर्तारं तमु गोप्तारमाहुरिति । यस्तद्वेद ब्रह्मणैव रमत इत्यादेर्ग्रहः । इत्यादितल्लिंगादिति भाष्यस्य पूर्वप्रतिज्ञयान्वयमाह ॥ प्राण इति ॥ विष्णोरेकपत्नीकत्वप्रसिद्धेः पत्न्याविति कथमित्यतः स्थानभेदस्थरूपविशेषाभिप्रायेण तथोक्तिरित्युपेत्य स्थानभेदमाह ॥ वक्षःस्थलेति ॥ लक्ष्मीस्त्वंकस्थितेति भावः । ननु कथमेवं तत्वप्रदीपे हि अंकाश्रिता श्रीः वक्षसि लक्षणभूता लक्ष्मीरित्युक्तेरित्यतः स्वोक्तार्थे संमतिमाह ॥ इति संप्रदायविद् इति ॥ तथा चोदाहरन्ति । तस्याः श्रियः सजगतो जनको जनन्या वक्षोधिवासमकरोत्परमं विभूतेः । श्रीः स्वाः प्रजाः सकरुणेन निरीक्षणेन यत्र स्थितैधयत साधिपतींस्त्रिलोकानित्याद्यष्टमस्कंधादिस्थानि वाक्यानि । लिंगं बलवदेव स्यादित्यनुभाष्ये सौत्रैवकारस्यानुवादेन बलवदिति व्याख्यानमिति सुधोक्तदिशा सौत्रैवकारेण लिंगस्य प्राबल्यमुक्तम् । तद्व्यक्तिपरमनन्यथासिद्धलिंगैर्भगवद्विषयत्वमेवेति न्यायविवरणांशं शंकापूर्वं विवृणोति ॥ कथमिति ॥ निरवकाशत्वादिति ॥ लक्ष्म्यादिशब्दानामन्यत्राप्रयोगान्मुख्यार्थत्यागापातात् । अन्यपरत्वे नामानीतिवत् मानाभावात् नान्यत्र यौगिकतेति भावः । अत एव सुधायां श्रीलक्ष्मीपतित्वस्या (स्य मनसाप्य) प्यन्यत्राशक्यचिंतनस्य बलवत्वादित्युक्तम् । ॥ सावकाशत्वादिति ॥ वक्ष्यमाणदिशेति भावः । बाधोपपत्तेरित्यनेन प्रमाणाश्रिता शंकाऽपास्ता । प्रमेयाश्रितामपि तामनूद्याध्यात्मगैश्च प्राणाद्यैरेको मुख्यतयोदित इत्याद्यनुभाष्योक्तदिशा निराह ॥ रूढीति ॥ ईशान इति सहस्रनामसु । आदिपदेन प्राणस्य प्राण इति तलवकारे प्राणस्त्वमिति काण्वश्रुतौ प्राण बंधनं हि सोम्य मन इति छांदोग्यादौ च तत्र तत्र विष्णौ प्रयोगबाहुल्यादिति ग्राह्यम् । महायोगभागं (वं) व्यक्तीकर्तुमुक्तमनूद्य प्रेरकोऽस्यापि यद्धरिरित्यनुभाष्योक्तमाह ॥ न चेति ॥ अधीनत्वादिति ॥ पृथग्भगवद्गतत्वाच्चेत्यपि ध्येयम् ॥ श्रुतिरिति ॥ काठके इतरेण तु जीवंतीति तद्गतत्वं यस्मिन्नेताविंत्यनेन तु प्राणगतस्य तदधीनत्वमुच्यत इति ज्ञेयम् । इतरेणेत्येतच्च विष्णुपरम् । पूर्वत्र मध्ये वामनमिति वामनशब्दात् उत्तरत्र च गुह्यं ब्रह्म सनातनमिति ब्रह्मशब्दात् येन जातानि जीवंतीति समाख्यानाच्च । अत्र यद्यपि मुख्यप्राणरूपयोरेवेशाधीनत्वमुच्यते न तु तयोर्जगज्जीवनकारणत्व (स्यापि) स्य । प्रत्युत न प्राणेनेति निषेधश्च । तथापि प्राणादिदमाविरासीत्प्राणो धत्त इति पंचवृत्त्यैतत्प्रवर्तते । प्राणो वाव पंचवृत्तिरिति । उत्क्रांतप्राणान् शूलेन समासं व्यतिषंदहेत्

नैनं ब्रूयुः पितृहासीति । तथा प्राण उत्क्रमिष्यन्यथा सुहयः पड्वीशशंकून् संखिदे-देवमितरान्प्राणान्समखिददित्यादिश्रुतिभिर्यत्प्राप्तिरित्यादिस्मृतिभिश्च मुख्यप्राण-स्यापि जीवनहेतुत्वस्य प्रमितत्वेन प्राणेन स्वतंत्रेण मर्त्यो न जीवतीत्येवंरूपेण तत्स्वातंत्र्यमात्रनिरासार्थत्वादेतच्छ्रुतेः । न केवलं प्राण एव चेतनानां विधारकः किंतु विष्णुं समाश्रित्य प्राणो जीवान्बिभर्त्ययमिति काठकभाष्योक्तमहाकौर्मस्मृतौ तथैव व्याख्यानाच्च । अत एव सुधायां प्रेरकोऽस्यापीत्यत्रास्य जीवनादेः प्रेरको हरिरित्याद्यनेकार्थमभिधायोक्तम् । संवदतीमं सर्वमप्यर्थं श्रुतिर्न प्राणेन इत्येवं जातीयकेति । अत्रापि मुख्यत्वोपपादनं पूर्वत्रेवात्रानुवृत्तावधारणलब्धं बोध्यम् । मुखे मुख्य इत्युक्तिस्तु प्राण एवाकरणस्तस्मान्मुख्यस्तस्मान्मुख्य इति श्रुते-श्चक्षुरादिकरणभूतप्राणापेक्षयैव । तदुक्तमैतरेयभाष्ये । अन्यव्यपेक्षया वायौ मुख्यवृत्तिर्विधीयते । तस्मात्प्राणादिशब्दाश्च विष्णावेव हि मुख्यत इति । अत एवेति सौत्रांशार्थस्तस्मान्निरवकाशलिंगसत्त्वादिति । प्राणस्तत्त्वेत्यस्यार्थ आध्या-त्मिकेति । अध्यात्मगतशब्दानामिति न्यायविवरणोक्तेरिति भावः । प्रधानत्वात् पूर्वाक्षेपलिंगयुक्तत्वाच्च प्राणशब्दः साक्षात्सूत्र उपात्त इति भावः । यत्तु अत एवेतिसौत्रैतच्छब्देन पूर्वोक्तकारणत्वपरामर्शस्यैव स्वारस्यात्तस्य च कतमा सा देवता प्राण इति होवाच इति छांदोग्यवाक्यस्थप्राण एव श्रवणान्न तद्वै त्वं प्राण इति वाक्यं सूत्रानुगुणमिति तत्तुच्छम् । पूर्वत्र परोवरीयस्त्वादिरूपनिरवकाशलिंगस्यैव हेतूकरणादिह चात एवेति सर्वनाम्ना निरवकाशलिंगस्यैव परामर्शात् । तस्य च तैत्तिरीयवाक्येऽपि भावात् तदेव लिंगमत्रापि परामर्ष्टव्यमित्यत्र हेत्वभावात् । तद्वाक्ये पूर्वपक्षानुदयस्य चंद्रिकायां व्यक्तत्वाच्च यत्किंचिदेतत् ॥ २३ ॥ अ. ९ ॥

॥ ॐ ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॐ ॥२४॥ लोकत इत्यादि तु पूर्ववद् व्याख्येयम् । शेषोक्त्या संगतिपरत्वेन तावद्भाष्यं व्यनक्ति ॥ यो वेदेति ॥ मंत्रवर्णस्थलिंगस्य कथमानन्दमयस्थत्वमित्यतः प्रागुक्तं स्मारयति ॥ मंत्रवर्णेति ॥ तच्च गुहानिहित-मित्यादेर्ज्योतिरुक्तमित्यंतस्य व्याख्यानं तदित्यादि प्रतीयत इत्युक्तं श्रुत्यर्थोक्त्या व्यनक्ति ॥ म इति ॥ वीत्युपसर्गस्य व्यवहिताश्चेति पाणिन्युक्तेर्धातुनान्वयमुपेत्यार्थ-माह ॥ विरुद्धामिति ॥ पतयत इति स्वार्थे णिजिति मत्वोक्तं पतत इति । कंपार्थोऽ-त्यंतमिति । दूर आधीरित्यस्यैकपदत्वेऽपि दुःखंडत्वाद्दूर इत्यस्य पूर्वेणान्वयमाह ॥ अतीवेति ॥ पूर्वोक्तं हेतुत्वेनोपादायाधीरित्यादि व्याचष्टे ॥ अत इति ॥ तत्वप्रदीपे तु अत आ समंताद् दूरस्थबुद्धिरहमिति दूर आधीरित्येतदेकान्वयेनैव

व्याख्यातमिति भाति । किंस्विदित्यस्यार्थः किन्विति । नु इत्यस्यार्थ इदानीमिति । इति प्रतीयत इतीति शब्दस्य पूर्वेणान्वयः । भाष्ये तच्च गुहानिहितं ज्योतिर्हृदय आहितं यदिति ज्योतिरुक्तमित्येव वाच्ये शेषोक्तिरर्थसंगत्यर्थं वा सिद्धांतोपयोगार्थं वेति भावेन समग्रवाक्यार्थोक्तिः । तच्च ज्योतिरित्यादेर्भावमाह ॥ एतच्चेति ॥ गुहास्थं ज्योतिरग्निसूक्तस्थत्वादिना यद्यग्निरित्यर्थः । यो वेदेति वाक्यभावमाह तर्हीति । अत्रापीतिशब्दो हेतौ इति यतः अतः पूर्वाक्षेपरूपसंगतिसंभवादित्यर्थः । ज्योतिरुक्तमित्याद्युक्तिसूचितविषयाद्याह ॥ तज्ज्योतिरिति ॥ एवमवश्यनिर्णेयं ज्योतिरित्यर्थः ॥ अग्निरिति ॥ ज्योतिश्शब्दस्य तमोविरोधिमात्रवृत्तावपि इह हृदयाहितत्वलिंगात्त्वामग्ने तमसीत्यग्निश्रुतेश्च नान्यस्य संशयविषयत्वमिति भावेन भाष्योक्त्यनुरोधादग्निरित्युक्तिः ॥ प्रसिद्धिश्चेति ॥ प्राबल्याद्यविवेकेनेति ध्येयम् । एकस्य निरवकाशत्वेनान्यस्य श्रुतित्वेन च प्राबल्याभिधानात् । पूर्वपक्षादिपरत्वेनापि भाष्यं व्याचष्टे ॥ तत्रेति ॥ प्रमाणाश्रयपूर्वपक्षमाह ॥ अग्निसूक्तत्वादिति ॥ प्रसिद्धेश्चेत्येतद्धेतुं व्यावर्त्यशंकापूर्वमाह ॥ न च वान्यमिति ॥ प्रकरणात्सूक्तरूपात् ॥ बाध इति ॥ यथा द्युभ्वादिनयपूर्वपक्षे जायमानत्वलिंगेन द्वेविद्ये वेदितव्ये इति ब्रह्मप्रकरणस्य बाधस्तद्वदिति भावः ॥ अग्नावेवेति ॥ न तु विष्णावित्यर्थः । तमोविरोधिमात्रे रूढेः सत्त्वेऽपि प्रकृताशयेनैवमुक्तिः । यावतेति निपातो यस्मादित्यर्थे । तथा च श्रुत्यैव पूर्वपक्षे प्रकरणोक्तिरभ्युच्चयत्वेन । अत एव भाष्ये अग्निसूक्तत्वाच्चेति च शब्दो भिन्नक्रम इति सूचितम् । ननु ज्योतिःश्रुतिरग्निदेवतापरा चेदंतर्नयन्यायेन विष्णुपरा जडपरा चेदाकाशनयन्यायेन विष्णुपरा सेत्स्यतीति भावेन शंकते ॥ श्रुतिरिति ॥ तथा च श्रुतेः सावकाशत्वे तद्युक्तस्यापि प्रकरणस्य सावकाशतया निरवकाशलिंगेन तयोर्बाधः स्यादिति भावः । ॥ सावकाशेति ॥ सावकाशयोः श्रुतिप्रकरणयोरित्यर्थः । यद्वा उक्तदिशा श्रुतेः सावकाशत्वेऽपि इदमग्निसूक्तं न विष्णुसूक्तमित्यध्यापकप्रसिद्ध्यन्यथानुपपत्त्या सूक्तं निरवकाशम् । तथा च सावकाशत्वं श्रुतेरेव विशेषणं । अत एव कर्णादिविदूरत्वमप्यनेकवैभवातिशयेनाग्नावेव कथंचिद्योज्यम् । श्रुति प्रकरणयोर्बलवत्त्वादिति भावेन भाष्यमुपसंहरति ॥ अग्निरेवेति ॥ यो वेदेति भाष्यं फलपरमिति भावेन तत्तात्पर्योक्तिरानन्दमयत्वं चेति । ज्योतिस्त्विति सौत्रप्रतिज्ञाभागमभिप्रेत्य भाष्यं व्याचष्टे ॥ विष्णुरेवेति ॥ स हीत्यप्रेतनभाष्या-

नुरोधाद्धेतुसाध्ययोः सामानाधिकरण्याय हेतोः पक्षनिष्ठतामाह ॥ कुर्णीति ॥ सूत्रे वीत्युपसर्गस्यानुक्तिकृत्यं चंद्रिकायां व्यक्तम् । श्रुतौ पतनस्यादित्वेऽपि तस्य स्पृहिगृहिपतिदयीति निर्दिष्टस्य पतगताविवित्यस्य चुराद्यदंततया स्वार्थिकण्यंतत्वेन पतनाभिधानादित्युक्तौ कर्णादिविदूरत्वस्य स्पष्टमप्रतीतेश्चरणस्य च ज्योतिःसान्निध्यात्प्रधानमनोऽन्वितक्रियात्वात्पतनार्थस्यात्रा (त्र) प्राप्तेश्च सूत्रादौ चरणेत्युक्तिः । जन्मादिसूत्रे मात्रायामितेरित्यर्थोक्तावपि इहोपयोगितया अर्थांतरमाह ॥ मीयंत इति ॥ श्रुतिप्रकरणाभ्यां कृतपूर्वपक्षस्य कथं लिंगमात्रेणापवाद इत्यतः संदिग्धश्रुतिलिंगाभ्यामपि युक्ताभ्यामसंदिग्धयोः केवलयोरेव बलवत्त्वादिति न्यायविवरणमत्राप्याकृष्य विवृण्वँल्लिंगमुपलक्षणमुपेत्य शंकापूर्वं निर्णयमाह ॥ न चेति ॥ संदिग्धाभ्यां सावकाशाभ्यामित्यर्थात् ॥ प्रकरणबाधेति ॥ अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्य इत्यादिवक्ष्यमाणन्यायेनाग्निसूक्तमित्यादिव्यवहारः तत्तत्सूक्तप्रतिपाद्यविष्ण्वधिष्ठाननिमित्तक औपचारिकः । इदं न विष्णुसूक्तमिति प्रसिद्धिस्तु विष्ण्वादिशब्दाभावादज्ञानमूलेति । न तस्य निरवकाशत्वमिति भावः ॥ श्रुतेरिति ॥ अंतर्नयाद्युक्तन्यायादिति भावः । श्रुतेरग्नौ रूढत्वाद्विष्णावमुख्यतेत्यत आह ॥महायोगेति॥ ज्योतिःपदप्रवृत्तिनिमित्तस्य प्रकाशत्वादिरूपज्योतिष्ट्वस्य विष्णुगतत्वादन्यगतस्यापि तमेव भांतमनुभाति सर्वमित्यादिना तदधीनत्वाच्च महायोगस्य तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतमिति वाजसनेये । नारायणपरो ज्योतिरिति तैत्तिरीये विष्णुरेव ज्योतिरित्यादिचतुर्वेदशिखादिश्रुतिषु । ज्योतिषामपि तज्ज्योति स्तमसः परमुच्यते इत्यादिस्मृतिषु च प्रयोगबाहुल्येन रूढेरपि सद्भावेनेत्यर्थः ॥ अत इति ॥ निरवकाशलिंगसद्भावादिति चरणाभिधानादित्यस्यार्थः । ज्योतिस्तस्त्वित्यस्योपसंहारो विष्णुरेवेत्यादि । अत्रापिपूर्वत्रोत्तरत्रेव च सर्वसूक्तगततत्तच्छब्दोपलक्षितेति बोध्यम् । चरणाभिधानादित्यस्य तत्तत्सूक्तस्थनिरवकाशलिंगोपलक्षणत्वात् । आनंदमयत्वं चेति फलपरभाष्यतात्पर्योपसंहारः । यत्त्वत्र कश्चिदाह । चरणं हि प्रतिसंबंधिसापेक्षम् । न चेंद्रियरूपप्रतिसंबंधि सूत्रे निर्दिष्टम् । चरणशब्दस्य पादपरत्वे तु ज्योतिष एव प्रतिसंबंधित्वेनान्वयात् न दोष इति छांदोग्यवाक्यमेव सूत्रानुगुणं न त्वग्निसूक्तगतमिति । तन्न । तद्वाक्ये चंद्रिकायामनेकदोषोद्भावनात् । प्रतिसंबंधिनो विषयवाक्ये सन्निहितस्यार्थादन्वयसंभवे कंपनादित्यादाविव निर्देशस्यानपेक्षितत्वात् । चरणपदस्य पादपरत्वे पादेत्येव वाच्यत्वाच्चेति यत्किंचिदेतत् ॥ २४ ॥ अ० १० ॥

॥ ॐ छंदोभिधानात्० ॐ ॥ २५ ॥ अन्यत्रेति ॥ वर्णसमावेशरूपमंत्र इत्यर्थः। अध्याहारेण भाष्यस्योक्तार्थसूचकत्वं व्यनक्ति ॥ हृदयेति ॥ छंदोगेति ॥ तृतीयेऽध्याये ज्योतिरितीति श्रूयत इत्यन्वयः। सौत्रपदानां अर्थोऽग्रे व्यक्तः इति गायत्र्या समारंभः कृतः तस्मादित्यंतभाष्यस्यार्थ इत्युपक्रमादिति। विष्णुरित्यस्य तात्पर्यमाह ॥ इयं चेति ॥ इदमिति ॥ पुरुषे ज्योतिरित्युक्तं पूर्वोक्तज्योतिश्चेत्यर्थः। एतेन भाष्येऽस्मिन्नर्थे ज्योतिश्चेति शेष इति भावः। इति पूर्वाक्षेपसंगतिसद्भावाद् गायत्रीनिर्णयोऽवश्यापेक्षित इत्यर्थः। एतेन संगतिफलं सूचयन्निति विवृतम्। वागित्याद्यंशोक्तिरुत्तरार्था। छंदोभिधानान्नेति चेदिति सौत्रशंकाभागविवरण-परतयाऽपि भाष्यं व्यनक्ति ॥ तत्र गायत्रीति ॥ न विष्णुरिति ॥ भाष्ये गाय-त्रीति पदस्येति शेषमुपेत्यान्वयमुखेनार्थकल्पनं कृत्वा तस्मादिति हेत्वंशं व्याचष्टे ॥ रूढत्वादिति ॥ पूर्वपक्षदार्ढ्याय कथं प्रसिद्धबहुलशब्दानामन्यथार्थतेत्यनुभाष्यो-क्तिलब्धमपि हेतुं तस्मादित्यस्यार्थत्वेनोपेत्याह ॥ वाग्वा इति ॥ ज्योतिःश्रुतेर्विष्णु-परत्वस्य पूर्वमुक्तत्वेन तद्विरोधान्नात्र पूर्वपक्षोदय इत्याशंकां निराह ॥ न च ज्योतिः-श्रुत्येति ॥ तस्मादित्यस्यार्थांतरमप्याह ॥ ज्योतिःश्रुतेरेव सावकाशत्वादिति ॥ गायत्री-श्रुतेर्निरवकाशत्वादित्यप्यर्थमुपेत्य निरवकाशत्वमुपपादयति ॥ न च गायत्रीश्रुति-रिति ॥ योगस्येति ॥ गानत्राणकर्तृत्वरूपस्येत्यर्थः। प्रमाणाश्रितचोद्यमुक्त्वा प्रमेया-श्रितमपि तत् नित्यत्वादेव शब्दानां तत्स्वभावः कथं तत इत्यनुभाष्योक्तं शंका-पूर्वमाह ॥ न च गायत्र्या इति ॥ स्वातंत्र्यं तत्र मुख्यं स्यादित्युक्तेराह ॥ मुख्यत्व-मिति ॥ गायत्रीपदप्रवृत्तिनिमित्तस्य गायत्रीस्वभावत्वात्तस्या ईशाधीनत्वेन प्रवृत्ति-निमित्तस्यापि तथात्वमिति प्रवृत्तिनिमित्तस्येशाधीनत्वादौ युक्तिसूचनाय गायत्र्या इत्येवोक्तम्। तस्मादित्यस्यार्थांतरं गायत्र्या नित्यत्वादिति ॥ नित्यस्य चेति ॥ अनादेरित्यपि ध्येयम्। जन्यभूताकाशस्वभावस्य विवरत्वादेः पदप्रवृत्तिनिमित्तस्य धर्मिणा सह जन्यत्वेनेशाधीनत्वेऽपि अनादिनित्ये तदभावादिति भावः। एतेनाऽ-धिवेदगतानामपि शब्दानां नित्यत्वे विद्यमानेऽपीति न्यायविवरणांशो व्याख्यातः। इदं चोपलक्षणम्। गायति त्रायति चेति वाक्यशेषोक्तं यदर्थाभिधानरूपगान-कर्तृत्वं यच्चाध्येतॄणां पापाद्रक्षकत्वरूपत्राणकर्तृत्वं तस्यापि गायत्रीस्वभावत्वेनेश्वर-गतत्वाभावाच्चेत्यपि ध्येयम्। एवं च गायत्रीवागादिनिरूढनिरवकाशश्रुतिबला-दन्यदपि विष्णुलिंगं गायत्र्यामेव योज्यमिति भावेनोक्तार्थं सर्वं भाष्यारूढं कुर्वन्

तस्मान्न विष्णुरिति भाष्यमनूद्य फलितार्थं चाह ॥ तस्मादिति ॥ रूढत्वाद्वाक्त्वविधानाज्ज्योतिःश्रुतेः गायत्र्यां सावकाशत्वात् गायत्रीश्रुतेः विष्णावनवकाशात् गायत्रीप्रवृत्तिनिमित्तस्येशानधीनत्वादीशगतत्वाभावाच्चेत्युक्तसर्वहेतुपरामर्शः । बुद्धिस्थाशेषार्थपरामर्शित्वात्तच्छब्दस्य प्रागुक्ताशेषार्थस्य भाष्यकर्तृबुद्धिस्थत्वादिति भावः । विष्णुर्न चेन्नैरर्थक्यं गायत्रीशब्दस्य स्यादित्यतः छंदोविशेष एवेति फलितोक्तिः ॥ इदं ज्योतिरिति ॥ हृदयाहितत्वयुक्तम् । एतच्छांदोग्यस्थं पूर्वोक्तमग्निसूक्तस्थं चेत्यर्थः । एतेन तस्मादुक्तहेतुसमुदायान्न विष्णुर्गायत्री तस्माद्गायत्र्यैक्याज्ज्योतिरादिशब्दवाच्यश्च न विष्णुरिति गायत्रीज्योतिःपदाध्याहारेण चावृत्त्या च भाष्यार्थो दर्शितः॥ नासाविति ॥ (अपि तु) छंदोविशेष एवेत्यनुषंगः । तस्यानंदमयत्वं चाभिमानिद्वारेति भावः । एतेन पूर्वपक्षफलानि सूचयन्नित्यंशो विवृतः ॥ छ ॥ अग्रे व्याख्यानकरणादिदं किमित्यत आह ॥ अनुकरोतीति ॥ किंचिद्विवरणेनेति योज्यम् । यथान्यासस्य हि पुनरुच्चारणमनुकरणम् ॥ स्वपदानीति ॥ सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र पदैः सूत्रानुकारिभिः । स्वपदानि च वर्ण्यते भाष्यं भाष्यविदो विदुरित्युक्तेः । भाष्यत्वादिति भावः । नेति नञो न विष्णुरित्यनुवृत्तेनान्वये सति फलितार्थमाह ॥ विष्णुरेवेति ॥ भाष्ये हिर्यस्मादित्यर्थ इत्युपेत्याह ॥ तस्मादिति ॥ ज्योतिःशब्देनेति ॥ अत्रत्येन पूर्वतनेन चेत्यर्थः । अयं च न विष्णुर्ज्योतिरिति चेन्नेति पूर्वभाष्येण ज्योतिःशब्दाध्याहारयुतेनान्वये सति सिद्धोऽर्थः । चेतोऽर्पणार्थमित्येतद्व्यावर्त्यमाह ॥ न चेति ॥ सौत्रतथाशब्दार्थो गायत्र्यादीति ॥ वाचोग्रहणमिति ॥ वाग्वाव गायत्रीति गायत्र्या वाक्त्वोक्तिर्वाक्शब्दार्थगुणस्वरूपत्वेनोपासनार्थमेव नाभेदविधानार्थेति गायत्र्या विष्णुत्वे सापि न बाधिकेति भावेन भाष्ये आदिपदमिति भावः ॥ सूचयतीति ॥ आदिपदमिति विपरिणम्यानुषज्यत इति चंद्रिकोक्तिः । हिशब्देन सूचयतीति तु पाठो न बहुकोशेषु दृश्यत इत्याहुः । पूर्वोत्तराधिकरणविषयवाक्येषु विष्णौ प्रसिद्धविष्णुनारायणादिपदप्रयोगमकृत्वा इंद्राकाशाग्निज्योतिःप्राणादित्याक्षरादिशब्दप्रयोगस्तु तत्तच्छब्दार्थगुणस्वरूपत्वेन विष्णोरुपासनार्थमैश्वर्यादिगुणान् विष्णौ वक्तुमित्यनुसंधेयत्वं सूचयति भाष्यस्थमादिपदमित्यर्थः । अत एव भाष्ये पूर्वनये त्वामग्ने तमसीति श्रुताग्निपदोपादानेन तत्किंचिद्विवृतम् । सूत्रे भाष्ये च हिर्हेतावित्युपेत्योक्तम् ॥ श्रवणादिति ॥ तस्य चेति ॥ तन्निःसृतत्वाद्वेदानां गायकस्त्राति चाखिलम् । अतो गायत्रिनामासौ वासुदेवः परः

पुमानिति स्मृत्या अखिलवेदोच्चारयितृत्वाखिलपालयितृत्वरूपस्य छंदस्यसंभवादित्यर्थः । इति चेन्नेति पूर्वेण भाष्येणान्वयमुपेत्यार्थमाह ॥ विष्णुरेवेति ॥ या वै सेति ॥ या वै सा गायत्री इयं वाव सा येयं पृथिवी अस्यां हीदं सर्वं प्रतिष्ठितं एतामेव नातिशीयंत इति वाक्ये गायत्र्याः पृथिवीशब्दितवस्त्वभेदमुक्त्वा तस्य वस्तुनः सर्वाधारत्वं सर्वोत्तमत्वं चोच्यते । तच्च गायत्र्या विष्णुत्व एव युक्तं नान्यथेत्यर्थः । एतेन पृथिव्यादिशब्दार्थोऽपि लिंगबलाद्विष्णुरूपमेवेति सूचितम् । एवं च पूर्वपक्ष एव पृथिव्यादितादात्म्यं बाधकम् । न सिद्धांत इति भावः । अत एव स्मृतौ सर्वलोकाभिधो ह्यसावित्यंशोक्तिः । स्मृत्युक्तिमात्रेण कथमुक्तशंकानिरास इत्यतस्तद्धरेरेवेत्यनुव्याख्यानस्य तद्गायत्रीपदं हरेरेव वाचकं तत् गायत्रीपदप्रवृत्तिनिमित्तं हरेरेव तत् अन्यगतं च प्रवृत्तिनिमित्तं हरेरेवाधीनमिति सुधोक्तदिशाऽर्थत्रयमुपेत्य तत्रोक्तं व्यंजयन् स्मृत्युदाहर्तुर्भावमाह ॥ गायत्रीश्रुतेरिति ॥ श्रुत्युक्तेति ॥ गायति त्रायति चेति श्रुत्युक्तेत्यर्थः । गायत्रीपदप्रवृत्तिनिमित्तस्य गायत्रीस्वभावत्वात् तस्या ईशाधीनत्वे तस्यापि तत्सिद्ध्यतीति गायत्र्या इत्येवोक्तं अधिवेदगतानामपि शब्दानां भगवद्विषयत्वमेवानन्यथासिद्धलिंगैरिति न्यायविवरणांशाभिप्रायमाह ॥ लिंगस्येति ॥ बाधेति ॥ संदिग्धश्रुतिलिंगाभ्यां युक्ताभ्यामन्यसंदिग्धयोः केवलयोरेव बलवत्त्वादित्यन्यत्रोक्तेरिति भावः । अत्र यद्यपि बाहुल्याच्छ्रुतिलिंगयोरित्यनुभाष्यसुधयोरुक्तदिशा अतो ज्यायांश्च पुरुषः यद्वै तद्ब्रह्म एतामेव ब्रह्मोपनिषदं वेदेति पुरुषब्रह्मश्रुतयः प्रागुक्तलिंगानि चेति लिंगबाहुल्यमस्ति निर्णायकं तथाप्यनन्यथासिद्धलिंगैर्भगवद्विषयत्वमेवेत्युक्तिस्वारस्यानुरोधेन लिंगस्य निरवकाशतयैव निर्णयः कृतः । न तु श्रुतिलिंगबाहुल्येन असंदिग्धयोः केवलयोरेव बलवत्त्वादित्युक्तेः । तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुष इत्यादिशब्दसहितलिंगैश्चेति न्यायविवरणोक्तिरभ्युच्चयत्वेनेति भावः । अत्रानुभाष्ये तादृशत्वाच्च तच्छ्रुतेरिति युक्तेरेवोक्तत्वात्समयपादीयानुभाष्योक्तां श्रुतिं स्वयमाह ॥ स्वभावेति ॥ उक्तं च गीताभाष्ये अनादौ च तत्सिद्धं द्रव्यं कर्म चेत्यादाविति द्वितीये । कर्माणि धर्माधर्मव्यक्तयः क्रियापरिस्पंदः श्रुतिर्वेदः अस्मिन्नर्थे तादृशत्वाच्च तच्छ्रुतेरित्यनुभाष्यसुधयोरुक्ता युक्तिरपि । चंद्रिकायां अनादीनां गुणादीनां यथा गुण्यादितंत्रता । तथाणादिश्रुतेरस्तु क्षेमायेश्वरतंत्रता इत्यादिना विवृता । अत्र वेदस्यानादिनित्यत्वं नाम पुराणादेरिवानियतानुपूर्वीकत्वाभावादिरूपं ध्येयम् । आम्नायोऽनन्यथापाठादिति स्मृतेः । सर्वज्ञत्वादीश्वरस्य तद्बुद्धौ सर्वदा प्रतीयमानत्वादिति तत्वनिर्णयोक्तरीत्या विष्णुबुद्धिगत-

त्वमपेक्ष्य नित्या वेदा इत्यादि तत्वसंख्यानटीकायां नित्यत्वं नाम कूटस्थतया आर्धतशून्यत्वमित्युक्तावपि नित्या वेदाः समस्ताश्च शाश्वता विष्णुबुद्धिगा इत्येतत्तत्वनिर्णयटीकायां न हि वयं वेदस्य कूटस्थनित्यतां ब्रूम इति क्रमस्य कृतकत्वेऽपीति चोक्त्या नित्यविभूनां वर्णानां उच्चारणाधीनक्रमविशेषविशिष्टानामेव वेदत्वेन वर्णादिवन्मुख्यतोऽनादिनित्यत्वाभावात् । भाष्ये स्मृतिशेषोक्तेः फलमाह ॥ अत्रदेवलोकेति ॥ पूर्वनयवाक्यस्थाग्नीत्यर्थः । पृथिव्यादीत्यादिपदेन ज्योतिःशब्दो वांतर्नयोक्तेंद्रादिशब्दो वा ग्राह्यः ॥ २५ ॥

॥ ॐ भूतादिपादव्यप० ॐ ॥ २६ ॥ समर्थयदिति ॥ अर्थ याच्ञायामिति चौरादिकस्यात्मनेपदित्वेन समर्थयमानं सूत्रमिति वक्तव्येऽपि चक्षिङ्व्यक्तायां वाचीत्यस्यानुदात्तत्वेन आत्मनेपदसिद्धौ ङित्वोक्तेरनुदात्ते त्वनिबंधनं कार्यमनित्यमिति ज्ञापनार्थं प्रार्थयंति शयनोत्थितं प्रिया इति रघुवंशादौ प्रयोगश्चेत्यादेः धातुवृत्तावेवोक्त्या समर्थयदिति साधु । एवमग्रेऽपि । साधयदिति क्वचित्पाठः । तदा तु न क्लेशः । भाष्योक्तमंत्रस्य गायत्रीविषयत्वसूचनाय संगतिमाह ॥ सैषेति ॥ ॥ षड्विधत्वमिति ॥ गायत्री वा इति इदं सर्वं भूतमिति वाग्वै गायत्रीति येयं पृथिवीति यदिदमस्मिन्शरीरमिति यदिदमस्मिन्हृदयमिति गायत्रीभूतवाक्पृथिवीशरीरहृदयभेदेन गायत्रीशब्दितस्य वस्तुनः स्वात्मना सहोक्तषाड्विध्यमनूद्येत्यर्थः । अनेन श्रुतौ सैषा षड्विधा गायत्री वक्ष्यमाणदिशा चतुष्पदेति योजना न तु परमत इव भूतपृथिवीशरीरहृदयरूपचतुष्पदेत्यनुवाद इति सूचितम् । इतिशब्दांतभाष्यस्यार्थोक्तिपूर्वं सौत्रैवंशब्दार्थविवरणपरत्वं तस्य स्फोरयन् सूत्रेणान्वयमाह ॥ अस्येत्यादिना ॥ इत्यंतभाष्यस्यानुवादपूर्वं तद्व्याख्येयं सौत्रैवंपदमनुवदति ॥ इत्येवमिति ॥ एतेन सौत्रैवंशब्दो यथान्यासतया गायत्री विष्णुर्भवेदिति प्रतिज्ञार्पकः सन्नपि व्यपदेशे प्रकारार्पकतयाप्येवंभूतादीति हेतुनाप्यन्वेतीति दर्शितम् । तथा चायमर्थः । एवं तावानस्य महिमेति मंत्रोक्तप्रकारेण भूतादिपादव्यपदेशादेवं गायत्री विष्णुर्भवेदिति । यथा त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्चेत्यत्रैवंशब्दस्त्रयाणां मध्ये प्रधानस्योपन्यासेन इति वक्तुं उपन्यासप्रकारोक्त्यर्थः तथाऽत्रापि पराभिप्रेतभूतपृथिव्यादिपदोपदेशव्यावृत्त्यर्थ इति ॥ व्यपदेशाच्चेति ॥ न केवलं गानत्राणकर्तृत्वश्रवणादिति चार्थः । उपपत्तेरित्येतद्भूतादिपादत्वरूपलिंगस्य निरवकाशत्वोपपादकमिति व्याकरिष्यन् व्यपदेशाच्चेति विच्छिद्य व्याचख्यौ । उपपत्तेरित्युक्तिलब्धमाह ॥ अन्यत्रानुपपत्तेश्चेति ॥ भिन्नं चेत्यंतभाष्यग्रहणाय सुवर्णमितीति प्रतीकमनुपादाय सुवर्णमित्यादी-

त्युक्तम् । शंकाबीजं विघटयन्नुक्तशंकानिरासकं पादइत्यादिवाक्यं तावद्व्याचष्टे ॥ नायमिति ॥ भिन्नमेवेति ॥ भाष्ये भिन्नं चेति चोऽवधारण इति भावः । विश्व-मिति शेषः । एकदेशपरिमितमित्यस्यार्थस्तत्पादेति । विष्णुपादेत्यर्थः । पाद इतीत्यस्यार्थः पादतयेति । उच्यत इति शेषः । अत इति फलोक्तिः । तर्हि भाष्ये पादपरिमित इत्यनुक्त्वा एकदेशेति कस्मादुक्तं इत्यतः तद्व्यावर्त्यमाह ॥ तर्हीति ॥ तत्र हेतुतया पाद इत्येकदेशपरिमितमित्येतदेव वाक्यं व्याचष्टे ॥ यतोऽस्येति ॥ पादोऽस्येति श्रुतावित्यर्थः । विराजमित्यस्यार्थो ब्रह्मणः शरीरमिति । अमृतस्य मुक्तैः । कलां एकदेशपरिमिताम् । पादपदस्याऽऽवृत्त्या तां कलां पादमाचक्षत इत्यस्य पर्यव-सितार्थं वदन् कर्त्राकांक्षां पूरयति ॥ पादेति ॥ सेति शेषः । कलेत्यर्थः । पादमित्य-स्यार्थः चतुर्भागसाम्यमिति । वक्ष्यति च सूत्रकार एव बुद्ध्यर्थःपादवदिति तृतीयेऽ-ध्याये पाद इत्युक्तिर्बुद्ध्यारोहार्थेति । सौत्रचशब्दस्यार्थांतरमुपेत्य स हीत्यादिभाष्यं प्रवृत्तमिति भावेनाऽऽह ॥ न केवलमिति ॥ अन्येति ॥ पुरुषपशुप्रकरण इत्यर्थः । यथा-षट्प्रश्ने प्राणप्रकरणे हृदि ह्येष आत्मेति जीवश्रुतिः । यथा वा काण्वश्रुतौ नैवेह किंचनेति मृत्युप्रकरणे स एव प्राणस्त्रेधा विहित इति प्राणश्रुतिस्तथेति भावः ॥ पृथग्युक्तिरिति ॥ न केवलं भूतादिपादव्यपदेशात् किंतु गायत्र्याः प्रतिज्ञात-चतुष्पादत्वस्य पुरुषसूक्तमंत्रेणोपादानेन पुरुषसूक्तोक्तत्वाच्च एवं गायत्री विष्णुरिति भावेन तस्य विष्णुरिति भावेन तस्य विष्णुपरत्वसमर्थनपरं स हीति भाष्य-मित्यर्थः ॥ २६ ॥

॥ ॐ उपदेशभेदात्० ॐ ॥ २७ ॥ उक्तमाक्षिप्येत्युक्तं व्यंजयन्भाष्यं व्याचष्टे ॥ यदुक्तमिति ॥ उभयस्मिन्नित्येतदुभयत्रेत्युक्तम् । तद्व्यनक्ति ॥ सप्तमीति॥ सप्तम्यंतपंचम्यंतपदघटितवाक्ययोरित्यर्थः । लोकत्रयविवक्षायां परतो लक्षयोज-नात् । सर्वं द्यौरिति विज्ञेयं ततस्ते दिवि संस्थिताः । दिवःपरश्च भगवान्सप्त-लोकविवक्षयेति छांदोग्यभाष्यदिशा व्याचष्टे ॥ भूरिति ॥ द्युत्वादिति ॥ ननु द्वितीयस्कंधतात्पर्ये षष्ठाध्याये अनंतासनवैकुंठनारायणपुराणि तु । त्रीणि धामानि विष्णोर्वै त्रिलोकाद्बहिरेव हि इति कथं बाह्यत्वोक्तिः । उच्यते । भुवः स्वर्गश्च-कोटचैव योजनानां प्रविस्तृतावित्युक्तेः । ततो बहिर्देशस्थत्वेनेति । विस्तृतमेतत् चंद्रिकाप्रकाशे ॥ सप्तेति ॥ भूर्भुवःसुवर्महर्जनस्तपःसत्यमिति सप्तेत्यर्थः ॥ द्युत्वादिति ॥ पृथिव्यां द्यौर्महामेरुराकाशे सूर्यमंडलम् । दिवींद्रसदनं चैव तत्परे तु दिवः पर इति तद्भाष्योक्तेरिति भावः । त्रिलोकविवक्षायां मेर्वादिपरत्वेन द्युपरत्वसिद्धा-

वपि वैकुंठस्य सर्वद्युपरत्वसिद्धये सप्तलोकविवक्षोक्तिः । द्व्यात्मकेभ्यश्च सर्वेभ्यो वैकुंठश्चोच्च उच्यते । इति तद्भाष्योक्तिः । विशेषस्तु चंद्रिकायाम् । सर्वतः-पृष्ठविश्वतःपृष्ठपदयोरपौनरुक्त्याय तद्भाष्यानुरोधेनार्थभेदमाह ॥ एवमिति ॥ ॥ तस्मादिति ॥ गानत्राणकर्तृत्वादिनिरवकाशभगवल्लिंगानां भावात् । गायत्रीप-दयोगरूढयोर्विष्णौ भावाच्चेत्यर्थः । अधिवेदगतोष्णिग्बृहत्यनुष्टुबाद्यशेषनामोपलक्ष-कगायत्रीशब्दवाच्य इति प्रतिज्ञार्थो ध्येयः । सूत्रे गायत्रीनाम्नः साक्षादनुपादानात् टीकायामेवमनुक्तिः । उक्तं च तत्वप्रदीपे । सर्वाधिवेदोपलक्षणार्थो गायत्रीशब्द इति । विष्णौ गायत्रीत्यादिस्त्रीलिंगं तु प्रकृतिश्चेति वक्ष्यमाणन्यायेनोपपद्यत इति भावः ॥ स एवेति ॥ तस्मादित्यनुवर्तते । तस्य च गायत्रीज्योतिषोरेकार्थत्वेन द्युस्थत्वदिवःपरत्वविरोधाभावादिति सर्वसूत्रार्थोपसंहारः ॥ ज्योतिरिति ॥ अत्रत्यं पूर्वोक्तसूक्तस्थं चेत्यर्थः । सूक्तस्थस्य चक्षुराद्यगोचरत्वोक्तावपि इह दृष्टत्वश्रुतत्वो-क्तिः सुधोक्तदिशा अधिष्ठानादिद्वारोपपन्नेति भावः । आनंदमयश्चेति फलोक्तिः । यदत्राह कश्चिद्रामानुजीयः । छंदःसूत्रे चेदिति शंकाश्रवणान्नाधिकरणांतरमुचितमिति । तन्न । भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्यादौ त्वयापि तथात्वोपगमात् । यदपि तथाशब्दस्य छंदःसाधर्म्यमेवार्थः स्वरसो न गायत्रीशब्दार्थत्वरूपोऽर्थ इति तदपि न त्वदर्थस्य चंद्रिकायां निरासात् । तथा हि दर्शनमिति (सूत्रे श्रुतिशेषोक्ति) सूत्रशेषोक्ति-परत्वेन तथाशब्दस्वारस्यस्य टीकायां व्यक्तत्वाच्च । निगदादिति पाठोऽपपाठः । निगमादित्येव सुपाठ इति प्रजल्पनं तवार्वाचीनस्य निर्बीजम् । चेतोऽर्पणाय निगद इति विग्रहो न युक्तः । प्रकृतिविकारभावाभावादित्यप्यबद्धं सिद्धे शब्दार्थसंबंधे लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शास्त्रेण धर्मनियम इत्यत्र महाभाष्ये पस्पशग्रंथे धर्माय नियम इति विग्रहस्य दर्शितत्वात् । यदपि तथाहि दर्शनमित्यस्य लिंगोक्तिपरत्वे लिंगादित्येव निर्देशः स्यादिति तदपि न । बाहुल्याच्छ्रुतिलिंगयोरित्यनुभाष्यसुधादावुक्तदिशा अतो ज्यायांश्च पूरुषः । यद्वै तद्ब्रह्म एतामेव ब्रह्मोपनिषदमित्यादिब्रह्मशब्दादिप्र-दर्शकानेकवाक्योपादानाय गायत्रीपदप्रवृत्तिनिमित्तप्रदर्शनाय च तथाहि दर्शनमिति निर्देशात् । लिंगादित्यादिनिर्देशे च तदलाभात् । यदपि गायत्र्या विष्णुत्वे चतुष्प-देत्ययुक्तं टावृचीत्युक्तत्वादिति तदपि न । बहुश्रुतिलिंगादिबलेन विष्णुत्वे सिद्धे शब्दनिर्वाहस्य कथंचित्कार्यत्वात् । पादोन्यतरस्यामित्यत्र ङीबभावपक्षे हलंताद्वेति टापि सति पदादेशे चतुष्पदेत्युपपत्तेः । एवमन्यदपि तदीयं दुर्वचनं दूरीकार्यम् ॥ २७ ॥ अ०-११ ॥

॥ ॐ प्राणस्तथानुगमात् ॐ ॥ २८ ॥ अन्यत्रप्रसिद्धेति ॥ यद्यप्याकाशोऽर्थांतरत्वादित्यत्राकाशशब्दस्येव प्राणशब्दस्याप्यत एव प्राण इत्यत्रोक्तन्यायेन विष्णावपि प्रयोगादुभयत्रप्रसिद्धता भाति। तथापि प्राचीनप्राणस्याप्यत्र पूर्वपक्षे विष्णुत्वाक्षेपेण तत्र विष्णौ प्रयोगस्यासंप्रतिपत्तेः लोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धेत्युक्तम् । शेषं पूर्ववत् । संगतीत्युक्त्यैव फलमपि लब्धमिति पूर्वपक्षतत्फलानीत्यनुक्त्वा पूर्वपक्षानित्येवोक्तम्। इत्यंतभाष्यं संगतिपरत्वेन तावदाकांक्षितपूर्त्या व्याचष्टे ॥ तद्वे त्वमिति ॥ इत्यत्रेत्यस्यार्थो बहुस्थलेष्विति । भाष्ये ता इति प्रतीकग्रहणमिति भावेनारभ्येत्युक्तम् । प्राणः श्रूयत इत्युक्त्या भाष्ये श्रुतस्य प्राणस्येति श्रुतपदशेषः सूचितः । प्राणस्येत्यादेरर्थस्तत्स्येति ॥ अन्यत्व इति ॥ वक्ष्यमाणयुक्त्या वाय्वादित्व इत्यर्थः । उक्तमित्यंतस्य तात्पर्यं प्राचीनोऽपीति ॥ शंकेति ॥ अत्र प्रबलानेकान्यप्रापकसत्त्वेन प्राणस्यान्यत्वनिश्चयेऽपि न प्राचीनस्य स युक्तः । तत्र प्रबलान्यलिंगानामभावात् प्रत्युत श्रीपतित्वादिविपरीतलिंगमेव अस्तीति शंकेत्येवोक्तम् । तावता प्राचीन निर्णयाक्षेपमात्रेण फलवत्वसंभवात् ॥ इत्ययमिति ॥ इति संगतित्वादित्यर्थः ॥ पूर्वोक्तन्याय इति ॥ महायोगसिद्धरूढिसत्वाद्विष्णुवाची प्राणशब्द इत्युक्तन्याय इत्यर्थः । तदेव भाष्यं पूर्वपक्षादिपरतयापि व्यनक्ति ॥ तत्रेत्यादिना ॥ प्राणस्य विष्णुत्वं न युज्य(विद्य)त इत्यस्यार्थः तत्र न प्राणो विष्णुरिति । एवं संदेहे सतीत्यर्थः । विष्णुर्न चेन्निरर्थकः प्राणशब्दः स्यादित्यत उक्तं किंतु वाय्वादिरेवेति । वाग्विद्रजीवा इत्यर्थः । इंद्रियैरित्यादिभाष्यार्थमाह एतदिति । अत एव भाष्ये चक्षुः श्रोत्रं मनो वागित्यंश उदाहृतः ॥ न चैतदिति ॥ नीचैः चक्षुरादिभिः सह गणितत्वस्य सर्वोत्तमेऽनुपपत्तेरिति भावः ॥ उपपद्यत इति ॥ मुख्यस्य सर्वेंद्रियस्वामित्वादिंद्रस्य हस्ताधिष्ठातुरिंद्रियत्वाज्जीवस्य च इंद्रियजन्यफलाश्रयत्वादिति सुधोक्तदिशेति भावः । एतेन सिद्धान्ते श्रुतिलिंगबाहुल्येऽपि तेषामेकेनापि निरवकाशेन वाय्वादावेव सावकाशयितव्यत्वं तयोःस्वभावो बलवानित्युक्तेरिति सूचितम् । एवं सिद्धेऽपि पूर्वपक्षेऽनुभाष्यादौ श्रुतिलिंगबाहुल्योक्तिः पूर्वपक्षदार्ढ्यायेति भाष्याभिप्राय इति भावः ॥ अत इति ॥ निरवकाशलिंगादित्यर्थः । यद्वा अत इत्यस्य व्याख्या तेषामित्यादि । प्राणो विष्णुरित्युक्तमित्यस्य तात्पर्यं प्राचीनप्राण इति । अन्य इत्यन्वयः । संदेहे उपसंहारे चान्य इत्युक्त्या तेषामन्यतमोऽयमेवेत्यनिर्णयेऽप्यन्यत्वेनावधारणं संभवतीति न संदेहात्पूर्वपक्षस्याविशेष इति भावः । अन्य एवेत्यवधारणं

तु प्रकृतप्राणबुध्या न तु प्राचीनप्राणबुध्या । तस्य विष्णवेकनिष्ठश्रीपतित्वादि-लिंगेनान्य एवेति निर्णयायोगात् । प्रागुक्तशंकापदविरोधाच्च । यद्वा वक्ष्यमाण-दिशा प्राणसंवादोत्क्रमणप्रवेशादीनां बहुत्वाच्छ्रुत्यनुगृहीतत्वात्साक्षात्प्राणविशेषण-त्वाच्च । श्रीपतित्वादिलिंगानां तु वैपरीत्यात् तत्राप्यन्य एवेति निर्धारणं युक्तम् । पूर्वं शंकेत्युक्तिः अभ्युपगमवादेन इति भावः ॥ अत इतीति ॥ अतोऽन्यप्राप्तिसद्भा-वादाह प्राणस्य विष्णुत्वं सूत्रकार इत्यर्थो भाष्यस्य प्रागुक्तदिशा सुज्ञान इति नोक्तः । एवमग्रेऽपि । सौत्रप्रतिज्ञाहेत्वोरर्थोक्तिपरभाष्यं व्युत्क्रमेण व्याख्याति ॥ तद्धै त्वमिति ॥ अपिपदार्थव्यक्तिरियम् । विष्णुमेवेत्यादिवक्ष्यमाणस्मृत्यनुरोधेन लिंगानि निष्कर्षयति ॥ तं देवा इति ॥ लिंगस्य प्राणस्थताभिव्यक्त्यैतं प्राणमिति व्याख्या तस्माच्छ्रुत्वा परं ब्रह्म देवा नारायणाभिधम् । शिष्यप्रशिष्यादिषु च तेऽनयन्वायुनोदितमिति तद्भाष्योक्तेराह ॥ शिष्येति ॥ प्रेत्यस्यार्थस्सम्यगिति ॥ प्राणस्य भूतित्वेनेति ॥ भाष्ये तं भूतिरिति देवा इत्येव वाच्ये स एषोऽसु सप्राण इति पूर्वांशोक्तिः तमिति परामृश्यमानं दर्शयितुमिति सूचितम् । ता वा एता इति श्रुत्यर्थं तु ज्योतिरुपक्रमादित्यत्र वक्ष्यति । भाष्ये प्राणऋच इत्येव विद्यादित्यं-शोक्तिरपि ऋचस्तु विशेषत इंद्रादिनामवतो विष्णोर्गुणानल्पज्ञानिनामपि प्रकाशयं-तीति प्राणो नारायण एवेति विद्यादिति तद्भाष्योक्तदिशा ऋचां तन्निष्ठत्वात्तदा-रण्यकस्यापि तन्निष्ठत्वस्य द्योतनायेत्याहुः। तदयमिति तच्छब्दपरामृष्टं दर्शयितुं पूर्वांशमाह ॥ अथ देवरथ इति ॥ देवस्य विष्णो रथः देवरथः वाग्देवतोमोद्धरण-हेतुरज्जुः । श्रोत्रदेवते चंद्ररोहिण्यौ पार्श्वस्थाश्वौ चक्षुर्देवते सूर्यतद्भार्ये युगवाहक-पुरःस्थितावश्वौ । मनो रुद्रः । संगृहीता प्रागुक्ताया उद्धेरित्यर्थः ॥ स चासाविति ॥ सुप्सुपेति समासः । तेन लिंगोपपत्तिरिति भावः । कर्मकारकलाभाय भिन्नं पदं मत्वाऽऽह ॥ तदितीति ॥ विष्णुर्वायुश्च तं रथं प्रकृष्टानंदरूपत्वात्प्राणाख्यावधि-तिष्ठत इत्यैतरेयभाष्योक्तेस्तदित्यस्य तमित्यर्थं मत्वाह ॥ लिंगव्यत्ययो वेति ॥ बाहुल्ये श्रुतिलिंगयोः । अन्यस्य मुख्यवाच्यत्वं नेत्यनुव्याख्यानुरोधेन तात्पर्यमाह ॥ लिंगेनेति ॥ इंद्रियैः सहाभिधानादित्युक्तलिंगेनेत्यर्थः ॥ लिंगबाहुल्येति ॥ एतल्लिंगानामेवोक्तिस्तु वक्ष्यमाणस्मृतिगृहीतत्वादिति भावः ॥ यदाहुरिति ॥ विष्णुतत्त्वनिर्णयोक्तब्रह्मतर्कवचनकर्तार इत्यर्थः ॥तयोरिति ॥ पूर्वोक्तस्य उत्तरार्धमेतत् । आदिपदेन निरवकाशत्वग्रहः ॥ अनन्यथासिद्धतां चेति ॥ न केवलं बाहुल्य-

मिति चार्थः । स्मृतावधारणोक्त्यैतल्लाभ इति भावेन विष्णुमेवेत्यंतप्रतीकोक्तिः । कथं तावतोक्तशंकानिरास इत्यतस्तात्पर्यमाह ॥ एकेति ॥ निरवकाशत्वप्रकारेणेत्यर्थः ॥ प्रकारद्वयेनेति ॥ बहुत्वनिरवकाशत्वरूपप्रकारद्वयेनेत्यर्थः । अत्रगस्य हि । विष्णोरेव तु लिंगानि प्राणस्थानि तु सर्वश इत्याद्यनुभाष्ये । न च अनन्यथा सिद्धत्वमन्यश्रुतिलिंगादेः इत्यादिन्यायविवरणे च शास्त्रदृष्टिसूत्रदिशा सावकाशत्वोक्तेः तदनुरोधेन भाष्यभावमाह ॥ अभ्युपेत्य चेति ॥ इंद्रियैः सह गणितत्वरूपपूर्वपक्षलिंगस्य निरवकाशत्वमभ्युपेत्येदं विष्णुलिंगानां बाहुल्यं निरवकाशत्वं चेत्यर्थः । अन्यथा एकस्य निरवकाशत्वोक्तौ वा तदनुक्तावपि सावकाशलिंगबाहुल्येन वा सावकाशैकलिंगबाधकसंभवात् तद्बाहुल्यं तन्निरवकाशत्वं च न वाच्यमिति भावः । यावता यत इत्यर्थः । भाष्ये पूर्वमेवेत्यादिश्रुतिलिंगानुगमादित्यनुक्त्वा पृथग्ब्रह्मशब्दानुगमाच्चेत्युक्तिरभ्युच्चयत्वाभिप्रायेणेति मत्वाऽऽह ॥ यद्वा प्रकारद्वयेनेति ॥ एकत्वसावकाशत्वरूपप्रकारद्वयेनेत्यर्थः । एतेनान्यत्रोक्तदिशा पूर्वपक्षे श्रुत्यादिबाहुल्येऽपि तेषां सावकाशत्वात् निरवकाशानेकश्रुत्यादिभिः बाध इत्यपि सूचितं ध्येयम् । तेषां सावकाशत्वं चाग्रे व्यक्तम् ॥ २८ ॥

॥ ॐ न वक्तुरात्मोपदेशात्० ॐ ॥२९॥ तदयुक्तमिति ॥ तेन सूत्रे प्राणो विष्णुरित्यनुवर्त्य नञाऽन्वयः कार्यः । इंद्र एवेति भाष्यं फलितार्थमिति भावः । इंद्रस्य प्राणत्वेनोपदेशे असांगत्यनिरासाय तस्येंद्रवाक्यत्वस्फोरणाय च पूर्ववाक्यमाह ॥ तमिति ॥ तं विश्वामित्रम् । प्रियं धाम स्वलोकं उपागाः प्राप्तोऽभूः । शस्त्रशंसनेन धामप्राप्तिहेतुप्रसादं लब्धवानभूरित्यर्थः । अनन्यथासिद्धत्वमन्यश्रुतिलिंगादेरिति न्यायविवरणोक्तमिन्द्रश्रुतेर्निरवकाशत्वमिंद्र एवेति भाष्ये अवधारणसूचितमाह ॥ न चायमिति ॥ न चास्येति च ॥ सावकाशत्वं वेति ॥ सावकाशत्वं हि विरोचनं प्रति विरिंचेनेवेन्द्रेण विश्वामित्रं प्रति प्राणो वाऽहमिति वंचनार्थमुक्तत्वेन वा वास्तवत्वेऽपि अंतर्याम्यपेक्षया वा । नाद्यः । वक्तुरित्युक्तेर्विशिष्टशस्त्रशंसितुर्विश्वामित्रस्य नेन्द्रोऽन्यथोपदेष्टुमर्हतीति सुधोक्त्या बृहतीसहस्रवक्तुर्विश्वामित्रस्येंद्रेण वंचनकरणायोगात् । नांत्यः । मंचाः क्रोशंतीत्यत्र मंचपदस्य मंचस्थपुरुषेष्विव लक्षणाप्रसंगात् । न च मुख्ये संभवति सा युक्तेति भावः । न प्राणो विष्णुः किंत्विन्द्र एवाऽऽत्मोपदेशादिति शंकायां सूत्रशेषेण न साक्षादुत्तरं लगतीत्यतस्तदुत्तरत्वेनेति चेन्नेत्यनंतरं पूर्वसूत्रादनुगमादिति हेतुमनुवर्त्यार्थमाह

॥ नेंद्रोऽयमिति ॥ बहुत्वनिरवकाशत्वादेः सत्त्वात्प्रबलतमेत्युक्तम् । सूत्रे अध्याहृत्य वाऽनुवृत्त्य वा उक्तस्य भाष्यस्थनञः प्राणो नेंद्रः किंतु विष्णुरेव अनुगमादित्येकोऽर्थ उक्तः । उपदेशविरोधो न इत्यर्थांतरं चोक्त्वा तत्र हेतुत्वेन सूत्रखंडभाष्यस्यार्थमाह ॥ नैतदस्तीत्यादिना ॥ हिशब्दार्थो यतः इति । अस्मिन्निति सौत्रपदानुवादोऽत्रेति भाष्यस्थपदं च विवृतं ध्येयम् । प्राणस्त्वमित्यतः पूर्व किंचिदुपस्करोति ॥ स्वस्थितस्येति ॥ अध्यात्मसंबंधभूमेत्यस्य प्रतिपदं भाष्ये बह्वित्यादि । तस्यार्थो बहुदेहेति । देहा इव देहाः इंद्रविश्वामित्रादिचेतनाः तत्संबन्धः । फलितार्थमाह ॥ सर्वगतत्वमेवेति ॥ एतेन सूत्रेऽधिकात्मनः परमात्मनोऽध्यात्मसंबन्धभूमा देहसंबंधबाहुल्यमित्यर्थः सूचितः । अध्यात्मसंबंधशब्देनावेशो हि विष्णोरिन्द्रे विवक्षितः इति अधिकात्मनः परमात्मनः संबंधो हि अध्यात्मसंबंध इति चैतरेयभाष्यदिशा बह्वित्यादिभाष्यमन्यथाऽपि व्याचष्टे ॥ अथवेति ॥ अस्मिन्निति सूत्रस्थस्य प्रतिपदं भाष्ये अत्रेति । तदनुवादेन अर्थोक्तिरत्रेंद्र इति तत्र हेतुतयापि तदेव समग्रं भाष्यं योजयति ॥ कुत इति ॥ अध्यात्मत्वेनात्मनो जीवानधिकृत्य वर्तमानत्वेनांतर्यामित्वेनेति यावत् । फलितार्थः सर्वगततयेति । अंतर्यामित्वेनोक्तेर्विद्यमानत्वमेव कुतः यज्जीवविशेषे न युक्तमित्यत इंद्रं तु जानात्येव विश्वामित्रः इत्यैतरेयभाष्योक्तं विपक्षे बाधकं तावदाह ॥ अन्यथेति ॥ स्वापेक्षयोपदेशपक्ष इत्यर्थः । एतदर्थं च प्राक् टीकायां वाक्यशेषोद्धार इति भावः । विशेषज्ञानार्थमस्तु प्रश्नः इत्यतः संभवे वेति पूर्वपक्षेऽपि विश्वामित्रादेः प्राणत्वाभावादिति भावः । सूत्रे भूमपदं द्वितीयव्याख्यानपरं ध्येयम् । अत्र प्राणस्यांतर्यामित्वेनोक्तिरित्येतन्न केवलं विपक्षे बाधकाज्ज्ञायते । किंतु वाक्ययोजनासामंजस्याच्च ज्ञायत इति भावेनाह ॥ अस्मत्पक्षे त्विति ॥ यद्वा । अयं च दोषो भवतामपि सम इत्यत आह ॥ अस्मत्पक्षे त्विति ॥ अहमितीति ॥ तर्हि प्राणो वा मयि अस्तीति स्यादिति तु निरसिष्यत इति भावः ॥उत्तर इति ॥ प्राणस्त्वमित्यादिरित्यर्थः । अत्र यद्यपि ऐतरेयभाष्ये 'त्वां जानीयामिति प्रश्नं विश्वामित्रस्य कुर्वतः । अभिप्रायद्वयं ह्यस्ति शक्राविष्टो न चापरः । हरेति तु मे तर्कस्तेजोबाहुल्यतोऽजनि । तस्य तर्कस्य सत्यत्वं ज्ञातव्यं प्रथमं मम । द्वितीयं यदि विष्णुः स्याज्ज्ञातव्यो मे विशेषतः । इत्यभिप्रायमस्यैव ज्ञात्वा विष्णुः सनातनः । अभिप्रायद्वयस्यापि परिहारं हरिर्ददौ । प्राणो वाऽहमित्यादिनामसंदर्भमुक्तवान् । विशेषज्ञानसिद्ध्यर्थं नाम्ना मुक्तिः परात्मनः । इंद्राविष्टः कोऽयमिति शंकानुत्यर्थमेव च । तपन्नेवास्मी

इत्यवदत्तपंतं वेद सोऽपि हीति । तथा 'अहेयत्वादहंनामास्म्यसनान्मनुतेरपी'त्यादिस्मृतौ न च प्राणो वाऽहमस्म्यृष इत्यादावस्म्यादिशब्दोऽस्मच्छब्दार्थ इत्यादिवाक्येषु चार्थपर्यालोचनया प्राणोऽहमस्म्यादिशब्दानां विष्णुनामत्वमुपेत्य कीदृश इति प्रश्नस्यायं परिहारः । कोऽयमिति प्रश्नस्य तपन्नेवास्मीत्ययं परिहार इत्युक्तं भाति । न त्वस्मीत्यस्य तिङंतत्वमुपेत्य । न वा कोऽसावित्यस्य प्राणो वा अहमस्मीत्येतत्समाधानमुपेत्य व्याख्यातम् । तथा प्रागस्तथानुगमादिति च विष्णोरेव प्राणशब्दाभिधेयत्वमुक्तमित्यादिनैतत्सूत्राण्यपि तथैव तत्र व्याख्यातानि इति च भाति । तथाप्यस्मीत्यस्योत्तमपुरुषत्वाऽविघातेन प्राणस्येंद्रादेश्चांतर्याम्यैक्यरूपार्थांतरपरतया श्रुतिसूत्रभाष्याण्यत्र योजितानि । अत एवांतरनये सोऽहमस्मीत्यादि त्वंतर्याम्यपेक्षयेत्यादि भाष्यम् । स्मृत्युक्तार्थस्त्वानंदमयनयभाष्योक्तरीत्या तत्वप्रदीपोक्तरीत्या च सुज्ञान इति तमनुक्त्वोत्तरोपयोगित्वेनान्यार्थ उक्त इति ॥ २९ ॥

॥ ॐ शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो० ॐ ॥ ३० ॥ इत्यादीति ॥ त्वयि प्राण इत्यादिरादिपदार्थः ॥ इत्याशंक्यां परिहरदिति ॥ तदैक्यवाचितच्छब्दाः अपि तद्गतत्ववाचकाः । ऐक्यार्था नैव ते सर्वे भिन्नरूपा यतस्सदा । सप्तसु प्रथमा यस्मादिति बृहद्भाष्योक्तसमाधौ सत्यपि समाध्यंतरोक्त्या परिहरदित्यर्थः । भाष्ये अनुक्तेरन्यगतलिंगादीनापि तद्गतभगवदपेक्षया युक्तेरिति न्यायविवरणोक्तं सूत्रांशार्थमाह ॥ यतोऽयमिति ॥ स्मृतिमिति ॥ स्मृतौ स्वातंत्र्यनिमित्तेन तत्तदंतर्यामी अहमादिपदैरुच्यत इत्युक्त्या लक्षणाप्रसंगो नेत्युक्तम् । न क्वापीत्युक्त्या परममुख्यवृत्त्येत्यपि गम्यते । कल्पनोपदेशादिति वक्ष्यमाणन्यायेनान्यत्र निगमनिघंट्वादिसिद्ध मुख्यवृत्तेरभ्युपगमेन न क्वापीति सामान्यनिषेधायोगात् स्वातंत्र्यं तत्र मुख्यं स्यादित्यनुव्याख्यानोक्त्या शास्तृत्वत इति स्वातंत्र्यनिमित्तकत्वोक्तेश्च । कथमन्यत्र वृत्तिरित्यतः तमृत इति स्मृतिशेषः । तत्तच्छब्दपरममुख्यार्थे ईश्वरसंबंधात् अन्यत्र वृत्तिर्न तु स्वतः शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेरिति वक्ष्यमाणन्यायात् । न च तावताऽन्यत्रोपचारः शंक्यः । समाकर्षादित्यत्र परममुख्यमुख्यभेदेन वृत्तिद्वयस्य उपपादयिष्यमाणत्वात् इति भावः । स्वातंत्र्यस्य शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वं तु तदधीनत्वादर्थवदित्यत्र सेत्स्यति । स्मृतौ शास्तृत्वत इति स्वातंत्र्यरूपमहायोगोक्तिरुप लक्षणम् । अहंनामा हरिर्नित्यं अहेयत्वात्प्रकीर्तितः । त्वं चासौ प्रतियोगित्वात् परोक्षत्वात् स इत्यपि । सर्वांतर्यामिणि हरौ इत्यादितत्वनिर्णयोक्तश्रुत्याऽहेयत्वादहंनामास्म्यसनान्मनुतेरपि । ततो वेत्तेति च त्वं सः पूर्णत्वात्सर्वनामकः । इत्याद्यंत-

रेयभाष्योक्तब्रह्माण्डस्मृत्याऽहेयत्वाऽऽभिमुख्यादिप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेन तथा 'अ इति ब्रह्म' तत्रागतमहमिति तस्योपनिषदहमिति ततोऽहंनामाऽभवदित्यादिश्रुत्युक्तयोगेन चेत्यपि ज्ञेयम् । अहमादिशब्दैरंतर्याम्युक्तिप्रकारस्त्वहमादिशब्दाः प्रत्यगादिवाचकत्वेन तावत् प्रसिद्धाः । प्रत्यगादयः सर्वदा पिंडीभूता एव । तत्राहेयत्वादिनिमित्तं अपराधीनमंतर्यामिणि तत्प्रेरितानि जीवादौ । तदेवं मुख्यामुख्यत्वाभ्यां पिंडविषयं शब्दमविवेकिनो बाह्येषु जीवादिष्वेव प्रयुंजते । यथा दहतिशब्दं काष्ठे । प्राज्ञास्त्वमुख्यमंशमनादृत्य मुख्यार्थे हरौ प्रयुंजते । परैरप्यहंशब्दस्येदमनिर्दरूपपिंडार्थता अंगीकृता एवेति । तथाऽस्मदादिरूपपदेषूपपदेषु विहितानामस्मीत्यादितिङंतपदानां तद्वृत्तौ वृत्तेः सुलभत्वात् इत्यादिना तत्वनिर्णयटीकोक्तरीत्या बोध्यः ॥ अहमादीति ॥ अहमादिशब्दप्रयोगादर्शनादित्यर्थः । स्मृतिगतोच्यत इतिपदस्यावत्यं वक्तुं न हि मनु(स्सू)सूर्यादिर्भवति वामदेव इत्याद्यैतरेयभाष्योक्तयुक्ति किंचिद्विवरितुमाह ॥ न च तत्रेति ॥ साक्षादिति ॥ शुद्धचैतन्यलक्षणामनाश्रित्य विशिष्टयोरेवैक्यमित्यर्थः । एतत् अमुख्यत्वम् ॥ ३० ॥

॥ ॐ जीवमुख्यप्राणलिंगा० ॐ ॥ ३१ ॥ अथापीति ॥ इंद्रकृतोपदेशस्य सावकाशत्वेऽपीत्यर्थः । नेति चेदित्यत्र नेति प्रतिज्ञांशस्यार्थः ॥ नात्रोक्तप्राणो विष्णुरिति ॥ हेत्वंशं विवृण्वानः भाष्ये बृहतीसहस्रवर्णानां शतसंवत्सरस्यान्हां च षट्त्रिंशत्सहस्रत्वेन संख्यासाम्यस्यैवोक्तेः शतायुष्ट्वलिंगस्य प्राणस्थताभिव्यक्तये अभ्यार्चच्छतवर्षाणीत्याद्यनुभाष्योक्तं पूर्ववाक्यमाह ॥ एष इति ॥ लोकं ब्रह्मादिशरीरं पुरुषरूपेण अंतर्यामिरूपेणाभ्यार्चत् प्राप्नोत् । प्रविवेशेत्यर्थः । तदेव कार्यलिंगेन दर्शयति ॥ य एष इति ॥ सूर्यमंडले स्थित्वा तपतीत्यर्थः । य एष इत्युक्तं व्यनक्ति ॥ प्राणो वावेति ॥ तं लोकम् । भाष्ये तावंतीतिवाक्योक्तेरुपयोगमाह ॥ उपर्यपीति ॥ तेनानन्यथासिद्धत्वं लभ्यते । तथा च बहुधाऽवृत्तजीवलिंगेन अन्यत्रप्रसिद्धस्यापि प्राणपदस्य जीवपरत्वमिति भावः । भाष्ये आदिपदोक्तलिंगान्याह ॥ प्राण उदक्रामदित्यादिना ॥ श्रुतेः श्रवणादित्यर्थः । प्राणवंशत्वमित्यपीत्यनुव्याख्यानसुधयोः प्राणवंशत्वस्य जीवलिंगत्वोक्तावपि वायुलिंगत्वं चोपेत्याह ॥ तथेति ॥ सर्व आत्मा सर्वो जीवः ॥ इत्यादि श्रुतीति ॥ छांदोग्यश्रुतीत्यर्थः । आदिपदेन प्राणादिदमाविरासीत् प्राणो धत्ते प्राणे लयमभ्युपैतीत्यादिग्रहः । ॥ औदासीन्योक्तेश्चेति ॥ ऐतरेयभाष्योक्तस्मृतावित्यर्थः । तेन लिंगस्यानन्यथा-

सिद्धत्वमिति भावः । प्राणस्य विष्णुत्वे तस्यापि तैः सह विवादप्राप्तौदासीन्योक्ति-विरोधात् । एतेन अनन्यथासिद्धत्वं अन्य (त्र) श्रुतिर्लिंगादेरिति न्यायविवरणं लिंगांशे विवृतं ध्येयम् । तस्मान्नेत्यंशं तात्पर्योक्त्या व्यनक्ति ॥ अत इति ॥ तस्यैव व्यक्तिरत्र प्राणेत्यादि । उपासा त्रैविध्यादित्यादेः साक्षादुक्तशंकानिवृत्ता-वक्षमत्वादन्यगतलिंगादीनामपि तद्गतभगवदपेक्षया युक्तेरिति न्यायविवरणोक्त्या नेत्यनंतरं शास्त्रदृष्ट्येति पदमनुवर्त्यमित्युपेत्यार्थमाह ॥ विष्णुरेवायमिति ॥ नन्वद्व-यार्थ एवेति । अत्रापि पूर्वत्रेव अनुगमादिति न च लिंगविरोध इति योजयित्वा लिंगानामित्यादि योज्यम् । उदासीनवदास्तांतावित्यौदासीन्योक्तिस्तु अंतर्यामि-भिन्नब्राह्मरूपेण । न तु अंतर्यामिरूपेणेति भावः । उक्तं च तृतीयस्कंधतात्पर्य सप्तविंशेऽध्याये । यज्ञांतःस्थः स्वयं पादौ विशन्नोत्थापयद्धरिः । शक्तोपि ब्रह्म-वाय्वोस्तु बलज्ञप्त्यै जनार्दनः । तत्स्थ उत्थापयामास ब्रह्मदेहं विशन्प्रभुरिति यज्ञो-नामेन्द्रपुत्रस्तु जयंत इति चोच्यत इति पंचमबृहद्भाष्योक्त्या यज्ञो जयंतः । अब्ज-संभवस्यौदासीन्यं तु । अंशेन सुप्तो ब्रह्मा तु अंशेन निरगात्प्रभुः । स्वदेहाद्वायुस-हितो विष्णुना च जगत्प्रभुरित्यादितृतीयस्कंधतात्पर्योक्तदिशा अंशेन निर्गतत्वेप्यंशेन देहे स्थितस्य निर्व्यापारत्वरूपं बोध्यम् । तेन प्राणं विना न च ब्रह्मा तं विना प्राण एव च । अन्योन्यापाश्रयाच्छक्तौ स्थातुमन्ये कुतस्तत इत्यादिना अष्टमे वाजसनेय भाष्ये प्राणनिर्गमने ब्रह्मणोऽवस्थान एव शक्त्यभावोक्तेः तद्विरोध इति प्रत्युक्तं बोध्यम्। सूत्रशेषभाष्यमवतार्य व्यनक्ति ॥ किमर्थमिति ॥ उपासनार्थं मन्वाम आह ॥ अंतरा-द्वीति ॥ इहेत्यस्यार्थस्तत्प्रकरण इति । श्रुतावयमावसथ इत्यक्षिकंठहृदयरूपस्थान-त्रयोक्तेः प्रापद्यत इत्यस्य विवक्षितं कर्माऽऽह ॥ हृदयं प्राप्त इति ॥ स प्रागतस्थ इति ॥ तं प्रपदाभ्यां प्रापद्यतेत्यादिना प्रपदाभ्यां प्रविष्टो नारायण इत्यर्थः । एतमित्य-स्यार्थः प्राप्तमिति । सुषुम्नया हृदयं प्राप्तं वासुदेवमात्मानं स्वात्मरूपम् । ततमं तततमं ब्रह्म गुणपूर्णमित्यर्थः । स सर्वगुणसंपूर्णं सर्वगं नित्यमव्ययम् । एतदेव-स्वरूपं सत्त्वपश्यदवतारगमिति तद्भाष्योक्तेः ॥ नोपासनार्थमिति ॥ आत्मानमेव लोकमुपासीतेतिवदुपासनापदाश्रवणादिति भावः ॥ उक्तिप्रयोजनेति ॥ साक्षादुपा-सनाश्रवणेऽपि तृतीय आध्यानाय प्रयोजनाभावादिति वक्ष्यमाणन्यायेनान्यथानुपपत्त्या सर्वत्रोपासनालाभादिति भावः । एतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह हिरण्यदन्वेद इत्यादिवत् महिदासोपि ऋषितयोच्यतामित्यत आह ॥ न हीति ॥ वैयर्थ्यादेवेति ॥ अस्या उपनिषद ऐतरेयसंज्ञयैव इतरापुत्रस्य महिदासस्य ऋषित्वसिध्या तदुक्तिवैयर्थ्या-

दिति भावः । अर्थांतराणि त्वस्य चंद्रिकायामुक्तानि । यत्त्वैतरेयभाष्ये प्रथमाध्याये आह महिदास ऐतरेय इति तु सर्वस्यैव वचनस्य तदीयत्वप्रदर्शनार्थम् । न तु सन्निहितस्यैव । यथेंद्रकुत्स इत्यादि यथापूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशादित्यादीति मुनित्वोक्तिभाषणं तत्तु प्रसिद्धस्यापि मुनित्वस्य स्मारणार्थं श्रुतावुक्तेरावश्यकत्वेन मुनित्वस्याभिप्रेतत्वाभिप्रायम् । अत एव टीकायां मुनितयैव इत्यवधारणम् । तदिति परामृष्टमाह ॥ अंतरादीति ॥ विशेषेति ॥ उपासके अधिष्ठाने च विशेषोक्तेरिति भावः । नन्वत्रोपासनाचतुष्टयमुच्यते बहिरुपासनं च नोच्यत इत्यत आह ॥ अग्नाविति ॥ भाष्योक्तस्मृतौ बहिरेवेति अग्नाविति प्रतिमास्विति चोक्तिबाहुल्याभिप्राया । द्वितीये बृहद्भाष्ये येषां बहिरुपासनेन मोक्षस्तेषां हृद्युपासनं किंचित् कर्तव्यमेव इत्युक्तेः अत्र मिथ्योपास्तेः न प्रतीके न हि स इति चतुर्थाद्यपादे निरसिष्यमाणत्वात् । ततममिति व्याप्तत्वेनोक्तस्य शरीरहृदयस्थितेर्ब्रह्मांडस्य सर्षपांतःस्थितेरिव अवास्तवत्वात्त्रैविध्यमयुक्तमिति तूत्तराधिकरणे व्योमवदिति समाधास्यत इति भावः । अन्यगतलिंगादीनां तदंतर्गतभगवदपेक्षया युक्तेरिति न्यायविवरणोक्तेः सबीजतां दर्शयन् अधिकरणार्थं फलोक्त्योपसंहरति ॥ अत इति ॥ निरवकाशानेकश्रुतिलिंगाभ्यासादित्यनुगमादित्यस्यार्थः । अन्यगतलिंगानां इत्युपलक्षणं प्राणो वा अहमस्मीत्युपदेशस्यापीत्यपि ध्येयम् । अयं च न वक्तुरित्यादिसूत्रत्रयार्थः । प्राणस्तथेति प्रतिज्ञांशार्थमाह ॥ विष्णुरेवायं प्राण इति ॥ बलवदन्यप्रापकलिंगोपेताशेषनामोपलक्षकेत्यपि ध्येयम् । आनन्दमयश्चेति फलोक्तिः । प्राचीनप्रागद्वारेति भावः । तज्जिज्ञासा विष्णुजिज्ञासा ॥ छ ॥ यत्तु प्राणोस्मि प्रज्ञात्माऽहं मामायुरमृतमुपास्वेति कौषीतकब्राह्मणवाक्यमेव अत्रोदाहार्यं न तु ऐतरेयवाक्यं । तत्र प्राणस्त्वं प्राणस्सर्वाणि भूतानीति सर्वात्मकत्वरूपब्रह्मलिंगस्य श्रवणेन संदेहादेरयोगादिति । तत्तु चंद्रिकाप्रकाशे निरस्तं बोध्यम् ॥ ३१ ॥ अ० १२ ॥

इति श्रीमद्भाष्यटीकाभावदीपे राघवेन्द्रयतिकृते प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ श्रीः ॥

॥ अथ द्वितीयः पादः ॥

॥ श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥

॥ ॐ सर्वत्रप्रसिद्धोपदेशात् ॐ ॥ १ ॥ द्वित्रनयमात्रेण 'प्रवृत्ति दर्शयतीत्यपि भाष्यार्थोपपत्त्या पादार्थत्वाप्रतीतेराह ॥ एतत्पादेति ॥ शब्दादेवेत्यत्र वक्ष्यमाणदिशा असाधारणधर्मस्य लिंगत्वात्कथं तदात्मकत्वं शब्दानामित्यतो लिंगं धर्मः स आत्मेवात्मा प्रवृत्तिनिमित्तं येषां ते लिंगात्मकाः। स्वरूपार्थो वा आत्मशब्दो निमित्तनिमित्तिनोरभेदोपचारादिति सुधोक्तदिशा समासं मत्वाऽर्थमाह ॥ धर्मविशिष्टेति ॥ यौगिकानामित्यर्थः। प्राचीनानामपि प्रागुक्तदिशा यच्छब्दा योगवृत्तय इत्यणुभाष्योक्त्या च यौगिकत्वात् तद्व्यावृत्त्यर्थं आपाततोऽपीति योज्यम्। भाष्ये प्रवृत्तिमित्यस्य महायोगविद्वद्रूढिभ्यां प्रकृष्टवृत्तित्वमिति तत्वप्रदीपोक्तेरत्रानुक्तिः। तृतीयादिसांकर्यप्रसंगादाह ॥ अन्यत्रेति ॥ नामसमन्वयेति ॥ विश्वजीवांतरत्वाद्यैर्लिंगैः इत्यणुभाष्ये सिद्धांत्यभिमतयौगिकत्वाभिप्रायेण वैश्वानरशब्दस्य लिंगत्वोक्तावपि श्रुतिर्लिंगाधिका परेति विषययुक्तिमालायां लोकरूढ्या नामत्वोक्तेरिति भावः ॥ सर्वगतत्वलिंगेति ॥ सर्वप्राणिहृदयगुहास्थत्वरूपसर्वगतत्वलिंगेत्यर्थः। तस्य च स्वतः सूर्ये अप्रसिद्धेराह ॥ लोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धेत्यादि ॥ अर्भकौकस्त्वादितत्प्रसिद्धोपदेशादिपूर्वोत्तरपक्षयुक्तिसाहित्याल्लिंगमेव समन्वीयते न त्वादित्यनामेति भावः। एवमग्रेऽपि ॥ शास्त्रादीति ॥ पूर्वत्रेव संगतित्रयोपपादकत्वं लोकत इत्यादिपदानां ध्येयम्। एवमग्रेऽपि। इत्यंतभाष्यं संगतिसूचनपरत्वेनाकांक्षितपूर्त्या व्याचष्टे ॥ ब्रह्मेति ॥ तच्चेत्यस्यार्थः तदेवेति। ततमत्वांत.पात्येवेत्यर्थः। सर्वहृदयगुहास्थत्वरूपसर्वगतत्वस्य ततमत्वैकदेशत्वात्। यद्वा पूर्वपक्षे ततमत्वस्य संकोचात्तदेवेत्युक्तिः। तदेवेत्यस्य इत्याम्नायत इत्यन्वयः। तच्चेत्यादेस्तात्पर्यं ॥ तद्यदीति ॥ ॥ अन्यस्येति ॥ आदित्यश्रुत्यादिना आदित्यादेः स्यादित्यर्थः। उक्तमित्यंतवाक्यस्य तात्पर्यम् ॥ तर्हि प्राचीनेति ॥ नन्वत्रत्यसर्वहृदयस्थत्वरूपं सर्वगतत्वमन्यस्य चेत्ततमत्वेनोक्तप्राणोऽपि कुतोऽन्य इत्यत आह ॥ एकेति ॥ ननु सर्वगतत्वाख्यसर्वहृदयस्थत्वरूपार्भकौकस्त्वं प्रागुक्तततमत्वरूपव्याप्तत्वं चैकस्य विरुद्धमिति न शंक्यम्। ततमत्वस्यादित्यादौ संकोचसंभवादिति ॥ अतोऽवश्यमिति ॥ एतेनेत्यत इति भाष्यस्य इति संगतिसंभवादित्यर्थः सूचितः। एवमग्रेऽपि। तदेव भाष्यं पूर्वपक्षपरतयापि व्याचष्टे ॥ तत्र संशयादौ सतीति ॥ आदित्यस्यैवेति ॥ तच्चेति चकारोऽ-

वधारणार्थः सन्नादित्यस्येत्यत्रान्वेतीति भावः । तस्य चैतस्य संवत्सरस्य रसः सारोऽधिपतिः । अंतर्नयन्यायेन श्रुतेः सावकाशत्वनिवृत्त्यर्थं निरवकाशसंवत्सरसारत्वरूपादित्यलिंगद्योतनाय रस इत्यंतानुवादः । बह्वो ह्यत्रादित्यशब्दाः क्षित्यादिषूक्त्वा आदित्येऽनुक्तिरित्यादिलिंगं चेति न्यायविवरणदिशा भाष्यस्थादिपदार्थमाह ॥ यश्चासाविति ॥ अस्येति ॥ एतमिति प्रकृतस्येत्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ आदित्यादन्यस्य सर्वगतत्व इत्यर्थः ॥ अत एवेति ॥ विशिष्यादित्येऽनुक्तत्वरूपनिरवकाशलिंगादेवेत्यर्थः । अत्र भाष्ये आदित्यस्येत्युक्तावप्यग्रे चक्षुर्मयत्वादेश्च जीव इत्युक्तेराह ॥ सर्वजीवानां वेति ॥ न चेति ॥ आनंदमयनयरीत्या मयट् प्राचुर्यार्थः। संपूर्णदर्शनादिशक्त्यादिमानिति तदर्थ इति भावः । तस्य सावकाशत्वमभ्युपेत्यार्भकौकस्त्वादिति सूत्रोक्तनिरवकाशलिंगेन जीवपक्षमुज्जीवयति ॥ तस्यापरिच्छिन्नत्वेनेति ॥ एष म आत्मा अंतर्हृदये ज्यायानिति श्रुतेरिति भावः । भूतेष्वित्युक्त्या प्रतीतमेकदेशस्थत्वरूपमल्पौकस्त्वं सर्वगतसर्षपांतस्स्थत्वं ब्रह्मांड इव न युक्तमित्यर्थः। नन्वेवं प्रागुक्तं ततमत्वमपि जीवानामेव वाच्यं एकप्रकरणत्वात् । तथा च ततमेषु जीवेषु अल्पौकस्त्वायोगस्तुल्य इति चेन्मैवम् । जीवेषु ततमत्वस्य संकोचसंभवात् । न चांतर्यामिणि तथा । ब्रह्मत्वव्याघातादिति भावः । कथं तर्हि भाष्ये तद्व्यपदेशाच्चेति सूत्रे च चक्षुर्मयत्वादिलिंगोक्तिरित्यतो हेत्वंतरेण पूर्वपक्षे सति अभ्युच्चयत्वेन तदुक्तिरिति सुधोक्तदिशाऽर्भकौकस्त्वरूपानवकाशलिंगे सति प्रसिद्धचक्षुःकरणकत्वमेव चक्षुर्मयत्वादि स्यात् । तच्च नित्यज्ञानेऽतर्यामिणि न युक्तमिति भावेनाऽऽह ॥ चक्षुर्मयत्वेति ॥ अत एव सूत्रेऽर्भकौकस्त्वादित्युक्त्वैव तद्व्यपदेशादित्युक्तमिति भावः । भाष्यस्थेतिशब्दं हेत्वर्थं मत्वा ततममितिवाक्यस्य पूर्वाक्षेपरूपसंगतिपरत्वेन व्याख्यातस्यापि पूर्वपक्षफलपरतयापि तात्पर्यमाह ॥ अत इति ॥ निरवकाशश्रुतिलिंगसत्त्वादित्यर्थः । आदित्यजीवयोरन्यतरानिश्चयेऽपि अन्यत्वेन तन्निश्चयस्स्यादतो न पूर्वपक्षस्य संदेहादविशेष इति भावेनोक्तं विष्णवन्यस्यैवेति ॥ सर्वगतत्वादिति ॥ सर्वहृत्स्थत्वरूपसर्वगतत्वादित्यर्थः ॥ प्राणत्वमिति ॥ एकप्रकरणत्वादिति भावः । असंकुचितसर्वगतत्ववति विष्णावल्पौकस्त्वायोगेऽपि अल्पौकस्त्ववत्यादित्यादौ ततमत्वेनोक्तप्राणत्वं युक्तम् । ततमत्वस्य यथायोगं संकोचसंभवादिति भावः । महाभोगत्वेनोक्तप्राणत्वं च प्राणत्वमित्यनेन गृह्यते । ततमत्वेन महाभोगत्वेन चोक्तयोर्द्वयोरपि लाभाय प्राणत्वमित्येव सामान्योक्तिः । एवं चानंदमयत्वं चेत्याक्षेपः शिष्टो भवति । यस्त्वस्य पूर्वाक्षेपेण संगतिमत्त्वे पाद-

विभागभंगप्रसंग इति तन्न प्रमेयभेदेन तदुपपत्तेरिति । भाष्ये स यश्चायमिति प्रतीकोपादानेन एतमस्यामित्यादिवाक्यमेवात्राभिप्रेतमिति भावेनाह ।। इत्यादिना वाक्येन सर्वत्र पृथिव्यादिषूच्यमान इति ।। यद्वा आदित्यो रसः यश्चासावादित्य इति पूर्वोत्तरवाक्ययोरादित्यपदेनैवादित्यस्थस्य सर्वेद्रियमय इति वक्ष्यमाणस्मृत्या ग्रहणादुदाहरणमेवेदम् । सर्वत्रेति भाष्यपदानुवादः । उक्थादिष्विति वाच्ये पृथिव्यादिष्वित्युक्तिः सर्वभूताशयस्थित इति वक्ष्यमाणस्मृत्याद्यनुरोधेन । अत एव आदित्यादिष्वित्यप्यनुक्तिः स यश्चायमिति वाक्ये स्पष्टं आदित्ये एष इत्यप्रतीतेश्चेति भावः । विशिष्टस्य हेतुत्वे प्रसिद्धपदव्यावर्त्याभावात्केवलब्रह्मशब्दस्यैव हेतुत्वे दोषाभावाच्च विभज्य भाष्यं हेतोः पक्षधर्मतां दर्शयन् व्याचष्टे ।। एतमेवेति ।। सर्वगत इति ।। एतमित्यनेन पृथिव्यादिषु सर्वत्रोक्तस्य परामर्श इति भावः ।। प्रसिद्धत्वादिति ।। तथा चान्यस्योक्तौ प्रसिद्धिबाध इति भावः । स्मृतेश्चेति सूत्रे सर्वभूतेति स्मृतिसमाख्यानोक्त्या श्रुतौ भूतेष्वित्युक्त्या च भूतादन्यत्र नेति प्राप्तशंकानिरासाय भाष्ये नारायण एवेत्युक्तिः श्रुतिसमाख्यासूचनायेति मत्वाऽऽह ।। तथा च श्रुतिरिति ।। तैत्तिरीयोपनिषदीत्यर्थः । तथा चेह नारायणस्यैव बहिरपि विद्यमानस्यैव च सर्वांतःस्थत्वरूपसर्वगतत्वमिति भावः ।। कृतमिति ।। तर्हि एतं ह्येवेत्याद्येवोच्येतेत्यतो वा पूर्वमादित्यो रस इति विषयवाक्यस्योक्तत्वादेतदुक्तिर्व्यर्थेत्यतो वाऽऽह ।। अशरीरत्वेति ।। तां निरवकाशतोक्त्या व्यनक्ति ।। न हीति ।। स्वत इति ।। मुक्तानामपि सा तत्प्रसादादागतेति भावः । नारायणेतरेत्युक्त्या यस्य प्रसादादित्यादिश्रुतिः सूचिता । अत एवोत्तरसूत्रे शारीरपदेनैव जीवादित्ययोरुक्तिरिति भावः ।। १ ।।

।। ॐ विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॐ ।। २ ।। युक्त्यंतरेणेति ।। सौत्रचशब्दः पूर्व (पक्षेऽयुक्ति) समुच्चय इति भावः । एवमग्रेऽपि ।। अत्रोक्तेति ।। सर्वशरीरस्थत्वरूपेत्यर्थः । भाष्यस्य सूत्रेणान्वयं मत्वा योजयति ।। स योऽत इत्यादिना ।। अतः व्याप्तः देशतः कालतश्चैव गुणतश्चापि पूर्ततः ।। अत इत्युच्यते विष्णुः संततो ह्यत उच्यत इति तद्भाष्योक्तेः । अत सातत्यगमने पचाद्यच् । अश्रुतः साकल्येन । अगतोऽप्राप्तः (अज्ञातः) अमतो मननाविषयः अनतः स्वतंत्रः । अनादिष्टः साकल्येनानुपदिष्टः आदेष्टा वक्ता घोष्टा । नियोक्ता अंतरपुरुषः अंतःस्थपुरुषः । शिष्टं स्पष्टम् । उपपत्तेरित्युक्तिलब्धमाह ।। अन्यत्रेति ।। अयोग्यत्वेनेति भावः ।

अत एव श्रुतावन्येषां साकल्येन श्रुतत्वादिकमेव विद्यत इति वक्तुं श्रोता मंतेत्या-द्युक्तिः । सर्वत्रेति तत्रिति चानुवृत्त्यार्थमाह ॥ विष्णुरेवेति ॥ योग्यत्वेनेति प्रागुक्तं तत्कस्यार्थ इत्यत आह ॥ विवक्षिता इति ॥ वक्तुं योग्ये हि विवक्षा भवतीति भावः । तत्वप्रदीपे तु विवक्षितास्तात्पर्यविषया इत्यर्थ उक्तः । जन्मादि-सूत्रे यथाश्रुतस्यैवार्थोक्तावपीहोपयोगितयाऽध्याहृत्यार्थमाह ॥ श्रोत्रादिनेति ॥ स्पष्टश्रुतिं चेति ॥ अश्रुतत्वादिकं विष्णोर्न सर्वात्मना किंत्वपरिच्छिन्नत्वात् कात्स्न्र्ये-नैवेति दर्शयितुं श्रुतावनंत इत्युक्तिः । भाष्ये इत्यादीत्यादिना अतत्वादिगुण इति वाच्येऽश्रुतत्वादिगुण इत्युक्तिस्तथा सोऽश्नुत इत्यादिश्रुत्युक्तिश्च कुत इत्यत आह ॥ अत्रेति ॥ स योऽस्त इति श्रुताविस्यर्थः ॥ साध्यत्वादिति ॥ साध्यकोटिनिविष्टत्वात् संदिग्धत्वादिति यावत् ॥ ग्रहणमिति ॥ भाष्य इत्यर्थः ॥ २ ॥

॥ ॐ अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॐ ॥३॥ अत्रैव न चेत्यादिशंकोत्पत्तौ बीजं वदन् आदित्य इति शेषोक्तिपूर्वं भाष्यमवतारयति ॥ ननु यथेति ॥ जीव इति भाष्यस्थैकवचनं शारीर इति सूत्रानुरोधात्समुदायाभिप्रायं एवेत्यत्र हेत्वभावा-द्वक्ष्यमाणदोषायोगाच्चेति भावेनोक्तम् ॥ सर्वजीवा वेति ॥ संबंधेति ॥ आदित्यो जीवो वा सर्वगतो न चेत्यवतारिकारूपभाष्येणेत्यर्थः । आदित्यशब्दाच्छारीर आदित्य-स्सर्वगत इति न । जीवलिंगाच्छारीरो जीवः सर्वगतो नेति प्रापकभेदाच्छारीर-पदमप्यावृत्त्या योज्यमिति सूत्रे शारीरावित्यनुक्त्वा शारीर इत्येकवचनोक्तिरिति भावः । एवकारतात्पर्यं व्यनक्ति ॥ भवेदित्यादिना ॥ संभावितः प्रतिज्ञाया अर्थः साध्येत हेतुना । न तस्य हेतुभिस्त्राणमुत्पतन्नेव यो मृतः इति न्यायेन तस्य तत्र जीवादौ योग्यत्वे सति भवेत्प्रापकबलेनान्यस्य सर्वगतत्वम् । न च तदन्यस्य योग्यमित्यर्थः ॥ अनुपपत्तेरेवेति ॥ असंभावितत्वादेवेत्यर्थः । किं तत्र युक्त्यंतरा-न्वेषणेनेत्येवकारार्थः । भाष्यस्थैवकारव्याख्येयमाह ॥ तुशब्द इति ॥ सौत्र इत्यर्थः ॥ व्रीह्यादीति ॥ स्वर्गाच्च्युतः स्थूलशरीरसंबंधार्थं पित्रादिदेहप्रवेशायान्यकर्मनिर्मित-व्रीह्यादिगतो यो जीवस्तादृशजीवांतरवदित्यर्थः । वक्ष्यति चैतत् अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापादित्यत्र ॥ भवदिति ॥ वयमेतद्बाणमवष्टभ्य विधारयाम इति श्रुत्या तत्वाभिमानितया सर्वदेहेष्ववस्थितेरंगीकार्यत्वादित्यर्थः ॥ ब्रह्मादीति ॥ उत्तमेषु नियमनाभावात्तदर्थत्वेनैवेह शरीरस्थत्वस्याभिमतत्वादिति भावः । यद्वा ब्रह्मादीनां

यानि सर्वशरीराणि तत्स्थत्वानुपपत्तेरेवेत्यर्थः । सूर्याचंद्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्प यदिति प्रतिकल्पमादित्यादेर्भेदादिति भावः ॥ ३ ॥

॥ ॐ कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॐ ॥ ४ ॥ भाष्यस्य सूत्रेणान्वयं मत्वाऽर्थमाह ॥ अत्रोक्तसर्वगतस्येति ॥ मामहं जानामीत्यादौ व्यभिचारादाह ॥ उत्सर्गत इति ॥ बली सोऽप्यनपोदित इत्यनुभाष्योक्तेराह ॥ अत्र चेति ॥ चक्षुर्मयत्वादिकं तु नापवादहेतुरिति वक्ष्यत इति भावः । प्रतिज्ञांशानुवृत्तिं मत्वाऽऽह ॥ नायमिति ॥ हेतोरन्यथोपपत्तिं निराह ॥ न चेति ॥ सर्वगततयेति ॥ सर्वेऽपि जीवाः एतमस्यामित्यादौ सर्वगततयोच्यंत इति पक्षो भग्नः स्यात् । एतमस्यामित्यादावुक्तस्यैवात्मानमिति कर्मत्वेन निर्देशात् । कर्तृभूतस्य च तदभावादित्यर्थः । मास्तु सर्वे जीवा इति पक्षः कर्तृभिन्नजीवानामेवास्तु कर्मत्वं सर्वगततया पूर्ववाक्यप्रतिपाद्यत्वं च । को दोष इत्यत आह ॥ तथेति ॥ कर्मभूतात्मविशेषणेन चक्षुर्मयत्वादिना जीवसामान्यलिंगेनात्मानमिति जीवमात्रस्यैव प्रतीतेरित्यर्थः ॥ ४ ॥

॥ ॐ शब्दविशेषात् ॐ ॥ ५ ॥ स्मरणादिति ॥ गीतायां द्वितीये इत्यर्थः । तत्र हि अथ चैनं नित्यजातमित्यादिना प्रकृतस्य जीवस्यैनमिति परामर्शादिति भावः । श्रुत्वेत्युपलक्षणम् । आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः । आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोतीति पूर्ववाक्ये उक्तेः द्रष्टा वक्तेत्यपि ध्येयम् । ईश्वरसरूपत्वादिनाऽऽत्मद्रष्टा दुर्लभ इति भाव इति गीताभाष्यटीकयोर्व्यक्तमेतत् । भाष्यस्य सूत्रेणान्वयं मत्वा योग्यसाध्यमध्याहृत्य योजनामाह ॥ नानेनेति ॥ सूत्रे विशेषो विशेषणं शब्दविशेषादवधारणरूपाद्ब्रह्मशब्दविशेषादित्यस्य फलितार्थो ब्रह्मशब्दस्येति । एतमेवेत्युक्तोद्देश्यान्वितैवकारसाहित्यादित्यर्थः ॥ मुख्येति ॥ उद्देश्यान्वितैवकारस्य विधेये अन्ययोगव्यवच्छेदकत्वात् । ब्रह्मशब्दस्य जीवरूपामुख्यब्रह्मार्थकत्वे मुख्यस्य ब्रह्मणो विष्णोरमुख्यस्य जात्यादेश्च सत्त्वेनान्ययोगनिवारणायोगेनैवकारायोगात् । विष्णुरूपमुख्यब्रह्मार्थत्वे चान्यस्य मुख्यब्रह्मणोऽभावेनान्ययोगनिवारणसंभवादिति भावः । एतेन तथापि निरवकाशा एतमेवेत्यवधारणादय इति न्यायविवरणोक्तं निरवकाशत्वमुपपादितं भवति । तथा चाश्रुतत्वादिकमपि ब्रह्मश्रुतिवन्निरवकाशम् । प्रागुक्तश्रुतेः । श्रुत्वाप्येनमिति स्मृतिः ईश्वरपरा आश्चर्यो भगवानेवेत्याह आश्चर्यवदितीति गीतातात्पर्योक्तेः । ईश्वरस्यापि अव्यक्तोऽयं अचिंत्योऽयमिति प्रकृतत्वात् । जीवपरत्वेऽपि प्रतिबिंबस्यापि जीवस्य द्रष्टा दुर्लभः । किंत (द्विब) द्ब्रह्मसामर्थ्यं वर्णनीयमिति तट्टीकाद्युक्तरीत्या

अश्रुतत्वादेः ईश्वर एव मुख्यत्वात् । चक्षुर्मयत्वादेरर्भकसूत्रेऽनुपपत्तिदोषसाम्यस्य संभोगसूत्रे निरस्यत्वात् । अत एव न कर्मकर्तृभावोऽपवादवानिति न प्रागुक्तचोद्यावकाश इति भावः ॥ ५ ॥

॥ ॐ स्मृतेश्च ॐ ॥ ६ ॥ परोक्तेति ॥ कृष्णार्जुनसंवादानुवादरूपत्वादिति भावः । पररीत्याऽर्थमनुवदति ॥ ईश्वर इति ॥ स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीरो भारूप इत्यादिछांदोग्यवाक्ये मनोमयत्वादिनोपास्यो जीव इति प्राप्ते ईश्वर एवेत्युपपादिते सतीत्यर्थः। मिथ्यैव भेदो विमतो भेदत्वात् चन्द्रभेदवत् इत्यनुभाष्योक्तं शंकते ॥ जीवेशेति ॥ स्वपरपक्षरीत्या हृदि विकल्प्य दूषयति ॥ मिथ्येत्यस्येति ॥ यदि सन्नपसिद्धांतः स एवासन्नितीरित इत्याद्युक्तेरिति भावः ॥सिद्धसाधनमिति ॥ विज्ञातस्यान्यथा सम्यग्विज्ञानं ह्येव तन्मतमित्याद्यनुभाष्योक्त्या मिथ्यात्वादिनाऽन्यथा विज्ञातस्य सत्यत्वादिना विज्ञानांगीकारादिति भावः । नासीदस्ति भविष्यच्च तदिति ज्ञानमेयता । यदि बाधस्तदा सत्त्वं तेनैवांगीकृतं पुनरित्यनुभाष्योक्तमाह ॥ त्रिकालेति ॥ प्रतीतस्येति ॥ प्रतीतत्वे सति त्रिकाले स्वरूपनिषेधधीविषयत्वं मिथ्यात्वमित्यर्थः। इदं च नासत्त्वम् । असतोऽप्रतितेरिति भावः । अप्रतीतेरित्यत्र प्रतीतिः किं परोक्षा उत अपरोक्षा । नाद्यः । प्रतीतिर्नासत इतिवदन्नंगीकरो(त्यय)ति तामित्यनुभाष्योक्तदिशा अत्यंतासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति हि इति त्वदीयमंडनोक्त्या व्याघातेन तन्निषेधायोगात् । नांत्यः । असतोऽपि सत्त्वादिति भावेन वदन्नंगीकरोति तामित्युक्तिलब्धमेवाह ॥ असदिति ॥ धर्माधर्मादेरीश्वराद्यपरोक्षत्वान्न व्यभिचार इति भावः । तथा चैवंरूपमपि मिथ्यात्वं असत्त्वमेवेति मत्वा हेतुमपि निराह ॥ भेदेति ॥ श्रुतीति ॥ स्वतःप्रमाणश्रुतिप्राप्तस्य मिथ्यात्वायोगादितिभावः। दृष्टांतं च निराह ॥ अन्यतरेति ॥ सत्यत्वाच्चेति ॥ तथा च साध्यवैकल्यमिति भावः ॥ ६ ॥

॥ ॐ अर्भकौक० ॐ ॥ ७ ॥ नेति चेदित्यत्र नेति प्रतिज्ञार्थः इति यदुक्तं न तद्युक्तमिति हेत्वंशं तात्पर्योक्त्या व्यनक्ति ॥ यथेति ॥ अत्रैवैतच्छंकोत्पत्तौ बीजं वदन् बाधकसद्भावरूपहेतूपपादकत्वेन सूत्रभाष्ये योजयति ॥ सर्वेष्विति ॥ जीवेत्युपलक्षणं भाष्य इति मत्वा आदिपदेन लिंगांतरवच्छ्रुतिमप्याह ॥ आदित्येति ॥ उक्तहेतोरप्रयोजकत्वं निराह ॥ नहीति ॥ अदृश्यत्वादिनये नित्यं विभुं सर्वगतमित्यादिनोक्तापरिच्छिन्न(त्व)स्यानंदनयेऽदृश्येऽनात्म्य इत्यत्र जीवगुणरहित इत्युक्तदिशा जीवधर्मरहितस्येत्यर्थः । यद्वा वक्ष्यमाणस्मृत्याऽनित्याल्पज्ञानादिरहितस्ये-

त्यर्थः । बाधके सतीति शेषः ॥ न विष्णुरेवेति ॥ तथा च यथा जीवादिर्न सर्वगत इत्युच्यते तथा विष्णुरपि बाधकवशादत्रोक्तसर्वगतो न स्यादिति तात्पर्यार्थः । वाक्यस्य निर्विषयत्वं तु गत्यभावात्स्यादेवेति भावः । न विष्णुः सर्वगत इति पूर्वपक्षसाध्यस्य सिद्धांतनञारेणान्वयमुपेत्यात्र पूर्वपक्ष इवात्रापि हेत्वंतरमध्याहृत्य तदुपपादकत्वेन सूत्रशेषभाष्यं व्याचष्टे ॥ न पक्षद्वयस्येत्यादिना ॥ नायुक्तमित्याहेति ॥ एतच्च महतोऽल्पत्वमपि हि व्योमवत्प्राह वेदराट् । यद्यल्पदेशसंस्थानं न सर्वत्रापि नो भवेत् । स्थितस्य ह्यल्पदेशेषु सर्वगत्वं भवेद्ध्रुवम् । एकत्राप्यनवस्थस्य कुत एवाखिलस्थतेति वैशेषिकनयानुभाष्ये सुधायां च विवृतमिति भावः । व्योमवैषम्य-शंका तु दहरनयेऽल्पश्रुतेरित्यत्र निरसिष्यते । स्मृतौ सर्वप्राणिषु च स्थित इत्यस्य तात्पर्योक्तिः सर्वप्राणिगतेन्द्रियस्वामित्वेनेति । तत्र तत्र स्थितो विष्णुस्तत्तच्छक्ति-प्रबोधक इत्यनुभाष्योक्त्या प्राणिषु स्थितेः प्राणादिप्रेरणार्थत्वात् । प्राणिषु स्थित इत्यनेन स्मृताविन्द्रियमयत्वे तत्स्वामित्वं हेतुरुक्त इति भावः । तथा च सर्वप्राणिषु प्राणादिप्रेरकत्वेन स्थितत्वात् सर्वेंद्रियमयो विष्णुरिति योजना दर्शिता । मयटो विकारादिरिव स्मार्तत्वात् स्वामित्वमप्यर्थ इति दर्शितम् । वक्ष्यते चैतज्ज्योतिरा-द्यधिष्ठानं तु तदामननादित्यत्र विष्णोरिन्द्रियस्वामित्वं द्वितीयांत्यपादे ॥ उपलक्ष-णमेतत् । पूर्णदर्शनशक्तित्वात् चक्षुर्मय इतीरितः । तादृक्श्रवणशक्तित्वात्तथा श्रोत्रमयः स्मृत इत्यैतरेयभाष्योक्तं च ध्येयम् । सर्वप्राणिषु च स्थित इत्यस्य काकाक्षिन्यायेनोत्तरत्राप्यन्वयं मत्वाऽर्थमाह ॥ सर्वप्राणीष्विति ॥ उक्तं चैतरेयभाष्ये। ब्रह्मणः सारभूतस्तु प्रद्युम्नो भगवान्हरिः । स एवादित्यसंस्थश्च स ह्यादिर्जगतो विभुरित्यादि । एतेन संवत्सरसारत्वं च समाहितं बोध्यम् । संवत्सरपदस्य विरिंचार्थत्वात्तत्र संवत्सरं नाम ब्रह्मागमित्यादेः ॥ ७ ॥

॥ ॐ संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॐ ॥ ८ ॥ सिद्धांतनञः पूर्वभा-ष्येणान्वयमाह ॥ न जीवेशयोरिति ॥ सर्वशक्त्युक्त्यैव प्रकृतशंकानिरासात्सार्व-ज्ञोक्तेर्वैयर्थ्यमित्यत आह ॥ प्राप्तेति ॥ एतेनेश्वरस्य सर्वज्ञत्वादेव जीवस्येव सुख-दुःखाद्यनुभवरूपभोगः स्यात् । अन्यथा सार्वज्ञं न स्यादिति प्रतिकूलमेव सार्वज्ञमिति प्रत्युक्तम् । अस्य चोद्यस्य तत्रापि च तद्व्यापारादविरोध इति तृतीयाद्यपादे नीचोच्चतैव दुःखादेर्भोग इत्यभिधीयत इति निरसिष्यमाणत्वात् । शब्दविशेषा-दित्येतदवतारिकायां कृतचोद्यमनूद्य प्रत्याह ॥ एवमिति ॥ निचाय्यत्वादित्युक्तरीत्या इत्यर्थः । बहुलिंगसहितश्रुतेरपि सावकाशाया निरवकाशश्रुत्यादीनामेव बलवत्त्वमिति

न्यायविवरणं तात्पर्यतो विवृण्वन् तत्र साधकभावाभावावुपलक्ष्याविति मत्वा सर्व सूत्रार्थमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ तदेव व्यनक्ति ॥ जीवेति ॥ आदित्येत्यपि ध्येयम् । अर्भकसूत्रार्थोऽयम् ॥ बाधकेति ॥ अनुपपत्तेरित्यादिसूत्रद्वयार्थः । आदित्यपक्षे कर्मकर्तृभेदबाधकस्यालगनाज्जीव इत्येवोक्तिः । सर्वगतः अत्रोक्तसर्वशरीरांतःस्थ इत्यर्थः । समुदायाशयमेकवचनम् । जीवा इत्यर्थः । बाधकेति अर्भकेत्यादिसूत्रद्वयशेषार्थः । साधकेति प्रसिद्धोपदेशात् शब्दविशेषात् विवक्षितगुणोपपत्तेश्च स्मृतेश्चेति सूत्रचतुष्टयार्थः । विष्णुरेव सर्वगत इत्यनुषंगः । सर्वत्र तत्त्विति प्रतिज्ञांशार्थोऽयम् । प्रागुक्तेत्यादिफलोक्तिः । तद्वै त्वं प्राण इत्युक्तप्राणोप्यत्र प्रागुक्तपदेन ग्राह्यः । तेन विष्णुरेवाऽऽनंदमयश्चेति ऋजुः ॥ ८ ॥ अ० १ ॥

॥ ॐ अत्ता चराचरग्रहणात् ॐ ॥ ९ ॥ प्रतीयत इत्यंतं भाष्यं संगतिपरत्वेन व्याचष्टे ॥ जन्माद्यस्येति ॥ तत्रेत्यस्यार्थः तन्मध्यपतितेति ॥ अपरपर्यायेति ॥ अद्यतेऽत्ति च भूतानि । स सर्गकाले तु करोति सर्वं संहारकाले तु तदत्ति भूय इत्यादेः विष्णोः संहर्तृत्वस्योर्णनाभ्यादिवदेवात्तृत्वरूपत्वादिति भावः । एतच्च पूर्वाक्षेपलाभायोक्तम् । अन्यथाऽत्तृत्वस्यान्यनिष्ठत्वे जन्मादिसूत्रोक्तसंहर्तृत्वरूपलक्षणाक्षेपो न स्यादिति भावः ॥ श्रूयत इति ॥ तृतीयाध्याये । आदच्चेति शेषोक्तिः । अभक्षयच्चेत्यर्थः । तत्र हेतुत्वेन श्रुतिशेषं योजयति ॥ कुत इति ॥ सेति शेषः । तदर्थः सर्वात्त्रीति । तदेव सर्वात्तृत्वमेवादितित्वनिमित्तम् । अदितिपदवाच्यत्वे निमित्तमित्यर्थः । अन्यथा सर्वात्तृत्वाभावे तत् अदितिपदवाच्यत्वं अदितिर्देवतामयीत्यादौ न स्यात् । अस्ति च तत् । अतोऽदितिर्देवतामयीत्यादौ अदितिपदवाच्यत्वमेव सर्वात्तृत्वे हेतुरित्यर्थः । इति श्रूयते इत्यन्वयः । तेन भाष्ये इति शब्दानन्तरं श्रूयत इति तच्चेति शेष इति दर्शितम् । अदितेः प्रतीयत इत्यस्य तात्पर्यमाह ॥ तच्च यदेति ॥ उक्तमित्यंतस्य तात्पर्यं प्रागुक्तेति ॥ अतिव्याप्तीति ॥ विष्णोरिवान्यस्यापि असंकुचितसर्वात्तृत्वस्य कालभेदेन वाच्यत्वादित्यर्थः । भाष्येऽत्तृत्वमदितेरिति प्रतिज्ञांशमनुवदति ॥ अदितेरेव तदत्तृत्वमिति ॥ प्रतीयत इत्यत्र हेत्वाकांक्षायां संदिग्धश्रुतिर्लिंगं चादितिशब्दोऽदितित्वं चेति न्यायविवरणोक्तमाह ॥ तददितेरितीति ॥ संदिग्धपदोक्तं सावकाशत्वं श्रुतेराशंक्य लिंगेनोज्जीवयति ॥ न चेति ॥ उक्तेति ॥ आधिदैविकसर्वशब्दसमन्वयोक्तिपरांतर्नयोक्तन्यायादित्यर्थः । तत्र सर्वदेवगतशब्दानां महायोगविद्वद्रूढिभ्यां हरौ मुख्यत्वस्योक्तत्वादिति भावः । लिंगस्य निरवकाशत्वमाह

॥ न हीति ॥ अदितित्वस्यादित्यसाधारणधर्मस्यादितिस्वभावत्वात् । तद्भिन्नस्य विष्णोरनश्नन्निति श्रुतेर(नत्तुश्चाभावा)त्तृत्वस्यायोगादित्यर्थः । उक्तमित्यंतस्य तात्पर्यमाह ॥ अत इति ॥ विष्णुभिन्नस्यैवात्तृत्वादिति भावः । भाष्यस्थादिपदार्थमाह ॥ सोऽङ्गमिति ॥ छांदोग्ये तृतीयाध्याये(दिशां)दिङ्नामकचतुर्दिक्षु स्थितभगवद्बाहूनामित्यर्थः। सोऽहं वत्सं ततो जातं वायुं मुख्यप्राणं वेद जानामीति लक्ष्मीवाक्यम् । तद्भाष्योक्तमेव वचनं पठति ॥ यदाहुरिति ॥ यद्यद्ब्रह्माऽसृजदिति बृहद्भाष्यदिशा शंकते ॥ नन्विति ॥ इति योजनायामिति ॥ परामर्शे समानविभक्त्यंतपदेन प्रकृतत्वं तंत्रमिति भ्रांतस्य पूर्वपक्षिणो योजनायामित्यर्थः । मृत्युनैवेदमावृतमासीत् अशनाया हि मृत्युरिति पूर्वत्र मृत्युपदस्यापि अदित्यां प्रयोगे पुल्लिंगसमाधानमेवमेव ध्येयमिति भावेन प्रागदित्याख्यमृत्युरित्युक्तम् ॥ छ ॥ भाष्येऽनुक्तेः स्वयमाह ॥ विष्णुरेवेति ॥ तत्त्वित्यनुवृत्तस्यार्थोऽयम् ॥ अस्येति ॥ सर्वस्येति व्याख्यानस्य । अल्पस्य वा न वेति व्याहतमत आह ॥ अस्वातंत्र्येणेति ॥ ॥ अस्येति ॥ इदंपदस्य विपरिणामेनात्राप्यन्वयः । क्वचित्तु अथ यश्च भुवनस्येति पाठः । य इत्यनुवृत्तिः । सांपराये मुक्तिप्रलययोः । स्पष्टार्थत्वाद्भाष्ये स्मृतेः पूर्वमुक्तिः। एतेन सर्वमत्तीति श्रुतं सर्वात्तृत्वलिंगं हरेरन्यत्रानवकाशमिति दर्शितम् । संदिग्धश्रुतिलिंगाभ्यां निश्चितलिंगप्रकरणयोरेव बलवत्त्वमिति न्यायविवरणवाक्यं भाष्ये संगमयितुं तद्व्यावर्त्यशंकामाह ॥ न चेति ॥ विष्णावपीति ॥ या प्राणेन संविशत्यदितिर्देवतामयीति काठकादौ प्रयोगादिति भावः । अदितिशब्दवाच्यत्वमदितिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं अदनकर्तृत्वरूपमदितित्वमिहाभिप्रेतं तद्विष्णावपि युक्तम् । स्रष्टा पाता तथैवात्ता इति स्मृतेः । अनशनश्रुतिगतेस्तूत्तरनये वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ॥ ९ ॥

॥ ॐ प्रकरणाच्च ॐ ॥ १० ॥ सूत्रे चशब्दादाह ॥ किं पुनरिति ॥ मृत्युना विष्णुना इदं नित्यरूपं जगत् आत्मन्वी जगदाख्यदेहवान् अर्चन् आत्मानं पूजयन् शरः घनीभूतं मंडं समहन्यत संहतमभवत् । तस्यां पृथिव्यां श्वेतद्वीपे अश्राम्यत् अशेत । आत्मा चतुर्मुखः मनसा स्वेच्छया । वाचं वेदाभिमानिनीं श्रियम् । संवत्सरः सम्यक् वत्सभूतान् देवादीन् रमयतीति चतुर्मुखः अभि प्रति व्याददात् आस्यं विवृतमकरोदित्यर्थः । स ब्रह्मा भाणं भाणिति वाचं वाक्सरस्वती । अभिमंस्ये लीनं करिष्ये चेत् वाचा सरस्वत्या आत्मना ब्रह्मणा ॥ एतत्प्रकरणस्य वैष्णवत्वमिति ॥

श्रुतिर्लिंगवाक्यानामुपक्रमादितोऽन्यत्रश्रुतत्वं चेत्प्रकरणनिश्चायकत्वेन लिंगत्रमिति शब्दादेवेत्यत्र वक्ष्यमाणादिशा प्रकरणस्य विष्णुपरत्वं ज्ञायत इत्यर्थः। प्रतिज्ञांशमनुवर्त्याऽर्थमाह ॥ विष्णुरेवेति ॥ स्मृतौ सोत्मनः। स आत्मन इत्यर्थः। मंत्रेष्वाङ्यादेरात्मन इत्याकारलोपः। तस्मान्निरवकाशलिंगप्रकरणभावादित्यर्थः ॥ १० ॥
॥ अ. २ ॥

॥ ॐ गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॐ ॥ ११ ॥ लोकतोऽन्यत्रेति ॥ अत्रापि पूर्वोत्तरनयेष्विव द्विवचनश्रुतिरूपान्यसाहित्येनैवान्यत्रप्रसिद्धिर्वाच्या तथापि स्वत एव तस्याः संभवे त्यागायोगादेवमुक्तम्। प्रतीयेते इत्यंतं भाष्यं संगतिपरतया व्याचष्टे ॥ अत्रेति ॥ उक्त इत्यनंतरं तत्रेति पूर्वसंगतिभाष्यादनुवृत्तिं वा शेषं वा मत्वा तन्मध्यपतितेत्युक्तम्। पिबंतावित्यत्र प्रातिपदिकार्थः कर्मफलेति। द्विवचनप्रत्ययार्थः कयोश्चिदिति। तत्कथमित्यतः विष्णुः स परमे वायौ परेभ्योऽप्यूद्धरूपक इत्यादितद्भाष्यानुरोधेनार्थोक्त्या व्यनक्ति ॥ याविति ॥ पंचेति ॥ पंच वा एते महायज्ञा इत्यादितैत्तिरीयोक्तदेवयज्ञपितृयज्ञभूतयज्ञमनुष्ययज्ञब्रह्मयज्ञरूपपंचयज्ञवंतो वा। स एष यज्ञः पंचविधोऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुः सोम इत्यैतरेयोक्तपंचमहायज्ञवंतो वा ॥ द्युपर्जन्येति ॥ असौ वाव लोको गौतमाग्निरिति छांदोग्यपंचमाध्यायादौ उक्तद्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषिद्रूपपंचाग्नीत्यर्थः। नाचिकेताः नाचिकेतनामकेष्टकचितवंत इत्यर्थः ॥ यौ तावित्युक्त्या छायातपत्वं विधेयं अन्यदनुवाद्यं इति दर्शितम्। सदसतां छायातपाविवेत्यर्थोऽग्रे परमतापाकृतिप्रस्तावे व्यक्त इति पदद्वयं न व्याकृतम्। इति प्रतीयत इत्यन्वयः। भावमाह॥ तद्यदेति ॥ ॥ न तस्येति ॥ तथा च लक्षणमसंभवीत्यर्थः। एकदेशवैकल्यात् ॥ अतिव्याप्तिरिति ॥ ईश्वरवज्जीवस्यापि स्वातंत्र्येण कर्मफलभोक्तृत्वे सर्वात्तृत्वस्यापि प्रसंगेनातिव्याप्तिरित्यर्थ इति संगतिसंभवादित्यर्थः। विष्णोरन्यस्य वेत्यनंतरं विष्णोरेव वेति सिद्धान्तकोटेः शेषः। तेन संदेहस्य न पूर्वपक्षाद्यनानुगुण्यम्। सिद्धांते विष्णुरूपे एव इत्युक्त्या सूचितां पूर्वपक्षकोटिमाह ॥ न परमात्मन एवेति ॥ उच्यते ऋतं पिबंताविति श्रुतावित्यर्थः। पिबन्तौ प्रतीयेते इति भाष्ये द्विवचनानुवादेन सूचितं हेतुमाह ॥ पिबंताविततीति ॥ द्विवचनश्रुतेरपि निरवकाशत्वमिति न्यायविवरणोक्तं सौत्रद्विवचनांतात्मपदव्यावर्त्यं निरवकाशत्वं व्यावर्त्यशंकापूर्वमाह ॥ न चेति ॥ प्राग्विष्णौ समन्वितसर्वात्तृत्वांतःपतितकर्मफलात्तृत्वलिंगेन प्रातिपदिकोक्तेन द्विवचनश्रुतेर्बाध इत्यर्थः ॥ श्रुतेरिति ॥ निर्भेदविष्णौ द्वित्व-

स्यायोगेन द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने इति द्वित्ववाचिद्विवचनस्य तत्र वृत्तेरयोगात्। अन्यथा द्वासुपर्णेत्यादावपि द्वित्वेन भेदो न सिध्येदिति भावः। अंगीकृत्येदमुक्तं वस्तुतस्तु सर्वात्तृत्वमध्यर्पातं कर्मफलात्तृत्वं न विष्णुनिष्ठमपि। येन श्रुतिबाधः स्यादित्याह ॥ कर्मबन्धविधुरस्येति ॥ अत्र हेतुरीश्वरस्येति। उक्तं हि गीताभाष्ये। यः कर्मापि नियमयति कथं तत्तं बध्नातीति। अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादित्यादि-श्रुतेश्चेति भावः। अत एव भाष्ये पिबंताविति प्रातिपदिकांशोऽप्युदाहृतः। अन्यथा द्वौ प्रतीयेते इत्येवावक्ष्यत्। अत एव च पिबंतावित्युक्त्या प्रातिपदिकप्रत्ययोक्ताभ्यां पूर्वपक्षकोटिसाधकाभ्यां पूर्वपक्षसंभवाद्भाष्ये द्विवचनश्रुतेः निरवकाशत्वानुक्तिः। अन्यत्र तदुक्तिस्तु पूर्वपक्षदार्ढ्याय। गुहाप्रविष्टत्वं तु द्वयोरपि युक्तमिति भावः ॥ छत्रीति ॥ छत्र्यछत्रिसमुदाये छत्रिणो गच्छंतीति यथोक्तिस्तथेत्यर्थः ॥ भोक्तृजीवेति ॥ व्यवस्थिततत्तज्जीवकर्मार्जितशरीरे तस्य तस्यैव भोक्तृत्वादनेकभोक्तृत्वेऽन्योन्य-नियमनायोगेन शरीरोन्मथनादिप्रसंगादिति भावः। चैत्रादिदेहेषु च बलवता निमित्तेन भोक्तृद्वयसमावेशः क्वाचित्को हरीच्छया युक्तः। जीवस्यैव चेत्कथं पिबन्ताविति द्वयोरप्युक्तिः अत आह ॥ द्वयोरिति ॥ द्वयोरप्युक्तिरुपचारबुध्द्येत्यर्थः ॥ नेश्वरस्यैवेति ॥ जीवस्यापि स्वातंत्र्येण कर्मफलभोक्तृत्वे सर्वात्तृत्वस्यापि प्रसंगा-दिति भावः ॥ अथेति ॥ अथ केन प्रयुक्तोऽयमित्यादाविवार्थांतरेऽयमथशब्दः। ताविति पदमनुवर्त्य तस्यार्थं वदन् प्रतिज्ञांशं व्याचष्टे ॥ याविति ॥ लिंगादिति ॥ सूत्रे गुहां प्रविष्टाविति हेतुगर्भमिति भावः। द्विवचनश्रुतेरपि निरवकाशत्वं नास्ति विष्णोरेव द्विरूपत्वादिति न्यायविवरणोक्त्यनुरोधेन रूपपदभावमाह ॥ विष्णू इतीति ॥ अत्रोपपत्तिस्तु द्वित्वं चैकस्य युज्यत इत्यनुव्याख्यानसुधाचंद्रिकासु व्यक्ता। क्रमेण पदानामर्थमाह ॥ दीप्ताविति ॥ भगवंताविति शेषः। निविष्टो हृदय इति स्मृत्यनुरोधात्। व्यापतुरित्यत्रोपसर्गार्थं व्यनक्ति ॥ गुहास्थान इति ॥ जुष्टि सेवां जुषी प्रीतिसेवनयोः ॥ आत्मेतीति ॥ आत्मा देहस्थः। अंतरात्मा जीवहृदयस्थः। कर्मफलादनस्येंद्रियसाध्यत्वात् हृदयनिविष्टस्य कथं तदित्यत आह ॥ तथा च गीतास्विति ॥ अर्थबाहुल्याद्बहुवचनम्। यच्चाप्युत्क्रामतीश्वर इति पूर्वत्र पश्यंति ज्ञानचक्षुष इत्युत्तरत्र च श्रवणादिदं वाक्यमीश्वरपरमिति भावः। विवृतमेतच्छांदोग्यभाष्ये भुङ्क्ते गुणान्षोडश षोडशात्मकस्सोलंकृषीष्ट भगवान्वचांसि म इत्यादौ भगवत एव स्वकीयैरिंद्रियैर्भोगोक्तेश्चेत्यादिना। तथा स एतैरिंद्रियैर्विष्णु-र्भोगाननुभवत्यजः। स्वरूपेणैव शक्तोऽपि जीवदेहस्थितो हरिः। भुङ्क्ते तदिंद्रियै-

भोगान्छुरितैरिंद्रियैः स्वकैरित्यादिना चाष्टमे व्यक्तमेतत् ॥ अशुभभोगेति ॥ कुत एवं संकोचः श्रुतेरित्यतोऽसद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मांतरेण वाक्यशेषादिति वक्ष्यमाण-न्यायेन वाक्यशेषोक्तभोगान्यथानुपपत्त्या ईशभोगस्याशुभविषयकत्वं नेत्येवानशन श्रुतेरर्थ इति मत्वाऽऽह ॥ तथा हीति ॥ आथर्वणे अस्याऽश्रुतावपि ऋक्शाखायामस्ति श्रवणं यः अग्रे अग्र्यः श्रेष्ठः तस्यैव स्वादु पिप्पलं कर्मफलमाहुः। यः पितरं विष्णुमुत् उत्कृष्टं न वेद अत एव नशत् नाशवान् तस्य स्वादु पिप्पलं नेति वाक्यशेषार्थो ध्येयः । जीवाद्यमेव नाश्नाति न तु नाश्नात्येव तस्येदाहुः पिप्पलं स्वाद्वग्र इत्युक्त-त्वादित्याथर्वणभाष्ये वाक्यशेषे जीवानद्यस्वाद्वदनोक्त्याऽन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति पूर्ववाक्येऽस्वाद्वेव स्वादुत्वेन जीवेनाद्यमानमनश्नन्निति निषिध्यत इति तद्विविक्त-सारांशभोक्तृत्वं तु विद्यत एवेत्यर्थांतरमुक्तम् । प्रविविक्ताहारभुग्यस्माच्छारीरा-दात्मन इति श्रुतेः । तथा स्वातंत्र्येणैव भोक्तृत्वाद्दुःखाभोगाच्च सर्वदा । अभोक्ता चैव भोक्ता चेति परतंत्रभोगदुःखरूपाशुभभोगनिषेधरूपार्थांतरद्वयमुक्तम् । एकस्तयोः खादति पिप्पलान्नमन्यो निरन्नोऽपि बलेन भूयानिति एकादशस्कंधतात्पर्ये । अत्ति विनाप्यदौर्बल्यात्तथा नात्तिर्हरेर्भुज इत्यादिना जीववदुपजीवनार्थाशनं नेत्यर्थांतरमन-शनश्रुतेरुक्तम् । वक्ष्यते चैतदेव स्थित्यदनाभ्यां चेति सूत्रे । तथा च गीताभाष्येऽपि स्थूलभोगाभावादिपरतयाऽपि सप्तमे विवृतमेतत् । ऋतं पिबंतावित्यत्र ऋतशब्दः ऋतं सत्यं तथा धर्म इति गीताभाष्योक्त्या धर्ममात्रपर इति भावः ॥ प्रसिद्धमेवेति ॥ शीघ्रमुपस्थितेः । न हि मैथिल इत्युक्ते यः कश्चिन्मिथिलाभवो भासते । किंतु यस्तद्भवः तदधिपः स एवेति भावः । भाष्ये इत्यादिना प्रसिद्धमित्यस्यान्वया-प्रतीतेरपेक्षितपूर्त्याऽन्वयमाह ॥ इत्यादिनेति ॥ आदिपदेन गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् । गुहां प्रविश्य तिष्ठंतमित्यादि ग्राह्यम् ॥ ११ ॥

॥ ॐ विशेषणाच्च ॐ ॥ १२ ॥ उक्तसमुच्चये सौत्रचशब्द इति व्यंजयन्नव-तारयति ॥ एवमिति ॥ स एवेति ॥ न तु जीवसहित इत्येवार्थः । द्विवचनांतं रूप-पदं त्यक्त्वा पातेत्युक्तैकवचनांतस्य तात्पर्यलब्धस्यानुवादस्तु एकवचनेन विशेषणा-दिति हेत्वन्वयायेति भावः । भाष्यस्य सूत्रेणान्वयं मत्वा यः सेतुरिति चैकत्व-वचनेन विशेषणादित्यनुभाष्यदिशाऽर्थमाह ॥ यः सेतुरिति ॥ पृथगित्यादिस्मृत्यनुरो-धात् ब्रह्म तत्परं इत्यंतवाक्योदाहरणाच्चार्थांतरं चाऽऽह ॥ ब्रह्मत्वेति ॥ ब्रह्मशब्दस्या-

न्यथासिद्धिशंकाया बीजनिरासेनानुदयादत्र भाष्ये केवलब्रह्मशब्दस्यैव स्मृत्या निरवकाशताप्रदर्शनाच्च ब्रह्मशब्दस्य परत्वविशेषणाच्चेत्यपि व्याख्यानं न कृतम् । अत एव स्मारयतीत्युक्तिः न तु साधयतीति । यद्वोक्तदिशा तदपि व्याख्यानं सुज्ञानमिति भावः ॥ स्मारयति ॥ स्मृत्या दर्शयतीत्यर्थः । स्मृतौ यतो वक्तुं न शक्यन्ते अतः सर्वेषां ब्रह्मशब्देन ग्रहणं भवेदित्यस्य साक्षादनन्वयादेतस्मादित्यनेन परामृश्यमानहेतोरप्रतीतेश्च अत इत्यस्य साध्यमध्याहृत्य योजयति ॥ तस्येति ॥ पृथक् विविच्य । यत इत्यस्याऽऽवृत्तिं मत्वाऽऽह ॥ यतो ब्रह्मशब्देनेति ॥ तस्य पर्यवसितार्थमाह ॥ एवमिति ॥ पृथगित्यादिनोक्तप्रकारेण । एतेन पूर्वार्धमेतस्मादिति हेतूपपादकत्वेन उत्तरार्धैकदेशस्तु एतस्मादित्यस्य विषयं दर्शयितुं प्रवृत्तमिति दर्शितम् । एतस्मादित्यर्थोपपादकत्वेन तदुत्तरार्धमिति भाष्यसूचितयोग्यसाध्यहेतू अभिधाय तदुपपादकतया न चेत्यादिभाष्यं योजयितुमाह ॥ अत्रेति ॥ न च च्छायेति ॥ अविद्याश्रयत्वप्रकाशवत्त्वरूपच्छायातपत्वेत्यर्थः ॥ विद्वदिति ॥ छायेव विदुषां प्रभुः । आतपः पापिनामिति काठकभाष्योक्तस्मृतेरिति भावः ॥ विद्याविद्येति ॥ यथायोगमन्वयः । यद्यप्यष्टमस्कंधतात्पर्यनिर्णये पंचमेऽध्याये छाया त्वविद्या संप्रोक्ता जन्यविद्याऽऽतपः स्मृत इत्युक्तं तथापि तद्वत्त्वार्थकत्वंत्व प्रामाणिकमिति भावः । भाष्ये न च जीवेश्वरयोरिति वाच्ये जीव इत्येकवचनोक्त्या सूचितं दोषमाह ॥ किंचेति ॥ ननु भेदस्य सत्त्वे कुतो न जानन्ति केचिदित्यतो भाष्ये मैवारुवण्य इत्युक्तम् । तदर्थमाह दोषीति । अरा दोषाः तद्वन्तः आरवः वनसम्भक्त्वाविति धातुः । शपथत्वेन त्रिरुक्तिरिति भावः । तेन सत्येन इत्यत्र तच्छब्दपरामृष्टं दर्शयंस्तस्य तत्र हेतुत्वं घटयति ॥ यथेति ॥ सत्येन भेदेनेति योज्यम् । सत्येन भेदज्ञानेन कारणेनेत्यर्थः । ऋतं पिबंतावित्यत्र विवक्षितऋतशब्दार्थं वदन्नुपसंहरति ॥ अत इति ॥ अतो निरवकाशश्रुतिलिंगभावादनशनश्रुतिद्विवचनश्रुत्यविरोधाच्चेत्यर्थः। ऋतशब्दः सुकृतमात्रपरो न तु सुकृतदुष्कृतसाधारणकर्ममात्रपरः । सुकृतस्य लोक इति सान्निध्यात् । ऋतं सत्यं तथा धर्मः सुकृतं चाभिधीयत इति स्मृतेश्चेति भावेनोक्तम् ॥ सुकृतफलभोक्तेति ॥ इतिशब्दो हेत्वर्थः । शेषेण फलोक्तिः । यदत्र केनचिदत्तेत्यादिविशेषणाच्चेत्यंतसूत्राणामैकाधिकरण्यमुपेत्याधिकरणभेदे दोषोद्भावनं तच्चंद्रिकायां निरस्तम् । यदपि सूत्राक्षरास्वारस्यवर्णनं तदपि तंत्रदीपिकायां प्रतिपदं स्वारस्यवर्णनान्निरस्तं ध्येयम् ॥ १२ अ० ३ ॥

॥ ॐ अंतर उपपत्तेः ॐ ॥ १३ ॥ अग्निश्रुतीति ॥ सा चानेकरूपाऽग्रे व्यक्ता। उच्यत इत्यंतं भाष्यं संगतिपरत्वेन व्याचष्टे ॥ यश्चेति ॥ अक्ष्यादित्ययोरैक्यादित्युक्तिलब्धमर्थमाह ॥ ततश्चेति ॥ अर्थादिति ॥ द्वयोरेकदेवताधिष्ठानत्वेनाऽऽदित्यस्थस्यैवाक्षिस्थत्वादेकत्रोक्तावन्यत्राप्युक्तिरार्थिकीत्यर्थः। इत्यत्राप्यग्निरेवोच्यत इत्यस्य तात्पर्योक्तिश्छंदोगेति । चतुर्थेऽध्याय इति योज्यम् । कस्यचित् अग्नेः । कुत्रेत्यतो य एष आदित्य इत्यादिपूर्वभाष्यमिति मत्वा तदुदाहरति ॥ य एष इति ॥ दृश्यते दिव्यदृष्टया ज्ञानिभिरित्यर्थः । उवाच उपकोसलाय सत्यकामः । भाष्ये दृश्यत इत्यंतोक्तावपि शेषोक्तिः सिद्धांतोपयोगित्वायेति भावः । कथं प्रतीयत इत्याकांक्षायां य एष आदित्य इत्यादिवाक्येन तत्प्रकारोक्तिर्वक्ष्यमाणदिशा सुज्ञानेति । य एष इत्यादेरैक्यादित्यंतस्य तात्पर्यमाह ॥ तच्चेति ॥ य एषोऽन्तरक्षणीति वाक्योक्तमक्षिस्थत्वं च य एष इत्यादिभाष्यवाक्यलब्धादग्नेरक्षिस्थत्वेनोच्यमानत्वाद्धेतोर्यद्यग्नेः स्यादित्यर्थः । उक्तमित्यंतवाक्यतात्पर्यमाह ॥ तदेति ॥ इति संगति संभवादवश्यं निर्णेयमित्यर्थः । ननु पूर्वत्र यश्चासावादित्य इत्यादित्यस्थत्वं नाम विष्णोरादित्यदेवतास्थत्वम् । यदाहुस्तद्भाष्ये स विष्णुस्सर्वजीवेषु नृषु देवेषु च स्थितः । एक एवेत्यादि । उक्तं च प्राग्भेदव्यपदेशाच्चेत्यत्र स यश्चायमित्यानंदमयस्यापकृष्टोत्कृष्टजीवेषु पुरुषादित्यपदोपलक्षितेषु स्थितिकथनादिति । तथा चार्थादापद्यमानमक्षिस्थत्वमप्यक्षिदेवतास्थत्वमेव स्यात् । अत्र चाक्षिस्थत्वं नामाक्षिगोलकस्थत्वं य एष आदित्य इत्यादित्यस्थत्वमप्यादित्यमंडलस्थत्वमेवेति अक्ष्यादित्ययोरेकविधत्वादित्यादिवक्ष्यमाणटीकावाक्यादेवावसीयते । तथा च कथमन्यस्याक्षिस्थत्वे प्राचीनमप्यन्यत्स्यादिति पूर्वपक्षे तदाक्षेपः सिद्धांते चात्राक्षिस्थत्वं विष्णोश्चेत् प्राचीनमपि विष्णोरेवेति समाधानं चेति चेदत्राहुः । वक्ष्यमाणदिशा वामनिभामनिशब्दोक्तसर्वस्त्रीपुंसप्रेरकत्वेनाग्नेस्तत्तदक्षिस्थत्वे स एव पूर्वत्राप्युक्तादित्यमंडलस्थ आपन्न इति तेनैवोपपत्तौ तत्रस्थतया किमीश्वरेण इत्याक्षेपे वक्ष्यमाणयुक्तिभिरन्यस्य केवलस्य प्रेरकत्वानुपपत्त्या चाक्षिस्थस्य विष्णुत्वे प्रागादित्यमंडलस्थोऽप्यक्ष्यादित्यदेवतास्थोऽपि स एवेति सिद्ध्यतीति । अन्ये तूपनिषद्भाष्यादावादित्यादेरभिमानिदेवतात्वोपगमेन तत्स्थत्वार्थोक्तावप्यत्र भाष्ये सर्वश्रुतावादित्यादिपदेन मंडलादिजडमेव पूर्वोत्तरपक्षयोरुपेत्याऽऽक्षेपसमाधी । यथोत्तरनये य आत्मनि तिष्ठन्नित्यादावात्मादिशब्दस्य तदभिमानिचतुर्मुखरूपार्थस्य बृहद्भाष्योक्तत्वेऽपीह भाष्ये जीवार्थत्वमेवोपेत्य जीवान्तर्यामिणो भेदोक्तिः भेदेनैनमिति सूत्रे तथाऽत्रापि।

पूर्वटीका तु पुरुषपदोक्तजीवाभिप्राया । अत एव तत्र स यश्चायं पुरुष इत्येव भाष्योक्तिरित्याहुः । चंद्रिकायां तु तत्वप्रदीपादिप्राचीनटीकारीत्या आदित्यादिपदानां आदित्यादिदेवतार्थत्वमेवोपेत्य अग्नेरक्षिदेवतास्थत्वे प्राचीनादित्यदेवतास्थोऽपि स एवेत्याक्षेपे अक्षिदेवतास्थस्य विष्णुत्वादादित्यदेवतास्थोऽपि स एवेति समाधिरिति संगतिरुपपादिता । संगतिपरतया व्याख्यातमेव भाष्यं पूर्वपक्षतद्युक्तितत्फलोक्तिपरतयाऽपि व्याकुर्वन् तत्राप्यग्निरेवोच्यत इति प्रतिज्ञार्थं तावदाह ॥ य एषोंऽतरक्षणीति ॥ कुत इत्यत आदित्यस्थत्वादिति भावेन प्रवृत्तस्य य एष आदित्य इत्यादेरत इत्यंतस्य भाष्यस्यात इत्युक्त्या यत इत्यध्याहृत्यार्थमाह ॥ यत इति ॥ भाष्ये युक्तिसूचनायाग्नीनामित्युक्तावप्याकांक्षाक्रमेण तद्व्याख्यातुं श्रौताहमादिपदस्थैकवचनानुरोधेनाग्नेरित्युक्तम् । श्रुतौ स एवेत्युक्तेरग्नेरेवेत्युक्तम् ॥ अत एवेति ॥ अग्नेरादित्यस्थत्वादेवेत्यर्थः । अक्ष्यादित्ययोरैक्यादिति वाक्यमक्षिस्थोऽग्निरित्यत्रादित्यस्थत्वस्यैव हेतुत्वोपपादकत्वेन व्यावर्त्यशंकापूर्वं व्याचष्टे ॥ न च वाच्यमिति ॥ आदित्यः आदित्यमंडलाभिमानी चक्षुः रूपांतरेण चक्षुर्देवता भूत्वा अक्षिणी गोलके प्राविशदित्यैतरेयश्रुतावादित्यमंडलस्य यद्देवताकत्वं चक्षुर्गोलकस्यापि तद्देवताकत्वरूपैकविधत्वोक्तेरित्यर्थः । भाष्यस्थैक्यपदमेकविधत्वपरम् । अक्ष्यादित्यपदे तु जडपरे इति भावः । तत्वप्रदीपे तु तयोस्तदभिमानिचेतनत्वमुपेत्यैक्यपदं तद्देवतैक्यपरत्वेन यथाश्रुतमेव व्याख्यातम् । अस्त्वग्नेरेवादित्यस्थत्वं तथाप्याग्निशब्द एव विष्णुपरोऽस्त्वित्यतस्तस्याग्निपरत्वे सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीत्याद्यभ्यासार्थवादसहितबहुश्रुतिभ्य इति न्यायविवरणमनुसृत्याग्नीनामिति भाष्यस्थबहुवचनसूचितयुक्तिमाह ॥ एतस्मिन्निति ॥ बहुश्रुतिभ्य इत्यत्र बहुवचनांतश्रुतिभ्यो बह्वग्निश्रुतिभ्य इत्यर्थद्वयमुपेत्य भाष्यमपि तथा द्व्यर्थमिति मत्वा अग्नय इति गार्हपत्य इति चोदाहृतम् । बह्वग्नीत्यपि बहुवचनांताग्निश्रुतिसद्भावाद्गार्हपत्यादिबह्वग्निश्रुतिसद्भावादित्यपि द्वेधा व्याख्येयम् । आदिपदेनाग्नीन्परिचचार । कुशलं नः पर्यचारीत् । उ (चचारीत्) पवयंतं भुंजाम इत्यादि पूर्वत्र । अथ हैनमन्वाहार्यपचनोऽनुशशास य एष चंद्रमसि पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मि इति । अथ हैनमाहवनीयोऽनुशशास य एष विद्युति पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीत्युत्तरत्र वाक्यं गृह्यते । अत एव भाष्ये य एष चंद्रमसि य एष विद्युतीत्यादि वाक्यद्वयोपादानाय चंद्रादित्यस्थत्वोपादानाय चादिपदद्वयं तदुक्तिस्तु यथान्वाहार्यपचनाहवनीययोश्चंद्रविद्युत्स्थत्वं तथाऽस्यापि गार्हपत्यस्याऽऽदित्यस्थत्वमिति दृष्टान्तत्वेनेति

बोध्यम् । भाष्ये द्विरुक्तिसूचितां न्यायविवरणे कंठोक्तामभ्यासरूपयुक्तिं व्यावर्त्य-शंकापूर्वमाह ॥ न चेति ॥ अग्नेरादित्यस्थत्वकथनमिति ॥ आदित्यस्थत्ववति विष्णावग्निप्रयुक्ताहंशब्द औपचारिक इत्यर्थः । शास्त्रदृष्टचेत्युक्तमुख्यत्वाच्छाद-नेनेयमुक्तिः अंतर्यामिणमित्यग्रे स्मृत्युक्तेः तद्व्यावर्त्योक्त्यर्था। अत एव स्मारयतीति वक्ष्यति ॥ यश्चेति ॥ स यश्चायं पुरुषे यश्चसावादित्ये स एक इति तैत्तिरीये विष्णोरेवाऽऽदित्यस्थत्वोक्तेरिति भावः ॥ बलवत्त्वादिति ॥ स्थानांतरस्थसमाख्या-पेक्षया एकस्थानस्य शीघ्रोपस्थितिकत्वादिति भावः । न्यायविवरणोक्तमर्थवाद-साहित्यं व्यावर्त्यशंकापूर्वमाह ॥ न चेति ॥ अपूर्वतयेति ॥ अत्यलौकिकविष्णु-ग्रहणे अग्निग्रहणादप्यपूर्वं लभ्यत इत्यपूर्वतयेत्युक्तम् । अपहते अपहति वस्तुतः फलवत्वमेव फलं न फलस्योक्तिः । सा तु अर्थवाद इति मत्वाऽर्थवाद इत्युक्तं एवं-रूपाल्पफलेन स्तुतिर्ब्रह्मणि न युक्तेति भावः ॥ प्राबल्यादिति ॥ तद्बीजस्य समन्वय-सूत्रेऽभिधानादिति भावः । इत्यत्राप्यग्निरेवोच्यत इति प्रतिज्ञातार्थमुपसंहरति ॥ अत इति ॥ अभ्यासार्थवादसहितबह्वग्निश्रुतिसत्त्वादित्यर्थः । इत्यत्रापीति भाष्य-स्थापिपदार्थोक्तिरादित्येति । एतत्प्रकरणानंदमयप्रकरणयोर्विद्यमानत्वादित्यर्थः । तेनोक्तमित्यंतभाष्यवाक्यस्यापि फलपरत्वेन तात्पर्यमुक्तं ध्येयम् । तद्यथेतिवाक्ये विष्णुलिंगश्रवणात् विष्णुरेवाक्षिस्थः किं न स्यादित्यतो वा अग्नौ समन्वये फला-भावादित्यतो वा प्रवृत्तमतस्तद्यथेत्यादिभाष्यम् । इदमेवैतत्पूर्वपक्षफलमिति भ्रांतिं निरस्यन्नवतारयति ॥ न केवलमिति ॥ इति मतमिति ॥ जन्माद्यस्य यतः तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् नेतरोनुपपत्तेः इत्यादिसूत्रेष्वभिमतमित्यर्थः ॥ मोक्षोऽपीति ॥ न केवलमानन्दमयत्वमित्यपेरर्थः । अनुक्तस्योपपादनायोगादुपपत्तिरित्युक्त्या ज्ञाना-न्मोक्षो भवेदिति लभ्यते । आदित्ये विष्णुरित्युक्तमित्यनेनाग्नेरानंदमयत्वप्राप्ति-रूपफलस्य सूचनादपीति लब्धमिति भावः । इदानीं यथान्यासं भाष्यं योजयति ॥ तद्यथेतीति ॥ ननु विष्णुज्ञानान्मोक्ष इति प्रागुक्तमयुक्तम् । तद्यथेत्यत्राक्षिस्था-ग्निज्ञानान्मोक्षश्रवणादिति ऋजुसंगत्या एतदारंभसंभवात् आनंदमयस्य आदित्यस्थ-त्वमुक्तं ततश्चार्थादक्षिस्थत्वमप्युक्तं तदक्षिस्थत्वं च्छांदोग्ये अग्नेः श्रूयत इति प्रागुक्तमादित्यस्थत्वं आनंदमयत्वं च तस्यैवेति वक्रसंगत्या एतदारंभः किमर्थ इत्यत आह ॥ अत्रेति ॥ वक्राश्रयणे हि अत्राक्षिस्थत्वसमन्वये प्राचीनमादित्यस्थत्वमपि विष्णोरेव सिद्ध्यति नान्यथेत्यर्थः । अधिकं चंद्रिकायाम् । आदित्यस्थत्वलिंग-स्यापि विष्णौ समन्वयसिद्ध्यर्थमित्युपलक्षणं पूर्वपक्षोत्थानार्थं चेत्यपि ध्येयम् ।

आदित्यवाक्य इवाक्षिवाक्ये पूर्वपक्षप्रापकस्यापि अभानात् भाष्ये अग्नीनामिति बहुवचनं आदिपदद्वयं त्रयाणामग्नीनामक्षिस्थत्वप्रदर्शनार्थमुक्तमिति भ्रांतिं निराह ॥ अग्नीनामितीति ॥ अथ हैनं गार्हपत्योऽनुशशास । य एष आदित्ये पुरुष इत्यादेः अथ हैनमन्वाहार्यपचनोऽनुशशास । य एष चंद्रमसि पुरुष इत्यादेः अथ हैनमाहवनीयोऽनुशशास य एष विद्युति पुरुष इत्यादेः श्रवणात् गार्हपत्यादीनां त्रयाणां क्रमेणादित्यादित्रयस्थत्वमुच्यते तथा च प्रसिद्धगार्हपत्यस्यैवादित्यस्थत्वादक्षिस्थत्वमिति प्रदर्शनार्थं न तु त्रयाणामप्यादित्यस्थतद्वाराऽक्षिस्थत्वोक्त्यर्थमित्यर्थः ॥ छ ॥

भाष्ये विप्रतिपन्नचक्षुरंतःस्थत्वमात्रस्यांतरक्षणीति श्रुत्यनुरोधेन चक्षुरंतःस्थ इत्युक्तावपि सूत्रे अंतःस्थित्वा रमणकृदंतरः समुदाहृतः । रमणं चात्मशब्देनादेयं मातीति चोच्यत इत्यनुभाष्योक्तदिशाऽऽत्मशब्दार्थसंग्रहाय अंतर इत्युक्तम् । अत एव भाष्ये अमृतत्वादीत्येव हेतूक्तिरिति मत्वा सूत्रभाष्ययोरर्थमाह ॥ विष्णुरेव चक्षुरंतर इति ॥ भाष्येऽप्यंतस्थो रमणकृदित्यपि योज्यमिति भावः । यद्वाऽनुभाष्येंऽतर इत्यस्यांतःस्थित्वा रमणकृदित्यर्थोऽक्तावपीह भाष्येऽग्रे ब्रह्मशब्दादीत्यादिपदेनात्मशब्दस्यापि हेतूकरणायांतरत्वमंतःस्थत्वमात्रं विवक्षितम् । चक्षुरंतःस्थ इति भाष्यसूत्राविसंवादाय टीकायां विष्णुरेव चक्षुरंतर इति व्याख्येयं दर्शितं ज्ञेयम् । अत एव संक्षेपभाष्ये पूर्णानंदोंऽतर इत्यंतरनयार्थोऽतर इत्युक्तिः । तत्वप्रदीपे तु अंतरशब्देन अंतःस्थो विवक्षित इत्याद्युक्तम् । सूत्रे भाष्ये च लिंगादित्यनुक्त्वा उपपत्तेरित्युक्तिर्लिंगनिरवकाशत्वाय । न चानुक्तस्य लिंगस्य तदुक्तिर्युक्तेति तल्लब्धं हेतुमाह ॥ एतदमृतमिति ॥ तन्निरवकाशत्वोक्तिपरतया सूत्रशेषभाष्यं व्याचष्टे ॥ अमृतत्वादेश्चेति ॥ इत्यादिनेत्यादिपदोक्तं दर्शयन् हेतावियं तृतीयेत्याह ॥ त्रिपादिति ॥ पूरुषसूक्ते । अभयमिति काठके । भाष्ये तस्यैवेत्युक्तिलब्धमन्यत्रानवकाशत्वं व्यनक्ति ॥ न चेति ॥ तत्र हेत्वाकांक्षायां इत्यादिनेति भाष्यस्थादिपदेनोपात्तं वाक्यं म्रियंते पंचदेवता इति ऋग्भाष्यं हृदि कृत्वा प्रकारांतरेणाऽऽह ॥ परिम्रियंत इति ॥ ऐतरेयब्राह्मणे तमेताः परीति । लक्षणे कर्मप्रवचनीयः तेन कार्यब्रह्मणा निमित्तेनेत्यर्थः । ऋग्भाष्यटीकायां एष वै ब्रह्म योऽयं पवते तमेता इति पूर्ववाक्योदाहरणेन वायुपरतया व्याख्यानात् । भीषेति तैत्तिरीये भीषा भयेन अस्मादस्य । भयादस्याग्निरिति श्रुत्यन्तरात् । एतेनाभ्यासार्थवादसहितश्रुतिभ्यो निरवकाशोपपत्तेरेव प्राबल्यमिति न्यायविवरणोक्तं लिंगनिरवकाशत्वं

विवृतं ध्येयम् । नन्वेवं तद्विरोधोऽग्रेतनभाष्यस्येत्यतो निरवकाशोपपत्तेरेव प्राबल्यमित्येवकारार्थं व्यंजयन्नवतारयति ॥ यदेति ॥ उभयथापीति ॥ निरवकाशत्वानेकत्वाभ्यामित्यर्थः । निरवकाशत्वं च प्रागेवोक्तमित्याशयः । आदिपदेनात्मशब्दो ग्राह्यः । किमित्येवकारार्थोक्त्या तद्विरोधोऽपास्त इति भावः । श्रुतितोऽपीत्युक्त्या जात्यापि प्राबल्यं सूचयति ॥ बलवच्छ्रुतीति ॥ कुशलं न इत्यादाविव वक्तरि स्वरसस्याहंशब्दस्यान्यपरत्वमन्याय्यमिति शंकानुत्तये हेत्वंशानुवादः । आदित्यस्थत्वलिंगस्यापि समन्वयार्थमित्युत्तरवाक्यसंगत्यर्थमनुवादेन व्यनक्ति ॥ तदादित्यस्थोऽपीति ॥ श्रुतेरग्निप्रयुक्ताहंशब्दस्य शास्त्रदृष्टिसूत्र एवोक्तत्वादाह ॥ स्मारयतीति ॥ स्मारणं च पूर्वोक्ताज्ञानेनौपचारिकमिति शंकितत्वात्कृतम् । स्मारयति स्मृत्या दर्शयतीति वाऽर्थः । स्मृतावीशेशमिति स्वातंत्र्यरूपनिमित्तोक्तिः । सर्वशब्दाः । भूतानि विष्णुर्भुवनानि विष्णुः प्राणः सर्वाणि भूतानि मनुरभवमित्यादिस्थभूतमन्वादिशब्दाः नाभेदनिमित्तेनेत्याह ॥ सतीति ॥ एतेन निरवकाशोपपत्तेरेवेत्युक्तिलब्धमभ्यासार्थवादयोः सावकाशत्वं भाष्ये व्यक्तीकृतमनुवादेन दर्शयति ॥ एवं श्रुतेरिति ॥ अग्निप्रयुक्ताहंशब्दस्येत्यर्थः । सोऽहमस्मीत्यादिभाष्यस्थादिपदार्थोऽभ्यास इत्यादि । एतत्प्रकरणश्रुताग्निगार्हपत्यादिशब्दानां प्रसिद्धाग्निपरत्वेऽप्यग्निप्रयुक्ताहंशब्दस्याग्न्यंतर्यामिपरत्वेनाग्निश्रुतित्वाभावात् तद्घटितोऽभ्यासोऽर्थवादश्च तदंतर्यामिनिष्ठ इत्यर्थः । अहमादिपदानामंतर्यामिणि प्रवृत्तिप्रकारं प्रागेवावोचाम ॥ १३ ॥

॥ ॐ स्थानादिव्यपदेशाच्च ॐ ॥ १४ ॥ अपूर्वहेतुसमुच्चायकसौत्रचशब्दानुरोधादाह ॥ युक्त्यंतरेणेति ॥ भाष्ये सौत्रस्थानादिपदाभ्यां स्थानात्मकशक्त्युक्तेः कथं विष्णोश्चक्षुरंतःस्थोपपादकत्वमित्यतोऽसंगभगवत्स्थानत्वाच्चक्षुषोऽसंगत्वमुच्यत इति छांदोग्यभाष्यानुरोधेन यत्स्थानत्वादिति स्मृत्यनुरोधेन च भाष्यं व्याचष्टे ॥ अत्रेति ॥ एतच्छ्रुतावित्यर्थः । उक्तं हेतुं श्रुतौ दर्शयितुं शेषमुपादत्ते ॥ तद्यद्स्मिन्निति ॥ इत्याद्यात्मशक्तिरित्यत्रादिपदार्थं वक्तुं सर्ववाक्यं पठति ॥ एतमिति ॥ वामानि सुंदराणि । वामनिः सौंदर्यप्रधानस्त्रीनेता । भामनिः तेजःप्रधानपुरुषनेता । सर्वलोकेषु भातीति भामनिः । संयद्वामत्वादीत्यादिपदेन वामनिभामनिशब्दितस्त्रीपुंसनेतृत्वग्रहः । भाष्ये शेषोक्तिरेतदुभयेति । श्रुतौ तदित्यस्य परामर्शविषयं दर्शयन्नर्थमाह ॥ यस्मादिति ॥ तदित्यनुवादेन तस्मादिति व्याख्या । असंगपुरुषाश्रयत्वादित्यर्थः । अस्मिन्नित्यनुवादः । यदित्यस्यार्थो यदीति । एवकारार्थो न

चक्षुरिति । असंगत्वोक्तेः श्रुतावस्फुटत्वात्तां व्याचख्यौ । संयद्वामवाक्यं तु स्फुट-त्वान्न व्याख्यातम् । दुर्गमत्वात्स्थानशक्तेः विष्णुलिंगत्वं व्यनक्ति ॥ एतदितीति ॥ फलितोक्तिर्यस्य प्रभावादिति । स वामन इत्यन्वयः । वामभामशब्दौ सौंदर्य-तेजोवाचिनौ तत्प्रधानत्वात् स्त्रीपुंसौ वामभामशब्दोक्तौ तन्निग्रामको वामनो भामन इति तत्वप्रदीपोक्तार्थः । एकदेशविकृतं अनन्यवद्भवतीति न्यायेन वामनवामन्या-दिशब्दानामेकार्थत्वात् । उक्तार्थे श्रुतिरियं ध्येया । लिंगस्य विष्णुस्थत्वोक्त्यर्थं स हरिरित्यादिपूर्वशेषोक्तिः । भाष्यादावक्ष्यंतःस्थ इति वाच्ये चक्षुरंतःस्थ इत्यस-कृदुक्तिः भाष्योक्तस्मृत्यनुरोधेन ॥ १४ ॥

॥ ॐ सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॐ ॥ १५ ॥ भाष्यस्य सूत्रेणान्वयं मत्वा विशिष्टसुखवत्त्वाच्च ब्रह्मत्वं च विशिष्टतेरयनुभाष्यदिशा भाष्यार्थमाह ॥ अत्रेति ॥ श्रुतावित्यर्थः ॥ पूर्णत्वमिति ॥ तद्भाष्ये तु अपरं ब्रह्म स प्राणः साक्षाद्यो बलदेवता । ज्ञानानंदात्मकं पूर्णं परब्रह्म हरिः स्वयम् इति कं खं पदयोरेव पूर्णसुखादिवाचित्वात् विज्ञानं ब्रह्मेत्यादाविव पूर्णानंदं पूर्णज्ञानं च परं ब्रह्मेत्यर्थांतरमुक्तम् । अत्र प्राणो ब्रह्मेत्येतदंशोदाहरणं च श्रुतेति सूत्रेकगतीति कशब्देन प्राणब्रह्मणोस्तंत्रेणोपादानस्य वक्ष्यमाणत्वात् । कं ब्रह्मेति कशब्देन ब्रह्मण इव प्राणस्यापि प्राणो ब्रह्मेति प्रकृत-त्वमस्ति । अन्यथा स एनान् ब्रह्म गमयतीति श्रुतौ स इति तच्छब्दश्रवणेन प्राण-परामर्शो न स्यादित्युत्तरार्थत्वेनेति भावः । श्रुतिलिंगवाक्यानामुपक्रमोपसंहारयोः श्रुतत्वे तन्निश्चायकतया लिंगत्वमिति शब्दादेवेत्यत्र वक्ष्यमाणदिशा पूर्णानंदादिरूप-लिंगमुपक्रमे श्रुतं सत् उपक्रमस्य वैष्णवत्वनिर्णायकतया अस्य प्रकरणस्य विष्णौ तात्पर्यवत्वरूपं वैष्णवत्वमनुमापयतीति सूत्रार्थमाह ॥ तथा चेति ॥ पूर्णसुखेति ॥ कडाराः कर्मधारय इति विशिष्टपदस्य परनिपात इति भावः । सौत्रैवकारार्थमाह ॥ किमुतेति ॥ एतेन भाष्ये खं ब्रह्मेत्युक्तेरुपयोगो दर्शितः । ननु विज्ञानमित्यादौ पूर्णत्ववाचिपदाभावात्कथं पूर्णानंदसंवित्त्वस्येत्युक्तिरित्यत आह ॥ श्रौतमपीति ॥ न केवलं कमित्यादिपदमित्यपेरर्थः ॥ मुख्यस्य निर्विशेषेणेति न्यायात् । पूर्णज्ञाना-देरेव मुख्यत्वात् अन्यथा लक्षणस्यातिव्याप्त्यापत्तेरिति भावः । अन्येषामापेक्षिक-मेवेति । यथोदंचनकुंभादेः सरित्सागरयोरपि ॥ अल्पेन महता वापि पूर्तिर्योग्य-तया भवेत् ॥ एवं नराद्विब्रह्मांतजीवानां साधनैरपि ॥ अनादिसिद्धैर्भक्त्याद्यैः पूर्ति-र्योग्यतया भवेत् ॥ अल्पैः पूर्तिस्तथाल्पानां महद्भिर्महतामपीति प्रथमाध्याये बृह-द्भाष्ये व्यक्तमेतत् ॥ विवरिष्यते चात्रापि भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वमित्यादौ तृतीयेऽ-

ध्याये । यद्वा तथापि पूर्णानंदत्वमनुक्तानां व्यपेक्षयेति पंचमे बृहद्भाष्योक्तदिशा आपेक्षिकमित्यर्थः । अथवा एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंतीत्यादेर्भगवदायत्तमित्यर्थः । एतेन सूत्रे पूर्णसुखेत्यनुक्त्वा विशिष्टसुखेत्युक्तिरापेक्षिकपूर्णत्वस्य जीवेष्वपि सत्त्वेन व्यभिचारात्सर्वव्यावृत्तपूर्णत्वलाभायेति सूचितं (प्राकरणिकत्वं) प्रकरणित्वं प्रकरणप्रतिपाद्यत्वम् ॥ श्रुतिलिंगादीति ॥ पुरुष आत्मा ब्रह्मेति श्रुत्यमृतत्वादिलिंगब्रह्मप्रकरणरूपबाधकेत्यर्थः ॥ १५ ॥

॥ ॐ श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॐ ॥ १६ ॥ शंकते ॥ नैवमिति ॥ प्राणो ब्रह्मेत्येतदंशानुवादस्तु विद्यात्रैविध्यशंकानिरासायात्मविद्यात्वेन संग्रहार्थमित्येके । केचित्तु प्राणोपक्रमेऽपि बाधकात् यथा न प्राणविद्यात्वं सर्वस्य तथा ब्रह्मोपक्रमेऽप्यग्नीनामादित्यस्थत्वोक्तिबाधकेन न ब्रह्मविद्यात्वं किंतु अग्निविद्यात्वमेवेति दृष्टांतार्थं प्राणो ब्रह्मेत्यंशानुवादः । अत एव प्राक् श्रुतिलिंगादिबाधकसद्भावान्न प्रकरणित्वं प्राणस्येत्युक्तमित्याहुः । श्रुतौ सान्निध्यमनुरुध्य व्युत्क्रमेणोक्तावपि स्वयं यथाक्रममन्वयमाह ॥ आद्येति ॥ कं ब्रह्मेत्युक्तविद्याया इत्यर्थः । तावता अक्षिस्थो विष्णुरित्यत्र किमायातमत आह ॥ अक्षिस्थेति ॥ ह्वयाम्यग्निं प्रथमं स्वस्तय इत्यत्राग्नेरुपक्रमेऽपि सवितारमूतये हिरण्मयेन सविता रथेनेत्यादिसवितृश्रुतिलिंगादिना तत्प्रकरणं सावित्रं ह्वयाम्येकादशसावित्रमित्यनुक्रमणिकोक्तेः । तथाऽत्राप्यस्मद्विद्येत्यग्निभिरुक्तत्वादग्निप्रकरणमित्यर्थः । एतेन प्राणस्य न प्रकरणित्वमित्येतदप्युपपादितं बोध्यम् ॥ इति पृथगुक्तीति ॥ एतेन न्यायविवरणे सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीत्याद्यभ्यासेत्यत्रास्मद्विद्या आत्मविद्येति विद्याशब्दाभ्यासोऽप्यादिपदेन गृहीत इति दर्शित इत्याहुः । भाष्यस्य सूत्रेणान्वयं दर्शयन् स एनानिति पदद्वयपरामृष्टं वक्तुं कृत्स्नवाक्यमुपाददानः सूत्रार्थमाह ॥ नैतदिति ॥ अंतरो विष्णुरेवेत्यनुवृत्तस्य तात्पर्योक्तिरियम् । श्रवणमात्रस्य ब्रह्मप्राप्त्यहेतुत्वाद्य एवं वेदेत्यपरोक्षस्याप्युक्तेरिति भावेनाह ॥ उपलक्षकमिति ॥ इति वेति ॥ प्राणो ब्रह्मेति तस्यापि प्रकृतत्वादिति भावः । पूर्वमेनानित्युक्तबहुवचनांतपरत्वेनार्थ उक्तः । अधुना आचार्यस्तु ते गतिं वक्तेति अहं तु ते तद्वक्ष्यामीति युष्मच्छब्देन प्रकृतश्रोतृपरत्वेनार्थमाह ॥ अथवेति ॥ तदा नोपलक्षणमिति भावः ॥ एतदिति ॥ एतद्विद्योपासनाफलत्वेनेत्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ एतद्विद्याप्रस्तावे यत्किंचित्फलरूपगत्युक्तेरसंगतेरिति भावः । हिशब्दसूचितमाह ॥ देवानिति ॥ इत्यादेः । गीतायामित्यर्थः ।

ज्ञात्वा परत्वं विष्णोस्तु पृथग्देवान्यजन्नरः । याति देवांस्तदज्ञात्वा तम एव प्रपद्यत इति तात्पर्यं ज्ञेयम् । तेन येऽप्यन्यदेवता भक्ता इत्यादिविरोधिनेति ध्येयम् ॥ अत इति ॥ अन्यविद्यया अन्यगतेरयुक्तत्वादित्यर्थः । अस्मच्छब्दोदितोऽतस्थ आत्मा व्याप्तो जनार्दनः। अग्नयो द्विविधं विष्णुमब्रुवन् उपकोसलमिति छांदोग्यभाष्यदिशा सोऽहमस्मीत्यादित्वंतर्याम्यपेक्षयेति भाष्यस्थादिपदेनास्मद्विद्येत्युक्तिरपि ग्राह्येति भावेनोत्तरमाह ॥ तस्या इति ॥ उपपत्तेरित्युक्त्या सौत्रोपपत्तेरित्यस्य न केवलं श्रुतिलिंगोपपत्तेरित्यर्थः । किंतु सोऽहमस्मीत्याद्युक्ताहंशब्दार्थवादानां अस्मद्विद्येत्युक्तेश्चांतर्याम्यपेक्षयोपपत्तेरिति वृत्त्यंतरं भाष्ये चोपपद्यत इति शेष इति सूचितमित्याहुः । ननु वक्तरि स्वरसस्यास्मच्छब्दस्य कुतोऽन्यपरत्वं इत्यतो निरवकाशोपपत्तेरेव प्राबल्यमिति न्यायविवरणोक्तहेतुमाह ॥ श्रुतेरपीति ॥ अस्मदिति श्रुतेरपीत्यर्थः ॥ निरवकाशेति ॥ प्रागुक्तदिशाऽनेकेत्यपि ग्राह्यम् ॥ उपपत्तेरिति ॥ अमृतत्वाभयत्वरूपलिंगस्येत्यर्थः । पुरुषात्मब्रह्मशब्दानामुपलक्षणमेतत् । यद्वा निरवकाशश्रुतिलिंगोपपत्तेरित्यर्थ ॥ सर्वगतात्मेति ॥ तत्रैव भाष्ये अस्मच्छब्दोदितोऽतस्थ आत्मा व्याप्तो जनार्दनः । इत्युक्तेरिति भावः । ननु श्रुतौ क आत्मेत्यश्रवणात् ब्रह्मेत्येत्र श्रवणादस्मद्विद्या ब्रह्मविद्या चेत्येत्र वाच्यमित्यत आह ॥ तस्यैवेति ॥ सर्वगतात्मन एवेत्यर्थः । ब्रह्मात्मशब्दयोः पर्यायत्वादिति भावः । कमानंदरूपं ब्रह्म परं ब्रह्मेति तद्भाष्योक्तार्थमुपेत्येयमुक्तिः । ब्रह्मत्वं च विशिष्टतेत्यनुभाष्योक्तदिशा सुखादिस्थपूर्णत्ववाचित्वेन कमित्यादेर्विशेषणत्वे तस्यैव ब्रह्मत्वादित्युक्त्ययोगात् ॥ १६ ॥

॥ ॐ अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः ॐ ॥ १७ ॥ उपपत्त्यादीत्यादिपदेन स्थानादिशक्तिसुखविशिष्टाभिधानादिग्रहः । न जीव इत्यस्यार्थो नायमिति । अंतर इत्यनुवर्तत इति भावः । भाष्योक्तापादकस्यासिद्धिनिरासाय परिष्करोति ॥ अस्य तत्तत्प्रेरकत्वेनेति ॥ वामनिभामनिशब्दाभ्यां सर्वस्त्रीपुंसनेतृत्वस्याक्षिस्थे श्रुतौ प्रतीतेरिति भावः । भाष्ये नाग्निरिति वाच्ये जीवपदोक्त्या सूचितां युक्तिमाह ॥ जीवत्वादिति ॥ जीवस्येत्यादेरर्थो जीवस्येति । असंभवादित्यस्य पूर्वोक्तेन व्याघातनिरासायाह ॥ अभ्युपगम्येति ॥ प्रेरकत्वमित्यर्थः । इदं अनवस्थानम् । अनवस्थानिरासायाग्नेः स्वातंत्र्यशंकनादग्नेरेवेति नियमदूषणमसंगतमित्यतो व्याचष्टे ॥ अग्नेरिति ॥ त्वया पूर्वपक्षिणा ॥ नैवमिति ॥ तेन प्राणाभावादित्यनेन समुच्चयार्थश्च-

शब्द इति भावः ॥ नीचोच्चेति ॥ वृद्धिह्रासभाक्त्वमंतर्भावात् यावदधिकारमवस्थिति-राधिकारिकाणां इयदामननात् नाविशेषादित्यादिसूत्रैरानंदस्य मीमांसा भवति । वाग्वाव नाम्नो भूयसीत्यादिभिश्चांगीकृततरतमभाववदित्यर्थः । नियमशब्दार्थो नियामकेति । यद्यपि इंद्रो वै देवानामोजिष्ठो रुद्रो वाव लोकाधारः वायुना वै गोतम सूत्रेणायं च लोक इत्यादिश्रुतिः । रुद्रं समाश्रिता देवा रुद्रो ब्रह्माणमाश्रित इत्यादिस्मृतिश्चास्ति । तथापि न ऋते त्वत्क्रियते किंचनार इत्यादौ तेषामपि स्वतंत्रेश्वराधीनतावगतेरिति भावः ॥ भवताऽपीति ॥ कत्येव देवाः प्रजा विधारयंत इत्यादिप्रमाणैः स्वामिनः फलश्रुतेरित्यादिसूत्रैश्च सिद्धांतिना तथोपगमादिति भावः । प्रतीतानुपपत्तिनिरासेन फलोक्त्याऽधिकरणार्थमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ उपपत्ति-स्थानादिशक्तिपूर्णसुखाद्यभिधानश्रुतोपनिषद्ब्रह्मगत्यभिधानरूपसाधकानवस्थारूपवि-पक्षबाधकहेतूनां सद्भावादित्यर्थः । अंतरस्तत्त्वित्यस्यार्थो जिष्णुरेवेत्यादि ॥ आदि-त्येति ॥ अत्र पूर्वत्र च विद्यमानादित्यस्थ इत्यार्थिकोऽर्थः । आदित्यादिस्थ इत्यादि-पदेनाग्निग्रहः । नन्वेवं कथं तर्हि अक्षणि पुरुषो दृश्यत इत्युक्तिः । तदव्यक्तमाह हीति तस्याव्यक्तैकस्वभावत्वादित्यत आह ॥ द्विव्येति ॥ दृश्यते ज्ञानदृष्ट्या यः सूर्ये चक्षुषि चैकराडिति प्रथमाध्यायछांदोग्यभाष्योक्तेरिति भावः । अतो विष्णो-रेवाऽऽदित्यस्थत्वादित्यर्थः ॥ मोक्ष इति ॥ तद्यथा पुष्करपलाश इत्यादिनोक्त इत्यर्थः । यत्त्वत्र केनचित्सूत्राणां भाष्यटीका(कारीया)र्थेऽस्वरसादिदूषणमुद्भावितं तत्तु भाष्यटीकारीत्या सूत्रार्थाभिमर्शिनां न चमत्कारावहमिति नात्र तदुद्धारः प्रपंचितोऽ-स्माभिः ॥ १७ ॥ अ० ४ ॥

॥ ॐ अंतर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॐ ॥ १८ ॥ इत्यंतभाष्यं संगतिपरत्वेन व्याकुर्वन्नेतदमृतमित्युक्तमितिवाक्यं व्याचष्टे ॥ एतदिति ॥ उभयेऽ-पीति सूत्रोक्त्यनुरोधात्तत्र चामृतत्वमुच्यत इत्यंशार्थमाह ॥ तत्काण्वेति ॥ यः पृथिव्या-मित्यादिवाक्यस्य काण्वमाध्यंदिनशाखयोरेकरूपत्वादिति भावः । उच्यते पंचमेऽध्याये अंतर्यामिणः कस्यचिदित्यनेन तत्रेत्यस्यांतर्यामिणीत्यर्थो दर्शितः । कस्यचित्प्रकृत्यादेः । किं तदमृतत्वोक्तिपरं वाक्यमित्यतः तत्रेति परामृष्टवाक्यशेषमाह ॥ एष त इति ॥ अत एव भाष्ये आत्माऽन्तर्यामीत्येव वाच्ये अमृत इत्यंशोऽप्युक्त इति भावः । यस्य पृथिवी शरीरमित्यंशोक्तिः पूर्वपक्षयुक्तेः यं पृथिवी न वेद यः पृथिव्यामंतर इत्यंशोक्तिः सिद्धांतयुक्तेः यः पृथिवीमंतर इत्यंशोक्तिर्भेदाध्ययनस्य सूचनायेत्याशयः । स च यस्य

पृथिवीत्यादिवाक्यतात्पर्यम् ॥ स चेति ॥ अंतर्याम्यमृत इति वाक्योक्त इत्यर्थः । स च इत्यस्यार्थोऽंतर्यामीति । प्रकृतिर्जीवो वेत्यस्यार्थः इतर इति । सर्वात्मकत्वादित्युक्तयुक्त्येत्यर्थ. । तत्र चेत्यादेरुच्यत इत्यंतस्य तात्पर्यमाह ॥ तदेति ॥ इत्यवश्येति ॥ इति संगतिसंभवादित्यर्थः ॥ अन्यस्य वेति ॥ जडप्रकृत्यादेरित्यर्थः । द्रष्टा श्रोतेति द्रष्टृत्वादेः श्रवणात् न प्रकृतेरत्रावकाश इति तु अक्षरनये निरस्तप्रायं भविष्यतीति भावः । भाष्ये प्रकृतिर्जीवो वेत्युक्तावप्यन्यस्येत्युक्तिः प्रकृतिजीवान्यतरानिश्चयेऽपि विष्णन्यत्वेन पूर्वपक्षेऽवधारणं युक्तमिति दर्शयितुम् । संगतिपरतया व्याख्यातमेव भाष्यं पूर्वपक्षतद्युक्तितत्फलोक्तिपरत्वेन व्याकुर्वन् स चेति वाक्यं तावदवतारयति ॥ सयुक्तिकमिति ॥ व्यवहितत्वादन्वयोक्त्या प्रतिज्ञांशं व्याचष्टे ॥ स इति ॥ आदिपदार्थोक्तिपूर्वं हेत्वंशं व्याचष्टे ॥ यस्येति ॥ उपपत्तेरित्युक्तं व्यनक्ति ॥ शरीरेति ॥ पूर्वपक्षस्य शरीरमित्यादौ स्वरूपेऽपि प्रयोगादित्यर्थः । एवं परिष्कृत्य भाष्यस्थं हेतुं संगमयति ॥ प्रकृतेश्चेति ॥ उपादानत्वात्प्रकृतेः उपादानोपादेययोः खंडितं रूपमेवात्र विकारोऽपि विकारिण इत्युक्तेरभेदादिति भावः । यस्य दिशः शरीरं यस्यात्मा शरीरमित्यादि तु ब्रह्मपक्षेऽपि न स्वरसमिति भावः ॥ इत्यादिनेति ॥ पंचमे कारणेषु स्थितं कार्यं व्याप्तं कार्येषु कारणमिति गीतातात्पर्योक्तस्मृत्येत्यर्थः ॥ कार्यस्थत्वेति ॥ खंडितं रूपमेवेति तत्वविवेकोक्त्या भेदरयापि सत्त्वेन पटे तंतव इत्यादिवदुपपत्तेरिति भावः ॥ उपचारेणेति ॥ कार्यस्य कारणायत्तत्वात् प्रकृत्यधीनत्वेन नेयमित्यर्थः । एवं न च स्मार्तमिति सूत्रव्यावर्त्यमुक्त्वा शारीरश्चेति सूत्रव्यावर्त्यं तत्तज्जीवो वेति भाष्योक्तं पूर्वपक्षमाह ॥ पृथिव्यादीति ॥ भाष्ये प्रकृतिपक्षे सर्वात्मकत्वादिति हेतूक्तिवज्जीवपक्षे हेत्वनुक्तेरभिप्रायमाह ॥ अतिसुघटत्वादिति भाव इति ॥ पृथिव्याद्यभिमानिजीवान्प्रति पृथिव्यादेः स्थूलशरीरत्वादिति भावः । आदिपदेन यः पृथिव्यां तिष्ठन् यः पृथिव्यामंतरो यमयतीत्यादिर्गृह्यते ॥ तेषामिति ॥ पूर्वं जीवो वेति सूत्रभाष्यदिशा जीव इत्येकवचनोक्तावपि तत्तदभिमानिनां बहुत्वेन तेषामित्यनुवादः । एकैकस्याभिमानिनः पृथिव्याद्यनेकशरीरकत्वायोगादिति भावः ॥ कयापीति ॥ पृथिव्याद्यात्मकत्वेन तत्तद्देहत्वेन वा सिद्धांते वक्ष्यमाणदिशा स्मर्यमाणत्वरूपयोगेन वेत्यर्थः । तद्व्यनक्ति ॥ तस्येति ॥ जन्मादिसूत्रे यो नः पितेति वाक्योक्त्या भाष्ये कर्तृत्वमेव ब्रह्मणो नोपादानत्वमित्युक्तेर्भिन्न-

त्वमिति भावः ॥ चिच्छरीरेति ॥ विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तमित्यत्राऽरूपवदेव हीति नये आह च तन्मात्रमिति सूत्रे च तथोक्तेरिति भावः । योगाद्रूढेर्बलवत्त्वेनेत्यपि ग्राह्यम् । एतेन पृथिव्यादिशरीरत्वं निरवकाशमिति न्यायविवरणोक्तं निरवकाशत्वं विवृतं ध्येयम् । कथंचित् स्वरूपनित्यत्वेन एव पृथिव्याद्यविदितत्वमपि । अप्रतर्क्यमविज्ञेय-मित्यादिना कथंचिन्नेयमिति । भाष्यस्थैकवचनेन परमत इव एकजीव इति भ्रांतिं निरस्यन्नुपसंहरति ॥ अतो निरवकाशलिंगादिति ॥ प्रकृत्यादय इति ॥ अत एव भाष्ये तत्तज्जीव इत्युक्तिरिति भावः । तत्र चेत्यादिभाष्यं फलपरमिति भावेन तत्तात्पर्यमाह ॥ नामृतत्वमिति ॥ इत्याद्यंतर्याम्युच्यत इति भाष्ये इत्यादीति प्रथमा सप्त्यमर्थे तृतीयार्थे वा । सप्तसु प्रथमेति सूत्रात् । क्रियाविशेषणं वा । इत्यादिवाक्येषु इत्यर्थ इति तत्वप्रदीपे व्याख्यातम् । सूत्रक्रममनुरुध्य व्युत्क्रमेण भाष्यं व्याचष्टे ॥ अंतर्यामीति ॥ तद्धर्मेत्यत्र तच्छब्दार्थोऽन्तर्यामिण इति ॥ अंतर-त्वेति ॥ बाह्यापेक्षां विना यस्तु रमते सोऽन्तरस्स्मृतः । अतिप्रियत्वाच्च हरेरंतरत्व-मुदाहृतमिति बृहद्भाष्योक्तरूपांतरत्वेत्यर्थः । एतच्च यः पृथिवीमंतरो यमयतीति वाक्योक्तमंतरत्वं ज्ञेयम् । न तु पृथिव्या अंतरमित्युक्तांतरत्वं तस्यांतरो विविक्त इति भेदरूपार्थत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । भाष्ये पृथिव्या अंतर इति प्रतीकमुखेन यः पृथिवीमन्तर इति वाक्यमेवाभिप्रेतम् । यद्वा पृथिव्या अंतर इति पृथिव्या अंतरोऽन्त-स्स्थ इत्यंतस्स्थरूपांतरत्वस्येत्यर्थः । क्वचित्तदंत(र)स्स्थत्वाख्येति पाठः । अंतस्स्थो देवतानां च न विदुर्यं च देवता इति काण्वभाष्योक्तेः । अंतरो विविक्त इत्युक्तिस्तु अर्थांतरमुपेत्येति ज्ञेयम् । तद्धर्मेति तच्छब्दस्यार्थांतरमाह ॥ विष्णुधर्मत्वादिति ॥ एतेन तस्य विष्णोरविदितत्वादिधर्मस्य तत्रांतर्यामिणि व्यपदेशादिति सूत्रार्थो दर्शितः । अधिदैवादिष्वित्युक्तेरुपयोगं व्यावर्त्यपूर्वमाह ॥ न चेति ॥ अधिदैवत्वे-नेति ॥ देवैः साकल्येनावेद्यत्वं विष्णोरेव लिंगमित्यर्थः । जडत्वेऽप्रसक्तनिषेधः स्यादित्यर्थः । परमं तं नाप श्रोत्रादिनेति ज्योतिर्नये व्याख्यातत्वान्नात्र श्रुतिं व्याचख्यौ । स योऽत इति श्रुत्यर्थस्तूक्तोऽस्माभिर्विवक्षितगुणेत्यत्र ॥ चक्षुरादीना-मिति ॥ पूर्वत्र य एषोऽन्तरक्षणीत्यादावक्ष्यादित्यचंद्रविद्युतां जडत्वेऽपि अत्राधिदैवाध्या-त्मादिप्रकरणेषु उक्तस्य पृथिव्यादिचक्षुरादिदेवतास्थस्यैव । तत्र पूर्वत्राक्ष्यादा-वुक्तेरमृतत्वमुखेन पूर्वाक्षेपसमाध्यविरोध इत्यर्थः । श्रुतौ लिंगस्यान्ययोगव्यवच्छे-दानुक्तेः स्वयमाह ॥ न चेति ॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयमित्यादि तु दुर्ज्ञानत्वादिपरम् । सूक्ष्म

त्वादप्रसिद्धत्वाद्गुणबाहुल्यतस्तथा । अनिर्देश्यौ तथाऽव्यक्तावचिंत्यौ श्रीश्च माधव इति द्वादशे गीतातात्पर्योक्तेः । श्रुत्वात्मानं वेद न चैव कश्चिदिति तु व्याख्यातं सर्वत्र प्रसिद्धेत्यादिनय इति भावः । अंतरत्वं च बाह्यापेक्षां विना रममाणत्वरूपं वा । पृथिव्यादिदेवतांतःस्थत्वरूपं वा । द्वेधापि विष्णोरन्यत्रानवकाशमिति विवक्षितगुणोपपत्तेरित्यत्रोक्तप्रायमिति भावः ।। १८ ।।

।। ॐ न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापात् ॐ ।। १९ ।। स्मार्तमित्युक्तिः पूर्वपक्षयुक्तिसूचनायेतिभावेन व्याचष्टे ।। स्मार्तमिति ।। सौत्रपदानुवादोऽयम् । कापिलेत्यादिभाष्यपदव्याख्या । सूत्रे तदिति स्मार्तं परामृश्यते ततोऽन्यदतत् ब्रह्म तद्धर्माभिलापादित्युक्तौ पूर्वेण पौनरुक्त्यं मत्वा भाष्ये अतदिति नञः प्रसज्य प्रतिषेधार्थतयाऽभिलापपदेनान्वयमुपेत्य अनुक्तेरित्युक्तमिति भावेन व्याचष्टे ।। अविदितत्वेति ।। अकर्तरि च कारके संज्ञायां इत्यादाविव नञः समास इति भावः । शरीरत्वं च सावकाशयिष्याम इति भावः । जीवसमुच्चायक इति भ्रांतिं निराह ।। चशब्द इति ।। तत्वप्रदीपे तु आत्मत्वादमृतत्वादृष्टत्वाद्यतद्धर्माभिलापाच्चेति सूत्रोक्तांशस्य वृत्त्यंतरमुक्तं न च पौनरुक्त्यम् । आद्यसूत्रोपात्तलिङ्गाल्लिङ्गांतराणामेवात्र गृहीतेरिति भावः ।। १९ ।।

।। ॐ शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॐ ।। २० ।। निरस्तमपीति ।। शारीरश्चेत्यपि पूर्वत्राकृष्य व्याख्येयमिति भावः ।। विशेषेति ।। तेन न पौनरुक्त्यमिति भावः । विशेषयुक्त्या निराकरणं च योगिजीवस्यांतर्यामि(त्व)शंकानिरासार्थमित्युक्तं तत्वप्रदीपे । तथा चकारात् यस्तेजसि तिष्ठन्नित्यादिभेदाध्ययनाच्चित्प्रकृतिर्नातर्यामीति समुच्चयार्थ इत्यप्युक्तम् । भाष्योक्तकृत्स्नवाक्ये भेदोक्त्यंशं दर्शयन् सूत्रभाष्ययोरर्थमाह ।। आत्मन इति ।। हीति सौत्रानुवादेन यस्मादिति व्याख्या । पूर्वमंतर इत्यस्यांतरत्वाख्यलिंगार्पकतया व्याख्यानेऽपि इह आत्मानमन्तर इत्यस्यापि उक्तत्वेन अपौनरुक्त्यायाऽऽत्मन इत्यादिपंचम्युपपत्तये साक्षाद्भेदोक्तिलाभाय चार्थमाह ।। विविक्त इति ।। अद्भ्योऽंतर इत्यादिप्रकरणबलात् पंचम्यंतत्वेऽपि स्पष्टत्वात् सकाशादित्युक्तम् । अंतरशब्दस्योदरमंतरं कुरुत इत्यादाविव भेदार्थत्वेऽपि धर्मधर्म्यभेदाद्वा अर्शआद्यच्प्रत्ययांतत्वेन वा विविक्त इत्युक्तम् । अन्यथांतरमवकाशावधिपरि धानांतर्धिभेदसादृश्य इत्यमरोक्तेः पुलिंगं न स्यात् । भाष्ये समग्रवाक्योक्तिः शाखयोरैकरूप्येण समाख्यात्वसिध्दया विज्ञानपदमात्मपदवत् जीवार्थकमिति दर्श-

नाय वा। आत्मनि तिष्ठन्नित्यादिना सर्वेणाप्याधाराधेयभावकर्मकर्तृभावशरीरशरीरिभावादिना भेदाध्ययनसूचनाय वा। अत एव समाख्यानादिति वक्ष्यतीत्याहुः। पूर्वमधिदैवेत्युक्त्या पृथिव्यादेश्चेतनत्वावगमेन पृथिव्या अंतर इति प्राथमिकवाक्योक्त्यापि जीवांतर्यामिणोर्भेदसिद्धौ चेतनत्वेनोभयसंमतत्वादात्मनीति वाक्यमुक्तं भाष्ये। आत्मा विज्ञानमिति च सर्वजीवाभिमानवान्। ब्रह्मैवोक्त इति बृहद्भाष्ये तु सर्वजीवनियामकाद्विरिंचादपि भिन्नोऽंतर्यामी किमु जीवादिति कैमुत्यायार्थांतरमुक्तम्। अत एव तत्रैव षष्ठे यो विज्ञाने तिष्ठन्य आत्मनि तिष्ठन्नित्याद्युभयोर्जीवाभिप्रायेण पाठ इत्यप्युक्तम्। अधिकं चंद्रिकायाम्। कथं शीर्यत इति वचनेनोक्तशंकानिरासः। तदात्मकत्वतद्देहत्वयोरन्यतरस्यापि विष्णावसमाधानादित्यतः पृथिव्यादिशरीरत्वमपि न निरवकाशम्। यौगिकशरीरत्वोपपत्तेर्विष्णोरपीति न्यायविवरणरीत्या भावमाह ॥ यद्यपीति ॥ उक्तप्रकारेति ॥ तदात्मकत्वतद्देहकत्वप्रकारद्वयेनेत्यर्थः। आत्मादेरपि देहादिद्वारा शीर्यताऽस्त्येवेति यस्यात्मा शरीरमित्याद्युपपत्तिरिति भावः। बृहद्भाष्ये तु पृथिव्याद्या देवतास्तु देहवद्वशत्वतः। शरीरमिति चोच्यंते यस्य विष्णोर्महात्मन इति। यत् गौणशरीरत्वरूपं समाध्यंतरमुक्तं तत्तु पुराणादौ जगतो ब्रह्मकायत्वाद्युक्तेरपि निर्वाहार्थम्। तत्र शीर्यतारूपयोगासंभवादिति ज्ञेयम्। तथापीत्याद्यंगीकारवादः। वस्तुतस्त्वज्ञरूढ्यपेक्षया स्मृत्युक्तयोगप्राबल्यस्य कंपनादित्यत्र व्युत्पादयिष्यमाणत्वात्। स्मार्तयोगादेव पौराणिकरूढेरपि भावाच्च। अत एव भाष्ये इतिवचनादिति योगस्य वाचनिकत्वमुक्तम् ॥ निरवकाशेति ॥ जन्मादिन्यरीत्येति भावः ॥ अत इति ॥ निरवकाशानेकलिंगसत्वात् परपक्षे साधकाभावाद्बाधकभावाच्चेति सूत्रत्रयोक्तहेत्वंशार्थः। स एवेति फलोक्तिः ॥ २० ॥ अ. ५ ॥

॥ ॐ अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॐ ॥ २१ ॥ इत्यंतभाष्यं संगतिपरत्वेन व्याचष्टे ॥ अदृश्य इति ॥ अदृश्यत्वादीत्यादिपदेनात्म्यपदोक्तजीवगुणराहित्यं स्वामिराहित्यमित्यादिग्रहः। तत्रेत्यस्य तात्पर्यं ते चेति। विश्वमित्युक्त्वेत्यंतस्य तात्पर्यं आथर्वण इत्यादि। कुत्रोच्यंत इत्यतो यत्तदिति भाष्यं प्राप्तमित्युपेत्य तत्पठति ॥ अथेति ॥ गुणानामक्षरनिष्ठताप्रदर्शनाय वा सिद्धान्तहेतुप्रदर्शनार्थं (प्रसिद्ध्यर्थं) तदुपयोगितया वा पूर्वशेषोक्तिः। भाष्ये विच्छिद्य पाठात् संगत्याद्युक्त्यर्थं अक्षरद्वयैक्यसूचनाय समग्रोक्तिः। दृष्टांतोक्तेरप्युपन्यासस्य कृत्यं अग्रे व्यक्तम्। अद्रेश्यं चक्षुरादिना अदृश्यम्। अग्राह्यं मनसा। अवर्णं ब्राह्मण्यादिवर्णहीनम्। संहर्तृत्वमधिकं वदन् भूतयोनिमित्युक्तकारणत्वं स्पष्टयति ॥ यथोर्ण-

नाभिरिति ॥ कारणत्वं कर्तृत्वरूपमिति वक्तुमाद्यः । अंकुरजनने पृथिवीबीजमिव विश्वसृष्टौ तत्तत्कर्मापेक्षत इति वक्तुं द्वितीयः । अनायासेन तत्सृष्टिरिति वक्तुं तृतीयो दृष्टांतः । सतो जीवतः पुरुषाद्देहात् । शिरस्थाः केशाः । अन्यानि लोमानि । सर्वस्य तात्पर्यमाह ॥ तेषामिति ॥ अक्षरश्रुत्या दृष्टांतपूर्वमुक्तोपादानत्वयुक्त्या तस्मादक्षरादिति भाष्यशेषोक्तदिशा विष्णावयोगे चान्यनिष्ठत्व इत्यर्थः । उक्ता इत्यंतवाक्यस्य तात्पर्यं प्रागुक्तेति ॥ इतीति ॥ पूर्वाक्षेपरूपसंगतिसंभवाद्धेतोरित्यर्थः ॥ निर्णेतव्यतेति ॥ तेषामित्यनुकर्षः । भाष्ये गुणा इति बहुवचनोक्तेराह ॥ जातमिति ॥ पादसंगत्यर्थं लिंगेति । तदेव भाष्यं पूर्वपक्षतद्युक्तितत्फलपरत्वेन व्याकर्तुं परः प्रतीयत इत्युक्तिलब्धप्रतिज्ञामाह ॥ न विष्णोरिति ॥ विष्णोर्न चेन्निर्विषयं वाक्यमित्यत उक्तं तावदिति । अन्यस्य तु पश्चाद्विवरिष्याम इत्यर्थः । कुत इत्यतस्तत्रेत्याद्यक्षरात्संभवतीह विश्वमित्युक्त्वेत्यंतपूर्ववाक्यं प्राप्तमिति मत्वाऽऽह ॥ अदृश्यत्वादिगुणक इति ॥ भाष्यस्थतत्रेत्यस्यार्थोऽयं । तथापि कुतो न विष्णुरित्यतः अक्षरात्परतः पर इति श्रुतेरपि नाक्षरात्संभवतीत्यस्याः निरवकाशत्वमिति न्यायविवरणोक्तदिशाऽक्षरशब्दस्य विष्णौ निरवकाशत्वं वक्तुं प्रवृत्तं तस्माच्चेत्यादिभाष्यवाक्यशेषं मत्वाऽऽह ॥ तस्य चेति ॥ तत्र हेतुत्वेन भाष्यशेषं व्याचष्टे ॥ यत इति ॥ तस्मादित्यस्य व्यवहितयत्किंचित्परामर्शित्वभ्रमनिरासायास्मादप्यक्षरादिति व्याख्या । भाष्ये इत्यतः परमित्यग्रेतनभाष्यानुरोधादिहापीतिशब्दानंतरं वाक्य इति शेषः । अस्मादप्यक्षरात् अक्षरात्संभवतीति वाक्यादुत्तरवाक्येऽस्मादप्यक्षरात्परः प्रतीयत इत्यर्थः । एतेन भाष्ये तस्मादिति पूर्ववाक्यमक्षरं च परामृश्यत इति दर्शितम् । इत्युक्त्वा प्रवृत्ते उत्तरवाक्य इति योजनात् वत्राश्रुत्युपपत्तिः । तत्किमुत्तरवाक्यं इत्यतोऽक्षरात्परतः पर इत्येतत् प्रवृत्तमिति मत्वा परो विष्णुरित्यत्र लिंगानि वक्तुं शेषपूर्वकमाह ॥ दिव्यो हीति ॥ दिव्योऽत्यद्भुतः । अमूर्तो नियतपरिच्छिन्नपरिमाणरहितः । किंतु बाह्यः आभ्यंतरश्च । अप्राणो ह्यमना इति षोडशकलाराहित्यमुच्यते । शुभ्रः शुद्ध इति कर्मनिर्णयटीकोक्तार्थो बोध्यः ॥ न हीति ॥ सैव हि सत्यादय इत्यादौ तस्यैकस्यैव परत्वोक्तेः । सा काष्ठा सा परा गतिरित्यादेरिति भावः । एतेनाक्षरात्संभवतीति वाक्यस्थाक्षरशब्दस्य निरवकाशत्वमित्यर्थो दर्शितः ॥ अत इति ॥ निरवकाशाक्षरशब्दादित्यर्थः । उक्त्वेत्यंतवाक्यतात्पर्यमदृश्यत्वादीति अद्रेश्यवाक्ये अदृश्यवाक्ये च

श्रुतेत्यर्थः ॥ छ ॥ प्रकृतेः प्राप्तिरिति प्रकृतिपदस्य जडपरत्वं तावदुपेत्य भाष्यं व्याचष्टे ॥ जडेति ॥ अस्येति ॥ अदृश्यत्वादिगुणकाक्षरस्येत्यर्थः । यथोर्णनाभिरित्यत्र स्फुटमुपादानत्वाप्रतीतेः पृथिव्यादीत्युक्तम् । भाष्यटीकयोर्यथोर्णनाभिरित्युक्तिस्तु सिद्धान्ते उपयुज्यत इति भावः । प्रागुक्तन्यायविवरणानुरोधेनाक्षरादित्युत्तरभाष्यं लिंगनिरवकाशतोक्त्यर्थं प्रवृत्तमिति मत्वाऽवतारयति ॥ न चेति ॥ तथा च विष्णावपि तद्युक्तमिति भावः । दृष्टांतवैयर्थ्ये सत्यपि इत्यतः परमिति भाष्योक्तं दोषांतरं व्यनक्ति ॥ इत्यतो वाक्यादिति ॥ तच्छब्दार्थस्तस्मादिति । कारणत्वेनोक्ताक्षरादित्यर्थः । विष्णोः परत्वोक्तेः तदवध्यक्षरत्वमयुक्तम् । जडत्वे तु ततः परतः श्रीतत्वात्परो विष्णुरिति युक्तमिति उपादानत्वं जडप्रकृतेरेव दृष्टांतवैयर्थ्यं च नेति भावः । एतेनाक्षरात्संभवतीत्यस्य निरवकाशत्वमिति न्यायविवरणोक्तं इत्यंतस्योपादानस्य निरवकाशत्वमित्यर्थांतरं दर्शितम् । कूटस्थेत्यादि व्याचष्टे ॥ चेतनेति ॥ न्यायविवरणमनुरुध्य पूर्वोक्तदिशा अक्षरशब्दनिरवकाशत्वोक्तिपरतया पूर्वभाष्यमेव शंकापूर्वं योजयति ॥ न चेति ॥ अक्षरन्यायनयेनेति भावः । चित्प्रकृतौ वा कथं युक्तं अंतराले कस्यचिदभावेन परत इत्युक्त्ययोगात् । अत आह ॥ तच्चेति ॥ युज्यत इति ॥ विष्णावविकारित्वादतदभिमानित्वाच्च न युज्यत इति भावः । ब्रह्मेत्यादि व्याचष्टे ॥ हिरण्यगर्भस्य वेति ॥ तत्परत इति । परावधित्वेनोक्ताक्षरत्वायोगान्न विष्णुग्रहणमित्यर्थः । विरिंचस्याक्षरत्वे तु परतः श्रीतत्वात् परो विष्णुरिति भावः । तदुक्तं तत्वप्रदीपे । तस्मात् परस्याः प्रकृतेः परस्य हरेरभिधानादिति । ईशपदप्राप्तोऽपि न रुद्र इत्यग्रे भाषणान्निरवकाशत्वोक्तिसौकर्याय अत्रैवाह ॥ रुद्रस्येति ॥ विष्णावपीति ॥ अंतर्नयन्यायेनेति वा शब्दादेवेत्यत्रेशशब्दपर्यायेशानशब्दस्य समन्वेष्यमाणत्वाद्वेति भावः ॥ तत्परत इति ॥ रुद्रस्याक्षरत्वे तु परतश्चतुर्मुखात्परो विष्णुरिति युक्तम् । अस्मिन्पक्षे श्रीतत्वमीश्वरकोटिनिविष्टमिति भावः । भाष्यं व्युत्क्रमेण व्याचष्टे ॥ अदृश्यत्वेति ॥ तत्त्वित्यनुवृत्तस्यार्थो विष्णुरेवेति । हेतूक्तिपरं वाक्यं दर्शयंस्तद्धर्मत्वेनावगतपरविद्येति भाष्यमाकांक्षानुरोधेन विच्छिद्य व्याकुर्वन् सूत्रखंडार्थमाह ॥ अथ परेति ॥ तमेवेत्यादेरर्थः श्रुतीति । श्रुती च स्मृतिश्च ताभिरित्यर्थः । हरेर्ज्ञानमिति । अनेन तन्मतिरिति परामर्शप्रदर्शनाय पूर्वपादोक्तिरिति सूचितम् । परापरविद्ययोर्भेदभ्रांतिं निरस्यन् परापरविषयत्वरूपोपाधिकृतभेदमाह ॥ यदेति ॥ अन्येति ॥

कर्मादिविषयतया ॥ तदुक्तमिति ॥ आथर्वणभाष्य इत्यर्थः । यथैतमेव कर्माभिसंधिभेदात्प्रवृत्तं निवृत्तमिति चोच्यते तथेति भावः । एतेन ऋगाद्यपरविद्याविषये शास्त्रयोनौ हरौ न तद्विरुद्धपरविद्याविषयत्वमिति निरस्तम् । भाष्ये यान्यङ्गानीति शिक्षादीनि षडङ्गान्युच्यन्ते । आयुर्वेदो धनुर्वेदो गांधर्वः स्थापत्यं चोपाङ्गानि शिष्टा कला विद्याः प्रत्यङ्गानीति तत्वप्रदीपोक्तार्थः ॥ २१ ॥

॥ ॐ विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॐ ॥ २२ ॥ ननु पूर्वं कयापि युक्त्या प्रकृत्यादेरनिरासाद्विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां चेति कथं चशब्द इत्यत आह ॥ तदर्थादिति ॥ धर्मोक्तेरिति हेतोः स्वपक्षसाधन इव विष्णुरेवेत्यवधारणव्यावर्त्यपूर्वपक्षकोटिनिरासेऽपि व्यापारादिति भावः ॥ तपसेति ॥ चीयते संबध्यते ब्रह्म परं ब्रह्मेत्यर्थः । ज्ञानमयं ज्ञानात्मकं न त्वालोचनात्मकमित्युक्तार्थ इत्यर्थः । विवृतमेतत् कर्मनिर्णयटीकायाम् । सर्वज्ञत्वात् सर्वविच्छब्दिताप्तकामत्वाद्यस्य तपो ज्ञानस्वरूपं न त्वालोचनात्मकं संतापात्मकं वा । अज्ञो ह्यालोचयति । आनाप्तकामस्तपस्यति । स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत इत्यस्य व्याख्यानमेतदिति वा ॥ नाचेतनेति ॥ चित्प्रकृतिनिषेधस्तु नानेन संभवति । तस्या अत्रोक्ताक्षरत्वे विश्वकर्तृत्वप्राप्त्या सार्वज्ञस्यापि शक्यशंकत्वात् । श्रुतेः संकुचितसार्वज्ञपरत्वसंभवाच्च जडप्रकृतिमात्रनिषेधे हेतुरयमिति भावः । एतद्ब्रह्म चतुर्मुख इति तद्भाष्यदिशाऽर्थमाह ॥ तस्मादिति ॥ चतुर्मुखाख्यमिति नामरूपान्नाभिमानीति योज्यम् । पूर्ववाक्ये तपसा चीयते ब्रह्मेति ब्रह्मपदेन परब्रह्मोक्तावप्यत्र जायत इत्युक्तिबाधकादन्योक्तिर्युक्तेति भावः । तथा च न ह्येकशब्देन द्विरुक्तेन भेदश्रुतिं विना वस्तुद्वयं कुत्रचिदुच्यत इति तार्तीयगीताभाष्यस्थवाक्याविरोध इति ध्येयम् ॥ विद्लृलाभइति ॥ सर्वं विदत इति वा सर्वं वेदयति उत्पादयतीति वा सर्ववित् । आप्तकामः सर्वोत्पादको वेत्यर्थः ॥ सूत्रखंडस्यार्थांतरमिति ॥ परतः परत्वरूपविशेषणादक्षरव्यक्तीनां भेदव्यपदेशावित्यर्थांतरमित्यर्थः । आकांक्षामनुरुध्य भाष्यमेवकारव्यावृत्तिं वदन् व्याचष्टे ॥ भवेदिति ॥ त्र्यक्षरोक्तावपि कथं विशेषणमित्यतोऽक्षरात्परतः परस्याक्षरांतरत्ववचनाविति न्यायविवरणोक्तं संयोजयति॥ अक्षरांतरादिति ॥ अक्षरद्वयोक्तावपि पूर्तौ त्र्यक्षरोक्तिरक्षराज्जडप्रकृतेः परतः श्रीतत्वात्परो विष्णुरिति वैयधिकरण्येन परतोऽक्षरात् श्रीतत्वादिति सामानाधिकरण्येन चान्वयायेत्याहुः ॥ अन्यमीशमितीति ॥ अन्यो मार्ग इत्युक्ते प्रसिद्धमार्गादन्यत्ववत् अन्यमीशमित्युक्ते प्रसिद्धेश्वराद्रुद्रादन्यत्वप्रतीते-

रिति भावः । एतदर्थांतरमुपेत्योक्तमिति कृत्वा आनन्दमयनयोक्त्या द्युभ्वादिनये वक्ष्यमाणेन जीवादन्यः स्वतंत्रोऽयमित्याथर्वणभाष्येण च न विरोधः । न चानेकार्थत्वं दोषः वचनेनैव प्रतीयमानत्वादर्थस्य कल्पनाभावादित्यादिना कर्मनिर्णये निरासात् ॥ कारणत्वमात्रेति ॥ विवृतमेतत्प्रकृतिनयानुव्याख्याने । न चोर्णनाभिजनितॄणां च विकारितेत्यादिना ॥ २२ ॥

॥ ॐ रूपोपन्यासाच्च ॐ ॥ २३ ॥ सूत्रे चशब्दादाह ॥ युक्त्यंतरेणेति ॥ सिद्धांतहेतोः परपक्षनिरासेऽपि व्यापारोऽस्तीति वा लिंगस्य निरवकाशत्वव्यक्त्यर्थं वा विष्णोरेवेत्युक्तम् । भाष्यस्य सूत्रेणान्वयं मत्त्वाऽऽर्थमाह ॥ द्रष्टेति ॥ पश्यतीति पश्यो द्रष्टा । पाघ्राध्माधेट्दृशः श इति शप्रत्यये पश्यादेशः । ब्रह्मयोनिं हिरण्यगर्भकारणम् । अत एव कर्तारं तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरंजनः परमं साम्यमुपैतीति शेषार्थोक्त्याऽऽकांक्षां पूरयति ॥ तदेति ॥ अप्रकृतत्वभ्रांतिं निराह ॥ असौविद्वानिति ॥ पुण्यपापमनिष्टमिति तद्भाष्योक्तेराह । अनिष्टमनपेक्षमिति संचितपुण्यपापे इत्यर्थः । अपौनरुक्त्या निरंजनपदार्थमाह ॥ निर्लेप इति ॥ तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशाविति वक्ष्यमाणदिशा ज्ञानानंतरभाविपापकृताशुचित्वादिलेपरहित इत्यर्थः । परमशब्दार्थः पूर्णेति । ईशशब्दस्य रुद्रपरत्वशंकनात्तस्य वैष्णवत्वाय तत्रैव वाक्येऽनेकविष्णुलिंगप्रदर्शनायसमग्रवाक्यार्थोक्तिरित्याहुः । धिया निगृह्यमाणोऽपि भ्रुवोर्मध्यात्प्रजापतेः । सद्योऽजायत तन्मन्युः कुमारो नीललोहित इति तृतीयस्कंधाद्युक्त्या रुद्रस्य ब्रह्मजातत्वेन ब्रह्मयोनित्वाद्ययोगादिति । यद्वा पश्यतीति पश्यो जीवः संसारेऽपि साम्यसत्वात् परममिति । अभिव्यक्तमिति यावत् । अत्र पुण्यपापे विधूय निरंजन इति मुक्तलिंगमिति तत्त्वोद्योतटीकायां मुक्तभेदपरतया व्याख्यानेऽपि इह जुष्टं यदेति प्राणो ह्येष सर्वभूतैरिति पूर्वोत्तरवाक्यमनुरुध्य जीवन्मुक्तपरतया व्याख्यानाय समग्रवाक्यार्थोक्तिः । एतेभ्य इति चतुर्थी वायुप्रभृत्युक्तदेवतानामर्थ इत्यर्थः ॥ अन्यांशेति ॥ तर्हि तत एते व्यजायंतेत्यादिनैव पूर्यंत । मैवं । पूर्वशेषोक्तेरपि तत इत्यस्यार्थप्रतीत्यर्थत्वादिति भावः । फलोक्त्योपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ निरवकाशानेकलिंगसत्वात् परपक्षे बाधकभावाच्चेति सूत्रत्रयहेत्वंशार्थः । अदृश्यत्वादिगुणकस्तत्त्विति प्रतिज्ञार्थः । विष्णोरेवेत्यादि नेतरावित्युक्तप्रधानादयो नेत्यस्यार्थः । एवेति अद्रेश्यवाक्योक्तं अदृश्यवाक्योक्तं चादृश्यत्वादिकमित्यर्थः । यत्त्वत्र केनचिदुक्तं पंचकोटिकसंशयो नेतराविति सूत्रोक्तकोटिद्वयविरुद्ध इति । तन्न । चंद्रिकायामेव समाधानात् । यदपि प्रथमदृष्टांतमुल्लंघ्य द्वितीयदृष्टांतानुरोधेन प्रधान-

पूर्वपक्षोक्तिरयुक्तेति तदपि न । प्रथमदृष्टांतस्यापि मायावादिरीत्या उपादानत्व एव संभवात् । स्पष्टत्वार्थं टीकादौ द्वितीयोक्तेः । ईशश्रुत्या रुद्रप्राप्तिरप्ययुक्ता । ब्रह्मयोनित्वादिलिंगविरोधित्वादित्यपि न । ब्रह्मयोनित्वादेर्बहुव्रीह्याश्रयणेन सावकाशत्वोपपत्तेः । रुद्रप्राप्तेश्चंद्रिकायामुपपादनाच्च । एवमन्यदपि तदीयं दुर्वचनं निरस्यम् ॥ २३ ॥ अ० ६ ॥

॥ ॐ वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॐ ॥ २४ ॥ नाम्न इति ॥ श्रुतिलिङ्गाधिका परेत्यनुभाष्योक्तेः । आपाततोऽन्यत्र रूढत्वात् । विश्वजीवांतरत्वाद्यैरित्यणुभाष्योक्तिस्तु सिद्धांतदिशा ब्रह्मणि यौगिकत्वाभिप्रायेणेति भावः । कथं तर्ह्यत्र पादे निवेश इत्यतः फलतः पादसंगतिरंतर्नय इवेत्याह ॥ पाचकत्वेति ॥ तद्यद् भक्तं प्रथममागच्छेत् तद्धोमीयमिति वैश्वानरे तद्धुतं भवतीत्यादिना पाचकत्वहोमाधारत्वगार्हपत्याद्यंगकत्वादिश्रवणादिति भावः । यद्यपि पाचकत्वं कर्मेति वक्ष्यति । तथापि लिङ्गत्वमप्यस्तीति वा तदन्यलिङ्गापेक्षया वा एवमुक्तिः । अधिकं चंद्रिकायाम् । इत्यंतं भाष्यं संगतिपरत्वेन तावद्व्याकर्तुं परिष्करोति ॥ गतेति ॥ भाष्यं व्याचष्टे ॥ अदृश्यत्वादिगुणेषूक्तमिति ॥ यस्त्वेतमित्यादेरर्थः ॥ छंदोगेति ॥ पंचमे वैश्वानरविद्यायामित्यर्थः । प्रथमबृहद्भाष्योक्तमाह ॥ मानमिति ॥ भावमाह ॥ तस्येति ॥ वक्ष्यमाणन्यायेनेतरत्व इत्यर्थः । इतिसंगतिसंभवादिति हेत्वर्थोऽत्रेतिशब्दः ॥ किं विष्णुरिति ॥ किं विष्णुरेव वाऽन्योऽपि वा इत्यर्थः । विष्णुरेव वेति सिद्धांतकोटेः शेषो वा तदेव भाष्यं पूर्वपक्षतद्युक्तितत्फलोक्तिपरत्वेन व्याचष्टे ॥ नायमिति ॥ विष्णुरित्यस्य विष्णुरेवेत्यर्थः । देवताभूतं चेति सूत्रमनुरुध्याऽऽह ॥ किं त्विति ॥ विष्णुरित्यप्यनुकर्षः । वैश्वानरस्येति भाष्यसूचितं तावदाह ॥ वैश्वानरेति ॥ अग्नाविष्ण्वोः साधारणस्येति भाष्योक्तं साधारण्यमग्नाविष्ण्वोः विवरिष्यन् श्रुतिलिङ्गयोः तुल्यबलत्वं वक्तुमाह ॥ न चेति ॥ प्राबल्यादिति ॥ अंतरादिनयन्यायेनेति भावः । श्रुतेरपीत्युक्तमेव साक्षादपीति सूत्रव्यावर्त्यं व्यनक्ति ॥ श्रुतेरिति ॥ ॥ लोकप्रसिद्धीति ॥ लोकव्यवहाराभावापातादित्यर्थः । नैष्फल्यं स्यादिति भावः । एतेनांतरादिनयेऽपि निरवकाशलिङ्गेनोक्तेः श्रुतिबाधो न संमत इति पूर्वोक्तसर्वाक्षेपो दर्शितः । अभिव्यक्तेरित्यादिसूत्राणां व्यावर्त्यचोद्यमाह ॥ वैदिकेति ॥ अग्न्यादिसर्वशब्दानां विष्णौ मुख्यत्वे सर्वस्य विष्णुविद्यात्वेनेयमग्निविद्या इयमात्मविद्येति भेदव्यवहारो न स्यात् । अस्ति च व्यवहारः । तेन तेषामग्न्यादिवाचित्वं

सिद्धमिति तद्विरोधान्न वैश्वानरादिशब्दानां विष्णुविषयत्वमित्यर्थः । व्यवहारस्य निरवकाशत्वं व्यनक्ति ॥ न हीति ॥ एवं च सिद्धं साधारण्यमित्याह ॥ अत इति ॥ व्यवहारस्याग्न्यादिविषयत्वं विना गत्यंतराभावादित्यर्थः । अग्नाविष्णवोरिति देवताद्वंद्वे चेत्यानङादेशः । अंतर्नय इवोभयबाधेन ऐक्यं तु नाऽऽशंक्यम् । भूतसाधारणश्रुत्या प्राप्तं जडेनाभेदायोगात् । कथं तर्हि वैश्वानरस्योक्तमिति भाष्यमित्यतो भावमाह ॥ अत इति ॥ श्रुतेः साधारण्यादित्यर्थः । सर्वगतत्वमित्यंतवाक्यस्य तात्पर्यं न सर्वेति । विष्णुरितीत्यनंतरं तस्येतीत्यनन्तरं च निश्चय इत्यनुषंगः ॥ छ ॥ व्युत्क्रमेण भाष्यं व्याचष्टे ॥ अयमिति ॥ श्रुतिसाधारण्ये विशेषश्रुत्यादेः निश्चय इति न्यायविवरणदिशा हेत्वंशं व्याचष्टे ॥ आत्मानमिति ॥ विशेषणपदकृत्यं व्यावर्त्यपूर्वमाह ॥ न चेति ॥ १॥ वक्ष्यमाणत्वात् साक्षादपीत्यादि सूत्रेष्विति भावः ॥ २४ ॥

॥ ॐ स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॐ ॥ २५ ॥ सूत्रे चशब्दाभावाच्छंकानिवर्तकत्वेन सूत्रमवतारयति ॥ नन्विति ॥ अग्न्यादीनामेवेति ॥ अग्निदेवतातेजोभूतविष्णूनां त्रयाणामेवेत्यर्थः । यद्वोपलक्षितविद्यान्तराभिप्रायेण बहुवचनोक्तिः । वैश्वानरत्वमित्युपलक्षणम् । इन्द्राकाशप्राणगायत्रीत्यादिकमित्यर्थः । स्मृतिसमाख्याप्युपलक्षणं 'यो देवानां नामधा एक एव' 'नामानि सर्वाणी'त्यादेरिति भावः । क्रमेण भाष्यपदानामर्थमाह ॥ अहमिति ॥ इत्यन्वय इति सूत्र इति योज्यम् । भाष्ये अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रित इति स्मर्यमाणमित्युक्तेरिति भावः । तथा च वैश्वानरो विष्णुरेव । अहं वैश्वानर इति गीतायां स्मर्यमाणत्वादिति भावः । एतेन न्यायविवरणोक्तस्य विशेषश्रुत्यादेरित्यादिपदस्य समाख्यानमित्यर्थः । तत्कृत्यं च दर्शितं भवति ॥ २५ ॥

॥ ॐ शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानात्० ॐ ॥ २६ ॥ उभयत्र विशेषश्रुत्यादौ पुनः सावकाशत्वनिरवकाशत्वप्राबल्यान्निश्चय इति न्यायविवरणोक्तमुभयत्र विशेषश्रुत्यादिकं व्यंजयन् तदनुरोधेन भाष्यं व्याचष्टे ॥ यदुक्तमित्यादिना ॥ समाख्यानाच्चेति ॥ विशेषश्रुत्यादावित्यत्रादिपदार्थोक्तिः। छांदोग्ये अग्निपदाभावादाह ॥ बृहदारण्यक इति ॥ सप्तमाध्याय इत्यर्थः । तस्याप्यत्र विषयत्वमित्यग्रे व्यक्तं भाष्ये । नामलिंगादिनेत्यादिपदात्सर्वकर्मेत्यग्रेतनस्मृत्यनुरोधादाह ॥ कर्मेति ॥ तथा चास्य क्रियारूपत्वाल्लिंगसंग्राहकादिपदेनैवानुक्त्वांऽतःप्रतिष्ठानादिति सूत्रे पृथगुक्तिर्युक्तेति भावः । तत्वप्रदीपे तु प्रधानलिङ्गत्वात्पृथगुक्तिरित्युक्तम् । अंतःप्रतिष्ठानव्यक्त्यर्थं पूर्व-

शेषमाह ॥ अयमिति ॥ आगच्छेदास्यं छांदोग्ये च पचनरूपाग्निकर्म श्रूयत इत्यर्थः । तस्मादिति भाष्यपदमनूद्यार्थमाह ॥ तस्मादिति ॥ उक्तहेत्वन्वयाय न विष्णुरित्येतत् सावधारणं व्याचष्टे ॥ न विष्णुरेवेति ॥ समाख्येति ॥ तत्तद्वाक्योद्धार इत्यनुषंगः । सिद्धांते अहं वैश्वानरो भूत्वेति यथा समाख्या तथा वैश्वानरोऽग्निरित्यत्राप्यस्ति । अयमग्निरिति समाख्येति वक्तुमित्यर्थः ॥ इतिमंत्रेति ॥ मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृत आजातमग्निम् । कविं सम्राजमतिथिं जनानामासन्ना पात्रं जनयंत देवाः । इति मंत्रस्यार्थ उच्यत इत्यर्थः । पुरुसूक्तेनैकार्थत्वागमार्थोक्तिः । ऋते सम्यग्ज्ञानाय । सम्यगित्याङोऽर्थः । जनानामित्यत्राप्याकर्षः । जातं जनीप्रादुर्भावे अभिव्यक्तमित्यर्थ । कविमित्यादेरर्थः सर्वज्ञमित्यादि । पात्रं पातारं । आसन् आस्ये । आस्यतयेति यावत् । आजनयंत आकुर्वन् ॥ गतीति ॥ लोके गमनेनारतिदर्शनाद्रतिविरुद्धगतिसाधनत्वात् पादोऽरतिशब्दार्थ इत्यर्थः ॥ तादर्थ्य इति ॥ चर्मणि द्वीपिनं हंति दंतयोर्हंति कुंजरमित्यादाविवेति भावः ॥ छ ॥ एवंविदिति ॥ वैश्वानरज्ञानी । यद्यपि यदि । तस्मान्न विष्णुरितीत्यंतभाष्यमनुवर्त्य तेन नञोऽन्वयमुपेत्यार्थमाह ॥ उभयत्रेति ॥ कुत इत्याकांक्षायां तस्यैव दृष्ट्युपदेशादिति भाष्यस्य साक्षादनन्वयान्न्यायविवरणोक्तं हेतुं संयोज्य तदुपपादकत्वेन भाष्यं योजयति ॥ उभयत्रेति ॥ एवं च गायत्रीनये तथा चेतोऽर्पणेत्यनेन गायत्र्याद्यप्रसिद्धशब्दस्य विष्णौ प्रयोगे प्रयोजनोक्तिरिह तु वैश्वानरनामादेः सावकाशत्वोक्तिरित्यपौनरुक्त्यमिति भावः ॥ न चेति ॥ अनात्तत्वादनात्मान इत्यादेरिति भावः । बलादित्युक्तिलब्धमाह ॥ अत इति ॥ उपासना हि ज्ञानादन्या अर्थहीनाऽपि स्यादित्याशंकापत्तुत्तये सूत्रभाष्ययोः दृष्टीत्युक्तं तद्व्यनक्ति ॥ न च वाच्यमिति ॥ नाविद्यमानमिति तैत्तिरीयभाष्योक्तस्मृतिः । आदिपदेन न च रमंत्यहो असदुपासनयेत्यादि गृह्यते ॥ वाक्यांतरस्येति ॥ अहं वैश्वानरो भूत्वेति समाख्यात्वेनोक्तवाक्यांतरस्याविरोधेन योऽर्थः स्थाप्यते तदर्थत्वाच्चास्य वाक्यस्य नासदर्थकत्वमित्यर्थः । यद्वा ननु मूर्धैव सुतेजा इत्यादिना द्व्यादितादात्म्यमविद्यमानमुच्यत इत्यत आह ॥ वाक्यांतरस्येति ॥ शीर्ष्णो द्यौः समवर्ततेत्यस्य । विवरिष्यते चैतदग्रे । यद्वा हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन इत्यादिना वैश्वानरांगानां गार्हपत्याद्यैक्यमविद्यमानमेवोच्यत इत्यत आह ॥ वाक्यांतरस्येति ॥ मूर्धैव सुतेजा

इत्यादेरविरोधेन यत्तादात्म्याद्यन्योऽर्थः यस्माद्यज्जायते चांगादित्यादिना स्थाप्यते तदर्थत्वाच्च हृदयमित्यादेरिति नासदर्थकत्वमित्यर्थः कोऽर्थस्तर्हि योषितमग्निमित्यस्येत्यतोऽपि ॥ वाक्यांतरस्येति ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वतीति वाक्यांतरस्य योऽर्थः रेतोरूपाहुत्याधारत्वं तदर्थत्वाच्च योषितमिति वाक्यस्येति प्रकृतश्रुत्यैक्यार्थाय स्वहृदय इत्युक्तिः । श्रुतौ सर्वकर्मा न ऋते त्वत्क्रियत इत्यादेः । वज्रधरत्वादीनि सर्वाणि लिङ्गानि चास्यैवेति सर्वलिङ्गः । तदिच्छयैव सर्वमिति सर्वकामः । गुणाः ज्ञानादयः । धर्माः सर्वज्ञत्वादयः । संयोगवियोगादिधर्माः तदधीना इति वा सर्वधर्मः । सर्वत्र रूपमस्येति वा सर्वमस्य रूपं प्रतिमेति वा सर्वरूपः । अलं सम्यगिति अवशिष्टपदार्थस्तत्वप्रदीपोक्तः । शब्दादेवेत्यत्र श्रुत्यादेरुपक्रमोपसंहारयोः श्रुतत्वे तन्निश्चायकतया लिङ्गत्वमिति वक्ष्यमाणदिशा अंतरनय इवात्मब्रह्मशब्दयोरुपक्रमे श्रुतत्वेन तस्य वैष्णवत्वं निश्चाययदात्मादिशब्दद्वयं प्रकरणस्य वैष्णवत्वं निर्धार्य तत्रस्थवैश्वानरनाम्नो विष्ण्वर्थत्वमवधारयतीति भावेनासंभवादिति सूत्रखंडभाष्यं व्यनक्ति ॥ प्रकरणबलाच्चेति ॥ न केवलमात्मशब्दस्मृतिसमाख्याभ्यामिति चार्थः । भाष्ये इत्यादिनेत्यस्यान्येषामसंभवादित्यनेनान्वयः । आरंभाच्चेत्यस्य विष्णुरित्यादिनाऽन्वयमुपेत्य व्याचष्टे ॥ को न इति ॥ आरंभाच्चेत्यस्यार्थः आरभ्य उपक्रम्याधीतत्वेन ॥ प्रकरणत्वाच्चेति ॥ तेन सूत्रे अग्रेतनापिपदमसंभवीत्यत्राप्याकृष्यत इति सूचितम् । वचनेनेत्यनेनेत्यादिना वचनेनेत्यस्य भाष्यस्यार्थः सूचितः ॥ श्रुतीति ॥ तथा च न स्मर्यमाणमित्यनेन पौनरुक्त्यमिति भावः । समाख्या चात्रार्थतः । न तु जिज्ञासानयोक्तपरो दिवेति समाख्यावच्छब्दत इति ज्ञेयम् । चंद्रमा इति भाष्यं वाक्यप्रतीकमिति मत्वाऽनुरूपवाक्यानि पठति ॥ शीर्ष्णा इति ॥ सुतेजा इत्यादेर्द्व्यादिरर्थो बोध्यः । भावार्थमाह ॥ अत इति ॥ समाख्ययाऽपीत्यनेन सूत्रे पुरुषविधमपीत्यपिशब्दः असंभवादित्युक्तप्रकरणसमुच्चय इति दर्शितम् । अनन्वयादाह ॥ प्रसिद्धमितीति ॥ उक्तसमुच्चयार्थोऽयमेतमर्थं कथं सूचयेदित्यत आह ॥ अपीति ॥ प्रकरणसमाख्यारूपोभयेत्यर्थः । दृष्ट्युपदेशादित्यस्य तु श्रुत्यादिसावकाशत्वरूपहेतुसाधकत्वेन साक्षात्प्रकृतसाध्ये हेतुत्वाभावादुभयेत्युक्तम् । परः परम इत्यनयोरपौनरुक्त्यायाऽऽह ॥ पर इति ॥ पुराणादिष्विति भाष्यस्थादिपदार्थमाह ॥ आदिपदेनेति ॥ ॥ ब्रह्मतर्केति ॥ तृतीये पुरुषविद्यायामित्यत्र भाष्योक्तमेतद्वाक्यं स्मृतौ तत्तज्जनकत्वेन तत्तन्नामवत्त्वोक्तावपि श्रुतावभेदोक्तेः कस्समाधिरुक्त इत्यतोऽभिप्रायमाह ॥ वैश्वानरां-

गानामिति ॥ तज्जन्येति ॥ सुतेजःप्रभृतिशब्दोक्तद्युप्रभृतिजनकत्वं वक्तुं तदभेदः श्रुता-वुच्यते । तथा चैकार्थ्यं श्रु(त्य)योरित्यर्थः । छांदोग्यभाष्ये तु क्रीडात्मकत्वाद् द्व्याख्यं च सुतेजाश्चातितेजसा । स्वर्गाधारं शिरो विष्णोः सर्वरूपातिदर्शनात् । चक्षुस्तु विश्वरूपाख्यमित्यादिना स्वर्गाद्याधारांगविशेषस्यातितेजस्त्वादिनिमित्तेन सुतेजः-प्रभृतिशब्दवाच्यत्वमुक्तम् । तत्राधाराधेयभावविवक्षा जन्यजनकभावविवक्षाया अप्युपलक्षणम् । यतो जनिस्तत्रैव स्थितिलयाविति प्रसिद्धेः । अत एवात्र तत्वप्रदीपे यस्मादंगाद्यज्जायते तदाश्रित्य तिष्ठति लीयते चेत्यादिनाऽप्याधाराधेयभावादि-विवक्षाऽप्युपलक्षिता ॥ २६ ॥

॥ ॐ अत एव न देवता भूतं च ॐ ॥ २७ ॥ प्रसिद्धोऽपीति भाष्यस्थापिपदार्थं व्यनक्ति ॥ यद्यपीति ॥ तेजसीत्यादेरर्थोऽन्यत्रेति । अत्र न सेत्यादेरर्थो नात्रेति । तेनेति शेषोक्तिः । अत इत्यादेरर्थ आत्मेति । अत एव प्राण इत्यत्रेव शब्दादेवेत्यत्रेव चैवकारो निरवकाशत्ववाचीत्युपेत्याह ॥ तस्य चेति ॥ अत्राग्न्यादीति ॥ अग्निर्वैश्वानरादीति भाष्यस्थाग्निशब्दादिशब्दयोर्ग्रहणं वि मे कर्णा पतयतो विचक्षुरिति अग्निसावित्रबार्ह-स्पत्यैंद्रवरुणगायत्रीप्राणाकाशाक्षरादिविद्यास्वप्यग्न्यादिशब्दानामप्यन्यत्रप्रसिद्धिविद्या-भेदव्यवहारविरोधमाशंक्य तत्र तत्र स्थितनिरवकाशविष्णुश्रुत्यादिना देवता-भूतादिपरत्वं निरसनीयं वक्ष्यमाणन्यायैश्च सूक्तभेदो विद्याभेदश्च समर्थनीय इति सूचनार्थमित्यर्थः ॥ २७ ॥

॥ ॐ साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॐ ॥ २८ ॥ प्रसिद्धीति ॥ व्यवहारविरोधः स्यादित्यर्थः । कांक्षितपूर्त्या भाष्यं व्याचष्टे ॥ यद्यपीति ॥ सौत्रसाक्षात्पदा-र्थोऽनन्ययोगेनेति । वाच्यार्थधीव्यवहितलक्षणादिकं विना मुख्यवृत्त्येत्यर्थः । यद्यपी-त्यादिना विवृतं सौत्रापिपदमनुवदति ॥ ब्रह्मवाचकैरपीति ॥ ज्ञानिन इति तदन्य इति च भाष्यशेषोक्तिः । व्यवहारार्थमित्यस्यार्थो हानादीति । अनभिज्ञानाच्चेत्यस्यार्थो ज्ञानाभावादेवेति । चस्त्ववधारण इति भावः । हानादिसिद्ध्यर्थमग्न्यादौ व्यवहर-न्तीत्यनुषंगः ॥ अन्यथेयि ॥ ज्ञानिनां हानादिप्रयोजनोपाधिनाऽन्येषां तु विष्णौ मुख्यत्वाज्ञानेनेत्यर्थः ॥ बहुवचनमिति ॥ मतानामिति अन्ये इति च बहुवचन-मित्यर्थः ॥ २८ ॥

॥ ॐ अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॐ ॥ २९ ॥ अज्ञानादीति ॥ अन्यत्र मुख्यत्वभ्रांतिरादिपदार्थः ॥ व्यवहारेति ॥ इदं सूक्तमत्रोपादेयं इदमत्र हेयमित्यादिव्यवहारार्थत्वेनेत्यर्थः । तत्र तत्र प्रसिद्धावपीत्युक्तिलब्धमाह ॥ वैदिकेति ॥ तत्र तत्रेत्यादिभाष्यस्योत्तरवाक्येन साक्षादन्वयायापिपदसमुच्चयं वदन्नर्थमाह ॥ तत्र तत्रेति ॥ कर्माधीनत्वं वा अन्यत्राभिव्यक्तावशक्तत्वं वा निराह ॥ स्वेच्छयेति ॥ वक्तीति पदमनुवृत्त्यान्वयमाह ॥ वक्तीत्यर्थ इति ॥

॥ ॐ अनुस्मृतेर्बादरिः ॐ ॥ ३० ॥ तत्र तत्रोक्तस्य विष्णोरित्यस्यार्थः ॥ विष्णोरेवेति ॥ अग्न्यादीनामप्रतिपाद्यत्वेऽपीत्येवार्थः ॥ ३० ॥

॥ ॐ संपत्तेरिति जैमिनिः ॐ ॥ ३१ ॥ तत्र तत्रोक्तस्य विष्णोरित्यतदनुवृत्त्यार्थमाह ॥ अग्न्यादीति ॥ परब्रह्मण एवेति ॥ अग्न्यादीनामप्रतिपाद्यत्वेऽपीत्यर्थतयाऽवधारणोक्तिः । अर्थभेदस्य स्पष्टत्वान्मंदाशंकेत्युक्तम् ॥ प्राप्नुवंतीति ॥ भू-प्राप्ताविति धातोः परस्मैपदमेकवचनं च छांदसमिति भावः । ननु मंचक्रोशनमिति व्यवहारस्य क्रोशनवत्पुरुषसंबंधादुपचरितत्वमिव अग्निसूक्तमित्यादिव्यवहारस्य सूक्तवत्पुरुषाभिव्यक्त्यनुस्मृतिसंपत्त्यधिष्ठानत्वादुपचरितत्वमुक्तं तदयुक्तं निर्बीजत्वात् । अग्न्यादिप्रतिपादकत्वरूपमुख्यार्थेऽनुपपत्त्यभावादित्यत आह ॥ अत्रेति ॥ यथाहि वामनशब्दादिरूपनिरवकाशश्रुत्यादेरन्यत्रानुपपत्त्याऽन्ययोगेन विष्णुमेवोपेत्यांगुष्ठमात्रत्वमंगुष्ठपरिमितहृदयाकाशे स्थितत्वेन हेतुनोपचरितमिति हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वादित्यत्र वक्ष्यते तथा तत्र तत्र सूक्तेषु अग्न्यादेरेव प्रतिपाद्यत्वे निरवकाशविष्णुश्रुतिलिंगादेः सर्वनामा सर्वकर्मेत्यादिश्रुत्यादेश्चानुपपत्तिरेव सूक्तस्य विष्णुपरत्वं मुख्यमुपेत्य व्यवहारस्योपचरितत्वांगीकारे बीजमित्यर्थः । यत्तु ऋग्भाष्ये पृथग्रूपाणि विष्णोस्तु देवतांतरगाणि च । अग्न्यादिसूक्तवाच्यानि नाम्ना सूक्तभिधा भवेत् । इत्यग्न्यादिशब्दयोगः सूक्तादिव्यवस्थापक इत्युक्तं । तत्तु सौरसावित्रविष्णुवामनादिसूक्तव्यवस्थार्थमपीति ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥

॥ ॐ आमनन्ति चैनमस्मिन् ॐ ॥ ३२ ॥ तदनभ्युपगमाच्चेति ॥ न ह्यन्यविद्ययाऽन्यगतिर्युक्तेति कगत्यन्यथानुपपत्त्या कशब्दितब्रह्मण एव प्रकरणित्वाभ्युपगमादिति भावः । सौत्रचशब्दार्थमाह ॥ न विष्ण्वित्यादिना ॥ उपपादकत्वेन सूत्रखंडभाष्यं व्याचष्टे ॥ यत इति ॥ आमनन्ति नामनन्ति चेति भ्रान्तिनिरासायाऽऽह

॥ चशब्द इति ॥ यद्वा समुच्चेयाभावाद्व्यर्थोऽयं चशब्द इत्यत आह ॥ चशब्द इति ॥ तत्प्रकारः प्राग्विवृत इति भावः । तत्वप्रदीपे तु नैकत्रैवामनंति वाजसनेयिनः । चकारादन्यत्र च यश्चायमस्मिन्नित्यादौ अन्ये चामनंति एतमस्यां एतं दिवीत्यादि अन्यत्र तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदित्यादि स्मरंति च यच्चंद्रमसि यच्चाग्नौ इत्यादीत्युक्तम् ॥ अत इति ॥ आत्मशब्दश्रुतिस्मृतिसमाख्याप्रकरणरूपसाधकभावात् । परकीयश्रुतिलिंगविद्याभेदव्यवहारविरोधादिबाधकाभावाच्चेति सर्वसौत्रहेतुभागार्थः । वैश्वानरो विष्णुरिति साध्यभागार्थः । एवेति अत एव न देवता भूतं चेति सूत्रार्थः । वाजसनेयेत्यादिवाक्यस्याप्यत्र प्रागुक्तत्वात्तत्रत्यस्य विष्णुत्वोपसंहारे तत्र तत्र सर्वगतत्वाभावेन सर्वगतत्वाक्षेपसमाध्ययोगादयमित्युक्तम् । छांदोग्यस्थ इत्यर्थः । सर्वगतत्वमिति फलोक्तिः । अत्राभिविमानपदोक्तं पूर्वत्र ततमपदोक्तं सर्वगतत्वमित्यर्थः । प्रादेशमात्रत्वं तु सर्वगतस्याप्यंगुष्ठमात्रत्वमिव अधिकार्याद्यपेक्षया हृद्यपेक्षया त्वित्यत्र समाहितं भविष्यति । केचित्स्वदेहांतर्हृदयावकाशे प्रादेशमात्रं पुरुषं वसंतमित्यादिस्मृतेरिति भावः । यत्त्वत्र केनचिद्वैश्वानरो भूत्वेत्यत्र वैश्वानराग्न्यभेदादिविकल्पपूर्वं दूषणमुक्तं तन्न । वैश्वानरनामको वैश्वानररूपविशेषो भूत्वेत्यर्थोक्तौ दोषाभावात् । यच्च तृतीये प्रकरणादित्येव वाच्ये असंभवादित्युक्तिरयुक्तेति तच्च न । प्रकरणस्य निरवकाशत्वोक्त्यर्थत्वात्तथोक्तेः । यच्च पुरुषसूक्तवैश्वानरविद्ययोर्भिन्नार्थत्वेन वैश्वानरस्य पुरुषविधत्वायोग इति । तन्न । टीकायामेव पूर्वं समाधानात् । यदपि शब्दानां ब्रह्मणि समन्वयेऽप्यन्यत्रवृत्तेः सूत्रे प्रतिषिद्धत्वाभावेनान्यत्र (विषय) व्यवहारविरोधशंकानुदयात्तत्समाधानार्थं साक्षादित्यादिपंचसूत्री व्यर्थेत्यादि । तदप्यसारम् । प्रतिनयं तत्त्वित्यध्याहारेणान्यत्रवृत्तेः प्रतिषिद्धत्वात् । अतो यथाभाष्यटीकमुक्त एव सूत्रार्थः समंजस इति ॥ ३२ ॥ अ० ७ ॥

इति श्रीमद्भाष्यटीकाभावदीपे
राघवेंद्रयतिकृते
प्रथमाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ।
॥ श्रीरस्तु ॥

॥ श्रीः ॥

॥ अथ तृतीयः पादः ॥

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः।

॥ ॐ द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॐ ॥ १ ॥ पूर्वोक्तदिशा पादार्थत्वाप्रतीतेराह ॥ एतदिति ॥ हराविति ॥ एषां शब्दानां लोके हराविवान्यत्राप्रयोगात् व्यक्तिविशेषनिर्णयाय श्रुत्यंतरान्वेषणे श्रुत्यंतरेऽन्यत्रैव हरावपि प्रयोगात् श्रुतिसाधारण्येन वा आदिपदोक्तेन भूमाक्षरादिनये वक्ष्यमाणदिशा प्रक्रमसमाख्यासाधारण्येन वा प्रवृत्तिनिमित्तसाधारण्येन वा पूर्वोक्तन्यायलोकप्रयोगाभ्यां वा प्रसिद्धानामेकोपस्थापनदशायामन्यस्याप्युपस्थापकानामिति यावत् साक्षाद्धर्मिवाचिनां धर्मद्वारा धर्मिवाचिनां च शब्दानामित्यर्थः। पूर्वं नामलिंगानां प्राधान्याप्राधान्याभ्यां पौर्वापर्यात्पादभेदेन समन्वयोक्तावपि इह नाम्नां प्राधान्यात् लिंगानां समन्वितत्वेन बुद्धिस्थत्वात् उभयानुरोधेनोभयेषामप्येकत्रैव समन्वयोक्तिरिति भावः। प्रागेव विष्णौ दत्तपदत्वात् किमत्र कार्यमित्यतः समन्वयपदार्थं व्यनक्ति ॥ विष्ण्वेकवाचित्वमिति ॥ तत्रान्यत्र प्रसिद्धानां लिंगनाम्नां पुनर्हरिः। विशेषान्मुख्यतो वृत्तिं स्वस्मिन्नेवात्र वक्त्यज इत्यनुव्याख्यानोक्तेः। अन्यथा तत्त्वित्यवधारणायोग इति भावः। श्रुत्यादिप्रसिद्धेत्युक्तं श्रुतिसाधारण्येनोभयत्रप्रसिद्धत्वं न्यायविवरणोक्तश्रुत्युक्त्या व्यंजयन्नस्य पादांतर्भावमाह ॥ तत्रेति ॥ एवं पादार्थे सतीत्यर्थः। अत्रेति पाठे अधिकरण इत्यर्थः। साधारण्योक्तिपरन्यायविवरणे रुद्रो वै लोकायतनमिति वाक्योक्तावपि पूर्वपक्षन्यायविवरणे रुद्रो वाव लोकाधार इति वाक्यदर्शनात्तस्यैवात्रोक्तिः स्यूतमस्मिन् जगदिति सूत्रम्। संदृब्धानि संगतान्येव। तदाधारतया स्थितान्येवेति। न्यायविवरणस्थादिपदोपात्तां श्रुतिमाह ॥ आकाश इति ॥ प्रकृतावित्यर्थः। आकाशशब्दः प्रकृतिपर इत्यक्षरनये स्पष्टमिति भावः। विष्णुपरत्वेन साक्षादुपात्तश्रुतिमाह ॥ सर्वे वा इति ॥ प्राणा इंद्रियाणि। प्राणिनो देहिनः। प्राणिग्रहणेन गृहीतानामपि देवानां प्राधान्यज्ञापनाय पुनर्ग्रहणम्। दिवि भवानि दिव्यानि कल्पतरुप्रभृतीनि वस्तूनि। लोका भूरादयः। तदभिमानिनो लोकिनः। पूर्ववत्पुनर्ग्रहणम्। भूरादिभ्योऽन्ये वैकुण्ठादयोऽलोकाः। तद्गता मुक्ता अलोकिनः ॥ ओताश्च प्रोताश्चेति ॥ अत्यंतमाश्रिता इत्यर्थः इत्यन्यत्र टीकाकृद्व्याख्यातेयं श्रुतिः ॥ उभयत्रेति ॥ हरौ तदितरत्र चेत्यर्थः। विष्णिवतरकोटेरनेकत्वेऽपि विष्णिवतरत्वेनैकीकरणादुभयत्रेत्युक्तिः। जीवस्यापीतरकोटित्वेनात्राभिमतत्वेऽपि जीवपरसमाख्याभावेन तत्साधारण्याभावेऽपि पूर्वपक्षकोटिषु

रुद्रवायुप्रकृतिषु क्वचित्प्रसिद्धिमात्रेणोभयत्रप्रसिद्धिसंभवादिति भावः । यद्वा इत्यादिनेत्यादिपदेन जायमानत्वलिंगग्रहः । अधिकं चंद्रिकायां बोध्यम् । भाष्ये प्रकृतिकोटेरनुक्तावपि तत्वनिर्णये न प्रकृतिजीवावित्युक्त्या भाष्येऽपि सा उपलक्ष्येति भावः । तथा च वक्ष्यत्यभाषितमित्यादिना स्वयमेव ॥ शास्त्रादीति ॥ भगवतीत्युक्त्या शास्त्रे समन्वयेत्युक्त्याऽध्याये उभयत्रप्रसिद्धेरित्युक्त्या पादे अंतर्भावसंगतिरुपपादितेति व्यक्तम् । एवमग्रेऽपि । इत्यंतभाष्यं संगतिपरत्वेन तावद्व्याचष्टे ॥ अदृश्यत्वादीति ॥ उक्तमित्यंतभाष्यस्यायमर्थः । आत्मानमित्यत्रेत्यंतवाक्यार्थस्तत्परविद्याविषयत्वमित्यादि । अत्र भाष्यानुक्तवाक्यशेषोक्तिः सिद्धांतोपयोगाय वा मुक्तिहेतुज्ञानस्यैव परविद्यात्वात जानथ इत्युक्तज्ञानस्यामृतपदलब्धमुक्तिहेतुत्वसूचनाय वेति भावः । तत्वप्रदीपे तु अनन्ययोगेन प्रधानज्ञेयत्वं ह्यत्रोच्यते । तदेव च परविद्याविषयत्वमिति यथाश्रुतभाष्येणैव परविद्याविषयत्वलाभो व्याख्यातः । प्राणानां ग्रंथिरसीत्यादिकृत्स्नभाष्यशेषस्य तात्पर्यम् ॥ स चेति ॥ द्युभ्वाद्यायतनभूत आत्मेत्यर्थः । द्युभ्वाद्यायतनस्योच्यत इत्युक्तस्य तच्चेति पदेन परामर्शे कार्येऽपि स चेति तादृशात्मपरामर्शस्तु परविद्याविषयत्वाक्षेपसौकर्याय ॥ इतरस्यादिति ॥ रुद्रादिसमाख्याबलात् रुद्रादिरित्यर्थः । उक्तमित्यंतभाष्यस्य भावमाह ॥ तदेति ॥ इतिसंगतिसंभवादित्यर्थः । सूत्रे धर्मिनिर्देशेऽपि तयोरिति भाष्यानुरोधात् द्युभ्वाद्यायतनत्वं विषय इत्युक्तम् । आदिपदेनांतरिक्षप्राणमनसां संग्रहः । भाष्ये तयोरिति द्विवचनोक्तावपि अग्रे वायुश्च इत्युक्तेरन्येषामित्युक्तम् । तदेव भाष्यं पूर्वपक्षतद्युक्तितत्फलोक्तिपरतया व्याकुर्वन् तयोः प्राप्तिरिति प्रतिज्ञांशं व्याचष्टे ॥ द्युभ्वादीति ॥ तयोरित्युपलक्षणमिति भावः । एतत्कोटिचतुष्टयं द्विशो द्विशः क्रमेण नानुमानं प्राणभृच्चेति सूत्रद्वयव्यावर्त्यं बोध्यम् । अत एवैवं निर्देशः । यस्मिन्नित्यादेः प्रतीतेरित्यंतस्यार्थः अत्रेत्यादि । यस्मिन् द्यौरित्यादिवाक्योक्तेत्यर्थः । अत्र श्रुतौ जानथ आत्मानमिति विवृतिः सर्ववैलक्षण्यप्रदर्शनायेति तत्वप्रदीपोक्तिः । अतच्छब्दादिति सौत्रखंडव्यावर्त्योक्तिपरं प्राणानामित्यादिभाष्यं व्याकुर्वन् प्राणाधारत्वप्रत्यायकांशमाह ॥ प्राणानामिति ॥ श्रुत्यर्थस्तु तदभिध्यानादेव तु तल्लिंगात्स इत्यत्राग्रे टीकायां व्यक्तः । न्यायविवरणे यस्मिन्द्यौरित्यत्रोक्तानां लिंगानामन्यत्र रुद्रादिविषयत्वे शब्दबाहुल्यमित्युक्तलिंगत्रये समाख्यात्रयमुक्तम् । तत्रैकत्र प्राणाधारत्वलिंगे वाक्यद्वयोक्त्या एका समाख्या भाष्ये प्रकटिता । शिष्टं द्वयं स्वयमाह ॥ तथेति ॥ लोकाधार इति समाख्यया ऐकार्थ्याय द्युभ्वंतरिक्षेत्येतावदंशोक्तिः । यद्वा द्युभ्वाद्यायतनस्ये-

रयुक्ते पूर्वत्रेवाऽऽदिपदेन प्राणमनसोरपि ग्रहणशंका स्यादित्यतो द्युभ्वंतरिक्षेत्युक्तिः । तस्मिन्निति स्ववचनम् । प्रतीयत इत्यन्वयः । मनो वै रुद्र इति तु समाख्याश्रुतिः । भाष्ये श्रुतिशेषोक्तेरुपयोगं शंकापूर्वमाह ॥ न चेति ॥ अंतर्नये आधिदैविकसर्वशब्दानां महायोगविद्रूढिभ्यां विष्णुनिष्ठत्वोक्तेरिति भावः । अनेकश्रुत्युक्तलिंगबाहुल्योक्त्यर्थेति मत्वोक्तमित्यादीति । एतेनान्यत्रोक्तसमाख्यात्रये प्राणाधारत्वसमाख्याया एव भाष्ये पाठः श्रुत्युज्जीवकलिंगोक्त्यर्थः । बाहुल्यं लिंगशब्दानामित्यनुव्याख्याने लिंगोक्तिः शब्दोज्जीवनायेति च दर्शितम् । तथा चात्र समाख्याश्रुतौ विष्णुलिंगाभावात् प्रत्युतान्यलिंगानामेव श्रवणेनांतर्नयन्यायाविषयत्वात् श्रुतयोऽपि निरवकाशा इति भावः । नानुमानात्मकागमपरिकल्पितरुद्रोऽत्र वाच्य इति भाष्योक्तां सौत्रानुमानपदलब्धां युक्तिमाह ॥ दृष्टफलेति ॥ रुद्रवाक्येति ॥ पाशुपतादिरूपेत्यर्थः ॥ अनुमानेन चेति ॥ न केवलं श्रुतिलिंगबाहुल्येन रुद्रपरत्वेन सिद्धसमाख्यानादिति चार्थः । तथा च नैव शास्त्रं कुवर्त्म तदिति पूर्वं तदप्रामाण्यमुक्तमिति न शंक्यमिति भावः । यद्यपि शैवाद्यागमसंप्राप्तदृष्टगेन फलेन च । तद्वाक्योपमयान्यच्च प्रमाणत्वेऽनुमीयते । ईशवाक्यत्वत इति चेत्तद्गव्यभिचारिणा । अप्रामाण्यानुमा च स्यात् इति शास्त्रयोनिनयानुव्याख्याने एवैषा युक्तिराशंक्य निरस्ता । तथापीह श्रुतिलिंगबाहुल्येन प्रबलसमाख्यारूपहेत्वंतरेण पूर्वपक्षे तद्बलेनेयमभ्युच्चयत्वेनोक्ता । यथा सर्वत्रप्रसिद्धेत्यत्रार्भकौकस्त्वेन सिद्धे चोद्येऽभ्युच्चयत्वेन चक्षुर्मयत्वाद्युक्तिस्तद्वत् । अत एवात्र सूत्रादावतच्छब्दादिति रुद्रश्रुतिलिंगासत्त्वोक्त्या समाख्यायाः सावकाशत्वमेवोच्यते न त्वागमाप्रामाण्यमिति भावः । यद्वा रुद्रा वाव लोकाधार इत्यादिश्रुत्या रुद्रादेः सर्वाधारत्वप्राप्तौ तद्बलेन तादृशागमस्यापि प्रामाण्यसंभवेनाप्रामाण्यानुमानस्य बाधितत्वात्तदवष्टंभेन पूर्वपक्षो युक्तः । समाधिस्तु समाख्याया विष्णुपरत्वसाधनेनैव सेत्स्यतीति भावः । तत्वनिर्णयोक्तप्रकृतिकोटिमपि सोपपत्तिकमुपपादयति ॥ द्युभ्वादीनामिति ॥ खंडितं रूपमेवात्र विकारोऽपि विकारिण इत्युक्त्या भेदस्यापि भावेनाश्रयाश्रयिभावो न विरुद्ध इत्युपेत्य युक्तमित्युक्तम् । यत्किंच जगत्यां जगदिति निर्देशवदिति भावः ॥ पूर्ववदिति ॥ दृष्टफलेत्यादिपूर्वोक्तदिशेत्यर्थः । स एषोंऽतरिति भाष्यं सर्वनामपरामर्शं दर्शयन् व्याचष्टे ॥ अरा इवेति ॥ प्राणभृच्चेति सौत्रपदसूचितां युक्तिमाह ॥ तस्येति ॥ जीवप्राणधारण इति धातोरिति भावेन जीवत्वादेवेत्युक्तिः । प्राणभृच्चेति चशब्दसूचितकोटिं सयुक्तिकं व्यनक्ति ॥ विषयेति ॥ प्रसिद्धेश्चेति ॥ एवमेवैष प्राण इतरान् प्राणान्

पृथक्पृथगेव सन्निधत्त इत्यादावित्यर्थः ॥ विष्णोरिति ॥ प्रागुक्तश्रुताविति भावः । ॥ बहुधा जन्मेति ॥ जीवे तु ज्ञोऽज एवेत्यत्रत्यन्यायेन देहाभिप्रायेण जन्मनो योगेऽपि देहतोऽप्यजायमाने हरौ जन्मायोगादिति भावः । प्रागुक्तदिशा निरवकाशत्वेन प्रबलरुद्रसमाख्याबाधाच्चेत्यपि ज्ञेयम् । भेदसूत्रव्यावर्त्यमाह ॥ जीवेशेति ॥ ब्रह्मगतेति ॥ तथा च प्रागुक्तहेयत्वावचनादिकं जीवे संभवतीति न तेनापि विष्णोरवकाश इति भावः ॥ अत इति ॥ उक्तरीत्या निरवकाशसमाख्याऽऽगमप्रामाण्यानुमानजायमानत्वप्राणाधारत्वलिंगरूपाणामितरप्रापकाणां विष्णौ बाधकानां सत्त्वात् । अभेदेन परविद्याविषयत्वादिब्रह्मलिंगानां जीवे संभवाच्चेत्यर्थः । तयोरित्युपलक्षणं मत्वा चतुर्णामुपसंहारो विष्णिवतर इति । एवेत्युक्तिस्तु चतुर्णां मध्येऽन्यतमानिर्णयेऽपि पूर्वपक्षस्य न संदेहादविशेषः । विष्णिवतर एवेत्यवधारणसंभवादिति दर्शयितुम् । उक्तमित्यंतभाष्यतात्पर्यमाह ॥ तस्यैवेति ॥ छ ॥ तमेवेति भाष्यं हेतुसाध्ययोर्वैयधिकरण्यनिरासाय व्याचष्टे ॥ द्युभ्वादीति ॥ सूत्रविसंवादनिरासाय स्वशब्दपर्यायात्मशब्दाच्च न प्रकृतिजीवावभिधीयेते इति तत्वनिर्णयोक्तमर्थमाह ॥ स्वशब्देति ॥ श्रुतौ स्वशब्दाभावाद्वाचकशब्दांतरस्याप्यदर्शनादिति तट्टीकोक्तं तात्पर्यं ध्येयम् । अधिकं चंद्रिकायाम् । तस्मिन्नित्यनुवृत्तस्यार्थो विष्णुरेवेति ॥ १ ॥

॥ ॐ मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॐ ॥ २ ॥ सूत्रे चशब्दाभावात् पूर्वहेतोरन्यथोपपत्तिनिरासकत्वेनावतारयति ॥ नन्विति ॥ इत्यंतभाष्यस्य सूत्रेणान्वयमुपेत्य भावप्राधान्येन योग्यसाध्याध्याहारपूर्वं सूत्रार्थमाह ॥नाऽऽत्मशब्दस्येति॥ मुक्तानामिति वाक्यमनुरुध्याऽऽह ॥ जाताविति ॥ भाष्ये तस्यैवेत्यस्य विष्णोरेवेत्यर्थमुपेत्यावतारयति ॥ मुक्तप्राप्यत्वमिति ॥ प्रकृतोपयोगायार्थमाह ॥ पराणामिति ॥ विश्वात्मानं विश्वस्वामिनम् । द्वितीयांतानां तद्विश्वमुपजीवतीति पूर्वोक्तकर्तृक्रियाभ्यामन्वयः ॥ २ ॥

॥ ॐ नानुमानमतच्छब्दात् ॐ ॥ ३ ॥ भाष्ये रुद्रपदमुपलक्षणं मत्वा रुद्रप्रकृत्यानुगुण्येन भाष्यं व्याचष्टे ॥ प्रागुक्तेति ॥ अत्रेत्यनुवादः । भस्मधरेत्यत्रापि त्रिगुणत्वादेर्ग्रहणं मत्वाऽऽह ॥ तच्छ्रुतीति ॥ आदिपदेन समाख्याग्रहः । अतद्धर्माभिलापादितिवदयं निर्देशः । तद्गव्यभिचारिणा । अप्रामाण्यानुमा च स्यादिति । अतिप्रसङ्गोऽनुमेयदृशेति च शास्त्रयोनिसूत्रानुभाष्यमनुरुध्याऽऽह ॥ फलविसंवादीति ॥ ॥ अतिप्रसंगेति ॥ बौद्धागमेऽपि किंचित्फलोपलंभदर्शनेन तत्रापि विप्रतिपन्नभाग-

प्रामाण्यानुमानसंभवादिति भावः । तत्वप्रदीपादिप्राचीनटीकारीत्या शंकते ॥ अभाषितमिति ॥ भाष्यकृदनुक्तमित्यर्थः । अन्यत्र विष्णुतत्वनिर्णये ॥ पृथगिति ॥ तत्र प्रकृतिपदेन प्रकृतेः अत्र रुद्रपदेन रुद्रस्येति पृथगुभयग्रहण इत्यर्थः ॥ श्रुतिबलेनेति ॥ सोऽन्तक इत्यादिश्रुतिबलेनेत्यर्थः । नन्वंतर्नयन्यायेन निर्णयः स्यादित्यत आह ॥ नहीति ॥ ॥ श्रुत्यंतर इति ॥ रुद्रसमाख्यारूपश्रुत्यंतर इत्यर्थः । येन निर्णयः स्यादिति भावः । तेषामेव लिङ्गशब्दानां प्राणानां ग्रंथिरसि इत्यादीनां विष्णौ मुख्यवृत्तिरिति बलवत्त्वं तस्य हि रुद्रावणादिकर्तृत्वं मुख्यमिति न्यायविवरणविवरणपरलयोक्तस्मृतेस्तात्पर्यमाह ॥ रुद्रादीति ॥ समाख्या सावकाशेति सूचितम् । आमने चेत्यादिभाष्यं विष्णुसमाख्याया निरवकाशत्वोक्तिपरमिति व्यंजयन्नाह ॥ यदि रुद्रादीति ॥ ३ ॥

॥ ॐ प्राणभृच्च ॐ ॥ ४ ॥ उक्तप्राप्त्येति ॥ लिङ्गसमाख्याभ्यामुक्तप्राप्त्येत्यर्थः । भाष्ये चशब्दस्य वायुसमुच्चायकत्वमात्रभ्रमं वारयति ॥ चशब्दादिति ॥ न केवलं वायोः समुच्चयः । किंतु प्रागुक्त हेतूनां नञश्च समाकर्ष इत्यर्थः । तथैव चंद्रिकोक्तेः । हेतुभिरिति बहुवचनार्थं व्यनक्ति ॥ आत्मशब्द इति ॥ विष्णावेवाऽऽत्मशब्दस्य रूढत्वान्न शिवादिकान् । श्रुतिर्वक्ति इति एतदधिकरणानुव्याख्याने । तथा आत्मशब्दं यतो हेतुं कृत्वा जीवं न्यवारयत् । स्वशब्दात् प्राणभृच्चैव नोक्त इत्येव वेदराट् । इति फलाध्यायाद्यपादीयानुव्याख्याने । तथा स्वशब्दपर्यायात्मशब्दादिति तत्वनिर्णये । आत्मशब्दादिति हेतोश्चानुकर्षणार्थ इति सुधायां चाऽऽत्मशब्दमात्रानुकर्षोक्तिस्तु तत्र तन्मात्रोपयोगाद्वा वर्णकांतराभिप्रायेण वेति ध्येयम् । ॥ तत्प्रापकेति ॥ अतच्छब्दादित्यस्य रुद्रप्रधानवाचिशब्दाभावादित्यर्थोक्त्या तत्प्रापकरुद्रादिशब्दानां विष्णुपरत्वस्यार्थसिद्धत्वात् सोऽपि सौत्रो हेतुः । अत एवातच्छब्दात् प्राणभृच्चेत्येतद्भाष्य एव रुद्रादिशब्दानां विष्णुपरत्वमुक्तमिति भावः ॥ इत्यादिश्रुतेरिति ॥ वायुसमाख्यायाः एवं नानाविधैः शब्दैरिति अन्यनाम्नां गतिर्विष्णुरिति चोक्तदिशा महायोगविद्वद्रूढिभ्यां विष्णुपरत्वेनेत्यर्थः । यद्यपि बृहदारण्यके पंचमे तच्चेत्त्वं याज्ञवल्क्य सूत्रमविद्वान् तं चांतर्यामिणं ब्रह्म गवीरुदजसे इति । वेद वा अहं गोतम सूत्रं तं चांतर्यामिणमिति च सूत्रांतर्यामिणोर्द्वयोरप्युक्त्या स्यूतं जगदिदं यस्मिन् सूत्रं वायुरसौ स्मृत इति तद्भाष्योक्त्या च वायुशब्दो वायुपर इति प्रतीयते । तथापि तं चापि यमयेद्यस्मादंतर्यामी हरिः स्मृत इति तद्भाष्योक्त्यैव पादांत्यप्राणनयन्यायेन वाय्वंतर्यामिविवक्षया विष्णुपरत्वेनेत्युक्तम् । यथोत्तरनये प्राणपदस्य विष्णु-

परत्वं वक्ष्यति । न चैतदर्थद्वयं विरुद्धं अंतर्यामिविवक्षयेत्यादि । वक्ष्यते च जीवमुख्यप्राणलिंगादिति चेत्तद्व्याख्यातमिति सूत्रेऽपि । आकाश एव तदोतं चेति श्रुतेस्तु आकाशस्य प्रकृतित्वेऽपि अंबरांतधृतेरिति अक्षरनये पृथिव्यादिप्रकृत्यंतमिति स्मृत्या प्रकृतिद्वारा सर्वस्याक्षराख्यविष्ण्वाश्रितत्वस्यैवाग्रेऽभिधानाद्विष्णोर्द्युभ्वाद्य-यतनत्वपरत्वेन सावकाशत्वं स्पष्टमिति भावः ॥ इत्यत आहेति ॥ अजायमान इति वाक्यं च विष्णुपरं पुरुषसूक्तस्थत्वात्तस्य च वैष्णवत्वं प्रागेव साधितमिति भावः ॥४॥

॥ ॐ भेदव्यपदेशात् ॐ ॥ ५ ॥ उक्तहेतूनां सत्त्वात् तद्विरोधेन शंकानर्ह-मेकत्वं कथमाशंक्य निरस्यत इत्यतो न चैकत्वमिति भाष्यं व्याचष्टे ॥ नैक्येति ॥ अत्रैवेति ॥ एतत्प्रकरण एवेत्यर्थः ॥ अन्यमीशमिति जर्विशभेदेति ॥ पश्यतीति सन्निहितो जीव एव यदिन्यायेनान्यत्वप्रतियोगितयाऽन्वेति । जीवादन्यः स्वतंत्रो य इत्याथर्वणभाष्योक्तेरिति भावः । श्रुत्यर्थस्तु सर्वसेव्यं जीवादन्यं तदेतत्सत्यमित्यादि प्रागुक्तप्रकारेणास्य महिमानं च यदा पश्यति तदा मुक्तो भवतीत्यानन्दमयनय एवोक्त इति भावः । विशेषणभेदेति सूत्रे तु अर्थांतरमुपेत्य रुद्रादन्यत्वपरत्वेन व्याख्यानं कृतम् ॥ ५ ॥

॥ ॐ प्रकरणात् ॐ ॥ ६ ॥ ईशादन्यत्वमिति ॥ जीवादन्यत्वस्योक्त्या तदन्यत्वं जीवेऽर्थात् सिद्धमित्येवमुक्तिः । एकप्रमेयतात्पर्यकानेकवाक्यात्मक-प्रकरणस्य स्वांतर्गतवाक्यं स्वतात्पर्यविषयपरमित्यनुमितिद्वारा तदंतर्गतविप्रतिपन्न-शब्दार्थनिर्णायकत्वेन साक्षाज्जीवपरमात्मभेदासाधकत्वात् योग्यसाध्योक्तिपूर्वं परं-परया प्रकरणादिति हेतुं योजयति ॥ नात्रेति तदेवेति ॥ परमात्मार्थकत्वमेवेत्यर्थः । श्रुतिलिंगादेरुपक्रमादौ श्रुतत्वे तन्निर्णायकत्वेन लिंगत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । इह च परविद्याविषयत्वलिंगस्योपक्रमे श्रवणेनोपक्रमस्य वैष्णवत्वात्तदादिवाक्यसंदर्भस्यो पक्रांतार्थविष्णुतात्पर्यकत्वरूपं तत्प्रकरणत्वमवधार्यत इति भावेन भाष्यं व्याचष्टे ॥ द्वे विद्ये इति ॥ प्रतीकग्रहणमेतत् । अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यत इत्यनेनेत्यर्थः । आरभ्य उपक्रम्य । परविद्याविषयवस्तूपक्रम्य तस्यैतद्वाक्यसंदर्भे पठितत्वादस्य वाक्य-संदर्भस्य तत्प्रकरणत्वमित्यर्थः । प्राणो ब्रह्मेत्यादौ प्राणस्योपक्रमेऽपि तदुत्तरत्र विष्णु-श्रुतिलिंगादिना प्राणस्याधीतत्वाभावेन तत्प्रकरणत्वं नेति व्यभिचारादुपक्रमादित्यनु-क्त्वा उपक्रम्याधीतत्वादित्युक्तम् । जायमानत्वादेर्बाधकस्य निरासेन साधकाना-मुक्त्या चोपक्रांतविष्णोरेव सर्वत्राधीतत्वस्योक्तत्वान्नासिद्धिरिति भावः ॥ ६ ॥

॥ ॐ स्थित्यदनाभ्यां च ॐ ॥ ७ ॥ सूत्रे चशब्दादाह ॥ हेत्वंतरेणेति ॥ कर्मफलोपजीवनतद्रहितावस्थानलक्षणभेदकोक्तिरूपहेत्वंतरेणेत्यर्थः ॥ पिप्पलमिति ॥ अश्वत्थमित्यर्थः । तस्येदाहुरिति वाक्यशेषविरोधनिरासायाह ॥ अस्वाद्वेति ॥ एकस्तयोः खादति पिप्पलान्नमन्यो निरन्नोऽपि बलेन भूयानित्येकादशस्कंधवाक्ये अत्ति विनाप्यदौर्बल्यादिति तात्पर्योक्तिमनुरुध्यार्थमाह ॥ अन्य ईश्वर इत्यादिना ॥ गुहानये शुभं पिबतीति वाक्यानुरोधादर्थांतरमुक्तम् । भाष्योक्तं सूत्रारूढं दर्शयति कर्मेत्यादिना । अत्र श्रुतेर्बुद्धिजीवपरत्वं चंद्रिकायां निरस्तम् । विस्तृतं च गुरुपादैः श्रुतितात्पर्यकौमुद्याम् । अत्र श्रुतावदनस्यादित्वेन सूत्रेऽप्यदनस्थितिभ्यामित्युक्त्या भाव्यं अत आह ॥ श्रुतीति ॥ सूत्रे श्रुत्युक्तक्रमोल्लंघनमित्यर्थः । अभ्यर्हितं पूर्वं अल्पाच्तरं पूर्वमिति व्याकरणस्मृतेरिति भावः । श्रुतेर्व्यावहारिकभेदपरत्वेन वा व्यावहारिक प्रामाण्येन मिथ्याभेदपरत्वेन वा मिथ्याभेदानुवादित्वेन वाऽन्यथोपपत्तिमाशंक्य निराकरोति ॥ व्यावहारिक इत्यादिना ॥ व्यावहारिकं अतत्वावेदकत्वरूपम् । वाचोयुक्तेरित्येकं पदम् । वाक्प्रयोगस्येत्यर्थः । वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदंडहरेष्विति अलुक्समासः ॥ वैयर्थ्यादिति ॥ अप्राप्ते शास्त्रमर्थवदिति न्यायादिति भाव. । यद्वा अनुवादो ह्यर्थवादवत् स्तुत्यर्थं वा दध्ना जुहोति इतिवत् क्वचिद्विधानार्थं वा नेह नानास्ति किंचन इत्यत्र किंचनेतिवन्निषेधार्थं वा । न पक्षत्रयमपि । अदर्शनादित्यर्थः । शंकक: स्वाशयं व्यनक्ति ॥ निषेधायेति ॥ तादृशी प्राप्तिरिति ॥ आनंदमयनये उक्तदिशेति भावः । अंगीकृत्य चेदमुक्तम् । वस्तुतो भेदमिथ्यात्वमेव न सिध्दं येन तदनुवाद इत्याह ॥ कुतश्चेति ॥ नानुमानमतच्छब्दादिति सूत्रमत्रानुवर्त्य तस्यानुमानं भेदमिथ्यात्वे मानं न । कुतः अतच्छब्दात् । मिथ्यात्वविरुद्धभेदसत्यत्वबोधकशब्दादिति वृत्त्यंतरं मनसि निधायाह ॥ न चेति ॥ अनुमानं भेदो मिथ्या भेदत्वादित्यनुमानमित्यर्थः । एतेन सर्वत्रप्रसिद्धेतिनयोक्तं द्वा सुपर्णेत्यादिश्रुतिविरोधाच्चेत्युक्तं विवृतं ध्येयम् । अतच्छब्दादित्यस्य अनुमानमूलभूतभेदमिथ्यात्वबोधकशब्दस्याभावादित्यप्यर्थांतरमुपेत्याह ॥ तदभावादेवेति ॥ अत इति ॥ श्रुतेरप्रामाण्यापत्तेर्मिथ्यात्वसाधकाभावात् स्वतःप्रामाण्येन स्वबोध्यस्य सत्यत्वप्राप्तेश्चेत्यर्थः ॥ तस्मादिति ॥ आत्मश्रुत्यमृतसेतुत्वलिंगरूपसाधकभावात् तच्छब्दरूपबाधकाभावात् परपक्षे साधकाभावात् भेदभेदकयोरुक्त्याऽभेदायोगाच्चेति सर्वसूत्रहेत्वंशार्थः । विष्णुरेवेत्यादि प्रतिज्ञार्थः । परविद्येति भाष्योपसंहारः । अत्र सूत्राक्षरस्वारस्यादिकं चंद्रिकायां व्यक्तमुक्तम् । तेन कस्यचिन्नूतनस्य दूषणावकाशो नेति ज्ञेयम् ॥ ७ ॥ अ० ॥ १ ॥

॥ ॐ भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् ॐ ॥ ८ ॥ न्यायविवरणोक्तरीत्या साधारण्यं व्यनक्ति ॥ प्राणो वा इति ॥ तस्मात् देवेभ्यो भूयस्त्वादित्यर्थः । समाख्यायाः प्रक्रमाद्दौर्बल्येऽपि साभ्यासत्वेन सोपपत्तिकत्वेन च प्राबल्यात्साधारण्यमविरुद्धम् । अत एव तस्माद्भूयान्नामेत्यंतोक्तिः । भूमभूयश्शब्दयोरैकार्थ्यादिति भावः । न्यायविवरणे भूमशब्दोऽज्ञानां साधारण इत्यज्ञपदप्रयोगेऽपि तस्य पूर्वोत्तरपक्षन्यायानुसंधानहीनानां इत्यर्थत्वात् तस्य सर्वनयसाधारण्यादिहाज्ञानामिति नोक्तम् । भूमशब्दस्य अध्यात्मसंबंधभूमा भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वमित्यादौ बाहुल्यरूपधर्मवाचित्वेन प्रयोगेऽपीह धर्मधर्मिणोरभेदविवक्षया पूर्णरूपधर्मिपरत्वमिति मत्वोक्तम् ॥ भूमनाम्नो विष्णाविति ॥ अधिकं चंद्रिकायाम् । इत्यंतभाष्यं संगतिपरत्वेन तावद्व्याकुर्वन् यो वै भूमा तत्सुखमित्युक्तेरित्येतस्य भावार्थमाह ॥ आनंदमयेति ॥ छंदोगेति ॥ सप्तमेऽध्याये यो वै भूमा तत्सुखमिति सुखपदेनोक्तं पूर्णं सुखमिति । जडे अप्रसक्त्या निषेधायोगात् । अल्पेऽपूर्णे चेतने सुखं नेति वक्तव्ये तत्र स्वरूपसुखनिषेधे बाधाद्धर्मांतरेण वाक्यशेषादिति न्यायेनासंकुचितपूर्णसुखनिषेध एव वाच्य इति तदन्यथानुपपत्त्या तत्सुखमित्युक्तस्य पूर्णसुखत्वलाभ इत्युपेत्य टीकायां शेषोक्तिः । अवशिष्टकृत्स्नभाष्यभावमाह ॥ तस्य चेति ॥ वक्ष्यमाणदिशोत्क्रमणलिंगेन निरवकाशप्राणश्रुतिसामानाधिकरण्यात् विष्णोरितरत्वे प्राणत्वे सतीत्यर्थः । यो वै भूमा तत्सुखमित्युक्तेरित्यस्य तात्पर्यम् ॥ प्रागुक्तेत्यादि ॥ इतिसंगतिसंभवादित्यर्थः । तदेव भाष्यं पूर्वपक्षतद्युक्तितत्फलोक्तिपरत्वेन व्याकुर्वन् तस्यैव भूमत्वप्राप्तिरिति प्रतिज्ञांशार्थमाह ॥ मुख्येति ॥ प्राणपदस्य हरावपि भावात् मुख्येत्युक्तिः । कुत इत्यतः तत्र हेतुत्वेनाध्युपदेशादित्येतद्व्यावर्त्योक्तिपरमुक्त्वेत्यंतभाष्यं व्याचष्टे ॥ नामेति ॥ नामवाङ्मनस्संकल्पचित्तध्यानविज्ञानबलान्नाप्तेजआकाशस्मराशाशब्दितान् उषःस्वाहापर्जन्यमित्राग्निवरुणविधुप्रवहानिरुद्धप्राणेंद्रोमारुद्रवाणीरूपदेवान् नारदसनत्कुमारप्रश्नोत्तराभ्यां उत्तरोत्तरातिशयितत्वेनोक्त्वेत्यर्थः । एतच्च तदुत्तममनुक्त्वेतिवक्ष्यमाणानुक्तिरूपयुक्तेर्निरवकाशत्वायोक्तम् । तथा च विवरिष्यामः । इत्युक्त्वेत्यस्य कर्मकारकं निष्कृष्याह ॥ प्राणस्येति ॥ एतच्च प्राणस्य मुख्यप्राणत्वेनानुक्तिर्बाधिकेति वक्तुम् । ननु मध्येऽन्योक्त्यापि भूम्न उक्तिसंभवान्नेदं भूम्नः प्राणत्वसाधकमित्यतः प्राणो वा आशाया भूयानित्युक्त्वा प्राणाद्भूयसोऽनुक्तिरिति न्यायविवरणोक्तं संयोजयति ॥ तदुत्तममिति ॥ यदीह नामादिभ्यो वागादिवत् प्राणाद्भूमाऽन्यः स्यात्तदाऽस्ति भगवो

नाम्नो भूय इत्यादिप्रश्नवत् वाग्वा नाम्नो भूयसीत्यादिप्रतिवचनवच्च अस्ति भगवः प्राणाद्भूय इति प्रश्नः भूमा वाव प्राणाद्भूयानिति प्रतिवचनं च स्यात् । भूम्नः सर्वोत्तमत्वार्थमेव नामवागादितारतम्यस्य प्रक्रांतत्वात् । न च यदर्थमन्यत्प्रक्रांतं तदनुक्तिर्युक्तेति भावः। निरवकाशानुक्तिबलात् भूमा प्राण एव। भूम्नः प्राणत्वे तु नानुक्तिर्बाधिका। प्राणो वा आशाया भूयानित्युक्तत्वादिति भावः। भूमप्राणयोर्मध्ये सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यमित्यादिना सत्यविज्ञानमतिश्रद्धानिष्ठाकृतिसुखानां वस्तूनामुक्तत्वेऽपि तेषां सैव हि सत्यादय इत्यग्रे वक्ष्यमाणादिशा भूमाऽभिन्नत्वात्तदुत्तमम‌नुक्त्वे (त्युक्तं) ति युक्तम्। श्रुत्यंतरे विष्णुर्वै देवेभ्य इत्यत्र।। उपक्रमादिति ।। न च समाख्यापि साभ्यासत्वेन सोपपत्तिकत्वेन च प्रबलेति शंक्यम्। निरवकाशानुक्तिसचिवस्य बलवत्त्वादिति तात्पर्यार्थः ।। अत इति ।। निरवकाशानुक्तिसहितोपक्रमादित्यर्थः । यो वै भूमेति वाक्यतात्पर्यम् ।। तस्यैवेति ।। एवं प्राणाद् भूम्नोऽन्यत्वे तदुत्तमानुक्तिरूपं बाधकमुक्त्वा भूम्नः प्राणत्वमुक्तम्। इदानीमस्तु प्राणभूम्नोरेकप्रकरणत्वं अथापि भूमा विष्णुः स्यादित्याशंकापूर्वं उत्क्रांतेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे ।। नन्विति ।। इत्युक्तरीत्येति ।। यद्यपि तत्र निरवकाशलिंगबलेन प्राणश्रुतेर्वैष्णवत्वं निर्णीतं इह च तन्नास्ति। तथापि जीवनहेतुत्वादिप्राणपदप्रवृत्तिनिमित्तस्य हरौ पुष्कलत्वेन अन्यगतस्य तदधीनत्वाल्पत्वाभ्यां विष्णौ महायोगविद्रूढयुक्त्या विष्णौ मुख्यत्वस्योक्तत्वात् तत्त्याजकस्येहाभावादत्रापि प्राणपदस्य वैष्णवत्वमिति शंकाशयः । भाष्ये चोऽवधारणे भिन्नक्रम इति मत्वा तदर्थं व्यनक्ति ।। नायमिति ।। उत्क्रांतेति ।। उत्क्रांतः प्राणो येषां तान् उत्क्रांतप्राणान् मातापित्रादीन् साकल्येनैकदेशेन (समासं समासेन संकोचेन व्यतिषं विलुंठ्य सामस्त्येनेति यावत्) शूलेन दहेत्। नैनं ब्रूयुः पितृहासीति न मातृहासीत्यादौ वाक्ये इत्यर्थः ।। सर्वगत इति ।। अदृश्यत्वादिनये सर्वगतं सुसूक्ष्ममिति सर्वगतत्वगुणस्य समन्वितत्वादिति भावः ।। छ ।। आकांक्षाक्रमेण भाष्यं व्याचष्टे ।। विष्णुरेवेति ।। तत्त्वित्यनुवृत्तस्यार्थोऽयम्। सम्यक्प्रसीदत्यनेन पुरुष इति तत्वप्रदीपदर्शितव्युत्पत्तिं हृदि कृत्वा भाष्ये संप्रसादादित्येतत् पूर्णसुखरूपत्वादिति व्याख्यातम्। तच्छ्रुतौ केन लब्धमित्यत आह ।। तत्सुखमितीति ।। तस्य भूमनिष्ठत्वद्योतनाय यो वै भूमेत्यंशोक्तिः। अर्थोक्तिपूर्वं भाष्यपदमनुवदति ।। नामादीनां सर्वेषामिति ।। उपरीत्यनूद्यार्थमाह ।। तदुत्तमत्वेनेति ।। प्राणभूम्नोर्द्वयोरपि विष्णुत्वमिति भाष्यपक्षे प्राणांतर्यामित्वेनैव प्राणपदेन विष्णोर्गृहीतेर्नामादिप्राणांतात् सर्वस्मादुत्तमत्वम्। यदा तु प्राणस्य वायुत्वं भूम्न एव तु विष्णुत्वमिति

न्यायविवरणादिपक्षस्तदापि प्रश्नाद्यध्याहारेण सर्वस्मादुत्तमत्वं प्राप्तमिति नासिद्धो हेतुरिति भावः । उत्तरसूत्रस्थचकारोऽत्राप्याकर्षणीय इति भावेनाह ॥ व्यपदेशाच्चेति ॥ तथा च संप्रसादात् प्राणादधि उपरि उपदेशादिति पररीत्या एक एवायं सौत्रो हेतुरिति न भ्रमितव्यमिति भावः ॥ पूर्णसुखार्थत्वादिति ॥ मुख्यामुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्यय इति न्यायात् । मुख्यस्य निर्विशेषेण शब्द इति स्मृतेर्नाल्पे सुखमस्तीति वाक्यशेषबलाच्च संकोचकापवादकस्याभावे पूर्णसुखलाभादिति भावः । पूर्वपक्षिणाऽऽक्षिप्तोऽप्ययं हेतुस्तत्प्रापकखंडनेन स्थिरीभविष्यतीति भावः । यद्वा नामादिप्राणांतेभ्यः सर्वेभ्योऽप्युत्तमत्वेनोपदेशादिति निरवकाशहेतुसाहित्यान्नैतदन्यशंकार्हमिति भावेन संप्रसादादित्युक्तिः । अत एव भाष्ये चशब्दः ॥ सर्वतः परममकारवाच्यमिति ॥ परमश्चासावश्चेति विग्रह इति भावः । अनेन सर्वोत्तमत्वमुक्तम् । परममिति द्राविडपाठेऽपि आंध्रपाठानुरोधात्परमामित्युक्तिः । शिष्टश्रौतवदार्थस्तु विश्वतो दर्शनादिकमस्येति विश्वाक्षम् । विश्वं प्रविष्टत्वेन वर्तमानम् । नारायणं मुक्तसंघाश्रयम् । देवं प्रकाशरूपम् । विश्वं गुणैः पूर्णमिति तत्वप्रदीपे व्यक्तः । द्वितीयांतस्य तद्विश्वमुपजीवतीति कर्तृक्रियाभ्यामग्रे श्रुताभ्यामन्वयः । ननु श्रुत्यंतराद्विष्णोरिव निरवकाशलिंगोपेतप्राणोपक्रमात् प्राणस्याप्यस्तु सर्वोत्तमत्वं पूर्णानंदत्वं चेत्याशंक्याऽऽह ॥ न चेति ॥ विरोधादिति ॥ अन्योन्यापेक्षयाऽन्योन्यस्य परावरत्वप्राप्तेरिति भावः ॥ इत्युक्तत्वादिति ॥ अंतरनये सुखविशिष्टेति सूत्रभाष्य इत्यर्थः । अनुक्तिसहितस्यैवोपक्रमस्य भूम्नः प्राणसाधकत्वादाह ॥ अनंतरमिति ॥ रूपांतरेति ॥ सर्वरूपाणां सर्वगतत्वेऽप्युत्तरनये वक्ष्यमाणरीत्याऽणुत्वस्यापि सर्वरूपेषु सत्वेऽपि यस्मिन् देहस्थादिरूपे महत्वं शक्त्यात्मनाऽस्ति तादृशरूपे क्रियावत्त्वस्यापि संभवात् श्रुतिसिद्धत्वाच्चेत्यर्थः । स्पष्टमुपपादितमेतच्चंद्रिकायाम् । नन्वेवमत्र भाष्ये प्राणभूम्नोरेकत्वमुपेत्य उत्क्रमणं कथंचित्समाधाय द्वयोर्विष्णुतोक्तौ एष तु वा अतिवदतीति तुशब्दयोगः आशाशब्दोक्तसरस्वतीतो मुख्यवायोरुत्तमत्वमनुक्त्वा विष्णोरेव तदुक्त्ययोगश्च । इयदामननादित्यादिनयैः आशा सरस्वती प्रोक्ता तत्प्रकृष्टसुखत्वतः । प्राण इत्युच्यते वायुः सर्वे त्वेते दशोत्तरा इत्यादिछांदोग्यभाष्येण च विरोध इत्यतः एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदतीति प्राणाद्विष्णोर्भूयस्त्वोक्तिश्चेति न्यायविवरणानुरोधेन प्राणभूम्नोर्भेदमुपेत्याह ॥ अस्तु वेति ॥ अन्यथा प्राणपक्ष एव प्राणस्य विष्णोः सकाशाद् भूयस्त्वोक्तिर्न्यायविवरणोक्ता बाधिका । अध्याहारस्यापि कल्पकाभावेनानवकाशाच्चेति भावः ॥ इत्यादिनेति ॥ ज्ञापकेनेति शेषः । पूर्वत्र प्राण-

वादिनोऽतिशयितवस्तुवादित्वमुक्त्वा एष तु वा अतिवदति यस्सत्येनातिवदतीति सत्याख्यवस्तुवादिनः प्राणवादिनोऽप्यतिशयितवस्तुवादित्वोक्त्या तुशब्देनाध्याहारो ज्ञाप्यते। सत्यभूम्नोरभेदश्च सैव हीत्यादावग्रे व्यक्त इति भावः ॥ प्रश्नादीति ॥ व्यक्तमेतत्तृतीये व्यतिहारो विशिंषंति हीतरवदित्यत्र। तेनास्यापौनरुक्त्यमपि चंद्रिकायां व्यक्तम्। भाष्योक्तेरभिप्रायं वक्तुमाह ॥ न चैतदिति ॥ अंतर्यामीति ॥ प्राणशब्दस्य वायुपरत्वेऽपि आत्मन आकाशः संभूत इत्यादावाकाशादिशब्दैरिवांतर्यामिविवक्षया भाष्ये प्राणपदेन विष्णोरुक्तेरित्यर्थः। वक्ष्यते च कारणत्वेनेत्यत्राकाशादिशब्दानामन्यपरत्वेऽपि विष्णुपरत्वम् ॥ ८ ॥

॥ ॐ धर्मोपपत्तेश्च ॐ ॥ ९ ॥ भाष्यस्थादिपदोक्तलिंगद्योतनाय यत्र नान्यदित्यादिशेषोक्तिः। यत्र यस्मिन् दृष्टे श्रुते विज्ञाते सतीत्यर्थः। उपपत्तिशब्दः सूत्रे लिंगानां निरवकाशत्वोक्तिपर इति भावेन धर्मश्रवणाच्च विष्णावेवोपपत्तेरिति विच्छिद्य व्याख्यातम् ॥ अत इति ॥ पूर्णसुखत्वादिहेतूनां भावात्। उत्क्रमणानुक्त्योश्च रूपविशेषविवक्षाध्याहाराभ्यामुपपत्त्या बाधकाभावाच्च भाष्यदिशा प्राणपदेनांतर्याम्युक्त्या प्राणभूम्नोरेकत्वेन वा न्यायविवरणरीत्या प्राणभूम्नोर्भेदेन प्राणस्य वायुमात्रत्वेन वा भूमा विष्णुरेवेति सर्वसूत्रार्थः। तमेव हेतूकृत्य यो वै भूमा तत्सुखमित्युक्तेरिति पूर्वाक्षेपकभाष्यार्थमुपसंहरति ॥ इति तस्यैवाऽऽनंदमयत्वमिति ॥ तत्सुखमित्युक्तपूर्णसुखत्वद्वारेत्यर्थः ॥ ९ ॥ अ० २ ॥

॥ ॐ अक्षरमंबरांतधृतेः ॐ ॥ १० ॥ विष्णोश्चेतनप्रकृतेश्चाविनाशित्वसाम्यादक्षरशब्दः साधारण इति न्यायविवरणोक्तं साधारण्यमाह ॥ अविनाशित्वेति ॥ अक्षरशब्दप्रवृत्तिनिमित्तेति योज्यम्। उपलक्षणमेतत्। अक्षरशब्दस्य रूढ्या चेत्यपि ध्येयम्। अविनाशित्वयोगमात्रस्यातिप्रसंगात्। देहतोऽविनाशित्वसाम्यादिति वाऽर्थः। विशेषस्तु चंद्रिकायाम्। इत्यंतभाष्यं संगतिपरत्वेन तावद्व्याकुर्वन् अदृश्यत्वादिगुणा अक्षरस्योक्ता इत्येतावदंशं व्याचष्टे ॥ अदृश्यत्वादिगुणा इति ॥ अदृश्यत्वनये उक्ता इत्यर्थः। वाजसनेयके पंचमाध्याये अदृष्टं द्रष्टृश्रुतं श्रोत्रित्यादिनेत्यर्थः ॥ तद्वा एतदिति ॥ अंबराधारत्वद्योतनायादिपदोपात्तपरशेषोक्तिः। अदृश्यत्वादेरक्षरस्थताद्योतनाय पूर्वशेषोक्तिः ॥ इतीति ॥ इत्युक्ता इत्यन्वयः। अहं सोममित्यादेर्भावमाह ॥ तस्येति ॥ वक्ष्यमाणदिशा चंद्राद्याधारत्वलिङ्गाच्चित्प्रकृतित्व इत्यर्थः। गुणा इत्येतस्य तात्पर्यमदृश्यत्वादिकं चेति ॥ इतीति ॥ इति संगतिसंभवाददृश्यनिर्णयत्वमक्षरस्येत्यर्थः।

॥ उक्तेति ॥ देहाक्षरणरूपाविनाशित्वाख्यप्रवृत्तिनिमित्तसाधारण्यमित्यर्थः । नन्वक्षरत्रयमीरितमित्यदृश्यत्वनयोक्तस्मृत्या जडप्रकृतौ तथा यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्यनेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीतेत्योंकारेऽप्यक्षरपदप्रयोगदर्शनात् प्रवृत्तिनिमित्तस्यापि तत्साम्येनैव वाच्यत्वात्तयोः कुतो न संशयकोटित्वमित्यत आह ॥ दृष्टत्वादिश्रवणाज्जडप्रकृतेरोंकारस्य चेति ॥ एतेन ॐकारेण सर्वा वाक् संतृण्णेत्यादिश्रुत्या सर्ववर्णात्मकोंकारस्य संदेहकोटित्वं वदंतो निरस्ताः । क्वचित्तु जडप्रकृतेराकाशस्य चेति पाठ । स च न साधुरेव तत्राक्षरशब्दाप्रवृत्तेः । अविनाशित्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तस्य भूताकाशेऽभावात् । अव्याकृते भावेऽपि कालात्मादावपि भावेनाऽऽकाशस्य चेति विशिष्योक्त्ययोगादित्याहुः । तर्हि उत्तरनयेऽपि तदैक्षतेति श्रवणाज्जडप्रकृतिसंशयो न स्यादित्यत आह ॥ उत्तरेति ॥ सदेवेत्यत्राप्रतीतेरित्यर्थः । एतेनांतर्यामिनयेऽपि प्रकृतेः संशयकोटित्वं समाहितं ध्येयम् । तदेव भाष्यं पूर्वपक्षादिपरत्वेनापि व्याकुर्वन् मध्यमाक्षरस्योक्ता इत्येतावदंशं प्रतिज्ञापरत्वेन व्याचष्टे ॥ एतदिति ॥ अदृष्टत्वादिगुणकमित्यर्थः । श्रीतत्वस्येत्यनुक्त्वा मध्यमाक्षरस्येत्युक्तिलब्धां युक्तिमाह । ॥ तत्रेति ॥ ये त्वक्षरमनिर्देश्यमिति गीतादौ श्रीतत्वे प्रसिद्धेरित्यर्थः । अक्षरत्रयमीरितमिति स्मृत्या विष्णावपि प्रसिद्धिरस्ति । अत एव भाष्ये मध्यमपदम् । अन्यथाऽक्षरस्येत्येव ब्रूयादित्यतो भाष्ये इत्यादिनेत्यनेन न केवलं प्राक्टीकोक्तवाक्यशेषो ग्राह्यः । किंतु एतस्य वा इत्यादिलिंगोक्तिपरवाक्यं च । गुणा इत्यनेन चंद्राद्याधारत्वगुणोऽपि ग्राह्य इति भावेन तद्वाक्योक्तिपूर्वं लिंगमाह ॥ एतस्येति ॥ लिंगस्य श्रीतत्वधर्मतोक्तिपरत्वेनाहमित्यादिभाष्यं योजयति ॥ चंद्रेति ॥ अंभ्रिणीपर्यायश्रीवाक्यत्वादहमित्यादेरिति भावः । द्युभ्वादिनयन्यायेन विष्णावपि संभवाद्भाष्यस्थादिपदानुरोधेन तद्धर्मत्वादित्येवोक्तम् । न तु तस्यैव धर्मत्वादिति । भाष्ये इत्यादेरित्यादिपदेनाहं त्वष्टारमुतपूषणं भगमिति वाक्यशेष इव ये त्वक्षरमितिगीतास्मृतिरपि गृह्यत इति भावेन तद्व्यावर्त्यशंकामाह ॥ न च वाच्यमिति ॥ आकांक्षितपूर्त्या तस्यापि संभवादिति वाक्यार्थमाह ॥ अदृश्यत्वादीति ॥ न केवलं अदृश्यत्वनयरीत्या विष्णावित्यपेरर्थः । इत्यादेरित्यादिपदोक्तां स्मृतिमाह ॥ तथा चेति ॥ अक्षरमविनाशि सूक्ष्मत्वादनिर्देश्यम् । अप्रसिद्धत्वादव्यक्तम् । सर्वगं देशतो व्याप्तम् । गुणबाहुल्यादचिंत्यम् । कूटे आकाशे अभिमानितया स्थितं कूटस्थम् । अचलं कदापि स्वपदादभ्रष्टम् । ध्रुवं निर्विकारमित्यर्थः । इयं चित्प्रकृतिपरेति तात्पर्ये

व्यक्तम् । आसीदिति द्वादशगीताभाष्योक्तस्मृतिः । इदं प्रसिद्धं तमः मायाख्यं प्रलये प्रसुप्तमिव निर्व्यापारमासीत् । अभूतमजातम् । अप्रज्ञातमित्यादिना प्रत्यक्षाद्यवेद्यत्वमुच्यते । अत्तेत्युक्त्वा न तदश्नाति किंचनेति विरुद्धतेति न्यायविवरणमत्र योजयितुं तद्व्यावर्त्यशंकामाह ॥ अथापीति ॥ आदिपदेन सूर्याद्याधारत्वलिंगग्रहः । न्यायविवरणवाक्यस्य खंडशोऽर्थमाह ॥ न तदिति ॥ अयमक्षरवाक्यशेष इत्यग्रे स्पष्टम् । अत्र न तदश्नातीत्येव पूर्तौ किंचनेत्युक्तिः सामान्याभावसूचनाय । तेन गुहानयोक्तरीत्याऽशुभानशनपरं तदिति प्रत्युक्तं ध्येयम् ॥ न चेति ॥ तस्य प्रागत्तृत्वस्य क्वाप्यनुक्तेः अत्तृत्वेऽपि वा धर्मांतरेण वाक्यशेषादिति न्यायेन नान्यत्किंचन मिषदिति श्रुताविव स्वतंत्राशनाभावपरतोपपत्तेरिति भावः ॥ अत इति ॥ श्रुतिलिंगरूपप्रापकभावात् विष्णुत्वेऽनशनोक्तिविरोधाच्चेत्यर्थः । अक्षरमित्यनंतरं अत इत्यनुषंगः । इतीति पाठे तु नानुषंगः । अत्रोक्तं प्रागुक्तं चादृश्यत्वादिगुणकत्वमित्यर्थः । आङ्पूर्वस्य हंतेः कर्मणि रूपं मत्वाऽऽह ॥ अभिषूयमाणामिति ॥ कथं चंद्रस्यभिषूयमाणत्वमत आह ॥ लतेति ॥ सोममिति ॥ सोमं राजानमित्यादौ हूयमानभक्ष्यमाणसोमलताभिमानत्वाच्चंद्रेऽभिषूयमाणत्वोक्तिरित्यर्थः ॥ छ ॥ यत्र क्व चाक्षरस्य ब्रह्मत्वमुच्यते इति भ्रमनिरासाय भाष्यस्थप्रतिज्ञार्थमाह ॥ इदमिति ॥ भाष्योक्तवाक्यांबरधृतेरेव प्रतीत्या तदंतसर्वधृतेरप्रतीतेः सर्वाधारप्रकृत्याधारत्वं विष्णोरन्यस्य विरुद्धमिति न्यायविवरणोक्तिमनुरुध्य वाक्यशेषं वदन् हेतूक्तिपरं भाष्यं व्यनक्ति ॥ यदूर्ध्वमिति ॥ ॥ आकाशाख्यप्रकृतेरिति ॥ चित्प्रकृतेरित्यर्थः । अत्र श्रुतावाकाशस्य सर्वाधारत्वमुक्त्वाऽस्यैवाक्षराश्रितत्वमुच्यते । तच्च अव्यक्तात् पुरुषः परः । अक्षरात्परतः परः । मम योनिरप्स्वां१तःसमुद्र इत्यादिना श्रीतत्वलिंगमिति आकाशस्तल्लिंगादिति न्यायसाम्येन दीप्तेराकाशशब्दोक्ता श्रीर्हि सर्वाश्रया मता । तदाश्रयः परो विष्णुः सोऽस्थूलादिगुणो मत इति बृहद्भाष्योक्तस्मृत्या चाकाशश्चित्प्रकृतिरिति भावः । अधिकं चंद्रिकायाम् । य एव एकप्रकृतिपुरुषकालाधारः पृथिवीं द्यां सर्वभुवनानि च दधारेति जन्मादिनये य इति श्रुतेर्व्याख्यानात् भर्तेत्यादेरर्थमाह ॥ एक इति ॥ भर्ता सन्नित्यस्यार्थो ॥ भर्तृत्वेनेति ॥ भ्रियमाणो बिभर्तीत्युक्त्या प्राप्तं जगदीश्वरयोराधाराधेयभावसाम्यं निरसितुं यदा भारं तंद्रयते स भर्तुं (निधाय) परास्य भारं पुनरस्तमेतीति शेषार्थमाह ॥ स चेति ॥ अत्र विष्णुश्रुत्यादेरभावात् कथं विष्णौ समाख्येयं श्रुतिरित्यतस्तत्शब्दपरामृष्टमाह ॥ एतच्चेति ॥ स च प्राणोऽत एव प्राण इत्यत्र

लक्ष्मीपतित्वादिलिंगेन विष्णुरिति निर्णीत इति भावः । एधि अस्तीत्यर्थः । ध्वसो- रेध्दावभ्यासलोपश्चेति अस्तेर्मध्यमपुरुषप्रयोगः छांदस इत्येके । एधीत्यस्यावर्धतेति चंद्रिकोक्तिः । यस्मिन्निति श्रौतयच्छब्दस्य विष्ण्वर्थत्वद्योतनाय तदेव ब्रह्म परमं कवीनामित्युत्तरवाक्यस्थतत्पदेनान्वयमाह ॥ तदेव ब्रह्मेत्यर्थ इति ॥ विष्णुवदन्यस्या- पीति ॥ य उ त्रिवति श्रुतेर्जन्मादिनयोक्तरीत्या भर्तेति श्रुतेश्च यदा भारमिति वाक्य- शेषार्थोक्तिरीत्याऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां विष्ण्वेकपरत्वप्रतीतेस्तथैव श्रुतीनां व्याख्यातुं शक्यत्वेऽपि स्मृत्यवैयर्थ्याय श्रुतीः सर्वाधारप्रकृत्याधारत्वं विष्णोरिति न्यायविवर- णैकदेशविवरणपरतया व्याख्यायान्यस्य विरुद्धमित्येतदंशविवरणपरतया स्मृतिर्व्या- ख्यातेति ध्येयम् ॥ १० ॥

॥ ॐ सा च प्रशासनात् ॥ ॐ ॥ ११ ॥ सूत्रे चशब्दादाह ॥ युक्त्यंतरेणे- त्यादि ॥ धृतेरक्षराज्ञाधीनत्वोक्तावप्यक्षरस्य कथं विष्णुत्वसिद्धिरित्यतोऽभिप्रायमाह ॥ यदेति ॥ आज्ञामात्रेण सर्वाधारत्वाच्चेत्यर्थ उक्तो भवति । तच्छब्दार्थं व्यनक्ति ॥ सर्वधृतीति ॥ अर्धपदार्थोऽतिसमृद्धेति ॥ तदावरणेति फलितोक्तिः । रेतो रेतस इति व्यत्ययेन बहुवचनस्यैकवचनं मत्वाऽर्थद्वयमाह ॥ रतीति ॥ षष्ठचर्थं मत्वाऽर्थ- माह ॥ भुवनेति ॥ चतुर्भिरिति श्रुतिर्जन्मादिनय एव व्याख्याता । स वै बलमित्यस्य प्रकृतोपयोगायाऽर्थमाह ॥ बलमिति ॥ ११ ॥

॥ ॐ अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॐ ॥ १२ ॥ सौत्र चशब्दांशं प्रागुक्त हेतुसमुच्चा- यकं मत्वाऽऽह ॥हेत्वंतरेणेति॥ सूत्रे अन्यभावेत्युक्तिलब्धोक्तिरन्यवस्तुस्वभावानामिति । तदर्थः ॥ सकलेति ॥ प्राकृतानामित्यर्थः । भाष्ये भावप्रधानं मत्वोक्तम् ॥ स्थूल- त्वेति ॥ भाष्योक्तश्रुतौ मध्यमव्यापकपदयोरुक्तेरुपयोगमाह ॥ अलौकिकेति ॥ उपलक्षणतया स्थौल्यादेरुपलक्षणतयेत्यर्थः । विस्तृतमेतन्महतोऽल्पत्वमपि हि व्योमवत् प्राह वेदराडित्यादिना वैशेषिकाधिकरणानुव्याख्याने भगवतोऽणुत्वमहत्त्वादिव्युत्पा- दनेन । नन्वस्थूलमित्यादिना प्राकृतस्थौल्यादिनिरासे तत्प्रायपठितानामपि तथा स्यादित्यत आह ॥ तम इति ॥ अदुःखमसुखमिति श्रुतावसुखमित्यनेन बाह्यसुखनिषे- धेऽपि अदुःखमित्यनेन दुःखमात्रनिषेधो यथा तथाऽत्राप्यस्थूलमित्यादौ लौकिकस्थौ- ल्यादिनिषेधेऽपि अतमोऽवाय्वित्यादौ सर्वात्मना तमःप्रभृतेरेव निरासः । आदित्य- वर्णं तमसः परस्तादित्यादिवाक्यबलादित्यर्थः । प्राकृतस्थौल्यादिराहित्यरूपहेतो- र्व्यभिचारमाशंक्य दहरनयभाष्ये वक्ष्यमाणपरिहारं स्वयमाह ॥ मध्यमेति ॥ तथा

च सापेक्षनिरपेक्षयोर्निरपेक्षं स्वीकर्तव्यमित्यग्रे भाष्योक्तेरस्थूलमित्यादिश्रुतौ निरपेक्ष स्थौल्यादिराहित्यस्यैव ग्राह्यत्वात्तस्यैव च सूत्रकृता विवक्षितत्वान्न व्यभिचार इत्यर्थः । प्रागुक्तानशनोक्तिविरोधं परिहर्तुं अनशनोक्तिस्त्वनुपजीवनार्थत्वेनैव सावकाशेति न्यायविवरणं सूत्रारूढं दर्शयितुं सयुक्तिकं व्याख्याति ॥ अनेनैवेति ॥ सूत्रे लौकिकस्थौल्यादिराहित्यस्य श्रुत्यर्थतया कथनेनैवेत्यर्थः । साशनानशनत्वेन नरदेवौ यथोदितौ । अत्ति विनाऽप्यदौर्बल्यात्तदानत्तिर्हरेर्भुज इत्येकादशस्कंधतात्पर्योक्तेरिति भावः । कुत एवं सामान्योक्तेर्विशेषपरत्वमित्यतो धर्मांतरेण वाक्यशेषादिति न्यायादिति भावेन न्यायविवरणोक्तसमाधौ युक्तिमाह ॥ अस्थूलत्वादीति ॥ लौकिकस्थौल्यादिराहित्यादिसमभि व्याहारादित्यर्थः ॥ अक्षरेति ॥ अक्षरश्रुतितत्प्रवृत्तिनिमित्तसूर्यचंद्राद्याधारत्वलिंगरूपपूर्वपक्षप्रापकाणामित्यर्थः ॥ मुख्यतेति ॥ अनित्यत्वं देहहानिः दुःखप्राप्तिरपूर्णता । नाशश्चतुर्विध प्रोक्तस्तदभावो हरेः सदेति स्मृतेः । तस्मादक्षरमित्याचक्षत एतमेव संतमित्यादि श्रुतेः । अक्षरं ब्रह्म परममित्यादि स्मृतेः । द्युभ्वादिनयोक्तदिशा अत्र भाष्योक्तश्रुत्यादिना च सूर्याद्याधारत्वादेर्हरावेव युक्तत्वादिति भावः ॥ तस्मादिति ॥ तस्मात् प्रकृतिद्वारा सर्वाधारत्वाज्ञामात्रेण सर्वाधारत्वनिरपेक्षलौकिकस्थौल्यादिराहित्यरूपनिरवकाशप्रापकभावात् । अनशनोक्तिरूपबाधकाभावाच्चेति सर्वहेत्वंशार्थः । अक्षरं तत्त्विति प्रतिज्ञार्थोऽक्षरंविष्णुरेवेति ॥ इतीति ॥ हेतोरित्यर्थः । शेषेण फलोक्त्या भाष्योपसंहारः । यत्तु कश्चिदाह । सूत्रे श्रुत्यनुसाराद्याऽऽकाशधृतेरित्येव वाच्यं अंतपदं व्यर्थमिति तन्न । तवाप्यंबरपदास्वारस्यात् । मम तु अं विष्णुं बिभर्तीत्यादिव्युत्पत्त्या श्रीतत्त्वमेव आकाशशब्दार्थ इति सूचनेन स्वारस्योपपत्तेश्च चंद्रिकोक्तदिशा पृथिव्यादिप्रकृत्यंतसर्वाधारत्वोक्त्यर्थतयांऽतपदस्यापिसार्थक्यात् ॥ १२ ॥ अ० ३ ॥

॥ ॐ ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः ॐ ॥ १३ ॥ अत्र न्यायविवरणे कारणत्वसाम्याद्विष्णोरचेतनप्रकृतेश्च 'सदेव सोम्य' इत्यादिसृष्टिस्थानं साधारणमिति अनेकप्रकरणजातरूपस्थानं समन्वेतव्यमुक्तम् । तच्च न साक्षात् । किंतु तत्स्थसन्नामसमन्वये तद्युक्तानेकप्रकरणसम(न्वयद्वा)न्वयो भवतीति सच्छब्दसमन्वयद्वारेत्यभिप्रेत्य भाष्ये तच्च सदिति सन्नाम समन्वेतव्यं प्रदर्शितमिति भावेनान्यत्रोक्तमेव साधारण्यं व्यनक्ति ॥ अत्र सदेवेति ॥ सृष्टीत्युपलक्षणम् । सदेव सोम्य । सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः । सता सोम्य तदा संपन्नो भवति सति संपद्य न विदुः । सत आगत्य न विदुरित्यादिसृष्टिसुप्तिसर्वाश्रयत्वादिप्रतिपादकानेकप्रकरण-

ज्ञातरूपस्थानगतस्येत्यर्थः ॥ कारणत्वेति ॥ सदेवेति वाक्ये विश्वस्मात् पूर्व सत्वोक्त्या प्रतीतकारणत्वसाम्येनेति वा तत्तेजोऽसृजतेति वाक्यप्रतीतकारणत्वसाम्येनेति वाऽर्थः। अधिकं चंद्रिकायाम् । संगतिपरत्वेन तावद्भाष्यं व्याकुर्वन् सतः स्रष्टृत्व-मुच्यत इति स्रष्टृपदसूचितमाक्षेप्यं दर्शयति ॥ जन्मादीति ॥ अत्र भाष्यटीकयोः स्रष्टृत्वशब्दः कारणत्वमात्रपरः स च गुणान्तरोपलक्षक इत्यग्रे व्यक्तीभविष्यति । उच्यत इत्यस्यार्थः ॥ प्रतीयत इति ॥ सदेवेत्यादि तु वाक्यप्रतीकं सन्नामप्रदर्शनार्थ-मिति दर्शयन् व्याचष्टे ॥ छांदोग्यश्रुतौ सत इति ॥ षष्ठेऽध्याय इत्यर्थः। 'इत्यादिने-त्यनेनोपात्तं वाक्यमाह ॥ तत्तेज इति ॥ एतेन जन्मादिनयोक्तं स्रष्टृत्वमित्यादिना सत उच्यत इति भाष्ययोजना दर्शिता । तच्च सदित्यादिभाष्यतात्पर्यमाह ॥ तस्य चेति ॥ विष्णावयुक्तविकाररूपपरिणामोक्तेर्विष्णोरन्यत्व इत्यर्थः। स्रष्टृत्व-मित्युक्तितात्पर्यमाह ॥ अन्यस्यैवेति ॥ इति संगतिसंभवान्निर्णेयत्वम्। सत इत्यनुषंगः। भाष्ये न विष्णुरित्युक्तावपि न्यायविवरणोक्तिमनुरुध्य उत प्रधानमित्युक्तम्। तदैक्षतेतीक्षणश्रवणेऽप्यदृष्टं द्रष्टृत्यक्षरवाक्य इव प्रतमत एवाप्रतीतेरस्ति संदेह-निविष्टत्वं प्रधानस्येति पूर्वमेवोक्तमिति भावः । पूर्वपक्षादिपरत्वेनापि व्याख्यातु-मवतारयति ॥ सयुक्तिकमिति ॥ तच्च सन्न विष्णुरिति प्रतिज्ञाभाष्यं फलितार्थपरं मत्वा व्याख्याति ॥ प्रधानमेवेति ॥ हेत्वंशार्थमाह ॥ बहु स्यामिति ॥ बहुभावेति ॥ तेजःप्रभृत्यात्मना । न तु स्वरूपबहुभावेनेत्यर्थः । इत्यादिनेत्यस्यार्थः ॥ प्रमाणै-रिति ॥ भाष्ये हिर्हेताविति भावः। अस्त्वविकारित्वं विष्णोः परिणामोऽप्यस्त्वि-त्यतः बहु स्यां प्रजायेयेत्यन्यस्यान्यभावादृष्टिरिति न्यायविवरणोक्तं हृदि कृत्वाऽऽह॥ तस्मिन्निति ॥ निर्विकारे हरौ । तस्य तेजःप्रभृत्यात्मना बहुभवनरूप-विकारस्य क्वाप्येवमदृष्टयाऽसंभवादित्यर्थः ॥ प्रधाने चेति ॥ तस्य विकारित्वादिति भावः ॥ जगत्कारणत्वमिति ॥ एतेन भाष्ये स्रष्टृत्वपदं अनन्याधीनकारणत्वमात्र-परमिति दर्शितम् । ईक्षणं त्वभिमानिद्वारा वा ज्ञानहेतुत्वाद्वा युक्तमिति भावः ॥ नन्विति ॥ उक्तदिशाऽनन्याधीनकारणत्वरूपब्रह्मलक्षणाक्षेपासंभवेऽपि गुणांतरा-क्षेपप्रदर्शनायेयमाशंकेति ज्ञेयम् । प्रधानस्य सत्पदवाच्यत्वेऽपीत्येतावति वाच्ये स्थान इत्युक्तिर्वक्ष्यमाणनेकप्रकरणगतबहुगुणाक्षेपोक्तिसौकर्याय ॥ उच्येत ॥ प्रतीयेत । यद्वा तेजःप्रभृतेरग्रे त्रिवृत्करणोक्त्योपादानभूतत्वमप्यस्तीत्येवमुक्तिः ॥ एकमेवेति ॥ तेन समाभ्यधिकराहित्योक्त्या सदेवेत्युक्तकारणत्वस्यानन्याधीनतोक्तेः कारणत्वं

ब्रह्मलक्षणमिति वा समाभ्यधिकराहित्यादिकं पृथगेकं लक्षणमिति वा एतदुक्तिः । एतच्च जन्मादिसूत्रेऽर्थात्सिद्धम् । सृष्टिः स्थितिश्च संहारो नियतिर्ज्ञानमावृतिः । बंधमोक्षौ च कथ्यंते तस्योत्कर्षप्रसिद्धय इत्युक्तेः ॥ सन्मूला इति ॥ प्रजाः प्रति निमित्तत्वस्थितिहेतुत्वसुप्तगम्यत्वादीनां श्रवणात्तेषामतिव्याप्तिः स्यादिति भावः । प्रतिष्ठापकत्वं च मुक्तिदत्वम् । तत्प्रतिष्ठाश्च मोक्षगा इति तद्भाष्योक्तेः ॥ सता सोम्येति ॥ लयकर्तृत्वं च लब्धम् । प्रजास्तद्वत् प्रजालय इति तद्भाष्योक्तेरेवेति ध्येयम् ॥ छ ॥ किंचित् शेषोक्त्या प्रतिज्ञाहेतूक्तिपरं भाष्यं व्याचष्टे ॥ सदेवेति ॥ अत्रेत्यस्यार्थः स्थान इति । कर्मशब्दार्थो व्यापारेति । तत्कृत्यं चंद्रिकायां व्यक्तम् । तत्वप्रदीपे तु न कर्तृत्वं न कर्माणीति गीतावाक्य इव कर्मेति सृष्टिरुच्यते । ईक्षतिसृष्ट्योरुपदेशादित्यर्थ इत्युक्तम् । विष्णुरेवेत्युक्त्या न प्रधानमिति दर्शितम् । तत्र हेत्वाकांक्षायामचेतनस्येक्षणादृष्टिरित्यन्यत्रोक्तमीक्षणस्य निरवकाशत्वमाह ॥जडेति ॥ तत्तेज ऐक्षतेत्युक्तं तेजःप्रभृत्यपि चेतनमेवेत्यभिमानिनये वक्ष्यत इति भावः । श्रुत्यर्थं वदन्नेवावतारयति ॥ अपि च विष्ण्विति ॥ एतेनेति ॥ श्रुतौ विष्णवन्यस्य मुख्येक्षणनिषेधेनेत्यर्थः । यथा सोमो वै राजा गंधर्वेष्वासीत्तं देवा ऋषयश्चाभ्यध्यायन्नित्यादौ सोमलताभिमानिचेतनविवक्षया गंधर्वेष्वासीदित्युक्तिस्तथेत्यर्थः । भाष्ये बहुत्वं चाविकारेणोक्तं श्रुतावित्युक्तम् । तावता कथमुक्तशंकाव्युदास इत्यतो बहुभावश्रुतिस्त्वन्यभावं विना तत्तन्नियामकतया स्वरूपबहुत्वार्थतयैव युज्यत इत्यन्यत्रोक्तमत्रसंयोज्य भाष्यभावमाह ॥ बहुभावस्येति ॥ स्वरूपेति ॥ अत्र श्रुतौ स्वरूपबहुभवनमेवोच्यते न तु तेजःप्रभृत्यात्मना बहुभवनम् । बहु स्यामित्युक्त्वा 'तत्तेजोऽसृजतेत्युक्तिस्तु सृष्ट्वा जगदिदं सर्वं नियामकतयाऽस्य तु । बहुरूपो भवानीति स्याज्जगच्चेत्यचिंतयदिति तैत्तिरीयभाष्योक्तदिशा तत्तन्नियामकतया स्वरूपबहुभावसंकल्पानंतरं नियम्यं तेजःप्रभृति सृष्टवानित्युपपन्नेति । तदुक्तं चतुर्थपादीयानुव्याख्याने । बहु स्यामिति तस्यैव ह्युक्तमार्गेण युज्यते । तत्तद्गतेन रूपेण तदर्थं ह्यसृजज्जगदिति । न्यायविवरणे चोक्तं बहुभावश्रुतिस्त्वित्यादि । विवृतमेतच्चंद्रिकायाम् । 'बहु स्यामिति संकल्प्य तेजः प्रभृतिसर्जनम् । गुरुः स्यामिति संकल्प्य शिष्यसंपादनादिवत्' इति । सूत्रार्थं विवृण्वन्नेव फलोक्त्योपसंहरति ॥ अत इति ॥ निरवकाशनिर्बाधमुख्येक्षणरूपसाधकभावादित्यर्थः । सदिति सूत्रे शेषोक्तिः । सदिति नपुंसकानुरोधात् ब्रह्मेत्युक्तिः । मम योनिर्महद्ब्रह्मेति प्रधानेऽपि ब्रह्मशब्दोऽस्तीति परंब्रह्मेवेत्युक्तम् । अयं च तस्त्वित्यनुवृत्ततुशब्दस्य स इत्यनेनान्वयेन लब्धोऽर्थः ।

इतिशब्दो हेत्वर्थः । तस्यैवेति पूर्वाक्षेपकभाष्यस्य विपर्ययेणोपसंहारः ॥स्रष्टृत्वमिति॥ अनन्याधीनकारणत्वादिकं अत्र श्रुतं प्रागुक्तं चेत्यर्थः । यद्वा ईक्षणेन सच्छब्दितस्य चेतनत्वे निश्चिते तत्तेजोऽसृजतेत्यादेः सृष्टिपरत्वस्यैव संभवेन कारणत्वमात्रपरत्वस्याकल्प्यत्वात् स्रष्टृत्वमित्युक्तम् । यत्तु कश्चिदाह । व्यापारपरस्य कर्मपदस्य धातुनिर्देशरूपेक्षतिपदेन सामानाधिकरण्यायोगः कर्मपदवैयर्थ्यम् । स इत्यस्य साध्यनिर्देशरूपत्वे पक्षनिर्देशाभावेन पूर्वोत्तराधिकरणवैरूप्यं चेत्यादि । तन्न । धातु निर्देशेन तदर्थस्येक्षणस्यात्रलक्ष्यत्वात् । अत एव टीकायां प्रधानस्येक्षणासंभावादित्युक्तम् । न्यायविवरणे चाचेतनस्येक्षणादृष्टिरिति । तथा चेक्षणाख्यव्यापारेत्यर्थोपपत्तेः । कर्मपदसार्थक्यस्य पक्षविशेषानुक्तिकृत्यस्य च चंद्रिकायां व्यक्तत्वात् ॥ १३ ॥ अ० ४ ॥

॥ ॐ दह्र उत्तरेभ्यः ॐ ॥ १४ ॥ अत्र न्यायविवरणे स्पष्टत्वाच्छ्रुतीरनुदाहृत्य हृत्पद्मस्थितत्वं साधारणमित्युक्तम् । तदुदाहरणपूर्वकं साधारण्यं व्यजयन्नस्य पादांतर्भावमाह ॥ अत्र यो वेदेति ॥ एतच्चानंदमयनये ब्रह्मपरत्वेन निर्णीतम् । यद्यपि परमे व्योमन्निति हृदयगुहास्थाकाशस्थत्वमेव तत्रोक्तं मंदिरे मणिमालेतिवत् सामान्येन गुहास्थत्वमविरुद्धम् । अत एव गुहायामित्याधारसप्तमीति भावः ॥ तस्येति ॥ तैत्तिरीये पद्मकोशप्रतीकाशं हृदयं चाप्यधोमुखम् । अधोनिष्ठ्या वितस्त्यांते नाभ्यामुपरि तिष्ठति । ज्वालमालाकुलं भाति विश्वस्यायतनं महत् । संततं शिलाभिस्तु लंबत्याकोशसन्निभम् । तस्यांत इति प्रकृतहृत्पद्मं तस्येति परामृश्य तदंतस्थत्वमाकाशस्योच्यते ॥ हृदीति ॥ षट्प्रश्ने मध्ये तु समानः एष ह्येतद्धुतमन्नं समं नयति तस्मादेताः सप्तार्चिषो भवंतीति पूर्वत्र तस्मात्समानेनान्नस्य समीकरणादेताः सप्तार्चिषो भवंतीत्युक्तौ आत्मैव विषयसंसर्गेणताननुभविष्यति किमिंद्रियवृत्तिभिरिति शंकायां अणुत्वात्तस्य नैवं युक्तमिति भावेन हृदि ह्येष आत्मा जीवः स्वरूपेण वर्तत इत्युक्तेः । अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हीति सूत्रकृता जीवपरत्वेन वक्ष्यमाणत्वाच्चेति भावः ॥ हृत्पद्मस्थत्वेति ॥ साक्षात्परंपरासाधारणहृत्पद्मगतत्वलिंगस्येत्यर्थः । आकाशस्येति भाष्यं तु पूर्वपक्षहेत्वाभिप्रायं न तु समन्वेतव्यनामाशयमिति भावः । इत्यंतभाष्यं संगतिसूचकत्वेन व्याकुर्वन्नुक्तमित्यंतं व्याचष्टे ॥ एतस्य वा इति ॥ उक्तमक्षरनय इत्यर्थः । आकाशस्य प्रतीयत इत्यत्र हृत्पद्मस्थस्येत्याकाशविशेषणमुपेत्य तात्पर्यमाह ॥ तच्छंदोगश्रुताविति ॥ उच्यते अष्टम इत्यर्थः । केनेत्यत एतस्मिन्नित्यादिभाष्यमिति भावेन

भाष्ये पूर्वपक्षयुक्तिद्योतनाय समग्रानुक्तावपि वक्ष्यमाणानन्वययुक्तिसौकर्याय तद्वाक्यं समग्रं पठति ॥ एतस्मिन्निति ॥ ब्रह्मपुरे देहे । दहरं दभ्रमल्पमित्यर्थः । अस्मिन्पुंडरीके । तस्मिन्नाकाशे । कथं तस्यान्वेषणमित्यत उक्तम् विजिज्ञासितव्यमिति ॥ तमेवमुक्तवंतं गुरुं शिष्याश्चेद्ब्रूयुः किं तदाह ॥ किं तदत्रेति ॥ यदन्वेष्टव्यत्वादिनोक्तं तदत्र किं विद्यते कुतश्च तदन्वेष्टव्यं कीदृशं च तद्विद्यत इति प्रश्नार्थः । स गुरुः शिष्यान् प्रति ब्रूयात् । किं तदाह ॥ यावानिति ॥ हृद्ययत इति हृदये हृत्स्थदहराकाशे । आकाशः आकाशनाम ब्रह्म विद्यते। अयं बाह्याकाशः आकाशनामा विष्णुर्यावान् व्याप्त्या तावानिति किमित्यस्य। अस्मिन् द्यावाभूम्यादि सर्वं समाहितं यतोऽतो द्यावापृथिव्याद्याधारत्वाज्जिज्ञास्यमिति कुतश्चेति प्रश्नस्योत्तरम् । कीदृशमित्यस्यापि यद्ब्रह्म कीदृशमस्तीति पृष्टं तस्य हृदये यावान्बाह्याकाशः तावान् द्यावाभूम्यादिकं च सर्वं विद्यते सर्वाधारभूतं तदिति इदमेवोत्तरमिति सिद्धांतीयोऽर्थः । पूर्वपक्षीयस्तु हृदये आकाश इति प्रागुक्तदहराकाशमनूद्य यावानिति बाह्याकाशतुल्यतया तं विशेष्यान्वेष्टव्यतया तत्र द्यावाभूम्यादिकमुच्यत इत्यर्थः । आकाशस्येत्यादेर्भावस्तस्य चेति ॥ चंद्राद्याधारहृत्पद्मस्थस्येत्यर्थः ॥ अन्यत्व इति ॥ सुषिरश्रुतिसमाख्यासहिताकाशश्रुत्या आकाशत्वे वक्ष्यमाणदिशा जीवत्वे वेत्यर्थः । उक्तमित्यंतस्य तात्पर्यं अक्षरस्येति ॥ इतीति ॥ इति संगतिसंभवादित्यर्थः ॥ तदिति ॥ यस्मिन् हृत्पद्मस्थे सर्वाधारत्वं श्रुतं तद्गतः साक्षात्परंपरासाधारण्येन पूर्वोत्तरवाक्यस्थहृत्पद्मस्थत्वसामान्यरूपो धर्म इत्यर्थः । तेन साक्षाच्चेद्दहरे विष्णुरेवेति विष्णोर्दहराकाशस्थत्वोक्तिः सिद्धान्ते न युक्ता । परंपरा चेदाकाशस्थेति पूर्वपक्षायोग इति शंकानवकाशः । अस्मिन्पक्षे पूर्वोत्तरपक्षसामंजस्यमग्रे विवरिष्यते । जीवपरामर्शादित्युत्तरभाष्यानुरोधादाह ॥ उत जीवस्येति ॥ पूर्वपक्षादिपरत्वेनापि व्याकुर्वन् हृत्पद्मस्थत्वं साक्षाद्व्यवधानेन वा द्वेधा संभवति । तत्राद्ये तच्चाकाशस्य प्रतीयत इति प्रतिज्ञाभाष्यं विवृणोति॥ सर्वेति ॥ दहरोऽस्मिन्नंतरिति पूर्ववाक्ये य एषोऽन्तर्हृदय इत्युत्तरस्मिन्सर्वाधारवाक्ये च श्रुतहृत्पद्मस्थत्वमित्यर्थः ॥ तावदिति ॥ जीवस्येति पश्चाद्वक्ष्याम इत्यर्थः । पूर्वाक्षेपरूपफलोक्तिसौकर्याय वा सुषिरश्रुत्यैकार्थ्याय वा तदुक्त्यै शंकोत्थानाय वा सिद्धांतिन इष्टापत्तिनिरासाय वा सर्वाधारतयेति विशेषणम् । तेन तच्चेत्येतदर्थो विवृतः । कुत इत्यतो दहरोऽस्मिन्नंतर आकाश इत्यंतवाक्योक्तेर्भावमाह ॥ दहर इति ॥ इदमुपलक्षणम् ।

य एषोऽन्तर्हृदय आकाश इति चेत्यपि बोध्यम् ॥ स्थितीति ॥ हृत्पद्मस्थे आकाशशब्द-श्रवणादित्यर्थः । किं तदत्रेत्याद्युक्तेर्भावमाह ॥ तस्यैवेति ॥ अन्यथा किं तदत्रेति प्रश्नानानुगुण्यमिति भावः ॥ तस्यांत इति ॥ विवृतमेतत्पूर्वम् । तस्मिन् सर्वं प्रति-ष्ठितमिति वाक्यशेषार्थमाह ॥ सर्वेति ॥ तत्रापि सुषिरस्य विष्णुत्वं तु न युक्तम् । तस्य मध्ये वह्निशिखा अणीयोर्ध्वा व्यवस्थित इति सुषिरमध्येऽग्निशिखामुक्त्वा तस्याः शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थित इति विष्णोः शिखामध्यस्थत्वोक्तेरिति भावेनोक्तमाकाशस्यैवेति । एवं साक्षाद्धृत्पद्मस्थत्वपक्षे भाष्यं योजयित्वा व्यवधानेन हृत्पद्मस्थत्वपक्षं शंकते ॥ न च वाच्यमिति ॥ अस्मिन् पक्षे न्यायविवरणोक्तं दहरोऽस्मिन्नंतर आकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यमित्यनेन यावान्वा अयमाकाश-स्तावानेषोऽन्तर्हृदय इत्यस्यान्वयाभाव इति दोषं व्यंजयन् द्यावाभूम्यादेरेवान्वेष्टव्यत्वं न विष्णोरित्याह ॥ तथा सतीति ॥ एतेन भाष्ये आकाशो न विष्णुः सुषिरश्रुतेरित्युप-लक्षणम् । आकाशो न विष्णुः वाक्यान्वयानुपपत्तेरित्यपि बोध्यमिति दर्शितम् । यावान्वा अयमाकाश इति वाक्यस्थाकाशः किं प्रसिद्ध एवोत ब्रह्मेति विकल्पौ हृदि कृत्वा आद्ये अन्वयाभावदोषमाह ॥ तस्मिन्नित्यत्रेति ॥ अन्वेष्टव्यवाक्ये अन्वेष्टव्यतयोक्तस्य दहराकाशस्थस्येत्यर्थः । अयं च दोषो न पूर्वपक्ष इत्याह ॥ आकाशेति ॥ आकाशां-तर्ब्रह्मास्तीत्यनुपेत्य साक्षाद् हृत्पद्मस्थमाकाशं व्यवहितं तु द्यावाभूम्यादिकमिति पक्षे त्वित्यर्थः । अस्त्यन्वय इत्युक्तं तदुपपादकत्वेनापि एतस्मिन् ब्रह्मपुर इत्यादि-भाष्यं योजयति ॥ हृदयेति ॥ इत्युक्त इति ॥ तस्मिन्यदंतरिति वाक्य इत्यर्थः । किं तदत्रेत्यादि प्रतीयत इत्यतंभाष्यभावमाह ॥ किमिति ॥ आधेयप्रश्न इत्यर्थः । विशिष्य द्यावाभूम्याद्याधारत्वयोग्यत्वाय बाह्याकाशतुल्यतया विशिष्येत्यर्थः । यावान्वा इति वाक्यस्थाकाशो ब्रह्मेति द्वितीयपक्षशंकोत्तरत्वेन स चाकाश इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे ॥ न चेति ॥ परिहारे परिहारवाक्ये । एतेन सः यावानिति वाक्योक्ताकाशो विष्णुरिति न च वाच्यमिति भाष्यार्थो दर्शितः । वाक्यशेषोक्तिपूर्वं तस्यांत इत्युक्त-समाख्याविरोधं व्यनक्ति ॥ तस्मिन्निति ॥ तस्मादिति ॥ सुषिरश्रुतिसमाख्यावाक्यान्व-यसामंजस्याभ्यां सहितस्याऽऽकाशशब्दस्य साधकस्य भावात् । विष्णुत्वपक्षे वाक्या-न्वयाभावसुषिरश्रुतिविरोधरूपबाधकभावाच्चेत्यर्थः । अपहतपाप्मत्वादिकं तु जडे आकाशे पापास्पृष्ट्या वा अभिमानिद्वारा वा युक्तमिति भावः । बाधवारणाय सर्वाधारतयेत्युक्तम् । इतरपरामर्शात् स इति चेदिति सूत्रतद्भाष्याभ्यामुक्तं

व्यन्वित ॥ जीवस्य वेति ॥ परामर्शादिति ॥ प्रकृतं जीवं एष इति परामृश्य आत्मेत्यात्मपदेन य आत्मा अपहतपाप्मेत्यादिवाक्येऽपहतपाप्मत्वादिनोक्तहृत्पद्मस्थात्मत्वस्य विधानादित्यर्थः । अल्पश्रुतेरिति चेदिति सूत्रतद्भाष्याभ्यामुक्तमाह ॥ दहरस्थत्वेति ॥ अर्भकौकस्त्वादिति सूत्रे व्योमवद्विष्णावपि युक्तमित्यतोऽस्य निरवकाशत्वमाह ॥ तद्व्यणोरिति ॥ उत्क्रांतिगत्यागतीनामिति वक्ष्यमाणन्यायेनाणोरित्यर्थः ॥ सर्वगतस्येति ॥ अंशतोऽपीति योज्यम् । व्योम्नोंऽशेनैकत्राल्पदेशेऽवस्थितिसंभवेऽपि हरेरंशस्याप्यपरिच्छिन्नत्वेनाल्पौकस्त्वस्य निरवकाशत्वादिति भावः । विवरिष्यते चैतदग्रे । अपहतपाप्मत्वादिकं तु जीवे मुक्तौ भावात् भाव्यपेक्षया युक्तमिति भावः । ननु हृत्पद्मस्थाकाशस्थो जीवश्चेद्यावान्वा इति वाक्यानन्वय इत्यत आह ॥ न चेति ॥ हृत्पद्मस्थ आकाश एवेति वा जीव एवेति वा निर्णयाभावात् पूर्वपक्षस्य संदेहात्विशेषः स्यादित्यतो विष्णवतरत्वेन निश्चयः स्यादिति भावेन द्विविधपूर्वपक्षफलत्वेनोक्तमित्यंतभाष्यतात्पर्यमाह ॥ अत इति ॥ साक्षाद्व्यवधानाभ्यां क्रमादाकाशजीवयोरेव सर्वाधारतयाहृत्पद्मस्थत्वात् विष्णोश्चैकेनापि रूपेण सर्वाधारतया हृत्पद्मस्थत्वाभावाच्चेत्यर्थः ॥ छ ॥ विष्णोः साक्षाद्हृत्पद्मस्थत्वाभावेऽपि हृत्पद्मस्थदहराकाशस्थतया व्यवधानेन हृत्पद्मस्थत्वं स्यादेवेति भावेनाऽऽकांक्षाक्रमेण भाष्यं व्याचष्टे ॥ दहरेति ॥ परंपरया दहरहृत्पद्मस्थ इत्यर्थः । अत्येति अतिशयेन प्राप्नोतीति भ्रांतिं निराह ॥ अतिक्रम्येति ॥ सर्वदा शोकादिहीन एवास्त इत्यर्थः ॥ विष्णोरिति ॥ सजातीये जीवे दर्शनेनात्रापि तत्प्राप्तिभ्रांतौ निषेधसंभवादित्यर्थः । अभिमानिद्वाराऽऽकाशेऽप्यस्त्वपहतपाप्मत्वमित्यत आह ॥ सत्यकामत्वेति ॥ तत्तु निरवकाशमित्यग्रे व्यक्तमिति भावः । कथंचित् अभिमान्यादिद्वारेत्यर्थः ॥ अनेनेति ॥ क्वापि निरपेक्षधर्माभावकथनेनेत्यर्थः । ननु तर्कताण्डवे पाकसापेक्षस्यापि पृथिवीशौक्ल्यस्य तन्निरपेक्षाबादिशौक्ल्यस्येव शुक्लशब्दमुख्यार्थत्वेन तुल्यतया प्रतीतेः व्याप्तिसंगतिज्ञानादिसापेक्षयोरप्यनुमानशब्दयोस्तन्निरपेक्षप्रत्यक्षवत् प्रमाणशब्दमुख्यार्थत्वेन तुल्यतया प्रतीतेश्चेत्यादिनोपक्रमप्राबल्यभंगे सापेक्षस्यापि शब्दमुख्यार्थत्वोक्तेः सत्यकामः सत्यसंकल्प इति श्रुतौ सापेक्षधर्मस्यापि धीरस्तीति चेन्न । प्रतीतस्यापि तस्य त्यागोपपत्तेरिति भावः ॥ १४ ॥

॥ ॐ गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिंगं च ॐ ॥ १५ ॥ युक्त्यंतरेणेति ॥ जातावेकवचनम् । भाष्यं व्याकुर्वन् सूत्रार्थमाह ॥ अत्रेति ॥ इमाः प्रजा अहरहर्ग-

च्छंत्य इति पूर्वोक्तप्रजापेक्षया गच्छंत्य इति स्त्रीलिंगमित्युपेत्योक्तम् ॥ सुप्तप्रजेति ॥ परं ब्रह्मैव लोकनात् । ब्रह्मलोक इति प्रोक्तस्तस्य लोकोऽपि कथ्यत इति तद्भाष्योक्तेः षष्ठ्यर्थत्वमुपेत्यार्थमाह ॥ हृत्पद्मस्येति ॥ अयं सर्वाधारतया हृत्पद्मस्थ इत्यर्थः । अर्थांतरं चाऽऽह ॥ ब्रह्मैवेति ॥ ब्रह्म चासौ लोकश्चेति व्युत्पत्त्येति भावः । अस्मिन्पक्षे साक्षादेव हृत्पद्मस्थस्य गतिशब्दौ । पूर्वव्याख्याने स्वार्थिकौ । तद्व्याख्यानं तूत्तरलिंगोक्तिसौकर्यायेति भावः । तादात्म्यं प्राप्त इति भ्रांतिं निराह ॥ संगत इति ॥ लिंगं चेति चार्थं वदन् भाष्यं भावार्थोक्तिपूर्वमवतारयति ॥ किं चेति ॥ लोकवत्त्वलिंगेति ॥ अरश्च ह वै ण्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवीत्युत्तरवाक्ये अरण्याख्यसुधासमुद्राश्रयलोके प्रयुक्तब्रह्मलोकपदस्य हृत्पद्मे प्रयोगात् हृत्पद्मस्थस्य तादृशलोकवत्वं लभ्यत इति भावः ॥ हिशब्देति ॥ पूर्वं भाष्ये लिंगं च तथाहि दृष्टमिति हिशब्दः केवलमनूदित एवेति भावः ॥ अनेनेति ॥ हिशब्दसूचितस्मृतिकथनेनेत्यर्थः ॥ तत्प्रसंगादिति ॥ विष्णुलोकप्रसंगादित्यर्थः । अरश्च वै ण्यश्च इति भाष्योक्तवाक्ये पूर्वत्र क्षीराब्धिमध्य इत्युपक्रम्योक्तविष्णुलोकप्रस्तावे अरश्चेति पाठादित्यर्थः । यद्वा वराहादिपुराणांतरे चतुर्दशाध्यायादौ पूर्वत्र क्षीराब्धिमुक्त्वा तन्मध्ये मम लोकस्तु परितो वलयाकृतिरित्युक्त्वा अरण्याख्यसुधांभोधिरित्याद्युक्तेरिति भावः । भाष्ये हिशब्दार्थमात्रविवरणात् सौत्रतथाशब्दकृत्यं स्वयमाह ॥ अरण्येति ॥ ब्रह्मलोकेति ॥ सुधासमुद्राश्रयलोके प्रयुक्तब्रह्मलोकपदस्य हृत्पद्मे श्रवणादित्यर्थः । एतेनास्य लिंगस्य विष्णुनिष्ठताया अस्पष्टत्वेनोपपादनसापेक्षत्वात् गतिशब्दलिंगेभ्य इत्यनुक्त्वा पृथगुक्तिरिति दर्शितम् । पूर्वं हृत्पद्मस्थस्य ब्रह्मत्वे हेत्वंतरोक्त्यर्थं सौत्रं लिङ्गपदमित्येवं परतया अरश्चेत्यादिभाष्यं व्याख्यातम् । अधुना ब्रह्मलोकशब्दस्य प्रसिद्धसत्यलोकपरत्वशंकानिरासार्थं तदित्येवंपरतया अरश्चेत्यादिभाष्यांशं व्याचष्टे ॥ अथवेति ॥ भाष्ये इतिशब्दानंतरं हेतुसाध्ये अध्याहृत्य वा इति (यथा) विष्णुलोके ब्रह्मलोकपदप्रयोगः तथा ब्रह्मलोकमित्यत्रापि विष्णुलोकत्वे लिङ्गमनुमापकं दृष्टमित्यर्थमुपेत्य वा अरश्चेत्यादिवाक्यं व्याचष्टे ॥ ब्रह्मलोकेति ॥ अरश्चेति ॥ वाक्ये इत्यर्थः । अत्रापि ब्रह्मलोकं न विदन्तीत्यत्रापि विष्णुलोकपरत्वमेवेत्यर्थः । तथा अरश्चेत्यादिवाक्येऽपि ब्रह्मलोकशब्दस्य विष्णुलोकवाचित्वेऽपि लिङ्गं सुधासमुद्राश्रयत्वादिरूपविष्णुलोकलिङ्गं दृष्टमित्यर्थमुपेत्य लिङ्गं चेत्यादिभाष्यमवतार्य व्याचष्टे ॥ तत्रापीति ॥ अरश्चेत्यादि-

वाक्येऽपीत्यर्थः ॥ तस्येति ॥ समुद्राश्रयत्वस्येत्यर्थः । भाष्ये तस्यैव विष्णुलोकस्यैव तत् समुद्राश्रयत्वमित्यर्थः ॥ १५ ॥

॥ॐ धृतेश्च महिम्नोऽस्य० ॐ ॥ १६.॥ हेत्वन्तरेणेति ॥ सूत्रे चशब्दादिति भावः । भाष्ये वाजसनेयवाक्यप्रतीकपूर्वं अत्रत्यवाक्यस्योक्तेर्भावमग्रे विवृण्वानः स्वयमेतत्प्रकरणस्थच्छांदोग्यवाक्यमुदाहृत्य धृतेरित्यंतभाष्यं व्याकुर्वन् धृतेश्चेति सूत्रांशार्थमाह ॥ अथ य इति ॥ भाष्यभावमाह ॥ अत्रेति ॥ उपसंग्रहार्थमिति ॥ विवरिष्यते चैतदग्रे ॥ एवमन्यत्रापीति ॥ अत एव प्राण इत्यत्र ह्रीश्च त इति वक्तव्ये श्रीश्च त इत्युक्तिः । तथा पत्यादिशब्देभ्यः इत्यत्र सर्वस्य वशी सर्वस्येशान इत्येव वक्तव्ये सर्वस्याधिपतिरित्युदितः । अत्रैव अस्मिन् ब्रह्मपुर इति वाच्येऽप्येतस्मिन्निति वाक्योक्तिः । समानजातीयानां श्रुत्यंतराणां संग्रहोपलक्षणार्थमेतदित्यादि तत्वप्रदीपोक्तेः संप्रदायविद इत्युक्तम् । अपौनरुक्त्यायाऽऽह ॥ धारणसमर्थ इति ॥ सूत्रखंडमवतार्य व्याचष्टे ॥ न चेति ॥ अस्य हृत्पद्मस्थस्य अस्मिन्स सेतुरिति वाक्येऽपहतपाप्मत्वरूपमहिम्न उपलब्धेरित्यर्थमुपेत्याऽऽह ॥ य आत्मेति ॥ भाष्ये एष भूतेत्यादिवाजसनेयवाक्यशेषोक्तिः सर्वे पाप्मान इति छांदोग्यवाक्यशेषस्याप्युपलक्षणमिति भावः । इदानीं सूत्रस्यार्थांतरोक्तिपरतया भाष्यमवतार्य धृतेरित्यंतं तात्पर्यतो व्याचष्टे ॥ समाख्ययेति ॥ वाजसनेयक इति ॥ षष्ठेऽध्याये । भाष्ये एष सेतुरिति प्रतीकमात्रोक्तेः स्वयं समग्रं पठति ॥ य एष इति ॥ हृत्पद्मस्थत्वस्य तत्स्थाकाशस्थत्वेनैवेहाभिमतत्वाद्हृदये विष्णोरुक्तत्वेनेत्युक्तम् । एष भूतेत्यादिभाष्यशेषमवतार्य व्याचष्टे ॥ न च वाच्यमिति ॥ भाष्ये इत्यादीति क्रियाविशेषणम् । सांतमहत इत्यादाविवाविभक्तिकनिर्देशो वेति भावः ॥ यदुक्तमिति॥ स सेतुर्विधृतिरिति वाक्यग्राहिणा धृतेश्चेति सूत्रखंडेनेत्यर्थः ॥ एतस्मिन्निितीति ॥ भाष्ये आकाश इति सर्वाधारतयोक्तचित्प्रकृतिरित्यर्थः ॥ प्रतीकेति ॥ एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ इत्यादीनि बहुवाक्यानि सूचयतीत्यर्थः । आत्मेश्वरमित्यस्यावैयर्थ्यायाऽऽह ॥ विश्वमचेतनमिति ॥ आत्मा चेतन इति भावः । नारायणं महाज्ञेयमित्यग्रे नारायणपदसामानाधिकरण्याद्वैष्णवत्वमस्य सिद्धमिति भावः ॥ १६ ॥

॥ ॐ प्रसिद्धेश्च ॐ ॥ १७ ॥ भाष्योक्तश्रुतौ तत्रापीति तच्छब्दपरामर्श्यं दर्शयन्भाष्यं व्याचष्टे ॥ दहरमिति ॥ विष्णोरिति ॥ सहस्रशीर्षं देवमिति तस्यैव

प्रकृतत्वादिति भावः । न सुषिरश्रुतिविरोध इति भाष्यं व्याचष्टे ॥ दहर इति ॥ इत्यभ्युपगम इति ॥ आकाशपदेन तल्लिंगादिति न्यायेन विष्णुमुपादाय तस्य हृत्पद्मस्थत्वाभ्युपगमे पूर्वोक्तदिशा सुषिरस्य सर्वाधारतया हृत्पद्मस्थत्वश्रुतिविरोध इत्यर्थः ॥ अनेनैवेति ॥ तत्रापि दहरमिति श्रुतिग्राहिणा प्रसिद्धेश्चेति सूत्रेणैवेत्यर्थः । न केवलं तस्य हृत्पद्मस्थत्वसामान्यस्य प्रसिद्धेश्चेति सूत्रार्थः किंतु हृत्पद्मस्थाकाशस्थत्वप्रसिद्धेश्चेत्यप्यर्थ इति भावेन इति प्रसिद्धेश्चेत्यस्य श्रुतिषु दहराकाशस्थत्वप्रसिद्धेश्चेत्यर्थकतया उत्तरभाष्येणान्वयमुपेत्य तदंतःस्थेति तच्छब्दार्थमाह ॥ तस्मिन्निति ॥ श्रुतौ लिंगव्यत्ययं मत्वोक्तम् ॥ विशोकमिति ॥ भाष्ये हृत्पद्मस्थत्वोक्तेरिति शेषः । दहराकाशस्थत्वावेदकश्रुत्यंतराणि भाष्योपलक्षितान्याह । दिव्य इति आथर्वणे । य एष इति तैत्तिरीये । आदिपदेन य एषोंऽतर्हृदय आकास्तस्मिन् शेते यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्निति पूर्वोक्तश्रुत्यादिग्रहः । भाष्ये श्रुतिविरोध इत्युपलक्षणं मत्वा प्रागुक्तानन्वयदोषं निराह ॥ अन्वयाभाव इति ॥ योऽन्वेष्टव्यो भगवांस्तस्यांतर्हृदये यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोंऽतर्हृदय आकाशस्तस्मिन् द्यावापृथिवी अंतरेव समाहिते । स भगवानपहतपाप्मेत्यन्वय इत्यन्यत्रोक्तं समाधिं व्यनक्ति ॥ तस्मिन्नित्यादिना ॥ अप्रकृतब्रह्मणः कथमुक्तिरित्यत आह ॥ ब्रह्मपुरेति ॥ देहस्य ब्रह्म प्रति पुरत्वोक्त्या तथा पुंडरीकं वेश्मेत्यत्रापि ब्रह्मपदान्वयावश्यंभावे ब्रह्म प्रति पुंडरीकस्य वेश्मत्वोक्त्या ब्रह्म वेश्मपदेन चेत्युपलक्ष्यम् । तथा च यद्ब्रह्मांतस्तदन्वेष्टव्यमिति सिद्धेरित्यर्थः । तस्यांतर्हृदय इति समानविभक्तिकत्वाभावेऽपि समानविषयत्वमात्रेणापि प्रश्नोत्तरभावो युक्त इति भावः । उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी इत्यादेरर्थः तदाधारतयेति ॥ ब्रह्महृदयस्थाकाशाभिमान्याधारतया पृथिव्याद्यभिमान्यादिकमित्यर्थः । नास्य जरयैतज्जीर्यते । न वधेनास्य हन्यते । तदेतत्सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिन्कामाः समाहिताः । एष आत्माऽपहतपाप्मा इत्यादेरर्थमाह ॥ नष्टेऽपीति ॥ अस्मिन् भूताकाशे ब्रह्माख्याकाशो वर्तते । स च यावान् बहिः परमात्मा व्याप्तोऽस्ति तावानेव विद्यत इति छांदोग्यभाष्योक्तं पक्षांतरं व्यनक्ति ॥ अथवेति ॥ अस्मिन्पक्षे प्रश्नोत्तरयोस्तुल्यविभक्तिकत्वं चास्तीति भावः । एतद्व्याख्यानोक्तिश्चाल्पश्रुतेरित्यधिकाशंकोत्थानाय । संगम्यंते गुरोर्गिर इति स्वप्रतिज्ञानुरोधाय चेति ज्ञेयम् । देहादेर्ब्रह्म प्रति पुरत्वाद्युक्तावपि स्पष्टं तत्र ब्रह्मस्थितेरप्राप्तेरन्यपुरादावन्यस्यापि स्थितिसंभवादित्यभिप्रेत्य सामान्येनोक्त इत्युक्तम् । तस्यैत-

देव निरुक्तं हृदयमित्युत्तरवाक्योक्तरीत्या हृद्ययत इति व्युत्पत्त्या हृदयपदेन हृत्पुंडरीकस्थदहरभूताकाशं गृह्यत इति भावेनाह ॥ हृदयपद्माकाश इति ॥ तर्हि किं तदत्रेति प्रश्नस्य यावानित्यनेनोत्तरितत्वात् । उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी इत्यादि व्यर्थमित्यतः तत्तु विजिज्ञासितव्यत्वे हेतुत्वेन सामर्थ्यकथनमेवेति छांदोग्यभाष्यानुरोधेन वाक्यशेषस्यान्वयमाह ॥ स चेति ॥ न चेति ॥ तदेतत्सत्यं ब्रह्मपुरमिति हृत्पद्मस्थाकाशस्थे ब्रह्मपुरपदप्रयोगादित्यर्थः । ब्रह्माख्यं पुरं पूर्णत्वात् पुरमिति तद्भाष्योक्तमेवाह ॥ ब्रह्मैवेति ॥ एतच्छब्देन ॥ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुर इति ब्रह्मपुरशब्देनेत्यर्थः ॥ अस्याविनाशेति ॥ तथा च नाशाभावरूपलिंगेन शरीरेऽनुपपन्नेन बाधकेन प्रकृतशरीरत्यागेन विष्णुग्रहणं युक्तम् । यथा अदृश्यत्वनये अक्षरात्संभवतीह विश्वमित्यत्राक्षरशब्देन ब्रह्मणः प्रकृतत्वेऽपि अक्षरात्परतः पर इत्यत्र परत्वावधित्वबाधकेन तत्राक्षरपदेन प्रकृतिग्रहणं तद्वदिति भावः । एतच्चोपलक्षणम् । बृहत्त्वात्पूर्णकामत्वाद्विष्णुर्ब्रह्मपुराभिधः । तस्मिंस्तस्य पुरं देहस्तस्मिन् हृदयमास्थितमित्युक्तदिशा पूर्वमपि ब्रह्मपुरपदेन विष्णोरपि प्रकृतत्वात् द्वयोः प्रकृतत्वेऽपि बहूनां सह निर्देश इत्यानंदमयनयटीकोक्तरीत्या सत्यं ब्रह्मपुरमित्यत्र विष्णुमात्रग्रहणं युक्तमित्यपि ज्ञेयम् । तर्हि उभयत्र वाक्यान्वयसामंजस्ये विष्णुरेवेति निर्बंधे को हेतुरित्यत आकाशपक्ष एवान्वयाभाव इति न्यायविवरणोक्तमन्वयाभावं व्यनक्ति ॥ न चेत्यादिना ॥ तत्र किं यावानिति वाक्ये पूर्वोक्तहृत्पुंडरीकस्थदहराकाशस्यैव हृदयेऽवस्थानमुच्यते । अथ आकाशपदं सप्तम्यंतमुपेत्य हृदये हृत्स्थे आकाशे व्याप्ताकाशोऽस्तीत्युच्यते । किं वा हृदये आकाश इति दहरमनूद्य यावानिति बाह्याकाशतुल्यतया तदेव विशेष्यत इति विकल्पान् हृदि कृत्वा आद्यं निराह ॥ यावान्वा इत्यस्येति ॥ हृदये आकाश इत्येतावता पूर्तेरिति भावः । द्वितीयं निराह ॥ न हीति ॥ तद्भावादिति ॥ ईश्वरवदचिंत्यशक्त्यभावेन व्याप्ताकाशस्य दहराकाशस्थत्वाभावात् । छांदोग्यभाष्योक्तदिशा तमेवैकं जानथेति ब्रह्मण एवान्वेष्टव्यत्वोक्त्या आकाशे अन्वेष्टव्यत्वायोगाच्चेत्यर्थः । तृतीयं निराह ॥ नापीति ॥ व्याप्तत्वेति ॥ ईश्वरवदचिंत्यशक्त्यभावादिति भावः । न हि द्यावापृथिव्यादेर्जिज्ञास्यत्वं तमेवैकं जानथ आत्मानं अन्या वाचो विमुंचथ इति हि श्रुतिरिति छांदोग्यभाष्योक्तं दोषमाह ॥ मुख्यत इति ॥ तदाधारतयेति प्रागुक्तदिशा ब्रह्मणि प्रकारतया जिज्ञास्यत्वमस्तीत्यतो मुख्यत इत्युक्तम् । वक्ष्यति च अवस्थितेरिति काशकृत्स्न इति सूत्रेऽमुख्यतो

जिज्ञास्यत्वमिति भावः। पूर्वोक्तशंकापरिहारकत्वेनापि तदित्यादिभाष्यमवतार्य व्याचष्टे ॥ नन्वेवमिति ॥ अंगीकारेऽपीति ॥ यथा साक्षात् हृत्पद्मस्थत्वे विरोधस्तथैवमंगीकारेऽपीत्यपेरर्थः । भाष्येऽपेक्षितं पूरयति ॥ न चैवमंगीकारेऽपीति ॥ १७ ॥

॥ ॐ इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासंभवात् ॐ ॥ १८ ॥ परामर्शादिति । एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरिति पूर्ववाक्ये संप्रसादपदेन प्रकृतस्य अभिनिष्पद्यत इति च कर्तृत्वेनोक्तस्य जीवस्यैष इति परामृश्य आत्मपदेन य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युरित्युक्तहृत्पद्मस्थात्मत्वविधानादित्यर्थः। शेषपूर्त्या स इति प्रतिज्ञार्थमाह ॥ जीव एवेति ॥ नेत्यस्य पूर्वतनप्रतिज्ञयाऽन्वयं दर्शयन् हेतुसाध्ययोरवैयधिकरण्याय भाष्यं व्याचष्टे ॥ न जीव इति ॥ स्वत इति पदं शंकापूर्वं व्यनक्ति ॥ न चेति ॥ स्वातन्त्र्येणेति ॥ सापेक्षनिरपेक्षयोर्निरपेक्षमेव श्रुतौ स्वीकर्तव्यमिति भावः ॥ १८ ॥

॥ ॐ उत्तराच्चेत्० ॐ ॥ १९ ॥ शेषोक्त्या भाष्यं व्याचष्टे ॥ नैतदिति ॥ आविर्भूतस्वरूप इत्यस्यार्थो मुक्तजीवस्येति ॥ परमेश्वरप्रसादादित्येतच्छंकापूर्वं व्यनक्ति ॥ न च वक्तव्यमित्यादिना ॥ मुक्तस्यापि जीवत्वेनेति ॥ हृत्पद्मस्थत्वापहतपाप्मत्वयोर्भिन्नकालत्वेऽप्यैकाधिकरण्यादपहतपाप्मेत्याद्युक्तिर्युक्तेत्यर्थः ॥ १९ ॥

॥ ॐ अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥ भगवंतमिति ॥ ज्योतिश्शब्दश्चाऽऽत्मा प्रकरणादिति चतुर्थे भगवत्परो वक्ष्यत इति भावः ॥ एष इति परामृश्येति ॥ पुल्लिंगं तु शैत्यं हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्येत्यादाविव विधेयात्मापेक्षया युक्तमिति भावः । स एवेत्येवकारतात्पर्यं हेतूक्त्या व्यनक्ति ॥ न च मंतव्यमिति ॥ २० ॥

॥ ॐ अल्पश्रुतेरिति चेत्० ॐ ॥ २१ ॥ व्योमवदित्यनेनास्यागतार्थत्वाय विशेषाशंकोक्तिपूर्वं भाष्यं व्याचष्टे ॥ न व्योमवदिति ॥ यावान्वा इति ॥ पूर्वमथवेति द्वितीयव्याख्याने यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोंऽतर्हृदय आकाश इति हृत्पद्मस्थदहराकाशस्थस्याऽऽकाशनाम्नो विष्णोर्व्याप्तबाह्यरूपतौल्येन व्याप्तत्वोक्तेरित्यर्थः । इति श्रुतौ छंदोगश्रुतौ तृतीय इत्यर्थः। ज्यायस्त्वेन वृद्धतमत्वेन व्याप्तत्वेनेति यावत्। वृद्धशब्दात् वृद्धस्य चेति सूत्रेण ईयसुन्प्रत्यये ज्यादेशे च रूपमेतत्। छांदोग्यभाष्यस्थं सर्वमत्रानुसंधेयमिति भावेन किंचित्प्रदर्शयति ॥ यस्मिन्निति ॥ उक्तं हि तद्भाष्ये अल्पपरिमाणस्यापि महत्परिमाणं युज्यते । अचिंत्यशक्तित्वात् । यस्मिन्

विरुद्धगतयोऽप्यनिशं पतंति विद्यादयो विविधशक्तय आनुपूर्व्येति वचनात् । आनुपूर्व्येति श्रुतिप्रामाण्यादित्यर्थ इत्यादि । उपपादितमेतन्निपुणतरं वैशेषिकनयानुव्याख्यान इति भावः । सर्वसूत्रार्थं फलोक्त्योपसंहरति ॥ अत इति ॥ आत्मशब्दब्रह्मशब्दापहतपाप्मत्वसुप्तगम्यत्वारण्याख्यसुधासमुद्राश्रयलोकवत्त्वसर्वधारकत्वरूपलिंगवाजसनेयतैत्तिरीयसमाख्यारूपसाधकभावात् सुषिरश्रुतिविरोधवाक्यानन्वयेतरपरामर्शालिपस्थानस्थत्वादिबाधकाभावाच्चेत्यर्थः । दहरे तस्मिन्नित्यस्यार्थो विष्णुरेवेति ॥ सर्वेति भाष्यलब्धफलोपसंहारः । अत्र पूर्वत्र च श्रुतसर्वाधारश्चेत्यर्थः । यत्त्वत्र केनचिद्दूषणमुत्प्रेक्षितं तत्तु चंद्रिकार्थविमर्शिनां न दुरुद्धरमिति ग्रंथगौरवभयान्नात्र प्रपंच्यते ॥ २१ ॥ अ० ५ ॥

॥ ॐ अनुकृतेस्तस्य च ॐ ॥ २२ ॥ अत्र न्यायविवरणे कथं नु तद्विजानीयामित्यानुकूल्येन ग्रहणं कस्येति विचार्यमित्युक्तम् । तत्र पूर्वस्माल्लिंगं साधारणमिति पदानुवृत्तिं सूचयन् आनुकूल्येन ग्रहणं कस्येत्युक्त्यैव लब्धसाधारण्यं व्यनक्ति ॥ अत्रानुकूल्येनेति ॥ भगवति ज्ञानिसुखे च साधारणस्येत्यन्वयः । सुखे तावदुक्तलिंगं प्रसिद्धमेव । अनुकूलवेदनीयत्वं सुखत्वमिति सर्वसिद्धत्वात् । भगवतोऽपि ज्ञानिनं प्रति प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहमित्युक्तनिरुपाधीष्टत्वात् । ज्ञानिनं प्रति स्वसुख इव भगवत्यपि तल्लिंगं सिद्धमिति भगवति ज्ञानिसुखे च साधारणस्येत्युक्तम् । परमात्मैवानिर्देश्यसुखरूप इति भाष्योक्तिसूचितं साधारण्यमाह ॥ सुखशब्दवृत्त्येति ॥ प्राक्तनचशब्दोऽत्राप्यन्वेति । परमं सुखमित्युक्तसुखशब्दस्य तेषां सुखं शाश्वतमिति पूर्वत्र ज्ञानिसुखे यो वै भूमा तत्सुखमिति भगवति च प्रयोगेण चेत्यर्थः । भाष्यं संगतिपरत्वेन तावद्व्याचष्टे ॥ पूर्वमिति ॥ अदृश्यत्वनये ॥ तेषामदृश्यत्वाज्ञेयत्वे इति ॥ तेषां मध्ये अद्रेश्याग्राह्यपदोक्ते इत्यर्थः । ज्ञानिसुखस्योच्यत इत्यस्यार्थः ॥ कस्यचिदिति ॥ केनेत्यतः तदेतदिति पूर्वभाष्यमिति मत्वाऽऽह ॥ तदेतदिति ॥ भाष्ये पूर्वपक्षयुक्तिसूचनाय एकदेशमात्रोक्तावपि आदिपदोपात्तलिंगार्पकांशमाह ॥ कथं नु तदिति ॥ पूर्वार्धेनानिर्देश्यत्वस्य उत्तरार्धेन न भातीत्यज्ञेयत्वस्य चोक्तेरिति भावः । अत्र भाष्ये परमात्मैवानिर्देश्यसुखरूप इत्युक्त्याऽऽनुकूल्येन गृह्यमाणत्वं सुखत्वरूपलिंगमिति भाति । तथात्वे न्यायविवरणे कथं नु तद्विजानीयामित्यानुकूल्येन ग्रहणमित्युक्तिर्न युक्ता तद्वाक्ये सुखत्वलिंगाप्रतीतेरित्यतो लिंगस्वरूपं विविच्याऽऽह॥ आनुकूल्येनेति ॥ विधिनिमंत्रणामंत्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङिति स्मरणात् । विजानीयामिति लिङ-

ज्ञानार्थं ज्ञेयस्य प्रार्थना प्रतीतेरिति वा । कथं पुत्रं पश्येयं आयाति न वेत्यत्र दर्शनार्थं पुत्रागमनप्रार्थनप्रतीतेरिव कथं न्विति वाक्ये ज्ञानार्थमाविर्भावरूपभानप्रार्थनप्रतीतेरिति वाऽभिप्रायः । सुखरूप इति भाष्यं तु फलितोक्तिपरमिति भावः । तेषां सुखमित्यादेर्भावमाह ॥ तस्य चेति ॥ प्रकृतज्ञानिसुखवाचिसुखश्रुत्या ज्ञानिसुखनिष्ठत्व इत्यर्थः । ज्ञानिसुखस्यानिर्देश्यत्वमज्ञेयत्वं चोच्यत इत्यस्य भावमाह ॥ अनिर्देश्यत्वमिति ॥ प्राग्विष्णुधर्मतयोक्तमिति योज्यम् । इत्यवश्येत्युक्तार्थम् । निर्णेतव्यत्वम् । आनुकूल्येन गृह्यमाणस्येत्यनुषंगः । पूर्वपक्षादिपरत्वेनापि व्याकुर्वन् ज्ञानिसुखस्येत्येतत्प्रतिज्ञापरत्वेन व्याचष्टे ॥ ज्ञानिसुखस्यैतलिंगमिति ॥ कथं नु तदिति वाक्योक्तमानुकूल्येन गृह्यमाणत्वरूपमित्यर्थः । अनिर्देश्यमित्यादिपूर्वभाष्यलब्धं हेतुमाह ॥ परमं सुखमितीति ॥ तस्यैव च कथं नु तदिति तच्छब्देन परामर्शादिति भावः । तदेतदिति मन्यन्ते कथं नु तद्विजानीयामिति तेषां सुखं शाश्वतमित्युक्तज्ञानिसुखग्रहणमिति विपरीतश्रुतिभ्रम इत्यन्यत्रोक्तरीत्या सुखश्रुतेर्निरवकाशत्वाय तद्विशेषणभूततदादिसर्वनामश्रुतेर्निरवकाशत्वोक्तिपरतया तेषामित्यादिभाष्यं शंकापूर्वं व्याचष्टे ॥ न चेति ॥ सुखविशिष्टेति सूत्रे लक्षणं परमानंद इत्युक्तदिशा वा भूमा संप्रसादादित्यत्रोक्तदिशा यो वै भूमा तत्सुखमित्युक्त्या वेति भावः । तेषामिति तच्छब्दार्थसूचनाय एको वशीति त्रिपाद्युक्तिः । आत्मस्थं स्वस्थितम् । तदिति प्रातिपदिकश्रुतेः सावकाशत्वमाशंक्य नपुंसकलिंगेन तस्या निरवकाशत्वमाह ॥ न चेति ॥ तथा च तस्यैवेत्ययुक्तमिति भावः ॥ प्रकृतत्वादिति ॥ तत्रैव मन्त्रे । एको वशीति प्रकृतत्वादित्यर्थः । ननु पूर्वत्र एष आत्मेत्यत्र एतच्छब्दस्य पूर्वोक्तज्योतिःपरत्वेऽपि विधेयात्मापेक्षया पुल्लिंगत्ववदिहापि विधेयसुखापेक्षया नपुंसकत्वमस्त्वित्याशंकानिरासायोक्तं तदित्यादीत्यादिपदम् । तदेतच्छब्दयोरेकस्य तथात्वेऽप्येकस्योद्देशकत्वावश्यंभावेन द्वयोर्नपुंसकत्वायोगादित्यर्थः । अंगीकृत्य चेदमुदितम् । वस्तुतस्तु तदिति प्रातिपदिकश्रुतिरेव स्वतो निरवकाशेति भावेनाह ॥ संभवदिति ॥ दूरस्थेति ॥ ज्ञानिसुखेन व्यवहितेत्यर्थः । अन्यथा पूर्वत्रापि तस्मिन्यदंतरित्यत्राप्याकाशपरामर्शित्वं तच्छब्दस्य न स्यात् । व्यवहितपुंडरीकपरत्वमेव स्यादिति भावः ॥ अत इति ॥ सन्निहितपरामर्शिनपुंसकतदेतच्छ्रुतिसमानाधिकृत सुखश्रुत्यनुरोधादित्यर्थः ॥ अनिर्देश्यत्वादीति ॥ काठके आथर्वणे च श्रुतमिति योज्यम् ॥ छ ॥ भाष्ये परमात्मैवेत्यनंतरं आनुकूल्येन गृह्यमाण इति शेषं मत्वा भाष्यमाकांक्षाक्रमेण व्याचष्टे ॥ कथं नु तदिति ॥ सुखरूप इत्यस्यार्थं

इति भ्रमनिरासाय कथं न्विति वाक्योक्तिः । अनिर्देश्यसुखरूप इति भाष्यं प्रागुक्तसुखश्रुतेः सावकाशत्वोक्तिपरतया तात्पर्यतो व्याचष्टे ॥ न चेति ॥ ननु तदेतच्छ्रुतिसामानाधिकरण्यात्साऽपि निरवकाशेत्युक्तमिति शंकते ॥ तेषामिति ॥ नेति चेदिति ॥ सुखश्रुतेर्विष्णुपरत्वं नेति चेदित्यर्थः । यज्ज्ञानाच्छाश्वतं सुखं स भगवान् यद्ब्रह्म अनिर्देश्यं सुखमिति वदंति तदेतत्स्वरूपमिति मन्यंत इत्यन्यत्रोक्तं वाक्यमत्र व्याकुर्वन् तदुत्तरत्वेन भगवानिन्यंतस्य भावमाह ॥ चेतन इति ॥ यद्ब्रह्मेत्यादेः पूर्वकृतशंकांतरनिवर्तकत्वेनार्थमाह ॥ न चेत्यादिना ॥ यदिति ॥ यतो वाचो निवर्तंत इत्यादौ प्रसिद्धं यदनिर्देश्यमित्यर्थः । गृह्णंति ज्ञानार्थं प्रार्थयंत इत्यर्थः । काठक भाष्ये तु तदेव भगवद्रूपं परमं सुखं ज्ञानिसुखं तु विप्लुण्मात्रमिति सुखं विधेयमित्यर्थांतरमुक्तम् । तत्र तत् गुह्यं ब्रह्मेत्युपक्रांतं एतत् एकं रूपमिति मध्ये चोक्तं ब्रह्मणो रूपं परमं सुखमित्यर्थ इति नपुंसकोपपत्तिरुक्ता चंद्रिकायाम् । इदानीं तमेवेत्यादिभाष्यं संभवत्समीपेत्यादिना पूर्वोक्तशंकाव्यावर्तकत्वेन व्याचष्टे ॥ न च वक्तव्यमिति ॥ दूरस्थेति ॥ यद्यपि तेषां सुखमित्युक्तज्ञानिसुखात् एको वशीत्यादिनोक्तो विष्णुर्दूरस्थः । चेतनश्चेतनानामित्युक्तस्तु सन्निहित एव । एतन्मन्त्रस्य तेषां सुखमित्यतोऽनंतरमाम्नानात् अनेनैव मंत्रेण पूर्वं प्रकृतत्परामर्शोक्तेः । तथाप्यभ्युपेत्यवादेन वा चेतन इति मंत्रेऽपि तेषां शांतिः शाश्वती नेतरेषामिति श्रवणेन शांतिशब्दितसुखव्यवधानं चेतन इत्यस्याप्यस्तीति वा दूरस्थेत्युक्तम् । अनुभानं नाम तदिच्छानुरोधेन भानं अनुकृतिशब्देन अनुभानमुच्यते । भानस्यापि क्रियारूपत्वात् । अन्यकृतीनामप्युपसंग्रहार्थमनुकृतेरित्युक्तमिति तत्वप्रदीपोक्त्या अनुकृतेरित्यस्य अनुभानादित्यर्थं मत्वाऽऽह ॥ एतदधीनप्रकाशेति ॥ सर्वमित्यस्यार्थः ॥ सूर्यादीनामिति ॥ एतदधीनेत्युक्त्या सूत्रे तस्येति पदं आनुकूल्येन गृह्यमाणपरं सत् अनुकृतेरित्यतः पूर्वमप्यन्वेति स्वस्थाने च स्थितं सत् तस्य भासेति वाक्यप्रतीकं च भवतीति दर्शितम् । स्पष्टीकृतं चैतत्तंत्रदीपिकायामस्माभिः । भाष्ये अनिर्देश्यसुखरूपत्वे च अनुकृत्यादेर्हेतुत्वोक्त्या समीपस्थदूरस्थत्यागोपादानयोर्हेतुत्वं लिंगसमन्वयहेतुत्वं च लब्धमिति दर्शयन् भाष्यस्य फलितोक्तिपरत्वेन भावमाह ॥ अत इति ॥ उक्तलिंगद्वयाभावादित्यर्थः । सर्वं सूर्यादीत्युक्त्याश्रौतसर्वशब्दोऽपि सूर्यादितेजोमात्रपरो न सर्वजगत्पर इति व्याख्यातं भवति । न च तद्भासेति भाष्ये शेषमाह ॥ जगद्भातीति शेष इति ॥ तेन तस्य भासेति श्रुतौ सर्वशब्दो जगत्परो न तेजोमात्रपर इति दर्शितम् । न ही

त्यादेर्भावमाह ॥ एतदुभयस्येति ॥ सर्वतेजोनियंतृत्वसर्वजगत्प्रकाशकत्वरूपोभयस्ये-त्यर्थः ॥ तदुक्तमिति ॥ चतुर्थस्कंधतात्पर्ये विशेऽध्याये भगवत्पादोदाहृतशब्दनिर्णय-वाक्ये सन्निधेरपि योग्यताया बलीयस्त्वमुक्तमित्यर्थः । इतिशब्दानंतरं श्रुतेरिति शेषमाह ॥ इति श्रुतेरिति शेष इति ॥ प्रकृतार्थद्वयं श्रुतौ व्यनक्ति ॥ रश्मीदिति ॥ अग्नीदित्यस्य अग्निसमिंधकत्वमिव रश्मीच्छब्दस्य रश्मिसमिंधकत्वमर्थ इत्युपेत्योक्तम् ॥ सूर्यादीति ॥ नारायणेति ॥ नारायणं पुरुषमिति वाक्यशेषादिति भावः । एषा च श्रुतिरंतर्नयोक्ता व्याख्याता च । श्रुत्यनुरोधेन भाष्यस्थपदानामप्यर्थद्वयमाह ॥ नारायणेति ॥ २२ ॥

॥ ॐ अपि स्मर्यते ॐ ॥ २३ ॥ न केवलमिति ॥ एतेन प्रागुक्ता श्रुति-रेतत्सूत्रस्थापिपदेन समुच्चितैवोक्तेति सूचितम् । भाष्यस्य सूत्रेणान्वय इति भावः । अत्राद्यसूत्रे चशब्देन न तत्रेति वाक्यशेषोक्तलिङ्गं समुच्चीयते । तत्र सूर्याद्यप्रकाश्य-त्वसूर्यादिनियंतृत्वजगद्भासकत्वरूपलिङ्गानां मध्ये द्वयोरपिशब्देन प्रागुक्तश्रुति-सिद्धत्वमुक्त्वा त्रयाणामपि विष्णुनिष्ठत्वं स्मार्तं चेत्याहेति योजना तु स्फुटत्वान्नो-क्तेत्याहुः । न तदिति स्मृत्युपयोगाय सूत्रस्यार्थांतरं व्यक्तीकुर्वन्नवतारयति ॥ किंचेति ॥ सौत्रापिशब्दार्थोऽयम् । भाति भासयति । सूर्यादयस्तं न भासयन्ती-त्याथर्वणभाष्योक्तेः ॥ युक्तीति ॥ पूर्वयोजनायां आद्यसूत्रोपात्तस्य युक्तिद्वयस्य विष्णौ श्रौतत्वसमुच्चयेऽपिशब्द इति दर्शितम् । इदानीं सूर्याद्यप्रकाश्यत्वस्यापि स्मार्तत्वमिति सूर्याद्यप्रकाश्यत्वाच्चानुकूल्येन गृह्यमाणो विष्णुरेवेति सूर्याद्यप्रकाश्य-त्वरूपयुक्तिसमुच्चयेऽपिपदमित्यर्थः । श्रुतौ न तत्रेति वाक्यशेषोक्तलिंगस्य प्राथम्येन सूर्याद्यप्रकाश्यत्वादनुकृतेस्तस्य चेति वक्तव्ये अनुकृतिशब्देन तमेव भांतमिति द्वितीय-वाक्योक्तानुभानोक्त्या सूचितं चोद्यमाशंक्योत्तरयति ॥ न चेति ॥ इत्यादि पुल्लिंगेनेति ॥ तत्र तं तस्येति तच्छब्दत्रयगतेनेत्यर्थः । मध्ये तमिति पुल्लिग-श्रवणात् पूर्वोत्तरतच्छब्दयोरपि तथात्वमिति भावः ॥ प्रकृतेति ॥ चेतनश्चेतनाना-नामित्यनेनेत्यर्थः । उच्यते । सूर्याद्यप्रकाश्यत्वतत्प्रकाशनियंतृत्वजगत्प्रकाशकत्व-रूपलिंगत्र(योपेततये)यमित्यर्थः ॥ प्रकृतस्यैवेति ॥ दुर्ज्ञेयत्वेनोक्तस्यैव वस्तुनो न तत्र सूर्यो भातीत्यत्र प्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः । तथा च तदैकार्थ्यमेव तं तस्येति तच्छब्दयो-रपीति भावः । कथं तर्हि तत्र तमित्यादि पुल्लिंगनिर्वाह इत्यत आह ॥ यस्येति ॥ यदनिर्देश्यं सुखं आनुकूल्येन ग्राह्यं च तत्परमात्मनः एतत्प्रकृतं रूपम् । यस्य पर-

मात्मनो रूपमेवमनिर्देश्यपरमसुखात्मकमानुकूल्येन ग्राह्यं च तत्र परमात्मनि तं परमात्मानं इति च पुंल्लिंगस्य सन्निहितपरत्वस्य चोपपत्तेरित्यर्थः । तर्हि यस्येत्यध्याहारदोषः । व्यवहितपरत्वपक्षे तु यो विदधाति कामान् न तत्र सूर्यो भातीत्युपपत्तेरित्यत आह ॥ दूरोक्तेति ॥ तदेतदिति श्रुतेर्व्यवहितेश्वरपरत्वे बिभ्यतः न तत्रेत्यादेरतिदूरोक्तस्य चेतनश्चेतनानामिति वाक्योक्तग्रहणे कथं न भीतिरित्यर्थः । सन्निहितपरामर्शितच्छब्दप्रातिपदिकस्वारस्यानुरोधेन गुणभूतं लिंगं कथंचिदुक्तदिशा निर्वाह्यमिति भावः । पुंल्लिंगानुरोधेन न तत्रेत्यादेर्व्यवहितपरत्वमुपेत्य तदेतदित्यादेर्ज्ञानिसुखपरत्वोपगतौ बाधकांतरं चाऽऽह ॥ अनिर्देश्यत्वाद्ययोगाच्चेति ॥ यतो वाचो निवर्तंत इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मरूपानंदस्यैवानिर्देश्यत्वात् । एष परम आनंद इत्यादिश्रुत्या तस्यैव परमानंदत्वाच्च ज्ञानिसुखस्य च अव्यक्तादितृणांतास्तु विप्लुडानंदभागिन इति पूर्वोक्तदिशा वा ब्रह्मादीनां तु युक्तानां सुखं विष्णुसुखस्य तु । प्रतिबिंबस्तु विप्लुट्को विष्णोरेव परं सुखमिति काठकभाष्योक्तवाराहस्मृत्या वा अनिर्देश्यत्वपरमत्वयोरयोगाच्चेत्यर्थः ॥ तस्मादिति ॥ सूर्यादितेजोनियंतृत्वजगत्प्रकाशकत्वसूर्याद्यप्रकाश्यत्वरूपसूत्रोक्तसाधकभावात् सुखश्रुतिविरोधादिबाधकाभावाच्चेत्यर्थः । सूत्रेऽध्याहृतप्रतिज्ञातार्थं आनुकूल्येनेति ॥ अदृश्यत्वादीति फलोक्तिः । अज्ञेयत्वमादिपदार्थः । अत्र श्रुतं प्राक् श्रुतं चेत्यर्थः ॥ २३ ॥ अ० ६ ॥

॥ ॐ शब्दादेव प्रमितः ॐ ॥ २४ ॥ अत्र न्यायविवरणे पुनरीशानशब्द इत्येतावन्मात्रोक्तावपि प्राणप्रेरक इति संक्षेपभाष्योक्त्या सूचितं ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयतीति भाष्योक्तवाक्यशेषलब्धं धर्ममादाय साधारण्यमक्षरनयन्यायेनाऽऽह॥ प्रेरकत्वेति ॥ उपलक्षणमेतत् । रूढिसाम्येन चेत्यपि ध्येयम् । ईशानः प्राणदः प्राण इति विष्णाविव ईशानो मारुतः प्राणो वायुर्जिष्णुस्तथैव चेति प्रथमाध्यायबृहद्भाष्योक्त्या वायावपि रूढेः सत्वात् । संगतिपरत्वेन तावद्भाष्यं व्याकुर्वन् प्रतीयत इत्यंतस्यार्थमाह ॥ अथात इत्यादिना ॥ ईशानस्येति ॥ तेन भाष्ये कश्चिदित्यस्यार्थो दर्शितः । संगत्यादि द्योतनाय भाष्ये उपासनावाक्योक्तावपि समन्वेतव्यशब्दादि दर्शयितुं पूर्ववाक्यं चाऽऽह ॥ अंगुष्ठेति ॥ इत्यादाविति ॥ प्राणोन्नयनादिप्रतिपादकवाक्य इति योज्यम् । तेनोक्तेति युक्तम् । भाष्ये विश्वेदेवा इत्यादावेव वाच्ये ऊर्ध्वमित्यादि पूर्वशेषोक्तेरुपयोगोऽग्रे व्यक्तः ॥ यदाहुरिति ॥ अनुभाष्ये तृतीये सर्ववेदांतनय इत्यर्थः । स चेत्यादेर्भावमाह ॥ स च यदीति ॥ वक्ष्यमाणदिशा प्राणव्यवस्थापकत्वादिना वायुः स्यादि-

त्यर्थः । उक्तमित्यंतवाक्यस्य भावमाह ॥ तदेति ॥ इत्यवश्यमित्युक्तार्थम् । निर्णयः ईशान इत्यनुषंगः । श्रुतौ देवमात्रोक्तावपि कैमुत्यलब्धं मत्वाऽऽह ॥ अधिकारि- सर्वेति ॥ इयदामननादित्यादौ रुद्रादप्यधिकाधिकारिणो वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । स्वेतरेत्यधिकारिविशेषणं बोध्यम् । तेन न वायावप्यनुपपत्तिरिति । एतेन प्रेरकत्वस्या- न्यत्रापि वृत्तेः कथं द्वयसाधारण्यमित्यपि शंकाऽपास्ता । ननूर्ध्वं प्राणमुन्नयतीत्यत्र कर्तुरन्यस्याप्रतीतेः प्रकृतेशानस्यैव कर्तृत्वेनान्वयेऽपि नोत्तरार्धे । तत्र वामनमिति श्रुतेः अन्यस्यैवोपास्यत्वप्रतीतेः । अस्य तदप्रतीतेश्च कथं तल्लिंगतयेत्युक्तिरित्यत आह ॥ य इति ॥ अन्यथा समभिव्याहारेण प्रतीतैकवाक्यताभंगप्रसंगात् । मध्य आत्मनीत्युक्तस्य मध्ये वामनमिति प्रत्यभिज्ञानाच्चेत्यर्थः । पूर्वपक्षतद्युक्तितत्फल- परत्वेनापि भाष्यं व्याचक्षाणः स चेत्याद्यंशमवतार्य स च वायुरेवेति प्रतिज्ञांशार्थमाह ॥ सयुक्तिकमिति ॥ स चेत्यनुवादः ईशान इति व्याख्या । कुत इत्याकांक्षायां एवमे- वैष प्राण इत्यादिवाक्यत्रयं श्रवणोपलक्षणमुपेत्य तद्व्याचष्टे ॥ ईशानस्येति ॥ अनेन ईशान एवात्र वाक्ये कर्तृत्वेनान्वेतीति दर्शितम् ॥ इति वाक्य इति ॥ एतेन भाष्ये पूर्वं ऊर्ध्वमित्यादित्रिपाद्युक्तेरुपयोगो दर्शितः । इदानीं ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयतीत्यादि- लिंगानां प्राणादन्यत्रावकाशराहित्यमित्यन्यत्रोक्तलिंगनिरवकाशत्वविवरणपरतया एवमेवैष इत्यादि उपास्यत्वाच्चेत्यंतं भाष्यं शंकापूर्वं व्याचष्टे ॥ न चेति ॥ भाष्य- स्थैवंपदार्थविवरणाय षट्प्रश्नस्थपूर्वशेषमाह ॥ यथेति ॥ सम्राट् सार्वभौमोऽधिकृता- न्नियोगिनो विनियुङ्क्ते । कथं, एतान्ग्रामानधितिष्ठस्व । तदाधिपत्येन तिष्ठेति । एवमेवैष आत्मत एष प्राणो जायत इति आत्मजातत्वेनोक्तः प्राणो मुख्यप्राणः इत- रान् भिन्नान् स्वस्माज्जातत्वेन उपचारेण आत्मप्रविभागान् प्राणान्वायून् पृथक्पृथगेव स्थानेषु स्थापयतीत्यर्थः ॥ अथेति ॥ वाजसनेये तृतीये वागादीनां मृत्युग्रस्तत्वमुक्त्वा अथेमं वायुं मृत्युर्नाऽऽप्नोदिति वागादिश्रैष्ठ्यं प्राणस्योच्यत इति तस्य मुख्यप्राणत्व- द्योतनाय पूर्वशेषोक्तिः । अयं वाव शिशुः योऽयं मध्यमः प्राणः प्राणः स्थूणेत्युपरि चतुर्थे शिशुब्राह्मणेऽप्यस्ति । फलितमाह ॥ अत इति ॥ तस्य व्याख्या वाय्वेकेति ॥ यद्वा अतः एवमेवैष इत्यादिसमाख्यानादित्यर्थः । सर्वदेवोपास्यः कश्चित्प्रतीयत इत्यस्य तात्पर्यमाह ॥ इति हेतोस्तस्यैवेति ॥ उक्तमित्यंतभाष्यभावं वक्तुं विष्णुरेव इत्यवधारणोक्तेर्भावं शंकोत्तराभ्यां व्यनक्ति ॥ न च वाच्यमिति ॥ वायोरपीति ॥ अंगावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदमिति तृतीये वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । भाष्ये

उपास्यः कश्चित्प्रतीयत इत्युक्त्यैव पूर्तौ सर्वदेवेत्युक्तिलब्धमाह ॥ न हीति ॥ एवमुक्ते-स्तात्प (क्तं तात्प)र्यं मोक्षार्थमिति शेषपूर्त्या भाष्यवाक्यारूढं करोति ॥ विष्णुरेवेति ॥ पूर्वं कुविदगेति तस्य सर्वदेवोपास्यत्वप्रतीतेरित्युक्तं तद्व्याख्यानेन व्यनक्ति ॥ अयं मंत्रार्थ इति ॥ कुविदग नमसा ये वृधासः पुरा देवा अनवद्यास आसन् । ते वायवे मनवे बाधितायावासयन्नुषसं सूर्येणेति मंत्रः । नमसेत्युपलक्षणं मत्वाऽऽह ॥ नमस्काराद्विनेति ॥ वृधासः ज्ञानादिगुणपूर्णाः कुवित् क्वचित् । बाद्भिः इतायेत्युपेत्याऽऽह ॥ संसारेति ॥ उषसं बुद्धिम् । त्रयोऽर्थाः सर्ववेदेष्वित्युक्त्या कल्पनोपदेशादित्यादिचतुर्थपादोक्तन्यायै-रन्यपरत्वस्यापि सत्त्वाद्वा सर्वसूक्तानां तत्र तत्रस्थवाय्वादिशब्दानां च ज्योतिरादिनयै-र्वैष्णवत्वसिद्धावपि इह मंत्रे विष्णुलिंगाभावेन अंतरादिनयन्यायाविषयत्वाद्वाऽयं मंत्रोऽत्र वायुपरत्वेनोक्तो व्याख्यातश्च । वक्ष्यते चैतत्तृतीये मंत्रादिवद्वाऽविरोध इति सूत्रे । उक्तं च ऋग्भाष्ये । पूर्वप्रसिद्धवर्जं तु शक्रांता देवता मता इति ॥ छ ॥ प्रमित इत्यत्र विशेष्याकांक्षां ईशानशब्दोक्तो विष्णुरेवेत्यन्यत्रोक्तेनैव पूरयन् भाष्यं व्याचष्टे ॥ विष्णुरेवेति ॥ ननु वामनश्रुतिरप्यणुश्चेति सूत्रे द्वितीये वक्ष्यमाणदि-शाऽगुभूतप्राणरूपाद्यभिप्रायेण वायावपि सावकाशेत्यतो वामनश्रुतेरेवानवकाश इत्यन्यत्रोक्तमनवकाशत्वं सौत्रप्रमितपदोक्तमिति दर्शयन् भाष्यस्थप्रमितपदता-त्पर्यमाह ॥ तस्याश्चेति ॥ अन्तरनये स्थानादीति गुणसूत्रोक्ते एष उ एव वामनिरेष हि सर्वाणि वामानि नयतीति सावधारणश्रुतिवाक्ये वामनिशब्दनिरुक्त्या एकदेशवि-कृतमनन्यवद्भवतीति न्यायेन देवासो देवा इत्यादेरिव वामनिवामनशब्दयोरैका-र्थ्येन महायोगस्य स वामनः स आनंदः सोऽच्युत इति तद्भाष्योक्तश्रौतप्रयोगस्य उपेंद्रो वामनः प्रांशुरिति सहस्रनामोक्तस्मार्तप्रयोगस्य च सत्त्वेन रूढेश्च सत्त्वादिति भावः । अस्त्वेवं प्रागुक्तजिज्ञासानियमाक्षेपे किमुक्तमुत्तरमित्यत आह ॥ अत इति ॥ निरवकाशश्रुतेरेवेत्यर्थः । निरवकाशत्वं भाष्ये कुतो नोक्तमित्यत आह ॥ अत्रेति ॥ भाष्ये सूत्रे चेत्यर्थः । यद्वा अत एव प्राण इत्यत्र लिंगं बलवदेव स्यादित्यनुभाष्ये लिंगनिरवकाशत्वस्यैवकारार्थत्वोक्त्या तत्रेवात्राप्येवकारो निरवकाशत्वार्थ इति भ्रम-निरासायोक्तम् ॥ अत्रेति ॥ एवकारस्तु श्रुतेर्लिङ्गादितोऽपि जात्या प्राबल्योक्त्यर्थ इत्याह ॥ अनेनेति ॥ एवं सति श्रुत्यैव निर्णयोपपत्तौ तन्निरवकाशत्वमभ्युच्चयत्वे-नोक्तमिति भावः । स्मार्तक्रमो न विवक्षित इति भावेन श्रुतिर्नाम समुद्दिष्टं लिंगं तल्लक्षणं स्मृतम् । पदानि निरपेक्षाणि वाक्यं प्रकरणं तथा । एकस्य प्रतिपत्त्यंग-

वचनं स्थानमुच्यते । अन्यत्र तत्समोक्तिस्तु समाख्या स्थानमेव च । अध्यायादि-प्रबंधास्तु प्रभेदा आगमस्य चेति तत्वप्रदीपोक्तवचनानुरोधेन क्रममुपेत्य लक्षणान्याह ॥ नाममात्रेणेति ॥ आपाततः धर्मद्वारं विना धर्मिनिर्देशकः शब्द इत्यर्थः । यथा द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दादित्यत्र तमेवैकं जानथ आत्मानं इत्यत्राऽऽत्मश्रुतिः । यथा वा अत्रैव वामनश्रुतिः ॥ असाधारणेति ॥ एकपदार्पितो वाऽनेकपदार्पितो वेत्यर्थः । तथा च तादृशधर्मबोधकशब्दोऽपि लिंगमित्युच्यते । योग्यतावद्वाक्यमपि तथेति भावः । तत्राऽऽद्यं यथा आकाशस्तल्लिंगादित्यत्र स एषोऽनंत इत्यनंतत्वम् । द्वितीयं तु अत एव प्राण इत्यत्र श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्याविति श्रीपत्नीकत्वादिकम् । एतेन श्रीश्च त इत्यादेर्वाक्यत्वेऽपि तद्बोध्यस्यासाधारणधर्मत्वात् तदभिप्रायेण तत्र सूत्रभाष्यादौ लिंगत्वोक्तिर्युक्तेति भावः ॥ निराकांक्षेति ॥ स्वस्मिन्नेव पूर्णाकांक्षत्वेनान्यत्र निरा-कांक्षाणि पदानीत्यर्थः । एतच्च वाक्यं विप्रतिपन्नस्वांतर्गतपदार्थनिर्णायकं वा समभि-व्याहृतवाक्यांतर्गतविप्रतिपन्नपदार्थनिर्णायकं वा भवति । आद्यं यथा । हेयत्वावच-नाच्चेति सूत्रे जानथ आत्मानमिति वाक्यं अहेयत्वरूपलिंगोपस्थापनद्वारा जीवं निवार्य परमात्मानं आत्मपदार्थं निर्णाययति । द्वितीयमपि वाक्यांतरनिर्णायकश्रुत्यादियुक्तत्वेन वा सहपाठमात्रेण वेति द्वेधा । आद्यं यथा । तत्रैव स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमान इति जीवलिंगोपस्थापकवाक्यसमभिव्याहारेण पुनरात्मशब्दे जीवपरत्वे विप्रतिपत्तौ अमृतस्यैष सेतुरिति मुक्तोपसृप्यत्वलिंगोपेतवाक्यांतरस्य जानथ आत्मानमिति वाक्यस्थात्मपदार्थस्य परमात्मत्वनिर्णायकत्वम् । द्वितीयं यथा । दहरनये किं तदत्र विद्यत इति प्रश्नवाक्यं एषोऽन्तर्हृदय आकाश इति वाक्यस्थाकाशपदस्य ब्रह्मरूपार्थत्वं निर्णाययति ॥ एकेति ॥ एकप्रमेयतात्पर्यकानेकवाक्यानीत्यर्थः । यथा द्युभ्वादिनये प्रकरणादित्यत्र जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमितीशशब्दार्थे विप्रतिपत्तौ द्वे विद्ये इति निर्बाधोपक्रमेण ब्रह्मपरतया निर्णीतं प्रकरणं स्वांतर्गतेशशब्दार्थं ब्रह्मेति निर्णाययति । स्मृतौ ऐक्यस्येत्यादिकमुत्तरेणाप्यन्वेतीति मत्वाऽऽह ॥ अनेकेति ॥ एकार्थे तात्पर्ययुक्तानेकप्रमेयप्रतिपादकप्रकरणजातं स्थानमित्यर्थः । यथा शन्नो-मित्रादिभिर्वाक्यैस्तैरेव हरिमस्तुवत् । भृगुः पंचात्मकं पूर्णमन्नादिमयमच्युतम् । मुक्तगीतावसनैस्त्विति स्मृत्या ब्रह्मपरत्वेनावधारितवल्लीत्रयात्मकस्थानस्य स्वांतर्गतान्नमयादीनां ब्रह्मत्वनिर्णायकत्वम् ॥ समानेति ॥ निर्णीतस्थले समा-नोक्तिरित्यर्थः । सा च शब्दतोऽर्थतश्चेति द्वेधा । आद्या यथा । अंतर्यामिनये शारीरश्चेति सूत्रे य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तर इत्यादिसमाख्यया यो विज्ञाने

तिष्ठन्नित्यादिवाक्यस्थविज्ञानस्य जीवत्वनिर्णायकत्वम् । उक्तं च तट्टीकायाम् । विज्ञानपदेन शारीरः कुत इति चेत् उदाहृतश्रुतिसमाख्यानादेवेति । द्वितीया तु वैश्वानरनये वैश्वानरस्य विष्णुत्वे पुरुषसूक्तसमाख्यानिर्णायिकेत्याद्यूह्यम् । अत्र लक्षणेषु विशेषणकृत्यं स्पष्टम् । तेषु पूर्वबलीयस्त्वं बीजोक्त्या व्यनक्ति ॥ तत्रेति ॥ साक्षात् लिंगवद्व्याप्त्यादिबुद्धिमनपेक्ष्य शब्दविधयेत्यर्थः ॥ अनुमापकतयेति ॥ इदमेतदर्थकं तदसाधारणधर्मबोधकशब्दसमानाधिकृतत्वात् । य एवं स एवं यथाऽमुक इति वा । अयमेतत्पदार्थः तत्समानाधिकृतपदबोध्यासाधारणधर्मवत्त्वात् । य एवं स एवं यथाऽमुक इति वाऽनुमापकतयेत्यर्थः । व्याप्त्यादिबुद्धिव्यवधानेना (र्थधीहेतु) नुमापकत्वात् तदानंतर्यमित्यर्थः । यथाऽत्रैव वामनश्रुतितः प्राणादिव्यवस्थापकत्वलिंगस्य । यदोर्ध्वं प्राणमुन्नयतीति शब्दावगतो धर्मः वाय्वविनाभावानुसंधानवत एव, ईशानशब्दार्थो वायुरेव । तत्समानाधिकृतशब्दबोध्यतदविनाभूतप्राणव्यवस्थापकत्वरूपधर्मवत्वात् । यो यत्समानाधिकृतशब्दबोध्यासाधारणधर्मवान् स तच्छब्दार्थः । यथा तल्लिंगादित्यादौ स एषोऽनंत इत्याकाशशब्दसमानाधिकृतानंतशब्दबोध्यासाधारणधर्मवान् विष्णुः आकाश शब्दार्थ इति ईशानशब्दार्थं वायुरिति निर्णाययितुं प्रवर्तन्ते ततः प्रागेव ईशानशब्दसमानाधिकृता वामनश्रुतिः व्याप्तिधियं विनैवेशान् शब्दार्थरूपं स्वार्थं स्वनिष्ठशक्त्यैव निश्चाययतीति प्राबल्यमित्यर्थः ॥ अनेकेति ॥ (अव्याप्यभूतानेक) अनेकपदार्थकथनद्वारा स्वार्थान्वययोग्य एव समभिव्याहृतवाक्यांतरार्थ इत्यादिरूपेणानुमापकत्वादित्यर्थः । यथा दहरनये एषोऽन्तर्हृदय आकाश इति वाक्यं हृत्स्थदहराकाशस्थितब्रह्मार्थकम् । तद्गतान्वेष्टव्यवस्तुप्रश्नार्थकंकितदत्रेत्यादिवाक्यसमभिव्याहारात् । यद्यदर्थकवाक्यसमभिव्याहृतं तद्वाक्यं तदर्थान्वययोग्यार्थकम् । यथा स य एवंविदिति ब्रह्मज्ञानिवाक्यसमभिव्याहृतं अन्नमयमात्मानमुपसंक्रामतीत्यादिवाक्यं ब्रह्मप्राप्त्यर्थकमिति सामान्यव्याप्त्या वा यथाऽधीहि भगवो ब्रह्मेति ब्रह्मप्रश्नार्थकवाक्यसमभिव्याहृतं चक्षुःश्रोत्रमित्याद्युत्तरवाक्यं ब्रह्मार्थकमित्यादिरूपेण विशिष्य वाऽनुमापकत्वादित्यर्थः । तथा जानथ आत्मानमित्याद्यपि वाक्यं अन्या वाचो विमुंचथ इत्यादिवाक्यसहपाठात् ब्रह्मार्थकम् । तथा एतमेव ब्रह्मेत्याचक्षत इतिवाक्यं ब्रह्मपदं मुख्यपरब्रह्मार्थकम् । अन्यत्रायोग्यान्वयप्रतियोग्यर्थकसाधारणपदसमभिव्याहारात् । सामान्यव्याप्त्या संमतवदिति स्वांतर्गतपदार्थानुमापकमित्याद्यूह्यम् ॥ बह्वर्थेति ॥ अनेकवाक्यात्मकस्य प्रकरणस्यानेकवाक्यार्थधीपूर्वकमिदं प्रकरणमेतत्परमिति यज्ज्ञानं तज्ज्ञानपूर्वकं स्वांतर्गतविप्रति-

पन्नवाक्यस्य प्रकरणानुगुण एवार्थ इत्यनेकवाक्यार्थधीद्वारा लिंगत्वादित्यर्थः । यथा प्रागुक्तप्रकरणं अन्यमीशमिति वाक्यं जीवब्रह्मभेदार्थकमित्यस्यानुमापकमित्यादि बोध्यम् ॥ अतिबह्वर्थेति ॥ अनेकप्रकरणार्थधीपूर्वकमिदं स्थानमेतत्परमिति यज्ज्ञानं तत्पूर्वकं स्वांतर्गतस्य विप्रतिपन्नवाक्यस्य स्थानानुगुण एवार्थ इत्यनेकप्रकरणार्थधीद्वाराऽनुमापकत्वादित्यर्थः । प्रागुक्तमेवोदाहरणम् ॥ स्थानांतरेति ॥ स्थानांतरस्थाया अत्रोक्तमेव स्थानांतरस्थविप्रतिपन्नवाक्येनापि बोध्यमिति स्थानद्वयानुसंधानपूर्वकं तत्सदृशत्वादिदं तत्परमित्येवं सादृश्यमात्रेण लिंगत्वादित्यर्थः । उक्तमेवोदाहरणम् । नन्वेवं कथमंतरादिनयेषु लिंगाच्छ्रुतेर्दौर्बल्योक्तिः । कथं वा वैश्वानरनये असंभवात्पुरुषविधमिति प्रकरणादिना पाचकत्वादिलिंगबाध इत्यत आह ॥ अत्रापीति ॥ नोपक्रमादावेवेत्यपेरर्थः । पूर्ववत्समन्वयसूत्रोक्तोपक्रमादाविवेत्यर्थः । एवं त्रिपादीं व्याख्याय अस्त्वेवं ततश्च किमित्यत एवमागमनिर्णय इति चतुर्थपादं व्याचष्टे ॥ अत्र विरुद्धेति ॥ एवमित्यनुवादः पूर्वेणोत्तरेण च वाक्यद्वयेन व्याख्येयतयाऽन्वेति । एवं विरुद्धैतेषां समवाये सतीति । एवं पूर्वपूर्वेण उत्तरोत्तरबाधायेति च । आगमार्थविनिर्णय इत्युक्त्या श्रुत्यादिषट्कं आगमार्थ एव लिंगतया निर्णायकम् । उपक्रमादिकं तु तात्पर्यानुमापकमिति दर्शितम् । अत एव तत्र लिंगं तात्पर्यनिर्णय इत्युक्तम् । समाख्यावाक्यप्रकरणस्थानानि चेति प्रमाणलक्षणटीकायां उपक्रमादीनां तात्पर्यलिंगत्वं एतेषां पूनरर्थ एवेति योगविभाग इति। वक्ष्यते चात्रैवाग्रे उपक्रमेत्यादिना । अत्रैषामुदाहरणानि तु चंद्रिकायामुक्तानि । विवृतानि च तानि चंद्रिकाप्रकाशेऽस्माभिः । तत्र श्रुत्यादिलिंगबाधोऽत्रैव स्पष्टः । स्मृतावुक्तक्रमो न विवक्षितः किंतु सौत्र एवेति वक्तुमाह ॥ न चेति ॥ ॥ आत्मेति ॥ चतुर्थस्य चतुर्थपादे आत्मा प्रकरणादिति नये परं ज्योतिरुपसंपद्येति दहरविद्यास्थवाक्यगतं ज्योतिः किं सूर्यः विष्णुर्वेति संदेहे सूर्यनगन्म ज्योतिरिति ज्योतिःपदस्य सूर्य इव विष्णावपि तद्देवाज्योतिषां ज्योतिरित्यादौ प्रयोगसत्त्वेऽपि स तेजसि सूर्ये संपन्नो यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यते एवं हैव स पाप्मना विनिर्मुक्त इति श्रुतिसमाख्यानात् सूर्य इति प्राप्ते सिद्धान्तितम् । ज्योतिः परमात्मैव । य आत्माऽपहतपाप्मेति परमात्मप्रकरणात् । समाख्या तु विष्णौ सावकाशेति । तथा च तद्विरोधः स्यादिति भावः । तर्हि स्वोक्त एव क्रमः कुत इत्यत आह ॥ तदाहेति ॥ अस्माभिरुक्तं श्रुत्यादिपौर्वापर्यं तृतीयेऽध्याय इत्यर्थः । यद्वा श्रुत्यादिबलाबलबीजमस्माभिरुक्तमेव जैमिनि-

सूत्रेऽप्यभिमतं न तु पूर्वमीमांसाकारैरुक्तमित्यभिप्रेत्याऽऽह ॥ तदाह जैमिनिरिति ॥ श्रुत्यादिबलाबलबीजमित्यर्थः । परोक्तबलाबलबीजखंडनं तु तर्कतांडवे द्वितीयपरिच्छेदांते प्रपंचितम् । सूत्रे विरुद्धानामिति योज्यम् । भाष्यमपि स्वोक्तक्रमे संवादयति ॥ भाष्यकारोऽपीति ॥ भक्तिपादीयानुव्याख्यानकारोऽप्याहेत्यर्थः । आगमार्थावसित्यर्था नियतव्याप्तयोऽखिला इति पूर्वशेषः । ननु वैश्वानरनये असंभवादिति गुणसूत्रे को न आत्मा किं ब्रह्मेति श्रुतात्मादिश्रुतेरुपक्रमनिश्चयद्वारा प्रकरणनिश्चायकत्वमुक्तम् । अत्र तूच्यते विप्रतिपन्नेशानशब्दार्थप्रमापकत्वं वामनश्रुतेः । तथा तल्लिंगादित्यादौ अनंतत्वादिलिंगस्य विप्रतिपन्नार्थनिर्णायकत्वमुक्तम् । अत्ता चराचरग्रहणादित्यादौ अप्संवत्सरसृष्ट्यादेर्लिंगस्य प्रकरणनिर्णायकत्वमुक्तम् । तथा मांत्रवर्णिकसूत्रे ब्रह्मविदाप्नोति परमिति वाक्यं ब्रह्मप्रकरणनिर्णायक(मित्यु)मुक्तम्। दहरनयादौ किं तदत्रेत्यादिवाक्यं समभिव्याहृतवाक्यांतरार्थनिर्णायकं भवति । तत्कथमित्यत आह ॥ श्रुतिलिंगवाक्यानामिति ॥ एतेषामुदाहरणानि चंद्रिकायां व्यक्तानि । तर्हि उपक्रमादिकं व्यर्थमित्यत आह ॥ उपक्रमेति ॥ अन्यथेति॥ अर्थसिद्ध्यभावे । नन्वसाधारणधर्मो लिंगमिति निराकांक्षपदानि वाक्यमिति चोक्तम् । तदयुक्तमिव । तथात्वे श्रीश्च त इत्यादेर्लिंगत्वेनोक्तस्य वाक्यतापत्तेरित्यत आह ॥ लिंगेति ॥ असाधारणधर्मबोधकत्वाविशेषेऽपि एकः कर्ता वर्तमानकाले स्वार्थं पाकक्रियां निर्वर्तयतीत्यस्य पचते इत्यस्य चैकार्थत्वेऽपि एक इत्यादिवाक्यात् पचते इति पदस्यैव झडित्यर्थबोधकत्वादेकपदात्मकं लिंगं अन्यत्तु वाक्यमिति भेद इत्यर्थः । तथा चांतरादिनये यस्यांडकोशं शुष्मम् । श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ । वि मे कर्णा पतयत इत्यादीनां वाक्यत्वेऽपि लिंगत्वोक्तिः तद्बोध्यस्य असाधारणधर्मत्वात्तद्विवक्षयेति भावः । प्रवक्षणाः पक्षान् । इत्यादिवत् इत्यादौ यथा साक्षादसाक्षादर्थबोधकत्वेन लिंगं वाक्यमिति व्यवहारः । तथा अनंतः श्रीश्च त इत्यादाविति भावः । एतेन ऊर्ध्वं प्रागमुत्रप्रतीत्यादेः शब्दस्य वाक्यत्वेऽपि तद्बोध्यस्य लिंगत्वाभिप्रायेण भाष्यादौ लिंगत्वोक्तिर्युक्तेति भावः । ननु सौत्रैवकारसूचितस्वभावप्राबल्येनैव श्रुतेर्लिंगबाधकत्वोपपत्तौ भाष्ये तच्च लिंगमित्यादिना लिंगस्य सावकाशत्वोक्तिरयुक्तेत्यतो व्यावर्त्यचोद्यमाह ॥ नन्विति ॥ बाहुल्येनेति ॥ द्विविधं बलवत्त्वं च बहुत्वाच्च स्वभावत इत्युक्तेरिति भावः । यद्यपि तयोः स्वभावो बलवानित्युक्त्या अनेकलिंगानामप्येकश्रुत्या बाधो युज्यते । उक्तश्चायमर्थः पादांत्यप्राणनयटीकायाम् । तथापि सौत्रप्रमितपदसूचितश्रुतिनिरवकाशत्वावैयर्थ्यायाभ्यु-

पेत्यवादेन वा प्रागुक्तदिशा लिंगानां निरवकाशत्वमप्यस्तीति हृदि कृत्वा लिंगानामपि प्राबल्यादनिर्णय एवेत्युक्तम् । ततश्च किमित्यतो भावमाह ॥ न बाहुल्येऽपीति ॥ ॥ निरवकाशादिति ॥ तस्याश्च विष्णौ महायोगेति प्रागुक्तदिशेति भावः ॥ अवकाशादिति ॥ वक्ष्यमाणदिशेति भावः । एतेन लिंगानां परमात्मन्यवकाशो विद्यत एव वामनश्रुतेरेवानवकाश इत्यन्यत्र श्रुतिलिंगयोर्निरवकाशत्वसावकाशत्वोक्तेरप्यभिप्रायो विवृतः ॥ इत्यत आहेति ॥ तद्वै त्वमिति वाक्ये यद्देवान्प्राणयो नव तस्मात्त्वं प्राणोऽभव इत्युक्तप्राणनेतृत्वरूपप्राणत्वस्यात एव प्राण इत्यत्र विष्णौ साधितत्वात् । समाख्याया वायुपरत्वे प्राणमुन्नयतीत्याद्यं विष्णोरेव । तथा योऽयं मध्यम इत्युक्तमध्यमत्वस्य वायुधर्मत्वेऽपि इह न तत्प्रतीयते । मध्ये वामनमिति मध्यदेशस्थत्वस्यैव प्रतीतेः । तच्चाल्पश्रुतेरित्युक्तदिशा विष्णोरेवेति भावः । अथापि कुविदंगेति मंत्रे वायोर्देवोपास्यत्वमुक्तमित्यत आह ॥ वायुत्वमिति ॥ अत्र प्राणत्वेति भाष्ये अंतर्नये आधिदैविकसर्वशब्दानां महायोगविद्वद्रूढिभ्यां विष्णावुक्तत्वेन वायुशब्दस्याप्युक्तेरित्यर्थो बोध्य इति भावः ॥ २४ ॥

॥ ॐ हृद्यपेक्षया तु० ॐ ॥ २५ ॥ तथापीति ॥ प्राणव्यवस्थापकत्वादिलिंगविरोधाभावेऽपीत्यर्थः ॥ अंगुष्ठेति ॥ अंगुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति । ईशानो भूतभव्यस्येति ईशानस्यांगुष्ठमात्रत्वोक्तेरित्यर्थः ॥ सर्वेति ॥ अदृश्यत्वनये सर्वगतं सुसूक्ष्ममिति श्रवणेन तत्र सिद्धत्वात्सर्वगतत्वस्येत्यर्थः ॥ व्योमवदिति ॥ यद्यपि निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्चेत्यत्र व्योमवत्सर्वगतस्याल्पदेशस्थितिरुक्ता न त्वणुत्वम् । अक्षरनये अन्यभावव्यावृत्तेश्चेति गुणसूत्र एवाणुत्वमुक्तं विरुद्धैर्लक्षणैर्युतम् । ब्रह्मेत्येवेत्यनुभाष्योक्तेः । तथाप्यणुपरिमाणस्यैवाल्पदेशस्थत्वं भवतीति भावेन वा महतोऽल्पत्वमपि हि व्योमवत्प्राह वेदविदिति वैशेषिकनयानुभाष्ये व्योमदृष्टांतेनैवेश्वरेऽणुत्वमहत्वयोः साधितत्वाद्वा व्योमवदणुत्वं प्रतिपादितमित्युक्तम् ॥ तन्मात्रत्वेति ॥ अवधारणार्थकमात्रपदेनांगुष्ठेतरपरिमाणराहित्योक्तिपूर्वं अंगुष्ठपरिमाणत्वोक्तेरित्यर्थः । एतेन पूर्वस्मादभ्यधिकाशंका प्रदर्शिता । यद्यत्र मात्रशब्दो नावधारणार्थः किंतु प्रमाणे द्वयसजिति परिमाणार्थो मात्रच्प्रत्ययः । तदा अंगुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्ट इति हृदयपदवैयर्थ्यमिति भावः । अधिकं चंद्रिकायां बोध्यम् । एतेनैव वक्ष्यमाणलक्षणाबीजमुख्यार्थानुपपत्तिरुपन्यस्ता ध्येया । सूत्रे हृदपेक्षयेत्यनुक्त्वा हृदीत्युक्तिः दहरनये प्रसिद्धेश्चेत्यत्रोक्तदिशा

हृत्स्थाकाशस्थितत्वं विष्णोर्वक्तुमिति भावेन प्रवृत्तं हृद्यवकाशापेक्षयेति भाष्यं देहांगुष्ठमितो देहे जीवांगुष्ठमितो हृदि । जीवस्य स तु विज्ञेयो जीवाद्भेदेन मुक्तय इति काठकभाष्ये अंगुष्ठपरिमितत्वोक्त्यनुरोधेन मुख्यार्थपरतया तावद्व्याचष्टे ॥ हृदीति ॥ भगवन्मूर्तिविशेषस्य तन्मात्रपरिमाणत्वेन तादृशहृदयावकाशे व्यक्तत्वेनांगुष्ठमात्रपरिमाणत्वोक्तिरित्यर्थः । शक्त्यात्मनाऽपरिमितपरिमाणस्यापि रूपविशेषे व्यक्त्यात्मनांऽगुष्ठमात्रपरिमाणत्वोक्तिपरतया व्याख्यायेदानीं ईश्वरे तन्मात्रपरिमाणाभावेऽपि उपचारात्तदुक्तिर्युक्तेत्यर्थांतरपरतया व्याचष्टे ॥ भिन्नेष्विति ॥ यथा गावः सायं गोष्ठ एकीभवंति परेऽव्यये सर्व एकीभवंतीत्यादौ स्थानगतैक्येन तद्गतेष्वैक्याभावेऽप्यैक्योक्तिस्तथेत्यर्थः । एतेनानंदमयनये प्राणमयादेरन्यत्वांतरत्वादिधर्माः कोशगता एव तद्गतभगवद्रूपेषूपचर्यंत इति समाध्यंतरमपि सूचितम् । तथा च न स्थानतोऽपि परस्योभयलिंगमित्यधिकरणे भाष्ये अभेदेऽपि भेदव्यपदेशः स्थानभेदादैश्वर्ययोगाच्च युज्यत इति । वैश्वानरनयोदाहरणे श्रुतं प्रादेशमात्रत्वमप्यनेनैव समाहितं बोध्यम् । यत्तु एवमुपचरितार्थत्वे श्रुतेर्वर्ण्यमाने वेदवाक्यस्य तु वाचनिकार्थं विना नैवान्यो युज्यत इति कर्मनिर्णयोक्तिविरोध इति तन्न । स्वातंत्र्ये च विशिष्टत्वे स्थानमत्यैक्ययोरपि । सादृश्ये चैक्यवाक्सम्यक् सावकाशा यथेष्टत इति जिज्ञासानयानुव्याख्यानादौ भगवत्पादैरेव श्रुतेर्गौणार्थत्वोक्तेः । अत एव टीकायां स्थानैक्येनैक्योक्तिवदिति दृष्टांतोक्तिः । कर्मनिर्णयवाक्यं तु तट्टीकायां सम्यग्व्याख्यातमिति भावः ॥ कथनेति ॥ अंगुष्ठरूद्व्यक्तिविशेषनिर्धारणं विना यत्किंचिदंगुष्ठमात्रत्वेनोपासनायोगात्तत्कथनं व्यर्थमित्यर्थः ॥ असंभवाच्चेति ॥ पिपीलिकाहृदयस्थे अंगुष्ठमात्रसामान्यस्यैवाभावादित्यर्थः । सूत्रे भाष्ये च मनुष्यपदं मनुष्यमात्रपरमुपेत्यार्थमाह ॥ मनुष्याणामेवेति ॥ पूर्वं सौत्रस्तुशब्दो हृद्यपेक्षयेति भाष्यानुरोधादेवकारार्थो व्याख्यातः । इदानीं अंगुष्ठाभावेऽपीति भाष्यानुरोधादपिशब्दार्थतया व्याचष्टे ॥ तुशब्दोऽपिशब्दार्थ इति ॥ सूत्रद्वयार्थं फलोक्त्योपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ निरवकाशबलवद्वामनशब्दादंगुष्ठमात्रत्वादिबाधकाभावाच्चेत्यर्थः । आद्येतिशब्दो हेत्वर्थः । यत्तु कश्चिदाह । प्रथमे सूत्रे ईशान इति पदाध्याहारदोषः । प्रमितपदवैयर्थ्यं च । द्वितीये हृच्छब्दस्य अवकाशलक्षणाप्रसंगः अंगुष्ठमात्रत्वमित्यध्याहारप्रसंगश्चेति । तन्न । अपेक्षिताध्याहारस्य सूत्रे सर्वतांत्रिकसिद्धत्वात् । त्वन्मतरीत्या प्रमित इत्यस्य पक्षत्वे पूर्वोत्तरावैरूप्याय प्रमितः शब्दादेवेति निर्देशापातात् । श्रुतिनिरवकाशत्वद्योतकतया प्रमितपदस्य सार्थक्योक्तेश्च । द्वितीये

हृदपेक्षयेति वाच्ये हृद्यपेक्षयेति निर्देशादेव हृत्स्थावकाशापेक्षयेति लाभेन लक्षणानापत्तेः । तन्मते प्रमितपदास्वारस्याच्चेत्याद्यूह्यम् ॥ २५ ॥ अ० ७ ॥

॥ ॐ तदुपर्यपि० ॐ ॥ २६ ॥ अधिकारेति ॥ योग्यतेत्यर्थः ॥ प्रासंगिकत्वादिति ॥ मनुष्येत्युक्त्या तिर्यगादिवद्देवानामपि नेति प्रसक्तस्य निवृत्यर्थत्वादित्यर्थः । अधिकारश्च तद्धानिः प्रसंगादेव चिंतितावित्यनुभाष्योक्तेरिति भावः ॥ नाध्यायादीति ॥ साक्षादिति भावः । फलतस्तस्य सत्त्वात् । संगतिपरत्वेन भाष्यं व्याचष्टे ॥ मनुष्येति ॥ मनुष्यपदस्य मनुष्यमात्रपरत्वेन व्याख्यानादाह ॥ मनुष्याणामेवेति ॥ तिर्यगादीत्यादेस्तात्पर्यं स चेति ॥ श्रुतीति ॥ एतेनास्य पूर्वेणाक्षेपिकी संगतिर्दर्शिता । तदुपरीति सौत्रोक्तिसूचितसादित्वव्यावर्त्ययुक्तिं वक्तुं विकल्पयति ॥ किमिति ॥ विद्यादिना विद्याकर्मभ्याम् । विरोधः कर्मणीति सूत्रभाष्योक्तमाह ॥ अमराणामिति ॥ मुक्तीति ॥ पदप्राप्तेरप्युपलक्षणम् । क्वचिन्मुक्त्यादीत्येव पाठः । इंद्रादिपदप्राप्तेः पूर्वं पश्चाच्चेंद्रादित्यादिदेवताभावेन तदुद्देशेन द्रव्यत्यागात्मकयागायोगादित्यर्थः । वक्ष्यमाणशब्दविरोध आदिपदार्थः । अमराणामित्युक्त्या तेषां मरणवर्जितत्वप्रसिद्धेर्मुक्त्यंगीकारोऽनुचित इति सूचयति । फलोक्त्योपसंहरति ॥ अत इति ॥ अनित्यत्वे कर्मादिविरोधेनानादिनित्यत्वांगीकारेऽर्थित्वादेरसंभवादित्यर्थः ॥ न तदुपास्यत्वलिंगं विष्णोस्संभवतीति ॥ न चेष्टापत्तिः । श्रुत्यप्रामाण्यापत्तेरुक्तत्वादिति भावः । लिंगपदोक्त्या न प्रासंगिकत्वमेव किं तर्हि अत्र देवानामधिकारसिद्धौ तदुपास्यत्वरूपलिंगसमन्वयस्यापि सिद्ध्या अंतर्नयवैश्वानरनययोरिव फलतोऽध्यायपादसंगतिरप्यस्तीति सूचितम् । प्रसंगादेव चिंतितावित्यनुभाष्योक्तिः तमेव समन्वयं प्रकटयति समस्तेनाध्यायेन प्रायेणेत्येतद्भाष्योक्तिश्च साक्षात्समन्वयानुक्त्यभिप्रायेति भावः ॥ छ ॥ अथ देवानामधिकारसद्भावरूपमर्थांतरं साधयितुमित्यथशब्दस्य प्रकृतादनधिकारादर्थांतरपरत्वमर्थः । मनुष्याधिकारेत्युक्तिरूपसंशयबीजविघटनप्रकारमेव भाष्यव्याख्यानेन व्यनक्ति ॥ मनुष्येति ॥ ननु मनुष्येत्युक्त्या तद्भिन्नामनुष्यमात्रव्यावृत्तिप्रतीतेः कथं तिर्यगित्युक्तिरित्यतः सूत्रे मनुष्यत्वं व्यावर्तकत्वेन न विवक्षितं किंतु विशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वमेव विवक्षितमिति भावेनोक्तम् ॥ विशिष्टबुद्धीति ॥ यद्वा तिर्यगाद्यपेक्षयेत्युक्तिः तेषामपीत्यग्रेतनवाक्यविरुद्धेत्यत उक्तम् ॥ विशिष्टेति ॥ न सर्वतिर्यगाद्यपेक्षयेत्यर्थः । पूर्वस्माद्बुद्ध्या विभागेनाधिकारपदमनुवर्त्य संभवति तेषामिति भाष्यार्थमाह ॥ देवानामिति ॥ विशिष्टेत्यादिभाष्यं

व्याकुर्वन् तेषां संभवतीत्येतद्धेतुगर्भतयाऽपि व्याचष्टे ॥ विशिष्टेति ॥ तदुपरीत्यादि भाष्यं शंकानिरासकतया व्यनक्ति ॥ न चेति ॥ न हि अनादित इत्यादिनोक्तेत्यर्थः ॥ योग्येति ॥ देवतापदयोग्यानां मनुष्यत्वेन भूमौ जातानामित्यर्थः ॥ मोक्षेति ॥ विद्याकर्मभ्यां देवत्वप्राप्त्युक्त्या सादित्वस्य तद्व्याप्तसांतत्वस्यापि लब्धत्वादिति भावः ॥ विप्रतिपत्तीति ॥ अनधिकारं जैमिनिरित्यनेनेत्यर्थः । देवानामधिकारो विद्यते विशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वात् सम्मतवदिति स्वप्रयुक्तानुमाने प्रतिपक्षमाशंकते न देवा इति ॥ अपि तु विशिष्टेति ॥ प्रतिपक्षे प्रतिपक्षांतरवत् उपाधिरपि न वाच्य इति कस्यचिदुक्तिर्नादर्तव्या । हेतोर्व्यभिचारव्याप्यत्वासिध्द्याश्रयेण(ध्द्याद्याशयेन) तदुक्तिसंभवादिति भावः ॥ अयमुपाधिरिति ॥ विशिष्टबुद्ध्यादिराहित्यरूपः । ॥ तेन शूद्रादाविति ॥ संभवति हि तेषां विशिष्टबुद्ध्यादिभावादित्यत्र स्वप्रयुक्तविशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वरूपहेतोर्वा प्रतिपक्षानुमानेऽभिहितविशिष्टबुद्ध्यादिराहित्यरूपोपाधेर्वेत्यर्थः । शूद्रादेश्चाग्रे निषिद्धत्वं व्यक्तमित्यधिकारिषिद्धत्वे सति विशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वाभावरूपोपाधेः तत्रापि सत्त्वेन न व्यभिचार इति भावः ॥ वेदाधिकारितयेति ॥ खांडववनस्थानां जरितारिसारिसृक्वस्तंबमित्रद्रोणाख्यानां चतुर्णां पक्षिणां समातृकाणां कृत्स्नवनं परिलेलिहानेन वह्निना स्वदाहप्रसक्तौ भ्रातृभिः प्रार्थितो जरितारिरग्निमयमग्ने जरितेत्यादिमंत्रैः स्तुत्वा प्रीतेनाग्निना तान्मोचयामासेति । एवमुक्तो भ्रातृभिस्तु जरितारिर्विभावसुम् । तुष्टाव प्रांजलिर्भूत्वा यत्तच्छृणु नराधिपेत्यादिना भारते प्रसिद्धत्वादिति भावः ॥ अनेनैवेति ॥ जरितार्यादयोऽधिकारितया दृश्यंत इति वचनेनैवेत्यर्थः । साध्याव्यापकत्वादिति भावः ॥ २६ ॥

॥ ॐ विरोधः कर्मणीति० ॐ ॥ २७ ॥ भवंतीत्यंतभाष्यभावमाह ॥ यदुक्तमिति ॥ तत्पूर्वमित्यादि व्याचष्टे ॥ तथात्व इति ॥ सादित्व इत्यर्थः । नेत्येतद्व्याचष्टे ॥ न चासाविति ॥ पूर्वं देवताभावो नास्तीत्यर्थः । अनेकेषामित्यादि व्याचष्टे ॥ एतदिति ॥ योग्येति ॥ देवत्वयोग्यमनुष्याणामित्यर्थः । प्रकृतोपयोगितयाऽर्थमाह ॥ देवा इति ॥ भगवंतमिति ॥ यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेरिति भावः । पूर्वोक्तं हेतूकृत्य तानीत्यादेरर्थमाह ॥ ततस्त इत्यादिना ॥ ते ह नाकमित्यादेरर्थः ॥ ते पुनरिति ॥ कं सुखं तदन्यदकं नेति नाकमिति नञ्द्वयार्थमाह ॥ पूर्णसुखेति ॥ २७ ॥

॥ ॐ शब्द इति चेत्० ॐ ॥ २८ ॥ शब्दे विरोध इति भाष्यं व्याचष्टे ॥ अत्रापीत्यादिना ॥ आद्यंतवत्त्व इति शेषोक्तिः । यद्यप्यतीतदेवताप्रवाहे प्रमाण-

सद्भावेनेत्यादिना वक्ष्यमाणदिशा विरोधसूत्रं सादित्वप्रयुक्तशंकाव्यावर्तकमिति तदनुरोधेन पूर्वत्र सादित्व इति अत्र तु अनित्यत्व इत्येव वाच्यम् । तथापि आद्यंतवत्त्वे इति द्वयोरप्युक्तिः पूर्वत्रोक्तसादित्वचोद्योत्तरयोः अत्र । अत्रोक्तसांतत्वचोद्योत्तरयोः पूर्वत्रानुसंधेयत्वं सूचयितुमित्याहुः । नित्यत्वाद्वेदस्येत्यादि व्याचष्टे ॥ वेदस्येति ॥ यावता यस्मादित्यर्थः । वाचेत्यादि व्याचष्टे ॥वेदस्येति ॥ आप्त्यनिश्चयादित्येतदवतार्य व्याख्यातुं श्रुतेरन्यथासिद्धिं शंकते ॥ न चेति ॥ अविप्रलंभस्तज्ज्ञानं तत्कृतत्वादयोऽपि च । कल्प्या इति । प्रत्यक्षः कस्यचिद्धर्मो वस्तुत्वादिति चोदित इति चानुभाष्यं हृदि कृत्वाऽऽह ॥ विवादेति ॥ विवादपदं धर्माधर्मादिकमित्यर्थः । अतींद्रियापरोक्षिणः सार्वज्ञं कैमुत्यसिद्धमिति भावः ॥ विप्रतिपन्नेति ॥ विवादास्पदं धर्मादिकं कस्यचिच्छरीरिणः प्रत्यक्षम् । कस्यचित्सुखिनः प्रत्यक्षं प्रमेयत्वात् घटवदित्यादेरपि संभवेनेश्वरे सार्वज्ञसाधनवत् विप्रतिपन्नशरीरसुखदुःखादृष्टानित्यज्ञानादिरूपधर्मांतरसाधनापातादित्यर्थः ॥ केवलान्वयीति ॥ केवलान्वयिनः सामान्यहीनत्वेन प्रसिद्धेषु सामान्यविशेषसमवायाभावेष्वपि सत्त्वादित्यर्थः ॥ क्वचिदिति ॥ अन्यथा सप्तपदार्थनियमभंगापत्तेरिति भावः ॥ अस्वतंत्रत्वाच्चेति ॥ प्रमापरतंत्रत्वात् प्रमेयरूपाश्रयपरतंत्रत्वाच्चेत्यर्थः ॥ एवमिति ॥ परत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वादावपि परस्य भाव एव परत्वं न तु ततोऽतिरिक्तमित्यापत्त्या परत्वादेरपि गुणत्वेन पृथग्गणनं न स्यादित्यर्थः ॥ लंघनेति ॥ लंघने जंघाशून्यत्वादित्यर्थः । प्राणिस्थादातोलजन्यतरस्यामिति जंघाशब्दान्मत्वर्थे लच्प्रत्ययः । जंघालोऽतिजवस्तुल्यावित्यमरोक्तेः ॥ धर्मांतरेऽपीति ॥ अभिधेयत्वव्यापकत्वादिरूपेऽयमेव खण्डनमार्ग इत्यर्थः । पर्वतेतरत्वादीनां व्याप्तिरस्ति न वा । आद्यं निराह ॥ का नो हानिरिति ॥ द्वितीयं प्रत्याह ॥ अनुमानेति ॥ अनुमानं प्रत्युपजीव्येन व्याप्तिग्राहकानुकूलतर्केणेत्यर्थः । अनुकूलेन तर्केण सनाथे सति साधने । साध्यव्यापकता भंगात्पक्षे नोपाधिसंभव इति न्यायादिति भावः पक्षव्यावृत्त्यर्थत्वादित्येतदुपपाद्य असिद्धिपरिहारार्थत्वादित्येतदुपपादयति ॥ न चेत्यादिना ॥ सन्निहितमिति ॥ अवर्जनीयसन्निधि न तु कार्यकारीति तूत्तरत्र समयपादे संबंधानुपपत्तेश्च अंतवत्त्वमसर्वज्ञता वेत्यत्र निरसिष्यत इत्यर्थः ॥ पामरेति ॥ वेदः पामरप्रणीतः वेदत्वाद्व्यतिरेकेण गगनवदित्यपि प्रयोक्तुं शक्यत्वादित्यर्थः । पामरप्रणीतलौकिकवाक्यात्सपक्षाद्व्यावृत्त्या पक्षमात्रवृत्तेरसाधारण्यं चेत् सर्वज्ञप्रणीतपुराणादितो व्यावृत्त्या पक्षमात्रवृत्तेरसाधारणानैकांत्यं तवापि

तुल्यमित्याह ॥ असाधारण्यस्येति ॥ उक्तेति ॥ ईश्वरसार्वज्ञासिद्धिरूपोक्तदोषादित्यर्थः । वेदप्रणेतृत्वोक्त्यन्यथानुपपत्या सार्वज्ञं सेत्स्यतीत्यतो व्यभिचारान्नैवमित्याह ॥ ऋग्वेद एवेति ॥ तद्वाक्यादिति ॥ ऋग्वेद इति वाक्यादित्यर्थः । अविशेषादिति भावः । विशेषमाशंकते ॥ तेषामिति ॥ समं प्रकृतेऽपि । उक्तदिशा ईश्वरसार्वज्ञस्याप्यसिद्धेरिति भावः । यस्सर्वज्ञ इत्यादि वेदेनैव तत्सार्वज्ञसिद्धिरस्त्वित्यत आह ॥ चक्रकेति ॥ ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वे सिद्धे तस्माद्यज्ञादित्यादिना वेदस्य सर्वज्ञप्रणीतत्वसिद्धिः तत्सिद्धौ च वेदस्य प्रामाण्यसिद्धिः तत्सिद्धौ च वेदेनेश्वरसर्वज्ञत्वसिद्धिरिति चक्रका(श्रया)पातादित्यर्थः । नित्यत्वापेक्षत्वाच्च मूलप्रमाणस्येत्येतद्व्याचष्टे ॥ किं चेति ॥ मूलेति ॥ अर्थमुपलभ्य रचितत्वं प्रणीतत्वमिति वाच्यत्वादिति भावः तत्किं प्रत्यक्षमनुमानं पौरुषेयवाक्यं वा न त्रयमपीति क्रमेण निराह ॥ न चेति ॥ स्वतःप्रामाण्यप्रसिद्धेश्चेत्येतदवतार्य व्याचष्टे ॥ नन्विति ॥ न केवलमनित्यत्व इत्यपेरर्थः । स्वतस्त्वेन ज्ञानजनकसहजशक्त्यैव प्रमात्वजनकत्वेनेत्यर्थः ॥ प्रामाण्यं नामेति ॥ वेदस्येत्यनुषंगः । तादृशप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वं ज्ञानयाथार्थ्यस्वतस्त्वायत्तमिति भावेन व्यनक्ति ॥ न चेति ॥ ज्ञाननिष्ठमित्यर्थः ॥ याथार्थ्यमिति ॥ प्रमात्वरूपम् ॥ ज्ञानकारणेति ॥ कारणपदं समग्रकारणपरम् । ननु दोषाभावस्य कारणत्वेऽपि नास्माकमनिष्टमित्युपरितनवाक्याद्दोषाभावस्य याथार्थ्ये कारणत्वेन एवंरूपसाध्यस्य साधने बाध इति चेन्न । भावकारणानपेक्षमिति तात्पर्यात् । यद्वा दोषाभावोऽपि न प्रामाण्यकारणम् । यादृच्छिकसंवादिषु सत्यपि दोषे प्रमाज्ञानोदयादिति तत्वनिर्णयटीकोक्त्या तर्हि दोषाभावः कारणमित्यायातमिति चेन्न । तथा सत्युत्सर्गापवादयोः क्वाप्यभावप्रसंगादिति सुधोक्त्या च दोषाभावः कारणं नेति भावेन एवं साध्योक्तिः । अग्रे कारणत्वोक्तिस्तु तावता प्रकृतवेदनित्यत्वाक्षतेरभ्युपेत्यवादेन वा निर्दोषः शब्द आगम इति प्रमाणलक्षणे आगमोऽदुष्टवाक्यं चेति तत्वनिर्णयादौ च दोषाभावस्याप्युक्त्या दंडगतदाढर्यादिवत् प्रयोजकत्वाभिप्राया वा ज्ञानजनकत्वशक्तिरेव प्रामाण्यजनकत्वशक्तिरिति पद्धत्युक्त्या ज्ञानजनकशक्तियाथार्थ्यजनकशक्त्योरेकत्वपक्षे चायं साध्यनिर्देशो बोध्यः । यदा तु दोषवशात् प्रमाजननशक्तिप्रतिबंधेऽपि ज्ञानजननशक्तेरप्रतिबंधाज्ज्ञानप्रमाऽपीत्यादिना याथार्थ्यज्ञानजननशक्त्योर्भिन्नत्वमभ्युपेत्य द्वयोः सहजत्वमात्रेण स्वतस्त्वमिति मतं तदाऽतिरिक्तागंतुकानपेक्षमिति साध्यार्थो बोध्यः । न गुणोत्पन्नमिति साध्ये तु न कापि विवक्षा । दोषसापेक्षाप्रामाण्ये व्यभिचारनिरासाय हेतौ सत्यंतम् ॥ स्वतस्त्वमिति ॥ अयाथार्थ्यं ज्ञानकारणातिरिक्तकारणान-

पेक्षम् । न दोषोत्पन्नं वा । ज्ञानधर्मत्वात् याथार्थ्यवदित्यर्थः । उभयत्र साध्ये सकृदेव दोषमाह ॥ दोषाभाव इति ॥ यादृच्छिकसंवादिनि सत्यपि दोषेऽयाथार्थ्यादर्शनेनान्वयमनुक्त्वा दोषाभावेऽयाथार्थ्याभाव इति व्यतिरेक एवोक्तः । दोषकारणताग्राहकमानबाध इत्यर्थः । न चैवं गुणेऽस्ति । गुणाभावेऽपि यादृच्छिकस्थले याथार्थ्योपलंभेन व्यतिरेकव्यभिचारादिति भावः ॥ प्रमेति ॥ अत्र प्रमात्वतदाश्रयतत्संबंधानामन्यतमस्यैतत्साध्यते । त्रयाणां विशेषणविशेष्यभावापत्त्या विशिष्टस्य वेति विकल्प्याऽऽद्येऽपि कस्येति विकल्प्य दोषमाह ॥ प्रमात्वस्येति ॥ द्वितीयं शंकते । ॥ प्रमात्वेति ॥ किं ज्ञानकारणातिरिक्तमात्रजन्यत्वं साध्यं किं वा ज्ञानत्वप्रयोजककारणजन्यत्वे सत्यतिरिक्तकारणजन्यत्वम् । आद्ये आह ॥ तादृशेति ॥ द्वितीयं शंकते ॥ ज्ञानेति ॥ व्यभिचारात् कार्यत्वहेतोरित्यर्थः । बाधव्याहतिनिरासाय शंकते ॥ ज्ञानकारणेति ॥ विशिष्टाभावश्च अतज्जन्यत्वेन वा तज्जन्यत्वेऽप्यधिकजन्यत्वेन वा सर्वथैवाजन्यत्वेन वा त्रेधा घटते । दृष्टांते घटादावाद्यमादाय पक्षे द्वितीयमादाय ईश्वरज्ञाने त्वंत्यपक्षमादाय पर्यवसानात् इष्टसिद्धिरव्याघातो नेश्वरज्ञाने बाधश्चेति भावः । हेतुः कार्यत्वम् । ज्ञानव्यावृत्तिर्व्यर्था प्रमायामिव तत्राप्युक्तसाध्यसाधनसंभवादित्याह ॥ ज्ञानेऽपीति ॥ ननु ज्ञानेऽपि ज्ञानहेतुमात्रजन्यत्वाभावसाधने व्याघात इत्यत आह ॥ विशिष्टेति ॥ यथा विशिष्टाभावः प्रमायामधिकजन्यत्वाभावेन पर्यवस्यतीति न व्याघात इत्युच्यते । तथा ज्ञानेऽप्यधिकजन्यत्वेन पर्यवसानोक्त्या व्याघातस्य समाधातुं शक्यत्वादित्यर्थः । भ्रमेऽपि धर्म्यंशे प्रमात्वस्य सत्त्वेन ज्ञानत्वसमनियतस्य प्रमात्वस्याधिकप्रयोज्यत्वे ज्ञानत्वेऽपि तथात्वस्य संभवात् । ज्ञानत्वं भ्रमे गुणव्यभिचारि चेत् प्रमात्वमपि यादृच्छिकसंवादिनि तथेति सममिति भावः । व्याघातस्येत्युपलक्षणम् । ईशज्ञाने बाधस्यापि समाधातुं शक्यत्वादित्यपि ध्येयम् ॥ प्रतिज्ञेति ॥ परेणापि गुणत्वजातेरनंगीकारेण गुणपदेन ज्ञानकारणातिरिक्तकारणस्यैव वाच्यत्वेन पूर्वोक्तव्याघाताद्यापत्तेरित्यर्थः । हेतुं च निराह ॥ किं चेति ॥ व्यभिचारात् । दंडरूपादौ घटं प्रति कारणत्वाभावादित्यर्थः । तस्माद्गुणेभ्यो दोषाणामभावस्तदभावतः । अप्रामाण्यादयो भावास्तेनोत्सर्गोऽनयोदित इत्युक्त्यनुरोधेनाऽऽह ॥ दोषनिरासेति ॥ उभयेति ॥ प्रामाण्यजननदोषनिरासरूपोभयेत्यर्थः ॥ न चैवमिति ॥ गुणानां दोषनिरासोपक्षीणत्वे दोषाणामपि गुणनिरासोपक्षीणत्वसंभवात् ज्ञानकारणमात्रजन्यत्वरूपं स्वतस्त्वं स्यादित्यर्थः ॥ दोषान्वयेति ॥ दोषे सत्येवाप्रामाण्यं तदभावे

तदभाव इत्यन्वयव्यतिरेकनियमेनेत्यर्थः । यादृच्छिकसंवादिनि सत्यपि दोषेऽप्रामाण्यानुत्पत्तिस्तु विषयसत्त्वादेर्दोषप्रतिबंधकस्यासत्त्वादिति भावः ॥ उभयेति ॥ गुणास्त्वकिंचित्करा इति पद्धत्युक्त्या दोषाणां गुणनिरासकत्वेऽपि न हानिस्तथाप्यभ्युपगमोक्तिरियम् ॥ व्यभिचारादिति ॥ गुणाभावेऽपि प्रमाया जायमानत्वादिति भावः । तत्र विषयसत्त्वादिकमेव गुण इति त्वन्यत्र निरस्तं बोध्यम् । अभ्युपेत्यवादेनाऽऽह ॥ दोषाभावस्येति ॥ कारणतावच्छेदकप्रतिबंधकाभावसाधारणप्रयोजकत्वमात्राभिप्रायेण वा कारणत्वोक्तिः । अन्यथा प्रागुक्ततत्वनिर्णयटीकासुधावाक्याभ्यां विरोधापातात् । न च स्वतस्त्वभंगः । ज्ञानजननशक्तिवत् प्रमाजननशक्तेः सहजत्वमात्रेण स्वतस्त्वोपपत्तेः । अप्रामाण्यं तु दोषाहितशक्त्येति वैषम्यम् । उक्तं च प्रथमपादीयसुधायां इंद्रियादीनामौत्सर्गिकी शक्तिः प्रामाण्यजनने दोषापवादादप्रामाण्यमुपजनयतीति । व्यतिरेकिणमाशंकते ॥ प्रमेति ॥ अजन्यप्रमात्वमिति ॥ जन्यप्रमात्वाभाव इत्यर्थः ॥ व्यातीति ॥ यादृच्छिकसंवादिदुष्टवाक्यजन्यप्रमायां साध्ये सत्युपाध्यभावादित्यर्थः । अतो गुणजन्यत्वे मानाभावात् तदजन्यत्वे मानभावाच्चेत्यर्थः ॥ छ ॥ भाष्ये देवानामनादिनित्यत्वादित्यनुक्त्वा नित्यत्वादित्युक्तेरभिप्रायं व्यंजयितुमाह ॥ न च वाच्यमिति ॥ ॥ प्रमाणेति ॥ तेह नाकमिति प्रमाणेत्यर्थः ॥ अतीतेति ॥ शब्दे कर्मणि चोभयत्रेत्यर्थः । तथा च पूर्वत्र कर्मणीतिशब्दे इत्यस्याप्युपलक्षणमिति भावः ॥ कर्मण्यपि साम्यादिति ॥ शब्द इति सूत्रे कर्मणि चेत्यनुवर्त्य वा उपलक्ष्यं वेति भावः ॥ देवताह्वानेति ॥ इंद्रागच्छ हरिव आगच्छेत्यादिरूपस्येत्यर्थः । नेति नञा निषेध्यं दर्शयन् तेषां प्रभवनियमादिति भाष्यं व्याचष्टे॥ यदिति ॥ न तस्याप्रामाण्यमिति ॥ विरोध इति पदं नञाऽन्वेतीति सूचितम् । सूर्येत्यादिभाष्यं व्याचष्टे ॥ न च तत्रेति ॥ तथैवेति ॥ वचनोक्तेरुपयोगं वक्तुमाह ॥ न च वाच्यं श्रुताविति ॥ तामेव सूर्यादिव्यक्तिं पूर्वप्रकारेणाकल्पयदित्यादिरूपेणेत्यर्थः । यथर्तुष्विति संभवपर्वण्याद्येऽध्याये सौलिवचनम् । यथेत्यादेरुपयोगं इतरेषामिति पदार्थं वदन्नाह ॥ न चायोगिनामिति ॥ परं प्रति अप्रलयवादिनं पूर्वपक्षिणं प्रति ॥ प्रलयस्येति ॥ अपश्यमप्यये मायया यत्प्रयंति, आकाशं प्रत्यस्तं यंति, नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं, यमप्येति भुवनं य इदं सर्वं विलापयति, स रुद्रेण विलापयति, क्रमाद्विलीयते व्युत्क्रमाद्विलयश्चेत्यादिश्रुतिभिः ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रति संचर इति यस्मिंश्च प्रलयं यांतीत्यादि स्मृतिभिस्सिद्धत्वादित्यर्थः ॥ २८ ॥

॥ ॐ अत एव च नित्यत्वम् ॐ ॥ २९ ॥ युक्त्यन्तरेणेति ॥ पूर्वमनुमानपदेन युक्तेरुक्तत्वाद्युक्त्यंतरेणेत्युक्तम् । सौत्रश्चकारः समुच्चय इति भावः । एवकारतात्पर्यमाह ॥ न देवेति ॥ यत्परेणेति ॥ वाचा विरूप नित्ययेत्यादिनेत्यर्थः । अनुपपत्तिं व्यनक्ति ॥ न हीति ॥ यद्यपि शब्दशक्तिविषयस्य वाच्यस्य नाशेऽपि शक्तेस्तदाश्रयशब्दस्य चानाश उपपद्यते शक्यनाशे शक्तितदाश्रययोर्नाशानियमात् । प्रलये वाच्यस्य देवतादेरभावेऽपि वाचकसद्भावात् भारतादिवदतीतविषयत्वोपपत्तेश्च । तथापि प्रागुक्तदिशा इंद्रागच्छेत्यादिदेवताह्वानादिरूपाया वाचो नित्यत्वं वाच्यानित्यत्वेऽनुपपन्नमिति भावः । अत एव वक्ष्यति नापि भारतादीत्यादि ॥ तदिति ॥ प्रामाण्यस्य साधितत्वेन अप्रामाण्यस्याभावादेवेत्यर्थः ॥ अनुपपत्तेरिति ॥ देवताह्वानादिरूपस्य वर्तमानविषयत्वं विनाऽनुपपत्तेरुक्तत्वादित्यर्थः । सूर्येति श्रुतेरपि स्वरूपैक्यपरत्वोपपत्तेराह ॥ प्रलयेति ॥ ननु प्रलये ब्राह्मणादेरभावेन ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः परिकीर्तित इत्याद्युक्तजातिभेदः देवर्ष्यादिशब्दसंकेतः वेदोक्तरूपकर्मलिंगादिव्यवस्था च नोपपद्यत इति शंकते ॥ जातीति ॥ वृश्चिकेति ॥ यथा गोमयतण्डुलकणादिविजातीयजन्यानामपि वृश्चिकताण्डुलीयकत्वादिस्तथैव ब्राह्मणत्वादेरपि सर्गादिकालीनस्य ब्राह्मणत्वादिजातिरित्यर्थः । संकेताद्यनुपपत्तिरग्रे ऋषीणामिति स्मृतौ निरसिष्यत इत्यर्थः ॥ २९ ॥

॥ ॐ समाननामरूपत्वाच्च ॐ ॥ ३० ॥ सूत्रमवतारयितुं शंकामाह ॥ नेति ॥ सौत्रविरोधपदार्थो न प्रामाण्योपपत्तिरिति समानेत्यादेर्व्यावर्त्योक्तिस्तथा चेत्यादि । तस्य वेदस्य । आम्नायोऽनन्यथापाठादिति स्मृतेरिति भावः । अविरोध इत्यस्यार्थमाह ॥ संभवत्येवेति ॥ प्राप्तेत्यादेरर्थः प्राचीनानामिति । अनागतानामित्यस्यार्थोऽन्येषामिति । अतीतपदार्थः प्राचीनेति । सौत्रश्चशब्दः समानधर्मकर्मत्वाच्चेत्यर्थ इति तत्वप्रदीपे । स्मृत्युक्तेरुपयोगं वक्तुमाह ॥ एतच्छ्रुतेरिति ॥ स्वरूपेति ॥ तामेव सूर्यादिव्यक्तिं पूर्वप्रकारेण अकल्पयदित्यर्थपरत्वेनेत्यर्थः । परिहृतेत्युक्तमेव स्मृत्यर्थोक्त्या व्यनक्ति ॥ स्वयंभुवेति ॥ स्वयमेव भवति परापेक्षां विना वर्तत इति स्वयंभूः स्वतंत्रः । उत्सृष्टेरस्य उत्पन्नेत्यर्थत्वे प्रागुक्तनित्यत्वविरोधादाह ॥ उच्चारितेति ॥ संकेतितवानिति ॥ अयं शब्दोऽत्र शक्त इति ज्ञापितवानित्यर्थः । देवताह्वानादिरूपस्य कथमतीतविषयत्वमित्यत आह ॥ भगवन्मात्रेति ॥ ३० ॥

॥ ॐ मध्वादिष्वसंभवात्० ॐ ॥ ३१ ॥ अतो देवानां प्रवाहतोऽनादि-नित्यत्वात् समाननामरूपत्वाच्चेत्यर्थः ॥ तमाक्षिपदिति ॥ श्रुतफलोद्देशेनेति भावः । ॥ यथा मधुविद्येति ॥ छांदोग्ये तृतीयाध्याये । असो वा आदित्यो देवमध्विति आदित्यस्थविष्णोः परमानंदरूपत्वेन मधुत्वमुक्त्वा तस्य पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरोर्ध्व-रश्मिषु स्थितानाममृतशब्दितवासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धनारायणाख्यपंचरूपाणां प्राच्यादिरश्मिषु स्थितैर्वसुरुद्रादित्यमरुदृजुनामकपंचगणस्थैर्देवैः क्रमेणाग्निवाय्विंद्र-सोमविरिंचमुखेनोपासनायां कृतायां तदपरोक्षद्वारा वसुरुद्रादिपदप्राप्तिस्तद्गणस्था-नामुच्यते ॥ यथाऽग्निष्टोमेति ॥ तत्र स्वर्गादिफलकत्वश्रवणादिति भावः । मध्वादी-त्यादिभाष्यं व्याचष्टे ॥ तत्रेति ॥ वसूनामित्यादि व्याचष्टे ॥ एतदेवामृतमिति ॥ वासुदेवाख्यं रूपमित्यर्थः । ऊर्जमन्नं प्राप्तेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे ॥ देवानामिति ॥ सर्वयज्ञादिकर्म चेत्युत्तरस्मृत्यनुरोधादिपदेन कर्मविद्यापि ग्राह्येति भावेनाऽऽह ॥ एवं-कर्मेति ॥ यद्यप्यग्निष्टोमादौ स्वर्गादिः फलत्वेन श्रूयते न वस्वादिपदप्राप्तिः । तथापि यज्ञेनेति प्रागुक्तश्रुत्या यज्ञादिकर्मणो देवतापदप्राप्तिहेतुत्वोक्तेः स्वर्गादिशब्दस्योपल-क्षणत्वं वा वस्वादिपदस्यापि स्वर्गत्वेन स्वर्गपदेनैव वा ग्रहणोपपत्तेरिति भावः । यद्वा वस्वादिफलकासाधारणकर्मविशेषपरो वाऽत्र कर्मशब्दः ॥ न च द्वितीयेति ॥ यद्य-त्प्रथमममृतं तद्वसव उपजीवंतीत्युक्तप्रथमामृतविद्याया वसुत्वफलकत्वेन तत्र वसूना-मनधिकारेऽपि अथ यद्द्वितीयममृतं तद्रुद्रा उपजीवंतीत्यादिनोक्तद्वितीयाद्यमृतविद्यासु रुद्रत्वादेः फलत्वेन तत्राधिकारोऽस्त्विति न वाच्यमित्यर्थः ॥ स्वस्वेति ॥ स्वयोग्य-फलाभिधात्रीषु स्वेतरयोग्यफलाभिधात्रीषु प्रथमद्वितीयाद्यमृतविद्यास्वित्यर्थः ॥ मोक्षे-तरेति ॥ छांदोग्य एव चतुर्थेऽध्याये सत्यकामं प्रति वृषभाद्याविष्टवाय्वादिभिरुपदि-ष्टायां एष वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणः प्रकाशवान्नामेत्यादिविद्यायां य एवं विद्वान् चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते प्रकाशवानस्मिँल्लोके भवति प्रका-शवतो ह लोकान् जयतीत्यादिनोक्तानामस्मिल्लोके प्रकाशवत्त्वादीनां सर्वसाधारण्या-त्तत्रास्त्वधिकार इति न वाच्यमित्यर्थः ॥ तत्फलेति ॥ मधुविद्याफलभूतवसुत्वादा-वित्यर्थः ॥ न ह वा इति ॥ तत्रैव पंचमे न ह वा एवंविदीत्यादिनोक्तेषु ते ह प्राणा अहं श्रेयसि व्यूदिर इत्यादि प्राणविद्याफलेषु सर्वभोक्तृत्वादिरूपेषु रुद्रादेरेव योग्य-त्वेन सर्वेषामयोग्यत्वादित्यर्थः । एवं युक्तिभिरुपपादितस्य सर्वैरंगीकार्यत्वात् जैमिनि-रिति कस्यचिन्मतत्वेनोक्तिः कथमित्यतो व्याचष्टे ॥ किंचेति ॥ ३१ ॥

॥ ॐ ज्योतिषि भावाच्च ॐ ॥ ३२ ॥ कथमनेन भाष्येण पूर्वोक्तशंका-निरास इत्यत आह ॥ न मोक्षार्थेति ॥ अनेनेति ॥ नित्यसिद्धत्वाद्विद्यानामिति भाष्येणेत्यर्थः । प्राचीनपक्षे मोक्षेतरफलार्थविद्यास्वधिकार इति पक्षे । वसुत्वादि-फलस्य प्राप्तत्वेनार्थित्वाभावान्मधुविद्यायामनधिकार इत्येव दोषो न किंतु वसुत्वादि-फलसाधनस्य ज्ञानस्य विद्यासाध्यस्य प्राप्तत्वाच्च न तत्राधिकार इति दोषांतरं चोक्तमित्यर्थः । साधनफलयोर्द्वयोरपि प्राप्तत्वान्न मध्वादिविद्यास्वधिकार इत्युक्तं भवति ॥ ३२ ॥

॥ ॐ भावं तु बादरायणोऽस्ति हि ॐ ॥ ३३ ॥ समर्थयदिति ॥ समाहितमेतस्य साधुत्वं प्राक् । भाष्ये फले विशेषभावादित्येतत्सौत्रतुशब्दार्थे ति भावेन देवानामित्यादिभाष्यं व्याचष्टे ॥ देवानामिति ॥ भगवानित्युक्त्या बाद-रायणपदं पूजार्थमिति सूचितम् । विमतिसूचनार्थत्वस्यादावुक्तत्वात् । प्राप्तपदाना-मपीत्यस्यार्थः ॥ मोक्षेति ॥ फले विशेषभावादित्यस्यार्थो विद्योक्तेति ॥ अस्ति हि प्रकाशविशेष इत्येतद्व्याचष्टे ॥ न चेति ॥ ज्ञानविशेषेति ॥ एतेन सूत्रे तुशब्दः फल-विशेषद्योतकः । अस्ति हीति तु ज्ञानातिशयोक्तिपरमिति सूचितम् । अप्रामाण्यमे-वानुक्त्वा तन्मतविरोधोक्तेर्बीजोक्तिराप्ततमेति । फलोक्त्योपसंहरति॥ अत इति ॥ स्वपदविशिष्टानां देवानामाद्यंतवत्त्वेन प्राप्तफलतत्साधनानामपि मोक्षे ज्ञाने च विशे-षस्य सत्त्वेन चार्थित्वसंभवादाद्यंतवत्त्वेऽपि तेषां प्रवाहतोऽनादिनित्यत्वेन समाननाम-रूपत्वेन च शब्दकर्मणोरप्रामाण्याननुष्ठानाख्यविरोधाभावाच्चेति समस्तसूत्रार्थः । तद्धेतुकप्रतिज्ञांशार्थमाह ॥ देवानामिति ॥ ३३ ॥ अ०८ ॥

॥ ॐ शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणा० ॐ ॥ ३४ ॥ संगतिपरत्वेन भाष्यं व्याचष्टे ॥ वेदविद्यास्विति ॥ अविशेषादित्यादेर्भावस्स चेति । वक्ष्यमाणवि-शेत्यर्थः ॥ श्रुत्यादीति॥ श्रवणाध्ययनेति सूत्रोक्तश्रुत्यादीत्यर्थः ॥ न चोक्त इति ॥ शूद्रस्याधिकारे उक्ते मनुष्याधिकारे विरोधो नास्ति । शूद्रस्यापि मनुष्यत्वात् । तथा चोक्तानाक्षेपादफलोऽयं विचार इति न वाच्यमित्यर्थः। स्वन्यायेन मनुष्यत्वविशिष्ट-बुध्यादिमत्वरूपपूर्वोक्तसूत्रकारीयन्यायेन शूद्रस्याप्यधिकारप्राप्तौ वक्ष्यमाणश्रुति-स्मृतियुक्तिविरोधप्राप्तेरित्यर्थः । शूद्रस्यानधिकारोक्तौ प्राक्तनसामान्योक्तिः शूद्रे-तरमनुष्यपरा स्यादिति भावः । पूर्वपक्षतद्युक्तिपरत्वेनापि भाष्यं व्याचष्टे ॥ अस्ति शूद्रस्यापीति ॥सप्तमीयं पंचम्यर्थे इत्युपेत्याऽऽह॥ उक्तत्वादिति ॥ अविशेषाच्छूद्रस्या-

पीत्येतन्मनुष्यत्वाविशेषादित्येवं व्याख्याय देवतानयोक्तत्यायाविशेषादित्यर्थांतरपरतयाऽपि व्याख्यातुमाह ॥ न मनुष्यत्वमिति ॥ पौत्रायणोक्तेरिति वाक्यं पौत्रायणस्य श्रुताऽधिकारोपत्तेरित्यर्थकं व्याख्यातुमाह ॥ न च वाच्यं शूद्रस्येति ॥ पौत्रायणं प्रति रैक्वेण शूद्रेत्युक्तेरित्यर्थांतरं च व्याख्यातुमह हारेत्वा शूद्रेत्यादिवाक्यमवतार्य व्यनक्ति ॥ तस्येति ॥ छांदोग्ये चतुर्थे श्रुतसंवर्गविद्यायां प्रासादाग्रे शयानं पौत्रायणमुपर्युपरि पतंतो हंसपक्षिणो रैक्वमुनिप्रशंसाकराणि पौत्रायणानादरकराणि च वाक्यानि परस्परं वदंतोऽगमन् । तच्छ्रुत्वा परितप्तमनाः पौत्रायणः प्रातस्तल्पादुत्थित एव क्षत्तृमुखेन रैक्वस्थानं निश्चित्य तत्वबुभुत्सुर्गुरुदक्षिणां गृहीत्वा तत्समीपमुपेत्य तं संबोध्य दक्षिणां निवेद्य मह्यं विद्यां ब्रूहीत्युवाच । तदा तं पौत्रायणं परो रैक्वः प्रत्युवाच किमिति अह हारेत्वेत्यादि । हारः कंठमाला इत्वा रथः । तवैवास्त्विति स्वाभिमतानाप्तेः पौत्रायणानीतां दक्षिणां मुनिः प्रत्याचख्यौ इति श्रुत्यर्थः । पौत्रायणं प्रति रैक्वेण विद्योक्तेरित्यर्थांतरं भाष्यस्य वक्तुमाह ॥ न चाधिकारेति ॥ अत इति ॥ मनुष्यत्वात् विशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वात् मुनेरन्यायप्रवृत्तेरसंभवाच्चेत्यर्थः । युक्त्या अविशेषादित्युक्तयुक्त्या । पौत्रायणं प्रति रैक्वस्य शूद्रेति शूद्रपदेन संबोध्य विद्योपदेशनरूपलिंगदर्शनेन च ॥ सप्तमीति ॥ भाष्यगतेत्यर्थः । श्रुत्यर्थमाह ॥ अहेति ॥ इत्वशब्दार्थमाह ॥ रथश्चेति ॥ अस्त्वित्येकवचनान्वयाय हारेत्वेत्यत्र हारो रथश्चेति पृथगन्वयः कृतः । तर्हि हार इत्वेति स्यात् । न तु हारेत्वेत्याशंक्योपपत्तिमाह ॥ हारेत्वेतीति ॥ यथा स इदित्यत्र छांदसेन विसर्गलोपेन सेदिति गुणस्तथा हारेत्वेत्यत्रापि गुण इत्यर्थः । यद्वा हारेत्वेत्येकं पदं व्यत्ययेन द्विवचनस्यैकवचनमित्याह ॥ हारेत्वा नाविति वेति ॥ तथात्वे पृथक् हारो रथश्चास्त्विति अन्वय इत्यर्थः ॥ छ ॥ नेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे ॥ यदुक्तमिति ॥ इति सूत्रांशमिति ॥ सूत्रे तदित्यस्य प्रकृतशुक्परत्वमिति दर्शितम् । आङर्थोऽग्रे स्पष्टयिष्यते । भाष्ये शुगस्य तदिति पदत्रयस्यार्थाद्व्याख्यानं मत्वाऽऽह ॥ इति सूत्रांशं व्याचष्ट इति ॥ अयि भल्लाक्ष भल्लाक्ष जानश्रुतेः पौत्रायणस्य समं दिवा ज्योतिराततं तन्मा प्रसांक्षीः तत्त्वा मा प्रधाक्षीरित्येकेन हंसेनोक्तोऽन्यो हंसः प्रतिवक्ति कम्वर इति । तदर्थः अरे हंसेति सूत्रे अस्यानादरेति षष्ठ्याः क्रियाकर्तृभावसंबंधलब्धार्थमाह ॥ हंसकृतेति ॥ शेषमाह ॥ अस्येत्यादि ॥ पूर्वत्र सूत्रे क्वाप्यप्रकृतत्वात् तदित्यस्य कथं हंसकृतेति व्याख्येत्यत आह ॥ तदितीति ॥ तदनादरेति सूत्रे तदिति तच्छब्देन व्याख्येयश्रुतिगत-

हंसपरामर्श इत्यर्थः । कारणस्य समग्रस्येत्यर्थः । इह च शोके सति न कार्यमुपलभ्यत इति भावः । हिशब्दो हेतावितिि मत्वाऽऽह ॥ अत इति ॥ व्यग्रताख्यकार्यलिंगदर्शनेन शोकस्य ज्ञापितत्वात् अनादरश्रवणात्कारणादित्यर्थः ॥ तदुक्तमिति ॥ छांदोग्यभाष्योक्तपाद्मस्मृतावुक्तमित्यर्थः । शोकाच्छोकेन आद्रवणादित्यर्थः । तथा च शुगुपपदात् द्रुगताविति धातोः डप्रत्यये गकारस्य दकारे रूपमित्यर्थः । तर्हि श्रुतौ शुद्रेति वक्तव्ये उकारस्य दीर्घेण शूद्रेति किमर्थमुक्तम् । सूत्रे च तद्द्रवणादित्येवपूर्तौ तदाद्रवणादित्याङ्प्रयोगश्च किमर्थ इत्यत आह ॥ दीर्घेति ॥ दीर्घो यः स्वरः शूद्र इत्यत्र ऊकाररूपो वर्णः । अचः स्वरा इति शिक्षाग्रंथेऽजक्षराणां स्वरत्वोक्तेः । तस्य योऽर्थः शोकाधिक्यरूपोऽर्थः तदर्थत्वेन तद्व्यक्त्यर्थत्वेन सूत्रे तदाद्रवणादित्युक्तमित्यर्थः । संहितायां(यत्र)तत्र दैर्घ्य पदे यत्र न विद्यते । उक्तार्थस्य महाधिक्यं श्रुतेस्तत्र दिवक्षितमित्याद्यैतरेयभाष्योक्तेः ॥ रुद्र इतिवदिति ॥ यथा रुजं द्रावयते यस्माद्रुद्रस्तस्माज्जनार्दन इति निरुक्तत्वात् गकारस्य दत्वेन रुद्र इति रूपं तथेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

॥ ॐ क्षत्रियत्वावगतेः० ॐ ॥ ३५ ॥ भाष्ये अयमश्वतरीरथ इत्यनंतरं उत्तरत्रेति सौत्रं पदं श्रुतेनेति शेषश्च योज्यत इति भावेन कस्मादुत्तरत्र इत्यतः तन्निरूपकं द्वेधाऽऽह ॥ पौत्रायणस्येति ॥ अनेन पूर्वसूत्रादस्येति बुद्धिविभागेनाऽऽद्रवणादिति च पदद्वयमत्र सूत्रे उत्तरत्र इत्यतः पूर्वमनुवर्त्यमिति दर्शितम् । पौत्रायणस्य रैक्वं प्रत्यागमनोक्त्यनंतरमित्यर्थः ॥ शूद्रेति ॥ अह हारेत्वा शूद्रेत्युक्त्यनंतरमित्यर्थः । ॥ लिंगेनेति ॥ सूत्रे तृतीयापंचम्योरेकार्थत्वाल्लिंगादित्युक्तमिति भावः । चैत्ररथेनेति सौत्रपदं भावप्रत्ययांतं कृत्वा चित्ररथस्यायं चैत्ररथ इति संबन्धार्थाण्प्रत्ययांतस्य चित्ररथसंबंधित्वेनेति भाष्ये व्याख्यातम् । तस्यासिद्धिमाशंक्य निराह ॥ न च वाच्यमित्यादिना ॥ भाष्ये यत्रेति स्मृतौ यत्र वेदो रथस्तत्र इत्युक्त्या वेदस्य रथव्याप्तत्वमुक्तम् । न वेदो यत्र नो रथस्तत्रेति व्यतिरेकोक्त्या वेदरथयोः समव्याप्तत्वोक्तेः प्रकृतोपयोग्यर्थमाह ॥ रथस्येति ॥ यद्वा रथस्तत्र तत्रैवेत्यर्थः । एवकारार्थस्यैव व्यक्तीकरणं न वेदो यत्रेति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां रथस्य वेदव्याप्तत्वमेव लब्धमिति भावेनोक्तम् ॥ रथस्येति ॥ सूत्रभाष्ययोश्चित्ररथेनेत्येव पूर्तौ चित्ररथ संबंधित्वेनेत्युक्ततात्पर्य व्यनक्ति ॥ नन्वेवमित्यादिना ॥ नन्वपलायनं चेत्यष्टादशगीतातात्पर्योक्तवाक्येऽपलायनोक्त्या रथो गम्यते शूद्रेऽपीत्यत आह ॥ अपलायनं चेति ॥३५॥

॥ ॐ संस्कारपरामर्शात्० ॐ ॥ ३६ ॥ साध्यहेतू अध्याहृत्य तद्धेतुसाधकत्वेन भाष्यसूत्रोक्तहेतुं परंपरया योजयति ॥ न परेणेति ॥ संस्कारमुक्त्वेति भाष्ये शेषोक्तिः । तमित्यनुवादः । उपनीतमिति व्याख्या । नन्वध्यापयीतेत्यध्यापनांगत्वमेव श्रूयते । न त्वध्ययनांगत्वं संस्कारस्य तत्कथमध्ययनार्थमित्युक्तिः । मैवम् । स्वहितानभिज्ञो बालो हितैषिपित्रादिना शासनीय इत्येवंपरत्वेन स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययनविधिश्रुत्यंतरानुरोधेनाध्यापनवाक्यस्याप्यध्ययनार्थत्वादिति भाव. । नन्वष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीत इति श्रुतौ ब्राह्मणस्यैवाध्ययने उपनयनापेक्षा नान्यस्योच्यत इत्यतः सर्वशाखानयभाष्योक्तस्मृतिं चाऽऽह ॥ वेद इति ॥ द्विजन्मना उपनयनाख्यद्वितीयजन्मवतेति त्रैवर्णिकमात्रसाधारण्यस्यैव स्मरणादित्यर्थः । नाग्निरित्यादिभाष्यं व्याचष्टे ॥ अस्त्विति ॥ अतः संस्काराभावाभिधानादित्यर्थः । संस्कारेति भाष्यव्यावर्त्यमाह ॥ संस्कारेति ॥ पराधम पराणुद । इत्यादीत्यादिपदेन ईखयंति (तीरपस्यवः) परस्यवः । इंद्रं जातमित्यादिग्रहः । अनेन संस्कारेत्यादिभाष्येणेत्यर्थः । शच्यादीनामिव शूद्राणां संस्काराभावेऽपि अधिकारकल्पकप्रमाणाभावादित्यर्थः । तर्हि स्त्रीणां संस्काराभावमभ्युपेत्य पूर्वभाष्येऽपवादोक्तिः किमर्थेत्यतः कृतचिंतायाः फलमन्यत्रेत्याह ॥ अपवादेति ॥ छ ॥ निषेधेति ॥ शूद्रं नोपनयीतेति निषेधेनेत्यर्थः । निषेधाभावेऽपि संस्काराभावोक्तिमात्रेणैवाध्ययनाभावः सुवचः तथाप्यभ्युपेत्यवाद इति चंद्रिकोक्तिः ॥ ३६ ॥

॥ ॐ तदभावनिर्धारणे० ॐ ॥ ३७ ॥ साध्यमध्याहृत्य भाष्यं योजयति ॥ न शूद्रस्येति ॥ नाहमिति ॥ छांदोग्ये चतुर्थे गुरूपसत्त्यर्थं प्राप्तेन गोतमेन किंगोत्रस्त्वमिति पृष्टस्सत्यकामो वक्ति । नाहमित्यादि । वेदेत्युत्तमपुरुषैकवचनम् ॥ निर्णय एवेति ॥ चोऽवधारणे भिन्नक्रम इति दर्शितम् ॥ तदुपनयन इति ॥ अनेन पूर्वस्मात्संस्कारपदं सप्तम्यंततया विभागेनात्र सूत्रेऽनुवर्त्यमिति सूचितम् ॥ ३७ ॥

॥ ॐ श्रवणाध्ययन० ॐ ॥ ३८ ॥ ब्रह्मणेति ॥ आर्जवं ब्राह्मणे साक्षाच्छूद्रो नार्जवलक्षणः । गौतमस्त्विति विज्ञाय सत्यकाममुपानयदिति श्रुतिव्याख्यानरूपस्मृतौ ब्राह्मणप्रतियोगित्वेन शूद्रस्योक्तेः श्रुतावपि ब्राह्मणशब्दो वेदाध्ययनयोग्यत्रैवर्णिकपर इत्यर्थः । हेतोरप्रयोजकत्वं निराह ॥ अन्यथेति ॥ भाष्यं योजयितुं साध्यं पूरयति ॥ न विशिष्टेति ॥ परोक्तहेतोरप्रयोजकत्वं वक्तुं प्रागेवतानयोक्ताधिकारप्रयोजकं हेतुं स्मारयित्वा शूद्रे तादृशप्रयोजकाभावपरतया भाष्यं व्याचष्टे ॥ अनिषिद्धत्वे

सतीति ॥ यस्त्वया प्रयुक्तः स त्वप्रयोजकः यस्तु प्रयोजकत्वेन वेदाधिकारे विवक्षितः स तु सूत्रे नास्ति विशेषणाभावादिति भावः । स्मृत्युक्तेरुपयोगमाह ॥ श्रुताविति ॥ अविहितेति ॥ अविहितोपनयनत्वे सत्यनिषिध्दाध्ययनानामुत्तमस्त्रीतिर्यगादीनामेवापवादविषयता । न तु निषिद्धाध्ययनानामित्यर्थः । एवं चेत्सच्छूद्रादौ मुक्त्यभाव इति शंकां निरस्यन्नुपसंहरति ॥ अत इति ॥ रथरूपलिंगेन क्षत्रिये शूद्रशब्दस्य यौगिकतया लिंगदर्शनाभावेन संस्कारशून्यत्वेन। गोतमप्रवृत्तिरूपलिंगदर्शनेन निषिध्दत्वेन च शूद्रस्याधिकाराभावादित्यर्थः ॥ वेदेति ॥ ज्ञेयो न वेदैः शूद्राद्यैरिति संक्षेपभाष्योक्तेरिति भाव. । वेदेत्युक्त्या स्त्रीशूद्रब्रह्मबंधूनां तंत्रज्ञानेऽधिकारितेत्यादेर्वेदादन्येन ज्ञेय इति दर्शितम् । फलं तु प्रागेवोक्तमिति भावः ॥ ३८ ॥ अ० ९ ॥

॥ ॐ कंपनात् ॐ ॥ ३९ ॥ न्यायविवरणेऽनुक्तेर्भाष्यदिशा स्वयं साधारण्यमाह ॥ लोकेति ॥ एवं हि प्राणाकाशाद्याद्यपादीयनाम्नामप्येवं स्यादिति चोद्यनिरासादि तु चंद्रिकायां व्यक्तम् । संगतिपरत्वेन तावद्भाष्यं व्याचष्टे ॥ तमेवमिति ॥ नेतरोऽनुपपत्तेरिति सूत्रभाष्ये उक्तमित्यर्थः । शेषोऽयम् । उद्यतवज्रेति पदद्वयभावमाह ॥ तस्य चेति ॥ वज्रश्रुतेरुद्यतत्वलिंगाच्चेंद्रायुधत्व इत्यर्थः । अध्याहृतवाक्यभावमाह ॥ अन्यज्ञानेति ॥ इतिसंगतिसंभवान्निर्णेयत्वं तस्येत्यन्वयः । पूर्वपक्षतद्युक्तितत्फलोक्तिपरत्वेनापि भाष्यं व्याचष्टे ॥ इंद्रायुधमिति ॥ वज्रशब्द उद्यतत्वलिंगं चेति तादृग्द्वयमिति न्यायविवरणानुरोधेनोद्यतवज्रेति पदद्वयं श्रुतिलिंगरूपयुक्तिपरत्वेन व्याचष्टे ॥ वज्रश्रुतेरिति ॥ योगवृत्या श्रुतिर्विष्णावस्त्वित्यत आह ॥ तत्र रूढत्वादिति ॥ तथात्वे सर्वशब्दानां सर्वत्र यौगिकत्वसंभवेनाव्यवस्थानात् प्राणाकाशादिशब्देष्वपि हरौ योगवृत्तिरिह पूर्वपक्षे न सम्मतेति भावः । लिंगस्यापि निरवकाशत्वमाह ॥ तद्धीति ॥ तेनेंद्रो वज्रमुद्यच्छन् । उद्यतायुधदोर्दंडा इत्यादावायुधे प्रसिद्धत्वादिति हेरर्थः । श्रुतिलिंगो रयोक्तेरुपयोगं वक्तुमाह ॥ न चेति ॥ द्वयोरपि निरवकाशत्वोक्तेः फलमाह ॥ न च लिंगस्येति ॥ एतेन तादृग्द्वयमित्येतद्विवृतं ध्येयम् । फलोक्त्योपसंहरति ॥ अत इति ॥ निरवकाशश्रुतिलिंगभावादित्यर्थः । श्रुतित्वनिरवकाशत्वाभ्यां प्रबलवज्रश्रुत्यैव निरवकाशस्वभावदुर्बललिंगबाधः सुशकः । तथाप्यभ्युच्चयतया लिंगोक्तिः कंपकत्वरूपसिद्धान्तलिंगस्य वज्रनिष्ठताद्योतनाय । प्राणाख्ये तु हरौ सर्वमेजत्यस्माच्च निःसृतम् । वज्रवद्भयदं चैव स्वधर्मस्यातिलंघन इति

काठकभाष्यानुरोधेन को हीति वक्ष्यमाणवाक्यानुगुणं श्रुत्यर्थमाह ।। यत्किंचेति ।। स्थितमित्युक्त्या तद्भाष्योक्तस्मृतावपि शेष इति दर्शितम् । स्मृतावस्मादिति पदं पूर्वत्रोत्तरत्र चान्वेतीति मत्वा श्रुतौ प्राणपदस्याऽऽवृत्तिविपरिणामाभ्यामर्थमाह ।। प्राणादिति ।। यदित्युक्तिलब्धांक्तिस्तदिति । यदित्यस्याऽऽवृत्या वा यत्तच्छब्दावध्याहृत्य वाऽर्थमाह ।। यस्मादिति ।। प्राणस्य प्राणमिति वक्ष्यमाणश्रुत्यनुरोधेन क्रमेणार्थांतरद्वयमाह ।। प्राण इत्यादिना ।। यद्वा द्वितीयोऽपि को हीति वाक्यानुगुणः । तृतीयस्तु प्राणस्येत्यादिश्रुतिस्मृत्यनुगुण इति ध्येयम् ।। छ ।। एजतीत्यादिभाष्यं व्याचष्टे ।। अयमिति ।। प्रागुक्तमाद्यं श्रुत्यर्थमुपेत्याह ।। वज्रस्येति ।। उद्यमित्वमेवोद्यतत्वमिति न्यायविवरणदिशोद्यतवज्र इत्युक्तोद्यतपदप्रयोगतात्पर्यमाह ।। न चेति ।। उत्पूर्वस्य यतीप्रयत्न इत्यस्य कर्तर्यकारप्रत्यये सति उद्यतः उत्कृष्टप्रयत्नवानित्यर्थ इत्यर्थ. । को हीति श्रुत्यर्थस्तु तद्धेतुसूत्रे प्रागेवोक्त इति भावः ।। सर्वप्रवर्तकेति ।। यद्यपि श्रुतौ प्राणमिति द्वितीयांतद्वितीयप्राणस्य प्राणादयो वाक्यशेषादित्यग्रे वक्ष्यमाणदिशा विष्णुत्वेऽपि प्राणस्येत्यस्य न सर्वप्रवर्तकत्वं श्रुतम् । तथा नभस्वत इति स्मृत्यनुरोधात् यस्मिन्पंच पंचजना इति प्रतिशरीरस्थत्वोक्त्या सर्वप्रवर्तकत्वमार्थिकमित्यभिप्रेत्य सर्वप्रवर्तकप्राणेत्युक्तम् । वज्रशब्दस्योद्यतत्वस्य च विष्णावेवावकाश इति न्यायविवरणे द्वयोः सावकाशत्वमुक्त्वा उद्यमित्वमेवोद्यतत्वमिति लिंगस्य तद्विवृतम् । श्रुतेः सावकाशत्वस्य तत्राविवृतत्वाच्चक्रमित्यादिभाष्यं श्रुतेः सावकाशत्वनिजरणपरतया व्याख्याति ।। नन्वित्यादिना ।। वर्जनात्सर्वदोषवर्जनादिति स्मृतावर्थः । यत्तु काठकभाष्ये वज्रवद्भयदं चेति गौणत्वमुक्तं तत्तावताऽपि तद्वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वसिद्धेः । इह तु समन्वयसूत्रे प्रतिज्ञातमुख्यार्थत्वाय योग एवोक्त इत्युक्तं चंद्रिकायाम् । अत एव भाष्यद्वये श्रुतेः सावकाशताया द्वेधा विवृतत्वान्न्यायविवरणेनैतद्विवृतम् । स्मृत्या योगप्रदर्शनस्य कृत्यमाह ।। न चेत्यादिना ।। विद्वद्रूढेरिति ।। विद्वद्रूढिर्वैदिका स्यात्सा योगादेव लभ्यत इत्युक्तेरिति भावः । एतच्च कर्मनिर्णयटीकायां रूढियोगौ विना कश्चिन्नैवार्थो वेदगो भवेदित्यस्य न केवलं रूढो नापि केवलयौगिकोऽस्तीत्यर्थ इतीतरेतरद्वंद्वमाश्रित्य रूढियोगरूपवृत्तिद्वयसमुच्चयपरत्वेन व्याख्यातत्वात्तदनुरोधेन रूढिमपि वक्तुमुक्तम् । वस्तुतस्तु । श्रुत्यर्थनिर्णयार्थत्वात्स्मृतेस्तत्र निरूपितोऽर्थो ग्राह्यो वेदवाक्ये तदभावे तु लौकिक इति चंद्रिकोक्तदिशा केवलश्रौतस्मार्तयोगस्यापि निरवकाशत्वेन अज्ञरूढितोऽपि प्राबल्यम् । अन्यथा स्मृत्यादौ वैदिकपदानां योगोक्तिरनर्था स्यादिति ध्येयम् । न केवलमार्थिकी रूढिः प्रयोगसिद्धा चेति भावेन

प्रयोगमाह ॥ आयुधानामिति ॥ गीतायाम् । वज्रमिति स्थलांतरे ॥ नन्वेवमिति ॥ पूर्वं श्रुतिलिंगयोर्निरवकाशत्व एव अमृतत्वहेतुवेदनत्वलिंगमाक्षिप्तम् । तयोस्सावकाशत्वेनेतर इत्यत्र ब्रह्मधर्मतया निर्णीतस्याक्षेपकाभावात् सिद्धांते साधकं भवत्येवेति भावः ॥ अन्यत्रापीति ॥ शब्दादेवेत्यत्र विश्वदेवोपास्यत्वं अंतस्तद्धर्मेत्यादिष्वदृश्यत्वमहाभोगत्वादिकमित्यर्थः । यथा वाऽऽकाशोऽर्थांतरत्वादीत्यत्र ब्रह्मश्रुतेरत्यागेन लिंगांतरोक्तिः । एवं तत्र तत्र । अत एव चंद्रिकायां आनंदमयनयमारभ्य प्रतिनयं तत्तत्प्रकरणस्थानेकश्रुतिलिंगाद्युपदर्शनं कृतम् । प्रपंचितं चास्माभिः संक्षेपभाष्यविवृतौ प्रतिनयम् । एतेन भूमेत्यत्र पूर्वपक्षिणाऽऽक्षिप्तस्यैव संप्रसादपदोक्तपूर्णसुखत्वस्य भूमा विष्णुरित्यत्र हेतुत्वम् । द्युभ्वाद्यायतनमित्यत्राऽऽक्षिप्तपरविद्याविषयत्वेन प्रकरणादिति प्रकरणस्य वैष्णवत्वोज्जीवनमित्यादि समाहितं ध्येयम् । फलोक्त्योपसंहरति ॥ अत इति ॥ निरवकाशलिंगभावादित्यर्थः । इति हेतोरित्यर्थः ॥ ३९ ॥ अ० १० ॥

॥ ॐ ज्योतिर्दर्शनात् ॐ ॥ ४० ॥ अत्र न्यायविवरणे साधारण्यबीजानुक्तेः योऽयमिति भाष्योक्तवाक्यानुरोधेन द्वेधा साधारण्यं स्वयमाह ॥ अत्र जीवेति ॥ ज्योतिःपदप्रवृत्तिनिमित्तं हि प्रकाशत्वं ज्ञानत्वमपि प्रकाशत्वमेवेति भावः । अग्न्यादौ ज्योतिःपदप्रसिद्धावपि इह तस्य पूर्वपक्षकोटित्वाप्रसक्तेः प्रवृत्तिनिमित्तसाम्यमेवोक्तम् । संगतिपरतया भाष्यं व्याचष्टे ॥ ज्योतिरिति ॥ तत्रेत्येतत्प्रथमांतं व्याचष्टे । तच्छ्रूयते इति ॥ षष्ठेऽध्याये ज्योतिर्ब्राह्मणे योऽयमित्यत्र वाक्य इत्यर्थः । उभौ लाकावित्यादेस्तात्पर्यं तच्चेति । उभयलोकसंचरणाद्यदि जीवः स्यादित्यर्थः । उक्तमित्यन्तस्य तात्पर्यमाह ॥ तदेति ॥ इतिसंगतिस्संभवादित्यर्थः । पूर्वपक्षतद्युक्त्यादिपरतयाऽपि भाष्यं व्याख्यातुं तत्र तत् जीव इति षष्ठेऽध्याये प्रतीयत इति प्रतिज्ञार्थमाह ॥ जीव एवेति ॥ संचरतीत्यत्र कर्तृवाचकं दर्शयन्नुभावित्यादिभाष्यं व्याचष्टे । ॥ स समान इति ॥ निराकांक्षाणि पदानि वाक्यमित्युक्तदिशाऽस्य वाक्यत्वेऽपि तद्बोध्यस्यासाधारणधर्मत्वाल्लिंगादित्युक्तम् । आदित्यादिज्योतिष्ट्वमुभयलोकसंचरणं आदित्येनैवाऽयं ज्योतिषाऽऽस्त इत्यवधारणमित्यादीनां परमात्मन्यवकाशाभावो बहु तादृक्त्वमिति न्यायविवरणोक्तमनवकाशत्वमस्य व्यनक्ति ॥ तस्य हीति ॥ ब्रह्म तु कर्मातीतं अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादित्यादेः । भूमा संप्रसादादित्यत्रोक्तदिशोत्क्रमणक्रियावदणुत्वयुक्ते हरौ संचरणक्रियोपपत्तावपि कर्माधीनं यदुभयलोकसंचरणं तज्जीव एव युक्तं न तु हराविति भावः । भाष्यमुपलक्षणं मत्वाऽन्यत्रोक्तादिपदोपात्तलिंगानि

चाह ॥ इममिति ॥ पृथिवीलोकं मृत्युसाधनमिति वा मृत्युसाधनानि चेति वाऽऽप्नोतीत्यर्थः । जीवस्यानादिनित्यत्वाज्जायमानत्वम्रियमाणत्वे व्यनक्ति । शरीरमभिसंपद्यमान उत्क्रामन्निति च । उभयानित्यस्य व्याख्या पाप्मनः पापफलानि दुःखानि पुण्यफलान्यानंदांश्च पश्यत्यनुभवतीति । स्वप्नान्ते स्वप्नदेशे ईयमानः प्राप्नुवन् । लिंगानां हरावनवकाशत्वं स्पष्टमिति भावः । आदित्यादिज्योतिष्ट्वमितीममंशं अन्यत्रोक्तं आत्मैवास्य ज्योतिरित्यत्र इदंशब्दस्य जीवार्थत्वसाधकतया व्यनक्ति ॥ किं चेति ॥ अयं पुरुषः जीवः किं ज्योतिः ज्ञानसाधनं यस्येति व्युत्पत्त्या जनकराजेन जीवस्य ज्ञानसाधने पृष्टे सति याज्ञवल्क्यः आदित्यज्योतिः सम्राडिति होवाचेत्युत्तरमुक्त्वा आदित्येनैवाऽयं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीत्युपपाद्य अस्तमित आदित्ये किं ज्योतिरेवायं पुरुष इति चंद्रमा एवास्य ज्योतिर्भवतीत्यादिना आदित्यचंद्राग्निवाचां पूर्वपूर्वास्तमये उत्तरोत्तरस्य ज्ञानसाधनत्वरूपं ज्योतिष्ट्वं प्रश्नोत्तराभ्यां यस्य जीवस्य जाग्रद्दशायामुक्तं तस्यास्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते शांतेऽग्नौ शांतायां वाचि किंज्योतिरयं पुरुष इति प्रश्ने आत्मैवास्य ज्योतिर्भवतीति सुप्तिस्वप्नयोः स्वप्रकाशत्वरूपात्मज्योतिष्ट्वोक्तौ कतम आत्मेति ज्योतिष्ट्वेनोक्तात्मविषयप्रश्ने कृते सति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यं तज्ज्योतिरित्युच्यत इत्यर्थः । अस्य लिंगस्यान्यत्रोक्तं हरावनवकाशत्वं व्यनक्ति ॥ न हीति ॥ न तत्रेत्येतद्विष्णुपरमित्यनुकृतिनये व्यक्तम् । एवं लोकसंचरणादेरादित्यादिज्योतिष्ट्वस्य चानवकाशत्वमुपपाद्य आदित्येनैव ज्योतिषाऽऽस्ते इत्यवधारणमित्यंशमात्मपदस्य स्वरूपार्थकत्वसाधनपरतया व्याख्यातुमाह ॥ न च वाच्यमिति ॥ तदा जाग्रद्दशायामित्यर्थः ॥ अवधारणानुपपत्तेरिति ॥ किं त्वादित्येन ज्योतिषेति वा आदित्येन चेति वा स्यादित्यर्थः । तदा सुप्त्यादिदशायामित्यर्थः । परमात्मनोऽस्तमयादिशून्यस्य जाग्रत्यपि ज्योतिष्ट्वप्राप्त्येत्यनुकर्षः । एतेनावधारणमित्यादीनामिति न्यायविवरणस्थादिपदस्योक्तरूपयुक्त्यंतरसंग्राहकत्वरूपमर्थांतरमुक्तं भवति । नन्वात्मशब्दस्य परमात्मार्थत्व इव स्वरूपार्थत्वेऽप्यवधारणस्य विशिष्य सुप्त्यादौ स्वयं ज्योतिष्ट्वोक्तेश्चानुपपत्तिसाम्यात् जीवस्यापि स्वगतज्ञानहेतुस्वरूपस्वात्मज्योतिष्ट्वस्य सुप्त्यादाविव जाग्रत्यपि सत्त्वात् ब्रह्मैव कुतो नाऽऽत्मेत्यतोऽन्यत्रस्थाऽऽदिपदोक्तयुक्त्यंतरेणात्मपदस्य स्वरूपार्थत्वमाह ॥ अत्रायं पुरुष इति ॥ आत्मप्रश्नोत्तरोपसंहारपरे अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिरिति वाक्येऽभिहितार्थस्येहस्वयंशब्दपर्यायात्मशब्देन प्रत्यभिज्ञानादात्मशब्दः स्वरूपपरो न परमात्मपर इत्यर्थः । फलोक्त्योपसंहरति ॥ अत इति ॥ निरव-

कारांलिंगादिभावादित्यर्थः । उक्तमित्यंतभाष्यतात्पर्यं प्रागुक्तमिति ॥ छ ॥ विष्णु-रेवेत्यंतभाष्यमाकांक्षाक्रमेण व्याख्याति ॥ विष्णुरेवेति ॥ प्राज्ञेनेति श्रुतौ जीवः प्राज्ञेनात्मनाऽन्वारूढः प्राक्तनदेहं त्यजन्यातीति जीवस्यैव संचरणप्रतीत्या श्रुतेः प्रकृतानानुगुण्यं निरस्यँल्लोकसंचरणं तु जीवमादाय तस्यैवादुःखेन स्वातंत्र्यादिति न्यायविवरणानुरोधेन भाष्यं व्याचष्टे ॥ जीवमादायेति ॥ बृहदारण्यकभाष्योक्तं समा-धिमाह ॥ द्रष्टुरिति ॥ दर्शयितुरित्यर्थः । एतेनेमं लोकमतिक्रामयति जनयति मारय-तीत्यादिरूपेण विषयवाक्ये अर्थो दर्शितः । अयं पुरुष इति संसारी आत्मशब्दोदित एव विष्णुः । अत आदित्यादिज्योतिष्ट्वं संसारिण एव आदित्येनैवेत्यवधारणं बाह्य-ज्योतिष्षु प्राधान्यापेक्षया इत्यादिन्यायविवरणं भिन्नभिन्नशंकानिरासकतया खंडशोऽत्र योजयति ॥ न चादित्यादीत्यादिना ॥ उच्यते आत्मैवाऽस्येति वाक्य इत्यर्थः । अन्य-त्रोक्तादिपदोपात्तयुक्ति वक्तुं तदा विशिष्येत्यादिना प्रागुक्तमनुवदति ॥ न च विशि-ष्येति ॥ तदुक्तमिति ॥ वाजसनेयभाष्य इत्यर्थः तद्भाष्यरीत्यैवाऽऽदिपदोक्तं युक्त्यंतरं प्रागुक्तशंकानिवर्तकतयाऽऽह ॥ न च प्रत्यभिज्ञेति ॥ उक्तरीत्येति ॥ अत्र सुप्त्या-दावयं पुरुषो विष्णुर्जीवस्य स्वयं ज्योतिरित्युपसंहारस्य स्मृत्यैव व्याख्यानेन आत्मापि विष्णुरेवेत्युपपत्तेरित्यर्थः । बृहद्भाष्योक्तजीवपरत्वबाधकान्यपि न्यायविवरणस्थादि-पदसंगृहीतानीति भावेन तानि शंकोत्तराभ्यां विशदयति ॥ नन्वेवमिति ॥ श्रुतिमा-त्रस्य ज्योतिःश्रुतिमात्रस्येत्यर्थः । विष्णुरेवेदंज्योतिरिति श्रुत्या विष्णौ मुख्यः स्यादपीत्यर्थः ॥ स्वाप्नेति ॥ अथ रथान् रथयोगान्पथः सृजत इत्यादिनोक्त इत्यर्थः ॥ स्वप्नेनेति ॥ स्वप्नेन शारीरमभिप्रहत्यासुप्तः सुप्तानभिचाकशीतीत्याद्युदाहृतमंत्रे जीवस्य स्वप्नसंबंधं कृत्वा स्वयमसुप्त एव तान्पश्यतीत्युक्तार्थस्य जीवेऽनुपपत्तेरि-त्यर्थः । फलोक्त्योपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ ज्योतिःश्रुतिरूपसाधकभावात् बाधका-भावात् जीवपरत्वे बहुबाधकभावाच्चेत्यर्थः ॥ ४० ॥ अ० ११ ॥

॥ ॐ आकाशोऽर्थांतरत्वादिव्यपदेशात् ॐ ॥ ४१ ॥ न्यायविवरणेऽनुक्ते-र्भाष्यपर्यालोचनया लब्धं साधारण्यबीजमाह ॥ प्रयोगेति ॥ आकाशस्तल्लिंगादित्या-काशशब्दस्य विष्णौ प्रयोगस्य दर्शितत्वात् गगने च प्रयोगस्य प्रसिद्धत्वादित्यर्थः । यद्वाऽत्र प्रयुक्तवैनामेतिनिपातद्योतितप्रसिद्धेर्व्यावर्त्यत्वेनाप्रसिद्धब्रह्मण्याकाशशब्द-प्रयोगस्य पूर्वपक्षिणांऽगीकृतत्वादित्यर्थः । संगत्यर्थतया भाष्यं व्याचष्टे ॥ द्युभ्वादीति ॥ अक्षरमंबरांतधृतेः दहर उत्तरेभ्यः इत्यादावित्यादिपदार्थः । तच्चेत्यादि व्याचष्टे

॥ तच्छंदोगेति ॥ अष्टमान्ते । यद्यपि नामेति शब्दप्रपंचोक्तावपि रूपपदेनात्रावर्णमित्याद्युक्त्या वर्णविशेषोक्तेर्न सर्वाधारत्वलाभः । तथाप्यस्य वाच्यरूपार्थप्रपंचमात्रोपलक्षणत्वमिति भावः । एतेन इत्यत्रेत्येतद्व्याख्यातम् । रूपेत्यर्थमात्रोपलक्षणम् । नामरूपयोः शब्दार्थप्रपंचयोः निर्वहिता निर्वोढा आश्रय इत्यर्थः । ते निर्वाह्यतया प्रकृते प्राकृतनामरूपे अंतरा विना तद्रहितमिति यावत् । साकल्येन नामावाच्यं प्राकृतरूपरहितं च यद्वर्तत इति फलितार्थः । वै नामेत्यादिभाष्यभावमाह ॥ स चेति ॥ वक्ष्यमाणदिशेति भावः । उक्तमित्यंतस्य तात्पर्यं सर्वेति । इतिसंगतिसंभवादित्यर्थः । पूर्वपक्षादिपरत्वेनापि व्याख्यातुं पूर्वपक्षतद्युक्तिकथनपरांशमवतार्य प्रसिद्धाकाशश्चांगीकर्तव्य इति प्रतिज्ञातार्थमाह ॥ सयुक्तिकमित्यादिना ॥ प्रसिद्धपदसूचितां युक्तिमाह ॥ आकाशेति ॥ पूर्वेण गतार्थत्वमाशंकते ॥ न चेति ॥ विष्णावपीति ॥ आकाशस्तल्लिंगादित्युक्तन्यायादिति भावः ॥ यौगिकत्वादिति ॥ यच्छब्दायोगवृत्तय इति संक्षेपभाष्योक्तेः । अन्यथा ब्रह्मपदोक्तगुणपूर्त्यसिद्धेस्तदर्थत्वात् समन्वयस्येति भावः ॥ दौर्बल्यादिति ॥ तथा च प्रबलरूढित्यागेन यौगिकग्रहणे निरवकाशानंतत्वादिलिंगादाकाश इति होवाच इत्यादौ यौगिकस्यापि विष्णोर्ग्रहणेऽपीह कारणाभावादिति भावः । कारणमप्यत्राऽऽशंकते॥ सर्वेति ॥ तथा चाऽऽकाशस्तल्लिंगादित्यनेनैव गतार्थमिदमिति भावः । एतदुपमर्दकतयाऽधिकां शंकां वक्तुं वै नामेति प्रसिद्धिद्योतकनिपातद्वयं रूढित्यागेनोक्तयौगिकार्थस्वीकारविरोधीति न्यायविवरणं योजयित्वा वै नामेति भाष्यं योजयति ॥ प्रसिद्धेति ॥ प्रसिद्धाकाशश्चांगीकर्तव्य इत्युक्तिलब्धमेतदापादकम् । तस्येत्यादि तु भाष्ययोजना । तद्धि निपातद्वयम् । य आकाशः प्रसिद्धः स नामरूपनिर्वहितेत्युद्देशेन वाऽन्वितं स्यात् । य आकाशः स नामरूपनिर्वहिता वै नाम तस्य नामरूपनिर्वोढृत्वं प्रसिद्धमिति विधेयेन वाऽन्वितं स्यात् द्वेधाऽपि न विष्णौ युक्तमित्याह ॥ न हीति ॥ य आकाशो विष्णुः प्रसिद्ध इति वा य आकाशशब्दितो विष्णुस्स नामरूपयोर्निर्वहिता प्रसिद्ध इति वाऽर्थः स्यात् । न हि विष्णुर्वा तस्य निर्वोढृत्वं वा लोकतः प्रसिद्धम् । औपनिषदत्वात् तस्येति भावः । श्रौतपदानुकरणरूपत्वान्निर्वहितृत्वमित्युक्तम् । फलोक्त्योपसंहरति ॥ अत इति ॥ वै नामेति प्रसिद्धोपदेशादित्यर्थः । उक्तमित्यंतवाक्यस्य तात्पर्यं तस्येति ॥ छ ॥ आकांक्षाक्रमेण भाष्यं व्याचष्टे ॥ अयमाकाश इति ॥ आदिपदार्थमाह ॥ तद्ब्रह्मेति ॥ पूर्वमर्थांतरत्वपदेन नामरूपोभयराहित्यं विवक्षित्वा आदिपदेन ब्रह्मत्वं

गृह्यत इति मत्वा व्याख्यातम् । इदानीं प्रकारांतरेण व्याचष्टे ॥ अर्थांतरत्वमिति ॥ अस्मिन्पक्षे भाष्ये तद्ब्रह्मेत्यंशोक्तिः सौत्रलिंगोक्तेरुपलक्षणत्वाभिप्राया । कम्पनादित्यत्र तदविहाय लिंगांतरस्यापीत्युक्त्वा एतदन्यत्राप्यनुसंधेयमित्युक्तत्वादिति भावः ॥ इत्यत आहेति ॥ अवर्णमिति श्रुतिरदृश्यत्वनये ब्रह्मपरेति सिद्धम् । यतो वाच इति तु वाक्यमानंदमयनय इति भावः । नन्वादिपदेनानामत्वं ग्राह्यमिति व्याख्याने सूत्रभाष्ययोरनामत्वादित्यपदेशादिति वाच्यम् । तत्क्रमेणैव च वैष्णवता व्युत्पाद्या । नामरूपयोरिति ते इति च श्रौतक्रमानुरोधात् शब्दलाघवाच्चेत्यत आह ॥ रूपस्येति ॥ नाम्नो वाच्यसापेक्षत्वादप्राधान्यमिति भावः ॥ उक्तेति ॥ ईक्षतेर्नाशब्दमित्यत्र वाच्यत्वोक्त्या नामवत्त्वस्य रूपोपन्यासादित्यत्र रुक्मवर्णमिति रूपस्य चोक्तेस्तद्विरोधादित्यर्थः । अप्रसिद्धत्वात् साकल्येनागोचरत्वात् । भूतेति । भौतिकरूपराहित्यादित्यर्थ. । वै नामेति निर्वहितृत्वे श्रुत्यादिप्रसिद्धिबाहुल्यमिति न्यायविवरणोक्तमत्र योजयितुमाह ॥ न चेति ॥ अन्नाध्द्येव खल्विमानि भूतानि जायंत इत्यादौ प्रसिद्धेर्विधेयान्वयदर्शनात् इहापि तथेति नामरूपनिर्वहितृत्वस्येत्युक्तम् । साधुत्वं प्राग्वत् ॥ अलोकेति ॥ लोकतोऽप्रसिद्धत्वेऽपीत्यर्थः । वेदवैदिकप्रसिद्धेरेवासंभाव्याज्ञानादिमूलकत्वेनांतरंगत्वेन च ग्राह्यत्वादिति भावः । प्रसिद्धाकाशस्योक्तमनामरूपत्वं विरुद्धमिति न्यायविवरणांशमर्थतो योजयति ॥ अन्यथेति ॥ प्रसिद्धाकाशत्व इत्यर्थः । नन्वाकाशो नीलिमोदेतीति श्रुतेर्भूताकाशस्य रूपादिमत्त्वेऽपि अत्राभिमताव्याकृताकाशस्यत्वनामरूपत्वमस्तु । तस्मिन् रूपाश्रुतेरचाक्षुषत्वाच्चारूपत्वनिश्चयादित्यत आह ॥ अवकाशस्यापीति ॥ अनामत्वहेत्वप्रसिद्धत्वस्यावकाशेऽभावेन नामवत्त्वादित्यर्थः ॥ अत इति ॥ निरवकाशश्रुतिलिंगभावादित्यर्थः ॥ ४१ ॥ अ० १२ ॥

॥ ॐ सुषुप्त्युत्क्रांत्योर्भेदेन ॐ ॥ ४२ ॥ भाष्यसूचितं साधारण्यबीजमाह ॥ असंगत्वेति ॥ अलेपत्वरूपासंगत्वलिंगेनेत्यर्थः । संगत्यर्थतया भाष्यं व्याचष्टे ॥ असंगमिति ॥ अक्षरनये अन्यभावेति सूत्र इत्यर्थः । तच्चेत्यादि व्याचष्टे ॥ तद्वाजसनेयक इति ॥ षष्ठ इत्यर्थः । स यत्तत्रेति तच्छब्दपरामृष्टं दर्शयितुं पूर्वशेषमाह ॥ स वा इति ॥ सम्यक्प्रसीदत्यस्यामिति संप्रसादः सुप्तिः तस्मिन् । रत्वा रमणं कृत्वा प्रतिन्यायं अवस्थांतरं प्राप्तव्यमिति न्यायमनुसृत्य प्रतियोन्या पदव्या तेन स्वाप्नपदार्थदर्शनेनानन्वागतो निर्लेपः लेपे सर्वप्रमाणाभावं वक्तुमसंगोह्ययमिति वाक्यशेषः । स चेत्यादेस्तात्पर्यं तस्य चेति । प्रसिद्धचा जीवत्व इत्यर्थः ।

उक्तमित्यंतभाष्यस्य तात्पर्यं अन्यस्येति। न च न हि संगोऽस्ति वह्निवायुविवस्वतामिति न्यायेनानेकेषामसंगत्वं तथा च न पूर्वाक्षेप इति शंक्यम्। अनन्यापेक्षस्यानेकेषामयोगादिति तात्पर्यात् तस्यैव श्रुतौ प्रतीतेरिति। पूर्वपक्षादिपरत्वेनापि व्याकुर्वतस च जीव इति प्रतिज्ञार्थमाह ॥ स्वप्नेति ॥ स्वप्नादिद्रष्टृत्वं चेति सिद्धांतभाष्यानुरोधात् अत्रापि तथैव व्याख्या कृतेति बोध्यम्। ननु यथा पूर्वत्र नामरूपनिर्वोढृत्वरूपब्रह्मलिंगाद्वैनामेति प्राप्तलोकप्रसिद्धिबाधस्तथाऽत्राप्यस्त्विति भावेन शंकते ॥ न चेति ॥ जीवेश्वराभेदे ईश्वरोक्तावप्यर्थाज्जीव एवोच्यत इति न्यायविवरणांशोक्तमाह ॥ जीवेशयोरिति ॥ विशिष्टस्य संगित्वादुक्तं चैतन्येति। ननु विनैवाभेदमीशलिंगेन जीवलिंगमीशे नीयतामिति शंकते ॥ न चेति ॥ तस्येशेऽनवकाशलामाह ॥ तस्येति ॥ सर्वत्र प्रसिद्धेरत्राशरीरः प्रज्ञात्मेत्युक्तेरिति भावः। ईश्वरोक्तावप्यर्थाज्जीव एवोच्यत इत्यंशतात्पर्यं व्यक्तीकर्तुमाह ॥ न च मंतव्यमिति ॥ ॥ चैतन्येति ॥ जीवस्य येन चैतन्यात्मना ब्रह्मैक्यं तदभिप्रायेणेत्यर्थः ॥ विशेषणेति ॥ उक्तदिशा निरवकाशासंगत्वस्वप्नादिद्रष्टृरूपविशेषणेत्यर्थः। एतच्चासंगत्वं प्रसिद्धेरिति भाष्योक्त्या ज्ञायत इति भावः ॥ अत इति ॥ असंगत्वरूपब्रह्मलिंगस्य जीवे तदभेदेनोपपत्त्या जीवलिंगस्य चेशेऽनुपपत्त्या च निर्बाधनिरवकाशप्रसिद्धिभावादित्यर्थः। उक्तमित्यंतस्य भावोक्तिर्न प्रागिति। अभेदेन जीवेऽप्युपपन्नतोक्त्या विष्णावनिरासादेवेत्युक्तम् ॥ छ ॥ स्वप्नादिद्रष्टृत्वं च तस्यैवेति प्रतिज्ञांशं व्याचष्टे। ॥ स्वप्नादिद्रष्टेति ॥ असंगत्वादि चेश्वरस्यैवेति न्यायविवरणानुरोधेन हेतुमाह ॥ असंगत्वेति ॥ अनन्वागतस्तेनेति वाक्योक्तादित्यर्थः। तावता कुतो विष्णुरित्यतो न जीव इत्यादि व्याचष्टे ॥ यत इति ॥ असंगो ह्ययमिति हेतूकृतासंग इत्यर्थः। अनन्वागतस्तेन भवतीत्यत्रासंगो ह्ययं पुरुष इत्यसंगत्वं हेतुः। प्रसिद्धमेव च हेतुत्वयोग्यं असंगमस्पर्शमित्यादिश्रुतिषु च ब्रह्मण्येव प्रसिद्धमिति भावः। सुषुप्त्युत्क्रांत्योर्जीवे(श्वरयो)शयोर्भेदोक्तेरिति न्यायविवरणानुरोधेन प्राज्ञेनेत्यादि भाष्यं व्याचष्टे ॥ न चेति ॥ सुषुप्तिपदलब्धयुक्तिं वक्तुमाह ॥ न चायमिति ॥ यद्वक्ष्यतीति ॥ चतुर्थ इत्यर्थः। तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकान् हृदयस्य भवतीति वाक्यं न मुक्तविषयं किंतु स्वर्गस्थविषयं स्वर्गे लोके न भयं किंचनास्तीत्यादेरित्यतः स्वाप्ययेति सूत्रम्। स्वाप्ययः सुप्तिः संपत्तिर्मुक्तिः। अन्यतरशब्दोऽत्र उभयपरः। तीर्णो हीति वाक्यं सुप्तिमुक्त्युभयपरं न स्वर्गविषयम्। कुतः हि

यस्मात् आविष्कृतं तदुभयविषयत्वमस्य वाक्यस्य विस्पष्टमत इति सूत्रार्थः। तत् किंचिद्व्यनक्ति ॥ अनन्वागतमिति ॥ अन्यथा अत्र पिताऽपिता भवति अनन्वागतं पुण्येने.त्यादिनोक्तापितृत्वपुण्यपापाद्यसंगत्वलिंगानां स्वर्गिणः श्राद्धादिभोक्तुरनुपपत्तेः सुप्तिप्रकरणस्य मुक्तिपरत्वमनुपेयमित्यर्थः। व्यक्तमुक्तमस्य सूत्रस्योभयपरत्वम-ग्यर्थ तत्त्वं बृहदारण्यकभाष्ये । कर्मनिर्णयटीकायां च । विवृतं तंत्रदीपिकायामस्माभिरप्यतुर्थे । अस्तु तावता व्यावहारिको भेद इत्यत्र किमागतमित्यत आह ॥ मोक्षे चेति ॥ प्रतिज्ञापरत्वेन व्याख्यातमपीदानीं स्वप्नादीत्यशेषभाष्यं प्रागुक्तशंकानिवर्तकतयाऽवतार्य जीवस्य तदयुक्तेरीशे सावकाशत्वाच्चेति न्यायविवरणविवरणपरतया व्याचष्टे ॥नन्वित्यादिना॥ संध्ये सृष्टिराह हीत्यादिना तृतीयस्य द्वितीयपादे वक्ष्यमाणत्वात्सत्यत्वस्येति भावः। एतल्लिंगद्वयानुपपत्तिपरिहारेऽपि लिंगांतरसामानाधिकरण्यानुपपत्त्याऽभेदशंकायां कथं तदुपपत्तिरित्यत आह ॥ तत्र प्रतीतेति ॥ संप्रसादे रत्वेत्यादिना प्रागुदाहृतवाक्ये प्रतीतजीवलिंगांतराणां अनन्वागतं पुण्येनेतीदानीमुदाहृतवाक्यप्रतीतपुण्यपापालेपरूपब्रह्मलिंगांतराणामुपपत्तिस्तु शुभाशुभं तु दृष्ट्वैव स्वप्ने जागरितेऽपि च । असंसृष्टः सदा दुःखैश्चरतीशः पुन पुनरित्यादि वाजसनेयभाष्यादवसेयेत्यर्थः। फलोक्त्योपसंहरति ॥ अत इति ॥ परमात्मनि मुख्यत्वादित्यर्थः ॥ ४२ ॥ अ० १३ ॥

॥ ॐ पत्यादिशब्देभ्यः ॐ ॥ ४३ ॥ भाष्यसूचितं साधारण्यबीजमाह ॥ अत्र नित्यमहिम्नेति ॥ संगतिपरतया भाष्यं व्याकुर्वन् ब्राह्मणस्यापीत्यपिपदसूचितमाह ॥ प्राचीनेति ॥ साक्षादनुक्तेराह ॥ अभिसंहितामिति ॥ तद्व्यनक्ति ॥ अनन्येति ॥ एष इत्यादि व्याचष्टे ॥ एतदिति ॥ षष्ठेऽध्याय इत्यर्थः। स चेत्यादेस्तात्पर्यं तस्य चेति । वक्ष्यमाणदिशा विरिंचत्व इत्यर्थः। अपिपदसूचिताभिसंहितमित्यंतवाक्यस्य भावोऽन्यस्यापीति ॥ विरिंचो वेति ॥ विप्रमात्रे ब्राह्मणपदस्य लोकप्रसिद्धावपि इहाजश्रुत्या न तस्य संदेहनिविष्टत्वमिति भावः। पूर्वपक्षादिपरत्वेनाप्यवतार्य स च ब्राह्मणो विरिंच इति प्रतिज्ञार्थमाह ॥ सयुक्तिकमिति ॥ स वा एष इति भाष्योपात्तवाक्यस्यास्मिन्प्रकरणे बहुकृत्वः श्रवणादाह ॥ बहुश इति ॥ प्रसिद्धत्वादिति रूढत्वादित्यर्थः ॥ यौगिक इति ॥ उपलक्षणमेतत् । विरिंचे रूढत्ववत् तस्मादहमजः स्मृत इति भारतवाक्यादजशब्दस्य विष्णौ रूढेरपि सत्वादित्यपि ध्येयम् । अन्यथा विरिंचे योगरूढयोः केवलयोगात्प्राबल्येन पूर्वपक्षसंभवात् । ब्राह्मणपदसाहित्येनोज्जीवनायो-

गात् । एवं भाष्योक्तमजशब्दं सावकाशं कृत्वा ब्राह्मणशब्दस्य पापालेपलिंगस्य च चतुर्मुखेन सह परमात्मनो भेदं विनाऽप्रकाशराहित्यादर्थादप्राप्तिरिति न्यायविवरणे ब्राह्मणश्रुतितो विरिञ्चप्राप्तेरुक्त्या तत्साहित्येनाजश्रुतेर्निरवकाशतामाह ॥ ब्राह्मणेति ॥ वर्णादीति ॥ अगोत्रमवर्णमित्यादेर्ब्राह्मण्यादिवर्णगोत्रशून्यादित्यर्थः ॥ व्यावर्तकत्वादिति ॥ ईश्वरादित्यनुषंगः । विरिंचस्य तु विप्रत्वात् विप्रत्वजातौ निरूढब्राह्मणश्रुतिर्युक्तेति भावः । उत्कृष्टत्ववाचिमहच्छब्दविरोध इत्यत आह ॥ महत्त्वेति ॥ द्वितीये वक्ष्यमाणाभिमानिनयन्यायादिति भावः । प्रथमेऽध्याये बृहद्भाष्योक्ताभिधानमाह ॥ आत्मेति ॥ इत्यादेरित्यादिपदेन बुद्धेरात्मा महान्पर इति प्रयोगग्रहः ॥ अत इति ॥ विष्णावनवकाशब्राह्मणश्रुतिसाहित्यात् बाधकाभावाच्चेत्यर्थः । ब्राह्मणो ब्राह्मणशब्दार्थः । प्रागुक्तन्यायविवरणोक्तश्रुतिलिंगे भाष्योक्ताजश्रुतिनित्यमहिमत्वलिंगयोरप्युपलक्षणमिति, भावेन न्यायविवरणभाष्याभ्यामुक्तविरुद्धश्रुतिलिंगानि व्यक्तीकृत्याभेदं विनाऽप्रकाशराहित्यादिति न्यायविवरणोक्तदिशाऽभेदप्रापकतां व्यनक्ति ॥ तथा हीत्यादिना ॥ ननु श्रुत्युपेतं अज आत्मेत्यादिकं विरिंचविषयं विष्णुलिंगोपेतवाक्यं तु विष्णुविषयमित्यन्यथोपपत्तिं श्रुत्यादेराशंक्य निराह ॥ न च भिन्नेति ॥ वाक्यभेदमाश्रित्येति योज्यम् ॥ एकेति ॥ एकार्थनिष्ठत्वेनैकवाक्यत्वावगमादित्यर्थः ॥ स एवेति ॥ पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षन्यायात् वक्ष्यमाणदिशा वेति भावः । विवरिष्यते चैतदग्रे इति भावः । न केवलमर्थापत्त्येत्याह ॥ सत्त्वमिति ॥ भागवते प्रथमस्कंधे परमपुरुषस्यैकस्यैव क्रमेण सत्वादिगुणै रक्षासृष्टिसंहारार्थं हरिविरिंचहरात्मना रूपत्रयोक्तेरित्यर्थः । इत्यादेरित्यादिपदेन तृतीयस्कंधे एकादशाध्याये तात्पर्योदाहृतं स त्रेधा बभूवैषां गुणानामुपादानाय विष्णुर्वाव सत्त्वस्य रजसो ब्रह्मा ईशानो नाम तमस इत्यादिश्रुतिवाक्यं च गृह्यते ॥ छ ॥ ब्रह्मणशब्दो विष्णावेवेति न्यायविवरणानुरोधात् ब्राह्मणपदमध्याहृत्य नित्यमहिमा विष्णुरेवेति प्रतिज्ञार्थमाह ॥ अयं ब्रह्मणो विष्णुरेवेति ॥ भाष्ये पत्यादीति सूत्रोपात्तशाखांतरस्थवाक्यस्यैवोदाहृतत्वेन स्वयमेव तत्प्रकरणस्थवाक्यमुदाहृत्य इत्यादिशब्देभ्य इति हेतुपरभाष्यं व्याचष्टे ॥ सर्वस्येति ॥ सेतुर्विधारण इति ॥ धारणसमर्थ आश्रय इत्यर्थः ॥ इति नेति ॥ इति नेति श्रुतदृष्टवन्नेत्यर्थः । असितः अबद्धः । षिञ् बंधने । न रिष्यति न नश्यति । रिषहिंसायाम् । सूत्रे पत्यादिशब्दः सर्वाधिपत्यादिवाचिपर इति मत्वाऽऽह ॥ सर्वाधिपत्येति ॥ तेन सर्वस्य वशीत्याद्यपि शाखांतरस्थवाक्यमिह संगृहीतमिति भावः । नित्यमहिमा विष्णुरेवेत्येतद्व्याचष्टे ॥ तथा चेति ॥ भाष्ये

सर्वस्य वशीत्यादावुदाहर्तव्ये सर्वस्याधिपतिरित्युक्तिः शाखांतरणामुपसंग्रहार्थेऽयस्य धृतेश्च महिम्न इति सूत्रे एवमन्यत्रापीत्युक्त्या उक्तप्रायत्वादत्रानुक्तिः । उतशब्दाकांक्षितं पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यमिति पूर्ववाक्यार्थमाह ॥ यद्भूतमिति ॥ उपलक्षणं मत्वोक्तं वर्तमानमिति । इदं हि विश्वं भगवानिवेतरो यतो जगत्स्थाननिरोधसंभव इत्याद्यानन्दमयनयभाष्योक्तस्मृतेरधीनमित्युक्तम् । पुरुष एवेदं सर्वं भूतं भव्यं भवच्च यत् । इत्युच्यते तदीशत्वान्न तु सर्वस्वरूपत इति प्रथमे बृहद्भाष्योक्तभारतस्मृतेरिति भावः । उतेत्यस्यार्थो न केवलमिति । अमृतत्वस्येत्यस्यार्थः ॥ मुक्तसमुदायस्येति ॥ विचित्रा हि तद्धितगतिरिति समुदाये भावप्रत्ययः । भावभवित्रोरभेदादमृतत्वशब्दोऽत्र मुक्तसमुदायपर इति वा भावः । द्वितीया सप्तार्धगर्भेति श्रुतिरित्यर्थः । इयमक्षरनये व्याख्यातत्वान्नेह व्याख्याता ॥ तृतीयेति ॥ स योऽत इति श्रुतिः । इयं च सर्वत्र प्रसिद्धेतिनये व्यक्ता । ब्रह्मणा वेदेन गम्यत इति ब्राह्मणशब्दो विष्णावेव युज्यत इत्यर्थादजशब्दोऽपि तस्मिन्नेवेति न्यायविवरणं प्रागुक्तशंकाव्यावर्तकत्वेन योजयितुं शंकामनूद्याकांक्षाक्रमेण योजयति ॥ न चेत्यादिना ॥ स्वरेति ॥ ब्रह्मणा वेदेन गम्यत इति विग्रहे ब्रह्माण इति वाच्ये ब्राह्मण इति स्वरशब्दितदीर्घव्यत्यासः आधिक्येऽधिकमित्येव हरिणा सूत्रमीरितमिति ऋग्भाष्योक्त्या वेदेन गम्यत्वाधिक्यद्योतनार्थं इत्यर्थः । ननु गम्यत इति व्युत्पत्तौ ब्रह्म गम इत्यादि स्यात् स्वरव्यत्यय इति कथमित्यत आह ॥ अणगताविति ॥ उक्तविरोधश्च तत्रैवेति न्यायविवरणोक्तमाह ॥ अन्यथेति ॥ मानाभावादिति ॥ अभेदः किमर्थापत्त्याऽथ पुराणवाक्येन । नाद्यः । श्रुत्या यौगिकत्वोक्तिपरन्यायविवरणेन परिहृतत्वादित्याह ॥ ब्राह्मणेति ॥ स्मृतिस्तु तात्पर्ये स्मृत्यैव व्याख्यातेति मत्वाऽऽह ॥ स्मृतेस्त्विति ॥ सत्त्वं रजस्तम इत्यादेः ब्रह्मणि ब्रह्मरूपोऽसौ शिवरूपी शिवे स्थित इत्यादिस्मृतेरिति भावः । चतुर्मुखस्य कर्मफलाभावायुक्तेस्तयोर्भेद एवार्थादापद्यत इति न्यायविवरणोक्तमत्र व्यनक्ति ॥ स्वधर्मेति ॥ इतिवचनादिति ॥ चतुर्थस्कंधे त्रयोविंशेऽध्याये । मां लक्ष्मीमित्यर्थः ॥ नित्यमुक्तेनेति ॥ तथा च परमात्मनो नित्यमुक्तत्वेन कर्मफलाभावात् विरिंचस्य चोदाहृतवचनेन कर्मफलसद्भावावगमेन तदभावायुक्तेरित्यर्थः । भेदश्रुतिबाहुल्यादित्यन्यत्रोक्तं व्यनक्ति ॥ तत इति ॥ अदृश्यत्वनयभाष्योक्तेयं श्रुतिः ॥ अत इति ॥ निरवकाशप्रापकसद्भावादित्यर्थः । नित्यमहिमा चेति फलोक्तिः । अकारांतत्वमुपेत्य क्वचिन्नित्यमहिमश्चेति पाठः ॥ ४३ ॥ अ० १४ ॥

॥ इति श्रीमद्भाष्यटीकाभावदीपे श्रीराघवेंद्रयतिकृते प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ श्रीः ॥

॥ अथ चतुर्थः पादः ॥

॥ श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥ ॥ ॐ आनुमानिकमप्येकेषां० ॐ ॥ १ ॥ पूर्ववत्कृत्स्नपादार्था (र्थत्वा) प्रतीतेराह ॥एतद्दिति॥ अत्रैतत्समन्वये का संगतिरित्यत आनंदमयनये प्रागुक्तं स्मारयति ॥ अन्यत्रेति ॥ भाष्ये शब्दपदं नामलिंगपरमित्युपेत्याऽऽह ॥ उभयविधेति ॥ श्रुतिलिंगादिभिरित्यस्योपयोगं वक्तुमाह ॥ नन्विति ॥ पूर्वं क्वचिद्दिति ॥ द्वितीयपाद इत्यर्थः ॥प्राबल्याद्दिति॥ श्रुतेरर्थांतरपरत्वमपि विनाऽनुपपद्यमानत्वरूपात्प्राबल्यादित्यर्थः। तादृशश्रुत्यादिकं च प्रतिनयं दर्शयिष्याम इति भावः। सामस्त्येनेत्येतद्व्याचष्टे ॥ पूर्वमिति ॥ त्रिपाद्यामित्यर्थः ॥ स्पष्टत्वेति ॥ जन्मादिसूत्रे कंठोक्तेरित्यर्थः ॥ तत्संगतानां चेति ॥ आनंदमयाकाशादिशब्दानामित्यर्थः ॥ ततोऽपि प्रबलेति ॥ विष्णुपरत्वं विनाऽनुपपद्यमानैस्तदधीनत्वज्ञेयत्वावचनादिभिरित्यर्थः । विशेषहेतुभिरित्येतत्प्रकारांतरेण व्याचष्टे ॥ यदुद्दितमिति॥ प्रागनुक्तेति ॥ तदधीनत्वादिभिरित्यर्थः। तदधीनत्वादित्युक्तिः सूत्रकृताऽत्रोक्तैव भाष्यादौ पूर्वमुक्तेति भावः। तत्त्वित्याद्यग्रेतनभाष्योपपत्तिं जन्माद्यस्येति सूत्रेण गुणसर्वस्वसिद्धये इत्याद्यानंदमयनयानुभाष्यदिशा वक्तुमाह ॥स्यादेतद्दिति॥न हीति॥ संकोचकाभावादिति भावः। अन्योपलक्षणत्वेनोक्तौ बीजमाह ॥ तस्याखिलगुणेति ॥ पूर्वत्रेव संगतिभाष्यभ्रांतिनिरासायाऽऽह ॥ सूत्रमेवेति ॥ अवरत्वादीति ॥ दुःखित्वादिरादिपदार्थः। तस्य प्राबल्यायोक्तं भगवति विरुद्धतयेति ॥ श्रुत्यादीति ॥ समन्वयसूत्रे सर्वश्रुतिगतसर्वशब्दार्थत्वोक्त्या तदधिकरणेन तद्विषयभूतसर्वश्रुतिनिचयेन च संगतिमित्यर्थः। उच्यत इत्यंतं भाष्यं संगतिसूचकत्वेन तावद् व्याख्यातुं उक्त इत्यंतस्यार्थमाह ॥ तन्वित्यादिना ॥ तन्नेत्यादेरर्थः सर्वेत्यादि ॥ अव्यक्तादीति ॥ दुःखिबद्धावरादिदोषवाचिनः सर्वेऽपि शब्दा आदिपदार्थाः। उक्तं चानुभाष्ये। दुःखिबद्धावराद्यास्त्विति। पूर्वपक्षे युक्तिसूचनाय महतः परमित्यंशोक्तिः। सूत्रभाष्ये उपलक्षणं मत्वाऽऽह ॥ योनिमिति ॥ अनेन बद्धत्वमुच्यते ॥ जीवा इति ॥ 'अदुःखमितरत्सर्वं जीवा एव तु दुःखिनः। तेषां दुःखप्रहाणाय श्रुतिरेषा प्रवर्तत' इति श्रुतौ किंविदुच्यत इत्यर्थः । विष्णोरन्यत्वे वक्ष्यमाणदिशेति भावः। उक्त इत्यंतवाक्यस्य भावोक्तिः ॥ न तस्येति ॥ इति संगतिसंभवादितीतिशब्दो हेत्वर्थः। एवमव्यक्तादिशब्दास्सर्वेऽन्यत्र प्रसिद्धा अपीति वक्ष्यमाणभाष्यानुरोधेन विषयादिकमाह

॥ तद्व्यक्तेति ॥ तत्रेत्यादिभाष्यं पूर्वपक्षादिपरत्वेनापि व्याख्यातुं प्रधानमप्युच्यत इति प्रतिज्ञामुपलक्षणत्वेन व्याचष्टे ॥ प्रधानाद्येवेति ॥ एतेनापिरेवार्थ इति दर्शितम् तत्र हेत्वाकांक्षायां वक्ष्यमाणभाष्यसूचितां युक्तिमाह॥ अव्यक्तेति ॥अव्यक्तादिशब्दानां परमात्मविषयत्वांगीकारे सर्वमानविरोध इति न्यायविवरणमत्र योजयितुं शंकामाह ॥ न चेति ॥ नामपादीयन्यायेनेति भावः। 'महतः परं ध्रुव'मित्याद्यग्रेतनभाष्यलब्धां युक्तिमाह ॥ तथाऽव्यक्तस्येति ॥ महांतं महत्तत्त्वम् । इत्येकादशगीताभाष्योक्त-स्मृतेरित्यर्थः ॥ विष्णोरिति ॥ अदृश्यत्वनये तथा निर्णयादिति भावः । न्यायविव-रणस्थादिपदार्थं व्यंजयन् तत्रापि मानविरोधयुक्तिमाह ॥ जीवानामिति ॥ तच्चेति ॥ दुःखित्वादिकं निरनिष्टो निरवद्य इत्यादिप्रमाणविरुद्धमित्यर्थः। ननु भाष्ये प्रधानमप्यु-च्यत इति प्रतिज्ञामात्रं श्रूयते न तूक्तहेतुवाचि किमपीत्यतः तत्रेत्यत्र तच्छब्दः पंचम्यंत-तया इहाप्युक्तसर्वहेतुपरामर्शितयाऽन्वेतीति भावेनाऽऽह ॥ तस्मादिति ॥ अव्यक्तादिश-ब्दानां प्रधानादौ प्रसिद्धत्वात् अवरत्वादीनां श्रुतानामपि तत्परत्वे प्रमाणाविरोधाच्चे-त्यर्थः। एवं सानुषंगप्रतिज्ञांशं व्याख्याय समग्रभाष्यं यत इत्याद्युक्त्या अतो यदित्यध्या-हृत्य योजयति ॥ यत एवमिति ॥ उपक्रमादिलिंगकशक्तितात्पर्यावधारणरूपसमन्वयस्य तत्रोक्तेराह ॥ परमेश्वरेति ॥ भाष्ये तत्रेति समन्वयशब्दाभिमतस्य परमेश्वरवाचित्व-परामर्श इति भावः ॥ छ ॥ परमात्मन एवाव्यक्तशब्देन गृहीतेरित्येतत् नेत्यत्र हेत्वा-कांक्षापूरकं मत्वा हेतोरसिद्धिनिरासायाऽनुवादलब्धविधेयमाह ॥ परमात्मैवेति ॥ अत इत्यस्यैवार्थः परमात्मन एवेत्यादि। नेत्यत्र प्रतियोग्यपेक्षायां तन्न युज्यत इत्येत-दन्वेतीत्याशयेनाऽऽह ॥ यत्सर्वेति ॥ सूत्रेऽदर्शनादाह ॥ स्वपदमिति ॥ तस्यार्थो यस्मि-न्नित्यादि। अपौनरुक्त्यायाऽऽह ॥ इति व्याख्यातमिति ॥ परमात्मन एवेत्यादिभाष्ये तात्पर्योक्त्यनुरोधेन सूत्रांशमवतारयति ॥ परमात्मन एवेति ॥ साक्षाद्व्यविरोधं जैमि-निरित्यनेन गतार्थत्वमाशंक्य निराह ॥ अवाचकत्वेऽपीति ॥ शरीरसम इति॥ रूपशब्दः समार्थ इति दर्शितम् । प्रायुङ्क्त प्रयुक्तवान् । प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेष्वित्यात्म-नेपदम् । अन्यथा मुख्यशरीरत्वे शरीरविन्यस्तेत्येव सामंजस्यात् । अस्मत्पक्षे तु शरीरस्य रूपमिव रूपं यस्येति विग्रहसूचनार्थत्वेन सार्थक्यादिति भावः । पुनरुक्ति-प्रतीतेराह ॥ शरीरेति ॥ अनेन भाष्येण प्रागुक्तशंकानिरासप्रकारं दर्शयति ॥ यद्यपी-त्यादिना ॥ विपरीतं वेति ॥ प्रधानसंबंधाच्छब्दवृत्तिरिति ॥ एवमित्युक्तं व्यनक्ति॥

॥ वाचकत्वमिति ॥ प्रधानस्य स्वतंत्रस्य हरेः । कर्मणि षष्ठी । इतरस्य जगत. । वाचकत्वं शब्दानां तदन्वयात् । प्रधानहरिसंबंधादित्यर्थः ॥ न च मंचादाविति ॥ पारतंत्र्यादमुख्यत्वमिति व्यभिचरितं मंचातंत्रेऽपि पुरुषे मंचशब्दस्य अमुख्यार्थत्वदर्शनादिति न शंक्यमित्यर्थः । समाकर्षादित्यत्र परममुख्यमुख्यवृत्तिभेदेन वृत्तितारतम्यस्य मुख्यवृत्तावेव वक्ष्यमाणत्वेनेहापि हरौ परममुख्यत्वं तत्संबंधात्प्रधानादौ मुख्यत्वं न लक्षणावृत्तिरिति मुख्यवृत्तावेव हीनत्वे प्रवृत्तिनिमित्तपारतंत्र्यं हेतुः न लक्षणायामित्यभिमतत्वेन पारतंत्र्याभावेऽपि मंचादिशब्दे लक्षणायास्संभवादित्यर्थः । अव्यक्तादीत्यग्रे भाषणादाह ॥ अत्रेति ॥ अधिकरण इत्यर्थः । सर्वत्र सूत्रेषु भाष्ये चेत्यर्थः । अल्पत्वं पारतंत्र्यमित्यर्थः । तुच्छेनेत्यस्यार्थोऽल्पेनेति । परतंत्रेणेत्यर्थः । अव्यक्तेनेति विशेष्यम् । अनेन प्रधानस्य पारतंत्र्यं हरेस्तत्र स्थितत्वं च सिद्धमिति भावः । जीवस्य अस्वातंत्र्ये हरेर्जीवविन्यस्तत्वे च अंतर्यामिन्नये ब्रह्मपरत्वेन सिद्धश्रुत्यंतरमाह ॥ य आत्मनीति ॥ प्राचीनेति ॥ अव्यक्तशब्दवाच्यभगवत्संबंधादन्यत्र शब्दवृत्तिविचार इत्यर्थः । निष्क्रियमित्यनेनापौनरुक्त्यायाऽऽह ॥ अचलमीश्वरभावादिति ॥ अक्लिष्टेति ॥ अकर्माक्लिष्टकारित्वात् इत्येकादशस्कंधतात्पर्योक्तेरिति भावः । प्राकृतादिक्रियाराहित्यमादिपदार्थः । अन्यभावव्यावृत्तेरित्युक्तेः । निष्कलं प्राकृतषोडशकलारहितमिति स्पष्टमिति भावः । स्वात्मानमिति भ्रमनिरासायाऽऽह ॥ आत्मानमिति ॥ भाष्ये इत्युक्त्वेत्यंतोक्तेरुपयोगार्थमाह ॥ यस्येति ॥ उक्तमिति ॥ गीतायामष्टमेऽध्याये उक्तमित्यर्थः । जीवशब्दवाच्यत्वेऽपि श्रुतिस्मृती आह ॥ अनेनेति ॥ छांदोग्ये षष्ठे श्रुतेयं श्रुतिः । तत्र जीवशब्दस्य ईशपरत्वं चेमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीत्यादौ जीवानुप्रवेशात्पूर्वमेव देवतापदप्रयोगेण चेतनत्वावगमेन पुनर्जीवप्रवेशोक्तेः वैयर्थ्येन जीवाख्यानिरुद्धरूपात्मना भगवत एवानुप्रवेश इति तत्वनिर्णयछांदोग्यभाष्यादौ व्यक्तमिति भावः ॥ जीव इति ॥ सहस्रनामसु ॥ १ ॥

॥ ॐ सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॐ ॥ २ ॥ मुख्यत्वामिति॥ परममुख्यत्वमित्यर्थः । एवं पदार्थानुक्त्वा तात्पर्योक्त्या उक्तशंकां निराह ॥ युक्तमित्यादिना ॥ मुख्यमित्युक्तमुख्यपदतात्पर्यं व्यनक्ति ॥ न चेत्यादिना ॥ लोकसारं लोकोत्तमम् । पदं स्वरूपम् । उत्तमानां स्वरूपं तु पादशब्देन भण्यत इत्युक्तेः । एषोऽणुरित्याथर्वणे । पृथग्जनाः पामरा इत्यर्थः । यच्च पृथग्जना न विदुः । तदेतदिति तच्छब्दद्वयस्य च योजना ।

योगनिष्ठा उपायसिद्धाः । कवयो ज्ञानिनः । विदंतीत्यस्य योगनिष्ठा इत्याद्युक्त्यनुरोधेनार्थमाह ।। पश्यंतीति ।। साक्षात्कुर्वतीत्यर्थः ।। तदुक्तमिति ।। गीतातात्पर्ये द्वितीय इत्यर्थः । मुख्यवाच्यत्वं परममुख्यवाच्यत्वम् ।। अमुख्यतयेति ।। परममुख्यवृत्त्यपेक्षया एवमुक्तिः । लोकसिद्धयोगरूढ्यादिरूपमुख्यवृत्त्येत्यर्थः । न तु लक्षणादिनेति भ्रमितव्यम् । लक्षणानाश्रयणादिति प्रागेवोक्तत्वात् । एवमग्रेऽपि बोध्यम् । शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेरित्यंशतात्पर्यमाह ।। प्रधानविशिष्टस्यैवेति ।। लोकसिद्धन्यायमाह ।। मुख्यासंभव इति ।। यद्वा परममुख्यापेक्षया गौणत्युक्तिः ।। २ ।।

।। ॐ तदधीनत्वादर्थवत् ।। ३ ।। मुख्यासंभवोऽसिद्ध इति शंकते ।। नन्विति ।। ।। परावरत्वादिश्रुतेरिति ।। परशब्दः परत्वश्रुतिः । अव्यक्तादिति पंचमी त्ववरत्वाक्षेपकावधित्ववाचित्वादवरत्वश्रुतिरित्युच्यत इति ध्येयम् । उक्तशंकानिवृत्तिपूर्वं तस्यैवेति सूत्रांशभाष्यं व्याचष्टे ।। नाव्यक्तेति ।। तस्येति पदं सप्तम्यंतं व्याचष्टे ।। तस्मिन्निति ।। तदित्यादिभाष्यार्थमाह ।। प्रधानेति ।। अवरत्वसमवायादेरवरादिशब्दप्रवृत्तिहेतोरीशेऽभावेन तच्छब्दवाच्यता नेत्यस्य किमुत्तरमनेनोक्तं स्यादित्यतः अवरत्वादि धर्मनियंतृत्वं तत्तादात्म्यवत्त्वं चेति द्विवि(धं ह्यवरत्वादि) धमवरत्वं निरनिष्टो निरवद्य इत्यादिश्रुतेः तत्तद्दोषतादात्म्यात्यस्पृष्टिनियमाद्विष्णोः नामानि सर्वाणि यमाविशंतीति श्रुतिबलाच्च नियंतृत्वमवरत्वादिकमित्यापतति । श्रुतिद्वयस्यापि निरवकाशत्वादिति न्यायविवरणमत्र योजयति ।। अन्यगतेति ।। द्विधा हीति हिशब्देन भाष्ये वक्ष्यमाणप्रसिद्धिर्दर्शिता । अस्त्ववरत्वादिबाधकात्संकोच इति तत्राऽऽह ।। बाधकेति ।। तस्य समाहितत्वादिति भावः । ननु भाष्ये तदधीनत्वाच्चावरत्वादीनामिति वाच्येऽव्यक्तत्वादीनामित्याद्युक्तिः किमर्था । अव्यक्तशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य सूक्ष्मं तु इत्यत्रेशे प्रतिपादनेन तस्मिन् शब्दे अमुख्यत्वशंकानुदयादित्यत आह ।। अत्राव्यक्तत्वेति ।। अत एव पूर्वनिमित्तस्योक्तत्वादेवेत्यर्थः । प्राचीननिमित्तेनैव अव्यक्तादिशब्दस्येशे मुख्यत्वोपपत्तौ तदधीनत्वन्यायः किमर्थं तत्र संचारित इत्यत आह ।। प्रधानादेरिति ।। एतच्च तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेनोक्तम् । वस्तुतस्तु प्रवृत्तिनिमित्तस्य हरौ मुख्यत्वेनैव मुख्यत्वोपपत्तेरिति वक्ष्यमाणत्वेन तन्न्यायस्याव्यभिचारात् । पद्मत्वजातेरेव निमित्तत्वेन विवक्षिततया तस्यालपपंकजेऽपि सत्वेन अमुख्यत्वानापत्तेः । अन्यथाऽग्रेतनवाक्यविरोधादिति ध्येयम् ।। निरस्तेति ।। अव्यक्तत्वग्रहणेनेत्यनुषंगः । लौकिकं च दृष्टांतं व्यनक्ति ।। यथा चेति ।। अभिधीयत

इत्युक्ताभिधावृत्तिं साधयितुं न हि भृत्यस्य विजयिशब्दस्तावत्प्रयुज्यते ।। यावद्राज्ञयन्यगत्वेऽपि स्वातंत्र्याभासमात्रत इत्यनुभाष्योक्तमत्र योजयितुं शंकामाह ।।न चेति।। मृत्युशब्दादिषु प्रसिद्धेश्च प्रसिद्धत्वाच्च कर्तृव्युत्पत्तेरिति न्यायविवरणोक्तमाह ।। प्रमादावित्यादिना ।। स्वातंत्र्येण निमित्तेन मुख्यत्वादित्यर्थः। यद्यपि न्यायविवरणे तमेव मृत्युममृतमिति हरावेव मृत्युप्रभृतिशब्दस्य श्रुतौ प्रसिद्धिर्दर्शिता । तथाप्येतदुदाहरणांतरमित्यदोषः । नियामकाभावादन्यथापि व्युत्पत्तिः स्यादित्यतो मांडूकभाष्योक्तश्रुतिमाह ।। तथा चेति ।। एतेन प्रसिद्धेश्चेत्युक्तप्रसिद्धिरुपपादिता । एतच्चावरत्वाक्षेपकावधित्ववाचिपंचमीभिन्नावरादिशब्दविषयम् ।। स एवेति ।। प्रधानादिविशिष्ट एवेत्यर्थः ।। न प्रधानादीति ।। प्रधानाद्येवेत्यर्थः । यद्वा मुख्यत्वादित्यादिमुख्यशब्दस्य परममुख्यार्थत्वे तु यथान्यासमेव योज्यम् ।। अन्यथा अन्यस्यापि वाच्यत्वाभ्युपगमादित्यादिपूर्वेण विरोधात् । एवमग्रेऽपि विष्णोरेवेत्यादौ ध्येयम् ।। ३ ।।

।। ॐ ज्ञेयत्वावचनाच्च ॐ ।। ४ ।। आकांक्षां पूरयन् भाष्यं व्याचष्टे ।। विष्णोरेवेति ।।अन्यार्थं तु जैमिनिरित्यादौ अन्यस्यापि ज्ञेयत्वोक्तेः सौत्रहेतोरसिद्धिनिरासाय उपलक्षणं मत्वा सूत्रार्थं शेषोक्तिपूर्वमाह ।। तमेवेति ।। इयं च द्युभ्वादिनये विष्णुपरत्वेन निर्णीता । अस्त्वेवं तावतान्यस्यावाच्यत्वं कुत इत्यतो भावमाह ।। यज्ज्ञानेनेति ।। तद्वा कुत इत्यत आह ।। तथा चेति ।। श्रावयति श्रुतिर्वक्ति । इयं तत्वनिर्णयादावुदाहृता । अनया श्रुत्या सर्वस्य ब्रह्मपरत्वे सिद्धे प्रतिवाक्यं च तत्परत्वस्यादावंते च मध्ये च विष्णुः सर्वत्र गीयत इत्यादिवचनसिद्धत्वात् स्वतःप्राप्तमुख्यवृत्तित्यागे च हेत्वाभावाद्विष्णोरेव अव्यक्तादिश्रुतिवाच्यत्वमिति भावः ।। ४ ।।

।। ॐ वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि ॐ ।। ५ ।। उक्तमित्येतद्व्यंजयन् महत इत्यादि भाष्यं व्याचष्टे ।। न प्रधानस्येति ।। भाष्ये महतः परमित्यंशोक्तेः उपयोगमाह ।। न च वाच्यमित्यादिना ।। इत्यादेरिति ।। एकादशगीताभाष्योक्तादित्यपुराणवाक्यम् ।। पूर्वोक्तेति ।। तदधीनत्वादर्थवदित्युक्तरीत्येत्यर्थः । तदपि महत्परत्वमपि । तर्हि किमनिष्टं सिद्धान्तेऽपि तस्यानिरासादित्यतो निचाय्येत्याद्यंशोक्तितात्पर्यमाह ।। अत इति ।। निरपवादोक्तलिंगादित्यर्थः । नेत्यत्र प्रतियोग्याकांक्षायां पूर्वयोगोक्तं संयोजयति ।। नैतदिति ।।हीत्यस्यार्थो यत इति । तत्रेति भाष्यस्थ नुवादः । ननु महत इति पदेन महत्तत्वमेवोच्यतामित्यत आह ।। स्थूलस्यैवेति ।। प्रतियोगित्वादिति ।। अणोरित्युक्तस्य प्रतिद्वंद्वित्वात् स्थूलवस्तुन एवतत्प्रतिद्वंद्वितायोग्यत्वादित्यर्थः ।। ५ ।।

॥ ॐ प्रकरणात् ॐ ॥ ६ ॥ प्रकरणादित्यत्र साध्याकांक्षां पूरयति ॥ नात्रेति ॥ तस्यैव हि एतत् प्रकरणमिति अस्यार्थमाह ॥ एतदिति ॥ हिर्हेताविति सूचितम् । कुतो न शंक्येतेत्यतः स इत्यादि पूर्वभाष्यं व्याचष्टे ॥ एतत्प्रकरणेति ॥ उक्त-शंकानिरासकतयाऽपि सर्वस्मात् परस्य महतोऽपि परत्वं युज्यत इति वाक्यमेवात्र योजयति ॥ प्रधानेति ॥ इत्यादाविवेति ॥ यथा गीतायां तृतीयेऽध्याये बुद्धेः परान्मह-दादितोऽपि परस्य बुद्धिपरत्वमुच्यते तथेत्यर्थः । उक्तं च गीताभाष्ये । न केवलं बुद्धेः परः श्रुत्युक्तप्रकारेणाव्यक्तादपीत्यादि । काठकभाष्ये तु स्वभार्यायाः परत्वं च सिद्धमिति महतः परमित्येवोक्तमित्युक्तम् । शंकते ॥ पूर्वमिति ॥ अनाद्यनंतमिति वाक्यात्पूर्वं महतः परमव्यक्तमिति वाक्य इत्यर्थः । इति चोद्यमिति शेषः ॥ उक्तार्थेति ॥ आनुमानिकसूत्र एवाव्यक्तशब्दवाच्यं ब्रह्मेत्युक्तार्थ इत्यर्थः । शंकते ॥ सत्यमिति ॥ प्रागव्यक्तं ब्रह्मेत्युक्तं सत्यमित्यर्थः ॥ अविरोध एवेति ॥ अविरोधे तु बह्वर्था एतन्मूलतया मता इत्यनुभाष्योक्तेः । इह तु मुक्तिहेतुज्ञानत्वविरोधादन्य-वाचित्वमपोद्यत इति भावः । ननु षट्प्रश्ने यथा आत्मत एष प्राणो जायत इत्यादि प्राणप्रकरणे प्रसंगाद्धृदि ह्येष आत्मेति जीवोक्तिः तथा विष्णुप्रकरणेऽपि प्रसंगादस्तु प्रधानोक्तिरित्याशंक्य निरस्यति ॥ न चेति ॥ ज्ञानरूपस्य जीवस्यैव विभोर्विषय-संबंधोपपत्तौ किमिंद्रियवृत्तिभिरिति शंकानिरासरूपप्रयोजनं हृदि हीतिवाक्येऽस्तीति भावः । स्पष्टां समाख्यां चाऽऽह ॥ अनादीति ॥ द्वादशे गीताभाष्योक्ताग्निवेश्य-श्रुतेश्चेत्यर्थः । (महत्परः) महतः महत्तत्वात्परः ॥ ६ ॥

॥ ॐ त्रयाणमेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॐ ॥ ७ ॥ आद्यश्चो युक्तिसमुच्चय इति मत्वाऽर्थमाह ॥ न केवलमिति ॥ पितृसौमनस्यादीति ॥ वीतमन्युस्त्वां ददृशि-वान्मृत्युमुखात् प्रमुक्तमिति । स्वर्ग्यमग्निं नचिकेतः प्रजानन्निति । देवैरत्रापि विचि-कित्सितं किलेत्येवंरूपस्य पितृसौमनस्यस्वर्ग्याग्निपरमात्मरूपत्रयस्येत्यर्थः । उपन्यासो-क्त्यैव प्रधानस्याप्रतिपाद्यतासिद्धौ प्रश्नोक्तिः किमर्थेत्यत आह ॥ तदेव कुत इति ॥ उपन्यासस्य त्रितयविषयकत्वसमर्थनं प्रश्नोक्तेः फलमिति दर्शितम् । पितृसौमनस्ये-त्यादिभाष्यस्य व्यावर्त्योक्तिपूर्वं व्याख्येयं दर्शयति ॥ त्रयाणामिति ॥ सुमना यथा स्याद्वीतमन्युरिति स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो प्रब्रूहि तमिति येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्य इति त्रयविषय एवेत्यर्थः । तद्भाष्ये काठकभाष्ये । प्रेते मुक्ते मनुष्ये नियामकत्वेन भगवानस्तीत्यादिना येयं प्रेत इति वाक्यं मुक्तविषयं व्याख्याय

न च मृत्वा यमं प्राप्तस्य नचिकेतसो मृतोऽस्ति न वेति संशयोऽस्तीत्यादिना परिहृतेत्यर्थः ।। अविज्ञातमिति ।। प्राप्स्यत इति वा न वेति वा यदनिर्णीतमित्यर्थः ।। ७ ।।

।। ॐ महद्वच्च ॐ ।। ८ ।। प्रवृत्तिनिमित्तस्येति ।। सूक्ष्मं तु इत्यत्रोक्तस्येत्यर्थः । निमित्तस्य शब्दशक्तिनियामकत्वेन तस्य मुख्यत्वे शब्दस्यापि मुख्यत्वनियमादिति भावः । एवमितरेऽपीति भाष्यमुत्सूत्रमिति भ्रमं वारयति ।। चशब्द इति ।। इतरेऽपीतिभाष्यं व्याचष्टे ।। युक्तमिति ।। एवमित्यस्यार्थमाह ।। तत्प्रवृत्तीति ।। यथेत्यादि भाष्यं व्याचष्टे ।। न चान्यत्रेति ।। महांतं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचतीति काठकएवेत्यर्थः ।। न ह्यस्माभिरिति ।। यद्यपि सिंहशब्दो जातिनिमित्तको न यौगिकः तथापि तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेनेदं समाधानम् । वस्तुतो निमित्ताधिक्येन मुख्यत्वोक्तौ न व्यभिचार इति ध्येयम् । तस्य शब्दशक्तिनियामकत्वेन तदाधिक्ये मुख्यत्वावश्यंभावात् । अवयवार्थो यथा यथोत्कृष्यते तथा तथा योगवृत्तेरप्युत्कर्षेण भाव्यमिति सुधोक्तेः उत्तरसूत्रावतारणायाभ्युपगमवाद इति ज्ञेयम् ।। ८ ।।

।। ॐ चमसवदविशेषात् ॐ ।। ९ ।। दर्शयति च इत्याद्यसूत्रखंडेन गतार्थत्वमाशंक्याऽऽह ।। न चाव्यक्तमिति ।। सूक्ष्मं तु इत्यादिना गतार्थत्वमाह ।। न च योगयुक्तेत्यादिना ।। सहनवतीति ।। षह्मर्षण इति धातुजत्वमभ्युपेत्यवादोऽयम् । जातिनिमित्तकत्वात्सिंहशब्दस्य । अविशेषाच्छ्रुतेरित्येतद्व्यावर्त्यपूर्वं व्याचष्टे ।। अथापि स्यादिति ।। भाष्योक्तश्रुत्यर्थमाह ।। इति व्याख्येयमंत्र इति ।। काण्वश्रुतौ चतुर्थेऽध्याये शिशुब्राह्मणे सप्ताक्षिविद्यायामुक्तेऽर्थे सम्मतित्वेन तदेष श्लोको भवति अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपमित्यादि मंत्रमुदाहृत्य पादं पादमुपादाय स व्याक्रियते । तत्रार्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न इत्याद्यपादव्याख्यानपरे वाक्ये इत्यंतस्यार्थः इति व्याख्येयमंत्र इति । तच्छब्दार्थो यदुक्तं तदिति । इदंशब्दार्थः प्रतीयमानमिति । शिरःपरामर्शित्वे एतदित्येव स्यात् कथमेष इति पुंल्लिंगमित्यतः एष इतीति ।। दक्षिणेति ।। ऐतरेये यथाऽस्मिन्वाक्ये य इत्यस्यान्नपरत्वेऽपिविधेयात्मविवक्षया पुंल्लिंगं तथेहापीत्यर्थः । सूत्रार्थोपसंहारपूर्वं भाष्यार्थमुपसंहरति ।। तस्मादिति ।। प्रयोगप्रवृत्तिनिमित्तादिसाधकाभावादन्तरत्वादिबाधकाभावाच्चेत्यर्थः ।। तत्तु समन्वयादित्यादिभाष्योपसंहारः सर्वशब्देत्यादि ।। ९ ।। अ० १ ।।

॥ ॐ ज्योतिरुपक्रमात्तु० ॐ ॥ १० ॥ एतदधिकरणोपाधिभूतशब्दानां भाष्योक्तब न्वद्युपपत्त्याऽन्यत्रेव प्रसिद्धत्वं वदन्नंतर्भावसंगतिमाह ॥ अत्र कर्मक्रमादीति ॥ यद्यपि शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेरित्युक्तन्यायेन तच्छब्दवाच्येश्वरसंबन्धादन्यत्रापि शब्दवृत्तेरंगीकारेण न कर्मादिलोपप्रसंगः । अन्यथा पूर्वत्रापि तारतम्यलोपप्रसंगः स्यात् । तथापीह पदवर्णस्वरादिरूपेणैव समन्वयस्याभिप्रेतत्वेन कर्मक्रमादिप्रतीतेरे-वाभावात् । तच्छब्दवाच्येशसंबंधात् अन्यत्रवृत्तिश्चेत् गंगासंबंधात्तीरे गंगापदस्येव सर्वशब्दानां लोके लक्षणाप्रसंगेन प्राक्तनन्यायस्यैव अयोगेन इहाप्याक्षेप्यत्वादिति भावः ॥ सर्वशब्दानामिति ॥ पूर्वनयेषु समन्वितानां अन्यत्रासमन्वितानां च वाक्यानां पद-वर्णस्वरादिभेदेनेह समन्वीयमानत्वात्तद्रूपेणोदाहरणत्वमित्यर्थः । विरोधिसर्वबाहुल्ये-त्यनुभाष्ये सर्वेत्येतदधिकरणोपाधेरुक्तेरिति भावः । तत्तु समन्वयादिति सर्वशब्दानां परमेश्वरे समन्वय उक्त इति पूर्वनयस्थभाष्यवाक्यमिहापि योज्यमिति भावेन तदर्थं वदन् संगतिसूचकत्वेन तावद्भाष्यं व्याचष्टे ॥ तत्विति ॥ वसंत इत्यादिभाष्यभाव-माह ॥ सर्वमध्येति ॥ कर्मक्रमादीत्यादिवाक्यतात्पर्यमाह ॥ तेषां चान्यपरत्व इति ॥ वक्ष्यमाणदिशेति भावः ॥ तदिति ॥ निर्णेतव्यत्वेन प्राप्तेत्यर्थः । पूर्वपक्षादिपरत्वे-नापि भाष्यं व्याकुर्वन् कर्माभिधायकस्य इत्येतल्लब्धहेतुमाह ॥ तस्य ज्योतिष्टोमा-दीति ॥ प्रसिद्धाभिधेयोऽपीत्यग्रेतनभाष्यानुरोधात् प्रसिद्धत्वादित्युक्तम् । कर्मक्रमादि-विरोधादित्येतद्वाक्यं व्यनक्ति ॥ तत्प्रसिद्धिमिति ॥ अधिकारीति ॥ फलस्वामित्वाव-स्थायुक्तोऽधिकारी । विधिप्रेर्यत्वावस्थावान् नियोज्यः । कर्मकर्तृत्वावस्थायुक्तो यज-मान इत्येकस्यैवावस्थाभेदात् भेदेन व्यपदेशः । हरौ महायोगविद्वद्रूढियुक्तिपरस्योपक्र-मादिति सूत्रांशस्य व्यावर्त्यं भाष्यस्थप्रसिद्धपदसूचितमाह ॥ किं चेति ॥ हरौ शब्दानां रूढ्यंगीकारे बाधकं चाह ॥ तत इति ॥ रूढित इत्यर्थः । अतोऽनंतगुणो विष्णुर्यच्छ-ब्दायोगवृत्तय इति संक्षेपभाष्योक्तदिशा समन्वीयमानशब्दानां हरौ यौगिकत्व एव जिज्ञासासूत्रस्थब्रह्मशब्दोक्तगुणपूर्णत्वसिद्धिरन्यथा तदसिद्धेरित्यर्थः । कल्पनासूत्र-व्यावर्त्यं व्युत्पत्तेरप्यशक्यता इत्यनुभाष्योक्तमाह ॥ न योगोऽपि संभवतीति ॥ ज्योतिषां स्तोम इत्यादिरूपा हीति ॥ सूत्रे ज्योतिःपदस्यैवोपात्तत्वेऽपि जातमोतं हरौ यस्मा-ज्ज्योतिरित्यनुभाष्ये च ज्योतिःपदस्यैव व्युत्पत्त्युक्तावपीह ज्योतिष्टोमशब्दोऽप्यु-दाहरणम् । ज्योतिश्शब्दो ज्योतिष्टोमवाचीति च दर्शयितुं ज्योतिष्टोमशब्दस्य व्युत्पत्तिप्रदर्शनमिति ध्येयम् ॥ नामावृत्तिमात्रत्वेति ॥ जगज्जनकत्वादिगुणपूर्तिसिद्धिर्न

स्यादिति मात्रशब्दार्थः । शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेरिति पूर्वोक्तेन परिहृतत्वमाशंक्य तदाक्षेपेणागतार्थत्वमाह ॥ न च वाच्यमिति ॥ अत इति ॥ कर्मक्रमादिविरोधाद्योगस्य च रूढितोऽपि दुर्बलत्वादीशे शब्दानां व्युत्पत्तेरशक्यत्वाच्चेत्यर्थः । न युज्यत इत्यस्य अर्थो न ज्योतिरादीति । पूर्वपक्षफलमाह ॥ न समन्वयेति ॥ छ ॥ ज्योतिरादीति भाष्यमाकांक्षितपूर्त्या व्याचष्टे ॥ ज्योतिष्टोमेति ॥ तत्त्विनुवृत्तस्य स एवेति भाष्यम्। तस्यार्थो हरिरेवेति । कुत इत्यतो हिशब्दो हेत्वर्थ इत्युपेत्य ता वा एता इत्यंशं व्याचष्टे ॥ यस्मादिति ॥ इतीत्यनंतरं सौत्रतथाशब्दमध्याहृत्य तस्यार्थमाह ॥ सर्वशब्दाभिधेयत्वेनेति ॥ इङध्ययन इत्यस्य कर्तरि बहुवचनांतं रूपम्। अतो हरिमित्युक्तम् । तेन सूत्रे तत्त्वित्यत्राप्यन्वेतीति सूचितम्। उपक्रमादिति सूत्रांशस्य एष इममित्यादिभाष्यं तदवतार्य व्याचष्टे॥ न चेति ॥ एष प्राणशब्देन प्रकृतपरमात्मा । इमं लोकं ब्रह्मादिदेहमभ्यार्चत् प्राविशदिति व्याख्यातेयं श्रुतिः पादांत्यप्राणनये। प्रागुक्तशंकामनूद्य निराह ॥ न च शब्दानामन्यत्रेति ॥ तस्मादिति ॥ तं देहं यस्माच्छतं वर्षाण्यभ्यार्चत् तस्मादित्यर्थः ॥ योगापहारित्वमिति ॥ अन्यथा पंकजपदाद्भेकादिप्रतीतिप्रसंग इति भावः ॥ आचक्षत इति ॥ प्रयोगबाहुल्यस्य रूढित्वादिति भावः । यद्यपि श्रौतस्य स्मार्तस्य वा केवलयोगस्यैव अज्ञरूढितः प्राबल्यमस्त्येव । अन्यथा श्रुत्यादौ योगोक्तेर्वैयर्थ्यापत्तेः। उपपादितमेतन्निपुणतरं चंद्रिकायां कंपनादित्यत्र। तथाप्यभ्युपेत्यवादेन श्रौतयोगस्याज्ञरूढ्यपहारकत्वेऽपि विद्वद्रूढिसाहित्यमुक्तमिति ध्येयम् ॥ अत इति ॥ महायोगविद्वद्रूढिभ्यां सर्वशब्दवाच्यत्वस्य श्रौतत्वादित्यर्थः । वसंते वसंते ज्योतिषा यजेतेति श्रुतौ वसंतपदस्यैवादौ श्रुतत्वेन सूत्रे वसंत उपक्रमादिति वक्तव्ये कुतो ज्योतिष उक्तिरित्यत आह ॥ ज्योतिश्शब्दस्येति ॥ तुशब्द इति ॥ सौत्र इत्यर्थः । पंचमी ल्यब्लोपे उपक्रम्येत्यर्थो दर्शितः । न केवलमृगादीनां नाम भगवतः सर्वे वेदा अपि तस्यैव नाम किमु च वेदाः समुद्रघोषवृक्षपातनभेरीताडनादिसर्वघोषा अपि तस्यैव नामानि यथायोग्यं योजनीयानि इत्यैतरेयभाष्यदिशा श्रुत्यर्थमाह ॥ यास्ता इति ॥ व्याहर्तव्यं तच्च विष्णुरेवेति ॥ यद्यप्यैतरेयभाष्ये एकमेव व्याहरणं एकमेव नाम । निर्दोषगुणपूर्तिवाचित्वादेकप्रकारता । प्राणे नारायण एव नारायणविषय एव व्याहार इति प्राणपदं सप्तम्यंतं कृत्वा योजितम् । तथापि प्रथमांतमुपेत्य व्याख्यानांतरमेतदित्यदोषः । ऋचस्तु विशेषत इंद्रादिनामवतो विष्णोर्गुणानल्पज्ञानामपि प्रकाशयंतीति प्राणे नारायण एवेति विद्यादिति तद्भाष्यदिशैवार्थमाह ॥ तत्रर्चस्त्विति ॥ १० ॥

॥ ॐ कल्पनोपदेशाच्च० ॐ ॥ ११ ॥ मध्वित्यादिभाष्यमाकांक्षाक्रमेण व्याचष्टे ॥ सर्वशब्दानामिति ॥ न कर्मक्रमादिविरोध इति भाष्यं व्युत्पत्तेरप्यशक्यतेत्यनुभाष्योक्तस्य उपलक्षणमिति भावः ॥ यथेति ॥ छांदोग्ये तृतीयाध्यायोक्तमधुविद्यायामित्यर्थः । कल्पनोपदेशादित्यत्र कल्पनं लोकतः क्लृप्तं तत्तद्वाचित्वमनिवार्यैव लोकात्क्लृप्तमहायोगवृत्तेः कल्पनाया व्युत्पादनेन । उपदेशादिति अर्थद्वयमुपेत्य हेत्वंशं दृष्टांतेऽपि योजयति ॥ अन्यत्रेति ॥ उक्तहेतुं परामृश्य दार्ष्टांतिकं योजयति ॥ एवमिति ॥ कथमित्याकांक्षायां रूढी रूढियोगो महायोगो महारूढियोगो रूढोपचारो रूढलक्षणा उपचारो लक्षणेति शब्दवृत्तिभेदात् रूढिपूर्वकत्वेन महायोगवृत्या परमेश्वरेऽखिलशब्दव्युत्पत्त्युपपत्तेरिति न्यायविवरणोक्तमुपलक्षणं मत्वा लोकविषयं वृत्तिसप्तकं दर्शयन्नेव तद्विवृण्वान एवमित्युक्तं व्यनक्ति ॥ ज्योतिरादीति ॥ महायोगेति ॥ प्रवृत्तिनिमित्ताधिक्यादिति भावः । भाष्ये प्राणश्च इत्यत्र विद्यादिति वाक्यशेषोक्त्यनुरोधेन कल्पनोपदेशादित्यस्य सर्वशब्दवाच्यत्वेन कल्पनाया उपदेशादित्यर्थांतरं चाह ॥ सर्वशब्दवाच्यत्वमिति ॥ वाच्यत्वं चेति चान्वयः ॥ चशब्द इति ॥ लोकसिद्धवृत्तीरनिवार्यैवेति सर्वशब्दार्थगुणत्वेनैवेति वाऽध्याहृतेनान्वय इति भावः ॥ विरोधश्चेति ॥ न केवलं तथा ह्यधीयत इत्युक्तसाधकमस्तीति समुच्चयार्थ इत्यर्थः । न्यायविवरणोक्तं वृत्त्यष्टकं योगवृत्तेरुपलक्षणमिति भावेन लक्षणोदाहरणाभ्यां वृत्तिनवकं व्यनक्ति ॥ प्रयोगमात्रेति ॥ प्रयोगमात्रबाहुल्यं रूढिरित्यभिधीयत इत्याद्यनुभाष्योक्तेरिति भावः । मात्रेति अवयवार्थसादृश्यादिसापेक्षताव्युदासः । व्यक्तमेतत्सर्वं तर्कतांडवे द्वितीयपरिच्छेदे ॥ मुख्यार्थस्येति ॥ गुणयोगेनेत्यन्वयः ॥ तदितरत्रेति ॥ स्तंभेंद्रादिशब्दानामित्यर्थः । महारूढिस्तु हरौ न संभवति विद्वद्रूढिर्वैदिका स्यात्सा योगादेव लभ्यत इत्यनुभाष्ये ब्रह्मणि योगं विना विद्वद्रूढेरभावोक्तेरिति भावः । हरावुक्त वृत्तिद्वयस्य सांकर्यमाशंक्य भेदमाह ॥ स्तंभादीति ॥ तद्भेदः महारूढियोगाद्भेदः । महायोग इत्यर्थः ॥ अत इति ॥ साधकभावात् बाधकाभावाच्चेत्यर्थः ॥ ११ ॥ अ० २ ॥

॥ ॐ न संख्योपसंग्रहादपि० ॐ ॥ १२ ॥ अधिकरणाधेयत्वादिकमिति न्यायविवरणसूचितलिङ्गेन अन्यत्रैव प्रसिद्धिमाह ॥ अत्राधाराधेयत्वेति ॥ बहुत्वमादिपदार्थः । अन्यत्रैव प्राणचक्षुःप्रभृतिषु । भाष्ये पंचजनशब्दो बहुत्ववाचिशब्दमात्रोपलक्षणम् । विरोधिसर्वबाहुल्येत्यनुभाष्योक्तेरिति भावेनाह ॥ पञ्चजनादिशब्दानामिति ॥

आनुमानिकनयभाष्येण तुल्यन्यायतया सूचिते श्रुत्यधिकरणसंगती स्वयमाह ॥ समन्वयेति ॥ श्रूयंत इति ॥ षष्ठेऽध्याये । यस्मिन्निति सप्तम्यंतस्य सर्वप्राणिशरीरवाचिनः शरीरनियामकतया सर्वशरीरेषु विन्यस्तभगवद्रूपपरत्वं द्योतयितुं तमेवेति श्रुतिलिंगोक्तिपरवाक्यशेषोद्धारः । स्युः पुमांसः पंचजना इत्युक्तेः समस्तपदमिति भ्रमं निरस्यन् पंचपंचेति वीप्सायाः कृत्यमाह ॥ सर्वेति ॥ सर्वमानैर्विरोधश्च व्युत्पत्तेरप्यशक्यता । परस्परविरोधश्च विरोधः कार्य तद्वतोरित्याद्यनुभाष्ये परस्परविरोध इत्युक्तं विवृण्वानः बहुसंख्योपसंग्रहेऽपीति भाष्यसूचितयुक्तिमाह ॥ तच्छब्दस्येति ॥ तदधीनत्वादर्थवदित्यनेन गतार्थत्वमाशंक्याह ॥ न च स्वस्येति ॥ ॥ वशीकृतेति ॥ ननु जनानां राजवशत्वेऽपि न तद्गतं बहुत्वं राजाधीनम् । अस्तु वा कथंचिद्बहुत्वं राजाधीनम् । तथापि भृत्यगतदु:खनिगडबंधादेः राजाधीनत्वेऽपि राज्ञि दुःखिबद्धादिपदाप्रयोगवदुपपत्तेर्न व्यभिचार इति चेत् । अत्रोक्तं चंद्रिकायाम् । तदधीनत्वन्याये सत्यपि हरौ बहुत्वाद्यस्ति न वेति विचारात्तदाच्छादन एव तात्पर्यमिति वा बहुत्ववाचिशब्देषु स्वातंत्र्यस्य निमित्तत्वे 'अमंगलत्वाच्छब्दानां राज्ञो योगादमंगले । अप्रियत्वात्तु शब्दस्य स्यात्प्रयोगनिवर्तन'मित्यनुभाष्योक्तदिशा बद्धादिशब्दवदमंगलत्वाभावात् वशीकृतबहुजनेऽपि राज्ञि तत्प्रयोगोपपत्तेः न तन्निमित्तमित्यभिप्रायो वेति ॥ हेत्वंतरणेति ॥ नामानि सर्वाणि । सोऽवरः सोऽनित्य इति प्रमाणांतरेणेत्यर्थः । ननु गुहां प्रविष्टावित्यत्रोक्तन्यायेन हरौ द्वित्ववद्बहुत्वमपि सिद्धम् । एकत्वविरोधित्वे द्वित्वबहुत्वयोरविशेषादिति भावेन तेनास्य गतार्थत्वमाशंक्य निराह ॥ ऋतं पिबंतावित्याद्याविवेति ॥ द्वितीयसूत्रव्यावर्त्यं हेतुमाह ॥ मानाभावादिति ॥ तत्र तु "घर्मा समंता त्रिवृतं व्यापतुः", "आत्मांतरात्मे"ति हरिरिति मानमस्तीति भावः । एकस्यानेकत्वं विरुद्धमित्युत्सर्गस्य क्वचिन्मानेनाऽन्यथात्वेऽपि न सर्वत्रेति भावः । परस्परविरोधश्चेत्येतद्भाष्यदिशा एकस्यानेकत्वं विरुद्धमिति व्याख्यायेदानीं न्यायविवरणदिशा प्रकारांतरेण व्याख्यातुमाह ॥ यस्मिन्निति ॥ तमेवेति वाक्यशेषबलेनेत्यर्थः ॥ हरेरिति ॥ "एको दाधारे"त्यादिना हरेरेव सर्वाधारत्वादिति भावः ॥ अत इति ॥ बहुत्वादिविरोधादित्यर्थः ॥ छ ॥ असूत्रितं विरोध इत्येतत्किमिति भाषितमित्यत आह ॥ अपिपदेनेति ॥ बुद्धिविभागेनेति भावः । समन्वयपरत्वं स्फोरयन् शेषोक्त्या भाष्यं हेतुत्वेन व्याचष्टे ॥ युक्तमिति ॥ तस्यैव इत्येवकारसूचितमाह ॥ स्वगतभेदशून्यस्यापीति ॥

नानाभावान्न विरोध इत्यंशस्यार्थो नानेत्यादि। आकाशादिष्विति भाष्योक्तेरुपयोगाय मानाभावादिति प्रागुक्तशंकामनूद्योत्तरसूत्रतात्पर्यलब्धमाह ॥ न च प्रतिशरीरमिति ॥ एतेन बहुरूपत्वादधिकरणाधेयत्वं तस्यैव युज्यत इत्यंशं विवृण्वानः तत्र हेत्वाकांक्षायां तस्यैवातिरिक्तस्वरूपत्वाच्च इति भाष्योक्तं हेतुं योजयन्नुक्तशंकामनूद्य निराह ॥ न च यस्मिन्निति ॥ इदानीं न्यायविवरणं संगमयति ॥ शरीरेति ॥ ॥ अत इति ॥ बाधकाभावादित्यर्थः ॥ १२ ॥

॥ ॐ प्राणादयो वाक्यशेषात् ॐ ॥ १३ ॥ विशेषहेतुरित्युक्तविशेषपदकृत्यं व्यनक्ति ॥ श्रुत्यंतराणामिति ॥ नामानि सर्वाणि, सर्वे वेदास्सर्वे घोषा इत्यादीनामित्यर्थः ॥ अत इति ॥ विशेषहेत्वभावादित्यर्थः। सूत्रस्य न्यायनिबंधनरूपत्वात् पंचजनस्वरूपोक्तिरयुक्तेत्यतो व्याचष्टे ॥ पंचजनेति ॥ द्वितीयांतप्राणादीनां शब्दतोऽर्थतश्च प्राधान्यात् तेषामेव पंचजनशब्देन ग्रहणं न षष्ठीनिर्दिष्टानामिति भावेन पंचजनलिंगोक्त्येत्युक्तम्। वाक्यशेषोक्त्या किं लिंगमुक्तमित्यतो व्यनक्ति ॥ एत इति ॥ ॥ इति श्रुतेरिति ॥ तलवकारश्रुतेरित्यर्थः ॥ १३ ॥

॥ ॐ ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने ॐ ॥ १४ ॥ चतुर्णामेवेति ॥ भाष्ये वाक्यशेषे पंचानामप्युक्तिर्माध्यंदिनशाखाशयेन। न तु वाजसनेयवाक्यशेषाभिप्रायेणेति भावः। पूर्ववाक्यतः यस्मिन्पंचपंचजना इति वाक्यतः। ननु अन्नेन क्वचित्पंचकं क्वचिज्ज्योतिषा सह। तथा च विरोध इत्यत आह ॥ अत्रेति ॥ एकार्थत्वं एकरूपवाचित्वमित्यर्थः ॥ पृथगिति ॥ रूपभेदेऽपि अधिकारिभेदात् अन्नाख्यरूपेण सह भगवद्रूपपंचकं माध्यंदिनादिभिरुपास्यम्। ज्योतिराख्यरूपेण सह रूपपंचकं काण्वादिभिरुपास्यमिति वर्गद्वयमविरुद्धमित्यर्थः ॥ अत इति ॥ साधकभावाद्बाधकाभावाच्च इत्यर्थः ॥ हरिरेवेति ॥ परममुख्यवृत्त्येति योज्यम्। मुख्यवृत्त्याऽन्यदपि वाच्यम्। कल्पनोपदेशाविति न्यायादिति ध्येयम् ॥ १४ ॥ अ० ३ ॥

॥ ॐ कारणत्वेन च० ॐ ॥ १५ ॥ व्यक्त्यपेक्षया कार्यत्वं चेति न्यायविवरणेन अवांतरेण इत्यादिभाष्येण वा सूचितलिंगेनान्यत्रैव प्रसिद्धिमाह ॥ अत्रोत्पत्तिमत्त्वेति ॥ यद्यपि द्युभ्वादिनय एव प्रादुर्भावरूपा हरेरुत्पत्तिर्निर्गीता। अन्यथा तत्र श्रुतजायमानशब्दस्योक्तरूपजन्मवति विष्णौ सावकाशत्वाभावे अतच्छब्दात्प्राणभृच्च नेति जीवनिरासायोगात्। उक्तं च भाष्ये। अजायमानो बहुधा विजायत इति तस्यैव

बहुधा जन्मोक्तेरिति । तथाप्येकदेशोक्त्या कारणत्वे सत्युत्पत्तिमत्त्वरूपावांतरकारणत्वलिंगेन इत्यत्र तात्पर्यम् । कारणत्वांशस्तु अविरुद्ध इति नोक्तः । कार्यत्वायोगादित्याद्यग्रेतनटीकावाक्यं तु प्रादुर्भावरूपं जन्मेति पूर्वं भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वाद्व्यक्त्यपेक्षया कार्यत्वमिति स्पष्टमत्र न्यायविवरणेऽभिहितत्वात् तद्व्यावर्त्योक्त्यर्थं न तु उत्पत्तिमत्त्वमेवायुक्तमिति भावेन । अत एवानुभाष्यविरोधः कार्यतद्वतोरित्येव पूर्वपक्षयुक्तिरुक्ता । न तु कार्यत्वविरोध इति । श्रुत्यादिसंगतिमाह ॥ समन्वयेति ॥ व्यक्त्यपेक्षया कार्यत्वमिति न्यायविवरणस्वारस्याय तद्व्यावर्त्यमाह ॥ आकाशादीनामिति ॥ विरोधः कार्यतद्वतोरित्यनुभाष्योक्तमाह ॥ स्वस्यैवेति ॥ तदधीनत्वादर्थवदित्यनेन गतार्थतामाशंक्य निराह ॥ न चेति ॥ सुतोत्पत्ताविति पूर्वोक्ताकाशयोरत्राप्यनुसंधेयः । अवरादिशब्दवदन्यत्रादृष्टत्वेऽपि वृत्तिः किं न स्यादित्यत आह ॥निमित्तेति॥ विशेषकारणाभावाच्चेत्यर्थः । नामानि सर्वाणीत्यादिश्रुतीनां साधारण्येन संकोचसंभवादिति भावः ॥ वाक्ययोजनेति ॥ हरेरेवात्माकाशादिशब्दवाच्यत्वे तस्यैकत्वेन क्रमाभावादात्मन आकाश आकाशाद्वायुरित्यादिक्रमप्रतिपादकवाक्ययोजनानुपपत्तेश्चेत्यर्थः ॥ तस्माद्धिति ॥ विशेषहेत्वभावात् । बाधकभावाच्चेत्यर्थः ॥ अवांतरेति ॥ कार्यत्वे सति कारणानामित्यर्थः । वायुकारणाकाशकारणस्य वायुकारणत्वं विरुद्धमिति चोद्यं तु आनुमानिकन्ययोक्तन्यायेन महतः परस्मात्परस्य महतः परत्ववत्परिहृतमिति नैवोद्घाटितम् ॥ छ ॥ हरेरवांतरकारणत्ववचनं सूत्रे न संगतमिति भ्रमनिरासाय शेषपूर्त्या संबंधभाष्यं व्याचष्टे ॥ एतत्पूर्वपक्षेति ॥ कारणत्वेन चेति सूत्रांशं संबंधभाष्येण विवृतं मत्वा चशब्दसमुच्चेयं व्याचष्टे ॥ न केवलमिति ॥ सौत्रकारणत्वशब्द एवावांतरकारणत्वपर इति वा कार्यत्वेन चेत्यपि समुच्चीयत इति वा भावेन अवांतरकारणत्वेनेत्युक्तं भाष्य इत्यभिप्रेत्यार्थमाह ॥ कार्यत्वे सतीति ॥ वाच्यश्चेति ॥ एतेन भाष्ये अपिशब्दो व्याख्यातः । आकाशादिष्वित्यादिभाष्यं व्याकुर्वन् सूत्रशेषमवतार्य व्याचष्टे ॥ न चेति ॥ भाष्ये स एव स्थित इत्येतत्तस्य स्थितत्वादिति व्याख्यातम् । सूत्रेऽध्याहृतहेतोरसिद्धिनिरासाय आकाशे तिष्ठन्नित्यादिभाष्यं व्याचष्टे ॥ य इति ॥ एतेनाकाशादिषूक्तेरित्यपि सूत्रेऽन्वयो दर्शितः । यथेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे ॥ न चेत्यादिना ॥ तावता कथमुक्तविरोधनिरास इत्यतो व्यक्त्यपेक्षया कार्यत्वं चेति न्यायविवरणोक्तदिशा कार्यत्वविरोधं परिहरन् आकाशादिषु स्थित इत्यादिभाष्यतात्पर्योक्त्या कार्यकारणभावविरोधं च निराह ॥ तथा चेति ॥ अत इति ॥

विरोधाभावादित्यर्थः । सूत्रस्य समन्वयपरत्वस्फोरणाय भाष्ये शेषमाह ॥ स्थित इति ॥ भाष्यस्थानुवादः तच्छब्दैराकाशादिशब्दैरित्यर्थः । अवांतरं कारणं चेति संक्षेप भाष्ये अवांतरकारणत्वलिंगसमन्वयोक्तावपीह नामसमन्वयपरत्वोक्तिः नामानि सर्वाणीति वक्ष्यमाणसमाधानाय समाकर्षाद्युक्त्युपयोगाय चेत्याहुः । निमित्तविशेषादर्शनाच्चेति प्रागुक्तचोद्यमनूद्य निराह ॥ न च वक्तव्यमिति ॥ इत्याद्युक्तेति ॥ आकाशनय आदिपदार्थः । नन्वेवं पूर्वत्र प्राणप्राणदत्वादिविशेषहेतुरग्रे प्रतिज्ञादृष्टांतानुपरोधादिश्च न वाच्यः स्यादित्यत आह ॥ यत्तु विशेषं च वक्तीति ॥ १५ ॥ अ०–४ ॥

॥ॐ समाकर्षात् ॐ ॥ १६ ॥ अत्रानुव्याख्याने विरोधिसर्वबाहुल्यकारणस्त्रीनिषेधिनामित्यादिना एतत्पादीयाधिकरणोपाध्युक्त्यनुरोधेन प्राचीनैस्समाकर्षादित्यादिसूत्राष्टकस्य पूर्वशेषत्वोक्तावपीह पृथगधिकरणांतरत्वेन योजनं तु पृथक् न्यायसूचकत्वं दर्शयितुमित्युक्तं चंद्रिकायाम् । एवं हरावन्यत्र च मुख्यवृत्तौ सिद्धायामस्य विचारस्यावसरप्राप्तिमाह ॥ अथेति ॥ प्रकारांतरेणेति । सर्वमानविरोधकर्मक्रमादिविरोधबहुत्वसंख्यादिविरोधोत्पत्तिमत्त्वादिविरोधरूपप्रागुक्तप्रकारापेक्षया मुख्यवृत्तेर्हरौ तदन्यत्र च तुल्यतापत्तिरूपान्यप्रकारेणेत्यर्थः ॥ सर्वशब्देति ॥ ज्योतिरधिकरणविषयोपाधिरेवास्यापि विषय इति सूचितम् । तेनैव गतार्थमिदमित्यतः प्रकारांतरेणेत्याद्युक्तम् । अत्र शास्त्रसंगत्यादिकमूह्यम् । यदा तु अत्र व्यवहारविलोपप्रसंगेन अन्यत्रैव प्रसिद्धानां सर्वशब्दानां परमात्मैकवाचित्वसमर्थनादित्यादिना पूर्वोत्तराधिकरणेष्विव शास्त्रादिसंगत्याद्युपपादनपरग्रंथपाठोऽप्यत्र नये क्वचित्कोशेषूपलभ्यते तदा तु व्यक्तमेव । भाष्योक्तापादकस्यासिद्धिनिरासाय प्राक्तनं स्मारयन्व्याचष्टे ॥ यदुक्तमिति ॥ पूर्वनयैरित्यर्थः । ननु भाष्ये कथमन्यत्र व्यवहार इति चोद्यमयुक्तम् । साक्षादपीत्यादि सूत्रैरेवास्य निरस्तत्वादित्यत आह ॥ यद्पीति ॥ विष्णुवाचकैरेव अनन्यगत्या हानाद्यर्थमन्यत्र व्यवहार इति यदुक्तं लिंगपादांत्यनय इत्यर्थः ॥ अव्यवस्थेति ॥ वह्निपदेन जलादिव्यवहारस्याप्यापातादित्यर्थः ॥ यद्प्यत्रेति ॥ आनुमानिकसूत्रे तत्तच्छब्दवाच्येश्वरसंबंधात्तत्र तत्र तच्छब्दव्यवहारो गंगासंबंधाद्गंगापदस्य तीर इवेति यदुक्तमत्र चोद्ये समाधानमित्यर्थः ॥ रूढ्या(द्यभ्यु) द्युपेत्येति ॥ अन्यत्रेत्यनुषंगः । एतेन प्रसंगात्सूत्राणामपौनरुक्त्यं दर्शितम् ॥ प्रतिज्ञेति ॥ समन्वयसूत्रोक्तप्रतिज्ञेत्यर्थः । तत्रोक्तसप्तवृत्तीनामपि मुख्यत्वाभावात्कथमेवमित्यतो व्यनक्ति ॥ योगरूढ्योरेवेति ॥ योगरूढिरप्यत्रोपलक्ष्या महा-

योगविद्वद्रूढयोरीशे सिद्धांत्यभिमतयोर्व्यवच्छेदायैवकारः । एवमभिप्रायं वर्णयित्वोपसंहाररूपेण भाष्यं योजयति ॥ अत इति ॥ योगरूढिव्यतिरिक्तमुख्यवृत्तेरभावादित्यर्थः । मुख्यवृत्त्येति शेषोक्तिः । योगरूढिरूपयेत्यर्थः । स्वातंत्र्यं तद्गतत्वं च शब्दवृत्तेर्हि कारणम् । स्वातंत्र्यं तत्र मुख्यं स्यादिति तदधीनत्वसूत्रानुव्याख्यानोक्तस्वातंत्र्यनिमित्तकमुख्यवृत्त्या शब्दानामीश्वरवाचित्वे बाधकाभावेऽपि तद्गतत्वनिमित्तकमुख्यवृत्त्येश्वरवाचित्वेऽन्यत्र व्यवहारलोपः स्यादेव । लोके योगरूढिरूपमुख्यवृत्तेरभावस्य प्रागुक्तत्वादिति भावः ॥ छ ॥ उक्तशंकां निषेधन् तत्र परंपराहेतुत्वेन भाष्यं व्याचष्टे ॥ न परमात्मन इति ॥ मुख्यतः योगादिवृत्त्या । तत्र लोके ॥ उभयोरिति ॥ ब्रह्मतदन्ययोरित्यर्थः । तथा च तत्त्वित्यवधारणायोगो नामानि विश्वानि न संति लोके यो देवानां नामधा एक एवेत्याद्ययोगश्चेति भावः ॥ स्वत इति ॥ अनन्यापेक्षयेत्यर्थः । मुख्यवृत्त्या महायोगविद्वद्रूढिवृत्त्येत्यर्थः ॥ व्यवहारेति ॥ हानादिव्यवहारेत्यर्थः ॥ अल्पेति ॥ अन्यत्रेत्यनुषंगः । भाष्योक्तिरुपलक्षणमिति भावः ॥ प्राचीनेति ॥ पूर्वोदाहृतैः साक्षादपीत्यादिसूत्रैः विरोध इत्यर्थः । द्वितीये आनुमानिकसूत्रे अत्रोक्तस्य मुख्यत्वमात्रस्य । तृतीये कल्पनेतिसूत्रे ॥ अविवेचितेति ॥ भगवति महायोगविद्वद्रूढौ । अन्यत्र तु रूढ्यादिमात्रमित्येवंरूपेणेत्यर्थः । एतेन पूर्वाधिकरणेषु तत्र तत्र विष्णौ शब्दानां महायोगविद्वद्रूढिभ्यां मुख्यत्वकीर्तनं तत्रत्यन्यायानुसंधानेनेति दर्शितम् । इतिशब्दः समाप्तौ ॥ १६ ॥

॥ ॐ जगद्वाचित्वात् ॐ ॥ १७ ॥ मुख्या इति ॥ परममुख्या इत्यर्थः ॥ अमुख्या इति ॥ अपरममुख्या इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि ॥ अग्नीति ॥ हीनवृत्तिमात्रे दृष्टांतः । असौ प्रसिद्धिरित्यर्थः । पूर्वशंकां निषेधंस्तत्र हेतुत्वेन भाष्यं योजयति ॥ न प्रसिद्धीति ॥ भाष्यस्थव्यवहारपदस्यावृत्तिमभ्युपेत्य द्वितीयस्य वाच्यवाचकभावज्ञानरूपव्युत्पत्तिपरत्वं चाभ्युपेत्यार्थमाह ॥ लोकस्येति ॥ एतेन सूत्रमप्यावृत्य योज्यमिति दर्शितम् । तथापदस्य प्रागुक्तव्यवहारपरामर्शित्वमुपेत्य तदनूद्य व्याचष्टे ॥ परमात्मनि तथेति ॥ अत इत्यस्यार्थः पंचम्यंतैर्दर्शितः ॥ अन्यथेति ॥ हरौ मुख्यत्वाज्ञानमूलकत्वेनेत्यर्थः । तत्रप्रसिध्द्यर्थकहिशब्दसूचितं दृष्टांतमाह ॥ अग्निरिति ॥ ॥ १७ ॥

॥ ॐ जीवमुख्यप्राणलिंगात्० ॐ ॥ १८ ॥ आक्षेपस्य फलं दर्शयन् भाष्यं व्याचष्टे ॥ यदुक्तमिति ॥ परमात्माधीनत्वादेवेति ॥ यद्यपि तद्गतत्वादपि मुख्यार्थ-

त्वमुक्तम् । तथापि स्वातंत्र्यं तद्गतत्वं च शब्दवृत्तेर्हि कारणम् । स्वातंत्र्यं तत्र मुख्यं स्यादित्यनुभाष्योक्तमुख्यत्वमुपेत्याऽवधारणप्रयोगः । तज्जीवेत्यादिव्याचष्टे ॥ तच्चेत्यादिना ॥ लिंगं प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । सर्वस्य तदधीनत्वाख्यमित्यत्र प्रयुक्तसर्वपदं जीवे संभावितसर्वपरम् । वायौ त्वसंकुचितसर्वपरमिति भावेन व्याचष्टे ॥ वृक्षादीनामिति ॥ सर्वस्येति च ॥ अत इति ॥ स्वातंत्र्यरूपनिमित्तसद्भावादित्यर्थः । ननु भृत्यबंधादिकं राज्ञि राज्ञो बंधादियोग्यतः । कारणं संशयस्य स्यादिति नैव प्रयुज्यते । अमंगलत्वाच्छब्दानां राज्ञो योगादमंगले । अप्रियत्वात्तु शब्दस्य स्यात्प्रयोगनिवर्तनमित्यनुभाष्योक्तदिशा सत्यपि निमित्ते राज्ञि निगडबद्धादिपदावाच्यत्वमिव जीवादावप्यस्तु सर्वशब्दमुख्यावाच्यत्वमिति भावेनोक्तहेतोरप्रयोजकत्वमाशंक्य निगपदभावोक्त्या निराह ॥ न च शक्तव्यमिति ॥ न त्विति ॥ बद्धादिपदानां राज्ञि व्यभिचारादिति भावः ॥ न्यायत्वेनेति ॥ मुख्यप्रयोगे तु निमित्तमेव सामग्रीत्यानुमानिकनयसुधोक्त्या तस्य व्यवहारेषु पुष्कलकारणत्वादिति भावः ॥ बाधकाति ॥ उत्सर्गतः प्राप्तस्य बाधकैकापोद्यत्वादिह चामंगलत्वादिरूपस्य वाच्यत्वकल्पनबाधकस्याभावात् स्यादेव वाच्यत्वे तदधीनत्वहेतुः प्रयोजक इत्यर्थः । प्रयोगे सतीति न्यायस्तु अमुख्यविषयः । तथैवानुमानिकनयसुधोक्तेरिति भावः । यद्यपि जीवशब्दस्यानुमानिकसूत्रे श्रौतस्मार्तप्रयोगेण प्राणधारकत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तेन च हरौ मुख्यत्वमुक्तम् । वायुशब्दस्यांतर्नयन्यायेन वैष्णवत्वं सिद्धम् । तथापि शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेरिति न्यायेन जीवो जहातीत्याद्युदाहृतश्रुतिष्वन्यपरत्वस्यापि सत्त्वेनेयमाशंका युक्ता । अत एव तयोरपीत्युक्तिः । अत एव च द्युभ्वादिनये वायुसमाख्यात्वेनेयं श्रुतिरुदाहृतेति भावः । वक्ष्यति च द्वितीये भाष्यकारोऽन्यस्यापि वाच्यत्वादसतः प्राप्तिरिति लिंगेनैव नञोऽन्वयभ्रांतिनिरासाय लिंगसाध्येनाऽन्वयमाह ॥ न सर्वस्येति ॥ उपासात्रैविध्यादिति भाष्योपात्तसूत्रखंडाभिमतयुक्तिमाह ॥ तल्लिंगेति ॥ तथा व्याख्यानं निर्बीजमित्यत आह ॥ यद्यदिति ॥ गीतायां दशमे यद्यपि भाष्ये यद्यद्विभूतिमदिति विस्तारः विष्ण्वादीनि स्वरूपाण्येवेत्युक्त्या यद्यद्विभूत्यादिमत्सत्त्वं विष्णुकपिलरामकृष्णादिकं तत्तन्मम तेजोंऽशसंभवं प्रादुर्भावात्मकमित्यर्थ उक्तः । तथापि तत्रैवान्यानि तु तेजोयुक्तानीत्यप्युक्त्या मम तेजोंऽशेन संयुक्तं भवतीति गीतातात्पर्योक्त्या चार्थांतरमुपेत्यात्रैतदुक्तिः ॥ १८ ॥

॥ ॐ अन्यार्थं तु जैमिनिः ० ॐ ॥ १९ ॥ लौकिकानामन्यत्र व्यवहारार्थं समाकर्षमुपेत्याह ॥ वैदिकानामिति ॥ मुमुक्षुं प्रतीतिशेषः । ननु तमेवं विद्वानमृत इत्यादेः ज्ञानान्मोक्षसिद्धावपि पशुपुत्रस्वर्गादिफलप्राप्त्यर्थं कर्मसिद्धिर्न स्यादित्यत आह ॥ वेदानां चेति ॥ मुमुक्षुं प्रतीतिशेषः । रोचनार्थं फलश्रुतिरित्येकादशस्कंधोक्तेः । न तादृशी प्रीतिरीड्यस्य विष्णोर्गुणोत्कर्षज्ञातरि यादृशी स्यात् । तत्प्रीणनान्मोक्षमाप्नोति सर्वस्ततो वेदास्तत्परास्सर्व एवेत्यादि श्रुतेश्चेति भावः । यद्यपि सर्वपुरुषार्थनये ज्ञानादेवाऽशेषपुरुषार्थप्राप्तिर्वक्ष्यते । तथाप्यभ्युपेत्यवादेन वाऽनुत्तमाधिकारिणामुत्तमानामपि प्रबलप्रतिबंधकवतां कर्मसापेक्षत्वाद्वा एवमुक्तमिति ध्येयम् ॥ अत इति ॥ ज्ञानमात्रेण पुरुषार्थासिद्धेरित्यर्थः । कर्मादिकमपि वदतीति भाष्यमादिपदार्थं वदन् शेषपूर्त्या व्याचष्टे ॥ समाकर्षेणेति ॥ सूत्रेऽन्यपदेन प्रस्तुतजीवाद्यन्यपरमात्मवाचिना तज्ज्ञानं लक्ष्यत इति भावेन भाष्ये परमात्मज्ञानार्थमित्युक्तं हेतुगर्भं मत्वा व्याचष्टे ॥ कर्मादीति ॥ भाष्ये वदतीत्युक्तावपि ज्ञानस्येत्युक्तिः दृष्टांतानुसारात् । अन्यज्ञानेनान्यज्ञानाऽयोगात् फललक्षणामुपेत्य प्रकृतोपयोगितया तात्पर्यमाह ॥ विज्ञातिस्यापीति ॥ फलप्रश्ने बीजमाह ॥ एतादिति ॥ शौनको ह वै महाशालोंऽगिरसं विधिवदुपसन्नः पप्रच्छेति पूर्वत्र श्रवणादाह ॥ शौनकेति ॥ द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदंति । परा चैवापरा च । तत्रापरा । ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छंदो ज्योतिषमिति । अथ परा । यया तदक्षरमधिगम्यत इत्यस्य वाक्यस्य भावमाह ॥ सर्वमिति ॥ सफलमिति ॥ परीक्ष्य लोकानिति श्रुत्युक्तदिशा परमात्मज्ञानांगवैराग्योत्पादनेन विविदिषंति यज्ञेन दानेनेत्युक्तदिशांऽतःकरणशुद्ध्युत्पादनेन वा एष सेतुरित्याद्युक्तदिशा ब्रह्मज्ञाने प्रकाररूपविषयार्पणेन वा सफलमित्यर्थः । एवमग्रेऽपि । स आदेश इति तच्छब्दपरामर्शं विवृण्वन् येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातं भवतीति छांदोग्यषष्ठस्थपूर्ववाक्यैकदेशं व्याकुर्वन्नेव भाष्योपात्तवाक्यार्थमाह ॥ तथा यस्मिन्निति ॥ ज्ञातफलमिति ॥ घटादिकारणत्वेन मृत्पिंडज्ञाने एतावन्मृण्मयं भवतीति विशेषज्ञानादपेक्षितमृण्मयसंपादनसंभवादित्यर्थः ॥ एवमिति ॥ वैराग्याद्युत्पादनद्वारा सर्वकारणत्वसर्वाधारत्वसर्वसंहर्तृत्वसर्वनियंतृत्वादिना परमात्मज्ञाने तज्जन्यत्वपरतंत्रत्वादिविशेषज्ञानादीश्वरप्रीत्या पुरुषार्थप्राप्तेरिति भावः । सूत्रभाष्ययोरपि चेत्यखंडनिपात इति भावेनानूद्यार्थं वदन्नेवावतारयति ॥ अपि चेति ॥ एवमित्यनुवादः ।

अन्येत्यादिव्याख्या ॥ स्पष्टं चेति ॥ तथा च प्रश्नाद्युक्त्यैव पूर्तेरेतदुक्तिर्व्यर्थेति न शंक्यमिति भावः । ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः । यस्तन्नवेद किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते इति समग्रंमंत्रार्थमाह ॥ तदक्षरमिति ॥ विषयर्चेति ॥ समासांतोऽनित्यत्वान्न श्रितः । व्योमन्नित्यस्य व्याप्त इत्यर्थः ॥ अक्षर इति ॥ ज्ञानलक्षणया निमित्तसप्तमीति मत्वा फलितमाह ॥ तज्ज्ञानार्थमेवेति ॥ यस्मिन् देवा इति वाक्यशेषानुरोधादाह ॥ कर्मादिकमिति ॥ तत्र हेतुत्वेन वाक्यशेषार्थमाह ॥ तस्यैवेति ॥ १९ ॥

॥ ॐ वाक्यन्वयात् ॐ ॥ २० ॥ परमात्ममात्रेति ॥ पदसमन्वयविधयेत्यर्थः । ॥ खंडेति ॥ समुदायावयवपदानामित्यर्थः । परिष्कारपूर्वं वाक्यस्येति भाष्यं व्याचष्टे ॥ सत्यमिति ॥ एवमित्यनुवादः । अन्यस्यापीत्यादिव्याख्या ॥ पृथक्पृथगिति ॥ विस्तृतश्चाऽयं तत्त्वनिर्णयटीकायां कार्यान्विते व्युत्पत्तिरिति प्राभाकरमतखंडनप्रस्तावे इयं माता अयं पिता सुरूपोऽसीत्येतद्वाक्यव्याख्यावसरे । वाक्यान्वयादिति सूत्रे निमित्तपंचमी जगद्वाचित्वेऽपीति वर्तते इति मत्वा सूत्रार्थं निगमयति ॥ अत इति ॥ अन्यवचन एव वाक्यान्वयसंभवादित्यर्थः । ज्योतिर्नये अत्र चोक्तयोः पदवाक्यसमन्वययोरधिकारिभेदेन सार्थक्यं विवक्षुः । अन्वयः सर्वशब्दानामशक्यो ज्ञातुमंजसा । इति यल्लोकवैमुख्यं जैमिन्यादिमतं वदन् । विद्याधि (राजो) नाथो भगवानपाचक्रे स्वयं प्रभुरित्यनुभाष्योक्तमत्र संयोजयितुं शंकामाह ॥ न चेति ॥ हरेर्जगद्धेतुत्वसर्वशब्दवाच्यत्वादेः तथा श्रवणादिविधेरुत्तमाधिकारिस्वरूपादेश्च असिद्धिप्रसंगादित्यपि ध्येयम् । पदसमन्वयोऽसर्वाधिकारिक इत्यत्र श्रुतिमाह ॥ क इति ॥ अंगीकृतेऽपि नैवास्ति दोषो वाक्यसमन्वये । तदर्थत्वेन कर्मादेः संभवादल्पबुद्धये । कश्छंदसां योगमिति श्रुतेर्योगार्थतत्ववित् । ब्रह्मैको नैव चान्योऽस्ति क इत्यस्योभयार्थत इत्यनुभाष्योक्तेरिति भावः ॥ २० ॥

॥ ॐ प्रतिज्ञासिद्धेर्लिंगं० ॐ ॥ २१ ॥ सपरिकरमिति ॥ फलेतिकर्तव्यतासहितमित्यर्थः । कर्मादिवचनस्य ज्ञानमेव मुक्तिहेतुरित्यस्य च हेतुहेतुमद्भावं सामान्यतो व्यनक्ति ॥ अत इति ॥ एतच्चाग्रे व्यक्तम् ॥ इत्यादिनेति ॥ भाक्तं वानात्मवित्त्वादित्यत्र तृतीयाद्यपादे भाष्योक्तवचनेनेत्यर्थः । आदिपदेन एतच्छ्रेयो येऽभिनंदंति मूढा जरामृत्युं पुनरेवापियंति । इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठमित्यादिग्रहः । तत्परामृश्य तदालोच्येत्यर्थः । एवं परिष्कृत्य यस्मादित्यादिभाष्यं योजयति

॥ यस्मादिति ॥ एवमित्यनुवादः कर्मादीति व्याख्या ॥ अत इति ॥ कर्मणोऽनित्यफलकत्वादित्यर्थः । युक्त्यैवेतीत्यनंतरं प्रत्येतीति शेषः । तेन परामृश्येति साधु । उक्तं वैराग्यजननद्वारा ब्रह्मज्ञानार्थत्वं श्रुत्या संवादयति ॥ तथा चेति ॥ व्याख्यातैषा श्रुतिराद्यनये ॥ २१ ॥

॥ ॐ उत्क्रमिष्यतः० ॐ ॥ २२ ॥ प्रकारांतरेणेति ॥ कर्मादिर्ज्ञानसाधनत्वेन प्रकारेणेत्यर्थः । मुमुक्षोरित्यादिभाष्यं शेषपूर्त्या व्याचष्टे ॥ ज्ञानेनेति ॥ अत इति भाष्यस्थानुवादः । एवमित्यादिव्याख्यानं । कर्मणो ज्ञानोपयोगित्वं च भाक्तं वेत्यत्र सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववदित्यत्र जिज्ञासासूत्रे च भाष्योक्तदिशाऽतःकरणशुद्धिद्वारेति व्यक्तमिति भावः ॥ २२ ॥

॥ ॐ अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॐ ॥ २३ ॥ रीत्यंतरेणेति ॥ भगवज्ज्ञाने विशेषणरूपविषयार्पकतयेत्यर्थः । इतिसिद्धौ पूर्वसूत्रेणेत्यर्थः । सर्वमित्यादिभाष्यानुवादः । स सर्वेत्यादिव्याख्या । एष इत्यादि शेषोक्तिः । जैमिन्यादिग्रहणस्य प्रसिध्द्यर्थत्वेन सावकाशत्वं मन्वान आह ॥ विरुद्धानां चेति ॥ स्वशिष्याणां प्रसिध्द्यर्थं मतमात्मीयमंशतः । विज्ञातं तैर्जगादात्र तारतम्यं नृणां वदन्नित्यनुभाष्यदिशा स्मृतितात्पर्यमाह ॥ मुनिमतानामिति ॥ अनेकेति ॥ जैमिनिमतस्य पदसमन्वयायोग्यमंदाधिकारिकवाक्यसमन्वयार्थत्वात् । तत्राप्याश्मरथ्यमतस्य वैराग्यसंपत्तिप्रागवस्थाविशिष्टाधिकारिकत्वात् । औडुलोमिमतस्य ज्ञानसंपत्तिप्रागवस्थाविशिष्टाधिकारिकत्वात् । काशकृत्स्नमतस्य ज्ञानसंपत्त्यवस्थाविशिष्टाधिकारिकत्वादित्यर्थः । उक्तं च सुधायां । नृणामल्पाधिकारिणामवस्थातारतम्यं वदन्निति ॥ अत इति ॥ भगवतः सर्वशब्दमुख्यार्थत्वे बाधकाभावादित्यर्थः ॥ २३ ॥ अ० ५ ॥

॥ ॐ प्रकृतिश्च० ॐ ॥ २४ ॥ स्त्रीलिंगत्वमित्यनुभाष्यसूचितलिंगेनाऽन्यत्रैव प्रसिद्धिमाह ॥ स्त्रीलिंगत्वेति ॥ अत्र अधिकरणे । स्त्रीशब्दानां स्त्रीलिंगशब्दानामित्यर्थः । तत्तु समन्वयादिति सर्वशब्दानां परमेश्वरे समन्वय उक्त इत्यानुमानिकसूत्रभाष्येणोक्तप्रायत्वादत्र भाष्येऽनुक्तां पूर्वसंगतिं स्वयमाह ॥ समन्वयसूत्र इति ॥ श्रूयंते श्रुतौ प्रतीयंते ॥ एषेति ॥ यद्यपीयं श्रुतिः तृतीये कामादितरत्र तत्र चायतनादिभ्य इत्यत्र भाष्ये श्रौतत्वपरत्वेनोदाहृता तथाप्येतत्पादीयोदाहरणानां मुख्यवृत्त्याऽन्यपराणामपि सतां परममुख्यवृत्त्या ब्रह्मपरत्वस्याभिमतत्वादियमत्रोदाहृता । अत एव द्वितीये तेजोऽतस्तथाह्याहेत्यादौ भूतपरत्वेनोदाहृतैव कारणत्वेन च

इत्यत्राप्युदाहृतेति ध्येयम् । या प्राणेनेति काठके अदितिशब्दः । न केवलं सिद्धांतेऽप्यन्यपरा एवाऽत्रोदाहरणं किंतु अन्यपरत्वरहिता उपनिषदादिगता भगवन्मात्रपराऽपि स्त्रीलिंगशब्दयुक्ताः श्रुतय इति सूचयितुमेतच्छ्रुत्युक्तिः । तेन छंदोनयाद्युक्तगायत्र्यादिश्रुतिरप्यनेन रूपेणात्रोदाहरणमिति सूचितम् । अन्यपरत्वे अन्यमात्रपरत्वे । औपनिषदशब्दाभिप्राये तु यथाश्रुतमेव योज्यम् । यद्वाऽन्यपरत्वेऽपि विष्णुपरत्वाभाव इत्येवार्थः । विष्णुरन्यद्वेति संशयेऽपि विष्णुर्भवति न वेत्येवार्थः । अत एव न प्रकृत्यादिशब्दवाच्यो हरिरित्येव पूर्वपक्षकोटिरग्रे वक्ष्यते । तथाऽन्यपरभगवन्मात्रपरद्विविधवाक्यसाधारणमेतदिति ध्येयम् । अनुभाष्योक्तां युक्तिमाह ॥ स्त्रीलिंगत्वादिति ॥ स्त्रीलिंगवाचित्वादित्यर्थः । नारायण्यादिरूपविशेषे स्त्रीलिंगत्वं युज्यत इत्याशंक्य तत्र श्रुतिविरोधमाह ॥ न च रूपेति ॥ ननु नैनं वाचा स्त्रियं ब्रुवन्नैनमस्त्री पुमान्ब्रुवन् । पुमांसं न ब्रुवन्नेनं वदन्वदति कश्चनेति मंत्रे पुमांसं स्त्रियं च वदन्नेव न वदतीत्युक्तत्वादुभयात्मकं स्वरूपं प्रतीयते । अस्त्रीपुमानिति ब्रुवन्नपि न वदतीत्युक्तत्वात् स्त्रीत्वं पुंस्त्वं च प्रतीयते । विष्णोर्लौकिकस्त्रीपुंविलक्षणत्वादस्त्रीपुमानित्यपि वदन्नपि वदतीत्याद्यैतरेयभाष्योक्त्या केवलस्य लौकिकस्य वाऽस्त्रीत्वस्य निषेधपरं तद्वाक्यम् । अन्यथा नैनमस्त्री पुमान् ब्रुवन्नित्युत्तरवाक्यविरोधात् । तथा च रूपविशेषस्य स्त्रीत्वे श्रुतिविरोधाभावात्तदपेक्षया प्रकृत्यादिशब्दोपपत्तिरिति चेन्न पुंरूपे स्त्रीशब्दाप्रयोगापातात् । तथा च त्रिपादस्यामृतं दिवीत्युक्तश्वेतद्वीपादिस्थनारायणादिपुंरूपे छंदोनयोक्तगायत्र्यादिशब्दोक्तिर्न स्यादिति तात्पर्यात् । ननु देवतादिखट्वादिशब्दवाच्येषु स्त्रीलिंगाभावेऽपि स्त्रीलिंगशब्दवाच्यत्वं शब्दसाधुत्वमात्रेण युक्तं तद्वदिह स्यादिति चोद्यं सदृष्टांतमुक्त्वा प्रतिज्ञादृष्टांतेत्यादिसूत्रत्रयोक्तहेतुव्यावर्त्यहेतुना निराह ॥ न च नपुंसकेति ॥ ननु चमसवदविशेषादित्यादावुक्तस्य नामानि सर्वाणि इत्यादेरेव नियामकत्वादित्यतो विशेषेत्युक्तम् । तत्तु सामान्यं वक्ष्यमाणदिशा संकुचितसर्वनामपरमिति भावः । यद्वा बृहंतो ह्यस्मिन्गुणा इत्यादेर्गुणपूर्णत्वरूपब्रह्मपदवाच्यत्वनियामकस्यैवेह प्रकृत्यादिस्त्रीलिंगशब्दप्रवृत्तिनिमित्तरूपनियामकविशेषस्याभावादित्यात्मकृतेरित्यादिसूत्रद्वयव्यावर्त्योक्तिः । तदधीनत्वसूत्रेण गतार्थत्वमाशंक्य निराह ॥ न चाऽस्त्रीभूतस्यापीति ॥ एतद्वाक्यं पूर्ववद्द्वेधा व्याख्येयम् ॥ उक्तेति ॥ स्त्रीलिंगायोगरूपन्यायेनेत्यर्थः ॥ अत इति ॥ साधकाभावादित्यर्थः । पूर्वपक्षफलमाह ॥ नेति ॥ छ ॥

हरौ स्त्रीशब्दप्रवृत्त्युक्तेरसांगत्यनिरासाय भाष्यार्थमाह ॥ एवमिति ॥

आकांक्षाक्रमेण भाष्यं व्याचष्टे ॥ प्रकृत्यादीति ॥ सूत्रभाष्ययोः प्रकृतिशब्दस्तदादिस्त्रीलिंगशब्दमात्रोपलक्षणमित्यग्रे व्यक्तत्वादादिपदं ॥ वाच्यश्चेति ॥ न केवलं प्रागुक्तलिंगशब्दवाच्यश्चेति सौत्रचशब्दार्थोक्तिपरभाष्यस्थापिशब्दार्थो दर्शितः । ननु सर्वस्त्रीशब्दसमुच्चायकश्चशब्द इति तत्रप्रदीपोक्तेरत्र पुनः सर्वपुल्लिंगशब्दसमुच्चायकत्वोक्तौ कथं सर्वस्त्रीशब्दलाभ इत्यतोऽस्मिन् व्याख्याने तल्लाभप्रकारमाह ॥ प्रकृतिपद्मिति ॥ एतेन स्त्रीशब्दा अपीति संबन्धभाष्यमुपपादितमिति ध्येयम् ॥ २४ ॥

॥ ॐ अभिध्योपदेशाच्च ॐ ॥ २५ ॥ युक्त्यंतरेणेति ॥ न केवलं प्रतिज्ञादृष्टांतोक्तिरूपयुक्त्येत्यर्थः । तथा च नियामकविशेषाभावेनेति प्रागुक्तं प्रत्युक्तमिति भावः ॥ प्रकृतिशब्देति ॥ तदुपलक्षितस्त्रीशब्दमात्रवाचितायां तु प्रागुक्तं सामान्यरूपमेकं साक्षाच्चेत्यत्र वक्ष्यमाण(णा)साधारणश्रुतिश्च नियामकप्रमाणमिति भावः। भाष्ये इति वचनादित्युक्त्या सर्वमेकमिति प्रतीयते । तदपि किं श्रुतिरूपमुतस्मृतिरूपमिति न ज्ञायतेऽतस्तद्विवेचयन्नभिध्यैव चेत्यादिभाष्यवाक्येन च सूत्रे अभिध्यायाः प्रकृतित्वोपदेशाच्येत्यर्थो विवृत इति भावेन सूत्रार्थमाह ॥ मायां त्विति ॥ स्मृतौ महामायेति पूर्वार्धोक्तेरुपयोगं शंकापूर्वं व्यनक्ति ॥ न चेति ॥ स्पष्टत्वाय स्मृतेरपि भाषणमिति भावः । उच्यत इत्युक्तेर्भावमाह ॥ न चेत्यादिना ॥ कुतः परमात्मनस्तदिति । एतेन परमात्मनोऽभिध्यात्वोपदेशात्प्रकृतिशब्दवाच्यत्वमित्यपि सूत्रार्थो दर्शितः ॥ तत्संबंधेति ॥ मायिनमित्यत्र तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुबर्थे अत इति ठनौ व्रीह्यादिभ्यश्चेति षष्ठ्याद्यर्थकेनप्रत्ययांतस्य संबंधवाचित्वात् । तवेति षष्ठ्याः षष्ठी शेष इति संबंधे विधानादिति भावः॥ अत आहेति ॥ एतच्चोभयव्यपदेशात्त्वहिकुंडलवदित्यत्र तृतीये स्पष्टयिष्यत इति भावः ॥ २५ ॥

॥ ॐ साक्षाच्चोभया० ॐ ॥ २६ ॥ एवंरूपेणेति ॥ प्रकृतिश्चेत्यत्रोक्तसामान्यरूपेण विना साक्षाद्विशिष्येत्यर्थः ॥ इच्छाद्वारैवेति ॥ प्रकृतिशब्दवाच्येच्छास्वरूपत्वात्प्रकृतिशब्दवाच्य इत्येवंरूपेणेत्यर्थः । साक्षात्पदेन प्रागुक्तं सामान्यपारंपर्यरूपद्वयमपि व्यावर्त्यमिति व्यनक्ति ॥ साधारण्येन विनेति ॥ चशब्द एवार्थ इति भावेन भाष्योक्तमनुवदति ॥ साक्षादेवेति ॥ प्रकृतीति ॥ स्त्रीशब्दमात्रोपलक्षणमेतत् ॥ पुरुषशब्देति ॥ पुल्लिंगशब्देत्यर्थः ॥ नहीति ॥ गुणपूर्त्यर्थत्वात् समन्वयस्येति भावः । भाष्ये चशब्दोऽवधारण इति भावेन पंचम्या योग्यसाध्येनान्वयमाह ॥ नेत्यादिना ॥ २६ ॥

॥ ॐ आत्मकृतेः परिणामात् ॐ ॥ २७ ॥ प्रवेशावैयर्थ्यं वदन् शब्दार्थमाह ॥ प्रकृतेरिति ॥ सूत्रे परिणामादिति पंचमी ल्यब्लोपनिमित्तेति भावेन भाष्ये परिणाम्येत्युक्तम् । तत्र ल्यबादेशस्थानिनः पूर्वकालार्थक्त्वाप्रत्ययस्यार्थमाह ॥ प्रकृतिपरिणामादनंतरमिति ॥ आत्मकृतिर्व्यर्थेत्यतः तत्र परिणामेषु स्थित्वेति भाष्यम् । तदर्थमाह ॥ महदादीति ॥ श्रुतौ शेषमाह ॥ तामित्यादिना ॥ द्विरुक्तेरपौनरुक्त्यायाऽर्थभेदमाह ॥ तस्मादिति ॥ एवमिति ॥ अनुप्रविश्येत्यनंतरं तामित्यादिशेषो ध्येय इत्यर्थः । अप्रतीतेराह ॥ अपव्याख्यामिति ॥ अप्रामाणिकत्वमसंगतेरुपलक्षणमिति भावेनाह ॥ किं चेति ॥ न चाऽव्यक्तस्वरूपं भगवता निषिद्धम् । भारतादौ साधितत्वादिति द्वादशगीताभाष्योक्तमिह संगमयितुं शंकामाह ॥ स्यादेतदिति ॥ वदतीति सप्तम्यंतम् ॥ निरस्त इति ॥ आनुमानिकाद्यधिकरणत्रयेण परभाष्योक्तदिशा निरस्त इत्यर्थः । पराकृता अवकाशाभावशंकेत्यनुकर्षः ॥ तदुक्तेरेव ॥ प्रधानस्वरूपनिषेधोक्तेरेव इत्यर्थः ॥ जगत्कारणत्वेति ॥ जगदुपादानत्वेनेति योज्यम् ॥ तदिति ॥ ब्रह्मणो जगत् कारणत्वोपपत्तेः इत्यर्थः । एतेन न चेत्यादिभाष्यं ब्रह्मणो जगत्कारणत्वसिद्ध्यर्थं प्रधानस्वरूपमेव प्राक्प्रकृतं सूत्रकृता निषिध्यत इति यत्कल्प्यते तन्न युक्तम् । जगत्कारणत्वस्य अन्यथोपपत्त्या प्रधानस्वरूपनिरासस्याऽप्रामाणिकत्वादित्यपि व्याख्यातं भवति । तथा प्रधानस्याऽप्रामाणिकत्वाद्ब्रह्मैवोपादानमित्येत्सूत्रार्थतया यत्कल्प्यते न तद्युक्तम् । प्रधानाभावस्याऽप्रामाणिकत्वादित्यपि भाष्यार्थं मत्वा शंकांतरं निराह ॥ अथापि स्यादिति ॥ २७ ॥

॥ ॐ योनिश्च हि गीयते ॐ ॥ २८ ॥ अव्यवधानेनेत्यादिभाष्यं उत्पादनं स्वदेहाच्चेत्यनुभाष्यदिशा व्याचष्टे ॥ स्वदेहादेवेति ॥ प्रलये स्वोदरे निवेशितस्य ब्रह्मादिप्राणिजातस्य स्थूलदेहविशिष्टतया जनकत्वमित्यर्थः । प्रकृतित्वमित्येतदुपलक्षणमिति भावेनाह ॥ प्रकृत्यादीति ॥ नैनं वाचेति श्रुतिविरोधं निराह ॥ निषेधस्त्विति ॥ तस्मादिति ॥ साधकभावाद्बाधकाभावाच्चेत्यर्थः । युक्तमेवेति फलोक्तिः ॥ २८ ॥ अ० ६ ॥

॥ ॐ एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॐ ॥ २९ ॥ स्त्रीनिषेधिनामित्यनुभाष्योक्तलिंगेन अन्यत्रैव प्रसिद्धिमाह ॥ अत्र निषेधमुखेति ॥ निस्स्वरूपत्वमादिपदार्थः ॥ श्रूयंत इति ॥ तैत्तिरीयादावित्यर्थः । निषेधश्चेत्यनुभाष्योक्तयुक्तिमाह

॥ तेषामिति ॥ प्रथमप्रतीताविति योज्यम् ॥ तद्योगादिति ॥ यद्यपि भावस्याऽप्यभावो नेत्यादिद्वितीयप्रतिपत्तौ निषेधमुखवेद्यवस्तुत्वमस्ति । तथापि प्रथमप्रतीतावयोगादिति भावः ॥ स्वयमिति ॥ षष्ठ्यर्थेऽव्ययम् ॥ अत इति ॥ हरेर्निषेधमुखवेद्यवस्तुत्वायोगात् तेषां च तादृशवस्तुवाचित्वादित्यर्थः । प्रसिद्धश्रुत्यनुरोधेन असदादिशब्दा इत्युपक्रमेऽपि भाष्यानुरोधाच्छून्यादिशब्दानामित्युपसंहारः । समन्वयेत्यादिफलोक्तिः ॥ छ ॥ भाष्येऽनूदितसौत्रैतच्छब्दार्थं वदन् भाष्यसूत्रयोरर्थमाह ॥ पूर्वोक्तेति ॥ भाष्यस्थस्मृत्युक्तो योगो दुर्जनाव्यक्तता तथेत्यनुभाष्योक्तनिमित्तस्याप्युपलक्षणमिति मत्त्वाऽऽह ॥ दुर्जनेति ॥ प्रसिद्धनिमित्तस्य हरावयोगेऽपि स्मृत्यादिप्रसिद्धं लोकतोऽप्रसिद्धं तु निमित्तं हरौ युज्यत इति तच्छब्दवाच्यत्वं स्यादेवेत्याकूतम् । स्मृत्युक्तयोग एव श्रुतौ ग्राह्य इत्यस्य कंपनादित्यत्र निर्णीतत्वादिति भावः । तुच्छशब्दे तुदित्यस्यार्थमाह ॥ तोदनात्तुदिति ॥ छइत्यस्यार्थमाह ॥ अदृश्यः छइति ॥ अश भोजन इत्यतोऽश्यत्वादिति रूपं तस्य नञाऽन्वय इति अभक्ष्यत्वादित्यर्थमाह ॥ नाश्यत्वादिति ॥ ॥ उभयत्रेति ॥ असद्वाचिशब्देषु अभाववाचिशब्देषु च इत्यर्थः । युक्तिं चाऽऽह ॥ निषेधेति ॥ ईश्वरो वा कथं तत्रैव तत्करोतीत्यत आह ॥ ईश्वरस्येति ॥ फलोक्त्या सूत्रार्थमुपसंहरति ॥ अत इति ॥ साधकभावात् बाधकाभावाच्चेत्यर्थः । समन्वयसूत्रे तत्तु शास्त्रयोनीति प्रतिज्ञांशं विवृण्वन्नेव तत्समर्थनमस्य फलमिति दर्शयति ॥ युक्तमिति ॥ तस्याऽपि जन्मादिसूत्रार्थसिद्धिद्वारा जिज्ञासासूत्रस्थब्रह्मशब्दार्थसिद्धिः फलमित्युपेत्याह ॥ तत इति ॥ अनंतगुणत्वं चेति ॥ हरेरित्यनुकर्षः । एतच्च समन्वयाधिकरणांत एव विवृतम् ॥ २९ ॥ अ० ७ ॥

इति श्रीमद्भाष्यटीकाभावदीपे राघवेन्द्रयतिकृते प्रथमाध्याये चतुर्थः पादः ।

॥ प्रथमाध्यायः संपूर्णः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्री गुरुभ्यो नमः ॥

श्रीमद्राघवेंद्रगुरुसार्वभौमविरचितः

॥ तत्वप्रकाशिका-भावदीपः ॥

॥ अथ द्वितीयाध्यायः ॥

॥ प्रथमः पादः ॥

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ।

यत्पादपद्मं संस्मृत्य लोकोऽवद्यान्यवद्यति ।
तं वंदे परमा(नंद)त्मानमिंदिरामंदिरोरसम् ॥ १ ॥

॥ ॐ स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगात् ॐ ॥१॥ उक्तेऽर्थ इत्यादेरुपयोगस्यास्पष्टत्वादाह ॥ पूर्वाध्यायेति ॥ अर्थेति ग्राह्यम् । उक्तेऽर्थे मानोक्ति विना अविरोधोक्तिरसंगतेत्यतो व्याचष्टे ॥ अशेषेति ॥ स्वरवर्णपदवाक्यात्मकाशेषशास्त्रस्य शक्तितात्पर्याभ्यां कारणत्वादिना भगवत्प्रमाजनकत्वेनेत्यर्थः ॥ कर्तेति ॥ उक्तदिशाऽनंतगुणत्वं चोपलक्ष्यते। उक्तं च संक्षेपभाष्ये उक्ता गुणाश्चाविरुद्धास्तस्य वेदेन सर्वश इति ॥ प्रतिपादित इति ॥ न्यायैरुपपादित इत्यर्थः । न प्रेक्षावदिति नञो न स्यादिति क्रिययान्वयः ॥ अत इति ॥ अविरोध एवोक्तार्थस्योपादेयत्वसंभवादित्यर्थः । अनेन पूर्वाध्यायः एतन्निरसनीयविरोधशंकाविषयभूतार्थोपस्थापकतयाऽस्य हेतुः । अयं वोक्तार्थे विरोधनिरासेनोक्तार्थस्थैर्यसाधकत्वात्तस्य हेतुरित्यध्याययोर्हेतुहेतुमद्भावरूपा संगतिरुक्तेति ध्येयम् । विवृता चैवमेव सुधायां संगतिः । परं तु उक्तः समन्वयः साक्षादविरोधोऽत्र साध्यत इत्यनुभाष्यसुधयोः समन्वयप्राधान्येन संगतिरुक्ता । अत्र तु भाष्यटीकयोः समन्वयार्थप्राधान्येनेत्येव भेदः ।

यद्यपि विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोध इत्यादिभिर्विरोधाभावं पूर्वत्राप्यदर्शयत्सूत्रकारः । तथापि क्वचित्क्वचिदेवात्र तु सर्वथेति सुधायामेव व्यक्तम् । युक्तीत्युक्त्या सूचितावांतरभेदं वक्ष्यमाणद्वितीयादिपादाद्यभाष्यदिशा विभज्यात्र दर्शयन्नत्र प्राथम्ये बीजमाह ।। उक्तेऽर्थ इति ।। द्विविधेति ।। केवलश्रुतियुक्तियुक्तश्रुतिभेदादित्यर्थः । क्वचित्तु श्रुतिन्यायोपेतश्रुतिविरोधेति पाठः । स्मृत्यविरोधोक्तेः असांगत्यमाशंक्य व्याचष्टे ।। यद्यपीत्यादिना ।। युक्तीति ।। शैवादिस्मृतयः स्वयमभियुक्तवाक्यतया स्मृति(समय)रूपा अपि स्वोक्तार्थे युक्तीः श्रुतीश्च संवादयंतीति युक्तिसमयादिरूपत्वेनेत्युक्तम् ।। प्राथम्येति ।। महामल्लभंगन्यायेनैकैकविरोधनिरासकात्प्राथम्योपपत्तेरित्यर्थः ।। न कोऽपीति ।। अध्याये पादेऽनंतर्भावदोषो वा अप्राथम्यदोषो वा नेत्यर्थः ।। अनेनेति ।। प्रथमत इति भाष्येण । शैवादिस्मृतिविरोधस्य युक्त्यादिविरोधरूपत्वात् हरेर्जगज्जन्मादिकर्तृत्वे युक्त्यादिविरोधात्मकस्मृतिविरोधपरिहारकथनाच्छास्त्राध्यायपादसंगतिरित्युक्तं भवतीत्यर्थः । श्रुत्यधिकरणसंगती आह ।। वेदेति ।। जन्मादिसूत्रे यतो वा इमानि भूतानीत्यादिवेदवाक्यानां कारणतया विष्णोरेव प्रमापकत्वेनेत्यर्थः । एतेनैतद्विचारस्य फलमपि दर्शितं भवति । अस्य शास्त्रयोनिसूत्रादगतार्थत्वं तत्रैव चंद्रिकायां व्यक्तम् । भाष्यं व्याख्यातुं परिष्करोति ।। नेति ।। तेषां वचनेत्येतत्सौत्रस्मृतिपदस्य व्याख्यानमिति भावेनार्थमाह ।। पाशुपतेति ।। विरोध इति निमित्तसप्तमीति भावेन विरोधेनेत्युक्तम् । अप्रामाण्यमेव स्यादित्येतद्दोषप्रसङ्गादित्यस्य व्याख्येति मत्वाऽऽह ।। अप्रामाण्याख्येति ।। ।। अन्यार्थतेति ।। श्रुतेरित्यनुषङ्गः । स्मृत्यनुरोधेन शिवादिकर्तृत्वार्थकत्वोपपत्तेरित्यर्थः विरोधं व्यनक्ति ।। पाशुपतेति ।। विरोधस्यासिद्धिं निरस्याप्रयोजकत्वं निराह ।। न चेति ।। वस्तुनीति ।। पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रियामानसवदित्यादौ वक्ष्यमाणदिशा गुरूपादानत्यागादिरूपक्रियाया अव्यवस्थितविकल्पस्य विकल्पो विशिष्टफलत्वादित्यादौ वक्ष्यमाणदिशा फलविशेषकामनादिना नृसिंहध्यानादिक्रियाया व्यवस्थितविकल्पस्य संभवेऽपि विष्ण्वादिरर्थः कर्ताऽकर्ता वेति वस्तुनि विकल्पो न युक्त इत्यर्थः । वस्तुन्यपि व्यवस्थितविकल्पमाशंक्य निराह ।। न च देशेति ।। सौत्रानवकाशपदव्याख्यानं सर्वत्रा हीत्यादिभाष्यं तद्व्यावर्त्योक्तिपूर्वं व्याचष्टे ।। न च

वाच्यमिति ।। प्रामाण्यमुपेत्याह ।।अन्यार्थत्वमिति ।। विरोधे त्विति।। पूर्वतंत्रे प्रथमे तृतीयपादे धर्मस्य शब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्षं स्यादिति स्मृतिनये सर्वस्मृतीनां मूलश्रुत्यनुमापकत्वेन प्रामाण्यमुक्त्वा विरुद्धानामप्रामाण्यं वक्तुमिदं सूत्रम् । स्मृतेः श्रुतिविरोधे सति अनपेक्षं स्मृतिप्रामाण्यमनादरणीयं स्यात् । न चैवं तत्रत्यपूर्वाधिकरणविरोधः । असति ह्यनुमानम् । स्मृतेः श्रुतिविरोधे असति अविद्यमान एव स्मृतिरनुमानं मूलभूतश्रुत्यनुमापिका सती प्रमाणमित्युक्तं स्मृत्यधिकरण इत्यर्थः । जैमिनीयन्यायवैषम्यं वक्तुकामः भाष्यस्थतेषामिति पदे प्रकृतिप्रत्ययार्थं वदन् तत्तात्पर्यमाह ।। स्मृतीनामिति ।। भ्रमप्रमादादिदोषाभावेन यथार्थज्ञानपूर्वकत्वरूपगुणेन च युक्तत्वादित्यर्थः । सर्वज्ञा हीत्यादि व्यनक्ति ।। रुद्रादीनामिति ।। हिशब्दार्थः प्रसिद्धत्वादिति । सार्वज्ञमुपलक्षणं मत्त्वोक्तं जगदिति ।। श्रुतेश्चेति ।। आप्तैः प्रत्यक्षतो दृष्ट्वा प्रोक्तमर्थं कथं श्रुतिः । पिपीलिकालिपिनिभा वारयेत्सर्वगाहित इत्यनुभाष्योक्तेरिति भावः । जैमिनीयन्यायस्य गतिमाह ।। क्वचिदिति ।। भट्टमते अर्थांतरकल्पनं प्राभाकरमते अप्रामाण्यमादिपदार्थः ।। छ ।। अस्य पूर्वोक्तविरोधनिरासकत्वद्योतनाय प्रतिज्ञाहेतू बहिरेवाह ।। युक्तमिति ।। भाष्योपात्तस्य सौत्रनञः पूर्वकृतचोद्येनान्वय इति भावेनाह ।। न च श्रुतेरिति ।। तत्र हेतुत्वेन दोषप्रसंगादिति सूत्रांशं आकांक्षितपूर्त्या योजयति श्रुतिविरोधेनेति ।। प्रसंगादिति ।। प्रकृष्टसंबंधादित्यर्थः । इदानीं तु श्रुतेरित्यादिभाष्यां (शव्यावर्त्यपूर्वं)शं अवतार्य शेषपूर्त्या व्याचष्टे ।। न चेति ।। अन्येत्याद्यंशं व्यावर्त्यपूर्वं व्याचष्टे ।। न च वक्तव्यमिति ।। विष्णुमनुप्रभृतिभिरित्यर्थः । नितरां निरतिशयं निस्संशयं वा । भाष्यस्थैवकारभावमाह ।। जगदिति ।। श्रुत्यनुसारित्वादित्यन्यत्रोक्तं हेतुमत्र व्यावर्त्यशंकापूर्वं योजयति ।। कुत इति ।। भाष्ये नितरां सर्वज्ञैरेवेत्येतद्रुद्रादीनां सकाशाद्विष्णवादीनामेवाप्तत्वमित्यन्यत्रोक्ताप्तशब्दार्थविवरणमिति भावेनाप्ततमत्वमित्यनुवादः । यत्तु श्रुतावनुक्तमेव जीवोत्पत्त्यादि पंचरात्रे कथ्यत इत्यादि तत्तु अनुव्याख्यानसुधाचंद्रिकासु समयपादांते निरस्तं ध्येयम् । अन्यस्मृतीनां इत्यादिसूत्रांशस्य शेषपूर्त्या बाधातिबाधयोरुक्तिपरत्वेन द्वेधार्थं वदन् उपसंहरति ।।अत इति।। तदुक्तस्येत्यादिहेतुद्वयपरामर्शः । आप्तत्वे हेतुरयं निरवकाशत्वादिति । अप्रामाण्याख्यस्य वाऽर्थांतरपरत्वरूपस्य वा अवकाशस्याभावादित्यर्थः । अत्रापि प्रसंगशब्दः प्रकृष्टसंग (संबंध) वाची । एतेन श्रुतेरित्यतःपूर्वं भाष्यं बाधोक्तिपरं श्रुतेरित्यादि त्वतिबाधोक्तिपरमिति भाष्याभिप्रायः उक्तो ध्येयः ।। १ ।।

॥ ॐ इतरेषां चानुपलब्धेः ॐ ॥२॥ भाष्ये प्रतिज्ञांशं तावद्व्याचष्टे ॥ यदुदितमित्यादिना ॥ हेत्वंशं व्यनक्ति ॥ तास्विति ॥ अयोग्यानामनुपलब्धिरदोषायेत्यतोऽदृष्टादितरेषामिति फलादीनामित्यस्यार्थः फलानर्थानामिति । पुमर्थापुमर्थानामित्यर्थः ततश्च किमित्यतो भावमाह ॥ आप्तेति ॥ अनुपलब्धिमात्रेण कथमसत्वनिर्णय इत्यत आह ॥ प्रत्यक्षेति ॥ एतेन सूत्रे न विद्यते उपलब्धिर्यस्य तदनुपलब्धि उपलब्ध्ययोग्यं तस्माददृष्टादितरेषां प्रत्यक्षयोग्यानां फलानामनुपलब्धेरनुपलंभादित्येवमनुपलब्धशब्दः काकाक्षिवदुभयत्रान्वेतीत्युक्तं भवति ॥ २ ॥

॥ ॐ एतेन योगः प्रत्युक्तः ॐ ॥ ३ ॥ पररीत्याधिकरणांतरत्वशंकाव्युदासाय पूर्वसूत्रोक्तस्योपर्यभ्यधिकाशंकामेतेनेत्यतिदेशोपयुक्तामाह ॥ न तथापीति ॥ अत इति ॥ प्रबलश्रुतिविरोधात् फलादृष्ट्या आप्तोक्तत्वानिश्चयाच्चेत्यर्थः । फलं त्वाद्यसूत्रार्थोपसंहार एवोक्तमिति भावः ॥ ३ ॥ अ० ॥ १ ॥

॥ ॐ न विलक्षणत्वात्० ॐ ॥ ४ ॥ उक्तेति ॥ शास्त्रयोनिसूत्र इत्यर्थः ॥ युक्तीति ॥ तदुक्तानुपलब्धेरप्रामाण्यमिति भाष्ये वक्ष्यमाणयुक्तीत्यर्थः । अत्र विष्णोरित्युक्त्या शास्त्रे युक्तीत्युक्त्या पादे विरोधेत्याद्युक्त्याऽध्याये च संगतिरुपपादिता बोध्या। एवमग्रेऽपि। पूर्वसंगतिमाह ॥ श्रुत्यादीति ॥ न ब्रह्मण इति विच्छेदः। सौत्रतथात्वपदेन प्राक्तनसाध्यहेत्वोरपि स्मृत्यप्राम ण्यरूपदृष्टांतस्य च परामर्श इति भावेन प्रवृत्तमेवमित्याद्यप्रामाण्यमित्यंतभाष्यमाकांक्षाक्रमेण व्यनक्ति ॥ श्रुत्यादिकमिति ॥ श्रुतेरित्येतद्व्यनक्ति ॥ कारीर्येति ॥ तदनुसारिस्मृतेश्चेत्येतद् व्याचष्टे ॥ तथेति ॥ पाशुपतादिस्मृतिवदित्यर्थकैवंशब्दार्थं व्यनक्ति ॥ अविद्यमानेति ॥ अप्रयोजकत्वनिरासाय विलक्षणत्वादिति हेतुव्यावर्त्यं श्रुतेः रुद्रादिस्मृतिसाम्यमित्यन्यत्रोक्तं व्यनक्ति ॥ अविद्यमानेति ॥ श्रुतेरित्युपलक्षणं मत्वा श्रुतिस्मृतीनामित्युक्तम् । अस्त्वेवं दृष्टार्थकभागस्य यतो वा इत्याद्यदृष्टार्थकभागस्य किमायातमित्यत आह ॥ एवं चेति ॥ तत्सामान्यादितरेषु तथात्वमिति जैमिनीयन्यायादिति भावः ॥ छ ॥ व्याख्येयसौत्रपदानि दर्शयन् भाष्यं व्याचष्टे॥ अस्येति ॥ श्रुत्यादेरित्युक्त्या भाष्यदिशा अस्या इत्युक्तिः स्यादिति प्रत्युक्तम् । एवमित्यस्यार्थः पाशुपतादिस्मृतिवदिति । श्रुतेरित्यनेन भाष्ये श्रुतिस्मृतिपदे यथायोगमत्राप्यन्वीयेते इति दर्शितम् । एतेन किंतु साक्षिप्रत्यक्षसाम्यमेव निरपेक्षत्वादिति न्यायविवरणस्थवाक्य-

शेषः । कर्तृनिरपेक्षत्वान्नित्यत्वेन साक्षिसाम्यमिति विवृतो भवति ।। वक्तृदोषैरिति ।। नित्यत्वात्पुरुषोद्भवैः। उज्झितं सर्वदोषैश्च कथं नो मानतां व्रजेदित्यनुभाष्योक्तेरिति भावः। एतेन वेदा नित्यत्वान्मानमुत्तममित्यणुभाष्यमपि स्मृत्युपलक्षणतया व्याख्यातं ध्येयम्। श्रुतेरित्यादिन्यायविवरणस्थमाद्यं साम्यपदं संवादाधीनज्ञानप्रामाण्यरूपसाम्यपरम्। द्वितीयं तु तदनधीनसिद्धिकप्रामाण्यरूपसाम्यपरमिति प्रकारांतरेण तद्वाक्यं विवृण्वानो भाष्यं व्याचष्टे ।। भवेदिति ।। स्वतः शब्दार्थः ।। संवादनिरपेक्षतज्ज्ञानादेवेति ।। वेदादिस्वरूपज्ञानादेवेत्यर्थः। एतेन निरपेक्षत्वादित्यन्यत्रोक्तो हेतुः संवादनिरपेक्षत्वादिति विवृतः ।। तत्तत्स्वरूपेति ।। वेदादिस्वरूपेत्यर्थः । उत्पत्तौ प्रामाण्यस्वतस्त्वस्य देवतानये स्वतः प्रामाण्यप्रसिद्धश्चेति भाष्ये व्युत्पादितत्वात् उत्तरहेत्वनुरोधेन ज्ञप्तौ स्वतस्त्वपरत्वेनैव भाष्यं व्याख्यातम् । न चैवं करणप्रामाण्यज्ञप्तिस्तु परत एवेंद्रियलिंग शब्दानां यथायथमनुमानप्रत्यक्षादिवेद्यत्वात् यथार्थज्ञानसाधनत्वस्य त्वनुमानवेद्यत्वादिति पद्धतिवाक्येन प्रत्यक्षवच्च प्रामाण्यं स्वत एवागमस्य हीत्यनुव्याख्यानव्याख्यावसरोक्तेन करणानां तु ज्ञप्तौ स्वतस्त्वं नांगीक्रियत एवेत्यादि सुधावाक्येन च विरोध इति वाच्यम्। इहापि प्रामाण्यग्रहे संवादानपेक्षतायामेव तात्पर्येण करणस्वरूपग्राहकेणैव तत्प्रामाण्यग्रह इत्यत्र तात्पर्याभावात् । यद्वा अन्यत्र शक्तिशक्तिमतोर्भेदमुपेत्य स्वरूपग्राहकाग्राह्यत्वरूपपरतस्त्वोक्तावपि इहाभेदमुपेत्य स्वरूपग्राहकमेव ज्ञानजनकशक्तिग्राहकम् । तदेव च प्रमाजनकशक्तिरूपप्रामाण्यग्राहकमिति भावेन संवादनिरपेक्षतज्ज्ञानादेवेत्याद्युक्तम् । ज्ञानजनकशक्तिग्राहकमात्रग्राह्यत्वरूपप्रमाजननशक्तिरूपप्रामाण्यस्वतस्त्वं तु ज्ञानजनकत्वं येन गृह्यते तत एव यथार्थज्ञानजनकत्वरूपप्रामाण्यस्य तदीयस्य ग्राह्यत्वरूपं स्वतस्त्वमिति सुधोक्त्यानुमतमेवेतिभावः । प्रामाण्यनिश्चयं विनापि प्रवृत्तिदृष्ट्या प्रामाण्यजिज्ञासोपपत्तौ नानवस्थेति भावेन शंकते ।। फलेति ।। सापीति ।। तथा च बह्वायाससाध्ये कर्मणि निश्शंकं प्रवृत्तये निश्चयोऽपेक्षित एवेत्यनवस्थैवेतिभावः ।। निरस्तप्राय इति ।। प्रामाण्याग्रहणे शंकाया आवश्यकत्वादिति शेषः ।। स्वतस्त्वेति ।। बुद्धिदोषनिरासमात्रकारणत्वाद्युक्तीनामिति तत्वनिर्णयोक्त्या संवादकस्यान्यत्रोपयोगे तदनपेक्षज्ञानग्राह्यत्वस्य प्राप्तेः स्वतस्त्वप्राप्तिरित्यर्थः ।। शङ्काभावेपीति ।। अप्रामाण्यशंकानिवृत्तावपीत्यर्थः । ननु यथा विसंवादादिरूपबाधकस्य प्रामाण्यशंकानिरासाप्रामाण्यज्ञानयोः व्यापारस्तदन्वय व्यतिरेकानुविधायित्वहेतुना कल्प्यते । तथेहापि तेनैव हेतुना कल्प्यतामिति शंकते । ।। बाधकवदिति ।। बाधकेऽव्यभिचरितान्वयव्यतिरेकाभ्यां तथा कल्पनेऽपि नेह तथा ।

सुखादिज्ञाने स्वत एव निवृत्ताप्रामाण्यशंकस्य प्रामाण्यज्ञानोदयेन व्यतिरेकव्यभिचारा दिति भावेनाह ॥ अप्रामाण्येति ॥ अप्रामाण्यज्ञप्तौ बाधकस्य व्यतिरेकव्यभिचारो नेत्याह ॥ बाधकेनेति ॥ उक्तेति ॥ अनवस्थारूपेत्यर्थः ॥ अनुकूलेति ॥ अस्तु संशय-विषयत्वं मास्तु परतो ज्ञेयत्वमित्यत्र बाधकाभावादिति भावः । धर्मिग्राहकेण तत्प्रा-माण्याग्रहणे स्वतस्त्वभंगापत्त्या प्रामाण्यग्रहणावश्यंभावे विशेषदर्शनात्संशयानुपपत्ति-रेवानुकूलतर्क इत्यत आह ॥ संशयस्य चेति ॥ यथा परमते जातिव्यक्त्योरेकवित्ति-वेद्यत्वनियमेपि इदमिति शुक्तिज्ञाने सत्यपि सादृश्यादिदोषवशाच्छुक्तित्वाज्ञानेनेदं रूप्यमित्यादिभ्रमस्तथेहापि धर्मिज्ञाने सत्यपि तत्र तात्पर्यभ्रमादिजन्यत्वादिशंकारूप-दोषवशात्प्रामाण्याग्रहणोपपत्त्या संशयोपपत्तेरित्यर्थः । प्राचीनतार्किकमतावष्टंभेनाह ॥ स्वतस्त्वेनेति ॥ बौद्धचार्वाकादिविप्रतिपत्त्याऽनुमानप्रामाण्येपि संशयदर्शनादित्यर्थः। यद्वा लिङ्गादिज्ञानप्रामाण्यसंदेहे न तज्जन्यानुमितिसंशयदर्शनादित्यर्थः। हेतोर्भागासिद्धिं चाह ॥ अनभ्यासेति ॥ इत्यलमिति ॥ विस्तरस्तु तर्कतांडवे । भाष्ये श्रुतेश्चेत्यस्य स्वतश्च प्रामाण्यमिति साध्येनान्वयं दर्शयन्नाह ॥ वेदस्येति ॥ स्वतः संवादानपेक्षज्ञान-ग्राह्येत्यर्थः ॥ श्रुतिंचेति ॥ तेनभाष्येश्रुतेश्चेति चशब्देनानवस्थितेरित्युक्तहेतुसमुच्चय इति सूचितम्। तथात्वं च शब्दादिति सूत्रखंडस्यैकमर्थमुक्त्वार्थांतरोक्तिपरं भाष्यं नित्य-त्वं चेत्यादि। तद्व्याचष्टे ॥ वेदस्य नित्यत्वमिति ॥ ननु पूर्वं तथात्वमित्यस्याप्रामाण्य मित्यर्थं मत्वा पूर्वान्वितत्वेन भाषितत्वात्स्वतश्च प्रामाण्यमितिनित्यत्वं चेति च कस्यार्थ इत्यत आह ॥ अनेनेति ॥ स्वतश्चेत्यादि भाष्येणेत्यर्थः। तस्मै नूनमभिद्यवे वाचा वि-रूपनित्यया। वृष्णे चोदस्व सुष्टुतिमिति समग्रमंत्रार्थमाह ॥ तस्मा इति ॥ अभि-द्यवे सर्वतः प्रकाशाय। वृष्णे अतिसमर्थाय। चोदस्व प्रेरय। स्वात्मनोऽन्यस्याभावा-दाह ॥ कुर्वित्यर्थ इति ॥ कस्यचिदृषेर्नाम विरूपेति। अपौनरुक्त्याय हेतुहेतुमद्भा-वेन व्याचष्टे ॥ अनादिनिधनतयेति ॥ आद्यंतशून्यतयेत्यर्थः। भाष्ये यथासूत्रं न चक्षु रित्यादि शब्दमात्रे वाच्येऽनवस्थितेरित्युपलक्षणतया युक्तेरप्युक्तेरुपयोगं वक्तुं शंका-माह ॥ न च वाच्यमिति ॥ विवदमानमितिपाठः साधुः। भासनोपसंभाषाज्ञानयत्न-विमत्युपमंत्रणेषु वद इत्यात्मनेपदविधानात्। विवदंतमितिपाठे तु चांद्रादयस्तु मन्यंते सर्वस्मादुभयं पदमित्युक्तेः परस्मैपदं समाधेयम्॥ आपादनेति ॥ अन्यहेतुकस्याप्रामा-ण्यस्याभावं स्वीकृत्य विसंवादहेतुकाप्रामाण्यशंकामात्रस्य क्रियमाणत्वादित्यर्थः। सूत्रे शब्दादित्युपलक्षणमिति भावेनाह ॥ युक्तेश्चेति ॥ वेदस्य नित्यत्वे देवतानयभाष्ये

स्वतःप्रामाण्ये चात्र युक्तेरुपन्यस्तत्वादित्यर्थः । तथा च श्रुतौ विवादेत्युक्त्या तयोः-साधनमस्त्वितिभावः । यद्वा युक्त्या वेदस्य नित्यत्वस्वतःप्रामाण्ययोः सिद्धिं मत्वा सूत्रेऽभ्युच्चयत्वेन शब्दादित्युक्तिरिति भावः ।। ४ ।।

।। ॐ दृश्यते तु० ॐ ।। ५ ।। सूत्रे फलदृष्ट्युक्तिर्नप्रामाण्यज्ञप्त्यै स्वतस्त्व-भंगापत्तेः। किंतु क्वचिददृष्टेर्गतिं वक्तुं स्मृत्यनुरोधादिति भावेनोक्तशंकां निरस्यन्व्या-चष्टे ।। न फलेति ।। योग्यानां फलाधिकारिणां प्रतिबंधकशून्यानामित्यर्थः । भाष्येऽ-धिकारिणामिति सौत्रतुशब्दार्थ इत्याह ।। तु शब्द इति ।। अधिकारित्वं नामेति ।। कर्मवैगुण्यप्रतिबंधादिशून्यत्वरूपयोग्यत्वमधिकारित्वमित्यर्थः ।। अधिकरणार्थ इति ।। भाष्ये सार्धश्लोकेन स्मृतेः श्रुत्यनुसारित्वोक्तिरित्याहुः।। अन्येति ।। कर्मवैगुण्योपलक्षण-मित्यर्थः ।। अत इति ।। शैवादिस्मृतिप्रामाण्यवैलक्षण्यात् विसंवादस्य वैगुण्यादिहेतु-कत्वाच्चेत्यर्थः ।। ५ ।। अ० २ ।।

।। ॐ अभिमानिव्यपदेशस्तु० ॐ ।। ६ ।। युक्तीति ।। श्रुतेः प्रतीतार्थप्रच्या-वनं विना अनुपपद्यमानत्वरूपदृढयुक्तिविरोधपरिहारादित्यर्थः। दृढयुक्तिविरोधे तु सर्वत्र न्यायईदृश इत्यनुभाष्योक्तेः। तेन न पूर्वेण गतार्थत्वमितिज्ञेयम्। पूर्वसंगतिमाह। ।। वेदेति ।। पूर्ववद्व्याख्या । मृदादीनां वचनाद्यदृष्टिः श्रुत्यप्रामाण्यकारणमिति न्यायविवरणानुसारेण पूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे ।। न वेदः प्रमाणमित्यादिना ।। मृदादिशब्दैः सर्गाद्यकालीनपृथिव्यादिकमुच्यत इत्यादिवचनादित्यस्यार्थ इत्यादिनेति। युक्तीत्यादि व्याचष्टे ।। तथात्वेपीत्यादिना ।। इत्यादीत्यादिपदेन मृत्त्वाद्घटवदिति युक्तिर्गृह्यते । मृत्वेनैव हेतुना जडत्वं सिद्धमिति भावः । भाष्ये वेदैकदेश इति वाच्ये वेद इत्युक्तेरुपपत्तिमाह ।। एवं चेति ।। तत्सामान्यादिति न्यायदिति भावः । ।। युक्तेरेवेति ।। प्रागुक्तजडत्वादियुक्तेरेवेत्यर्थः । न च युक्तेर्मृदब्रवीदित्या-दिर्धर्मिग्राहिश्रुतिबाधः । इदानींतनमृदादिकारणत्वेनादिकालीनमृदाद्यनुमानापर-सिद्धमात्रस्य पक्षीकरणाद्वा श्रुतेरनुमानधर्म्यसमर्पकत्वेन प्राबल्याभावादिति भावः ।। ७ ।। तत्तन्नामान एवैते तत्तद्वस्त्वभिमानिन इत्यनुभाष्यदिशा सूत्रे तुशब्दो योग्यतयाभिमानिपदेनान्वेतीति भावेन तदर्थं योजनां च दर्शयन् भाष्यं व्याचष्टे ।। तुशब्द इति ।। भाष्येऽग्रेतनसूत्रानुरोधेन एकवचनांत तया सूत्रार्थभाषणं समुदायाशयमिति भावेन देवतानामित्यादि बहुवचनप्रयोगस्ता-सामित्युत्तरभाष्यवाक्यानुरोधेन कृतः । दृश्यंते मुनिभिश्च ता इति स्मृतौ तथा

प्रयोगात् भाष्ये तासामिति बहुवचनोक्तिरिति भावः । अवधारणार्थतुशब्दसूचितमुख्यत्वव्यावर्त्यचोद्यमाह ॥ स्यान्मतमिति ॥ ननूपजीव्यविरोधे तु वेदस्यान्यार्थकल्पना । प्रत्यक्षमुपजीव्यं स्यात्प्रायोयुक्तिरपि क्वचिदिति पूर्वनयानुभाष्योक्त्याऽस्ति श्रुतेरप्यर्थांतरकल्पनमित्यत आह ॥ न चेति ॥ उपजीव्यप्रत्यक्षविरोधश्च नास्तीत्युक्तं पूर्वपक्षदशायामेवेत्यर्थः । इयं च युक्तिर्न श्रुतेरुपजीव्येति भावः ॥मुख्यार्थेति॥ अभिमन्यमानगतमृत्त्वादिमृदादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्याभिमान्यधीनत्वेन तदधीनत्वादिति न्यायेनाभिमानिनां मृदादिशब्दमुख्यार्थत्वात्तैः शब्दैस्तेषां ग्रहणे मुख्यार्थलाभात् । युक्तिविरोधेनापातप्रतीतार्थत्यागेन तात्पर्यार्थत्याग इत्यर्थः । तथा च मृन्नवदतीति जडस्य पक्षत्वे सिद्धसाधनम् । चेतनस्य पक्षत्वे हेतोरसिद्धिरित्यनुमानदूषणं व्यक्तमिति भावः । सूत्रखंडभाष्यमवतारयति ॥ (ननु)नाभिमानीति ॥ सूत्रभाष्ययोरनुगतिरूपलक्षणं मत्वाऽऽह ॥ अनुगतिर्विग्रहश्चेति ॥ देहश्चेत्यर्थः । भाष्ये पूर्वोत्तरविरोधमाशंक्याह ॥ अत्रेति ॥ भाष्य इत्यर्थः । ननु एकवचनस्य सूत्रगतत्वादित्यसिद्धम् । अभिमानिनां व्यपदेश इत्यपि विग्रहप्रदर्शनस्य सुशकत्वादित्यत आह ॥ दृश्यते चेति ॥ विग्रहस्याभिमानिनो व्यपदेश इत्येवंरूपस्य समासार्थप्रदर्शकवाक्यस्येत्यर्थः । ननूत्तरसूत्रे दृश्यते चाभिमानिदेवतेति यद्यर्थः स्यात्तदा तदनुसारात्पूर्वसूत्रेऽप्युक्तदिशा एकवचनांततया विग्रहः स्यात् । नैतदस्ति । दृश्यते च तासां सामर्थ्यं महद्भिरित्येव तत्र भाषणादित्यत आह ॥ दृश्यंत इति ॥ तत्र तासां सामर्थ्यमिति भाष्ये न शक्तिमात्रमुच्यते किंतु देवता चेत्युपलक्ष्यते कुतः दृश्यंत इति तत्रोदाहरिष्यमाणस्मृत्यनुसारादित्यर्थः । स्मृतौ बहुवचनोक्तावपि समुदायविवक्षया दृश्यते च देवतेत्यपि विवक्षणीयमिति भावः ॥ ६ ॥

॥ ॐ दृश्यते च ॐ ॥ ७ ॥ ननु सूत्रे देवतातत्सामर्थ्ययोर्मानोक्तिर्निर्बीजा तदुक्तावपि श्रुत्युक्तिं विना प्रत्यक्षोक्तिर्निर्बीजेत्यतोऽवतारयति ॥ नन्विति ॥ तत्सिद्धिः तयोः सिद्धिरित्यर्थः । देवतातच्छक्तिपरत्वेन भाष्यं सूत्रान्विततया व्याचष्टे ॥ नाप्रामाणिकत्वमिति ॥ ता इत्यनूद्यार्थमाह ॥ ता देवताश्शक्तयश्चेति ॥ द्वयोरपि प्रकृतत्वादिति भावः । ननु वेदादिप्रामाण्यविवादे बीजाभावस्योक्तत्वात्तत्यागेन देवतादौ योगिप्रत्यक्षोक्तिरयुक्ता । अन्यथा योगिप्रत्यक्षे स्मृतेः प्रमाणीकरणायोगादिति पूर्वत्रारुच्याऽऽह ॥ अथवेति ॥ अत्र पक्षद्वयेऽपि विशेषानुगतिभ्यामिति हेत्वोर्न च दर्शनप्रसंग इत्याद्यध्याहृतसाध्यान्वयादरुच्याऽभिमानिव्यपदेश इति श्रुतसाध्यान्वयेन मतांतरमाह ॥ अथवा

वस्त्वंतरमिति ।। तर्हि दृश्यते चेति सूत्रं किमर्थमित्यत आह ।। अनुपलब्धीति ।। योगिभिरप्यनुपलभ्यमानत्वान्नास्त्यभिमानिदेवतादीत्याशंकानिरासाय दृश्यते चेति सूत्रमित्यर्थः। न मृदादीनां वचनाद्यदृष्टिः श्रुत्यप्रामाण्यकारणं अपि तु वचनादिशक्तताया मृदादिदेवतायाः शब्दैर्वाच्यत्वद्योतिकैवेति न्यायविवरणे पूर्वपक्षांशस्य भाष्यव्याख्ययैव प्राग्निवृतत्वात्सिद्धांतांशं अत्र योजयितुं शंकामाह ।। न च वाच्यमिति ।। अत इति ।। मृदादिशब्दानामभिमानिदेवतापरत्वादित्यर्थः ।। ७ ।। अ० ३ ।।

।। ॐ असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॐ ।।८।। युक्तिविरोधो निराक्रियत इत्यादि भाष्यदिशाऽस्यांतर्भावसंगतिमाह ।। अत्र ब्रह्मण इति ।। युक्तीति ।। श्रुत्युपसर्जनप्रागभावकर्तृत्वसाधकयुक्तीत्यर्थः। सा चाग्रे व्यक्ता। उक्तं चानुभाष्ये। अल्पवाक्ययुता युक्तिर्बहुलैव विरोधिनीति। अत्राल्पत्वबहुत्वे गुणत्वप्रधानत्वे इति सुधायामेवोक्तम्। पूर्वसंगतिमाह ।। जगदिति ।। उक्तं जन्मादिसूत्र इत्यर्थः ।। श्रुतीति ।। यतो वा इति असदेवेदमग्र इत्यादिश्रुतिविरोध इत्यर्थः। भाष्ये विरोध इत्यत्र यतो वा इत्यादि श्रुतेरिति शेषं मत्वा साध्योक्तिपूर्वं उक्तेरित्यंतं तावद् व्याचष्टे ।। न विष्णोरिति ।। अप्रयोजको हेतुरित्यतः ईश्वरस्य स्रष्टृत्ववदसतोऽपि स्रष्टृत्वं श्रूयत इति न्यायविवरणप्रयुक्तवतिप्रत्ययोक्तसाम्यं व्यनक्ति ।। न हीति ।। अस्त्वसतोऽपि कारणत्वोक्तिस्तावता कथं यतो वा इत्यादिश्रुतिर्न प्रमाणं येन विष्णुकारणत्वं न युक्तमित्यतः विरोध इति भाष्यांशं फलोक्त्या विवृण्वन् उपसंहरति ।। अत इति ।। यतो वा इत्यादिश्रुतेरसद्वा इत्यादिश्रुतिविरोधेनाप्रामाण्यादित्यर्थः। ननु निःस्वरूपस्यासतो नियतप्रावसत्वरूपहेतुत्वायोगवदासीदिति सत्वोक्तिविरोधाच्च कथमसतः कारणत्वशंका असच्छब्दस्य प्रागभावार्थत्वेऽपि तत्कारणत्वमात्रस्य विष्णुकर्तृत्वाविरोधाच्चेत्यत आह ।। अत्र सर्वत्रासच्छब्देन प्रलयवर्तिविश्वप्रागभावोऽभिधीयते कारणशब्देन च कर्तेत्यवधेयमिति ।। अचेतनस्यापि कर्तृत्वं वृक्षेण स्थीयत इत्यादौ कर्त्रर्थकतृतीयाविभक्तिदर्शनाद्युज्यत इति भावः। असदेवेति प्रागुक्तावधारणमाक्षिप्य समाधत्ते ।। स्यादेतदिति ।। सयुक्तिकत्वस्येति ।। तथा च भाष्ये उक्तेरित्यनंतरं युक्त्या चेत्यपि ध्येयमिति भावः। युक्तिश्च कारणं प्रलयेऽसद्भवितुमर्हति। वस्तुत्वादित्यग्रे व्यक्ता ।। छ ।। असतः कारणत्वं न चेदकर्तृकं जगत्स्यादित्यतो भाष्ये साध्यभागस्यार्थमाह ।। युक्तमेवेति ।। कारणत्वं कर्तृत्वमित्यर्थः ।। न त्वसत इति ।। न विश्वप्रागभावस्येत्यर्थः। इति चेन्न निषेधैकस्वरूपस्य न कर्तृतेत्यनुभाष्योक्तेः। प्रति-

षेधात्मकत्वं तु भावस्याभावधर्मतः। धर्मधर्म्यैक्यतश्चैव न तु तन्मात्रता भवेत्। अभावस्य च भावोऽपि धर्मोऽथापि हि धर्मिणः। तादृक्त्वं मात्रतेहोक्तेत्यनुभाष्यदिशा भाष्यस्थहेत्वंशं मात्रपदार्थं वदन्व्याचष्टे ॥ तस्येति ॥ तात्पर्यार्थः ॥ स्वरूपत एवेति ॥ घटाभावादिवदिति भावः। सर्वभावानामभावधर्मात्मना प्रतिषेधबुद्धिविषयत्वमस्तीति कुलालादौ व्यभिचारनिरासाय अभावधर्मात्मतामंतरेणेति मात्रपदार्थो विवृत.। न हि तादृशे अभावे बुद्धिपूर्वककृति (प्रवृति) मत्त्वरूपमीश्वरगतत्वेनास्मदभिमतं कर्तृत्वं युज्यते घटाभावादावदर्शनादित्याह ॥ न हीति ॥ न हि शशविषाणादीनामिति पाठपक्षे तु यथा निःस्वरूपाणां शशविषाणादीनां नियतपूर्वक्षणसत्त्वस्वरूपं कारणत्वं शंकार्हं न भवति तथा बुद्धिहीने विश्वप्रागभावे बुद्धिपूर्वककृतिमत्त्वरूपकर्तृत्वं न संभवतीत्यर्थः। कारणत्वाद्युक्तिविरुद्धमिति भाष्ये कारणत्वादेरुक्तिः श्रुतिः तद्विरुद्धमिति विग्रहः। न तु कारणत्वाद्धेतोर्युक्तिविरुद्धमिति भिन्नं पदमुत्तरभाष्यविरोधादिति भावेनाह ॥ कारणत्वप्रलयस्थितत्वेति ॥ असन्मतमिति ॥ प्रलयवृत्तिविश्वप्रागभाव एव विश्वस्योपादानं कर्ता चेत्यभावोपादानकर्तृत्वमतमित्यर्थः। असतः प्राप्तिः कर्तृत्वेनाभावस्य प्राप्तिरित्यर्थः ॥ उपरितनेति ॥ नासतो दृष्टत्वादित्यत्रेत्यर्थः। असन्मतमभावकर्तृत्वमतं निषिध्यत इत्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ अत्रापि समयप्राप्तस्य निषेधे प्रागभावकर्तृत्वप्रापकसमयाभावेन शून्यकारणतानिषेधस्यैव प्रसंगादिति भावः। असत्कार्यं यथादृष्टं वस्तुत्वात्कारणं तथेत्यनुभाष्योक्तदिशा असदिति चेदिति सूत्रांशसूचितां युक्तिमाह ॥ कारणमिति ॥ निमित्तकारणत्वेनोपादानकारणत्वेन च सिद्धांत्यभिमतमीश्वरादृष्टप्रधानादिकं प्रलयेऽसत् अविद्यमानं वस्तुत्वात्कार्यवदित्यर्थः। एवं चानया युक्त्या ईश्वरप्रभृतिभावकारणमात्रस्य प्रलयेऽभावसिद्धौ कार्यत्वस्य सोपादानत्वसकर्तृकत्वनियमात्परिशेषादभावस्यैव विश्वकर्तृत्वं विश्वोपादानत्वं च सेत्स्यतीति भावेनोक्तमित्याद्यसतः कारणत्वेत्यादिपदम्। अर्थांतरे प्रागभावकर्तृत्वादौ ॥ ८ ॥

॥ ॐ अपीतौ तद्वत्प्रसंगादसमंजसम् ॐ ॥ ९ ॥ युक्तीति ॥ प्रतिषेधमात्रत्वयुक्तीत्यर्थः। कस्यचिदसतः विश्वप्रागभावस्येत्यर्थः। आपाद्यापादकयोरसांगत्यनिरासाय शेषपूर्त्या भाष्यं व्याचष्टे ॥ असतः सकाशादिति ॥ सूत्रे अपीतिशब्दः प्रलयवाची। तच्छब्दः प्राक्प्रकृतासच्छब्दिताभावपरः सावधारणः। वदितिमतुप्प्रत्ययो न तु परमत इव वतिरिति भावेन सूत्राक्षराणि योजयति ॥ प्रलये असन्मात्रेत्यादि ॥ सर्वासत्त्वमिति भाष्यं तु तात्पर्यार्थोक्तिपरमिति भावः ॥ कार्यनाश इति ॥ यद्यपि कार्यनाशेऽपि

कारणशब्देनेहाभिमतकर्तृमात्रावशेषनियमो नास्ति नष्टकर्तृकघटादिनाशे व्यभिचारात् । तथापीह पूर्ववादिना कर्त्रुपादानयोरैक्यांगीकारात्कार्यनाशे उपादानावशेषनियमात्तदभिप्रायेण कार्यनाशे कारणमात्रावशेषनियमादित्युक्तम् । असन्मतमभावमतम् ॥ ९ ॥

॥ ॐ न तु दृष्टांतभावात् ॐ ॥ १० ॥ सतः भावपदार्थादित्यर्थः । सत्पूर्वकत्वे भावपूर्वकत्वे ॥ १० ॥

॥ ॐ स्वपक्षदोषाच्च ॐ ॥ ११ ॥ सूत्रे चशब्दादाह ॥ न केवलमिति ॥ ननु दृष्टांताभावमात्रेण प्रलये सर्वासत्त्वं कथमप्रामाणिकम् । प्रमाणमात्राभाव एव तत्त्वापातादित्यतो भाष्यमुपलक्षणत्वेन व्याचष्टे ॥ न तावदिति ॥ परंपरया वेति ॥ सर्वे भावाः प्रलये असंतः भावत्वात् । कारणं प्रलये असत् वस्तुत्वात्कार्यवदित्यादिरूपयेत्यर्थः । ननु प्रलयः सर्वाभाववान् लयकालत्वाद् व्यतिरेकेणान्यकालवदित्यनुमानं स्यादित्यत आह ॥ व्यतिरेक इति ॥ प्रलयः शशविषाणवान् लयकालत्वात् व्यतिरेकेणान्यकालवत् इत्यप्रामाणिकपदार्थांतरसाधनसंभवादतिप्रसंग इत्यर्थः । एतेन अतिप्रसंगेनेत्यर्थः । भावत्वादिना लये सर्वासत्त्वसाधने लयकालस्याप्यभावापत्तिप्रसंगात् । अन्यथा तत्र हेतोर्व्यभिचार इति भावः । यद्वा एतेनानुमानस्य दुष्टत्वेनेत्यर्थः । भावत्वादेर्दुष्टत्वं च विप्रतिपन्नोत्पत्तिः सतो भवितुमर्हतीत्यादिप्रागुक्तानुमानविरुद्धत्वेनेत्यर्थः । यद्वा एतेन प्रागुक्तानुमानविरुद्धत्वेनैवेत्येवार्थः ॥ ११ ॥

॥ ॐ तर्काप्रतिष्ठानात्० ॐ ॥ १२ ॥ सदसतोर्भावाभावयोः । कारणत्वसाधनबाधने निरंतरसूत्रद्वयोक्ते इति भावः । साध्यं पूरयन्नुक्तादित्यादिभाष्यं हेतुतया व्याचष्टे ॥ यत्तर्केति ॥ एतावानित्यादि व्याचष्टे ॥ नहीति ॥ सूत्रे एवमपीत्यस्यैवं सति तर्कसिद्धस्य प्रतितर्केण बाधे सतीति भाषितस्यापादकस्याप्रयोजकत्वनिरासाय तथाऽऽपाद्यस्येष्टापत्तिनिरासाय चोभयत्र विकल्पपूर्वं तर्कस्वरूपं निर्धारयन् भाष्यं व्याचष्टे॥तर्कसिद्धमित्यादिना॥युक्त एवेति॥तथा च कामाच्च नानुमानापेक्षेत्यनेन न विरोध इति भावः॥ प्रयोजनांतरस्येति ॥ पशुपुत्रादेः ॥ अनभ्युपगमादिति ॥ तत्प्रामाण्यप्रसाधनं च तर्केणैवेति भावः। एवं परिष्कृत्यैवं सतीत्यादि भाष्यं व्याचष्टे ॥ तथा चेति ॥ अनिर्मोक्षप्रसंगे किमनिष्टमित्यत आह ॥ मतं व्यर्थमेवेति ॥ विरुद्धतर्काविति ॥ प्रमाणेनेति शेषः । अन्यत्रेति स्मार्तपदानुवादेनान्यदिति व्याख्या ॥ १२ ॥

॥ ॐ एतेन शिष्टा अपरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॐ ॥ १३ ॥ भाष्ये श्रुतिप्राप्ता इत्यस्य श्रुतिमूलयुक्तिप्राप्ता इत्यर्थमभिप्रेत्य तद्दर्शयति॥विप्रतिपन्नमित्यादिना॥ ॥ कूलेति ॥ कूलपतनं निष्कारणकं पय एव दधि जायत इति दध्यचेतनकारणकम् । घटादिर्जीवकारणकः । शेषोक्त्या भाष्यं व्याचष्टे ॥ सत्कारणत्वादाविति ॥ ननूक्तं निष्कारणत्वादौ कूलपतनादिदृष्टांत इति तत्राह ॥ कूलेति ॥ पयोंऽबुवच्चेत्तत्रापीत्यादौ समयपादे कूलपतनादावपि ईशप्रवृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वादिति भावः॥ वक्ष्यमाणेति ॥ समयपादे ॥ श्रुतिप्राप्ता इतीति ॥ तत्र तु समयप्राप्ता इति भावः । ननु श्रुतिप्राप्तस्य निराकरणे तृतीयपादे निवेशः स्यात् प्रथमपादे निवेशश्च न स्यादित्यत आह॥तृतीयेति॥ पूर्ववदर्थाद्युक्तिविरोधोऽपि निराक्रियत इत्यत्रोक्तरीत्या श्रुतिमूलकयुक्तिप्राप्तत्वव्युत्पादनेनेत्यर्थः। अत एव विप्रतिपन्नमित्यादिना श्रुतिमूलकयुक्तिप्राप्तत्वप्रदर्शनं प्राक्कृतमिति भावः । भाष्ये यथेत्येकपक्ष एव दृष्टांतप्रदर्शनमयुक्तमित्यतोऽन्यत्र स्फुटत्वान्नायुक्तमिति भावेन तदनुवदन्नवतारयति॥ नन्वस्त्विति ॥ स्वतंत्रः कर्तेति पाणिन्युक्तेरस्वतंत्रत्वमित्यस्याकर्तृत्वमर्थ इति भावेन योजयति॥ जीवस्य कर्तृत्वाभावेनाजीवकर्तृत्व इति ॥ सतीति शेषः । दुःखादिर्दृष्टांतोऽस्तीत्यर्थः । अन्येषु घटादिकार्येष्वित्यर्थः । ननु दुःखादिदृष्टांतेन घटादिष्वपि जीवकर्तृत्वाभावे साध्यमाने महदादिकमचेतनकर्तृकं न । किंतु चेतनकर्तृकमेव कार्यत्वादित्यत्र घटादिर्दृष्टांतो न स्यादित्याशंकामनूद्य भाष्योक्त्या तन्निराह । घटादीनां जीवकर्तृत्वाभाव इति॥ नचेतनकर्तृत्व इति ॥ जगत इति शेषः । कुतो जगतश्चेतनकर्तृत्वे दृष्टांतेन भाव्यं येन तदभावोऽनिष्ट इत्यत आह ॥ अचेतनेति ॥ अस्वातंत्र्यमित्युक्तमिति ॥ तथा च घटादौ कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादिति वक्ष्यमाणन्यायेन जीवस्य कर्तृत्वे सत्यपि पराधीनमेव तत्। न स्वतंत्रम् । तथा च जगत्स्वतंत्रजीवकर्तृकमित्यत्र दृष्टांताभावः । स्वातंत्र्येण जीवकर्तृकं नेत्यत्र दृष्टांतभावः । जगदचेतनकर्तृकं न किंतु चेतनकर्तृकमेव कार्यत्वादित्यादौ घटादिदृष्टांतभावश्च नानुपपन्न इति भावः। भाष्ये श्रुतिगतिरित्यत्र श्रुतिशब्दो नाव्यवहितश्रुतिमात्रपरः। किं तु सोऽसच्छब्दो ब्रह्मशब्दवदेव ब्रह्मवाचक इति न्यायविवरणानुरोधात्प्रागुक्तश्रुतिपरोऽपीति भावेनाह ॥ असत्कारणत्वादीति ॥ तन्मात्रपरत्वभ्रांतिनिरासायादिपदम् । अत एव भाष्यस्थश्रुतिपदस्य श्रुतीनामिति बहुवचनेन निर्देशः । न्यायविवरणस्थासत्पदमुपलक्षणमिति भावः । साक्षात्परंपराफलयोरुक्त्या सर्वसूत्रार्थमुपसंहरति ॥ अत इति ॥

प्रतिषेधमात्रत्वरूपयुक्तिविरुद्धत्वात्तद्वत्प्रसंगरूपबाधकादपि तौ भावपदार्थसत्त्वे दृष्टांताभावाद्वैपरीत्ये दृष्टांताभावात्सत्तर्कस्य सु(प्रतिष्ठित)प्रमितत्वाच्चेत्यर्थः ।। युक्त्यादेरिति ।। श्रुतिरादिपदार्थ.। श्रुतेराभासत्वं च पूर्ववाद्युक्तार्थ एवेति ध्येयम् ।।१३।।अ.४।।

।। ॐ भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॐ ।। १४ ।।युक्तीति ।।पूर्वं श्रुतिसंवादितया प्रबलयुक्त्या विरोध उक्तः । अत्र तु बहुश्रुतिसिद्धतया प्रबलयुक्त्यविरोध उच्यत इति सुधोक्तदिशा एकीभवंतीत्यादि बह्वभेदश्रुतिसिद्धजीवाभिन्नत्वरूपयुक्तिविरोधस्येत्यर्थः । एतावता पादसंगतिसिद्धेर्युक्तीत्येवोक्तम् । तदपेक्षयैव पुनरित्युक्तिः । पूर्वसंगतिमाह ।। विष्णोरिति ।। जन्मादिसूत्र इतिभावः ।। वादीति ।। भेदाभेदवादीत्यर्थः । भाष्यं युक्तेरसिद्धिनिरसनपरतया व्याकुर्वन्विरोधियुक्तिं व्यनक्ति ।। न विष्णोरिति ।। इयं च युक्तिः पूर्णगुणत्वस्यापि विरोधिनीत्यादिपदम् । युक्तेरप्रयोजकत्वं निराह ।। न हीति ।। कुत इत्यतः साध्येन विना हेतोरनुपपत्तिं व्यनक्ति ।। जीवेति ।। उभयगतविरुद्धधर्मत्यागेन वेत्यग्रेतनो वाशब्दोऽत्राप्यनुषंजनीय इति चंद्रिका । एवं चाद्यतृतीयपक्षयोर्लक्षणमसंभवि द्वितीये त्वतिव्याप्तमिति भावेनाह ।। सर्वथा न जगत्कारणत्वादीश्वरैकनिष्ठं संभवतीति ।। इदानीं भाष्यमवतारयति ।। तस्येति ।। विज्ञानमयशब्दितो जीवात्मा परेऽव्यये परमात्मनीति वाच्ये एकीभवंतीति बहुवचनघटनाय कर्माणीत्यंशोक्तिः । कर्मणामेकीभावो निवृत्तिरेव पूर्वपक्षे श्रूयते आथर्वण इत्यर्थः । अतस्तयोरविभाग इति भाष्यमवतारयति ।। किं चात इति ।। यो यथा श्रूयत इति ।। तात्पर्येण श्रुत्योच्यत इत्यर्थः । तेन मृदब्रवीदित्यादौ न व्यभिचारः । ऐक्यं च तात्पर्यविषय इति शंकितुर्भावः । यद्वा वेदेन सह वादो यो वेदवाद इतीरित इत्याद्युक्तलक्षणवेदवादिनामत्र निरस्यत्वात् । वेदे आपातप्रतीतस्यैव तदर्थत्वेन स्वीकाराच्छ्रूयत इत्येवोक्तम् । अत एव पूर्वत्रापि भाष्ये श्रुतिप्राप्ता इत्येवोक्तिः । भेदपक्ष एव जगद्व्यापारवर्जमिति विश्वकर्तृत्वस्य निषेत्स्यमानत्वादभेदपक्षे मुक्तस्य विश्वकर्तृत्वेऽक्षादिविरोधाभावात् । तादृशमुक्तजीवाभिन्नस्य विष्णोर्विश्वकारणत्वमविरुद्धमिति भावेनाशंक्यातः पूर्वमपीत्यादि भाष्यं तन्निरासकत्वेन व्याचष्टे।। मुक्तजीवाभिन्नस्यापीति ।। पूर्वपक्षभाष्यं फलोक्त्योपसंहरति ।। अत इति ।। उक्तश्रुतिबलादित्यर्थः। ननु श्रुतिबलात्परमार्थतो जीवाभिन्नत्वेऽपि ईश्वरस्य काल्पनिकभेदेन जगत्कारणत्वं स्यादित्यत उक्तं ।। परमार्थत इति ।। परमार्थतो ब्रह्मैव कारणत्वादिमत् न तु जीव इति यत्सिद्धांतिनोऽभिमतं तदनु-

पपन्नमित्यर्थः । भाष्ये ऐक्यश्रुतेः सावकाशत्वोक्तिर्युक्तेरसिद्ध्यभिप्रायेणेतिभावेन तत्तात्पर्यमाह ॥जीवेशयोरिति॥ऐक्यश्रुतेः कागतिरित्यत एकीभावशब्दस्तु सान्निध्येऽपि भवतीति न्यायविवरणानुरोधेन गतिमाह ॥ऐक्योक्तिस्त्विति॥सान्निध्यपदस्य मत्यैक्यमप्यर्थ इति भावेनादिपदप्रयोगः । अत एव तत्रोभयानुगुण्येन एकीभूता तु सा सेना पांडवानभ्यवर्ततेत्यादीत्युक्तमिति भावः । भाष्ये दृष्टांतभागमात्रस्योक्तत्वेऽपि न्यायविवरणे शेषस्या युक्त्याऽत्रापि दार्ष्टांतिकांशोऽप्यभिमत इति भावेन तदानुगुण्येनैव भाष्यमवतार्य शेषमाह ॥ न श्रुतेरिति ॥ एकीभवंतीति श्रुतेरित्यर्थः ॥ एवमिति ॥ विजानतो मुनेरात्मा स्वरूपमप्येवं भवतीत्यर्थः ।(एवमेव हि जीवोऽपीति स्मृत्युक्तेः अत्र काठकभाष्योक्तब्रह्मार्थग्रहणे तु ब्रह्मेशानादिभिरिति स्मृत्युक्तिरयुक्ता स्यात् । एवमेव छांदोग्यभाष्यटीकोक्तेश्च) ॥ एतेनेति ॥ सदृष्टांतजीवेशभेदबोधकश्रुत्युदाहरणेनेत्यर्थः । न्यायविवरणोक्तपूर्वोत्तरवाक्यविरोधं चाह ॥ निरंजन इति ॥ उपलक्षणमेतत् । विष्णुतत्वनिर्णयतट्टीकाद्युक्तबाधकांतराण्यपि ध्येयानीति । व्याख्यातैषा श्रुतिः सम्यक्तत्रैव टीकादौ प्रथमपरिच्छेदांतिमभागे । आथर्वणभाष्ये च व्याघातनिरासायाह ॥इत्युक्तोऽपीति॥ तादात्म्यं मुक्तिरित्यत्र मानमाह ॥ हराविति ॥ तादात्म्यमिति ॥ हरिणेति योज्यम्॥ इति वचनादिति ॥ चतुर्थस्कंधतात्पर्योक्तादिति ज्ञेयम् ॥ कल्पेति ॥ असायुज्यमुक्तानामेतत् । नासौ भवतीति स्मृत्युक्तं प्रमेयमित्यर्थः ॥ वर्तमानेति ॥ नान्वश्नुवंतीति वर्तमाननिषेधादित्यर्थः । न ते विष्णाविति श्रुतिः प्रागन्माविसूत्रे व्याख्यातेति भावः । तर्ह्यनर्थकं सूत्रं स्यादिति शंकते ॥ किंत्विति ॥ ब्रह्मण उपादानत्वे भोक्तुः शारीरस्य भोग्यत्वापत्तेर्भोग्यस्य च शब्दादेर्भोक्तृत्वापत्तेस्तयोरविभागः स्यात् द्वयोरपि परमकारणब्रह्मणोऽनन्यत्वादित्यादिना मायावाद्युक्तं सूत्रार्थमाह ॥ चेतनेति ॥ विषयस्य शब्दादेरित्यर्थः । विषयित्वं भोक्तृत्वम् ॥ ब्रह्मात्मकत्वनिरासेनेति ॥ उत्तरनये न चान्यत्रेत्यादिना भाष्ये करिष्यमाणेनेति भावः । भोक्तृत्वापत्तिरिति तु यन्मतं तत्कुतो हरिः । भोक्त्रापत्तेरिति प्राहेत्यनुभाष्योक्तमाह ॥ भोक्तृत्वेति ॥ अवांतरफलोक्तिपूर्वं प्रधानफलोक्त्या सूत्रार्थमुपसंहरति ॥अत इति ॥ जीवेश्वरयोरैक्याभावादित्यर्थः ॥ १४ ॥ अ० ५ ॥

॥ ॐ तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यः ॐ ॥ १५ ॥ युक्तीति ॥ साधनांतराणां सत्ताशक्त्यादेः स्वातंत्र्यसाधकबहुयुक्तिविरोधपरिहारादित्यर्थः । तेन जग-

त्सृष्ट्यादिकर्तृत्वेनेत्यर्थः । तादृशसाधनसापेक्षकर्तरि ब्रह्मादौ सर्वगुणत्वादृष्टेरिति भावः । अत्र जन्मादिसूत्रे विवक्षितं स्वतंत्रसाधनांतरानपेक्षकर्तृत्वं न सिद्ध्यतीत्येवोक्त्वा जन्मादिसूत्रेणास्य संगतत्वे वाच्ये तेन सर्वगुणत्वं न सिध्यतीति जिज्ञासासूत्रस्थब्रह्मपदोक्तगुणपूर्त्यसिद्ध्युक्तिस्तु जन्मादिसूत्रे तादृशकर्तृत्वविवक्षाभावे गुणपूर्त्यसिद्ध्या जिज्ञासाया एवासिद्धिरिति बाधकोपदर्शनमुखेन तत्सूत्रेण तादृशकर्तृत्वस्य विवक्षितत्वं दर्शयितुम् ॥ स्वतंत्रेति ॥ कर्त्रन्येति योज्यम् । स्वातंत्र्यं च कर्त्रनधीनसत्तादिमत्त्वम् ॥ अलौकिकत्वमिति ॥ अन्यभावव्यावृत्तेश्चेत्यत्रोक्तदिशा स्रष्टुरीशस्यालौकिकत्वाद्वा परमतस्सेतून्मानसंबंधभेदव्यपदेशेभ्य इत्यत्र वक्ष्यमाणदिशा सृष्ट्यादीशगुणजातस्यालौकिकत्वाद्वा उत्ताना वै देवगवा वहंतीत्यादेरलौकिकानां देवगवानां उत्तानानामेव वहनमिव स्वतंत्रसाधनानपेक्षमपि सृष्ट्यादिकं संभाव्यत इति भावः । लौकिककार्याणामनुसारेणाकर्तृतंत्रत्वमिति न्यायविवरणेऽकर्तृतंत्रत्वमित्यस्य कर्तृव्यतिरिक्तस्वतंत्रसाधनाधीनत्वमित्यर्थमुपेत्य दृष्टांतोऽखिलपरस्वतंत्रेत्यादिभाष्यसूचितां युक्तिमाह ॥ विप्रतिपन्नेति ॥ सिद्धसाधनतानिरासाय साध्यविशेषणम् । अत्र भाष्यदिशा स्वतंत्रबहुसाधनसापेक्षेति साध्ये निर्देष्टव्ये न्यायविवरणरीत्या साध्यनिर्देशस्तु ज्ञानेच्छादिकमादाय सिद्धसाधनताव्युदासाय । कर्मनिर्णयटीकायां कर्तृत्वं च कार्यकारणक्रियाफलाभिज्ञानतदिच्छाप्रयत्नपूर्वकः स्पंद इत्युक्तेः कर्तृव्यतिरिक्तेत्युक्त्यैव ज्ञानेच्छाद्यन्यस्वतंत्रसाधनसापेक्षेत्यर्थलाभ इति भावः । अत्र साध्ये स्वतंत्रेत्यनंतरं सत्ताकेतिप्रवृत्तिकेत्यादिपदप्रक्षेपेण तथा पक्षे सृष्टिपदस्थाने स्थितिसंहृत्यादिपदप्रक्षेपेण च युक्तेर्बाहुल्यं बोध्यम् । वियत्पादे तु श्रुतिप्राप्तं साधनांतरसत्तादेः स्वातंत्र्यं निरसिष्यते । अत्र तु युक्तिप्राप्तमिति भावेनोक्तम् ॥ युक्तिसिद्धत्वादिति ॥ स्वतंत्रसाधनसापेक्षत्वस्येति योज्यम् । अन्यथा तादृक्साधनानपेक्षत्वे । भाष्योक्तं दृष्टांतांशं व्यनक्ति ॥ घटेति ॥ साधनतां तावद्व्यनक्ति ॥ तानीति ॥ मृदादिसत्ताशक्त्यादेः कुलालानधीनत्वस्य स्फुटत्वात्स्वातंत्र्यांशो नोपपादितः ॥ अत इति ॥ युक्तिसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ छ ॥ विरोधनिरासाय भाष्यं व्याचष्टे ॥ यद्यपीति ॥ नैवमित्यादेरर्थो न तद्दृष्टांतेनेत्यादि । शेषोक्त्या सूत्राक्षरार्थमाह ॥ स्वतंत्रसाधनस्य तदनन्यत्वमिति ॥ भाष्यं तु पर्यवसितव्याख्यानमिति भावेनावतारयति ॥ किमुक्तं भवतीति ॥ न तु स्वतंत्रमन्यदपेक्ष्येत्येवार्थः । हिर्हेताविति मत्वा भाष्यशेषमवतार्य व्याचष्टे ॥ कुतो यत इति ॥ सूत्रे आरंभणशब्द आरभ्यते येनेति

व्युत्पत्त्या साधनजातपर इति भावेनोक्तम् ।। अधिष्ठानादीति ।। कथमेतावता उक्तार्थः सिद्ध इत्यत आह ।। विपर्यय इति ।। नास्त्यधिष्ठानादिकं किमप्यतः स्वरूपसामर्थ्यादेव सृष्टिरिति पर्यवसानादित्यर्थः ।। अप्रमाणमेवेति ।। प्राबल्यमागमस्यैव जात्या तेषु त्रिषु स्मृतमित्युक्तेरिति भावः ।। बह्वित्युक्तमिति ।। बहुसाधनेति भाष्ये साधनस्य बहुत्वं ज्ञानेच्छाद्यन्यद्दंडादिस्थानीयसाधनबहुत्वं विवक्षितमिति भावः । सृष्टौ साधनाक्षेपपरत्वप्रतीत्यर्थं यतो भूमिं जनयन्विश्वकर्मा वि द्यामौर्णोन्महिना विश्वचक्षा इत्युत्तरार्धं वदन् किंस्विदित्यस्यार्थमाह ।। विश्वकर्मा हरिरिति ।। वि इत्यस्य विशेषेण बभूवेति और्णोदित्यस्यावृणोदित्यर्थः । विपर्यये पर्यवसानमाह ।। न किंचिदिति ।। अत्र साधनस्वरूपमात्रनिषेधप्रतीतावपि धर्मांतरेण वाक्यशेषादिति न्यायेन साधकसत्त्वावेदकवक्ष्यमाणानेकवचनबलात्स्वातंत्र्येण न किंचिदित्यर्थो लभ्यत इति भावः ।। किंस्विदिति ।। तैत्तिरीये किंस्विद्धिमस्य भेषजमित्यस्याग्निर्हिमस्य भेषजमिति यथा परिहारस्तथेत्यर्थः ।। युक्तिविरुद्धं चेति ।। यद्यपि श्रुतेर्युक्तीनां च स्वरूपसामर्थ्यादेव सृष्टिरिति भाष्योक्तसाध्येनैवान्वयो भाति। तथा सर्वकर्तृविलक्षणसर्वशक्तित्वमेवाशेषयुक्तिश्रुत्यनुसारीति न्यायविवरणोक्तेश्च । अत एव प्राकृतो यत इत्यादिना भाष्यशेषस्तथैव व्याख्यातः । तथा च सामर्थ्यादेव सृष्टिरित्येतद्युक्तिभिरपि साधयतीति वक्तव्यम्। तथापि तस्य स्फुटत्वात्तावता प्रागुक्तानुमानस्य दूषणाप्राप्तेः । युक्तिमात्राच्छ्रुतियुक्ता हि युक्तिर्बलवतीति न्यायविवरणानुरोधेन युक्तिविरुद्धं चेति भावार्थोक्तिः । अत एव इति भावेनेत्युक्तिः पूर्वत्र श्रुतिविरोधादप्रमाणमेवेति भाव इत्युक्तिः । हेतुत्रयमिति । स्वतंत्रसाधनांतरनिरपेक्षत्वरूपसाध्य इति भावः ।। १५ ।।

।। ॐ भावे चोपलब्धेः ॐ ।। १६ ।। सूत्रे चशब्दः प्रागुक्तहेतूनां विपक्षे बाधकरूपयुक्तिसमुच्चय इति भावेनाह ।। युक्त्यंतरेणेति ।। तर्कं बाधवारणायापादकं विशिनष्टि ।। तदतिरिक्तमिति ।। अनुक्तमितीति ।। इतिहासपुराणयोः पंचमवेदत्वप्रसिद्धेः स्मृतौ पंचभिरित्युक्तमिति भावः । संत्यश्रुता इति वक्ष्यमाणश्रुतिविरोध इत्यत आह ।। भगवद्गुणादिकं चेति ।। १६ ।।

।। ॐ सत्वाच्चावरस्य ॐ ।। १७।। पूर्वाक्षेपरूपताद्योतनाय शेषोक्त्याऽर्थं वदन्नेव भाष्यमवतारयति ।। नन्वदृभ्य इति ।। आदिपदोपात्तमाह ।। प्रकृतिमिति ।।

गीतास्मृतौ नवम इत्यर्थः ॥ स्वतंत्रेति ॥ पारतंत्र्यानुक्त्यैव लोक इव स्वातंत्र्यसिद्धेरिति भावः । सूत्रभाष्ययोरुक्तसत्त्वादिति हेतोरर्थः ॥ सत्त्वाभ्युपगमादिति ॥ ईश्वरसृष्टिपरत्वद्योतनाय अद्भ्यः संभूतः पृथिव्यै रसाच्च । विश्वकर्मणः समवर्तताधि । तस्य त्वष्टा विदधद्रूपमेति । तत्पुरुषस्य विश्वमाजानमग्र इति श्रुत्यर्थमाह ॥ तत्पुरुषाख्य इति ॥ अद्भ्यः पृथिव्या इति पंचमीचतुर्थ्यौ तृतीयार्थे इति भावेनोक्तम् ॥ अबाद्युपलक्षितभूतैरिति ॥ संभूतपदार्थ उत्पन्न इति । आजानमग्र इत्यस्याग्र एव जातमिति । विदधदित्यस्यार्थो धारयन्निति एतीत्यस्य वर्तत इति । यत्तदोरावृत्त्याऽर्थमाह ॥ यस्मात्तदा यदासीत्तदिति ॥ भगवदिति ॥ तदावृतमिति तच्छब्दः प्रकृतपरमपदोक्तस्य परामर्शक इति भावः । यद्वा यस्मात्तस्मादिति तात्पर्योक्तिः । भगवदिति योग्यतयान्वयः । नन्वेतावता ननु साधनमात्रमिति कृतचोद्यस्य किमुत्तरमित्यत आह ॥ साधनादीति ॥ यथोत्तरसूत्रे तम आसीदित्युक्तिबलान्नासदासीदित्यस्य पारतंत्र्यादियुक्तसाधनसत्त्वपरत्वं कल्प्यते । तथा अद्भ्य इत्यादेरपि किं स्विदिति वाक्यबलात्परतंत्रसाधनसत्त्वपरत्वम् । किं स्विदित्यस्य तु स्वातंत्र्याक्षेपपरत्वं च कल्पनीयम् । अन्यथा वाक्यद्वयायोगात् । व्यावहारिकादिपरत्वकल्पनं तु अप्रामाण्यापत्त्यादिना न युक्तमिति भावः । एतेन किं स्विदित्यस्य स्वरूपाक्षेपपरत्वेन प्रतीतस्य स्वातंत्र्याक्षेपपरत्वमुपपादितं ध्येयम् ॥ १७ ॥

॥ ॐ असद्व्यपदेशा० ॐ ॥ १८ ॥ शंकास्थनञोऽन्वयमाह ॥ न तद्युक्तमिति ॥ असत्त्वेति ॥ सूत्रे असच्छब्दो भावप्रधान इति दर्शितम् । असत्त्वतो ह्यस्य प्रकृतसंगतिमाह ॥ साधनांतरस्यैवाभाव इति ॥ अद्भ्य इत्यादिप्राचीनवाक्यं तु सुधोक्तदिशा हिरण्यगर्भपरं न त्वीशपरमिति भावः । यदन्यद्द्यावोश्चांतरिक्षाच्चैतत्सदित्यादितत्वोद्योताद्युक्त्या सदसच्छब्दयोरर्थमाह ॥ पंचभूतानीति ॥ रजःपदमुपलक्षणं मत्वाह ॥ गुणत्रयमिति ॥ किमावरीवः कुह कस्य शर्मन्नंभः किमासीद्गहनं गभीरम् । न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न राश्या अह्न आसीत्प्रकेतः । आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यन्न परः किंचनास । इति मंत्रशेषस्यान्वयाय व्युत्क्रमेणार्थमाह ॥ मृत्युरिति ॥ प्रकेतः प्रभाव इत्यर्थः । कुह कुत्र । शर्मन् शर्मणि । निमित्तसप्तमीति भावेनाह ॥ सुखार्थमिति ॥ आवरीव इत्यस्यार्थ आवृणोदिति । वृञ्वरणेयङ्लुकि रूपमिति भावः । अवातं निवातम् । वातप्रेरणां विना । तच्छब्दार्थो ब्रह्मेति । स्वधया स्वसामर्थ्येनानीदचेष्टत । अनचेष्टायाम् । तस्मात् ह अन्यदिति पदच्छेदः ।

सिद्धांतोपयोगाय शेषार्थोक्तिः । यद्वा अन्यत्किंचिन्नासेति सर्वासत्त्वोक्तेः शंकोपयोगित्वेनैवेति ज्ञेयम् । अत एव भाष्ये सर्वस्येत्युक्तिः । चोद्यमनूद्य नञोऽन्वयमाह । ।। भवेदेतदित्यादिना ।। सूत्रे असद्व्यपदेशादित्येतत्सिद्धांतभागेऽप्यनुषज्यत इति भावेन तदुच्यत इत्युक्तं दर्शयन् शेषोक्त्या भाष्यं व्याचष्टे ।। साधनानामिति ।। हिशब्दोक्तप्रसिद्धिं व्यनक्ति ।। अव्यक्तादाविति ।। हेत्वंशं व्यनक्ति ।। न चेत्यादिना ।। ।। सत्वश्रवणादिति ।। तथा च प्रागुक्तदिशा तत्सद्भावोक्त्यनुपपत्त्या न स्वरूपासत्वव्यपदेश इति भावः। प्रकृत्यादिसत्वोक्तिस्फोरणाय तम आसीत्तमसा गूळ्हमग्रेऽप्रकेतं सलिलं सर्वमा इदमिति शेषार्थमाह ।। यत्तम इति ।। अप्रकेतमित्यस्यार्थो परिमितमिति । आःइत्यस्यार्थ आसीदिति । अस्तेर्लङि तिपि बहुलं छंदसीतीडभावे हल्ङ्याभ्य इति लोपे तिप्यनस्तेरिति दत्वाभावे रूपम् । उक्तं चोनार्ये चोनमिष्यत इत्यत्र ऋग्भाष्यटीकायाम् । गूळ्हं गूहितम् ।। अन्यथेति ।। स्वरूपासत्त्वाभिप्राय इत्यर्थः। तथा च वाक्यशेषे परशब्दान्यथानुपपत्त्या च न स्वरूपासत्त्वमर्थ इति भावः । यद्वा तद्वशस्य भावो न पर इत्यनुव्याख्यानसुधयो रीत्या न परः किंचनासेति वाक्यशेषे साक्षादेव स्वातंत्र्यनिषेधाद्धर्मांतरेणैवासत्त्वव्यपदेश इति भावेनोक्तमन्यथेति । तेन भाष्यस्थादिपदार्थो विवृतो ध्येयः ।। अथेति ।। प्रकरणविच्छेदार्थोऽर्थांतरपरः । ।। निरूपित इति ।। स्याल्लोकवदित्यनेनेति भावः । चेतनाचेतनस्येति समाहारः । ।। प्रमाणाभावादिति ।। स्पष्टयिष्यते चायं हेतुरनुपदमिति भावः । उतरार्धस्थक्रिययोर्विशेष्यभूतकर्माकांक्षां पूरयितुं अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीं प्रजां जनयंतीं सरूपामिति पूर्वार्धमपि व्याचष्टे ।। रजस्सत्वेति ।। तावता जीवब्रह्माभेदे किं बाधकमित्यत आह ।। अत्रेश्वरोऽपीति ।। अद्वैतिमते मुक्तेश्वरयोरभेदादजोऽन्य इति श्रुत्यैव ब्रह्मणः संसारिभ्यो भेदोऽपि सिद्ध इति भावः ।। विवाक्षितमिति ।। अनृतस्य विश्वस्य सत्यब्रह्माभेदायोगादिति भावः । नित्यं ह्येवेति वाक्यस्य प्रकृतोपयोगायार्थमाह ।। नित्यमबाध्यमिति ।। तुरेवार्थ इति भावेनाह ।। विरोध एवेति ।। उदाहृतेति ।। अजो ह्येक इत्यादीत्यर्थः । उत्तरार्धव्यावर्त्यमाह ।। न चेति ।। तत्रेत्यस्यार्थो विरोध इति ।। प्रत्यक्षेति ।। साक्ष्यनुभवादिरूपेत्यर्थः। ननु नावाक्या युक्तिरिष्यत इत्युक्त्या अजो ह्येक इत्यादिश्रुतिविरोधेन केवलश्रुत्या चानन्यत्वासिद्धावपि वाचारंभणमित्यादिश्रुतिसहितया प्रागुक्तयुक्त्या तत्सिद्धिरस्त्वित्यत आह ।। एतेनेति ।। दृष्टानुसारेणेति वचनेनेत्यर्थः ।। श्रुतियुक्तिभ्यामिति ।। अन्योन्यसहिताभ्यामित्यर्थः । एतेने-

स्युक्तं व्यनक्ति॥प्रत्यक्षस्येति॥प्राबल्यमागमस्यैव जात्या तेषु त्रिषु स्मृतमित्यलौकिक-विषयं साक्ष्यन्यप्रत्यक्षापेक्षं चेति भावः ॥ आभासत्वाच्चेति ॥ तच्च तत्त्वनिर्णयादाव-न्यत्र विस्तृतमिति भावः । साक्षिप्रत्यक्षस्य सर्वस्मात्प्रबलत्वेऽपि प्रत्यक्षमात्रस्य श्रुतितो दुर्बलत्वात् पूर्वत्रारुच्या दृष्टशब्दं प्रकारांतरेण व्याचष्टे ॥ दृष्टमितीति ॥ तदर्थ एव विरुद्धार्थ एव । कारणमिति शेषोक्तिः । शास्त्रमात्रविषय इति भ्रांति-निरासाय शास्त्रार्थयुक्तशब्दार्थमाह ॥ तदनुकूल इति ॥ तेन तात्पर्यलिंगाद्यनु-भवोऽपि संगृहीतः । साक्षीति भ्रांतिनिरासाय वा भ्रमसाधारण्यस्य वा निरासाय स्मृत्यन्यज्ञानभ्रमनिरासाय वाऽनुभवशब्दार्थमाह ॥ यथार्थज्ञानमिति ॥ केवलप्रमाण-रूपमित्यर्थः । उत्तमत्वे हेतुः । साक्षादर्थविषयत्वादिति । यद्यप्यनुप्रमाणान्यपि साक्षादेव वस्तुविषयकाणि न तु परंपरया । यथोक्तं सुधायां न विलक्षणत्वादिति-नये अनुप्रमाणमेतानि ह्यक्षयुक्तिवचांस्यत इत्येतद्व्याख्यावसरे ज्ञानविषय एव हि करणानां विषय इत्यादि । तथाप्यत्रार्थशब्दस्य ज्ञेयवाचित्वाज्ज्ञेयविषयत्वं चानु-प्रमाणानां ज्ञानोपाधिकत्वेन न साक्षात् । ज्ञानस्य तु आत्मोपाधिकत्वेन न तु स्वव्यतिरिक्तोपाधिकत्वेनेति तात्पर्यकत्वं ध्येयम् । उक्तं च तत्रैव सुधायां यथार्थज्ञान-जनका यथार्थयुक्तयः स्मृता इत्येतद्व्याख्यावसरे ज्ञानमेव हि विषयस्य ज्ञेयतायां साक्षादुपाधिरित्यादि । यत्तु प्रमाणपद्धताविदं च साक्षाज्ज्ञेयविषयीकारित्वात्केवल-मित्युच्यत इत्यादिवाक्यं तदप्येवं नेयम् ॥ अनुप्रमाणस्येति ॥ यथार्थज्ञानसाधनस्ये-त्यर्थः । भाष्ये अनुमाद्या इत्याद्यशब्दोऽनुमाविशेषार्थापत्त्यादिपर इति भावेनाह ॥ अनुप्रमाणमनुमानमिति ॥ यथार्थज्ञानसाधनमनुमानमित्यर्थः ॥ १८ ॥

॥ ॐ युक्तेः शब्दांतराच्च ॐ ॥ १९ ॥ युक्तेरिति सौत्रहेतोर्योग्यसाध्या-न्वयायोक्तचोद्यं निराह ॥ न महिमेति ॥ भाष्यं सौत्रानुगुण्याय हेतुत्वेन व्याचष्टे ॥ साधनांतरेणेति ॥ युक्तत्वादित्येतद्व्यनक्ति ॥ महिमेति ॥ कुत इत्यत इत्यादेरि-त्यंतभाष्यार्थमाह ॥ स्वाधीनेति ॥ आदिपदार्थमाह ॥ लोकेति ॥ लोके नाना शिल्पेषु निपुणस्य स्वयमेव साधनसंपादनेन कार्यकारणदर्शनादिति भावः ॥ प्राचीनेति ॥ सत्वाच्चेत्यत्रोक्ताद्भ्यः संभूतः पृथिव्यै रसाच्चेति श्रुतेः तथा तम आसीदिति श्रुतेश्च संग्रहार्थमित्यर्थः । प्राचीनश्रुतिसत्वेऽप्येतदुक्तिः सुधोक्तदिशा कथंचित्प्राचीनश्रुते-रन्यथानयनशंकायामपि नेह तथा हिरण्यगर्भसृष्टावेवाबादि साधनप्रतीतेरिति

सूचनायेति भावः। (हिरण्यगर्भः अद्भ्यः संभूतः इत्यष्टौ दिक्पाला अपि अद्भ्यः संभूता इति तत्वप्रदीपे।) ॥ १९ ॥

॥ ॐ पटवच्च ॐ ॥ २० ॥

॥ ॐ यथा प्राणादिः ॐ ॥ २१ ॥ पटादिसृष्टिरिति पूर्वभाष्यानुरोधादाह ॥विमता सृष्टिरिति ॥तच्च साधनजातमिति भाष्यदिशाऽऽह॥ विप्रतिपन्नं वा साधनमिति॥ ॥ न स्वतंत्रमिति ॥ तथा च प्राचीनानुमानस्यैतदनुमानबाध इति भावः। समस्तसूत्रार्थं फलोक्त्योपसंहरति ॥ अत इति ॥ कर्त्रन्यसाधने स्वातंत्र्यस्याप्रामाणिकत्वाच्छ्रुतियुक्तिबाधितत्वात्। साधनश्रुतेरीशाधीनसाधनपरत्वात्तदभावपरश्रुतेः स्वातंत्र्यादिधर्मपरत्वात्। साधनसद्भावस्य च श्रुतियुक्तिसिद्धत्वात्स्वाधीनसाधनैः सृष्टेर्युक्तत्वाच्चेत्यर्थः ॥ विरोधगंधेति ॥ साधनस्वातंत्र्ययुक्तिविरोधो वा अद्भ्य इत्यादिसाधनसत्वश्रुतिविरोधो वा महिमोत्कर्षविरोधादिर्वा कोऽपि नास्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥ अ० ६ ॥

॥ ॐ इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॐ ॥ २२ ॥ भाष्ये श्रुतिप्राप्त इति विस्तरादिति चोक्तपदद्वयव्यावर्त्यं क्रमेणाह ॥ अन्यथेति ॥ समयपाद इत्यर्थः ॥ श्रुतिप्राप्त इति ॥ आपाततः श्रुतिमूलयुक्तिप्राप्त इत्यर्थः। वेदवादरतो न स्यान्न पाषंडी न हैतुकीत्युक्तवेदवादनिरासद्योतनाय श्रुतिप्राप्त इत्येवानुवादः कृतः ॥ पुनराशंकोदयादिति॥ यथा प्राणादिरिति पूर्वाधिकरणोक्तं प्राणादिजीवानामस्वातंत्र्यं न युक्तम्। जीवकर्तृत्वस्यानुभवादिति शंकोदयादव्यवधानेनात्र निराकरणमित्यर्थः। एतेन विस्तरेण निराकरणं व्यर्थमिति प्रत्युक्तम्। अत एव शंकाया उत्पन्नत्वादेवेत्यर्थः। ॥ युक्तीति ॥ श्रुत्यनुभवसंवादियुक्तीत्यर्थः। व्यपदेशादिति सौत्रोक्त्यनुरोधादाह ॥ श्रुतीति ॥ यतो वा इमानि भूतानि जायंत इति जीवाद्भवंति भूतानीति श्रुत्योर्विप्रतिपत्तिर्विरोध इत्यर्थः। उपसंहारदर्शनादित्युक्त्यनुरोधादाह ॥ श्रुत्यनुभवेति ॥ उपसंहारसूत्रे भाष्योक्तं हेतुं तद्भाष्यं विवृण्वन्नाह ॥ जीवस्यैवेति ॥ ईश्वरत्यागेन जीवस्यैव कर्तृत्वांगीकारे कल्पनालाघवमिति न्यायविवरणोक्तं च हेतुं देवादिवदिति सूत्रव्यावर्त्यमत्र योजयितुं व्यावर्त्यशंकामाह ॥ न च वाच्यमिति ॥ कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादित्यत्र तथा वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ॥ कल्पनेति ॥ एतेन कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादिति वक्ष्यमाणन्यायेन जीवस्य कर्तृत्वेऽप्यनुभवादिसामंजस्येनेश्वरकर्तृत्वे विरोधाभावादयं विचारो व्यर्थ इति परास्तम्। तस्यैवेह गौरवेणाक्षेपादिति भावः। कर्तुरीश्वरस्य

दृष्टिविरोध इति भाष्यदिशा विवृणोति ॥ तथा हीति ॥ नास्त्येवेति ॥ अनुपलब्धिर्हि धर्मादिवदयोग्यत्वाद्वा मेर्वादिवद्देशकालादिव्यवहितत्वेन वाऽभिमानिनयन्यायेनांतर्धानशक्त्या वा शशशृंगादिवदसत्वेन वा। नाद्यः। आपरोक्ष्याभावापातात्। न द्वितीयः। अदृश्यत्वनयोक्तदिशा नित्यसर्वगतत्वात्। न तृतीयः। तदव्यक्तमाह हीत्यव्यक्तैकस्वभावत्वोपगमात्। अतः परिशेषादसत्त्वमेवेति भावः। ननु जीवकर्तृत्वपक्षे अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतर इत्युक्तदोषः स्यादित्यत उक्तम् ॥ जीवस्यैव स्वतंत्रेति ॥ एतेन न्यायविवरणे स्वतंत्रेति विशेषणं योज्यमिति दर्शितम्। एतेन वक्ष्यमाणचेतनत्वयुक्तेरनुकूलतर्को दर्शितः। कार्यत्वयुक्तेर्दृष्टांतश्चोपपादितः। अस्त्वेवं घटादौ जीवः कर्ता महदादौ क इत्यत आह ॥ एवं चेति ॥ महदादिकं जीवकर्तृकं कार्यत्वात् घटवदिति भावः। युक्तिसंवादिनीं श्रुतिमाह ॥ तथा चेति ॥ इयं च एतेन शिष्टा अपरिग्रहा इत्यत्र भाष्योक्ता ॥ तस्यैवेति ॥ एतेन युक्तेः श्रुतिबाधोऽपि परास्तः। अत इत्यस्यार्थः श्रुत्यादीति। यद्वा ईश्वरस्यैवाभावेन श्रुतेस्तत्परत्वायोगादित्यर्थः। आदिपदेन युक्त्यनुभवौ ग्राह्यौ। न ह्यत्राधिकरणे पूर्वपक्षिणा महदादिसकलकार्यकर्तृत्वं जीवस्यैव शंकितमिति सुधावाक्याविरोधश्चंद्रिकायां स्फुटः ॥ छ ॥ जीवकर्तृत्व इति भाष्यस्थमापादकं सूत्रारूढं कुर्वन्सूत्रार्थमाह ॥ यदीति ॥ असद्व्यपदेशान्नेति चेदित्यतश्चेदिति वर्तते। स च यद्यर्थः। यदितर्ह्यार्थश्च नित्यान्वय इति भावः। श्रुतौ व्यपदेशादीति नित्यसाकांक्षत्वात्समासः। आदिपदेन वक्ष्यमाणयुक्त्यनुभवौ ग्राह्यौ। एतेन हिताकरणादिदोषापादनं श्रुत्यनुभवयुक्तीनां तिसृणामप्याभासत्वसाधकं तासां स्वतो जीवकर्तृत्वविषयकत्व इति सूचितं इष्टापत्तिं निराह॥ विद्येते चेति॥ अन्यथा सर्वो जनः पूर्णानंदो निर्दुःखश्च सदा स्यादिति भावः। तर्ह्यनवस्थितेरसंभवाच्चेत्युक्तदोषः स्यादित्याशंक्याह ॥ अपि त्विति ॥ २२ ॥

॥ ॐ अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॐ ॥ २३ ॥ सौत्रतुशब्दव्यावर्त्यं व्यंजयन्नवतारयति। यदि यत्किंचिदिति। न च ब्रह्मणः श्रमचिंतादिदोषप्राप्तिरिति भाष्यमुत्सूत्रमिति भ्रमनिरासायाह। तुशब्द इति। एतमेवार्थं भाष्यविवरणेन व्यनक्ति। भवेदिति। आदिपदार्थोक्तिः साधनेत्यादि। आत्मेत्यस्यार्थं अंतर्यामित्वेति ॥ २३ ॥

॥ ॐ अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॐ ॥ २४ ॥ विरोध इति ॥ अभ्युपगमे अन्यनिरपेक्षतयेत्युक्तिविरोधः। अनभ्युपगमे ईश्वरवदित्युक्तिविरोध इत्यर्थः। भाष्यं व्याचष्टे ॥ न चेतनत्वेति ॥ स्वतःशब्दार्थोऽन्यानपेक्षेति। हेतोरप्रयोजकत्व-

माशंक्यानुपपत्तिपदतात्पर्यमाह ।। स्वतंत्रो हीति ।। हेतूच्छित्तिरेव विपक्षे बाधिकेति भावः । उक्तहेतोः का गतिरित्यत आह ।। चेतनत्वं त्विति ।। प्रागुक्तलाघवतर्कस्तु निरसिष्यत इति भावः। चेतनत्वेऽपीति भाष्यमुत्सूत्रमिति भ्रमनिरासायाह ।।चोऽपीति।। अनुक्तसमुच्चय इति भावः ।। एतेनेति ।। अश्मादिवदित्युक्तिलब्धास्वातंत्र्यहेतुनेत्यर्थः ।। २४ ।।

।। ॐ उपसंहारद० ॐ ।। २५ ।। भाष्ये साक्षात्सौत्रहेत्वन्वयाय तस्य कर्तृत्वमिति साध्योक्तिः फलगत्येति मत्वा सूत्रे अनुवृत्ततदनुपपत्तिपदेन नञन्वयमुपेत्य तत्र सौत्रहेतुं परंपरया योजयन्सूत्रार्थमाह ।। न जीवस्येति ।। भाष्ये इति चेन्नेत्यध्याहृत्योक्तनञा प्राचीनभाष्यस्यान्वयमाह ।। कार्येति ।। अन्यानपेक्षतयेति। भाष्ये स्वतःपदानुवृत्तिरिति भावः । एवं जीव इत्यादिभाष्योक्तमेव हेतुमाह ।। तत्कार्येति ।। यथेत्यादिभाष्यदिशा क्षीरवदिति सूत्रांशार्थमाह।। गोष्विति ।। एवं जीव इत्यादिभाष्यतात्पर्यमत्राप्युपपत्तेरिति। अस्वातंत्र्यादिति भाष्योक्तं हेतुमवतार्य व्याचष्टे।। न च बाधकेति।। अयं च हेतुरश्मादिवच्चेति सूत्रलब्ध इति भावेनानुपपत्तेरेवेत्येवकारप्रयोगः ।। २५ ।।

।। ॐ देवादिवदपि लोके ॐ ।। २६ ।। नन्वाद्ये सर्ववेदसमन्वयोक्त्या ईश्वरस्य सिद्धत्वादत्र पुनस्तदभावशंका न युक्तेति भावेनाशंक्य कर्तुरीश्वरस्यादृष्टिविरोध इति भाष्योक्तं हेतुमाह ।। न च श्रुत्येति ।। बाधितत्वादिति ।। प्रागुक्तरीत्या तदभावनिश्चयादिति तात्पर्यं बोध्यम्। तथा च प्रागुक्तस्यैवात्राक्षेप इति भावः। न चेत्यादिभाष्यात्पूर्वश्रुतिसिद्धत्वेनाकल्पनादिति न्यायविवरणं साध्योक्तिपूर्वं योजयति ।। नेश्वरस्येति ।। न्यायविवरणे नान्यः कर्तेत्यादेरिव साक्षात्कर्तृश्रुतेरनुक्तेः स्वयमाह ।। स हि कर्तेति ।। न च कर्तुरित्यादिभाष्यं व्याचष्टे ।। नापीति ।। प्रतिपादितमिति ।। अभिमानिनय इति भावः । अपिशब्दार्थमाह ।। अनीश्वराणामिति ।। अत इति ।। श्रुतिसिद्धत्वादित्यर्थः । अश्रौतजीवकर्तृत्वांगीकारे गौरवमेव। तदभावादेव सिद्धांते लघुतेति न्यायविवरणं योजयति ।। किं त्विति ।। प्रकृतोपयोगितयार्थमाह ।। युक्तीनां जाते संतीति ।। एवकारो युक्तय एवेत्यन्वेतीति भावेनाह ।। ता एवेति ।। तर्हि मीमांसाव्याघात इत्यत आह ।। वाक्यानामिति ।। परस्परेति ।। न तु वाक्यांतरविरोधे वा एकवाक्येऽपि पूर्वोत्तरविरोधे वा इत्यर्थः। अर्थसाधिकेति शेषोक्तिः ।। २६ ।।

॥ ॐ कृत्स्नप्रसक्ति० ॐ ॥ २७ ॥ अयं चेति भाष्योक्तेराह ॥ युक्त्यंतरेणेति ॥ भाष्योक्तचशब्दसमुच्चेयमाह ॥ न केवलमिति ॥ सौत्रवाशब्दसूचितपक्षभेदं व्यंजयन्-भाष्यं व्याचष्टे ॥ किं जीव इति ॥ न चैकदेशेनेत्यादि व्याचष्टे ॥ न द्वितीय इति ॥ न चोपाधिकृतोंशः स एवोपहित इत्येतद् व्याचष्टे ॥ स एवेति ॥ तस्यार्थः समस्तो जीव इति ॥ इति च न युक्तमिति ॥ न चेत्यस्यावृत्तिरितिभावः ॥ स्वाभाविकेति ॥ विवृतमेतदुपाधिखंडनतट्टीकादाविति भावः । एतेनोपाधेः कृत्स्नप्रसक्तिः सर्वजीवसंबंधः स्यात् । अंशसंबंधे निरवयवत्वशब्दकोपोत्रेति सूत्रस्य वृत्त्यंतरं दर्शितम् ॥ ईश्वराधीनत्वेनेति ॥ ईश्वरस्य वक्ष्यमाणदिशाऽघटितघटकाचिंत्यानेकशक्तित्वादिति भावः । पूर्वं परिदृश्यमानकार्याणां स्वतंत्रजीवकर्तृत्वे समस्तजगतोऽपि तथात्वं सिध्यतीत्यनेन घटादौ महदादौ च सर्वत्र जीव एव कर्ता नत्वीश्वरः । तस्यैवानुपलब्धाऽभावादिति पूर्वपक्षं कृत्वा अनुपलब्धस्यापि देवादिवच्छ्रुतिप्रमितत्वात् स एव सर्वजगतः कर्तेति सिद्धांतः कृतः । अधुना महदादावस्त्वीश्वरः कर्ता घटादौ जीव एव न त्वीश्वरोऽपि कर्ता । तस्य तत्र कर्तृत्वे नानुपलब्धिबाधितस्य कर्तृत्वेन कल्पने कल्पनागौरवात् जीवमात्रकर्तृत्वस्यानुभवसिद्धस्य कल्पने लाघवादिति पूर्वपक्षे अनुपलब्धोपि स हि सर्वस्य कर्ता नान्यःकर्तेत्यादिश्रुतिसिद्धत्वाद्घटादावपीश्वर एव स्वतंत्रकर्ता न जीव इति महदादावीशकर्तृत्वमुपेत्य घटादावेवेशकर्तृत्वाक्षेपसमाधिपरत्वेनाधिकरणं योज्यमित्याह ॥ यद्वेति ॥ ईश्वरत्यागेन जीवस्यैव कर्तृत्वांगीकारे कल्पनालाघवमिति न्यायविवरणस्य जीवकर्तृत्वेत्यादिभाष्यस्य च पक्षद्वयेपि साम्यादिति भावः । अत्र प्राचीनपक्षे जीवस्य महदादिकर्तृत्वेऽनुभवविरोधः । अस्मिन्पक्षे तु नेत्येतत्पक्षोत्थापनमिति बोध्यम् ॥ तस्मादिति ॥ हिताक्रियादि कृत्स्न प्रसक्त्यादिबाधकभावात् । अनुभवादेराभासत्वेन साधकाभावाच्चेत्यर्थः ॥ २७ ॥ अ० ७ ॥

॥ ॐ श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॐ ॥ २८ ॥ ईश्वरपक्षेऽयं विरोध इति भाष्यानुरोधादाह ॥ कृत्स्नप्रसक्त्यादीति ॥ निरवयवत्वमादिपदार्थः ॥ युक्तीति ॥ व्याघातपर्यवसायियुक्तीत्यर्थः । एतच्चिंतायाः संगतिसाफल्ये वक्ति ॥ सर्वकर्तृत्वमिति ॥ न चेश्वरपक्षेऽयं विरोध इति भाष्यं नञ्परित्यागेन व्याचष्टे ॥ जीवकर्तृत्वेति ॥ कृत्स्नप्रसक्तेरिति ॥ न चेष्टापत्तिः । प्रेक्षावत्त्वभंगप्रसंगादिति भावः । जीवाद्विशेषादर्शनं परमेश्वर इति न्यायविवरणस्य शब्दमूलत्वादित्यादि सूत्रव्यावर्त्य-

मत्र शंकापूर्वं योजयति ॥ न हीति ॥ नन्वेवं यद्धि युक्त्या विरुध्येत तदाशक्तमेव हीति प्राचीननयभाष्येण कथं जीवकर्तृत्वोपपत्तिरुक्तेत्यत आह ॥ एतेनेति ॥ ईश्वरे जीवाद्विशेषादर्शनेनेत्यर्थः । एतत्सिद्धांतसिद्धमचिंत्यशक्तित्वं तस्योपेत्य तदीशक्तमेवेति समाधानस्य शिष्यहितार्थं तत्रोक्तावप्यत्र पूर्वपक्षे तस्यासंमतेरिति भावः ॥ अत इति ॥ कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषसंभवात्तदपवादकस्य विशेषस्य चादर्शनादित्यर्थः । यद्वा जीवाद्विशेषादर्शनेन कृत्स्नप्रसक्त्यादियुक्तिविरोधादित्यर्थः ॥ छ ॥ पूर्ववदत्रापि तु शब्दो जीवसाम्यव्यावर्तक इति भावेन न चेश्वरेत्यादिभाष्यं तस्य प्रागेव विवृतत्वात्तद्भावविवरणफलं न युक्तिविरोध इत्येददेवानुवदन् भाष्यं व्यनक्ति ॥ नेश्वरेति ॥ शब्दैकसमधिगम्यत्वसर्वशक्तित्वादीनां विशेषाणामदर्शनं जीवे । न जीवाद्विशेषादर्शनं परमेश्वरे विशेषश्रुतेरेवेति न्यायविवरणरीत्या शब्दमूलत्वाच्चेत्येतच्छंकापूर्वं व्यनक्ति ॥ नन्विति ॥ श्रुत्यादीति ॥ नावेदविन्मनुते तमित्यादि श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वादित्यर्थः । एतेन विशेषश्रुतेरेवेति श्रुतिपदमुपलक्षणमिति दर्शितम् । भाष्योक्तश्रुत्यर्थमाह ॥ विरुद्ध इति ॥ तथोक्त इति ॥ अमनुरवागनिद्रोऽप्रवृत्तिरित्युक्त इत्यर्थः ॥ २८ ॥

॥ ॐ आत्मनि चैवंवि० ॐ ॥ २९ ॥ विचित्राश्चेति चशब्दादाह ॥ युक्त्यंतरेणेति ॥ न केवलं शब्दमूलत्वादित्यर्थः । सौत्रैवंशब्दार्थमाह ॥ युक्तिविरोधनिरासकेति ॥ न युक्तिविरोध इति पूर्वभाष्योक्तसाध्ये परमात्मनं इत्यादिभाष्यं हेतुत्वेन व्याचष्टे ॥ विचित्रेत्यादिना ॥ नान्येषामित्येतत्सूत्रारूढं करोति ॥ आद्य इति ॥ उक्तहेत्वोरप्रयोजकत्वशंकानिरासाय नियामकमाह ॥ तदुक्तमिति ॥ एकादशगीताभाष्योक्तविष्णुपुराणवाक्य इत्यर्थः ॥ श्रुतिं दर्शयतीति ॥ एतेन विशेषश्रुतेरेवेत्येतद्विवृतं ध्येयम् ॥ २९ ॥

॥ ॐ स्वपक्ष इति० ॐ ॥ ३० ॥ सौत्रचशब्दोऽवधारणे भाष्ये च भिन्नक्रम इति भावेन जीवपक्ष एवेत्यादिवाक्यं व्याचष्टे ॥ जीवपक्ष इति ॥ अप्रतीतेरुक्तार्थपरतया श्रुतिं योजयति ॥ दोषा इति ॥ निरंतरा इत्यस्यार्थो ॥ निर्भेदेति ॥ ३० ॥

॥ ॐ सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॐ ॥ ३१ ॥ व्युत्क्रमेण भाष्यं व्याकुर्वन् सूत्रार्थमाह ॥ न केवलमिति ॥ चः समुच्चय इति भावः । प्रकृतोपयोगितां श्रुतेर्दर्शयितुं पदद्वयार्थमाह ॥ सर्वैरिति ॥ आत्मनीतिप्रकृतत्वात्कथं सर्वोपेतेति सूत्रे प्रयोग इत्यत आह ॥ श्रुतीति ॥ ३१ ॥

॥ ॐ विकरणत्वा० ॐ ॥ ३२ ॥ करणाभावादनुपपत्तिरिति भाष्यं विवृण्वन् विकरणत्वान्नेति सूत्रखंडार्थमाह ॥ नेश्वरस्येति ॥ इति श्रुतेरिति ॥ तद्दर्शनादित्यनुवृत्तिं वा तात्पर्यलब्धतां वा मत्वैवमुक्तम् । मृतस्य त्यक्तदेहस्य न च युक्तमित्यस्यार्थो न मंतव्यमिति । सूत्रे नञः आवृत्तिर्वा अध्याहारो वेति भावः । भाष्योक्तवाक्यचतुष्टय-स्याप्युपयोगमाह ॥ अपाणिपाद् इतीति ॥ प्रमाणविशेष एवेति ॥ विशेषयुक्तिशब्दार्थ इति शेषः । अपाणिपाद इत्याद्युक्तरूप इति भावः । अन्यभावव्यावृत्तेश्चेत्यत्राप्राकृत-विग्रहस्योक्तत्वाशयेन द्वितीयपक्षोक्तिः ॥ अत इति ॥ श्रौतत्वशब्दमूलत्वादेर्जीवादति-शयस्य भावादित्यर्थः ॥ ३२ ॥ अ० ८ ॥

॥ ॐ न प्रयोजनवत्त्वात् ॐ ॥ ३३ ॥ निष्फलत्वादीति ॥ भाष्योक्तापूर्ण-त्वयुक्तिरादिपदार्थः । अग्न्यादेः स्वभावादेवोर्ध्वज्वलनादिप्रवृत्तिनिवृत्तिवदप्रयो-जनसृष्ट्यादेरपि संभवेन फलनिर्धारणेन कथं भाष्ये अपूर्णतापादनमित्यतो विकल्प्या-द्येफला(पे)कांक्षिणस्त्वपूर्णत्वादेव न सर्वकर्तृत्वादिशक्तिरिति न्यायविवरणरीत्या भाष्यभावमाह ॥ किमसावित्यादिना ॥ द्वितीये प्रयोजनाभावो कर्तृत्वे कारणमिति न्यायविवरणभावमाह । प्रयोजनेति ॥ प्रवृत्तिरेव न दृष्टेति ॥ चेतनस्य प्रेक्षावतो निष्फलप्रवृत्तेरदर्शनादित्यर्थः ॥ अत इति ॥ फलोद्देशेऽनुद्देशे च सृष्टेर्युक्तिविरुद्ध-त्वादित्यर्थः ॥ छ ॥ इतरस्य पूर्णत्वादेवानंतशक्तित्वाल्लीलयैव कर्तृत्वमिति न्याय-विवरणदिशा साध्यमध्याहृत्योक्तशंकानिरासकत्वेन भाष्यं योजयति ॥ युक्तमिति ॥ प्रयोजनवत्त्वादिति सौत्रपदस्य भाष्यं कृतकृत्यत्वादिति । तस्य व्याख्याप्राप्तप्राप्त-व्यत्वादिति । अथैष इति वाक्यस्यार्थः पूर्णानंदत्वेनेति । नेत्यस्य भाष्यं न प्रयोज-नाय सृष्टिरिति । तस्यार्थः फलानुद्देशेनेति ॥ ३३ ॥

॥ ॐ लोकवत्तु लीला० ॐ ॥ ३४ ॥ एवमेवेश्वरस्येति भाष्यरीत्या लीला-कैवल्यमिति सूत्रांशस्यार्थमाह ॥ तस्या इति ॥ यथेत्यादेरर्थो मत्तेति । सौत्रस्तु-रेवार्थ इति भावेन सुखोद्रेकादेवेत्युक्तम् । तस्य विवरणं फलानुद्देशेनेति । सर्वथा नैष्फल्यभ्रमं निरस्यन्समग्रभाष्यभावमाह ॥ अत इति ॥ प्राप्तप्राप्तव्यत्वादित्यर्थः ॥ लोकेति ॥ स्वप्रयोजनार्थत्वाभावेऽपि दयालुप्रवृत्ताविव परप्रयोजनार्थत्वमस्तीति भावः । किमु तस्याखिलात्मन इत्यस्यार्थोऽखिलेति ॥ तस्मादिति ॥ ईशप्रवृत्तेः केवल लीलात्वोपगमादित्यर्थः ॥ ३४ ॥ अ० ९ ॥

॥ ॐ वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति ॐ ॥ ३५ ॥ युक्तीति ॥ कर्मसापेक्षत्वेऽनपेक्षत्वे च दोषप्राप्तिरिति बहुमुखदृढयुक्तीत्यर्थः । सापेक्षत्वेन वैषम्यादिनिरासंभवात्कथं भाष्ये दोषनिर्धारणमित्यतः कर्मसापेक्षत्वेऽनीश्वरत्वमनपेक्षत्वे श्रुतेरप्रामाण्यमिति न्यायविवरणं विवृण्वन्पक्षभेदेन भाष्यं योजयितुं विकल्पयति ॥ किमसाविति ॥ कर्मसापेक्षत्वेनेश्वरस्य स्वातंत्र्यमिति वक्ष्यमाणदिशाऽस्वातंत्र्यापातादित्युक्तम् । भाष्ये सर्वकर्तृत्वे इत्युक्तेराह ॥ सर्वकर्तृत्वानुपपत्तिरिति ॥ पूर्णत्वासिद्धिरिति न्यायविवरणोक्तिस्तु सर्वकर्तृत्वानुपपत्तिफलाशयेति भावः । भाष्यं योजयति ॥ द्वितीय इति ॥ अन्यत्रोक्तं दोषांतरं चाह ॥ कर्मेति ॥ अप्रामाण्यं चेति समुच्चयोक्त्याऽनपेक्षत्वपक्षे दोषभेदोक्तिपरयोर्ग्रंथयोरविरोधश्चोक्तो ध्येयः ॥ अत इति ॥ कर्मसापेक्षत्वेऽनपेक्षत्वे च युक्तिविरोधादित्यर्थः ॥ छ ॥ उक्तदोषनिरासकतया भाष्यसूत्रे तात्पर्यतो व्याचष्टे ॥ कर्मेति ॥ अत्रोक्तदोषोऽग्रे निरसिष्यत इति भावः ॥ ३५ ॥

॥ ॐ न कर्माविभागादिति० ॐ ॥ ३६ ॥ असंगतिनिरासाय शेषपूर्त्या भाष्यं व्यनक्ति ॥ कर्मेति ॥ लोकेऽविभक्ते स्वतंत्र इति प्रयोगादविभागादिति पदस्य कर्मणोऽपि तन्निमित्तत्वादिति भाष्यम् । तदर्थः भगवदधीनत्वेति । नञो न कर्मेत्यनेनान्वयमुपेत्याह ॥ नापेक्ष्य कर्माभावो वक्तव्य इति ॥ ३६ ॥

॥ ॐ उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॐ ॥ ३७ ॥ पूर्वोक्तचोद्यमाशंकते ॥ तथापीति ॥ सापेक्षत्वांगीकारेण वैषम्यादिदोषनिरासेऽपीत्यर्थः । भाष्यमनुवदन् तच्छेषतया सूत्रांशं योजयति ॥ नेश्वरस्येति ॥ भाष्यशेषं व्याचष्टे ॥ अपेक्ष्येति ॥ किमर्थं नियमेन तदपेक्षत इत्यत आह ॥ अपेक्षा त्विति ॥ न च पुनरित्यादिभाष्यं व्याचष्टे ॥ यदीति ॥ कर्मणोऽपि तदधीनत्वं तथापि तदनुसारेण फलदानमित्यंगीकार एव श्रुतिप्रामाण्यसिद्धिरिति न्यायविवरणं शंकापूर्वं व्यतिरेकमुखेनोपपादयति ॥ एवं तर्हीति ॥ वेदेति ॥ ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकाम इत्यादिवेदेत्यर्थः । तदुक्तं अनुव्याख्यान इत्यर्थः ॥ अत इति ॥ स्वाधीनकर्मापेक्षयैवेश्वरस्य फलदातृत्वांगीकारात् तन्निमित्तवैषम्यादेरदोषत्वाच्चेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ अ० १० ॥

॥ ॐ सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॐ ॥ ३८ ॥ सर्वेषामिति ॥ स्मृतियुक्तिश्रुतिगुणयुक्तयो बहुयुक्तयः । एवं चतुर्विधा नैव विरुध्यंतेऽन्वयं प्रतीति

समयपादीयानुभाष्योक्तरीत्या सर्वयुक्तिविरोधानामित्यर्थः । एतद्विवेकश्चैतत्पादांते चंद्रिकायां स्पष्टः । प्रतिपादितस्यैवोपसंहार इत्यतः ॥ प्रतिपादितैरिति॥ आद्याध्यायेऽनंतशब्दसमन्वयेनेति भावः । कथं गुणानामुपसंहारे करणत्वं कथं चास्योपसंहाररूपत्वे न्यायशास्त्रे अध्यायपादयोश्चांतर्भाव इति भावेन पृच्छति ॥ किमुक्तं भवतीति ॥ भावार्थमाह ॥ उक्तेति ॥ विरोधनिरासेन स्थापितेत्यर्थः । समर्थ्य न्यायेनोपपाद्येत्यर्थः ॥ अत एवेति ॥ सर्वगुणानां युक्त्यविरोधेन स्थापनपरत्वादेवेत्यर्थः । पूर्वसंगतिचिंतासाफल्ये आह ॥ समस्तेति ॥ अन्यत्र चेतनांतरे सर्वचेतना अपूर्णगुणा इति नियम इति न्यायविवरणोक्तं परंपराहेतुतया योजयति ॥ सर्वचेतनानामिति ॥ चेतनत्वेनेति ॥ विमतो पूर्णश्चेतनत्वाज्जीवचेतनवदिति भावः । हेतोरप्रयोजकत्वं निराह ॥ अन्यथेति ॥ एवं नियमे सत्यपि चेतनत्वेनापूर्णत्वानभ्युपगमे सहचारनियमवता हेतुना क्वाप्यर्थसिद्धिर्न स्यादित्यर्थः ॥ छ ॥ योग्यसाध्यमध्याहृत्य सूत्राक्षरार्थमाह ॥ नायुक्तमिति ॥ न्यायविवरणोक्तं हेतुमाह ॥ स्वातंत्र्यादिनेति ॥ सर्वकर्तृत्वविचित्रशक्तित्वादिरादिपदार्थः । स्वातंत्र्यादि च तदनन्यत्वादिनयैः समर्थितमिति भावः । कुत इत्यतः स्वतंत्रस्य पूर्णगुणत्वनियमादिति न्यायविवरणोक्तमाह ॥ स्वातंत्र्यादिमत इति ॥ स्वतंत्रस्येत्युपलक्षणमिति भावः । एतेन विष्णुः पूर्णगुणः स्वतंत्रत्वात् तत्प्रेप्सुत्वे सति तत्र शक्तत्वादित्याद्युपपत्तय उक्ता भवंति । न्यायविवरणरीत्या सर्वधर्मोपपत्तेरित्यंशं व्याख्याय सौत्रचशब्दव्याख्यानपरतया भाष्यं व्याचष्टे ॥ न केवलमिति ॥ युक्त्या स्वातंत्र्यादिनेत्यर्थः । नन्वश्रुता अपि रमादिचित्यास्तदचित्याश्च संतीत्ययुक्तम् । अनुक्तं पंचभिर्वेदैर्न वस्त्वस्तीत्युक्तिविरोधादिति चेत्सत्यं सामान्यतः श्रुता विशिष्याश्रुता इत्यर्थात् । उक्तं च प्राक्टीकायां गुणा अपि सामान्यतः श्रुता एवेत्यदोष इति ॥ अत इति ॥ पूर्णगुणत्वस्य श्रुतियुक्तिसिद्धत्वेन चेतनत्वयुक्तेस्तद्बाधितत्वादित्यर्थः । सर्वमुपपन्नमिति फलोक्तिः ॥ ३८ ॥ अ० ११॥

॥ इति श्रीमद्भाष्यटीकाभावदीपे राघवेंद्रयतिकृते द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीः ॥

॥ अथ द्वितीयः पादः ॥

श्रीमद्धनुमद्भीमसध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः । वक्ष्यमाणभाष्येणैव पादार्थज्ञानसंभवादादौ तत्प्रदर्शनं व्यर्थमित्यतः संगत्यर्थत्वेन सार्थवयमुपेत्य तथैव व्याचष्टे ॥ सर्वेति ॥ न विलक्षणत्वनयसिद्धनित्यनिर्दोषभाववेदविरोधतोऽपि सांख्यादिसमयानां कुत आदौ निरास इत्यत आह ॥ अनादीति ॥ अनादिकालतो वृत्ताः समया हि प्रवाहतः । न चोच्छेदोऽस्ति करयापीत्याद्यनुभाष्योक्तेरिति भावः । उक्ताज्ञानेस्तन्निरासो व्यर्थ इत्यत आह ॥ श्रुतीति ॥ कर्माकांक्षां पूरयति ॥ तानिति ॥ विशेषतो निराकृतिर्व्यर्थेत्यत आह ॥ न हीति ॥ प्रथमतो निराकृतावचेतनपदसूचितं हेतुं वक्तुमाह ॥ समया इति ॥ ननु वेदवादरतो न स्यान्न पाषंडी न हैतुकीति समयत्रैविध्यस्य एकादशस्कंधोक्तेः कथं द्वैविध्यमित्यतोऽत्रपादे निराकार्यत्वाशयेनेति भावेनाह ॥ वेदवादिनामिति ॥ वेदेन सह वादो यो वेदवाद इतीरितः। तर्केण वेदस्यान्यार्थकल्पनं तद्विदो विदुरित्येकादशस्कंधतात्पर्योक्तलक्षणवेदवादिनामित्यर्थः । हैतुकादयः के इत्याकांक्षायां द्वितीये गीतातात्पर्योक्तनारदीयस्मृत्या दर्शयति ॥ अक्षपादेति ॥ सांख्यचार्वाकेति ॥ चार्वाकस्याहैतुकत्वेऽपि अचेतनप्रवृत्तिवादित्वसाम्यात्सांख्यमध्ये तन्निरास इति भावः ॥ निरीश्वरेति ॥ यद्यपि द्वितीयनयनिरस्यं सांख्यमतं सेश्वरं तथापि तेनेश्वरस्य स्वातंत्र्यास्वीकारेण निरीश्वरवादप्रायत्वादीश्वरनिरपेक्षेत्युक्तम् ॥ अतिविरोधित्वेऽपीति ॥ अदृष्टमात्रानभ्युपगमादिति भावः ॥ अतिविरोधित्वमिति ॥ ईश्वराख्यविशेषस्यैवानभ्युपगमादिति भावः ॥अत एवेति ॥ तन्मतस्यातिविरोधित्वेन तन्निराकरणस्यावश्यकत्वादेवेत्यर्थः । चिंतायाः पूर्वसंगतिसाफल्ये वक्ति ॥ विष्णुरिति ॥ अतः संगतिफलयोर्भावादित्यर्थः ॥ समयेति ॥ सांख्यवैष्णवसमयविवाद इत्यर्थः । अत्र न्यायविवरणे उक्तविरोधिनस्तत्तत्समयसिद्धाः पूर्वपक्षन्यायास्तद्विरोधिनोऽन्य इति प्रसिद्धमेवेत्युक्त्या एतत्पादीयन्यायविवरणाभावात ।

वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य ।
पुरुषस्य विमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य ॥

इति सांख्यकारिकाविवरणपरेणाचेतनस्य कर्तृत्वं स्वातंत्र्येण निगद्यत इत्यनुव्याख्यानेनोक्ततन्मतानुरोधेनानुमानपरिकल्पितं प्रधानं जगत्कर्तृ इति भाष्यं विवृण्वन्पूर्वपक्षमाह

॥ प्रकृतेरिति ॥ अत्रानुमानमाह ॥ भवितव्यमिति ॥ अनेन महदादिकं स्वसदृश-कारणकं कार्यत्वात् घटवदित्यनुमानमुक्तं ध्येयम् । वृश्चिकतांडुलीयकादावपि तद्दे-हस्य स्वसदृशकारणकत्वमस्त्येवेति भावः । विपक्षे बाधकमाह ॥ अन्यथेति ॥ ॥ अतिप्रसंगादिति ॥ तंत्वादिनापि घटाद्युत्पत्तिप्रसंगादित्यर्थः । सिद्धसाधनतां निराह ॥ नहीति ॥ नन्वीश्वराभावे कस्यापि प्रवृत्त्ययोगेन प्रकृतेः कारणत्वमेव न स्यादिति तर्कपराहतिरिति भावेनाशंक्य निराह ॥ न चेति ॥ कर्तृत्वेति ॥ स्वत एव प्रवृत्तिपरत्वरूपकर्तृत्वस्योपगमादित्यर्थः ॥ अत इति ॥ ईश्वरांगीकारस्य निष्फलत्वा-दित्यर्थः ॥ छ ॥

॥ ॐ रचनानुपपत्तेश्च नानुमानं ॐ ॥ १ ॥ आकांक्षाक्रमेण भाष्यं व्याचष्टे ॥ न कार्यमिति ॥ उक्ताराध्ये भाष्योक्तहेतोरप्रयोजकत्वनिरासाय व्यतिरेकव्याप्ति-माह ॥ स्वतः प्रवृत्तिमद्वेति ॥ स्वतंत्रः कर्तेति स्मरणादिति भावः । भाष्यस्थहेतोः पक्षधर्मतामाह ॥ न चेति ॥ अचेतनस्येति हेतुगर्भ मत्वाह ॥ अचेतनत्वादिति ॥ ॥ अत इति ॥ प्रकृतेरेव कर्तृत्वमित्यस्यायोगादित्यर्थः । कार्यत्वमेव मानमित्यत आह ॥ प्राचीनमिति ॥ नास्त्येवेति ॥ दृष्टांताभावात् पयोऽम्ब्वादेस्तु निरसिष्यमाण-त्वादिति भावः । एतेनानुमानं न मानं विवक्षितार्थसाधकतया अनुमानरचनाया अनुपपत्तेरिति सूत्रस्यार्थांतरमुक्तं भवति ॥ १ ॥

॥ ॐ प्रवृत्तेश्च ॐ ॥ २ ॥ अचेतनत्वादिनेति ॥ प्रमाणाभाव आदिपदार्थः । युक्त्यंतरेणेति ॥ चेतनकर्तृत्वसाधकयुक्त्या चेत्यर्थः । भाष्यं दृष्टांते साध्यवैकल्य-निरासकमिति व्याकरिष्यन् चेतनेच्छानुसारेण यदा दृष्टः पटोद्भवः । एतादृशत्व-मन्यस्य वस्तुत्वात्केन वार्यत इत्यनुभाष्योक्तमनुमानमाह ॥ महदादीति ॥ दर्शनप-दोक्तितात्पर्यं व्यनक्ति ॥ न चेत्यादिना ॥ दर्शनादनुभवादित्यर्थः । अनुभवासिद्धि-माशंक्य निराह ॥ न चेदमिति ॥ अहं करोमीत्येतदित्यर्थः । व्यवहारः असंसर्गा-ग्रहाद्युक्त इति भावः ॥ परस्परेति ॥ प्रकृतेः कर्तृत्वे सिद्धे अहं करोमीत्यस्य व्यवहार-मात्रत्वेनानुमानविरोधासंभवः । सिद्धे च तस्मिन् प्रकृतेः कर्तृत्वसिद्धिरिति परस्परा-श्रयेत्यर्थः । नन्वहं करोमीत्यादिप्रतीतेर्भ्रमत्वमुपेत्य घटादावपीश एव कर्ता न जीव इति प्रत्यपाद्यधस्तादुपसंहारदर्शनादित्यत्र । तथा च कथमेतदित्यत आह ॥ प्रति-पादयिष्यति चैतदिति ॥ स्वातंत्र्यधीरेव भ्रांतिर्न तु कर्तृत्वधीरपि तथा चैतत्कर्तृत्वं

प्रत्यक्षोपपत्तिश्रुतिभिर्जीवस्य पारमार्थिकमेवेति प्रतिपादयिष्यते कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादित्यत्रोपरितनपाद इत्यर्थः । तत्वप्रदीपे तु निर्विकारस्य चेतनस्यापि प्रवृत्त्यनुपपत्तिरित्याशंक्यानुभवसिद्धत्वान्नानुपपत्तिरित्यर्थतयैतद्भाष्यं व्याख्यातम् ।। २ ।।

।। ॐ पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापि ॐ ।। ३ ।। उक्ताक्षेपप्रकारं दर्शयन् भाष्यं व्याचष्टे ।। यदुक्तमिति ।। पयोऽम्ब्वादि च नोपमेत्यनुभाष्यस्थादिपदानुरोधात्सूत्रोक्तमुपलक्षणं मत्वा परोक्तमन्यदप्याह ।। तथा कूलस्येति ।। भाष्ये नञध्याहारेण न युक्तमित्युक्तम् । तदर्थ इति न युक्तमिति ।। अक्षरस्येति ।। अक्षरस्य ब्रह्मत्वमक्षरनये सिद्धम् ।। ३ ।।

।। ॐ व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॐ ।। ४ ।। पूर्वेणैवेदं परिहृतं किं नेत्यत आह ।। न हीति ।। भाष्ये पयोऽम्बुविषय एव श्रुत्युक्तेरिति भावः । निषुसीद गणपते गणेषु त्वामाहुर्विप्रतमं कवीनाम् । न ऋते त्वत्क्रियते किंचनारे महामर्कं मघवन् चित्रमर्चेति समग्रमंत्रार्थमाह ।। इंद्रियेति ।। मघवन्नित्यस्य कर्मनिर्णयोक्तमर्थत्रयमाह ।। धनवन्नित्यादिना ।। महां अर्कं चित्रमिति पदत्रयार्थमाह ।। महांतमित्यादिना ।। अर्च पूजय । विप्रतममित्यस्यार्थः विशेषेणेत्यादि । आर इत्यस्य दूरे समीपे वेति ।। अत इति ।। तदुक्तप्रमेयस्याप्रामाणिकत्वात्प्रमाणविरुद्धत्वाच्चेत्यर्थः ।।४। अ० १ ।।

।। ॐ अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॐ ।। ५ ।। अत एवेत्युक्तं व्यनक्ति ।। अत्रेति ।। कर्तृत्वस्य परसंमतत्वात्स्वतंत्रेत्युक्तम् । पूर्वोक्तदोषास्पृष्टतोक्तिपरतया भाष्यमवतार्य व्याचष्टे ।। न चेति ।। भाष्ये तृणादिवदिति सूत्रांशानुरोधेन दृष्टांते दार्ष्टांतिके च कार्यमात्रे पर्जन्याद्यनुग्रहोक्तावपि कारणेऽपि तदनुग्रहो ध्येयः सौत्रचशब्दव्यावृत्त्यर्थत्वात्तस्येति भावेन कार्यकारणयोरुभयत्रानुग्रहान्वयाय पर्जन्यानुगृहीतानामित्युक्त्वा पर्जन्यानुग्रहेणेति ईश्वरस्तदनुग्राहकमात्रमिति चोक्तम् ।।छ।। आकांक्षितं पूरयन् व्युत्क्रमेण भाष्यं व्याचष्टे ।। युक्तमेवेति ।। तृणादीनामित्यादेरर्थो न त्वित्यादि । यच्च किंचिदित्यादिसर्वगतत्वश्रुत्युक्तेः प्रकृतोपयोगायोक्तम् ।। सर्वपदार्थानां सत्तादिप्रदानायेति ।। एतल्लाभोऽग्रे व्यक्तः । श्रुतिभ्य इत्यस्य भावार्थः ।। सर्वगतत्वोक्तेरिति ।। अन्यत्रेत्यादेः अन्यत्रान्याधीनत्वेन राज्ञि राष्ट्रमितिवत् । ईश्वरप्रेरणामंतरेणेत्यादिरर्थः ।। तद्धीना सत्तेति ।। यदधीना यस्य सत्ता तत्तदित्येव भण्यत इत्युक्ते-

रिति भावः । स एवेत्यादिभाष्यं सौत्रचशब्दव्याख्यानमित्याह ॥ न केवलमिति ॥ सत्ताप्रदत्वं चेति चशब्दार्थव्यक्तिरियं भाष्यपदमेवानुवदति ॥नानुग्राहकत्वमात्रमिति॥ नसमासेन समस्तमेतत्पदम् । अनुग्राहकत्वमात्रविरोधीत्यर्थः ॥ तदधीनत्वमिति ॥ नानुग्राहकत्वमात्रमित्यनुषंगः ॥सूत्राक्षरेति॥ चशब्दरूपेत्यर्थः। तथा च न केवलमन्यत्राभावादित्यनेनोक्तं कार्यस्येश्वराधीनत्वमेवेश्वरसांख्योक्तस्यानुग्राहकत्वमात्रस्य विरोधि किं तु स एवेत्यादिप्रमाणसिद्धं सौत्रचशब्दसूचितं सर्वहेतुभूतप्रकृतिसत्तादेरीश्वराधीनत्वमपि विरोधीत्यर्थः ॥ सूचितमितीति ॥ तथा च प्रकृतिसत्तादिप्रदत्वं चांगीकृतं सूत्रकृतेति सौत्रचशब्देन सूचितमित्यर्थ इति भावः ॥ अत इति ॥ सर्वस्येशाधीनत्वावेदकश्रुतिस्मृतिविरोधादित्यर्थः ॥ ५ ॥ अ० २ ॥

॥ ॐ अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॐ ॥ ६ ॥ अत एवेत्युक्तार्थम् । एवमग्रेपि । कथं तर्हि प्रथमोत्पत्तिरित्यत आह ॥ क्वचिदिति ॥ धान्य दितो यथा मदिरोत्पत्तिस्तथा पृथिव्यादिभूतस्वभावादेवेत्यर्थः । पूर्वोक्तदोषास्पृष्टतामाह ॥ न चेति ॥ चार्वाकैरुच्यते मानमक्षजं नापरं क्वचिदित्यनुभाष्योक्ततन्मतानुरोधेन हेतुमाह ॥ तस्येति ॥ यस्येत्यादिभाष्यसूचितमाह ॥ तदनभ्युपगमादिति ॥ कार्यानुत्पत्तिरेव बाधिकेत्यत आह ॥ न ह्येतस्येति ॥ अत इति ॥ दृष्टसामग्र्यैव कार्योत्पत्तिसंभवादित्यर्थः ॥ छ ॥ किंप्रयोजनमिति भाष्यं प्रश्नार्थत्वेन व्याचष्टे ॥ तत्र प्रष्टव्यमिति ॥ किंशब्दस्याक्षेपार्थत्वं मत्वा यस्येत्यादिभाष्यतात्पर्यमाह ॥ न तावदिति ॥ भाष्येऽधर्मशब्दो धर्मादन्यतज्जन्यस्वर्गादिपर इति दर्शितम् । एतेनाभ्युपगमेऽपि त्वदीयसिद्धांतेऽपि अर्थाभावात् धर्मादिलक्षणादृष्टरूपप्रयोजनाभावाभ्युपगमाददृष्टं प्रयोजनं नास्तीति सूत्रार्थो दर्शितः। आक्षेपार्थकभाष्यस्थकिंशब्देन सूचितं दृष्टफलाभावं च व्यनक्ति ॥ नापीत्यादिना ॥ वार्ता वाणिज्यम् । एतेनार्थाभावात् शास्त्रेण धनादिरूपदृष्टप्रयोजनाभावात् । अभ्युपगमे त्वदीयसिद्धांते दृष्टमपि प्रयोजनं नास्तीनि सूत्रार्थो दर्शितः । न च तेन लोकोपकारः । धर्माद्यभावज्ञाने परस्परहिंसादिनाऽपकारस्यैव प्राप्तेरिति तत्वनिर्णयोक्तं हृदि कृत्वाह ॥ न चेति॥ लोकोपकार इति ॥ इदानीं धर्मादिबुध्द्या कामोपभोगोपरुद्धानां लोकानां धर्माद्यभावबोधने यथेष्टं प्रवृत्तिसंभवात् उपकारः प्रयोजनं भवतीत्यर्थः ॥ परस्परहिंसेति ॥ धनवनिताद्यपहारार्थमिति भावः। एतेनाभ्युपगमेऽपि लोकोपकारः फलमित्यंगीकारेऽपि अर्थाभावाच्छास्त्रा लोकोपकाररूपप्रयोजनस्याभावात् प्रत्युतानर्थस्यैव भावात्। तत्सिद्धांते लोकोपकारोऽपि फलं न भवतीत्यपि

सूत्रवृत्तिर्दर्शिता । न चोपकारेण तस्य प्रयोजनं अदृष्टाभावादिति तत्वनिर्णयोक्त्य-नुरोधेन लोकोपकारेणापि किं प्रयोजनमिति भाष्यार्थमुपेत्याह ।। न चेति ।। अदृष्टाभावेनैव दृष्टमपि नेत्याह ।। नापि दृष्टमिति ।। ननु कथं दृष्टं नास्ति । उपकारकर्तरि उपकृतो लोकः प्रत्युपकारं करिष्यति । यथा लोके अजाविपालाय तेनोपदिष्टमार्गो लोको द्रविणादि ददाति तद्वदित्यत आह ।। न हीति ।। सत्यमेतद-विपालो लौकिकैरुपक्रियत इति । तदुपकर्तुः प्रत्युपकाराददृष्टमस्तीत्यनुसंधानस्य सत्वात् त्वया तु तदनुसंधानमदृष्टाभावबोधनेन त्याजितमिति उपकृतोऽपि लोकः किमर्थं प्रत्युपकारं कुर्यादिति भावः । अयमप्यर्थः पूर्ववत्सूत्रारूढ ऊह्यः । भाष्ये प्रयोजनपदेन प्रयुज्यते प्रवर्त्यते अधिकारी येनेति व्युत्पत्त्या विषयपरोऽपीति भावेन तद्भाष्यं विषयाक्षेपपरतया व्याचष्टे ।। नापीति ।। अप्राप्त इति ।। मानांतरावेद्यस्यैव शास्त्रवेद्यत्वादित्यर्थः । एतेनार्थाभावात् दृष्टादृष्टरूपविषयाभावादिति सूत्रार्थो दर्शितः ।। अपरामर्श इति ।। धर्मादिकं नास्ति प्रत्यक्षेणानुपलंभादित्यादिपरामर्शाभावे धर्माद्यभावस्याप्रतीतेः ।। परामर्श इति ।। परामर्शे धर्माद्यभावदर्शनं त्वित्यर्थः । परामर्शपदेनानुमितिकरणस्य दर्शनपदेनानुमितेश्च त्वयैवोक्तत्वादितिभावः । अतः स्वव्याहतेरेवेति भाष्यं विवरितुमाह ।। मास्त्विति ।। अत इति भाष्यस्थपदानुवादः तस्यार्थः । सिद्धांतेऽपीत्यादि । एतेनाभ्युपगमेऽप्यर्थाभावादिति सूत्रमर्थगत्या व्याख्यातं भवति । स्वव्याहतिमुपपादयति ।। न हीति ।। मत्सिद्धांत इत्यनेन सप्रयोजनत्वाद्य-विनाभूतसिद्धांतत्वमभ्युपगम्य मास्तु प्रयोजनादीत्यनेनाप्रयोजकत्वाद्युक्तिर्व्याहतेत्यर्थः। तेनानिष्टं कथं भवेदित्यनुव्याख्यानसुधायां नञा निर्दिष्टमनित्यमित्युक्तदिशा वाक्यादौ नेति वक्तव्यमिति निषेधस्यानित्यत्वान्मे मातेति प्रयोगः साधुः । अत्र भाष्ये उपेक्ष्य इत्युक्त्या टीकायां न युक्तमित्युक्त्या सूत्रे पूर्वस्मान्नञनुवृत्ति. सूचिता ।। अत इति ।। स्वव्याहतत्वादित्यर्थः ।। ६ ।। अ० ३ ।।

।। ॐ पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि ॐ ।। ७ ।। अचेतनापि प्रकृतिः प्रवर्तत इति भाष्यसूचितहेतुमाह ।। प्रधानस्येति ।। कर्तृत्वेनेति ।। स्वतः प्रवृत्तिमत्त्वेनेत्यर्थः। एवं पुरुषसंबंधादिति भाष्यमधिकाशंकोक्तिपरत्वेन व्याचष्टे ।। अचेतनस्येत्यादिना ।। यथेत्यादिभाष्यमवतार्य व्याचष्टे ।। न चेत्यादिना ।। अत इति ।। पुरुषोपसर्जन-प्रकृतेरेव स्वतः प्रवृत्त्युपपत्त्या ईश्वरवैयर्थ्यादित्यर्थः । युक्तिप्राबल्यादेव च प्रागुक्त-श्रुत्यादिगुणभूतपुरुषविषयमिति भावः ।। ७ ।। तथात्वे दृष्टांताभावादिति भाष्यांशं

दृष्टांतपदं प्रमाणपरं मत्वा व्याचष्टे ।। पुरुषेति ।। तदंशस्यार्थांतरमुपेत्य समग्रभाष्यं व्याचष्टे ।। न ऋत इति ।। सिद्धे सतीति शेषोक्तिः । तथात्वे इत्यस्यार्थांतरं चाह ।। पुरुषेत्यादि ।। ७ ।।

।। ॐ अंगित्वानुपपत्तेः ॐ ।। ८ ।। उत्तरसूत्रे समुच्चायकचशब्दाभावात्प्रागुक्तदोषस्यादृढतामाह ।। हेतुकंमन्यश्चेति ।। एवं परिष्कृत्य भाष्यं व्याचष्टे ।। तथा चेति ।। अत इति ।। अप्रामाणिकत्वात् । प्रमाणविरुद्धत्वाच्चेत्यर्थः ।। ८ ।। अ० ४ ।।

।। ॐ अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॐ ।। ९ ।। केवलाचेतनमतात् पुरुषोपसर्जनाचेतनमताच्चाधिका शंकोक्तिपरत्वेन शरीरेत्यादिभाष्यमवतार्य व्याचष्टे ।। न चाचेतनस्येति ।। न ऋत इति प्रागुक्तश्रुतिविरोध इत्यत आह ।। श्रुतेश्चेति ।। हेतुकंमन्यत्वादिति भावः ।। अत इति ।। अनुपयुक्ततया ईश्वरस्यैवाभावादित्यर्थः ।। छ ।। शरीरसंबंध एवायुक्त इति भाष्यं सौत्रचशब्दादाकृष्टस्यांगित्वानुपपत्तेरित्यस्य व्याख्यानमिति भावेनाह ।। चशब्देनेति ।। शरीरेत्यादिभाष्यस्य व्याख्येयं दर्शयितुं अन्यथानुमिताविति सूत्रांशं विवृणोति ।। प्राचीनेति ।। विमतेत्यादिनोक्तरीत्यानुमितमित्यर्थः । ज्ञशक्तीत्याद्यंशस्य विवृतिपरं स्वतस्तस्यासामर्थ्यादिति भाष्यं दृष्टांतेसाध्यवैकल्यसाधकत्वेन योजयितुमन्यथानुमिताविस्यंशार्थोक्तिपरभाष्यमनुवदति ।। शरीरोपसर्जन इति ।। पक्षभेदेन भाष्यं योजयितुं विकल्पयति।। किमिति ।। आद्यपक्षं बहिरेव निरस्यांते स्वत इत्यादिभाष्यं योजयति ।। यदि न शक्तिस्तर्हीति ।। शक्त्यभावं द्रढयितुमाह ।। यदि तत्रास्ति शक्तिरिति ।। अन्यत्रापि। अश्मानयनादावित्यर्थः। ।। उदाहर्तव्येति ।। अयुक्तत्वेनोदाहर्तव्येत्यर्थः ।। अत इति ।। शक्त्यभावे भावे चोभयथापि दोषादित्यर्थः ।। ९ ।।

।। ॐ विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॐ ।। १० ।। भाष्ये निरीश्वरमतमसमंजसमिति सामान्योक्त्यनुरोधेनाह ।। एवं प्रत्येकं दूषितानीति ।। अत इति ।। सांख्यादिमतानामसमञ्जसत्वादित्यर्थः ।। १० ।। अ० ५ ।।

।। ॐ महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमंडलाभ्याम् ॐ ।। ११ ।। इत्युक्तमिति ।। पूर्वाध्याये उक्तमित्यर्थः ।। न युक्तमितीति ।। कुतो न युक्तमित्यतो द्रव्यत्वेन परिगणिता-

त्मविशेषस्य तस्याष्टगुणमात्रयुक्तत्वादिति वक्तुं कानि द्रव्याणि के च गुणा इत्याकांक्षायामनुव्याख्यानोक्तदिशा तदीयप्रक्रियामनुवदति ।। पट् खल्विति ।। एतदुक्तिः सर्वसूत्रोपयोगित्वेन द्रव्यादय इत्यादिपदार्थो गुणकर्मसामान्यविशेषसमवाया इति लक्षणवाक्यैर्विवरिष्यत इति भावः ।। गुणाश्रय इति ।। गुणात्यंताभावानधिकरण इत्यर्थः । तेनाद्यक्षणे नाव्याप्तिर्घटादाविति ध्येयम् । नित्यमेवेत्येवकारेण प्रवाहव्यवच्छेदेन स्वरूपस्यैव कूटस्थनित्यत्वमाह । एवमग्रेपि । अत्र नित्यानित्यविभागोक्तिः । नित्यमेव च भावात् । रूपादिमत्त्वाच्चेत्येतत्सूत्रोपयोगित्वेन महदिति सूत्रोपलक्षितद्रव्यासमवायिकारणादि खंडनाय चेति बोध्यम् ।। जातिमात्राश्रया इति ।। समवायवृत्त्येति योज्यम् । एतेन रूपत्वादिसमवायाश्रयो रूपादिरिति नासंभवः । गुणस्वरूपाद्युक्तिरीश्वरस्याष्टगुणत्वाद्यवधारणार्था ।। अनित्या एवेति ।। गुणेषु नित्यानित्यविभागोक्तिर्महदितिसूत्रोपयोगित्वेन । संयोगजनके संयोगे विभागजनके च विभागेऽतिव्याप्तिनिरासाय संयोगविभागयोरिति द्वयोरप्युक्तिः । कर्मस्वरूपाद्युक्तिरुभयथापि न कर्मेतिसूत्रोपयोगित्वेनेति ज्ञेयम् । संयोगेऽतिव्याप्तिनिरासाय सामान्यलक्षणे नित्यमिति विशेषणम् । समवाये दोषनिरासाय समवेतमित्युक्तिः । आत्मादिनित्यवस्तुगतैकत्वानां जातित्वनिवृत्त्यर्थमेकमिति ।। अनेकविधमिति ।।परापरजातिभेदेनेति भावः । एतदुक्तिश्च नित्यमेव चेति सूत्रोपयोगित्वेन । समवायस्वरूपोक्तिरपि समवायसूत्रोपयोगाय । अंत्याः व्यावर्त (कांतर) रूप्याः । एतत्त्रयं सामान्यादित्रयम् । नित्यानित्यविभागोक्तेरुपयोगमाह ।। तत्रानित्यमिति ।। त्रितयेति ।। समवाय्यसमवायिनिमित्तकारणरूपत्रितयेत्यर्थः । परमाणव इति बहुवचनं भूतचतुष्टयापेक्षया । प्रत्येकं तु परमाणुद्वयं द्वयमेव द्व्यणुकादिकार्यारंभकमिति बोध्यम् । तंतुरूपादौ पटासमवायित्वव्यावृत्त्यर्थमवधृतेत्यादि । निमित्तादावतिव्याप्तिनिरासाय पूर्वभागः । एवं सति तंतुरूपादेः पटरूपादि प्रत्यसमवायिकारणत्वं न स्यात् । पटरूपं प्रति समवायिकारणभूते पटे तंतुरूपस्याप्रत्यासन्नत्वादित्यत आह ।। प्रत्यासत्तिर्द्वेधेति ।। असमवायिकारणस्य समवायिकारणे प्रत्यासत्तिर्वर्तनं द्वेधा । स्वकार्येण सहैकस्मिन्नर्थे समवायेन वर्तनं वा स्वकार्ये यत्कारणं तेन सहैकस्मिन्नर्थे वर्तनं वेत्यर्थः ।। कारणैकार्थप्रत्यासत्त्यादिनेति ।। कार्यगतरूपादिगुणानां कारणगतरूपादयो गुणाः कारणैकार्थप्रत्यासत्त्याऽसमवायिकारणानि । कर्म तु आदिपदोपात्तया कार्यैकार्थप्रत्यासत्त्याऽसमवायिकारणम् । संयोगादिकार्यं प्रति कारणभूतघटादिगतकर्मणः स्वकार्येण संयोगादिना एकार्थे घटादौ प्रत्यासन्नत्वादिति बोध्यम्

॥ कार्यगतेति ॥ आम्रफलादिरूपकार्यगतकर्मणः कारणभूतं यदाम्रफलादिकं तद्गताः गुरुत्वद्रवत्ववेगसंयोगरूपा गुणाः तद्गतं पूर्वपूर्वपतनादिकर्म चादिपदोक्तया कार्यैकार्थप्रत्यासत्त्याऽसमवायिकारणमित्यर्थः । कार्यगतकर्मणः अवयविगतकर्मणः तत्कारणावयवगतकर्म च कारणैकार्थप्रत्यासत्त्याऽसमवायिकारणमित्यर्थः । यद्वा सुधारीत्या कार्यगतकर्मणः कर्मकारणद्रव्यगता गुरुत्वादयो गुणाः कार्यैकार्थप्रत्यासत्त्या कर्मकारणैकार्थप्रत्यासत्त्याऽसमवायिकारणमित्यर्थः । कारणगतेत्यत्र कारणपदेन कर्मकारणस्य कर्मकारणकारणस्य च ग्रहः । गुणकर्मणी इत्यनयोः क्रमेणान्वयः । कर्मणश्च समवायिकारणस्थगुणा एवासमवायिकारणमित्युक्तेः । महदिति सूत्रन्निरस्यं दर्शयति ॥ तत्र परिमाणमिति ॥ संख्येति ॥ द्व्यणुकगतं परिमाणं परमाणुगतद्वित्वसंख्यया त्र्यणुकगतं च द्व्यणुकगतबहुत्वसंख्यया जायत इत्यर्थः । आदिपदेन प्रचयग्रहणम् । तूलपिंडादिस्थपरिमाणं प्रशिथिलावयवसंयोगरूपप्रचयजन्यमित्यर्थः । उभयथापीति सूत्रनिरस्यं दर्शयति ॥ एतदन्यदिति ॥ समवायिकारणासमवायिकारणाभ्यामन्यदित्यर्थः । ईश्वरश्चेदस्ति तर्हि द्रव्यं नवविधमिति भज्यते इत्यतो वाऽष्टगुणत्वं निर्धारयितुं वाऽऽह ॥ स चेति ॥ शिष्टेति ॥ शिष्टेषु आत्मयोग्येषु चतुर्दशसु मध्ये सामान्यस्य संख्यादिपंचकस्य ज्ञानादिषु नवगुणेषु कर्तृत्वार्थं ज्ञानेच्छाप्रयत्नानामावश्यकत्वे संख्यादिसामान्यगुणपंचकातिरिक्तानां ज्ञानादिगुणत्रयातिरिक्तानां संस्कारसुखदुःखद्वेषधर्माधर्मरूपषड्गुणानामयोग्य इत्यर्थः । नित्यज्ञानस्य स्मरणहेतुसंस्काराभावादत एव मोहाभावेन तत्कार्यद्वेषधर्माधर्माणां तत्कार्यसुखादेश्चाभावादिति भावः । सूत्रभाष्ययोः क्रियमाणमापादनं उक्तशंकाऽनिरासकत्वादसंगतमाशंक्य परिष्कृत्य व्याचष्टे ॥ युक्त्मेवेति ॥ महत्त्वादिति । प्रतियोगिनि पंचमीनिर्देशात् पंचम्यंततया विग्रहः प्रदर्शितः । पूर्ववत्सन इत्यादाविव पंचम्यंतादपि वतिप्रत्ययसिद्धेः पंचमस्याद्यपादे तत्र तस्येवेत्यत्र मंजर्यामुक्तत्वात् । कारणबहुत्वात्कारणमहत्त्वात्प्रचयविशेषाच्च महदिति काणादसूत्रानुसारेण सूत्रे महदित्यादिनिर्देश इति भावः । कारणविशेषाभावादिति । ननु तल्लक्षणभावाभावौ वा । सदृशस्य हि कार्यस्य नैव योगः कथंचन । अप्रत्यक्षत्वमेवस्याद्यतः कार्येष्वणुत्ववत् इत्यनुभाष्योक्तदिशा तत्सदृशपरिमाणत्वापत्तिरूपबाधकभावाभावौ वा विशेषकारणमित्यत आद्यं निराह ॥ न तावदिति ॥ अवधृतसामर्थ्यं नेति शंकते ॥ अवर्जनीयेति ॥ द्वितीयमाशंक्य निराह ॥ पारिमाण्डल्यादेरिति ॥ नास्ति हानिरिति ॥ सर्वपदार्थानामापेक्षिकाणुत्ववत्त्वेन तच्छब्दवाच्यत्वस्येष्टत्वात् । अणुत्वं च महत्त्वं च यतो

वस्तुव्यपेक्षया इत्यनुभाष्योक्तेरिति भावः । ननु परिमाणमणु महद्दीर्घं ह्रस्वं चेति चतुर्विधमित्यङ्गीकारात् त्र्यणुकादिसर्वकार्यगतं महत् । परमाणुद्व्यणुकगतं तु अणुपरिमाणमित्युपेतत्वेन कथं द्व्यणुकादिगतमत्यंतसदृशं नेत्यत आह ।। संकेतमात्रं त्विति ।। पारिमांडल्यादेरारंभकत्वे बाधकरूपकारणविशेषं • परिहृत्यानारंभकत्वे बाधकमाह ।। द्व्यणुकादिति ।। एतेनान्यथा पारिमांडल्यादिना परिमाणरूपकार्यानुत्पत्तौ एतयोर्द्व्यणुकत्र्यणुकयोरपि न स्यात् परिमाणमिति शेषः । पारिमाण्डल्यादितोऽन्यस्य कारणविशेषस्याभावादिति भाष्यस्यार्थांतरं दर्शितम् । अत एवैताभ्यामिति वाच्ये एतयोरित्युक्तिः । नन्वस्तु परमाणुगतद्वित्वसंख्यैव कारणान्तरमित्यत आह ।। संख्यादेरिति ।। परमाण्वादिगतसंख्यादेर्द्व्यणुकादिपरिमाणकारणत्वे चतुरणुकाद्यारंभकानेकत्र्यणुकगतबहुत्वसंख्याप्रचययोश्चतुरणुकगतमहत्त्वारंभकत्वप्रसंगादित्यर्थः । एतेन भाष्येऽन्यथा संख्यादिनैव द्व्यणुकादिगतपरिमाणोत्पत्त्यंगीकारे एतयोर्महत्त्वदीर्घत्वयोरपि चतुरणुकादिस्थपरिमाणकारणत्वं न स्यात् । किं तु त्र्यणुकादिगतसंख्यादेरेव स्यात् । विशेषकारणाभावादित्यपि भाष्यार्थ उक्तो भवति । सूत्रोक्तं परिमाणाख्यगुणासमवायिकारणनिराकरणमुपलक्षणमिति भावेन द्रव्यासमवायिकारणमपि निराह ।। संयोगस्य चेति ।। यत्परमाण्वादिसंयोगो द्व्यणुकाद्यसमवायिकारणमिति वैशेषिकादीनां कल्पनं तन्न । तस्य द्रव्यनिमित्तत्वमेव किं न स्यात् । अनिमित्तत्वे मानाभावात् । निमित्तत्वे बाधकाभावाच्चेति भावः । निमित्तत्वाभावे मानमाशंकते ।। भिन्नतयेति ।। युतसिद्धतयेत्यर्थः ।। अभ्युपगम्येति ।। समवायिकारणद्रव्यसंयोगात्तत्कार्यस्य पटादेर्भेदमभ्युपगम्य समवायिकारणसंयोगस्य निमित्तत्वमस्तु इत्युक्तम् । वस्तुतस्तु समवायिकारणद्रव्यसंयोगादन्यत्कार्यमेव नास्तीत्यर्थः । तदेव व्यनक्ति ।। किं तंतूनामिति ।। विवक्षितो वेति ।। तंतूनां व्यतिषंगविशेषो वेत्यर्थः ।। कस्तदा पट इति ।। तंतुभ्योऽन्यः पटः साक्षात्कस्य दृष्टिपथं गत इत्येकादशे गीतातात्पर्योक्तब्रह्मतर्कस्मृतेरिति भावः । एवं द्रव्यगुणयोरसमवायिकारणनिरासे सति कार्यकारणयोरभेदादेव कर्मासमवायिकारणमपि निरस्तप्रायं मत्वाऽऽद्यसूत्रतात्पर्यार्थमुपसंहरति ।। अत इति ।। परिमाणलक्षणगुणासमवायिकारणे विशेषकल्पनस्य निर्बीजत्वात् । उपादानोपादेययोरभेदेन द्रव्यासमवायिकारणस्य कर्मासमवायिकारणस्य चायोगादित्यर्थः ।। ११ ।।

।। ॐ उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॐ ।। १२ ।। ईश्वरेच्छाया नित्यत्वा-

दिना दूषणोक्तेः संगत्यर्थमाह ॥ सर्वकार्याणामिति ॥ तद्भावेऽपीत्यस्यार्थः ॥ सत्याम-पीश्वरेच्छायामिति ॥ नेदानीमपीत्यादेरर्थः ॥ अन्यदापीति ॥ इष्टापत्तिमाशंक्य कार्याभाव इत्यग्रेतनमत्रापि योजयति ॥ तथा चेति ॥ अन्यदापि तस्याः तदभाव इत्यत्र हेतुमाह ॥ सति कारण इति ॥ अनित्यत्व इत्यादि व्याचष्टे ॥न द्वितीय इति॥ अत इत्यस्य ईश्वरेच्छाया अभावादिति ईश्वरेच्छात इति चार्थद्वयमुपेत्यात इत्यादि व्याचष्टे ॥ अतो नित्यत्व इति ॥ तावता किं प्रकृत इत्यत आह ॥ अत इति ॥ तस्यैव विवरणम् ॥ द्वेधापि दुष्टत्वादिति ॥ तदभाव इति सूत्रस्थतच्छब्दस्याप्रकृतपर-त्वशंकां निरस्यति ॥ अत्र परिमाणाभिधानेति ॥ तेन भाष्ये कार्याभाव इति व्याख्यानं युक्तमिति भावः । वैदिकपदव्यावर्त्यमाह ॥ न च परपक्ष इति ॥ स्वत एवेति-पदव्यावर्त्यमाह। न चैतदन्यमतेऽपि सममिति। एवमग्रेऽपि ॥ उक्तदोष इति ॥ अन्यो-न्याश्रयरूपदोष इत्यर्थः ॥ निरस्तमिति ॥ नित्योऽनित्यो वेत्याद्युक्तविकल्पदोषैरिति भावः । एवमदृष्टस्येत्यत्रापि बोध्यः ॥ १२ ॥

॥ ॐ समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॐ ॥ १३ ॥ समवायिकारण-निरासप्रस्तावे नित्यग्रहणं किमर्थमित्यत आह ॥प्रसंगाद्ग्रहणमिति॥ तत्प्रमाणमित्यत्र तच्छब्दार्थः ॥ तत् तत्रेति ॥ तस्यार्थः ॥ समवायानंत्य इति ॥ न चैवमतिप्रसंग इति ॥ संयोगसंबंधोऽपि नोपेयतामित्यर्थः। समवाये मानांतरमाशंकते ॥ विशेषणेति ॥ ॥ तस्येति ॥ गुणगुण्यादिविशेषणविशेष्यभावस्येत्यर्थः ॥ व्यभिचार इति ॥ घटा-भाववद्भूतलमिति अभावभूतलविशेषणविशेष्यभावे व्यभिचार इत्यर्थः । भावमात्र-निष्ठविशेषणविशेष्यभावत्वादिभिर्हेतुर्विशेष्यत इत्यत आह ॥ विशेषण इति ॥ गुणादावपि विशेषणविशेष्यभावस्याभाववदेव संबंधं विनाप्युपपत्त्याऽप्रयोजकत्वात् । अप्रयोजकेनापि साधनेऽतिप्रसंग इत्यर्थः । यद्वा अन्योन्यसंयुक्तानिष्ठत्वविशेषितेन विशेषणविशेष्यभावत्वेन हेतुना भावनिष्ठविशेषणविशेष्यभावदृष्टांतेन संबंधाभाव साधनसंभवादतिप्रसंग इत्यर्थः ॥ १३ ॥

॥ ॐ नित्यमेव च भावात् ॐ ॥ १४ ॥ कार्यं नित्यमेव स्यादिति भाष्यं व्याघातनिरासाय व्याचष्टे ॥ कार्यं नित्यदेति ॥ सर्वैकान्यकियत्तदः काले देति दाप्रत्यये सत्यपि तदोदा चेति पुनर्दाविधिः शब्दांतरादपि यथा स्यादित्येतदर्थमिति नित्यदेति साध्वित्याहुः । एवकारव्यावर्त्यमाह ॥ न त्विति ॥ परमाणूनामित्युपल-

क्षणमिति भावेनाह ।। निमित्तस्य चेति ।। नित्येच्छत्वात्परेशस्य परमाणुसदात्वतः। अदृष्टकालयोश्चैव भावात्कार्यं सदा भवेदित्यनुभाष्योक्तेरिति भावः।। वैयर्थ्यमिति ।। अदृष्टस्येत्यनुषंगः। अन्यथाशब्दस्यार्थं वदन्नेवावतारयति ।। समवायिकारणादिसत्त्वेऽपीति ।।सति कारणे कार्यानुत्पादे तस्य कारणत्वायोगादिति भाष्याभिप्रायः ।।१४।।

।। ॐ रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॐ ।। १५ ।।

।। ॐ उभयथा च दोषात् ॐ ।।१६।। अनित्यत्वमित्यस्य व्याख्येयं दर्शयन् सूत्रार्थमाह ।। पार्थिवादीति ।। रूपादेर्भौतिकत्वलाभाय पार्थिवादीति विशेषोक्तिः। तेन नेश्वरादौ व्यभिचार इति भावः। उक्तं चैतत्। एवं चात्माकात्स्न्यमित्यत्रानुभाष्ये। भौतिकं त्वेव रूपादि व्याप्तं नाशेन नो मत इति ।। १६ ।।

।। ॐ अपरिग्रहाच्चात्यंतमनपेक्षा ॐ ।।१७।। तद्विरुद्धत्वं चेति ।। सूत्रे अपरिग्रहादिति नञस्तदभावतद्विरुद्धरूपार्थद्वयमिति दर्शितम् ।। सृगालेति ।।देवेंद्रो जंबुकरूपेणागत्य कंचित्प्रति वक्ति। अहमासमित्यादिना। तेन दृष्टवदुत्प्रेक्षारूपतर्कासक्तेः सृगालजन्महेतुत्वं सूच्यत इति भावः ।। अत इति ।। महदित्यादिसूत्रोक्तदूषणगणात् श्रुत्यादिप्रमाणशून्यत्वात्तद्विरुद्धत्वाच्चेत्यर्थः ।। १७ ।। अ० ६ ।।

।। ॐ समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॐ ।।१८।। अत्रैतन्मतनिरासे परमाणुपुंजेतिपदप्रयोगसूचितां संगतिं वक्तुमाह ।। द्विविधेति ।। प्रागुक्तद्विविधेत्यर्थः। तामाह ।। बौद्धानामिति ।। वैभाषिकेति ।। तन्मतयोरनतिभिन्नार्थत्वादिति भावः। आकाशे चेति सूत्रानुगुण्याय जगत्स्वरूपं व्यनक्ति ।। रूपेति ।। विषयेंद्रियाद्यात्मना स्थिताः रूपरसगंधस्पर्शशब्दात्मकाः परमाणवो रूपस्कंधः। निर्विकल्पकज्ञानं विज्ञानस्कंधः। दुःखं वेदनास्कंधः। सुखं च दुःखाभाव एव। सुखमपि वेदनास्कंध इत्येकदेशिनां मतम्। कुंडली गौर्गच्छतीत्यादिसविकल्पकज्ञानं संज्ञास्कंधः। तेषां वासना संस्कारस्कंधः। इत्येवं रूपेणावस्थितमित्यर्थः। असति प्रतिज्ञेत्यादिसूत्रोपयोगायाह ।। परमार्थेति ।। अर्थक्रियाकारिरूपपारमार्थिकसत्यमित्यर्थः। आद्यसूत्रनिरस्यमाह ।। तदशेषमिति ।। वेदांतिरीत्याऽऽह ।। परिणामस्येति ।। वैशेषिकरीत्याऽऽह ।। तदारब्धस्येति ।।द्वितीयादिसूत्रोपयोगायाऽऽह ।। विद्यमानं चेति ।। क्षणिकत्वे सत्वं न स्यादित्यत आह ।।एतदेवेति ।। ईश्वरवादस्य तद्विरोधं दर्शयितुमाह ।। तच्चेति ।। विप्रतिषे-

धाच्चासमंजसमित्याद्युक्तदोषोऽत्र मते नेत्याह ।। न चेत्यादिना ।। अत इति ।। ईश्वरस्यैवानुपयोगादित्यर्थः ।। छ ।। समुदायादिखंडनस्य संगतत्वद्योतनायाह ।। न विष्णोरिति ।। परमाणुनिमित्तकः समुदायो भवतीत्येतावदनुवादेनैव पूर्तौ कालकर्मेत्याद्युक्तिः सूत्रेषु वक्ष्यमाणदूषणज्ञानसौकर्यायेति ध्येयम् । सूत्रभाष्ययोरुभयशब्दोऽनेकपरो न द्विमात्रपर इति भावेन अनेकपरमाणुहेतुको वेति विकल्पः । भाष्यं व्याचष्टे ।। आद्यस्तावदित्यादिना ।। भाष्ये एतत्पक्षनिरासः सौत्रापिपदसूचित इति द्योतनाय तावदित्युक्तम् । भाष्ये समुदायशब्दप्रयोगादेव सूचितां युक्तिमाह।।एकस्मादिति।। सूत्रभाष्ययोरुभयशब्दः उभावुदात्तौ नित्यमिति सूत्रादवयवार्थे निष्पन्नत्वान्मिलितानेकपरमाणुपर इत्यभिप्रेत्य विकल्पमुखेन भाष्यं व्याचष्टे ।। किं मिलितेति ।। एकदेशस्थानेकहेतुको वेत्यर्थः । अन्यथेत्यादि व्याचष्टे ।। नोत्तर इत्यादिना ।। अतिपीडायामिति ।। अन्योन्याश्रयपरिहाराय मेलनस्य मेलनांतरेण सामीप्येन वा विशिष्टानेकहेतुकत्वे अनवस्थेत्यर्थः ।। १८ ।।

।। ॐ इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॐ ।। १९ ।।

।। तदंगीक्रियत एवेति ।। अनेकत्वसंख्याया एव समुदायत्वात्तस्य च विरलेष्वपि परमाणुषु सत्त्वेन सदातनत्वादिति भावः ।। वित्तीति ।। ज्ञप्तिव्यवहारयोरभावेनेत्यर्थः ।। व्यवहारादेरिति ।। अनेकत्वसंख्याया अपेक्षाबुद्धिव्यंग्यत्वेन तत्प्रतीतिव्यवहारयोश्च इदं चेदं चेत्यपेक्षाबुद्ध्यधीनत्वादित्यर्थः । इतरसहितमितरदितरेतरदितीतरेतरेतिसौत्रविन्यासलब्धमाह ।। सामीप्यापेक्षेति ।। तच्च सामीप्यहेतुकमित्यनुभाष्योक्तेरिति भावः । नञोऽन्वयायाह ।। वित्तिव्यवहारयोरिति ।। असांगत्यनिरासाय मध्ये हेतुमध्याहृत्य तदुपपादकत्वेन भाष्यं व्याख्यातुमाह ।। तथा सतीति ।। उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वादिति सूत्रशेषस्याणूनामेकैककार्योत्पत्तावेव निमित्तत्वात् द्वितीयक्षणवृत्त्यपेक्षाबुद्ध्याद्यनिमित्तत्वादित्यर्थमुपेत्यैकं कार्यमित्यादिभाष्यं व्याचष्टे ।। ते चैकैकं कार्यमिति ।। नश्यंत्येवेति ।। क्षणिकत्वादिति भावः ।। तेऽपीति ।। मिलिताणुभ्यो जाता अन्येऽपीत्यर्थः । द्रष्टुर्दर्शनवतः पुंसः । यत्र दर्शनं तत्रैव दर्शनानंतरभाविनी इदं चेदं चेति जायमानाऽपेक्षाबुद्धिः । तत्रैव तदनंतरभाविनौ वित्तिव्यवहारौ च कथं भवेयुरित्यर्थः ।। पुरुषस्यापीति ।। विषयवदात्मनोऽपि क्षणिकत्वमुपेत्य परमाणुदर्शनमपेक्षाबुद्धिः समुदायवित्तिव्यवहारौ इत्येतेषामेकविषयत्वमिव एकाधिकरण-

त्वमपि न युक्तमित्यर्थः ॥ तदभ्युपगम इति ॥ क्षणिकत्वस्याभ्युपगमे कारणे सति कार्यं भवत्येवेति नियमरूपकारणोपदर्शनेन क्षणिकत्वहानिरेवोक्तेत्यर्थः ॥ १९ ॥

॥ ॐ उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॐ ॥ २० ॥ अथेति ॥ अभ्युपगमाभावरूपार्थांतरे अथशब्दः । विरलेभ्यो मिलिताणुरूपविशेषकार्योत्पत्तिमपीत्यर्थः । इति चेन्नेति सूत्रान्नञनुवृत्तिं मत्वा भाष्यस्थचकारस्यान्वयमाह ॥ न क्षणिकमते विशेषकार्योत्पत्तिश्चेति ॥ सौत्रश्चशब्दोऽवधारण इति मत्वा कार्येत्यादिभाष्यं व्याचष्टे ॥ कारणस्येति ॥ उत्पत्ताविति विषयसप्तमीं मत्वा सामर्थ्यादिति हेतुमध्याहृत्य एकां व्याख्यां कृत्वा अधुना उत्पत्तौ सत्यामेवेति सतिसप्तमीं मत्वा यथान्यासं व्याख्यातुं व्यावर्त्यशंकामाह ॥ न च वाच्यमिति ॥ सूत्रमप्येवं द्वेधा योज्यम् । अन्यथा असंगतिप्रसंगादिति भावः ॥ अन्यथेति ॥ नन्वेवं स्वतः सदृशकार्यजनका अप्यणवोऽदृष्टसहकृता आदावेव विसदृशानुत्पादयेयुरिति चेन्न । तथात्वे स्वतः सदृशजनकोऽपि घटोऽदृष्टसहकृतः कदाचित्पटमपि जनयेदिति तात्पर्यात् ॥ २० ॥

॥ ॐ असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॐ ॥ २१ ॥ विशेषकार्योत्पत्तिनिरासस्य प्रकृतोपयोगं दर्शयन्ननुवदति ॥ एवमिति ॥ विरलाणुभ्यो मिलिताणूत्पत्त्ययोगे तद्विषयदर्शनसामीप्यहेतुकापेक्षाबुद्ध्यादेरयोगादिति भावः ॥ उत्पत्तिमेवेति ॥ दूरे वित्तिव्यवहारादिर्चिंतेत्येवार्थः । असंगतिनिरासाय योग्यसाध्यमुक्त्वा तदुपपादकत्वेन भाष्यं योजयति ॥ न प्रतिक्षणमिति ॥ अत्रापि पूर्वत्रेव नञनुवर्तते । उत्तरोत्पाद इति च प्रथमांततयेति भावः । कारणे नष्ट इति परांगीकारादस्य पक्षस्य पूर्वं निर्देशः । कारणे सति कार्यमित्यत्र किं कारणं यस्मिन् क्षणे आत्मालाभः तदुत्तरस्मिन् कार्योत्पत्तिक्षणेऽपि स्थित्वा कार्यमुत्पादयतीत्यभिमतं उतात्मलाभक्षण एव कार्यमुत्पादयतीति हृदि विकल्प्य आद्ये भाष्यादौ यौगपद्यशब्देनाविच्छेदेनोत्पत्तिरभिमतेति भावेन तत्काल इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे ॥ एकस्मिन् क्षण इति ॥ तदुत्तरत्रेति ॥ तृतीयक्षण इत्यर्थः । यौगपद्यपदस्य सहावस्थानमर्थमुपेत्य अंत्यपक्षदूषणपरतयापि भाष्यं व्याचष्टे ॥ यौगपद्यमिति ॥ एकस्यापि विनाशकाभावात् एकक्षणवृत्तित्वरूपसहावस्थानं स्यादित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे सव्येतरगोविषाणवत् कार्यकारणभावव्याघात इत्यपि ध्येयम् ॥ २१ ॥

॥ ॐ प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॐ ॥ २२ ॥ सूत्रे

प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधशब्देन बुद्धिपूर्वकविनाशयोरुक्तावपि तौ काविति शंकापनुत्तये भाष्ये निस्संतानससंतानविनाशपदेन व्यत्यासेन व्याख्यानं कृतम् । तदर्थं वदन् भाष्यं व्याचष्टे ॥ संतानमंतरेणेति ॥ संतानः परंपरा । अविच्छेदादिति सौत्रहेत्वंशं विवरितुमाह ॥ प्रतिक्षणमिति ॥ स्वकार्यवियोगेति ॥ कार्योत्पत्तिक्षणे कारणं तावत् सदेव । क्षणिकस्य उत्पत्तिकाल एव वियोगकाल इति वियोगकालेऽपि कारणं सदेवेति कार्यमुत्पादयेदित्यर्थः । तत्र भाष्योक्तं हेतुं योजयति ॥ कारणे सतीति ॥ विविक्ततयेति ॥ मिलिताणूनां विरलतयावस्थानं प्रलय इति निरस्तम् । तेभ्यो विसदृशमिलिताणूनामुत्पत्त्ययोगादेरुक्तत्वादिति भावः ॥ २२ ॥

॥ ॐ उभयथा च दोषात् ॐ ॥ २३ ॥ अर्थापत्तिनिरासपरत्वं स्फोरयन् परिष्कृत्य भाष्यं व्याचष्टे ॥ अर्थक्रियाकारित्वं सत्त्वमिति ॥ तथा च क्षणिकतेति ॥ सत्वस्यैवाभावे कल्पकाभावादिति भावः ॥ २३ ॥

॥ ॐ आकाशे चाविशेषात् ॐ ॥२४॥ शंकते ॥ माभूदिति ॥ दीपादिष्वित्यादिभाष्यं विवृण्वन् पररीत्योदाहरणोपनयौ द्वावेवाह ॥ यत्सदिति ॥ शंकाभाष्यस्य प्रागेव विवृतत्वात् परिहारभाष्यं नञध्याहारेण व्याख्याति ॥ न चोक्तेति ॥ सर्वं क्षणिकं वदतापि बौद्धेन सेयं दिगित्यादिप्रत्यभिज्ञाया न भ्रांतित्वं वाच्यम् । पंचस्कंधेभ्योऽन्यत्वादित्यादितत्वनिर्णयोक्तमाह॥ पंचस्कंधातिरिक्तत्वेनेति ॥ उक्तं च तत्रैव टीकायम् । आकाशस्य प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधयोर्द्वयोर्विनाशयोश्च पंचस्कंधेभ्योऽन्यत्वान्नित्यत्वमिति बौद्धसिद्धांतः । यथोक्तम् । आकाशो द्वौ विनाशौ च नित्यं त्रयमसंस्कृतमित्यादि । भाष्ये सौत्राकाशपदलक्षणामुपेत्याकाशादिष्विति दिशा द्विविधविनाशस्य चादिपदेनोक्तावपि टीकायां यथासूत्रमाकाशमात्रोक्तिराकाशे साध्यसाधनयोरभावरूपास्वारस्यशंकानिरासाय । अत एव तत्र साध्यादिसमर्थनमिति ज्ञेयम् ॥ तत्रापीति ॥ तादृशकालवृत्तित्वस्यैव त्वया क्षणिकत्वांगीकारादिति भावः । आकाश इति छेदो न त्वाकाशेनेति ॥ त्वदनुमानेऽसिद्धिरिति ॥ अर्थक्रियाकारित्वं कदाचित्कार्यकरत्वं चेत् गगनेऽपि तस्य सत्त्वात् तत्र तन्नेति वदता त्वया प्रतिक्षणं कार्यकरत्वं सत्वमिति वाच्यम् । तच्च पक्षे प्रपंचे दृष्टान्ते दीपे च नेत्यसिद्धिः साधनविकलता च दृष्टांतस्येत्यर्थः ॥ न नास्तीति ॥ किं त्वस्त्येव । ततश्च मदीयहेतौ त्वदुक्तं साधनवैकल्यं नेति शेषः ॥ २४ ॥

॥ ॐ अनुस्मृतेश्च ॐ ॥ २५ ॥ बाधेनापीति ॥ तेन सूत्रभाष्ययोश्चशब्दः समुच्चय इति न क्षणिकत्वं भावानामित्यनुषंग इति च सूचितम् । भाष्यस्थापादनस्य निर्बीजतानिरासाय विकल्पमुखेनार्थमाह ॥ किमिति ॥ विरुद्धधर्मेति ॥ आम्रफलादौ श्यामत्वाश्यामत्वादिविरुद्धधर्माध्यासस्तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञायाः प्रमात्वे बाधकमित्यर्थः । तस्य श्यामत्वादेरित्यर्थः । यद्यपि तार्किकाणां तत्रापि भेदस्तथापि तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञानान्न भेदोऽस्मत्सम्मत इत्याह॥न हीति ॥ अन्यथेति॥ अभेदे प्रमितेऽपि भेदश्चेदेकक्षणवर्तिनोर्घटपटयोर्भेददर्शनात्तद्दृष्टांतेनैकक्षणवर्तिनोपिघटस्य स्वस्माद्भेदः स्यादित्यर्थः । यद्वा एकक्षणवर्तिनोऽपि घटस्य पुरुषभेदेन ज्ञातत्वाज्ञातत्वयोर्दृष्टेर्भेदः स्यादित्यर्थः ॥ एतेनेति ॥ कालादिभेदेनोपपत्तिकथनेनेत्यर्थः । बालयुवशरीरवत् प्रदीपेऽत्यंतभेदाभावेऽपि कालादिभेदेन परिमाणभेद इति भावः ॥ उक्तरीत्येति ॥ तत्रापि पूर्वमध्यापरकलाविकलकालवृत्तित्वादित्युक्तदिशा तादृशोत्तरक्षणाप्रसिद्ध्या दृष्टांते साध्यासंमतेरित्यर्थः । परनियमभंजनाय घटोऽयमित्यादि रूपेण व्यवयवोक्तिः । पक्षविकल्पेनापि दोषमाह ॥ घट इति चेति ॥ दृष्टांताभावादिति ॥ मुसलाहतैकक्षणवृत्तिपरमाण्वात्मकघटरूपदृष्टांतस्वरूपे तत्र साध्यसाधनयोश्चास्माकं विप्रतिपत्तेरित्यर्थः ॥ अत इति ॥ सृष्टिप्रलयादेरयुक्तत्वात् तदनुमानस्य बाधप्रतिरोधग्रस्तत्वाच्चेत्यर्थः ॥ २५ ॥ अ० ७ ॥

॥ ॐ नासतोऽदृष्टत्वात् ॐ ॥ २६ ॥ अपरः शून्यमखिलमित्याद्यनुभाष्यं हृदि कृत्वा आद्यसूत्रनिरस्यमाह ॥एकं शून्यमेवेति॥ एवं चोभयहेतुकेऽपीत्युक्तदोषोऽत्र नेति भावः । नाभावः वैधर्म्याच्चेति सूत्रनिरस्योक्तिः एवेति । क्षणिकत्वपक्षोक्तदोषश्च नेति भावेनोक्तमंतत्रयेति । देशतः कालतो वस्तुतोऽतत्रयशब्दिताणुत्वानित्यत्वभेदै रहितमित्यर्थः । शून्यं चेन्निस्स्वरूपं किमित्यत उक्तम् ॥ परमार्थत इति ॥ सर्वधर्मोज्झितत्वाच्छून्यमिति नामेतिभावः ॥ संवृतीति ॥ संवृतिरज्ञानम् । विप्रतिषेधाच्चासमंजसमित्यादिदोषश्च नेत्याह ॥ तत्प्रामाण्येति ॥ अत इति ॥ अप्रमाणतया श्रुत्यादिविरोधाभावादित्यर्थः । व्युत्क्रमेण भाष्यं व्याचष्टे ॥ नेति ॥ ननु अदृष्टमात्रेण कथं कारणत्वाभावः । ईश्वरस्यापि तदभावापातादित्यतो मध्ये हेतुमाह ॥ तत्प्रमाणेति ॥तत्तत्र कारणत्वे । तदुपपादकत्वेनादृष्टत्वादित्येतस्य शून्यकारणत्वस्य अप्रत्यक्षत्वात् । असति कारणत्वस्य क्वाप्यननुभावात् । असत्कारणत्वे आगमस्यादृष्टत्वादिति त्रेधार्थं मत्वाह ॥ न तावदित्यादिना ॥ क्वाप्यसत इति ॥ शून्यं सदिति

परांगीकारेऽपि सर्वधर्मराहित्ये सति असत्त्वमवर्जनीयमित्याद्यद्य दूषणमिदमिति ध्येयम् ।। दृष्टो वेति ।। असद्वा इदमग्र आसीदित्यादिस्तु एतेन सर्वे व्याख्याता इत्यादावन्यार्थत्वेन निर्णीत इति भावः। तत्त्वप्रदीपे तु अदृष्टत्वात् प्रमाणेनादृष्टत्वादित्येवोक्तम् ।। २६ ।।

।। ॐ उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॐ ।। २७ ।। सौत्रैवंशब्दार्थो भाष्ये असतः कारणत्व इति दर्शयन् तदापादनानुगुणं व्याख्याति ।। यद्यदृष्टमपीति ।। व्याख्येयस्य सौत्रैवंशब्दस्यानुवादः एवं तर्हीति। सूत्रे खपुष्पादीनामित्यनुक्त्वोदासीनानामित्युक्तस्य भावं वक्तुं तद्व्यावर्त्यमाह ।। न च सेति ।। एतच्छंकानिवर्तकमुदासीनानामित्यस्य व्याख्यानरूपं भाष्यस्थं हेयोपादेयबुद्धिवर्जितानामिति हेतुगर्भं विशेषणमयुक्तम्। तद्वर्जितानामपि तंत्वादीनां हेतुत्वादित्याशंक्यार्थमाह ।।तेषामिति।। तंत्वादयस्तु तद्बुद्धिविषया एवेति न दोष इति भावः। कार्यसिद्धिपदान्वयायान्यत्रेति पदं व्याचष्टे ।।अन्यत्रेति।। अन्यस्मात् शून्यादिति यावत् ।।२७।।

।। ॐ नाभाव उपलब्धेः ॐ ।। २८ ।। विवर्तते विपरीतज्ञानविषयो भवतीत्यर्थः। न चादृष्टिविरोध इत्यत आह ।। असत एवेति ।। तन्मते भ्रांतेर्निरधिष्ठानत्वादसत एव रजताकारेणेत्युक्तम्। भाष्यस्थैवकारान्वयं वदन् तद्व्यावर्त्यं दर्शयति ।। शून्यमेवेति ।। दृष्टांतं निराह ।। न चेति ।। नेदमिति ।। तथा च सदेवान्याकारेण प्रतीयते न त्वसत्। येन तद्दृष्टांतेनेहापि तथा स्यादिति भावः ।।२८।।

।। ॐ वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॐ ।। २९ ।। सूत्रादिस्थादिपदार्थमाह ।। रज्जुभुजंगादेश्चेति ।। न चेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे ।। न जगत इति ।। भाष्ये अनुवर्तिताभावशब्दार्थो सत्वमिति। संध्ये सृष्टिराह हीति वक्ष्यमाणाविरोधाय भाष्यभावमाह ।। स्वप्नस्येति ।। नेति ।। नासत्त्वमित्यन्वयः ।। तत इति ।। जगत इत्यर्थः ।। चशब्देति ।। जगति बाधाभावादित्यनुक्तसमुच्चये सौत्रश्चशब्द इति दर्शितम्। तत् तस्मान्निष्प्रमाणकत्वात्प्रमाणविरुद्धत्वाच्चेत्यर्थः ।। २९ ।। अ० ८ ।।

।। ॐ न भावोऽनुपलब्धेः ॐ ।। ३० ।। नित्यमिति ।। प्रवाहतो नित्यमित्यर्थः। ज्ञानस्य क्षणिकत्वात्कैवल्यान्वयायैतदुक्तिः। नासत इत्युक्तदोषो नेति भावेनोक्तम् ।। विद्यमानामिति ।। विज्ञानमात्रं जगदिति भाष्यं व्यनक्ति ।। तन्मात्रमेवेति ।। तथा च नाभाव इत्याद्युक्तदोषोऽपि नेति भावः ।। छ ।। छलोक्त-

रत्वनिरासाय विकल्प्यांतिमपक्षे भाष्यं व्याचष्टे ॥ किं विज्ञानेति ॥ भाष्यस्थानुभवशब्दः प्रमाणत्रयजन्यप्रमामात्रपर इति भावेनाह ॥ प्रमाणाभावादिति ॥ परोक्तमनुमानमाशंक्य निराह ॥ न च सहेति ॥ तथानुभवाभावादिति भाष्यस्य प्रत्युत वैपरीत्येनैवानुभवादित्यर्थमुपेत्याह ॥ भेदेति ॥ स्फुटमिति ॥ भेदप्रतीतेर्भ्रांतित्वे सिद्धे तस्या अविरोधकत्वादनुमानेनाभेदसिद्धिः। सिद्धे च तेनाभेदे भेदप्रतीतेर्भ्रांतित्वसिद्धिरिति स्फुटमितरेतराश्रयत्वमित्यर्थः। तद्रीत्या अवयवद्वयेनानुमानांतरमाशंकते ॥ न च यदिति ॥ तथानुभवेत्यस्य स्वविषयज्ञानाभावादित्यर्थमुपेत्याह ॥स्ववृत्तीति॥ पररीत्यैतत्। यद्वा तार्किकादिमते स्ववृत्तिविरोधः न तु सिद्धांतिमते। साक्षिणः स्वप्रकाशत्वांगीकारादिति पूर्वत्रारुच्या दोषांतरमाह ॥ अज्ञाने व्यभिचारश्चेति ॥ ज्ञानप्रागभावादौ ज्ञानावरणे संवृतौ च व्यभिचार इत्यर्थः। एतेन तथा प्रकाशविषयत्वेनानुभवाभावभावात् ज्ञानाभावसत्त्वादिति भावपदवृत्त्या भाष्यार्थः सूचितः। न हि ज्ञानाभावादिरपि ज्ञानम्। विरोधादिति भावः। तथा प्रकाशत्वेनानुभवाभावादित्यप्यर्थमुपेत्याह ॥ असिद्धिरिति ॥ भेदप्रतीत्या घटादेर्ज्ञानस्वरूपत्वा (नुभवा) भावात्। प्रतीतेर्भ्रांतित्वं तु पूर्ववन्निरस्यमिति भावः। इतिशब्दः समाप्तौ ॥३०॥

॥ ॐ क्षणिकत्वाच्च ॐ ॥ ३१ ॥ सौत्रश्चशब्दः समुच्चये इति भावेनाह ॥ युक्त्यंतरेणापीति ॥ विरुद्धधर्मवत्त्वरूपेणापीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

॥ ॐ सर्वथाऽनुपपत्तेश्च ॐ ॥ ३२ ॥ श्रुत्यादिकमुक्तमिति ॥ न ऋते त्वत्क्रियते यच्च किंचिज्जगत्सर्वं ब्रह्मण्येवेदमाविरासीत्। स एव भूयो निजवीर्यचोदितामित्यादीत्यर्थः। युक्तयः सूत्रोक्ता एव। वक्ष्यमाणं पत्युरित्यादावित्यर्थः। परमते श्रुत्यादेरमानत्वादाह ॥ अधिकारिणं प्रतीति ॥ शास्त्रेऽधिकृतं मुमुक्षुं प्रति तदंगीकृतप्रामाण्येन श्रुत्यादिना विरोध उच्यत इत्यर्थः। अत इति। अप्रामाणिकत्वात् प्रमाणविरुद्धत्वाच्चेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ अ० ९ ॥

॥ ॐ नैकस्मिन्नसम्भवात् ॐ ॥ ३३ ॥ जैनमतेति ॥ प्रागुक्तदिशा अवैदिकेषु बौद्धनिरासानंतरं अस्यावसरप्राप्तत्वादिति भावः। भाष्ये सत्स्यादिति स्याच्छब्दस्तिङंतप्रतिरूपकोऽनेकार्थद्योतको निपात इति भावेन आह क्षपणको विश्वं सदसद्वयमद्वयम्। द्वयाद्वयमतत्सर्वं सप्तभंगिसदातनमित्यनुभाष्यदिशा सप्तपक्षपरत्वेन भाष्यं व्याचष्टे ॥ सदसदुभयेत्यादिना ॥ सदित्याद्यः प्रकारः। असदिति द्वितीयः।

उभयं सदसदात्मकमिति तृतीयः। उभयविलक्षणमिति चतुर्थः। सदसदुभयविलक्षणमिति पंचमषष्ठौ। तत्र सत्तद्विलक्षणं चेति पंचमः। असत्तद्विलक्षणं चेति षष्ठः। सर्वं सदसदात्मकं नैतत्सर्वं सदसद्विलक्षणमिति सप्तम उक्तो ध्येयः। एतेन भाष्ये पक्षचतुष्टयस्यस्पष्टत्वेऽपि शिष्टपक्षत्रयं तु तदन्यदित्येतच्चतुर्थप्रकारार्पकमेव पदं प्रागुक्तत्रितयशेषं कृत्वा सत्त्वे सति सद्विलक्षणं असत्त्वे सत्यसद्विलक्षणं सदसत्त्वे सति सदसद्विलक्षणमित्येवंरूपेण बोध्यमिति दर्शितम्। पूर्वाक्षेपार्थमाह ॥ आत्मादृष्टादित्यादि ॥ एवं चेति सूत्रनिरस्यमाह ॥ स चेति ॥ आत्मेत्यर्थः। अनुक्तोपालंभभ्रांतिं निरस्यन् भाष्यं प्राग्विवृतत्वादिदानीं सामान्यतो व्याचष्टे ॥ यदुच्यत इति ॥ ॥ व्यवस्थितेति ॥ देशकालाभ्यामिति योज्यम्। एतच्च वस्तुनो निस्स्वरूपत्वनिवृत्त्यर्थं वा अंशेऽसिद्धिनिवृत्त्यर्थं वोक्तम्। व्याहतिनिरासाय व्यवस्थितेति। अदृष्टत्वेनेत्येतत्प्रमाणसामान्याभावपरत्वेन व्याचष्टे ॥ अप्रामाणिकत्वेनेति ॥ तत्तद्दोषनिवृत्त्यर्थं स्वीकृता तत्तदात्मता। यदि तैरखिलैर्दोषैर्लिप्यते चलदर्शन इत्याद्यनुभाष्योक्तमाह ॥ एकैकप्रकारेति ॥ परित्याज्यमिति ॥ अन्यथा सर्वपक्षोक्तदोषलेपः स्यादिति भावः ॥ सद्सद्दिति ॥ देशकालाभ्यां व्यवस्थितेति योज्यम् ॥ ३३ ॥

॥ ॐ एवं चात्माकार्त्स्न्यम् ॐ ॥ ३४ ॥ तत्राद्यं पक्षमिति ॥ द्वितीयपक्षदूषणं तु द्वितीयपक्षं प्रतिक्षिपदित्यत्राग्रे व्यक्तम्। पूर्वसूत्रे प्रकृतत्वाभावादाह ॥ जैनमतेति ॥ जीवस्येत्यादिभाष्यं सौत्रैवंशब्दव्याख्यानमिति दर्शयितुं भाष्यं सोपस्करमनुवदति ॥ यद्यात्मेति ॥ व्याख्येयं सौत्रपदमनुवदति ॥ एवमिति ॥ असंगतिनिरासायापाद्यांतरमुक्त्वा अकार्त्स्न्यापादनं योजयति। तत्परिमाण एव स्यात्तथा चेत्यादि। अण्वादिहस्त्यादिपदयोर्विनिमयेन तदेव भाष्यमन्यथापि योजयति। ॥ गजादीति ॥ भाष्ये शरीर इतिसावधारणम्। अणुशरीर एवाकार्त्स्न्यं पूर्णता न स्यात्। अतिरेकः स्यादिति यावदिति भावः ॥ ३४ ॥

॥ ॐ न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॐ ॥ ३५ ॥ न च पर्यायादप्यविरोध इति सौत्रशंकाभागं विवृण्वन्नेवावतारयति ॥ यदा यच्छरीरमिति ॥ भाष्यं व्याचष्टे ॥ न चात्मन इति ॥ अन्यथाभावि यद्वस्तु तदनित्यमिति स्थितिरित्यनुभाष्यानुरोधेन भाष्योक्तौ हेतू परंपरया योजयति ॥ विकारित्वापत्तेस्ततश्चानित्यत्वप्रसक्तेरिति ॥ नीचोच्चतैव दुःखादेर्भोग इत्यभिधीयत इति तृतीयभाष्यादौ

वक्ष्यमाणरीत्या अल्पतेजस्तथैवाल्पं जीवरूपं हि संसृतौ । तथैव सुमहत्तेजः करोति भगवान्महदिति बृहद्भाष्ये षष्ठे अल्पजीवरूपं मुक्तौ महच्च करोतीत्युक्त्या जीवस्य नीचोच्चतादिरूपपरिमाणव्यत्ययलक्षणविकारवत्त्वेऽपि नानित्यतास्मत्पक्षे तु चैतन्या-देर्विशेषिणः । लक्षणस्य निवृत्तौ तु स्यान्न तच्चेतने क्वचिदित्यनुभाष्याद्युक्तदिशा नानित्यतापत्तिरिति भावः । भाष्ये इष्टापत्तिनिरासाय सौत्रबहुवचनाशयं व्यनक्ति ॥ तेन चानिर्मोक्षेति ॥मोक्षाभावप्रसंगादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

॥ ॐ अंत्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषात् ॐ ॥ ३६ ॥ द्वितीयमिति ॥ शरीरावच्छेदमंतरेणात्मनः परिमाणाभाव इति पक्षमित्यर्थः । भाष्यकारीयाद्यापाद-नस्यासांगत्यं निरस्यन् भाष्यं व्याचष्टे ॥ शरीरावच्छेदमिति ॥ तस्मादिति ॥ एकस्मिन्ननेकप्रकारस्यासंभवात् आत्मनः कायपरिमाणत्वायोगाच्चेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ अ० १० ॥

॥ ॐ पत्युरसामंजस्यात् ॐ ॥ ३७॥ संगतिमाह ॥ अवैदिकेति ॥ अत्र गा-णपतेति पाठः साधुः । गणपतिशब्दस्य पत्युत्तरपदत्वेऽपि दित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्य इति न भवति । अश्वपत्यादिभ्यश्चेति अण्प्रत्ययेनैव भाव्यत्वात् । चतुर्थाद्यपादे अश्वपत्यादिभ्यश्चेति सूत्रे मंजर्यां गाणपत्य इत्यपशब्द इत्युक्तत्वाच्च॥ आदाविति ॥ अन्यमतोपलक्षणत्वेन मुखतो दूष्यत इत्यर्थः । यद्वा शक्तिमतापेक्षया आदावित्युक्तिः । सर्वज्ञत्वादिकैः सर्वैर्गुणैर्युक्तं सदाशिवमित्यनुभाष्यदिशाऽऽह ॥पशुपतिरित्यादि॥ स्रष्टृ-त्वादिघटनायोक्तम् ॥ सार्वज्ञादीति ॥ करणवच्चेदित्येतदुपयोगायाह ॥ मायामिति ॥ ॥ तथा श्रुतिस्मृतय इति ॥ सर्वासां पाशुपतोक्तदिशा तत्परत्वादिति भावः ॥ छ ॥ पूर्वसूत्रान्नञनुवृत्तिं मत्वा सूत्रभाष्ययोः प्रतिज्ञाहेत्वंशौ व्यनक्ति॥ न पत्युरिति ॥ व्याहृ-तिनिरासायाह ॥ अज्ञजनेति ॥ श्रौतपदानि व्याचष्टे ॥ ब्रह्मद्विष इति ॥ सुधायां तु व्यत्ययमाश्रित्य ब्रह्मद्विषां शरवे हिंसकायेति व्याख्यातम् । दक्षप्रजापतिद्विष इति वेति चंद्रिका ॥ हिंसनेति ॥ शृहिंसायामिति धातोः ॥ हंतुमेवेति ॥ तुमर्थे सेसेनसेऽसे-न्क्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेन इति तवैप्रत्ययः । एषशब्दस्य आईशइति विग्रहः । शकारस्य व्यत्ययेन षकार इति भावेनाह ॥आसमंतादीशस्येति॥ इच्छारूपस्येति सुधायां व्याख्यानम् । मीळ्हुषोऽभीष्टसेचकस्य । मिहसेचने । प्रभृथे प्रभरणे ॥ बन्धक इति ॥ वयबंधन इति धातोः । विदे लेभे विदिर्लाभे । इरावत्

अन्नवत् । यासिष्टं अयासिष्टम् । छंदस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः । लुङ्मध्यमपुरुषद्विवचनम् । प्राप्तवंतौ स्थ इति ॥ ३७ ॥

॥ संबंधानुपपत्तेश्च ॐ ॥ ३८ ॥ सूत्रे चशब्दादाह ॥ युक्त्यंतरेणेति ॥ पारतंत्र्यादियुक्त्यपेक्षयेति भावः । किं तद्युक्त्यंतरमित्यतो निर्धारयति ॥ इदमुक्तमिति ॥ मृतपुरुषवदिति ॥ त्यक्तदेहजीववत् ॥ ३८ ॥

॥ ॐ अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॐ ॥ ३९ ॥ हेत्वंतरमित्युक्तमवधारयति ॥ न रुद्र इति ॥ अन्वयव्याप्तौ दृष्टांताभावादाह ॥ यः कर्तेति ॥ ॥३९ ॥

॥ ॐ करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॐ ॥ ४० ॥ पूर्वसूत्रद्वयोक्तदोषाक्षेपसमाधिपरत्वमस्य व्यंजयन् भाष्यं व्याचष्टे ॥ नेति ॥ भाष्यस्थजगच्छब्दार्थमाह ॥ कारकग्रामस्येति ॥ सूत्रे करणशब्दः शरीरपरः । सृष्टौ शरीरस्य सहकारित्वादिति भावेनाह ॥ अस्मदादिशरीरेति ॥ वतिप्रत्ययार्थः ॥ समानत्वेनेति ॥ तस्यैव चेति ॥ कारकव्रातस्येत्यर्थः ॥ ४० ॥

॥ ॐ अंतवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॐ ॥ ४१ ॥ उक्तपक्षाववेति ॥ संबंधानुपपत्तिसूत्रोक्तशरीराभावपक्षं करणवच्चेदित्युक्तशरीरवत्त्वपक्षं चेत्यर्थः॥शरीरी न वेति॥ भावरूपत्वात्सूत्रे पूर्वं शरीरत्वपक्षदोषोक्तिरिति सूचितम् । पूर्वेणापौनरुक्त्यायांतवत्त्वशब्दार्थमाह ॥ परिच्छिन्न इति ॥ न च शरीरित्वेऽपि न्यायमते जीवात्मन इवापरिच्छिन्नत्वमिति वाच्यम् । तस्यैव दूष्यत्वात् । तन्मतेऽपि शरीरावच्छिन्नस्यैव कर्तृत्वेन तस्य परिच्छिन्नत्वात् । तादृशस्य सार्वदेशिकसर्वकर्तृत्वायोग इत्यर्थः । जीवाणुत्वमते देशांतरकार्यस्य जीवकर्तृत्वांगीकारेऽपि अदृष्टद्वारैव न साक्षादित्यभ्युपगमात् । इति च न जगत्कारणत्वमितीतिशब्दो हेत्वर्थः । न केवलं संबंधानुपपत्तिभोगादिप्राप्तिभ्याम् । किंतु असार्वज्ञं परिच्छिन्नत्वरूपहेतुबलाच्चेत्यर्थः ॥ अनेनेति ॥ शरीरिण एव ज्ञानदर्शनभाषणेनेत्यर्थः ॥ सूत्रकृतेति ॥ आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि । सर्वोपेता च तद्दर्शनात् । विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तमित्यादिसूत्रेष्विति भावः । तद्दर्शनादित्याद्युक्त्या प्रमाणैरपि परिहृतत्वादाह ॥ प्रमाणविशेषैरिति ॥ स्कंदसूर्यगणेशादिमतानि न्यायतोऽमुतः । निराकृतान्यशेषेण सिद्धा तस्याविशेषत इत्यनुभाष्योक्तमाह ॥ एवमिति ॥ तस्मादिति ॥ पारतंत्र्यादिना शिवकर्तृत्वानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ ४१ ॥ अ० ११ ॥

॥ ॐ उत्पत्त्यसंभवात् ॐ ॥ ४२ ॥ पूर्वमेवास्य मतस्य तुल्यन्यायतया निराकृतत्वोक्तेरपौनरुक्त्याय निराकृतौ विशेषस्य भावाच्छक्तिमतं पृथक् । दूष्यत इत्यनुभाष्योक्तं भाष्यस्य भावमाह ॥ पूर्वेति ॥ दशमस्कंधेऽपि पाषंडवामशैवाद्यैर्वेदमार्गाः कलौ यथेति वाममतस्य पृथगुक्तेरिति भावः । महावाममतमाद्यसूत्रनिरस्यमनुवदति ॥ शक्तिरेवेति ॥ श्रुतिस्मृतीति ॥ सर्वेषामपि तत्परत्वादिति भावः ॥छ॥ अनुक्तोपालंभभ्रांतिनिरासाय महावाममतनिरासकत्वं स्फोरयन्ननुवृत्त्या साध्यसाधने आह ॥ न शक्तेरेवेति ॥ पुरुषाननुगृहीतत्वेऽपि कुतो न कर्तृत्वमित्यतः सौत्रो हेतुरिति भावेन तदुपपादकं भाष्यमनुवदति ॥ न हीति ॥ ४२ ॥

॥ ॐ न च कर्तुः करणम् ॐ ॥ ४३ ॥ सौत्रश्चशब्दः कर्तुश्चेत्यन्वेतीति भावेन भाष्ये तस्यापीत्युक्तं तद्व्याचष्टे तथापीति । केषांचिदिति । मध्यमवामानामित्यर्थः । (आस्तीकमातुरपि पुमनुग्रहोऽस्तीति भावः) । करणशब्दार्थो ज्ञानादिसाधनेति । करणत्वोपपादकमुत्पत्त्युपयोगीति ॥ ४३ ॥

॥ ॐ विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॐ ॥ ४४ ॥ इति केचिदिति ॥ अणुवामशब्दितशाक्तेया इत्यर्थः । विज्ञानादिभावे वेत्येतद्व्याख्यारूपं भाष्यं व्याचष्टे ॥ यदीति ॥ मध्ये भाष्योक्तं सूत्रशेषं कांक्षितं पूरयन्ननुवदति ॥ तेनैवेति ॥ ईश्वरवादांतर्भाव इति भाष्यं तदप्रतिषेध इति सूत्रांशस्य पर्यवसितव्याख्यानमिति भावेन सूत्रांशं व्याचष्टे॥ तथा चेति ॥ अस्तु को दोष इत्यत आह ॥ तच्चेति ॥ ईश्वरमतमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

॥ ॐ विप्रतिषेधाच्च ॐ ॥ ४५ ॥ अत इति ॥ केवलशक्तितो जगज्जननायोगादिदोषादित्यर्थः । उपपन्नमेवेत्यादिफलोक्तिः ॥ ४५ ॥ अ० १२ ॥

॥ इति श्रीमद्भाष्यटीकाभावदीपे श्रीराघवेंद्रयतिकृते द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीः ॥

॥ अथ तृतीयः पादः ॥

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः। हरिः ॐ। ननु श्रुतीनामन्योन्यमविरोधोक्तिर्व्यर्था। तत्राप्येतत्पादीयश्रुत्यविरोधस्य प्राथम्यं निर्बीजमित्यत आह ॥ युक्तिसमयेति ॥ अंतिमत्वादिति ॥ अध्यात्मप्रवणो भूत्वा तस्यासन्निहितत्वत इत्युपासनापादीयानुभाष्योक्तेरिति भावः ॥अभ्युपगतेति॥ पादद्वयप्रतिपाद्यजीवाधिभूताध्यात्मरूपेऽर्थद्वये अन्यतरार्थे अधिभूतादिरूपे अध्यात्मरूपे चार्थेऽप्रामाण्यप्राप्तावीश्वरकर्तृत्वाद्यर्थेऽप्यनाश्वासप्रसंगादित्यर्थः। यद्वा विरुद्धश्रुतिभ्यामभ्युपगतार्थद्वयेऽन्यतरार्थेऽप्रामाण्यप्राप्तावित्यर्थः। अन्यतरार्थे वेति वाशब्दसंयोजनेन विरुद्धश्रुतिद्वयाप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षस्थलेऽर्थद्वयेऽप्यप्रामाण्यप्राप्तौ दौर्बल्येनान्यतरश्रुत्यप्रामाण्ये तत्पूर्वपक्षस्थलेऽन्यतरार्थेऽप्राप्ताविति ध्येयम्। अथवा समन्वयाध्याये सर्वश्रुतीनां कल्पनोपदेशादित्यादिन्यायेन परममुख्यमुख्यवृत्तिभ्यामभ्युपगते परमात्मतदन्यरूपेऽर्थद्वयेऽन्यतरस्मिन्जीवादिरूपेऽर्थे अप्रामाण्यप्राप्तौ परमात्मपूर्णगुणत्वाद्यर्थेऽनाश्वासप्रसंगादित्यर्थः। तथा च विरुद्धश्रुत्योः प्रामाण्यायाविरोधेन तयोरर्थव्यवस्थापनाय पादद्वयारंभो युक्त इति भावः। ननु जगत्स्वरूपविषयश्रुतीनां विरोधेन तदर्थे तासामप्रामाण्येऽन्यार्थेनाश्वासो निर्बीजः। तत्र श्रुतिविरोधाभावात्। शंकामात्रस्याप्रयोजकत्वादित्यत आह ॥ जगदिति ॥ ननु सूत्रेषु वक्ष्यमाणक्रमानुरोधेन भाष्य अधिभूताधिदैवपरमात्मजीवेष्विति वाच्ये विपरीतक्रमेण निर्देशो निर्बीज इत्यत आह ॥ अत्र ज्ञोऽत एवेतीति ॥अत्र पाद इत्यर्थः॥ अधिभूतादिविचार इति ॥ एकैकाधिभूतादिविचार इत्यर्थः। भूतमधिकृत्य स्थितमधिभूतं भूतकार्यमिति भ्रांतिनिरासायाह ॥ अधिभूतं नामेति ॥ तथा चैतन्नयार्थोऽपि संगृहीत इति भावः। अत्र देवताविचारपरं सूत्रं नोपलभ्यत इत्यत आह ॥ तदभिमानीति ॥ भूतविचारपरसूत्राण्येवाधिदैवविचारपराणीति भावः।

॥ ॐ न वियदश्रुतेः ॐ ॥ १ ॥ प्राथम्यादिति ॥ आकाशाद्वायुरित्यादिश्रौतक्रमाल्लब्धजन्मनः स्थित्यादेरिति भावः। अन्येषामुपलक्षणतया विचारः सिध्यतीति हृदयम् ॥ ब्रह्मणि श्रुतिसमन्वयसिद्ध्यर्थमिति ॥ अभ्युपगतार्थद्वय इत्याद्युक्तदिशा हेतुहेतुमद्भावो बोध्यः। अनेन शास्त्रेऽतर्भाव उपपादितः। श्रुतीति पादे विरोध इति चाध्याय इति विवेक्तव्यम्। एवमग्रेऽपि। श्रुत्यधिकरणसंगती आह ॥ सकलेति ॥ श्रुतिविरोधेनेति ॥ अनुत्पत्तिश्रुतिविरोधेनोत्पत्तिश्रुतेरप्रामाण्यप्राप्तौ

सर्वस्रष्टृत्वासिद्धावानंदादिश्रुतिप्रामाण्येऽप्यनाश्वासापत्त्या तदुक्तगुणस्याप्यभावापातादित्यर्थः । अजन्मश्रुत्यविरोधाय जन्मैव नेति निर्णयस्य दुःशकत्वान्निर्णयप्रकारमाह ॥ श्रुत्यविरोधेनेति ॥ न वियदनुत्पत्तिमदिति भाष्यसूचितप्रतिज्ञामाह ॥ वियदनुत्पत्तिमदेवेति ॥ वियदिति प्रकृतिजीवचैतन्यकालवेदमहदहंमनोबुद्ध्यादीनामुपलक्षणम् । वियत उत्पत्तिमत्त्वे अनुभूतियुक्तिबहुवाग्विरोधोऽस्ति व्यवस्थायोगादित्यन्यत्रोक्तयुक्तिमाह ॥ आकाशस्योत्पत्त्यंगीकारे अनुभूतियुक्तीति ॥ तां विवृणोति ॥ न हीत्यादिना ॥ व्यक्तमेतद्वैशेषिकनयानुभाष्यसुधयोः केवलं साक्षिमानेन कालो देशोऽपि नांतवानित्यादौ । विभुत्वात् व्याप्तत्वादित्यर्थः । निरुपादानत्वादिरादिपदार्थः । न चासिद्धिः । धर्मिग्राहकसाक्ष्यनुभवसिद्धत्वात् । अत एवानुभवस्य प्रागुक्तिः । न च क्षणलवादिसूक्ष्मकालावयवेषु विभुत्वे सत्यप्यनुत्पत्तेरभावाद्व्यभिचारः । सर्वे निमेषा जज्ञिरे इत्यादिश्रुत्या तेषां सिद्धांते जन्मांगीकारात् । तथैव वैशेषिकाधिकरणभाष्यादावुक्तेरिति वाच्यम् । पूर्वपक्षे तेषु जन्मासंप्रतिपत्तेरिति भावः । ननु वियदिति भूतस्य पक्षत्वे विभुत्वमसिद्धम् । आकाशस्तल्लिंगादित्यत्र तस्यांतवत्त्वोक्तेः । अव्याकृतस्य पक्षत्वे सिद्धसाधनमिति चेन्न । आकाशद्वैताज्ञानेन तदैक्यबुध्द्यैवमुक्तेः । अव्याकृतस्य पक्षत्वेऽपि विष्णोः सर्वस्रष्टृत्वासिद्धेश्च । यद्वाकाशद्वित्वोपगमेऽपि अनादिर्वा अयमाकाश इत्यादौ सामान्याकाशपदेन द्वयोरपि गृहीतेर्भूतेऽप्यंतवत्त्वादिकमप्यसिद्धमिति भावेन पूर्ववादिनैवमनुमानमवादीति ध्येयम् ॥ इत्यादीति ॥ आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः । स यथा अनंतोऽयमाकाश इत्यादिरादिपदार्थः । विरोधपदतात्पर्यं व्यावर्त्यपूर्वं व्यनक्ति ॥ न चात्मन इति ॥ नन्वनादित्वश्रुतेरनेककालवर्तित्वमात्रेण वा श्रुतिद्वयबलेनाकाशद्वयं कल्पयित्वा एकैकाकाशविषयत्वेन व्यवस्था वाऽस्त्वित्यतो व्यवस्थायोगादिति न्यायविवरणांशतात्पर्यमाह ॥ अत एवेति ॥ संभूतश्रुत्यप्रामाण्यादेव कल्पकाभावादित्यर्थः । व्यवस्थायोगादित्यस्य श्रुतौ संभूतशब्दस्य आकाशे अभिव्यक्त्यर्थत्वं वाय्वादावुत्पत्त्यर्थत्वमिति व्यवस्थाया अयोगादित्यर्थांतरमुपेत्य शंकापूर्वं व्यनक्ति ॥ न च संभूतश्रुतेरिति ॥ अत इति ॥ अनुभूत्यादिविरोधादित्यर्थः । एवं वियत्पदोपलक्षितप्रकृत्यादेरपि पूर्वपक्षो ध्येयः ॥छ॥ अनुत्पत्तिमदिति भाष्यमनुवृत्तसौत्रपदार्थ इति दर्शयति ॥ अत्रोत्पत्त्यसंभवादितीति ॥ अप्राप्तस्य निषेधायोगादाह ॥ यदुक्तमिति ॥ अश्रुतेरित्यादिवक्ष्यमाणयुक्तीनां सामान्यादत्रापि वियदिति प्रकृत्यादेरुपलक्षणं ध्येयम् । एतेन सूत्रे वियदुत्पत्तिमदेवेत्येव कुतो नोक्तमिति शंकापास्ता ।

अनुत्पत्तेरेव शंकिततया तस्या एव निरस्यत्वात् । पूर्वस्मादनुत्पत्तेरेव प्रकृतत्वाच्चेति भावः । तथेति भाष्यस्थानुवादः । अनुत्पत्ताविति व्याख्या पराधीनविशेषावाप्तिरूपोत्पत्त्यभाव इत्यर्थः ॥ १ ॥

॥ ॐ अस्ति तु ॐ ॥ २ ॥ वियदनुत्पत्तौ प्रत्यक्षस्याप्रसरादश्रुतेरिति श्रुत्यभावोक्त्या च प्रत्यक्षश्रुत्यन्यतरमूलतया प्रवर्तमानस्यानुमानस्य तयोरभावेऽभावात्सूत्रादावश्रुतेरित्युक्तावपि प्रमाणाभावादित्येवोक्तं भवतीति मत्वानुवदति ॥ न वियतः उत्पत्त्यभावे प्रमाणं नियमेन वक्तव्यमिति ॥ ईक्षतेर्नाशब्दमित्यादावभावसत्त्वेऽपि प्रमाणोपन्यासान्नियमेनेत्युक्तम् । नासतोऽदृष्टत्वादित्यादौ कारणत्वे प्रमाणाभावादेव कारणत्वाभावसिद्धेरुक्तत्वादिति भावः । उक्तशंकानिरासकत्वाप्रतीतेर्भाष्यभावमाह ॥ नोत्पत्ताविति ॥ २ ॥

॥ ॐ गौण्यसंभवात् ॐ ॥ ३ ॥ अनादित्वश्रुतेर्गौणत्वोक्तेरसांगत्यनिरासाय न वियत उत्पत्तिमत्वे अनुश्रुतियुक्तिबहुवाग्विरोधोऽस्ति । व्यवस्थायोगादितिन्यायविवरणोक्तं साध्यैकदेशं हेतुं च भाष्ये गौणीत्यनंतरं शेषपूर्त्या च योजयति ॥ नोत्पत्तिश्रुतेरिति ॥ व्यवस्थायोगादित्युक्तहेतोर्द्वेधा विवरणपरं अवकाशमात्रस्याव्याकृत(तात्मक)त्वात् अनुत्पत्तिवचनानां तद्विषयत्वं उत्पत्तिवचनानां असितवर्णभूततदभिमानिशरीरविषयत्वं पराधीनविशेषमात्रविषयत्वं चेति व्यवस्थेति न्यायविवरणं तत्र सूत्रभाष्ययोर्गौणत्वोक्तिस्वारस्याय पराधीनेत्याद्यंत्यपक्षमादाय व्यवस्थायोगं व्यनक्ति ॥ तथाहीति ॥ आकाशेति ॥ जन्माजन्मश्रुतिद्वयस्थेनाप्याकाशपदेनेत्यर्थः । तत्र चतुष्टयमध्ये ॥ स्वरूपत एवेति ॥ तथा च तत्र स्वरूपोत्पत्तिरूपपराधीनविशेषावाप्तिः स्फुटैवेति भावः । न्यायविवरणेऽसितवर्णेतिभूतविशेषणोक्तिर्युक्तिसूचनायेति भावेनाह ॥ रूपित्वादिति ॥ भौतिकेतिविशेषणान्न व्यभिचारश्शंक्यः । तथा चोक्तं प्राग्रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनादिति । एतेन तदभिमानिशरीरस्यापि जनिः सिद्धा रूपित्वात् । न्यायविवरणस्थश्रुतिमेवाह ॥ आकाश इति ॥ भावभवित्रोरभेदान्नीलिमेत्युक्तिः ॥ शरीरोत्पत्तिद्वारेति ॥ तथा च शरीरोत्पत्तिरूपपराधीनविशेषावाप्तिरस्तीति भावः ॥ पराधीनविशेषलाभलक्षणेति ॥ यथाक्रमं मूर्तसंबंधसिसृक्षुत्वयोः परमात्माधीनविशेषयोर्लाभो गगने रमायां चेति भावः । तथापि मूर्तसंबंधपरतंत्रविशेषयुगिति । सिसृक्षुत्वविशेषं तत्साक्षाद्भगवदिच्छया । प्राप्तैव सृष्टेत्युदितेति

चानुभाष्योक्तेः । स्वरूपोत्पत्तिशरीरोत्पत्त्योरपि पराधीनविशेषत्वेऽपि भूततदभिमानितच्छरीरेषु पराधीनविशेषः लोकप्रसिद्धः स्वरूपोत्पत्त्यादिरूप एवेति प्रदर्शनाय स्वरूपत एवेत्यादिविशिष्योक्तिः ॥ सर्वविषयत्वादिति ॥ एतेनान्यथेत्यादिभाष्यशेषस्यान्यथोत्पत्तिश्रुतेरेव गौणार्थत्वे तस्याबहुविषयत्वरूपबाहुल्यस्यासंभवप्रसंगादित्यर्थो दर्शितः ॥ गौणीति ॥ भूते चिरंतनत्वाभिप्रायेणानादिर्वेत्यादिश्रुतिर्वर्तत इत्यर्थः । अत्र जन्माजन्मश्रुत्योर्भूतावकाशरूपभिन्नविषयतया मुख्यार्थत्वेनैव व्यवस्थेति पक्षस्य न्यायविवरणोक्तस्यात्र टीकायामनुक्तौ बीजं चंद्रिकायां व्यक्तम् । अन्यथेत्यादिभाष्यमन्यथाप्यवतार्य व्याचष्टे ॥ स्यादेतदित्यादिना ॥ बाहुल्यपदस्य प्रामाण्यलक्षकत्वमुपेत्य फलितार्थमाह॥ अप्रामाण्येति ॥ मुख्यार्थमेवोपेत्याह ॥ बाहुल्येनेति ॥एवं न्यायविवरणोक्तं बहुवाग्विरोधाभावरूपसाध्यं व्यवस्थायोगहेतुनोपपाद्यतत्रैवोक्तोऽनुभूतियुक्तिविरोधाभावोऽपि तेनैव हेतुनोपपाद्य इति भावेनाह ॥ अनेनेति ॥ यद्वोत्पत्तिश्रुतेर्बाहुल्येन प्राबल्यवदनादित्वश्रुतेरनुभूतियुक्तिसाहित्येनास्ति प्राबल्यमित्यत आह ॥ अनेनेति ॥ व्यवस्थायोगेन हेतुनेत्यर्थः । अनुभवयुक्त्योर्भूतविषयत्वायोगेन भूतेतरविषयत्वेन संकोचरूपगौणत्वेनोत्पत्तिश्रुतेः सर्वविषयत्वे तया मुख्यार्थत्वेन व्यवस्थोपपत्तेरिति भावः ॥ ३ ॥

॥ ॐ शब्दाच्च ॐ ॥ ४ ॥ सूत्रे चशब्द अनुक्तसमुच्चय इति भावेनाह ॥ न केवलमिति ॥नित्यवर्गे गृहीतयोः प्राणश्रद्धयोरनित्यवर्गेऽप्युक्तिः किमर्था कथं च युक्तेत्यत आह ॥ पुरुषपदेनेति ॥ अधिकमिति ॥ मनोवृत्तिज्ञानाख्यमित्यर्थः ॥ दर्शयितुमिति ॥ अथैतान्युत्पत्तिमंति चानुत्पत्तिमंति चेत्यादिवाक्येनेति भावः । अयुक्ततां निराह ॥ सपरिकरयोरिति ॥ देहादिरूपपरिकरयुक्तयोरित्यर्थः ॥ बहुभागैरिति ॥ चतुष्टयात्मकाकाशश्चतुर्भिर्भागैरुत्पद्यते । प्रागुक्तोत्पत्तेश्चतुर्ष्वपि सत्वात् प्राणादिपदोक्तो भूतमुख्यामुख्यतदभिमानिरूपत्रितयात्मको वायुरपि त्रिभिरपि भागैरुत्पद्यते । स्वरूपतो देहद्वारा चोत्पत्तेस्त्रिषु सत्वात् ॥ कैश्चिदिति ॥ अवकाशस्वरूपाभिमानिचैतन्यस्वरूपैश्च नोत्पद्यत इत्यर्थः ॥ उक्त इति ॥ सर्वविषयत्वादुत्पत्तिश्रुतिर्मुख्यार्थेत्यत्रेति भावः ॥ वक्ष्यत इति ॥ त्रिभिरपि भागैरुत्पद्यते । चैतन्यं स्वरूपांशेन नोत्पद्यत इति वक्ष्यत इत्यर्थः । यद्यपीदं तत्र भाष्यटीकयोर्न व्यक्तम् । तथाप्यभिप्रेतं सैवमित्यादिना सूच्यते चेति भावः ॥ ४ ॥

॥ ॐ स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॐ ॥ ५ ॥ अनुत्पत्तिमच्छब्दस्येति ॥ अनुत्पत्तिमदर्थकशब्दस्येत्यर्थः ॥ मुख्यार्थत्वदर्शनादिति ॥ यद्यप्येक एवशब्दः प्रयोगभेदेन प्रवृत्तिनिमित्तवति मुख्योऽन्यत्रामुख्यश्च दृष्टः । तथापीह शब्दैकगम्ये शब्दादेव प्रवृत्तिनिमित्तस्यापि कल्प्यत्वादनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वाच्च । ब्रह्मण्यनुत्पत्त्यर्थकशब्दप्रवृत्तौ यन्निमित्तं तदेवान्यत्रापि वाच्यमिति भावेनेयं शंकेति ध्येयम् । सौत्रश्चकारोऽवधारणार्थ इति भाष्योक्तैवकारान्वयं द्वेधा दर्शयन् स्यादेवेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे ॥ एकस्यैवेति ॥ पूर्वं सौत्रमेकपदं आकाशपरं मत्वा स्यादेवेत्यादिभाष्यं व्याख्यायेदानीमनुत्पत्तिमच्छब्दपरं मत्वा यथेत्यादिभाष्यभावमाह ॥ अनुत्पत्तिमच्छब्दस्येति ॥ ॥ ५ ॥

॥ ॐ प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॐ ॥ ६ ॥ कारणेति ॥ प्रवृत्तिनिमित्तपौष्कल्यभावाभावरूपकारणेत्यर्थः । ब्रह्मान्यप्रकृत्यादिनित्यत्वस्य सिद्धांतेऽपि भावात्कथं भाष्ये ब्रह्मणोऽन्यस्य नित्यत्व इत्यापादकोक्तिरित्यतो व्याचष्टे ॥यदीति॥ आकाशस्यापीत्युपर्युक्तेरन्यशब्दस्याकाशोऽर्थ उक्तः। स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजतेति प्रकृततच्छब्दार्थोक्तिर्ब्रह्मेति । भाष्यशेषमवतार्य व्याचष्टे ॥न च वाच्यमित्यादिना॥ इत्यादिश्रुतिभ्य इति बहुवचनतात्पर्यमाह ॥ बहुश्रुतीति ॥ अपौनरुक्त्यायाह ॥ अनेनेति ॥ सूत्रेणेत्यर्थः । गौण्यसंभवादित्यत्रोक्तोत्पत्तिश्रुतिबाहुल्यासंभवादित्युक्तमेवेत्यर्थः ॥ विवृतमिति ॥ कथमाकाशस्यानुत्पत्तिमत्त्वे स इदं सर्वमसृजतेत्याद्युत्पत्तिश्रुतिविरोधः । तत्राकाशस्याश्रवणात् । संभूतवाक्ये श्रवणेऽपि तस्यैकत्वेन दुर्बलत्वादित्याशंकानिवृत्त्यर्थं तद्विवरणं कृतमत्र सूत्र इति भावः । इदमग्रे आत्मैवासीदिति भ्रमनिरासायाह ॥ इदमिति ॥ समग्रश्रुत्यर्थस्तु ऐतरेयभाष्यादौ व्यक्त इति भावः ॥ ६ ॥

॥ ॐ यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॐ ॥ ७ ॥ अनुमानेनापीति ॥ भाष्ये विभक्तत्वाच्चेति चः समुच्चये । सूत्रे तुशब्दश्चार्थे इति सूचितम् । अनादित्वाद्युक्तेर्वैयर्थ्यनिरासायोक्तं अनुत्पत्तीत्यादि । एको विभक्त इत्यादिस्मृत्यनुरोधाद्भाष्यमुपलक्षणं मत्वाह ॥ अत्रेमाविति ॥ व्याप्तिपरतां भाष्यस्य व्यनक्ति ॥ विकारिण एवेति ॥ सूत्रे यावदवधारण इत्यव्ययीभावनिर्देशलब्धार्थोक्तिरेवेति। तद्व्यावर्त्योक्तिर्न त्विति ॥ द्रव्यत्वादिति ॥ विभागरूपगुणस्य द्रव्यधर्मत्वादिति भावः ॥ न चास्येति ॥ प्रकृतिः

पुरुषः कालस्त्रय **एते विभागिन** इत्यादिवचनस्याथ ह वाव नित्यानि पुरुषः प्रकृतिरात्मा काल इति नित्यत्व**बोधकप्रागुक्त**श्रुतिविरोध इत्यर्थः ॥ तत्र स्वरूपेति ॥ अभूत्वा भवनरूपोत्पत्तेरित्यर्थः । **अत्र** तु पराधीनविशेषावाप्तिरूपोत्पत्तिरुच्यत इति भावः ॥ अनेनेति ॥ तद्विभागेन **जायंत** इति प्रकृत्यादीनां विभागेन हेतुना जन्मकथनेनेत्यर्थः । वियत्पदं सूत्रस्थमिति योज्यम् । अश्रुतेरित्याद्युक्तहेतूनां साम्यात्पराधीनविशेषावाप्तिरूपोत्पत्तेः स्वरूपानादित्वाविघातकत्वादिति भावः । एवं विप्रतिपन्नस्य सर्वस्यात्रैवोत्पत्तिसिद्धावपि एतेनेति ज्ञोऽत एवेति चाधिकरणद्वयमभ्यधिकाशंकया प्रवर्तिष्यते । सा चोत्तरनये स्पष्टैव । ज्ञोऽत इत्यत्र तु जन्मश्रुतीनां पराधीनविशेषावाप्तिरूपोत्पत्त्यर्थकत्वे अनुत्पत्तिश्रुतीनामुक्तरूपोत्पत्त्यभावपरत्वमेव स्यात् । न तु स्वरूपोत्पत्त्यभावपरत्वम् । तथा च जन्माजन्मश्रुतीनामन्योन्यविरोधस्तदवस्थ एवेत्येवंरूपेण विशेषाशंका ध्येया विवरिष्यते च तत्रैवास्माभिः ॥ अत इति ॥ गौणमुख्यत्वाभ्यां व्यवस्थायाः संभवादित्यर्थः ॥ ७ ॥ अ० १ ॥

॥ ॐ एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ॐ ॥ ८ ॥ वेदसमन्वयसिद्ध्य इति ॥ विरोधापरिहारे वायूत्पत्तिश्रुतेरनुत्पत्तिश्रुतिविरोधेनाप्रामाण्येऽन्यत्राप्यनाश्वासेन समन्वयो न सिध्येदिति भावः ॥मुख्यवाय्विति॥ मुख्यवायूत्पत्तिविषये यः सा वा एषा देवतानादिरित्यादिश्रुतिविरोधस्तस्य परिहारादित्यर्थः । भूतवायूत्पत्तिविषये आकाशाद्वायुरित्युत्पत्तिश्रुतिवदनुत्पत्तिश्रुत्यभावे विरोधशंकाया एवानुदयादुदये वा पूर्वन्यायेन सुपरिहरत्वात् एतेनेति सौत्रातिदेशोपयुक्ताभ्यधिकाशंकाया भूतवायौ सुतरामभावात् भूतवायुमुख्याभिमानिनि मुख्यवायावेव वक्ष्यमाणदिशा तदुभयसंभवादिति भावः । पूर्वसंगतिमाह ॥ सर्वेति ॥ एवमग्रेऽपि । भाष्येऽनुक्तेः छांदोग्यतृतीयाध्यायस्थां श्रुतिं स्वयमाह ॥ तासामिति ॥तस्य प्राची दिग्जुहूरित्यादिपूर्ववाक्योक्तचतुर्दिगवस्थितदिङ्नामकभगवद्बाहूनां वत्स इति भगवद्बाहुजातत्वमुच्यते । यद्यप्यत्राकाशाद्वायुरित्येव जन्मश्रुतिर्वाच्या तत्र वायुशब्दस्य भूततदमुख्यमुख्याभिमानिरूपत्रितयपरत्वस्योपरिव्यक्तत्वात् । प्राणस्योपरि वक्ष्यत इति पूर्वत्रोक्तत्वेनैतदेवोदाहृत्य वायुजन्मश्रुतेस्त्रिभिरपि भागैर्वायूत्पत्तिपरत्वस्य वर्णनीयत्वात् । तथाप्यस्य पूर्वोक्तदिशा व्यक्तत्वादत्र केवलमुख्यवायोरेव विशेषशंकया चिंता नान्यस्येति सूचना केवलमुख्यवायुजन्मपरश्रुतिरेवोक्ता । भाष्यस्थप्रतिज्ञांशमाकाशादाविव गौणमुख्यापेक्षयोत्पत्त्यनुत्पत्तिमत्त्वनिरासाय सावधारणं व्याचष्टे ॥ वायोर-

नुत्पत्तिरेवेति ॥ भाष्योक्तश्रुतिमाह ॥ वायुरिति ॥ भाष्ये बहुवचनोक्तावपि श्रुतेरित्येकवचनोक्तिरितरश्रुतीनामनुत्पत्तावतिशयितचेतनत्वसर्वदेवोपास्यत्वोदयाद्यभावरूपयुक्तिसूचनपरत्वाशया । एतेन ततोऽधिकमेतत्सर्वमनुभूत्यादिविरुद्धत्वं वायूत्पत्ताविति न्यायविवरणस्थादिपदोक्तबहुवाग्विरोधो विवृतः । पूर्वेण गतार्थत्वं शंकते । ॥ न चेति ॥ गौणार्थत्वमिति ॥अभिमानिचैतन्यस्वरूपरूपभागपरत्वाख्यं गौणार्थत्वमित्यर्थः । अतिदेशत्वसिद्धये भाष्योक्तमभ्यधिकाशंकाचतुष्टयं विवृण्वानोऽथ ह नित्याश्चेति श्रुत्युक्तमाह ॥तथा सतीति॥ननु तत्वप्रदीपे तेजोऽबन्नान्याकाश इति श्रुतौ भूताकाश इत्युक्तत्वात्ततो मुख्यवायोः स्वरूपनित्यत्वमेव विशेष इत्यतो नेत्याह ॥ न चाकाशपदेनेति॥ अत्र तेजोऽबन्नान्याकाश इति श्रुतौ । किं त्वव्याकृताकाशस्याप्यस्ति ग्रह इति भावः । अथ ह चेतनाश्चेति श्रुत्युक्तशंकामाह ॥किं चेति॥कुविदंगेति श्रुत्युक्तामाह ॥ सर्वदेवेति ॥ते जन्मादिदोषित्वे तदयोगादिति भावः । मंत्रार्थः शब्दादेवेत्यत्र उक्तः । यस्येति वाक्योक्तामाह॥तस्येति॥एवं न्यायविवरणस्थादिपदोपात्तश्रुतियुक्तिविरोधं भाष्योक्तश्रुतितात्पर्यविवरणेन विवृत्ययुक्तीनां विपक्षे बाधकत्वेन तत्रोक्तानुभवविरोधमपि योजयति ॥ एवंविधस्येति ॥ नित्यत्वव्याप्तोक्तबहुहेतुमत इत्यर्थः । उक्तं सर्वं न्यायविवरणारूढं कुर्वन्नुपसंहरति ॥ अत इति ॥ उक्तानेकश्रुतेर्भावादित्यर्थः । तत्रत्याधिकशब्दार्थोऽत्यंतमिति । आकाशादेरनित्यत्वमुक्त्वा वायोर्नित्यत्वाद्युक्तिराकाशादधिकेत्यर्थः । उत्पत्तिश्रुतिः तासां वायुर्वत्स इति श्रुतिः ॥ छ ॥ भाष्ये सौत्रैतच्छब्देन शब्दाच्च यावद्विकारमिति च सूत्रद्वयोक्तश्रुतियुक्तिपरामर्शित्वप्रतीतावपि सौत्रमातरिश्वपदस्य तदुत्पत्त्यनुत्पत्तिश्रुतिलक्षणां विनैव मातरिश्वा मुख्यवायुरुत्पत्तिमान्व्याख्यात इति यथाश्रुतयोजनायामश्रुतेरित्यादिहेतवोऽप्यन्वीयंत इति मत्वा विभक्तत्वाच्चेति भाष्यस्थचशब्दानुसारात्सर्वोऽपि प्राचीनहेतुरेतेनेत्यनेन विवक्षित इति भावेनाह ॥ अनुत्पन्नत्वेनेति॥ पराधीनविशेषावाप्तिरूपोत्पत्तिमत्त्वाभावेनाश्रुतत्वादित्यर्थः । उत्पन्नत्वेनेत्यत्राप्येवं ध्येयम् । अस्ति त्वित्युक्तमाह ॥श्रुतत्वाच्चेति ॥ इत्यादावित्यादिपदेन वायुपदोपेतोत्पत्तिवाक्यानामेवात्र ग्रहः । न तु स प्राणमसृजतेत्यादिप्राणपदोपेतस्य तस्याध्यात्मविषयत्वात् । एतेनासंभवात् शब्देभ्य इति सूत्रद्वयोक्तहेतुरप्युक्तो भवति । वाय्वनुत्पत्तीतिभाष्यवाक्यमवतार्य व्याचष्टे ॥ न चोदाहृतेति ॥ वायुर्वाव नित्य इत्यादिश्रुतीत्यर्थः ॥स्वरूपेति॥अभिमानिस्वरूपेत्यर्थः । अपिशब्दार्थव्यक्तिराकाशानुत्पत्तीति। भाष्येऽनुत्पत्तिश्रुतिरित्युपलक्षणं मत्वाह ॥ उत्प-

त्तिश्रुतेरिति ।। मुख्यामुख्येत्यादिभाष्यमवतार्य व्याचष्टे ।। न चैवमिति ।। भाष्येऽनुत्पत्त्युक्तिमुपलक्षणं मत्वाऽऽह ।। उत्पत्त्यनुत्पत्त्यभिधायकेति ।। कैश्चिद्द्वारैर्नोत्पद्यंत इत्यस्योपलक्षकत्वेन श्रुतेः पूर्वं व्याख्यानादिति भावः।। वचनादिति ।। तृतीयापंचम्योर्हेतुरूपैकार्थत्वाद्वचनेनेत्यस्य वचनादित्यर्थ उक्तः । स्याच्चैकस्येति सूत्रोक्तं च हेतुमाह ।। अनुत्पत्तीति ।। अनेन भाष्यस्थब्रह्मतदन्ययोर्मुख्यामुख्यानुत्पत्तिवचनेनेत्यर्थांतरं दर्शितम् । विभक्तत्वाच्चेति भाष्योक्तहेतोर्वायोरेवानुत्पत्त्यनुपपत्तेरिति न्यायविवरणोक्तं साक्षात्साध्यं भाष्ये पूरयति ।। वायोरिति ।। पराधीनविशेषावाप्त्यभावरूपानुत्पत्त्यनुपपत्तेरित्यर्थः । नन्वस्तूक्तश्रुतियुक्त्यनुभवबलाद्वायोरुक्तरूपानुत्पत्तिः तथा चाल्पशक्तित्वरूपविभक्तशक्तित्वाच्चेत्युक्तहेतुर्विपक्षे बाधकाभावेनाप्रायोजक इत्याशंक्य वायोरेवानुत्पत्त्यनुपपत्तेरित्यादिवाक्यमत्र योजयितुमाह।। किंचेति ।। प्रमाणेति ।। प्रतिज्ञाहान्यादिसूत्रे भाष्योक्तप्रमाणविरोधेनेत्यर्थः । पराधीनविशेषमात्रं ह्युत्पत्तिः । तदभावे उभयोः स्वातंत्र्यं विरुद्धमेव । सर्वोत्तमत्वानुपपत्तेरिति न्यायविवरणार्थमाह ।। द्वयोरपीति ।। कुतो न युक्तमित्यत उभयोरपि पराधीनत्वप्राप्तेश्चान्योन्यानुरोधे अननुरोधे तु न सर्वैश्वर्यमिति न्यायविवरणोक्तयुक्तिं संगृह्णाति ।। अन्योन्येति ।। ।। अत इति ।। द्वयोः स्वातंत्र्यायोगादित्यर्थः ।। अनुत्पत्तिश्रुतिरिति ।। वायुर्वाव नित्य इति श्रुतिरित्यर्थः । पर इत्यनुवादः परानित्य इति व्याख्या । तत्र जगति । प्रतिव्यूह्य प्रतिव्यूहशः कृत्वा । कथं स्मृत्युक्त्योक्तशंकानिरास इत्यतः ज्ञानाविस्मृत्या वायावपि व्यवस्थेत्यतिदेश इति न्यायविवरणानुरोधेन भावमाह ॥ तत्र वायोरिति ।। नित्यतेति ।। नित्यत्वमुख्यचेतनत्वादिकमुच्यत इत्यर्थः । भाष्ये स्मृत्या एतच्छंकानिवृत्युक्तावपि न्यायविवरणेऽनुपपत्तिस्तु तत्प्रापिकेति विशिष्य नित्यत्वचेतनत्वाद्युक्त्यन्यथानुपपत्त्यैवैतच्छंकानिरास उक्तः ।। अत इति ।। वायावपि व्यवस्थासंभवादित्यर्थः । परकीयसूत्रप्रमेयं स्वमते असांगत्यं च व्युदसितुमाह ।। नन्वत्रेति ।। मायावाद्युक्तं शंकते ।। तैत्तिरीयेति ।। छंदोगेति ।। तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति । तत्तेजोऽसृजतेति तेजसः प्रथमं सृष्टिरित्यर्थः ।। विरोधाभावादिति ।। छांदोग्ये क्रमानुक्तावपि तैत्तिरीयोक्तस्य स इदं सर्वमसृजतेत्यादिवद्ग्राह्यत्वात् । श्रुत्यंतरोक्तोपसंहारस्य च सर्ववेदांतनयसिद्धत्वादिति भावः । ननु आकाश इव भूतवायावनुत्पत्तिशंकायां तन्निरासस्त्वावश्यक इत्यस्त्विदं भूतवायुपरमित्यत आह ।। किंचेति ।। अधिकेति ।। यत्र नास्ति पदन्यासः कस्तं विषयमाप्नुयादिति भावः ।। ८ ।। अ० २ ।।

॥ ॐ असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॐ ॥९॥ असतः सद्जायतेति ॥ एतेन सर्वे इत्यत्रासदादिशब्दस्य ब्रह्मपरत्वोक्तावपि असदिति चेदित्यत्र भाष्योक्तदिशा अन्यप्रापकत्वादिति भावः। सूत्रार्थभ्रांतिं निराह ॥ बहिराहेति ॥ भाष्यस्थप्रतिज्ञा-हेतू आकांक्षाक्रमेणाह ॥ अस्त्येवोत्पत्तिरिति ॥ पराधीनविशेषावाप्तिरूपेत्यर्थः। न च सतः पराधीनविशेषवत्त्वमिति न्यायविवरणोक्तिः भाष्ये श्रुतिभ्य इत्युक्तबहुत्वस्य पूर्वपक्षयुक्तित्वभ्रमनिरासाय इति श्रुतेरित्युक्तम्। असद्वेति वाक्यमसतो लयवर्तित्वा-द्युक्त्या कारणत्वोपपादकमिति भावेन शंकापूर्वं तदर्थमाह ॥ न च ब्रह्मण इति ॥ असदिति चेदित्यत्रासतो विश्वप्रागभावस्य विश्वकारणत्वं शंकितमत्रासत एव ब्रह्मकारणत्वमाशंक्यत इति भेदः। अनादित्वश्रुतितो जन्मश्रुतेः प्राबल्याय चित्प्रकृ-तेश्च सममेवेत्यन्यत्रोक्तपूर्वपक्षयुक्तिं शंकापूर्वं व्यनक्ति ॥ न चेति ॥ श्रुतिरस्तीति॥ सदेव सोम्येत्यादिरूपेत्यर्थः ॥ अनादितया समस्येति ॥ देहानादित्वादिना चित्प्रकृति-समस्येत्यर्थः। तर्हि का गतिः श्रुतेरित्यत आह ॥ अनुत्पत्तिश्रुतिस्त्विति ॥ सौत्र-तुशब्दव्यावर्त्यमाह ॥ व्यवस्थेति ॥ तत्स्वरूपादिपरानादित्वश्रुतिः। जन्मश्रुतिस्तु पराधीनविशेषावाप्तिपरेत्यर्थः॥ अत इति ॥ सयुक्तिकोत्पत्तिश्रुतिभावादनादित्वश्रुतेः स्वरूपानादिपरत्वेनाऽविरोधकत्वाच्चेत्यर्थः। उत्पत्तिमत्त्वात्पराधीनविशेषावाप्तिरूपो-त्पत्तिमत्त्वादित्यर्थः ॥ छ ॥ उत्पत्त्यसंभव इत्यनुवृत्त्यानुत्पत्तिरितिलाभेऽपि तस्य न वियदिति नञन्वितत्वात्सूत्रेऽसंभव इति पुनरप्युक्तस्यानुत्पत्तिरिति व्याख्येति भावेनाह ॥ सूत्रं व्याचष्ट इति ॥ भाष्ये विष्णोरित्यनुक्त्वा सत इति यथाश्रुतानु-वादस्य भावमाह ॥ अस्यां चेति ॥ स्वातंत्र्याख्य इति ॥ सत्त्वं स्वातंत्र्यमुद्दिष्टं तच्च कृष्णे न चापरे। अस्वातंत्र्यात्तदन्येषामसत्त्वं विद्धि भारतेति एकादशस्कं-धतात्पर्योदाहृतभारतोक्तेरिति भावः। एतेन स्वातंत्र्यादित्यन्यत्रोक्तो हेतुः सूत्रारूढो दर्शितः। गतिमेव व्यनक्ति ॥ गगनेति ॥ उत्पत्तिः पराधीनविशेषावाप्तिरूपेत्यर्थः। ॥ महत्त्वादिसद्गुणत्वादिति ॥ सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते इति गीतोक्ते-रिति भावः ॥ स्मृतिं चाहेति ॥ स्मृत्यर्थस्तु हे देव त्वं कविः अजश्च तथापि भवान् शक्त्यां भार्यायां गुणानां कर्मणामदृष्टानां योनौ हेतावजायां चिदचित्प्रकृतौ रेतो गर्भं आदधे। ततः तस्याः प्रकृतेः वयं सत्प्रमुखाः यदर्थे यत्प्रयोजनाय आत्मन् स्वामिन् बभूविम तत्किं करवाम ते तवेति तृतीयस्कंधे देवानां वाक्यम्। यद्यपि तत्र सत्प्रमुखाः महदादय इति तात्पर्यं तथापि वायुरपि महत्तत्त्वाभिमानीत्यविरोधः॥विकारेणेति॥ देहेन

विशिष्टत्वमित्यर्थः । अविकारोऽपीत्यनेनापौनरुक्त्यायाह ।। निर्विकारवानितीति ।। विकारान्निर्गता निर्विकारा धर्मास्तद्वानित्यर्थः ।। एकैकेत्यर्थ इति ।। यद्यभिन्नेत्यस्य भेदहीनेत्यर्थः स्यात्तर्हि तत्प्रति समर्पकस्य भेदैरपि विभाष्य(व्य)त इत्यस्य भेदार्थः स्यात् । न च तद्युक्तम् । निर्भेदत्वात् । भेदैरिति बहुवचनायोगाच्च । एकेत्यर्थे तु भेदैरित्यस्यापि द्वित्वादिसंख्याभिरित्यर्थो भवति । तथा च निर्भेदेऽपि द्वित्वादिसंख्यानां सत्त्वान्न दोष इति भावः ।। एतेनेति ।। तथा चेश्वरे (रस्येच्छा) च्छापूर्वककारणत्वान्नोपादानत्वमिति भावः ।। अत इति ।। क्वाप्यदर्शनेनासतः कारणत्वानुपपत्त्या विष्णोः स्वातंत्र्येण पराधीनविशेषावाप्तिरूपजन्मानुपपत्त्या च श्रुतेर्ब्रह्मकारणत्वपरत्वादित्यर्थः ।। ९ ।। अ० ३ ।।

।। ॐ तेजोऽतस्तथा ह्याह ॐ ।।१०।। अत्र तेजसो ब्रह्मान्यस्मात्स्वतंत्राज्जन्मास्ति न वेति विशेषविचारस्यावसरप्राप्तिरूपसंगतिमाह ।। एवमिति ।। सिद्धायामिति ।। वियन्मातरिश्वनयाभ्यामिति भावः । वियन्नये अनादित्वेनाभिमतस्य सर्वस्योपलक्षणं वियत्पदमिति व्याख्यानात् । तत्र विशेषशंकायां मातरिश्वनयस्याग्रे ज्ञोऽत इति नयस्य च प्रवृत्तेः । उत्पत्तिः पराधीनविशेषावाप्तिरूपा ध्येया । परतंत्रविशेषो हि विकार इति कीर्तित इत्युक्तेः । अत्र ब्रह्मेतरस्येत्युक्त्या ब्रह्मणः पराधीनविशेषावाप्त्यभावरूपानुत्पत्तौ सिद्धायां इति लभ्यते । तर्हि वियदादावियं चिंता कुतो न कृतेत्यत आह ।। वियदादीनामिति ।। स इदं सर्वमसृजत । एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेंद्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीत्यादिश्रुत्या विकारहेतुकं सर्वं कुरुते निर्विकारवानित्यादिस्मृतिभिरीश्वरजातत्वस्य सिद्धत्वात् । अन्यजातत्वबोधकविपरीतश्रुत्यभावाच्च विवादाभाव इति भावः । यद्यप्याकाशाद्वायुरित्यस्ति वायावन्यजातत्वबोधिका विवादहेतुभूतश्रुतिः । तथाप्यतिव्यवहितस्य तेजसो ब्रह्मजातत्वसाधकैतन्नयन्यायेनैवाव्यवहितवायोस्तत्सिद्धेः पृथग्विवादाभाव इति भावः । तथा च वक्ष्यति आप इत्यत्र अत्र न्यायप्राप्तभूतवाग्वित्यादि । अत्र वायुरतस्तथा ह्याहेत्युक्तावप्येतन्न्यायेनैवान्यजातत्वेन श्रुतीनां तेजः प्रभृतीनामीश्वरादेव जन्मनान्यस्मात्स्वतंत्रादिति सिध्यति । तथापि वायौ मुख्यदेवतामादायैव विचारस्य कृतत्वावुदाहरणदारिद्र्याभावाद्वायुमपि विषयीकुर्वतो विचारांतरस्यापि व्यवहिते तेजसि कृते वायौ कैमुत्यसिद्धिलाभाच्च तेजोऽत इत्येवोक्तिरिति तात्पर्यं ध्येयम् ।। श्रुतिसमन्वयेति ।। सर्वकारणतयेति योज्यम् ।। श्रुतिविरोधेति ।। श्रुत्योर्वि-

रोधेत्यर्थः । यद्वा अन्यतो जन्मविषयिण्या वायोरग्निरिति श्रुत्या यो विरोधः कारणत्वेनोक्तसमन्वयस्य तत्परिहारादित्यर्थः ॥ वायुजातत्व इति ॥ वायुशब्दोऽत्र भूतवायुतद्देवतारूपोभयपरः । एवं तेजःशब्दोऽपि । अभिमानिव्यपदेशस्तु शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेरिति च नयद्वयोक्तन्यायद्वयात् । स्वातंत्र्येणेति योज्यम् । ननु वायुदेवतागतकर्तृत्वशक्तेः भूतवायुगतोपादानशक्तेश्च स्वातंत्र्येऽपि न ब्रह्मणो जगत्कारणत्वाभावप्रसंगः । कारणत्वेन चेति नये ब्रह्मणोऽपि स्वातंत्र्येण तेजःप्रभृतिसर्वकारणत्वोक्तेः । तथा च तेजसो वायुशब्दितब्रह्मतद्देवतारूपोभयकर्तृत्वेऽपि स्वातन्त्र्येण भूतवायूपादानकत्वेऽपि न क्षतिरिति चेन्न । सर्वस्वातंत्र्येण जगत्कारणत्वस्य जन्मादिसूत्रे विवक्षितस्याभावप्रसंग इति तात्पर्यात् ॥ वायोरनंतरेति ॥ आकाशाद्वायुः वायोरग्निरिति श्रुतावित्यर्थः । वायोरेकरूपेण प्राग्विचारितत्वादिति भावः ॥ किमिति ॥ अयमर्थः । तेजोभूतं किं वायुभूतादीशाप्रेरितोपादानशक्तिकाज्जायते तथा तेजोभूतं तद्देवता च वायुदेवतात ईशवत् स्वतंत्रकर्तृशक्तिमत्याः जायते किं वा सर्वस्वतंत्राद् ब्रह्मणः क्रमाद् द्विविधवायुद्वारा जायते । अन्यगतकर्त्रुपादानशक्त्योरपि प्रेरकं ब्रह्मेति यावदिति ॥ श्रुतिविरोध इति ॥ उभयत्रापि स्वातंत्र्येण कारणत्वोक्तावित्यर्थः । वायोरग्निरित्यादिभाष्यं नञ्परित्यागेन व्याकुर्वन्नाह ॥ वायोर्जायत इति ॥संदेहग्रंथे अभिहितोऽर्थोऽत्राप्यनुसंधेयः । विष्णोरेव तेजस उत्पत्तौ द्वारकारणवैयर्थ्यमित्यन्यत्रोक्तयुक्तिं शंकापूर्वमाह ॥ न च तेजस इति ॥ शक्तस्य द्वारवैयर्थ्यमित्येव वाच्ये विकल्पमुखेनोक्तिरुभयकारणत्वेति भाष्यविवरणाय ॥ यावतेति ॥ यस्मादित्यर्थः । ईश्वरकारणत्वं द्विरूपवायुकारणत्वं चेत्युभयकारणत्वमित्यर्थः । स्वातंत्र्येति योज्यम् । श्रुतिः किं ब्रह्मकारणत्वपरा अन्यकारणत्वनिषेधपरा वा आद्ये आह ॥ तस्या इति ॥ अन्त्ये आह ॥ ब्रह्मेति ॥ एतच्छ्रुतीति ॥ वायोरग्निरिति श्रुतीत्यर्थः ॥ अत इति ॥ द्वारपरत्वायोगेन निरवकाशान्यकारणत्वश्रुतिभावात्तत्तेज इति श्रुतेश्चोभयकारणत्वेऽप्युपपन्नत्वादित्यर्थः ॥ सर्वेति ॥ यद्यपि वायोरग्निरित्यस्योभयकारणत्वपरत्वेऽपि अन्यस्यैवास्ति ब्रह्मणोऽपि वेद्यता । तथाप्यन्यस्यापि स्वातंत्र्येण तेजःकारणत्वप्राप्तावितरासाधारणकारणत्वेन तद्वेद्यता न प्राप्तेति सर्वश्रुतिवेद्यता नेत्युक्तम् ॥ छ ॥ सूत्रे पूर्वस्मात्तुशब्दानुवृत्तिमुपेत्य भाष्ये अत एवेति सौत्रपदमनूद्य परादिति व्याख्यातम् । तत्रावधारणव्यावर्त्योक्तिपरं वायोरित्यादिभाष्यमिति दर्शयन् भाष्यं व्याचष्टे ॥ न वायोरिति ॥ वायोरुत्पत्तिरिति ॥ जडाजडाख्यद्विरूपाद्वायोर्द्विरूपतेजस इत्यर्थः ।

स्वातंत्र्येणेति योज्यम् । हिर्हेताविति मत्त्वोक्तमिति श्रुतेरिति । एवं सूत्रभाष्यं व्याख्याय द्वारमनुसृत्यैव विष्णोः प्रवृत्तेरित्यन्यत्रोक्तमत्र संयोज्य व्याकर्तुं प्रागुक्तशंकामनुवदति ।। न च वायोरिति ।। वायुद्वारेति ।। अन्यथा तत्तेज इति श्रुतिविरोधादिति भावः । नन्वथापि वायोरग्निरिति श्रुतिर्वायुद्वारा अग्नेरीशजत्वमाह । तत्तेज इति तु साक्षादेवेति पुनर्विरोधतादवस्थ्यम् । न च तत्तेज इत्यत्रापि वायुद्वारेति मतम् । तथात्वे तेजोभिमानिनी लक्ष्मीः प्राणस्त्वबभिमानवानिति स्मृत्या श्रीदेव्या वायुद्वारा जन्मायोगात् । प्राथम्याच्च तेजआद्या लक्ष्म्यादय इति सिद्धमिति तद्भाष्यविरोधादिति चेन्न । सृष्टिभेदेनाविरोधात् । न चैवं छांदोग्ये क्रमानुक्तावपि तैत्तिरीयोक्तस्य स इदं सर्वमसृजत इत्यादाविव ग्राह्यत्वेनाविरोधादिति वियदधिकरणचंद्रिकावाक्यविरोधः । तस्याभ्युपगमवादत्वात् । छांदोग्यभाष्यस्यार्थांतरमुपेत्य प्रवृत्तत्वाद्वा पररीत्या वा न दोष इत्याहुः ।। अकारणत्वेऽपीति ।। स्वतंत्रकारणत्वाभावेऽपीत्यर्थः ।। श्रुत्यादिकं चेति ।। एतस्माज्जायत इत्यादीत्यर्थः ।। उभयकारणत्वेति ।।ब्रह्मवद्वायुरपि स्वतंत्रकारणमिति शंकानिवृत्त्यर्थत्वादित्यर्थः ।। न च तत्तेन निरस्तमिति ।। नन्वथापि तदनन्यत्वनये विष्णोरन्यस्य स्वतंत्रसाधनत्वं निरस्तमित्युभयकारणत्वमपि निरस्तमिति चेन्न । तत्र युक्तिप्राप्तस्यैवान्यस्वातंत्र्यस्य निरासादत्र पुनः श्रुतिप्राप्तस्य निरास इति तात्पर्यात् ।। अमुख्यतयेति ।। हरौ परममुख्यत्वापेक्षयैतदुक्तिः । समाकर्षादिति न्यायात् । अन्यथा कल्पकासूत्रविरोधात् ।। अत इति ।। वायोरग्निरिति श्रुतेर्द्वारपरतया सावकाशत्वात्तत्तेज इति श्रुतिबलाच्चेत्यर्थः । सूत्रभाष्ययोरयुक्ततामाशंक्याधिभूताधिदैवेति पादाविस्थभाष्यानुरोधेन समाधिमाह ।। स्यादेतदिति ।। एतच्छ्रुतीनां वायोरग्निः तत्तेजोऽसृजतेत्येवं रूपश्रुतीनामित्यर्थः ।। देवतात्वादिति ।। तथा च वायुदेवताया अपीशवत्स्वातंत्र्येण तेजःप्रति निमित्तकारणत्वं प्राप्तमिति श्रुत्योर्विरोधः प्राप्त इति तन्निरासायासः सफल इति भावः । वाय्वादिशब्देषु भूतपरत्वस्यापि सत्त्वात् । तत्र तत्र स्थितो विष्णुस्तत्तच्छक्तीः प्रबोधयन्नित्यग्रे वक्ष्यमाणस्मृत्यनुरोधेनाह ।। उपादानशक्तेश्चेति ।। न केवलं देवतागतकर्तृशक्तेरित्यर्थः । तथा च कारणत्वेनेत्यन्यत्रोक्तन्यायेन वाय्वादौ स्थितो भगवान्वाय्वादिशब्दितभूततद्देवतागतोपादानकर्तृशक्तीः प्रेरयंस्तेजःप्रभृतिकार्यं करोतीति वक्तुमयमारंभ इत्यर्थः । नन्वथापि कर्तेति नये परात्तु तच्छ्रुतेरिति गुणसूत्रे जीवगतकर्तृत्वशक्तिरपि ईश्वरायत्तेति वक्ष्यमाणत्वात्तन्न्यायेन वाय्वादिदेवतास्थितकर्तृत्वशक्तिरपि ईश्वरायत्ता

सेत्स्यति किमनेनेति चेन्मैवम् । तेन विनापि कर्तुं शक्तिसत्त्वे द्वारोक्तिवैयर्थ्येनान्यगतकर्तृत्वादिशक्तेः स्वातंत्र्यस्य श्रुतिप्रापितत्वादुभयकारणत्वं श्रौतमिति शंकायां लीलया द्वारोपादानेनैवेश्वरेण सृष्टिकारणात्तस्यैव च श्रुतावुक्त्युपपत्तेरीशाधीनैव कर्तृत्त्वादिशक्तिरन्यगतेत्यत्र कथनादिति भावः । यत्तु तत्तेज इति श्रुतौ साक्षात् तेजसः सृष्टिः वायोरग्निरित्यत्र वायुद्वारा । तथा च विरोध इति चोद्यं तत्तूक्त्यनुक्त्योर्विरोधाभावादिति प्रागेव निरस्तप्रायमिति भावः ॥ १० ॥ अ० ४ ॥

॥ ॐ आपः ॐ ॥ ११ ॥ श्रुतीति ॥ सकलकारणत्वेनेति योज्यम् । ॥ अपां जन्मेति ॥अपामन्यस्माज्जन्मबोधकश्रुतीत्यर्थः । एवमन्यत्राप्यूह्यमिति भावेनाव्यवहितपूर्वसंगतिमाह ॥ तेजसोऽनंतरेति ॥अत्राप्यप्शब्देन भूतं देवता चोच्यते । तेजस इत्यनेनापि तेजोभूतं तद्देवता च तयोरब्जन्महेतुत्वं च यथायोगं परिणममानत्वं च ध्येयम् । तेजस एवेति वा स्वतंत्रादिति वा योज्यम् ॥ ब्रह्मण इति ॥ ब्रह्मणः सकाशादेव नान्यस्मात्स्वतंत्रादित्यर्थः ॥ श्रुतिविगानमिति ॥ श्रुतिद्वयेऽग्निब्रह्मणोः स्वातंत्र्येणाब्जन्महेतुत्वप्रतीतेरिति भावः । अत्र पूर्वापेक्षया विशेषशंकासद्भावादग्नेरेवापो जायंत इत्यवधारणोक्तिः । अग्नेराप इति भाष्योक्तहेतुमाह ॥ अग्नेराप इति श्रुतेरिति ॥ प्रत्यक्षत एव घर्मात्स्वेदादिदृष्टेरिति भाष्योक्तयुक्तिं वक्तुं शंकामाह ॥ न चान्येति ॥ तदपोऽसृजतेति भाष्योक्तश्रुतीत्यर्थः । विमतः सर्गाद्याः । एतेन तेजस एवापां उत्पत्त्यंगीकारे घर्मात्स्वेदादिदृष्टचनुसारित्वमित्यन्यत्रोक्तं विवृतं ध्येयम् । अप्त्वहेतोरप्रयोजकताशंकानिरासाय प्रत्यक्षत एव घर्मात्स्वेदादिदृष्टेः । किमु घर्मात्स्वेदादिश्रवणादित्यवधारणसूचिता युक्तिमूलभूतश्रुतिमाह ॥ तथा चेति ॥ छांदोग्ये षष्ठे । तेजःपदेनाभिमान्यधिकरणन्यायेन देवताया अप्युक्तेरैक्षतेति युक्तम् । शोचति अश्रु मुंचति । यद्वा शोचति घर्मवान् भवतीत्यर्थः ॥ अत इति ॥ सयुक्तिप्रबलश्रुतिविरुद्धतया तदपोऽसृजतेति श्रुतेरप्रामाण्यादित्यर्थः ॥छ॥ भाष्यस्योत्सूत्रत्वभ्रमनिरासायाह ॥ अत्रापीति ॥ अवधारणार्थतुशब्दानुवृत्तिरपि ध्येया । भाष्यस्थावधारणव्यावर्त्यं व्यंजयन् भाष्यसूत्रयोरर्थमाह ॥ नाग्नेराप इति श्रुतेरिति ॥ एतस्मादिति भाष्योक्तश्रुत्युपयोगायाह ॥ न्यायप्राप्तेति ॥ आकाशाद्वायुः वायोरग्निः अग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवी पृथिव्या ओषधयः ओषधीभ्योऽन्नं अन्नात्पुरुषः इत्यन्यजातत्वश्रवणरूपपूर्वपक्षन्यायेन द्वारपरत्वरूपसिद्धांतन्यायेन च प्राप्तानामित्यर्थः ॥ तथा श्रुते-

रितीति ॥ अग्नेराप इति श्रुतेरित्यर्थः ॥ उक्तेति ॥ विमता इत्यादिनोक्तेत्यर्थः । प्रकृतोपयोगाय भाष्यभावमाह ॥ महाशक्तिरिति ॥ इतिर्हेतौ ॥ विशेषाकांक्षानिवृत्त्यर्थमिति ॥ निवृत्तिप्रकारश्च महाशक्तिरपीत्यादिना प्रागेवोक्त इति भावः । ॥ तस्मादिति ॥ अन्यजातत्वश्रुतेर्द्वारपरत्वात्तदपोऽसृजतेति श्रवणाच्चेत्यर्थः ॥ ११ ॥ अ० ५ ॥

॥ ॐ पृथिवी० ॐ ॥ १२ ॥ अधिकरणसंगतिमाह ॥ एवं सर्वस्येति ॥ वियन्मुख्यप्राणयोः साक्षात्तदन्यस्यान्यद्वारेत्यर्थः । यद्वा वाय्वादौ स्थितस्य भगवतो वाय्वादिस्थशक्तिप्रेरणया तद्द्वारा तेजः प्रभृतिकार्यस्य कृतिविषयत्वमिव साक्षादपि भगवत्कृतिविषयत्वमस्तीति सर्वस्य साक्षादित्युक्तम् । अन्यगतशक्तिप्रेरकत्वमप्यस्तीति भावेनान्यद्वारा वेत्युक्तम् । अत एवाग्रे वस्त्वंतरद्वारा साक्षाद्ब्रह्म कारणमिति समुच्चयेनानुवादः । तथा च पूर्वं द्वारमनुसृत्यैवेत्युक्त्या साक्षान्नेति कारयितृत्वमेवेश्वरस्य स्यान्न साक्षात्कर्तृत्वमिति जन्मादिसूत्रोक्तसर्वकर्तृत्वभंग इति चोद्यानवकाश इति भावः । अयं च एतस्माज्जायते कर्ता सर्वस्य कुरुते सर्वमित्यादिपूर्वभाष्योक्तवचनलब्धस्यानुवादः । अन्यद्वारेत्यंशानुवादस्यैव प्रकृतोपयोगित्वेऽपि साक्षादित्यंशानुवाद उक्तदिशा शंकानिरासाय । अत्रेत्यस्य संगतिपदेनान्वयः ॥ श्रुतिविरोधेति ॥ श्रुत्योरन्योन्यविरोधेत्यर्थः । चिंताफलमाह ॥ वस्त्वंतरेति ॥ इत्युक्तमिति ॥ जन्मादिसूत्रे इत्यर्थः । आक्षेपसौकर्यायैवमनुवादः । तर्ह्यपां द्वारत्वश्रुतिविरोधनिरासे किं बीजमित्यत आह ॥ प्रकृता आप इति ॥ किमन्नस्येति ॥अत्र पूर्वपक्षे सौत्रादिपदव्यावर्त्यस्य श्रुतिद्वयाप्रामाण्यस्य सिद्धांते तत्प्रामाण्यस्य चोक्त्या तदनुरोधेन किं श्रुतिद्वयमप्रमाणमुत नेति संदेहे प्रदर्शनीयेऽप्येवं संदेहोक्तिः पूर्वोत्तरपक्षयोः श्रुतिद्वयाप्रामाण्यबीजभूतयोर्विरोधाविरोधयोः स्फोरणाय । अन्नपदेन पृथिव्यगृहीतिगृहीतिभ्यां विरोधाविरोधयोर्व्यक्तत्वात् । यद्वा किमन्नस्य द्वारकारणमित्यादिसंदेहेऽपि नोभयस्यापीत्येवंरूपेण चोद्यस्य संभवान्न पूर्वपक्षानानुगुण्यं संशयकोटचन्यतरकोटचवलंबिनौ पूर्वोत्तरपक्षावित्यस्य प्रायिकत्वात् । विरुद्धत्वादप्रामाण्यमिति भाष्यमप्रामाण्यशब्दार्थं विवृण्वन्व्याचष्टे ॥ नाप इत्यादिना ॥ ननु विरुद्धत्वेऽपि पूर्वत्रेवान्यतराप्रामाण्यमेव स्यान्न तु द्वयोरित्यतो भाष्याभिप्रेतं हेतुमाह ॥ निरवकाशत्वेनेति ॥ श्रुतिद्वयस्येत्यनुकर्षः । अद्भ्यो वा अन्नमुत्पद्यत इत्याद्युक्तप्रसिद्धान्नस्यान्यार्थाविरोधेन प्रसिद्धनामस्वीकारे बहुवाक्यानुवर्तितेति गुण इत्यन्यत्रोक्तयुक्ति तावदन्नश्रुतेर्निरव-

काशतोपपादकत्वेन शंकापूर्वं योजयति ॥ न चेत्यादिना ॥ बहुवाक्येति ॥ अद्भ्यो वा अन्नमुत्पद्यत इत्यादीति न्यायविवरणस्थादिपदोक्तबहुवाक्यानां प्रसिद्धार्थपरत्वरूपगुणलाभादित्यर्थः । न केवलं प्रसिद्धान्नपरत्वे बहुवाक्यानुसारिता । लिंगद्वयमप्यस्तीत्याह ॥ तस्मादित्यादिना ॥ छांदोग्ये षष्ठे । यत्र क्व च वर्षतीति अन्नमशितमिति च वाक्यद्वयेन वर्षजत्वाश्यमानत्वरूपलिंगाच्चेत्यर्थः । एवं न्यायविवणरीत्यान्नश्रुतेरर्थांतरपरत्वाभावरूपनिरवकाशतामुपपाद्य पृथिवीश्रुतेरपि तां विवरितुमद्भ्यः पृथिवीति प्रसिद्धपूर्वप्रकृतश्रुतिप्रतीकोक्त्या सूचितां युक्तिं शंकापूर्वमाह ॥ न च पृथिवीति ॥ ओषधीभ्योऽन्नमिति श्रुतिविरोधादित्येव वाच्ये अद्भ्य इत्याद्यंशोक्तिर्युक्तेर्भाष्यसूचितत्वसूचनायेत्येके । अन्नहेत्वोषधिजनकत्वविरोधात् पृथिवीपदेन नान्नस्य ग्रहणमिति युक्त्यंतरसूचनायेत्यन्ये ॥ उक्तश्रुतीति ॥ओषधीभ्योऽन्नमिति श्रुतीत्यर्थः ॥ बहुकल्पनेति ॥ पृथिवीपदस्यान्नार्थत्वं तस्य च अब्जन्यत्वमोषधिजन्यत्वं चेति बहुकल्पनेत्यर्थः । अन्नश्रुतेः प्रकारांतरेण सावकाशत्वमाशंक्याद्भ्योऽन्नसृष्टिः श्रूयत इति भाष्यसूचितयुक्त्या निराह ॥ न चाद्भ्य इति ॥ मुख्यार्थेति ॥ साक्षाद्धेतुत्वरूपमुख्यार्थेत्यर्थः । एतेन न्यायविवरणे इति गुण इत्यनंतरं न चाद्भ्य इति शंकाध्याहारं मुख्यार्थपरित्यागप्राप्तेरिति पूर्ववाक्यानुकर्षणं च सूचयति ॥अत इति॥ उक्तरीत्यानन्यार्थतया निरवकाशत्वादित्यर्थः ॥छ॥ प्रागुक्तशंकानिवर्तकत्वं व्यंजयितुं प्रतिज्ञाहेतू बहिरेवोक्त्वा तत्र श्रुतिविरोधनिरासे हेतुपरतया सूत्रभाष्ये व्याचष्टे ॥ नात्रापामिति ॥ ननु ता अन्नमसृजंतेत्यतः पूर्वं तत्तेजोऽसृजत तदपोऽसृजतेति तेजोजलरूपभूतोपक्रमेऽपि प्रकरणमन्नपरमस्तु ह्वयाम्यग्निमित्युपक्रमेपि प्रकरणस्य सावित्रत्ववदित्यतो भूतपरमुत्तरवाक्यं चाह ॥तासां त्रिवृतमिति॥ तेजोबन्नानामित्यर्थः । भौतिकान्नान्नत्रिवृत्करणमस्तीतिभावः । यथा कं ब्रह्म खं ब्रह्मेत्युपक्रमवाक्याद् ब्रह्मपरात्स एनान्ब्रह्म गमयतीत्युत्तरवाक्याच्च मध्ये स्थिताग्निप्रयुक्ताहंशब्दरूपा श्रुतिर्ब्रह्मपरेत्युक्तमंतरनये तथात्राप्युपक्रांतस्याग्रेऽपि श्रवणेन भूतप्रकरणविच्छेदाभावात्तन्मध्यपतितान्नश्रुतिरपि तत्परेति भावः । ननु या इमास्तिस्रो देवतास्तासां त्रिवृतमिति तेजोबन्नानां देवतात्वं श्रुतं अभिमानिनयन्यायसिद्धं च । देवतानां त्रिवृत्करणप्रकारश्च छांदोग्यभाष्य एव षष्ठे व्यक्तः । तथा च कथं प्रकरणस्य भूतविषयत्वमिति चेत्सत्यम् । शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेरिति न्यायेनाभिमन्यमानसहितानामेवाभिमानिनां तत्र गृहीतेः । अत एव वक्ष्यति मांसादिभौममित्यत्र यत्कठिनं सा पृथिवी यद्द्रवं तदाप

इत्यादि ।। कथमिति ।। यद्यपि द्युभ्वादिनये जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमिति रुद्रप्राप-केशश्रुतेर्द्वे विद्ये वेदितव्ये इति प्रकरणेन प्रसिद्धार्थत्याग उक्तः । प्रकरणादिति सूत्रे आत्मा प्रकरणादित्यत्र च चतुर्थे य आत्मा अपहतपाप्मा इत्यादिब्रह्मप्रकरणेन परंज्योति-रुपसंपद्येति ज्योतिःश्रुतेरादित्यादितेजसि प्रसिद्धाया बाधो वक्ष्यते तथात्रापि तत्र श्रुतेः सावकाशत्वं प्रकरणस्यानवकाशत्वमुपेत्य बाध उक्तः। अत्र पुना रूपोक्तिस्वार-स्याय तदनाश्रित्य जातिप्रयुक्तप्राबल्यादिमात्रं शब्दादेवेत्यत्रोक्तमुपेत्येयं शंका प्रवृत्ते-त्यदोषः। अत एव नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारादित्यत्र व्याप्ता ह्यात्मान इत्यत्र बहुवचनश्रुतेरधिकारमात्रेण बाधायोगात्स्वशब्दोन्मानाभ्यां चेति श्रुतिलिंगो-क्तिरग्रे स्पष्टा । रूपबोधकवाक्यस्य भाष्येऽनुक्तेः स्वयमाह ।। यदग्नेरिति ।। यत्कृष्णं तदन्नस्येत्येव वाच्ये यदग्नेरित्याद्युक्तिस्तत्रापि भौक्तिकान्नमेवास्त्विति शंकाव्युदा-साय भूतप्रायपाठविरोधं वक्तुमिति भावः। कार्ष्ण्येत्यादि भाष्यं योजयति ।। तच्चेति ।। ।। प्रकरणलिंगाभ्यामिति ।। ननु द्वाभ्यामपि दुर्बलाभ्यां कथं प्रबलश्रुतेर्बाधः । तयोः स्वभावो बलवानित्युक्तेरिति चेत्सत्यम् । अधिकारादीनां निरवकाशत्वाच्चेति न्याय-विवरणोक्त्या निरवकाशेत्यपि योज्यम् । भूतविषयत्वादित्युक्त्यैव प्रकरणस्य निरव-काशत्वमुक्तं रूपस्य शंकापूर्वं तदाह ।। नन्विति ।। यद्वात्र श्रुतेर्बाधो नाम नानार्थ-कस्य गोशब्दादेरर्थात्प्रकरणाल्लिंगादिति न्यायेन प्रकरणादिना वाच्यरूपार्थांतरज्ञापन-मेव न त्वत्यंतास्वारस्यम् । तच्च लिंगप्रकरणाभ्यामपि सेत्स्यतीति तथैवोक्तम् । अन्यत्र निरवकाशत्वोक्तिरभ्युच्चयत्वेनेति भावः। अन्नशब्दस्य प्रयोगबाहुल्यात्पृथिव्या-मपि शक्तिमत्त्वादित्यन्यत्रोक्तरीत्यार्थं वदन्नापश्चेत्यादिभाष्यमवतारयति ।। एवं प्रकरणेति ।। भाष्ये बहुवाक्योदाहरणेन बहुवाक्यानुरोधोऽप्यत्रैवेति न्यायविवरणं विवृतं भवति । तेनैव लिंगबोधकवाक्यानुरोधोऽप्युक्त इति भावेनाह ।। न चेति ।। तस्माद्यत्र क्व च वर्षतीति प्रागुदाहृतवाक्योक्तेरित्यर्थः ।। तेजोऽशितमितिवदिति ।। तत्र तेजःशब्दो यथा तैजसपरः तेजोऽशनासंभवात्तथा पृथिवीवाचकोऽन्नशब्दः पार्थि-वपरः इत्यर्थः ।। आप्तवाक्येति ।। विरोधो वाक्ययोरित्यनुरोधान्नाप्रामाण्यमिति वा ज्ञायते । ततोऽद्भ्य एवान्नं पृथिवी त्वन्नरूपिणीत्यादिछांदोग्यभाष्याद्युक्तस्मृतिरू-पाप्तवाक्यानुसारित्वान्नाप्रामाण्यमिति वा भाष्यस्यार्थः सूचितः।। अत्रैवेति ।। विरोधेऽ-न्यार्थकल्पनेत्यत्रेत्यर्थः ।। एवमिति ।। अधिकारादिभिरन्नश्रुतेः पृथिव्यर्थत्वमित्युक्त-प्रकारेणेत्यर्थः ।। १२ ।। अ० ६ ।।

|| ॐ **तदभिध्यानादेव तु०** ॐ ||१३|| अधिकरणसंगतिमाह || एव-मिति || अधिभूताधिदैवेति || वियदादिशब्दानां भूततद्देवतारूपोभयपरत्वादिति भावः। पराकृत्येत्यनंतरं स्थितौ विवादाभावादित्यपि योज्यम्। चिताफलमाह || जगदिति || लयासिद्धौ केनेति विशेषविचारानवकाश इत्यत आह ||उत्पत्तीति|| अभिसंविशंति मुक्तौ स्वेच्छया प्रविशंति। अनादिबंधलयरूपमुक्तिकर्तृत्वात्संहारकर्तृत्वं विष्णोर्युक्त-मिति युक्तिसूचनार्थं सिद्धांतानुगुणतयाभिसंविशंतीति शेषोक्तिः। व्युत्क्रमेण भाष्यं व्याचष्टे || रुद्र एवेति || रुद्रादीनां मारकत्वांगीकारे पितुरन्यस्य मारकत्वदृष्टेर्लोक-दृष्टयनुसारित्वमिति गुण इत्यन्यत्रोक्तां भाष्यस्थादिपदोपात्तां युक्ति अत्र पूर्वपक्षश्रुति-प्राबल्याय योजयितुं गतार्थत्वशंकामाह || न च वाच्यमिति || विष्णुपरत्वादिति || अंतर्नयेऽधिदैवगताशेषनाम्नां समन्वयस्योक्तेर्द्युभ्वादिनयभाष्ये रुजं द्रावयत इत्यादिना योगपौराणिकरूढयोरुक्त्या प्रपंचनाच्चेति भावः। कल्पनोपदेशादिति न्यायेनामुख्य-वृत्त्या अन्यवाचकत्वस्याप्यंगीकारादाह || रुद्रविषयत्वेवेति || आप इत्यत्रोक्तवचनैर-न्यस्य स्वतःशक्त्यभावादिति भावः। विष्णुर्न संहर्ता उत्पादकत्वात्पितृ-वदिति प्रयोगं हृदि कृत्वा हेतोरप्रयोजकत्वनिरासाय न्यायविवरणोक्तिसूचितविपक्ष-बाधकयुक्तिं विवृणोति || यथेत्यादिना || अंतकत्वश्रुतेर्विष्णुपरत्वेन वाऽन्यपरत्वेन वा साक्षादन्यद्वारा वेत्यर्थः। अत्र पितुरन्यस्येति पितृपदेन न केवलं जनको विष्णुः किं तु रक्ष कश्च न च रक्षकस्य संहर्तृत्वं युक्तमिति सूचितमिति चंद्रिका। रुद्रः संहर्ता तथा लोक-प्रसिद्धत्वात् य एवं स एवं यथा संमत इति प्रयोगमुपेत्य तस्य लोकदृष्टयनुसारित्व-रूपानुकूलतर्कं साक्षान्न्यायविवरणोक्तं व्यतिरेकमुखेन व्यनक्ति || न चेत्यादिना || श्रुते रुद्रो मेति श्रुतेः|| न च श्रुतीति || यत्प्रयंतीति श्रुतीत्यर्थः || भाक्तेति || द्वारार्थत्व-रूपेत्यर्थः। यद्वा कतिपयसंहर्तृत्वरूपेत्यर्थः || युक्तीति || पितृत्वान्न संहर्तेश्वर इति युक्तीत्यर्थः। पूर्वभाष्यादप्रामाण्यपदमनुवर्त्य फलोक्त्या पूर्वपक्षभाष्यमुपसंहरति || अत इति ||सयुक्तिकबलवच्छ्रुतिबलादित्यर्थः। रुद्रोमाविशेत्यत्र रुद्र उमा आवि-शेति पदविभागमुपेत्यार्थमाह || रुद्रेति || उ इति संबुद्धिद्योतकः। त्वमिति शेषः। आत्मप्रवेशप्रार्थनाया बीजोक्त्यर्थं प्राणानामित्यादिपूर्वांशोक्तिरिति भावेन तदर्थमाह || प्राणानामिति || ग्रंथिराश्रयः अंतकस्संहर्ता। त्वामौ द्वितीयाया इत्यस्मदादेशोऽयं माशब्द इति भावेन मामित्युक्तम्। आविश प्रविश मयि सन्निधिं कुर्वित्यर्थः। माशब्दा-नुकर्ष इति मत्वाऽऽह|| मामाप्यायस्वेति || प्रवेशप्रार्थने बीजांतरोक्त्यर्थमियं शेषोक्ति-

रिति भावः ।। भाष्यं व्याकुर्वन् संहारकर्ता विष्णुरिति प्रतिज्ञां पूर्वपक्षकोटिनिरासाय सावधारणं व्याचष्टे ।। विष्णुरेवेति ।। निमित्तत्वेत्यंतभाष्यं व्याचष्टे ।। तस्येति ।। तस्याभिध्यानादित्यस्येच्छावत्त्वरूपेभिध्यातृत्वे श्रुतित्वेऽपि जन्मादिसूत्रोक्ते प्रयत्नवत्त्व-रूपकर्तृत्वे लिंगत्वात्सूत्रे लिंगशब्दो युक्त इत्युपेत्य तदिच्छाधीनत्वस्य तत्कर्तृत्वे लिंगादित्यादि भाष्योक्तं लिंगत्वं प्रश्नपूर्वमाह ।।किंचात इति।। भाष्ये जगत इत्यनंतरं तत्कर्तृत्वमित्यस्यानुषंगं मत्वाऽऽह ।। संहारकर्तेति ।। संहारकरणसमर्थ इत्यर्थः। पूर्वत्र फलोपधानपरस्यापि कर्तृशब्दस्येह शक्तिपरतयानुषंगो विवक्षाभेदान्न विरुद्धः। तत्व-भावादित्यस्यार्थो यथार्थध्यानादिति।। भगवदभिध्यानादिति ।। प्रसादरूपादिच्छाविशे-षादित्यर्थः। अथान्ये प्रकृती दुष्टे नृषु प्रातिस्विकं स्थिते। स्वगुणाच्छादिका ह्येका परमाच्छादिकापरा। स्वगुणच्छादिकां हत्वा परमाच्छादिकां परः। व्याघुट्य मोक्ष-पदवीं ददाति पुरुषोत्तम इति श्रुतिगीतातात्पर्योक्तदिशा मायानिवृत्तिर्बोध्या। ननु सादेर्जगत इति पूर्वभाष्येऽनुषक्तेन तत्कर्तृत्वं प्रतीयत इत्यनेनैव जगत्संहर्तृतोक्तौ सैव इत्येतस्मादेव संहारकर्तेत्युत्तरभाष्ये संहारकर्तृत्वे हेतुत्वेनोच्यते चेत्साध्यावैशिष्ट्यमि-त्याशंक्य पूर्ववाक्ये शक्तिरेव विवक्षिता न तु प्रयत्नः। तया शक्त्योत्तरवाक्योक्तः फलरूपः प्रयत्नः साध्यते। अतो न दोष इत्याह ।।कर्ता विष्णुरित्यादि।। किम्वित्यादेर-र्थोऽथेत्यादि। अत्रेति भाष्यप्रतीकं तस्यार्थः परतंत्रेऽपीति ।।पूर्वत्रेति।। पूर्वत्रापीत्यर्थः। अन्यथा न तु सर्वात्मनेरितमिति पूर्वस्य विशेषणस्यैकदेशक्रिया चेति विशेष्येणानन्व-यादसंगतिः स्यात् उत्तरं च समस्तमिति विशेषणं विशेष्यसाकांक्षत्वादनन्वितं स्यादिति भावः। रुद्रस्य क्वचित्संहारद्वारत्वेनैव तद्वाक्यानां सावकाशत्वादित्यन्यत्रोक्तेः कथं परतंत्रसंहर्तृत्वपरेत्युक्तिरित्यत आह ।। पारतंत्र्यं चेति ।। स्मृतौ निमित्तमित्युक्त्या द्वारमात्रमिति लाभाद्द्वारत्वमित्युक्तम्। कालाख्यारूपिण इति हेतुगर्भमिति भावेन कालत्वे रूपस्योक्ते नाम्नः स्वत एव सिध्यतीति भावेन रूपस्याह ।। रूपस्येति ।। कालशब्दो जगद्बंधनच्छेदनज्ञानादिसर्वभगवद्धर्मवाची। कलबंधने कलच्छेदने कलज्ञाने कलकामधेनाविति (हि)(च) पठंतीत्येकादशे गीताभाष्योक्तेः। कालः कलितसंपूर्णसद्गुणत्वाज्जनार्दनः। संहारात्सर्वजित्त्वाद्वा सर्वविद्रावणेन चेति गीता-तात्पर्योक्तस्मृतेः। संहर्ता भगवान्विष्णुः काल इत्यभिधीयते इत्यादिप्रथमस्कंध-तात्पर्योक्तस्मृतेश्चेति भावः। तत्वप्रदीपे तु कालाख्यैव रूपं रूपकं ज्ञापकं वाचकत्वेन तद्वानित्युक्तम्। लोकपितृवैरूप्याद्विष्णोरित्यन्यत्रोक्तां युक्तिमाह ।। ममत्वादीति ।।

॥ अत इति ॥ श्रुतिस्मृतिलिंगबलाद्ब्रह्मेत्यादिश्रुतेर्द्वारार्थत्वेन सावकाशत्वाल्लोकपितृवैलक्षण्येन युक्तिविरोधाभावाच्चेत्यर्थः ॥ १३ ॥ अ० ७ ॥

॥ ॐ विपर्ययेण तु० ॐ ॥१४॥ श्रुतीति ॥श्रुतीनां परस्परविरोधेत्यर्थः । अस्य समन्वयसिद्ध्यर्थत्वं पूर्वोक्तदिशा ध्येयम् । पूर्वसंगतिमाह ॥ सर्वं भगवतेति ॥ तद्विषय एव लयविषय एव। विपर्ययेणेति सौत्रपदव्यावर्त्यपूर्वपक्षमाह ॥उत्पत्तीति॥ श्रुतिप्राबल्याय लोकानुसारित्वमित्यन्यत्रोक्ता उपपद्यते चेति सौत्रपदव्यावर्त्यां युक्ति शंकापूर्वमत्र योजयति ॥ न चेति ॥ क्रमादुत्पद्यते क्रमाद्विलीयते क्रमेणैवोत्पत्तिर्लयश्च क्रमेणैवास्योत्पत्तिविलयावित्यादिलोकानुसारिबहुवाक्यानुरोधश्चेत्यन्यत्रोक्तयुक्त्यंतरं चोपयोगोक्तिपूर्वमाह ॥ न च लोक इत्यादिना ॥ अत इति ॥ क्रमलयश्रुतेर्युक्तिद्वयसहितत्वादित्यर्थः ॥ समन्वयेति ॥ सर्वसमन्वयेत्यर्थः । यद्वैतच्छ्रुतिवदन्यत्राप्यनाश्वासापातादिति भावः ॥छ॥ भाष्यस्थापिपदसूचितार्थमाह ॥ उत्पत्तिक्रमेति ॥ एतेन सूत्रे पूर्वप्रकृतो लयोऽन्वेति अतःशब्दश्च प्रकृतसृष्टिक्रमपर इति सूचितम् । न चैवं क्रमश्रुतिविरोध इत्यतो भाष्यं हेतुत्वेन व्यनक्ति ॥ क्रमवाचीति ॥ एतेन सूत्रे क्रमस्तु श्रौतक्रमस्तु अतः उत्पत्तिक्रमाद्विपर्ययेणेत्यपि योजना सूचिता । भाष्यस्थात एवेति पदस्योपयोगं दर्शयन्नर्थमाह ॥ कुत इत्यादिना ॥ यस्यामिति ॥ भाल्लवेयश्रुतावित्यर्थः । एतेन सौत्रातःपदमन्यथापि व्याख्यातं ध्येयम् ॥ इत्यत आहेति ॥ ननु कथमनया स्मृत्या शंकानिरास इत्यतः क्रमवाक्यस्य सावकाशत्वादित्यन्यत्रोक्त्यनुरोधेन स्मृतितात्पर्यमाह ॥ अस्तीति ॥ अनुक्रमव्युत्क्रमयोः क्रमपदप्रवेश इत्यत्र न केवलं संभावनामात्रमिति भावेन न्यायविवरणोक्तश्रुतिमाह ॥ तथा चेति ॥ बहुश्रुत्यनुरोधश्च यथोत्पत्तिलये इत्यन्यत्रोक्तद्वितीययुक्ति निराह॥एतेनेति॥ क्रमश्रुतेः सावकाशत्वोक्तिपरपाद्मवचनेनेत्यर्थः। अन्यत्रोक्ताद्ययुक्तिनिरासकतया सूत्रखंडभाष्यमवतारयति ॥ व्युत्क्रमादिति ॥ कथमनेन लोकविरोधनिरास इत्यतो भावमाह ॥ लौकिकानामिति ॥ लयेऽप्येवं पूर्वे पूर्वे गुणाधिका इति क्रमभाष्यानुरोधेनाह ॥ प्रथमावेति ॥ तथा चैतेषामित्यग्रेतनबहुवचनोपपत्तिरिति भावः । पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वेति सर्वनामसंज्ञाया विकल्पेन पूर्वे पूर्वे इत्यस्य पूर्वोत्पन्न इति सप्तम्यंतत्वेन व्याख्यानपक्षे सन्निधानपदस्यान्वयेऽपि न प्रथमापक्षेऽन्वय इत्यत आह ॥ सन्निधीयत इति ॥ अधिकरणे ल्युडिति भावः ॥ तस्मादिति ॥क्रमश्रुतीनां सावकाशत्वाद् व्युत्क्रमलयस्य श्रौतत्वात्सामर्थ्याधिक्येनोपपन्नत्वाच्चेत्यर्थः ॥ १४ ॥ अ० ८ ॥

॥ ॐ अंतरा० ॐ ॥१५ ॥ अस्य पूर्वोक्तप्रमेयस्थापनामात्रार्थत्वात्पूर्ववदेवानंतरसंगतिमाह ॥ सकललयेति ॥इति श्रुतेरिति ॥ पूर्वभाष्योक्तश्रुतेरित्यर्थः ॥ वक्ष्यमाणेति ॥ यथोत्पत्तिलयश्रवणरूपलिंगेत्यर्थः । पूर्वपक्षस्य पूर्वाक्षेपरूपफलाय तदाक्षेपप्रकारं च दर्शयितुं केषांचित्क्रमाल्लयः केषांचिद्व्युत्क्रमाल्लय इत्यन्यत्रोक्तिमनुरुध्य साध्यमध्याहृत्य तत्र हेतुपरतया पूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे ॥ न सर्वेषामिति ॥ उक्तमेव केषांचिदित्युक्तमेवेत्यर्थः । लिंगदर्शनस्य अक्षरादिति श्रुतितः प्राबल्याय केषांचित्क्रमाल्लयः केषांचिद् व्युत्क्रमाल्लय इत्यंगीकारे लोकदृष्टचनुसारादंतराविज्ञानमनसी व्युत्क्रम इत्यन्यत्रोक्तां लोकदृष्टचनुसारियुक्तिं विवृणोति ॥ लोकानुकूलं चैतदित्यादिना ॥ उपपद्यते चेति पूर्वसूत्रखंडोक्तयुक्तिविरोधमाशंकते ॥ न चेति ॥ मनोविज्ञानयोः पूर्वोत्तरकालमुत्पन्नयोर्बहुलाल्पशक्तिमत्त्वेन चिराचिरकालस्थायित्वावश्यंभावेन व्युत्क्रमलय एव युक्तो न त्वनुक्रमलय इत्यर्थः । न्यूनाधिकसामर्थ्यासिद्धिं भाष्ये जन्मलयश्रुत्योरुक्त्या सूचितामाह ॥ समेति ॥ सृष्टौ मनसः पूर्वमवस्थानात् लये च विज्ञानस्य पश्चादवस्थानादिति भावः ॥ न चेतरेति ॥ अक्षरात्परमादेवेति श्रुतिविरोध इत्यर्थः ॥ सयुक्तिकेति ॥ लोकानुकूल्यरूपयुक्तिसहितेत्यर्थः ॥ तथा चेति ॥ अक्षरादिति श्रुत्यप्रामाण्ये अन्यत्राप्यनाश्वासापातादिति भावः । श्रुतौ मनसि वाक् यच्छेत् उपरमेत् । यम उपरमे इति धातोर्लीयत इत्यर्थः । तत्र प्राज्ञ इत्यस्यान्वयाय तद्वशत्वेन तद्ध्यानं लयो नाम न चापरः । कुतस्तु मानुषो देवान्नियच्छेद्विनियामकानिति काठकभाष्यानुरोधेन ज्ञानलक्षणामाश्रित्याह ॥ इति स्मरेदित्यर्थ इति ॥ तत्वप्रदीपे तु वाचं मनसि यच्छेदित्यर्थ इत्युक्तम् । मनसीति दैर्घ्यं छांदसं ॥छ॥ नञः पूर्वभाष्येणान्वयं दर्शयति ॥ न विज्ञानेति ॥ अनेन सूत्रे पूर्वप्रकृतो लयोऽन्वेतीति सूचितं । विशिष्टनिषेधः सविशेषणे हीति न्यायेन विशेषणनिषेधफलक इति भावेन पर्यवसितमाह ॥ किं तु सर्वेषामपीति ॥ ननु सर्वेषां व्युत्क्रमलये मानाभावादेव क्वचिदनुक्रमोऽपि लयः स्यादित्यतः सर्वं वा एतत्क्रमादुत्पद्यते क्रमाद्विलीयत इति श्रुतौ सर्वस्यापि व्युत्क्रमाल्लयसंग्रहादित्यन्यत्रोक्तरीत्याऽविशेषादिति सूत्रखंडस्याविशेषप्रमाणादित्यर्थांतरं मत्वा भाष्यभावमाह ॥ सर्वेषामपीति ॥ १५ ॥

॥ ॐ चराचरव्यपाश्रयस्तु० ॥ १६ ॥ अस्त्येवेति कृतचोद्यस्य कः परिहार इत्यतो भाष्याद्यभिमतं स्वयमाह ॥ यद्यपीति ॥ विज्ञानेति ॥ विज्ञानतत्वात्तु मन इति

भाष्यस्थस्मृतेरिति भावः । श्रुतिविरोधनिरासकतया भाष्यं व्याख्यातुमवतारयति ।। न च मनसश्चेति ।। भाष्ये चराचरेष्वित्युक्तबहुवचनोपपत्तये चराचरशब्दितमनोविज्ञानशब्दार्थानाह ।। मनःशब्दो हीति ।। भाष्यमिदानीं व्याचष्टे ।। अयं चेति ।। मनसश्च विज्ञानमिति व्यपदेश इत्यर्थः । चराचरेष्वित्यस्यार्थः साधारणमनोविज्ञानराश्योरिति । चरशब्देन चंचलत्वान्मनोरूपमिंद्रियं मनोवृत्तिरूपं ज्ञानं च गृह्यते । अचरशब्देनाचंचलत्वान्मनस्तत्वं विज्ञानतत्वं च गृह्यते इति भावः । भागापेक्षया स्यादित्यादेरर्थः इंद्रियेत्यादि । तथा च मनसश्च विज्ञानमित्यस्य मनसो मनोरूपांतरिंद्रियाद्विज्ञानं वृत्तिरूपज्ञानमुत्पन्नमित्यर्थः । ननु मनसो विज्ञानानुत्पत्तिरेवास्मिन्पक्षेऽपि बाधिकेत्यत आलोचनाद्विज्ञानं भवतीति भाष्यमवतारयति ।। न चेंद्रियादीति ।। तल्लिगस्य तु चराचरव्यपाश्रयविज्ञानादिनियतत्वेनैव (विषयत्वेनैव) सावकाशत्वादिति न्यायविवरणरीत्या चराचरेष्वित्येतदत्रापि जंगमस्थावरार्थकं सद्विषयसप्तम्यंततयान्वेतीति भावेन व्याचष्टे ।।चराचरविषयेति।। भाष्यस्य सूत्राविसंवादाय तद्भावभावित्वादित्यंशार्थमाह ।। मनोभावेनेत्यादि ।। अत इति ।। श्रुतेरन्यविषयतया सावकाशत्वादित्यर्थः । सूत्राक्षरार्थस्तु चंद्रिकायां स्पष्टः । तंत्रदीपिकायां चास्माभिर्विवृतः ।। इत्यत आहेति ।। स्मृतौ विज्ञानतत्वान्मनस्तत्वजन्मोक्तेस्तद्विरोधापत्तेर्न तत्वविषयं श्रुतिवाक्यमिति भावः। अंतरा तद्व्यक्त्यपेक्षयेति भाष्यं प्रकृतानुपयोगीत्याशंक्य मैवं तत्वानां पूर्वसृष्टिर्हि परादव्यक्तमिति स्मृत्युक्तमिति स्मृत्युक्तक्रमेणैव क्वचित्तत्वानामेवायं पूर्वपक्ष्यभिप्रेतो विपरीतक्रमः श्रूयते चेतसा श्रुतिर्ब्रह्मांडांतःसृष्टयभिप्राया बहुश्रुतिसंग्राहकरूपस्मृतिस्तु बाह्यसृष्टयभिप्राया । यद्वा विपरीतक्रमश्रुतिः ज्ञानिनं प्रति स्वदेहे तत्वाभिमानिदेवतानामापरोक्ष्यक्रमाभिप्राया । द्वारपालदर्शनानंतरं राज्ञ इवाधमदेवतादर्शनानंतरं अंते हरिदर्शनादिति परिहारद्वयोक्त्यर्थत्वादुत्तरभाष्यस्येत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे ।। अथ क्वचित्तत्वानामेवेति ।। अभिव्यक्तौ सृष्टौ ।। अत इति ।। मनसश्चेति श्रुतेरन्यपरत्वादित्यर्थः ।। १६ ।। अ० ९ ।।

।। ॐ नात्माऽश्रुतेः० ॐ ।। १७ ।। चितायाः फलमाह ।। सकलेति ।। अत्रैवैतद्विचारे किं निमित्तमित्यत आह ।। सर्वोत्पत्तीत्यादि ।। तथा चात्रैवावसरप्राप्तोऽयं विचार इति भावः । इति श्रुतेः परमात्मापि न लीयत इत्युक्तेर्विरोधनिरासायाह ।। पूर्वपक्षं सूचयन्निति ।। तथैव भाष्यं व्याचष्टे।। परमात्मापीति ।। भाष्ये तमसि निलीन इत्येतावत्येव वाच्ये शेषोक्तेरुपयोगं शंकापूर्वमाह ।। न चेयमिति ।। चेतन-

त्वसाम्याद्विष्णोरपि देहलय इत्यन्यत्रोक्तयुक्ति शंकापूर्वं व्यनक्ति ।। न चास्ति श्रुत्यंतरमिति ।। नित्यो नित्यानामित्येतदित्यर्थः । ननूत्पत्तिमत्वाल्लीयंत इति सिद्धमिति प्रागुक्तन्यायेनेश्वरस्याप्यसंभवस्त्विति नये पराधीनविशेषावाप्त्यभावरूपानुत्पत्तिमत्त्वोक्त्यैव लयाभावोऽपि सिद्ध इति तेनैवेदं गतार्थमित्याशंक्य निराह।। न च वक्तव्यमित्यादिना ।। अत इति ।। लयश्रुतेः प्राबल्यादित्यर्थः ।। छ ।। भाष्यादिस्थनञोऽन्वयमाह ।। इति न वाच्यमिति ।। एतेन सूत्रे तमसि निलीन इति श्रुतेरात्मा लीयत इति न । अश्रुतेरिति पूर्वस्मादिति पदानुवर्तने न प्रकृतलयान्वयेन च योजना सूचिता । अर्थतस्समाख्यात्वद्योतनाय तुच्छेनेति श्रुतेः संक्षेपेणार्थमाह ।। अस्यामिति ।। आनुमानिकनये तदनन्यत्वनये चैषा श्रुतिरर्थतः सम्यग्व्याख्यातेति भावः ।।प्रादुर्भावश्चेति ।। तपसस्तन्महिनाजायतेति शेषेणेति भावः । अत एव भाष्ये स इदं सर्वं विलाप्येति व्युत्तिष्ठत इति च पूर्वोत्तरशेषोक्तिरर्थसाम्यद्योतनाय कृता । अत इति अर्थतः साम्यादित्यर्थः । यथा पुरुषविधमपि चैनमधीयत इत्यर्थतः पुरुषसूक्तसमाख्यानाद्वैश्वानरविद्योक्तो विष्णुरेवेत्युक्तं वैश्वानरनये पुरुषविधमपि चैनमधीयत इति सूत्रे तद्वदिति भावः ।। समाख्यादीनामिति ।। प्रकृते समाख्यामात्रत्वेऽप्येवमुक्तिः शब्दादेवेत्यत्रोक्तन्यायस्मारणार्था । अत एव लिंगादीनामित्यनुक्त्वा प्रकृतसमाख्यापूर्वकतया लिंगादेर्ग्रहणम् । श्रुतेर्निलीनशब्दादित्यर्थः ।। श्रुत्यंतरेति।।नित्यो नित्यानामिति श्रुत्यंतरेत्यर्थः । अर्थांतरं परिकल्प्यत इत्यनुषंगः । कथमुक्ताशंकानिरास इत्यतो बहुवचनतात्पर्यमाह ।। नित्यत्वेति ।। गुणैरुत्कृष्ट इति भ्रमनिरासायाह ।। गुणैर्गुणेभ्य इति ।। सत्त्वादिभ्य इत्यर्थः । सर्वे वा एते चिदात्मानो ब्रह्मंल्लयमनुप्राप्य विष्णोरुदरे संविशंतीति तस्योदरे सर्वसंग्रहादिति श्रुतिभ्यो नित्यत्वावगमाच्च तद्देहस्येत्यन्यत्रोक्त्यनुरोधेन नित्यो नित्यानामिति श्रुत्युक्तेर्भावं शंकापूर्वमाह ।। न चोदाहृतेति ।। स्वरूपतो नित्यानामपि सकाशान्नित्यत्वोक्तिर्देहतोऽपि नित्यत्वाभिप्रायेति भावः । जगृहे पौरुषं रूपमित्यादि तु प्रथमस्कंधतात्पर्ये जगृह इति तु व्यक्तिरिति चतुर्थगीताभाष्ये च व्याख्यातम् । तथा ब्रह्मशापोपसंसृष्टे स्वकुले यादवर्षभः । प्रेयसीं सर्वनेत्राणां तनुं स कथमत्यजत् । त्वं ब्रह्म परमं व्योम पुरुषः प्रकृतेः परः । अवतीर्णो हि भगवान्स्वेच्छोपात्तपृथग्वपुरित्यादिपुराणवाक्यानि तु एकादशस्कंधतात्पर्यादौ सम्यग्व्याख्यातानीति भावः ।। अत इति ।। निलीनश्रुतेर्नित्यत्वश्रुतिबाहुल्येनापिहि तत्वार्थत्वादित्यर्थः ।। १७ ।। अ० १० ।।

॥ ॐ ज्ञोऽत एव ॐ ॥ १८ ॥ एवं सूचीकटाहन्यायेनाल्पमधिभूतादि विचारं कृत्वाऽधुनाऽऽपादसमाप्ति बहुजीवविचारः क्रियते इति भावेन संगतिमाह ॥ एवमिति ॥ ॥ जीवजन्मेति ॥ जीवजन्मविषये यः श्रुतिविरोधस्तत्परिहारादित्यर्थः । वियन्नया-द्विशेषाशंकानिरासपूर्वमिति योज्यम् । तेन ततोऽगतत्वं बोध्यम् । चिंताफलं दर्शयति ॥ सर्वेति ॥ सर्वकर्तृत्वाक्षेपसौकर्यायाऽऽह ॥ सर्वमध्येत्यादिना ॥ कथं जन्मश्रुतेर्नित्य-त्वश्रुतिविरोध इत्यत आह ॥ नित्यत्वादेवेति ॥ जन्मादिसूत्राक्षेपार्थं वक्ष्यमाणनित्य-त्वश्रुतेरुत्पत्तिश्रुतितः प्राबल्यायानादित्वाज्जीवस्य पराधीनविशेषाप्राप्तिरित्यन्यत्रो-क्तां युक्ति उपपादनसापेक्षत्वात्पूर्वमाह ॥ अनादित्वादिति ॥ न च साध्येति ॥ यद्यपीयं शंका न न्यायविवरणोक्तसाध्ये संभवति । तत्रानादित्वादित्यस्य स्वरूपोत्पत्तिशू-न्यत्वादित्यर्थसंभवात् । तथापि न जीव उत्पत्तिमानिति प्रागुक्तस्वरूपोत्पत्त्यभावस्व-रूपसाध्य एवेयं शंका । न्यायविवरणेऽप्येयमेव साध्यस्य विवक्षितत्वात् पराधीन-विशेषाप्राप्तिरित्युक्तिकृत्यमग्रे विवरिष्यामः ॥ प्रागभावेति ॥ प्रागभावशून्यत्वरूपहे-तोर्विवक्षितत्वादित्यर्थः । हेतोरसिद्धिमाशंकते ॥ न च तत्रेति ॥ नित्यो नित्याना-मिति श्रुतिप्रमितेऽपि प्रागभावशून्यत्वे विवादश्चेत् घटादेरपि उत्पत्तिर्लोकप्रसिद्धापि न स्यादित्याह ॥ उत्पत्तेरेवेति ॥ यद्वा अनुत्पत्ताविव प्रागभावशून्यतायामपि विवाद एव तयोरभेदादिति भावेन शंकते ॥ न च तत्रेति ॥ प्रागभावशून्यत्वमनुत्पत्तितोऽ-न्यदित्यत्रापीत्यर्थः । प्रागभावशून्यत्वमनुत्पत्तितोऽन्यन्न चेत्प्रागभाव उत्पत्तितोऽन्यो न स्यात्तथा च प्रागभावहीनस्यात्मलाभरूपोत्पत्तिरेव न स्यादित्याह ॥ उत्पत्तेरेवेति ॥ ॥ एवंभूतानामपीति ॥ स्वरूपोत्पत्तिमत्त्वेनाश्रुतानां प्रत्युतानुत्पत्तिमत्त्वेन श्रुताना-मपीत्यर्थः ॥ असंप्रतिपत्तेरिति ॥ उत्पत्तिमतां भूताकाशादीनां कारणशून्यत्वे कार-णशून्यानां चाव्याकृताकाशादीनामुत्पत्तिमत्त्वे असंप्रतिपत्तेरित्यर्थः । तथा च न व्य-भिचार इति भावः । यद्वा कारणशून्यानामप्यव्याकृताकाशादीनां वियन्नयोक्तरीत्या पराधीनविशेषावाप्तिरूपोत्पत्तिमत्त्वेन व्यभिचार इति शंकायां पराधीनविशेषावाप्ते-रुत्पत्तिमत्त्वे जन्मश्रुतेस्तादृशोत्पत्त्यर्थकत्वेनानुत्पत्तिश्रुतीनामपीश्वरवत्तादृशोत्पत्त्य-भावपरत्वमेव स्यात् । अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वात् । तथा चोत्पत्त्यनुत्पत्तिश्रुतीनां पुन-रापन्नो विरोध इति भावेनाह । ॥ असंप्रतिपत्तेरिति ॥ पराधीनविशेषावाप्तिरूपोत्प-त्तेरव्याकृतादावसंमतेरित्यर्थः । एतेन वियन्नय एवोपलक्षणतया जीवस्याप्युक्तरूपो-त्पत्तिसिद्धेर्व्यर्थोऽयमारंभ इति निरस्तम् । तस्यैवासंप्रतिपत्तेरित्याक्षेपात् । अनेनैव पूर्वा-

क्षेपाभिप्रायेण न्यायविवरणे अनादित्वाज्जीवस्यानुत्पत्तिरिति वाच्ये पराधीनविशेषाप्राप्तिरित्युक्तम्। ननु विश्वकर्तृत्वश्रुतेरनादित्वादित्युक्तिविरोधो युक्तिपादे संगत इत्यतो भाष्योक्तमाह ॥ श्रुतिश्चेति ॥ नित्यो नित्यानामिति श्रुतिश्चेत्यर्थः। युक्तिस्तु श्रुतिप्राबल्यायोक्तेति भावेनाह ॥ युक्त्युपेताया इति ॥ उपाध्युत्पत्तौ तदुपाधिको जीवोऽप्युत्पद्येतेति भावेन शंकते ॥ न चेति ॥ बाध इति ॥ युक्तेः श्रुतेश्चेत्यर्थः। न देहादिर्जीवोपाधिः किं त्वन्य एवानादिरिति भावेनाह ॥ व्यधिकरणत्वादिति ॥ तथा च वक्ष्यति यावदात्मभावित्वाच्चेत्यत्र॥ अत इति ॥ अनादित्वेन श्रुतजीवादेः सर्वस्योत्पत्त्यभावेन तज्जन्मश्रुतीनामप्रामाण्यादित्यर्थः ॥ छ ॥ जन्माद्यसिद्धौ परमेश्वरादित्युक्तिरयुक्तेत्यतो वाक्यभेदेन भाष्यं व्याचष्टे ॥ जीवोऽपीति ॥ न केवलं वियदादीत्यपेरर्थः ॥ स चेति ॥ उत्पद्यमानश्चेश्वरादेवोत्पद्यत इत्यर्थः। सूत्रे जानातीति ज्ञः। इगुपधज्ञाप्रीकिरः क इति ज्ञशब्दो जीववाची। अत एवेति पूर्वसूत्रप्रकृतपरमात्मपरामर्श इति भावः। पूर्वं प्रकृतश्रुतिपरामर्शि चात एवेति पदमिति भावेन शब्दादेवेति भाष्यार्थमाह ॥ श्रुतिसिद्धत्वादिति ॥ ते वा एत इति भाष्योक्तश्रुतिसिद्धत्वादित्यर्थः। श्रुतावुत्पद्यंत इत्येव पूर्तौ शेषोक्तेरुपयोगमाह॥ न चानादित्वेति ॥ युक्तिरादिपदार्थः। अनादित्वस्याविरोधादित्यन्यत्रोक्त्यनुरोधेन श्रुत्युक्तितात्पर्यमाह ॥ नित्यत्वेति ॥ ॥ १८ ॥

॥ ॐ युक्तेश्च ॐ ॥ १९ ॥ पराधीनविशेषवत्त्वेऽपीति न्यायविवरणोक्तं व्यावर्त्यशंकापूर्वमाह ॥ न चैवमित्यादिना॥ अत्रेति ॥ पराधीनविशेषलाभरूपोत्पत्तिमत्त्वे इत्यर्थः। एतेन जन्मश्रुतेरुक्तरूपोत्पत्त्यर्थत्ववत् अजन्मश्रुतेरुक्तरूपजन्माभावपरत्वापत्त्या विरोधतादवस्थ्यमिति प्रत्युक्तम्। ते वा एत इति उत्पद्यंत इति श्रुतिस्मृतिविरोधेनाजन्मश्रुतेरुक्तरूपजन्माभावपरत्वायोगेन स्वरूपोत्पत्त्यभावपरत्वस्यैव वाच्यत्वादिति ॥ अत इति ॥ अनादिनित्यत्वाविरोधेनैवोत्पत्तेः श्रुतिस्मृत्युक्तत्वादित्यर्थः ॥ १९ ॥ अ० ११ ॥

॥ ॐ उत्क्रांति० ॐ ॥ २० ॥ जीवपरिमाणेति ॥ एतेन जीवे धर्मिण्युत्पत्त्यनुत्पत्तिचिंतानंतरं परिमाणरूपतद्धर्मचिंताऽत्रेति पूर्वसंगतिरपि सूचिता ॥ नासौ युक्त इति ॥ अभ्युपगतार्थद्वये अन्यतरार्थे अप्रामाण्यप्राप्तावन्यार्थेऽप्यनाश्वासप्रसंगादिति वियन्नयोक्तरीत्येति भावः। व्याप्ता ह्यात्मान इत्येतावति वाच्ये शेषोक्तिः सिद्धांतानुगुण्याय ब्रह्मलिंगानि सूचयितुमिति भावेन अपुनरुक्त्यै अर्थमाह

॥ सर्वात्मना इति ॥ भाष्येऽणुत्वमित्यस्य पूर्वक्रियापदेनान्वयं शेषं चाह ॥ व्याप्तत्वमिति ॥ भाष्यसूचितां युक्तिमाह ॥ बहुवचनेति ॥ एकमेवाद्वितीयमिति स्वगतभेदहीने हरौ बहुत्ववाचिबहुवचनायोगादित्यर्थः। ननु गुहां प्रविष्टावात्मानावित्यत्रोक्तन्यायेन न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादित्यत्रोक्तन्यायेन वा ऋतं पिबंतौ यस्मिन्पंच पंचजना इत्यादौ द्विवचनबहुवचनयोरिवेदमपि बहुवचनं युक्तमिति शंकते ॥ न चेश्वरेति ॥ बाधकं विनेति ॥ बहुत्वादिसंख्या स्वाश्रयगतभेदव्याप्तेत्यस्यौत्सर्गिकत्वेन तत्र ब्रह्मश्रुतिगुहास्थत्वप्राणप्राणवत्वादिलिंगादिना बाधकेन तथात्वेऽपि इह तादृशबाधकाभावादित्यर्थः। नामानि सर्वाणीत्यादीनि तु सामान्यानि न त्वसाधारणानि। स आत्मेदं सृजतीति विष्णुप्रकरणं तु न बहुवचनश्रुतिबाधायालमिति भावः। पृथिव्यधिकारेत्यत्र प्रकरणेनान्नश्रुतिबाधस्तु निरवकाशरूपादिसाहित्यात्। स्वशब्दोन्मानत्वे चात्र व्याप्ते जीवेऽपि कथंचिद्युक्ते इति भावः। न च गौणश्चेन्नात्मशब्दात् साधारणशब्दविशेषात् स्वशब्दादित्युक्तदिशा विष्ण्वेकनिष्ठात्मपदप्रातिपदिकस्वारस्यानुरोधेन प्रत्ययबाधो युक्त इति शंक्यम्। असदिति चेत् एतेन शिष्टेत्यादौ भाष्योक्तदिशान्यवाचकस्यापि सत्त्वेन तत्परिग्रहे प्रत्ययस्वारस्यस्यापि भावादिति तात्पर्यात्। अत एवोक्तं श्रुतेर्बाधायोगादिति। अन्यत्रोक्तयुक्तिमत्र योजयितुं व्यावर्त्यशंकामाह ॥ न चेति ॥ ॥ विरोध इति ॥ बाधक इत्यनुषंगः। तथा च बाधकाभावोऽसिद्ध इति भावः। सर्वदेहस्पर्शज्ञानाद्रसादीनां तत्र तत्र परिज्ञानात् जीवस्यानणुत्वमिति न्यायविवरणे जीवस्य व्याप्तत्वमिति वाच्येऽनणुत्वमित्युक्तेर्भावं वदन् युक्तिं व्यनक्ति ॥ तथा हि न तावदित्यादिना ॥ सर्वेति ॥ कमनीयतनयालिंगनेन सर्वांगीणसुखानुभवस्य विश्वजनीनत्वादस्ति सर्वदेहगतस्पर्शज्ञानमिति भावः ॥ रूपादीनां चेति ॥ शष्कुलीं भक्षयतो रूपरसगंधस्पर्शशब्दानां युगपदेव चक्षुरादिभिरिंद्रियैर्ज्ञानस्यानुभवसिद्धत्वादित्यर्थः। न चेत्युक्तं व्यनक्ति ॥ न हीति ॥ चक्षुरादिकरणैरात्मनो युगपत्प्राप्तिश्चाणुत्वे न युक्तेति भावः। ननूक्तयुक्तेरणुत्वाभावसाधकत्वेऽप्यात्मनो मध्यमपरिमाणत्वेनाप्युपपत्त्या श्रुत्युक्तव्याप्तत्वासाधकत्वेन न श्रुतिप्राबल्यापादकत्वं युक्तेरित्यतः परिशेषसहकृतायास्तत्साधकत्वमिति भावेनाह ॥ न चात्मेति ॥ उक्तेति ॥ एवं चात्माकात्स्र्न्यम् न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्य इति समयपादोक्तदोषत्वादित्यर्थः। स्वयं दोषांतरमाह ॥ शरीरपरिमाणत्वे चेति ॥ शरीरवदिति ॥

यथा शरीर परस्परं भिन्नैरात्मना प्रत्येक भिन्नाभिन्नैः कृत्स्नैश्चाभिन्नैरंशैरुपेतं तथा-त्मापि तादृशैरंशैरुपेत. स्यादित्यर्थः ।। तन्नियमादिति ।। घटादौ दर्शनादिति भाव । एतत्प्रपंचन च सिद्धांतेऽप्यविरोधश्चदनवदित्यात्मनोऽभिप्रेत सांशत्वमात्मना परस्पर च सविशेषाभिन्नैरंशैरुपेतत्वमिति वैलक्षण्य द्योतयितुमित्याहु । शरीरोन्मथनादिदोष-निरासाय शक्ते ।। न च समुदाय इति ।। यथा नानावृक्षसमुदायो वृक्षेभ्योऽन्यो नास्ति तथेत्यर्थं । ततुपटयोरिव स्यादित्यत आह ।। न चेति ।। अत इति ।। अणुत्वमध्यमपरिमाणत्वयोरयोगादित्यर्थ । जीवस्याणुत्वेऽपि इन्द्रियाणां व्याप्तत्वेन रूपादिज्ञान युक्तमिति तु अणवश्चेति वक्ष्यमाणदिशेंद्रियाणामप्यणुत्वान्निरस्तप्राय मत्वाऽऽह ।। परिशेषादिति ।। तथा चेति ।। एवमनुकूलतर्के सतीत्यर्थ ।। छ ।। मध्यम-परिमाणत्वेऽप्युपपत्त्याऽप्रयोजका हेतव इत्यत शेषपूर्त्या तात्पर्यतो भाष्यसूत्रयोरर्थमाह ।। जीवोऽणुरेवेति ।। ज्ञइत्यापादसमाप्त्यनुवर्तत इति भाव । हेतोरप्रयोजकत्वादि निराह ।। न हीति ।। पूर्वोत्तरदेशे विभागजनकक्रियावत्स्वरूपमुत्क्रमणादिक सर्वदा सर्वदेशविभागरहिते व्योमादौ न युक्तमित्यर्थ । ननु व्याप्तस्यापीश्वरस्य भूमा सं-प्रसादादित्यत्रोत्क्रमणमुक्तम् । यथोक्तं भाष्ये तमुत्क्रामंत प्राणोऽनूत्क्रामतीत्यादिना नोत्क्रमणलिंगविरोधोऽपीति । तथा ज्योतिर्दर्शनादित्यत्र गत्यागती चोक्ते। स समान सन्नुभौ लोकावनुसचरतीति ज्योति.प्रकरणस्थवाक्ये तयो प्रतीते । उक्त च तत्र भाष्ये । प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ उत्सर्जन्यातीति वचनात्तस्यापि लोकसंचरणमस्त्ये-वेति । न च हृत्स्थरूपापेक्षयोत्क्रांत्यादयो न व्याप्तरूपापेक्षयेति शंक्यम् । दहरनये अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तमिति सूत्रे एष म आत्मांतर्हृदये ज्यायानिति श्रुत्या हृत्स्थरूपस्यापि व्याप्तत्वस्य तत्र भाष्य एवोक्ते । तथा च कथं न हि व्याप्तस्य ते युक्ता इत्युक्तिरिति चेत् उच्यते । व्याप्तस्येत्यस्य केवल-मपरिच्छिन्नस्येत्यर्थं । अणुत्वासमानाधिकरणदेशापरिच्छेदयुक्तस्येति यावत् । अतएव व्याप्तस्येत्येवानुक्त्वा व्योमादेरित्यप्युक्तम् । हरे रूप तु न स्थानत इति वक्ष्यमाणन्यायेन तानि ह वा एतानि सर्वाणि पूर्णानीति असततेश्चेत्यादौ वक्ष्यमाणश्रुत्या व्याप्तत्व देशतोऽप्यस्ति सर्वरूपेषु यद्यपि । न च भेद क्वचित्तेषामणुमात्रोऽपि विद्यते। तथापि विद्यतेऽणुत्व यस्मादैश्वर्ययोगतः । तस्माद्व्यवतारार्थमव्याप्तत्व च भण्यते । इति तृतीयस्कंधतात्पर्योक्त्या च सर्व व्याप्त-मपि अक्षरनये अन्यभावव्यावृत्तेरित्यत्रोक्तदिशाणुपरिमाणं च भवतीति न दोष इति। ननु च महतोऽल्पत्वमपि हि व्योमवत्प्राह वेदविदित्यादिना वैशेषिकनयानुभाष्ये व्योमा-

दावप्यणुत्वमहत्त्वयोः समावेशो व्युत्पादित इति चेदेवं तर्हि व्याप्तस्येत्यस्य शक्त्यात्मकतारूपविशेषशून्यव्याप्तिमत इत्यर्थः । हरे रूपे तु अणुत्वमहत्त्वयोः सदासत्त्वेऽपि यदा महत्त्वस्य शक्त्यात्मकताऽणुत्वस्य व्यक्त्यात्मकता तदैवोत्क्रांत्यादिक्रियावत्त्वाभिव्यक्तिरन्यदा तु नेत्युत्क्रांत्यादिमद्भगवतो रूपं शक्त्यात्मकव्याप्तिमदिति न दोष इति भावः । यद्वा भगवद्रूपविशेषे महत्त्वस्य शक्त्यात्मकतादशायां व्याप्तत्वेनाव्यवहारादणुत्वेनैव व्यवहाराद् व्याप्तस्य व्याप्तत्वेनैव प्रसिद्धस्य व्योमादेरित्यर्थः । उक्तं चात्राधिकरणसुधायां सविशेषोऽपि क्रियाशक्त्यात्मना स्थिर इत्याद्यनुभाष्यव्याख्यावसरे व्यक्तिरूपेणैव व्यवहारालंबनत्वादिति । अत एवोक्तं टीकायां हृद्यपेक्षयेत्यत्र भगवन्मूर्तिविशेषस्य व्यक्त्या तन्मात्रपरिमाणत्वादिति । विवृतमेतदसंभवस्त्विति सूत्रे तत्वप्रदीपे । प्रपंचितं च चंद्रिकायां भूमादिनये तथाप्युत्क्रांत्यादेर्मध्यमपरिमाणेप्युपपत्त्याऽप्रयोजकत्वमित्यतः पूर्ववत्परिशेषसहितस्याणुत्वप्रयोजकत्वमिति भावेनाह ॥ अत इति ॥ उक्तहेतूनां सकाशादित्यर्थः । उपपादितं चोत्क्रांत्यादीनां बुद्धिधर्मत्वादिचोद्यनिरासेन जीवाणुत्ववादे न्यायामृतेऽणुत्वं जीवस्य ॥ २० ॥

॥ ॐ स्वात्मना चोत्तरयोः ॐ ॥ २१ ॥ प्रसंगादिति ॥ प्रस्तुताणुत्वस्योत्क्रांत्यादिमात्रेण सिद्धेरणुत्वसाधकाधिकरणमध्ये स्वातंत्र्यपारतंत्र्यादिचिंता प्रासंगिकीत्यर्थः । तत्रेत्यस्यार्थद्वयमाह ॥ उदाहृतश्रुताविति ॥ उत्क्रांत्यादाविति च । तस्योत्क्रांत्यादीति शेषोक्तिः । नेश्वरेणेत्येवार्थः । विधिरिति दृष्टांततयोक्तम् । परमात्मनैवेत्येवकारव्यावर्त्यं दर्शयन्नेव तत्पदमनुवदति ॥ नैतदित्यादिना ॥ एष जीवः परेणानंदमादत्त इति भ्रमनिरासायाऽऽह ॥ एष ह्येवेति ॥ एतेन जीवेन सहेश्वरस्याप्युत्क्रांत्यादिमत्त्वेन जीववद् दुःखं स्यादिति निरस्तम् । आनंदमादत्त इत्यात्मेत्यात्मपदव्याख्यानात् । युक्तिस्तु वैशेष्यादिति प्रागुक्ता ज्ञेया ॥ २१ ॥

॥ ॐ नाणुरतच्छ्रुतेः ॥ २२ ॥ उक्तानुमानस्य श्रुतिविरोधोक्तिपरतया भाष्यं व्याचष्टे ॥ नेति ॥ सौत्रातच्छब्दार्थमाह ॥ अनणुत्वेति ॥ भाष्ये व्याप्तिश्रुतेरिति फलितोक्तिरिति भावः । उक्तनिरवकाशहेतूनां व्यधिकरणासिद्धिमाह ॥ उत्क्रांत्यादिकमिति ॥ प्रागुक्त सर्वं भाष्यं नञाऽन्वेतीति दर्शयति ॥ नैतदिति ॥ तत्र हेतुं स्वयमध्याहृत्य तत्र भाष्यं हेतुत्वेन योजयति ॥ अस्या इति ॥ परमात्मन्येवेति ॥ तत्प्रकारमग्रे वक्ष्याम इति भावः ॥ एतच्छ्रुतेरबाधकत्वेनेति ॥ प्रागुक्तय-

क्तिबाधस्त्वग्रे समाधास्यत इति भावः । अत्र द्विवचनांतपदोपेतमंत्रोक्तिरनुपयुक्तेत्यत आह ॥ अनेकवचनेति ॥ तुल्यन्यायतया बहुवचनप्रयोगसिद्धिरिति भावः । व्याचष्टे ॥ अत्रेत्यादिना ॥ प्राण इत्याद्येकवचनप्रयोगादाह ॥ एकस्यैवेति ॥ तदयमित्यादिश्रुतिर्व्याख्याता प्राणस्तथानुगमादित्यधिकरणे ॥ श्रुतिरिति ॥ ऐतरेयोपनिषत् । कथमेतावता निर्भेदे बहुवचनप्रयोगः । बहुत्वस्य भिन्नाश्रितत्वादित्यतो न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादित्यत्रोक्तन्यायं स्मारयति ॥ अत इति ॥ सौत्रप्रयोगान्निर्भेदेपि बहुवचनवाच्यत्वस्य स्मार्तत्वाच्चेत्यर्थः । तत्र प्राणदत्वादिब्रह्मलिंगवदत्रापि प्रागुक्तं ब्रह्मप्रकरणं वक्ष्यमाणे श्रुतिलिंगे च बहुत्वं भिन्नाश्रितमित्युत्सर्गस्यापवादकानीति भावः । आ तेन यातं मनसो जवीयसा रथं यं वामृभवश्चक्रुरश्विना । यस्य योगे दुहिता जायते दिव उभे अहनी सुदिने विवस्वत इति मंत्रं निमिषश्चिज्जवीयसा रथेनायातमश्विना । अंतिषद्भूतु वामवः इति मंत्रं च व्याख्याति ॥ हे अश्विनाविति ॥ तात्पर्यमाह ॥ शरीर इति ॥ वां युवयोरर्थमेव । ऋभवो देवाः । ऋभव इति देवानां साधारणं नामेत्यैतरेयभाष्योक्तेः । यस्य योग इत्युत्तरार्धस्य सम्यग्योगो यदा तस्य मनोवाक्कर्मभिर्भवेत् । देहाख्यस्य रथस्यैतत्तदा नारायणात्प्रभोः । विविधं वासवत्वात्तु विवस्वन्नामकाच्छुभात् । संसारवारकं ज्ञानं दिवो दुहितृनामकम् । विष्णुतत्वापरोक्षाख्यमहनी द्वे च शोभने । ज्ञानावस्थामुक्त्यवस्थे इत्याद्यैतरेयभाष्योक्तरीत्या यस्य योग इत्यनेन देहाख्यरथस्य भगवदर्पणरूपसंबंधः । विवस्वत इत्यनेन भगवान् दिवो दुहितेत्यनेन अपरोक्षज्ञानं सुदिने शोभने अहनी इत्यनेन जीवन्मुक्तिमुक्ती च विवक्षिते इत्यभिप्रेत्यार्थमाह ॥ यत्संबंधादिति ॥ जायत इत्यस्य जायेते इति विपरिणामलब्धार्थः साध्ये भवत इति । भूत्वित्यस्यार्थो भवत्विति ॥ २२ ॥

॥ ॐ स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॐ ॥ २३ ॥ चशब्दार्थं व्यंजयन् हेतुतया पूर्वमध्याहृतस्येह साध्यत्वेनान्वयमाह ॥ न केवलमिति ॥ सूत्रे स्वशब्देत्युक्तावपि श्रुतौ स्वशब्दभावात् स्वशब्दादित्यत्रेवात्रापि तात्पर्यादात्मशब्दो ग्राह्य इति भावेनोक्तमात्मश्रुतेरिति ॥ परिमाणातीत इति ॥ मानं ज्ञानं लयश्चेति मर्यादा चापि कथ्यते इति वैश्वानरनयोक्ताभिधानात मानपदस्य मर्यादार्थत्वादिति भावः । भाष्ये अनौचित्यमाशंक्य निराह ॥ न चेति ॥ २३ ॥

॥ ॐ अविरोधश्चंदनवत् ॐ ॥ २४ ॥ प्रागुक्तयुक्तिनिरासकतया सूत्रमवतारयति ॥ स्यादेतदिति ॥ सौत्राविरोधशब्दार्थ वदन् सूक्ष्मतेजोरूपेण व्याप्त्या स्पर्शादि-

परिज्ञानोपपत्तिरित्यन्यत्रोक्त्यनुरोधेन भाष्यभावाह ॥ नाणुत्वेपीति ॥ तेजोरूपेणे- त्येकवचनं समुदायाशयमिति भावेन तस्यार्थोऽंशैरिति । परस्परमात्मना च सविशेषा- भिन्नैरित्यर्थः । अतो न निरवयवत्वशब्दकोपो वेत्युक्तविरोधः । नापि प्रागुक्तशरी- रोन्मथनादिदोषः । एवेति दृष्टांतस्य विश्वजनीनतामाह । स्मृतौ विप्लुषः तिष्ठंतीति विपरिणामेनान्वयो ध्येयः । एतेन अणुत्वेऽपि जीवस्य तत्र तत्र परिज्ञानार्थं- मंशादिना व्याप्तिर्न वाच्या । अणवश्चेति सूत्रे इंद्रियाणां तेजसा व्याप्तत्वस्य वक्ष्यमाणतया तैरणोर्जीवस्य संबंधसिद्ध्या तत्र तत्र परिज्ञानोपपत्तेरिति निरस्तम् । जीवस्यापि तथात्वस्य स्मार्तत्वादिति ॥ २४ ॥

॥ ॐ अवस्थितिवैशेष्यात्० ॐ ॥ २५ ॥ भाष्ये युज्यते हरिचंदनस्ये- त्युक्त्या न जीवस्येत्यर्थाल्लब्धं व्यंजयन् भाष्यं व्याचष्टे ॥ न चंदनेति ॥ भाष्ये नेति नञः प्राचीनभाष्यलब्धेनान्वयमुपेत्य व्याचष्टे ॥ न शरीर इति ॥ २५ ॥

॥ ॐ गुणाद्वा लोकवत् ॐ ॥ २६ ॥ चिद्गुणस्येति ॥ अनेन तेजोरूपेणेत्य- न्यत्रोक्तस्य चिद्गुणेनेत्यप्यर्थ उक्तो भवति । दृष्टांतोक्तेः शंकानिवर्तकत्वरूपफलमाह ॥ न चेति ॥ गुणगुणिनोरभेदादिति शंकाभिप्रायः ॥ आलोकवदिति ॥ सविशेषाभि- न्नत्वान्न दोष इति भावः ॥ घटादिरूपस्येवेति ॥ नीलघटसंबद्धबालार्कप्रभादौ प्रतीय- मानमारुण्यादिकं तु न्यायमतेऽपि न प्रभानिष्ठं तस्य शुक्लभास्वररूपवत्त्वादिति भावः ॥ विवादादिति ॥ कस्तूर्यादिस्थगंधरूपगुणस्य वह्न्यादिस्थोष्णस्पर्शादिरूप- गुणस्य च दूरगमनदर्शनात् । तदवयवानामेव गमनकल्पने क्रमेण कस्तूर्यादेः पलपरि- माणह्रासः स्यादिति भावः ॥ तदनुविधानादिनेति ॥ न च छायायां व्यभिचारः । भित्त्यादावचलेपि च्छायायाः सूर्यप्रातिलोम्येन चलनात् । अत्रादिशब्देन लोके माणिक्य- प्रभादौ तद्गुणत्वव्यवहारः । तेजोबलैश्वर्यमहावबोधसद्वीर्यशक्त्यादिगुणैकराशिरिति स्मार्तः तेजसि गुणत्वव्यवहारश्च गृह्यते । दीपकार्यं दीपसमवायिकारणकम् । कारणं समवायिकारणम् ॥ कारणांतरेति ॥ दीपारोपकाल एव तत्रत्यतैजसपरमाणव एव द्व्यणुकादिक्रमेणालोकमंडलमारभंत इति त्वप्रामाणिकमितिभावः ॥अप्रतीतीति॥ अकार्यत्वे परमाणुत्वापातेनाप्रत्यक्षत्वापातादित्यर्थः ॥ प्रदीपेति ॥ प्रदीपारोपे तदैव तदवयवाः परितो विकीर्णाः संतः आलोकबुद्धिविषया इत्यर्थः ॥प्रदीपानुविधानेति॥ उपलक्षणं चैतत् । निबिडावयवेंद्रनीलादावयवविकरणासंभवात् तत्र प्रभा न

स्यादित्यपि ध्येयम् ।।बाहुल्यं स्यादिति।। आद्यक्षणवद्द्वितीयादिक्षणेष्वपि अवयवानां विसरणस्य न्याय्यत्वादिति भाव । उपलक्षण चेदम् । दीपस्य सूक्ष्मता च स्यात् । न पुनरन्येषा दीपप्रवेश इत्यत्र मानाभावादित्यपि ध्येयम् । पक्षांतरमाह ।। अप्राधान्यसाम्येन वेति ।। अंशैर्गुणेन चेति ।। अविरोध इत्यत्र गुणाद्वेत्यत्र चोक्तमित्यर्थ । एकत्र पुरुषे स्मृतौ सुरा इति । अन्ये देवावरा इत्युक्त्या विरोधनिरास इति भाव । ।। घटादेरिति ।। सर्वं मूर्तं घटेन स्पृष्ट मूर्तत्वाद्घटसबद्धपटवदित्यपि संभवादित्यर्थ । न च बाध । अत्राप्यणुत्वश्रुतियुक्तिभ्या बाधस्य साम्यादिति भाव । एवमन्यान्यप्यात्मव्याप्तिसाधकानि तार्किकोक्तानुमानानि चद्रिकान्यायामृतयोरुक्तदिशा निरस्यानि ।। अत इति ।। अणुत्वश्रुत्युत्क्रात्यादियुक्तीनां भावात् । व्याप्तत्वश्रुते रीशपरत्वात् युक्तेश्चाशाविव्याप्त्या अन्यथोपपन्नत्वाच्चेत्यथ ।। २६ ।। अ० १२ ।।

।। ॐ व्यतिरेको गंधवत्० ॐ ।। २७ ।। जीवविषयेति ।। जीवस्य बहुरूपत्वैकरूपत्वविषयेत्यर्थ । भाष्ये स एकधेत्यादौ वाच्ये पुण्ययुगित्याद्युक्तिर्व्यर्थेत्यत आह ।। जीवत्वेति ।।स नित्यो निरवयव इत्यशोक्तिस्तु निरवयवत्वरूपपूर्वपक्षयुक्तिसूचनार्थेति भाव । अन्यत्रापि बाहुरूप्येऽपीत्यर्थ । अणुत्वादेकरूप एवेति युक्तिमभिप्रेत्य तस्याप्रयोजकत्वनिरासाय विपक्षे हेतूच्छित्तिर्बाधिकेति भावेनाह ।। युज्यत इति ।। अविरोधश्चदनवदित्यनेन गतत्वमाशक्य तन्निरासाय भाष्यसूचितयुक्तिमाह ।। न चेति ।। निरवयवत्वाद्भिन्नावयवशून्यत्वादित्यर्थ । निरवयवत्वोपपादनाय नित्य इत्यशस्याप्युक्तिरन्यथा प्रागुक्तदिशाऽनित्यत्व स्यादिति भाव । तेषां अगस्त्यसौभरिकर्दमादीनाम् । उक्तशकानिरासाय जीवस्य बहुरूपत्वशक्तावीशेन गुणसाम्यमित्यन्यत्रोक्तयुक्तिमाह ।। तथा सतीति ।। विष्टिगृहीतो नाकर्तुं शक्नोतीत्यकर्तुमित्युक्तम् ।।अत इति।। यतोऽणुत्व यतश्च निरवयवत्व यतश्च योगाद्बाहुरूप्ये गुणसाम्यापातोऽत इत्यथ ।। छ ।। साध्यमध्याहृत्य तत्र हेतुत्वेन एवमित्यादिभाष्यदिशा सूत्रार्थमाह ।। अस्त्येवेति ।। व्यतिरेकेण विभागेन अश्यपेक्षयांशस्य पार्थक्येनेत्यर्थ । भाष्ये यथेत्यादिदृष्टातोक्तेरुपयोगमाह ।। न चेति ।। दर्शयतीत्युक्तश्रुतावेकीभवतीत्युक्तेरुपयोगमाह ।। न चेति ।। स एकधेति श्रुतीत्यर्थ । स्मृत्यनुरोधाच्छ्रुतावपि यथेत्यत. पूर्वं योगसपदेति शेष मत्वा तदुपयोगमाह ।। न च भिन्नांशेति ।। यथा यथेत्यादेरुपयोगमाह ।। न चेश्वरेणेति ।। ईशशक्त्यैव बहुरूपत्वादेरित्यन्यत्रोक्त्यनुरोधेन यथा-

यथेत्यादिश्रौतपदतात्पर्यमाह ।। योगिनामपीति ।। अचिंत्यपदकृत्यमाह ।। न चेश्वरस्यापीति ।। कृतं व्याख्यानं श्रुतिनिष्ठं करोति ।। अथेति श्रुतेरेवेतीति ।। स्मृतिमिति।। श्रुतौ योगसंपदेत्यस्याभावात्स्मृत्युक्तिरिति भावः। तत् तस्मात् ऐकविध्यश्रुतेः स्वरूपैक्यपरत्वात् एवं ईश्वरप्रसादोपचितयोगसामर्थ्यायत्तं बहुरूपत्वमित्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः ।। २७ ।। अ० १३ ।।

।। ॐ पृथगुपदेशात् ॐ ।।२८।। प्रकृत इति ।।ज्ञोऽत इत्यत इत्यर्थः। भाष्ये इत्यादिष्विति बहुवचनप्रयोगेऽपि श्रुत्या जीवेश्वरैक्यमित्यन्यत्रोक्त्यनुरोधेनाभेदप्राप्तौ श्रुतित्वमेव प्रयोजकं न तु बहुत्वमपीत्युपेत्य भाष्योक्तश्रुतिमाह ।। तत्वमसीत्यादिश्रुतेरिति ।। परमते प्रसिद्धत्वेन न्यायविवरणेऽनुक्तान्यपि श्रुतिप्राबल्याय स्वयमाह ।। षड्विधेति ।। यद्वा श्रुतिभिश्चानुमाबलादित्यनुभाष्येऽनुमापदेन तात्पर्यलिंगान्यभिप्रेतानीति मत्वा षड्विधेत्युक्तिः श्रुतिभिरित्यादिबहुवचनं तु द्वैतश्रुतेर्बहुत्वेन प्राबल्यमिति शंकायामद्वैतश्रुतेरपि तदस्तीति सूचयितुमिति भावः ।। अप्राप्तत्वेनेति ।। देहेंद्रियप्राणबुद्धिनेतृत्वं मन्यतेत्मन इत्यत्र तत्वनिर्णयटीकायां तल्लक्षणाभिमान एव तदैक्याभिमान इत्युक्तावपि स्पष्टं ब्रह्मतादात्म्याप्रतीतेरेवमुक्तम्। यद्वा पराभिमानेनैवमुक्तिरित्यविरोधः। ।। तस्येति ।। यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्यत इति वाक्यशेषे तस्य ज्ञानिनस्तावानेव विलंबः। यावत्प्रारब्धमोचनमित्युक्त्वा अथ प्रारब्धमोक्षानंतरमेव संपत्स्यत इति ब्रह्मप्राप्तिरूपफलश्रवणादित्यर्थः ।। येनेति ।। येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमिति वाक्ये येन ब्रह्मणा श्रुतेन मतेन विज्ञातेनान्यदप्यश्रुतममतमविज्ञातमपि जगत् श्रुतं मतं विज्ञातं भवतीत्यद्वैतबुद्ध्या ब्रह्मज्ञानस्य स्तवनादित्यर्थः। उपपत्तिं चाह ।। मृत्पिंडेति ।। यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्यादिति वाक्ये ब्रह्मज्ञानेनान्यज्ञानं कथमिति शंकायां यथा मृत्पिंडज्ञानेन मृण्मयज्ञानं भवति तयोरभेदात्। एवं ब्रह्मजगतोरभेदाद्ब्रह्मज्ञानेनान्यज्ञानं युक्तमित्युपपादनादुपपत्तिसत्त्वादित्यर्थः। नन्वतत्वावेदकत्वेऽपि तादृक् श्रुतिसमन्वयः सिध्यत्वेवेत्यत आह।। परमार्थत इति ।। तादृश एव प्रागुक्त इति भावः ।। छ ।। भिन्न एवेत्यस्य व्याख्येयं सौत्रपदं दर्शयन्भाष्यं व्याचष्टे ।। पृथगेवेति ।। सूत्रे अनुवृत्तज्ञपदस्यार्थो जीव इति ।। स्वात्मपदानुवृत्तिं मत्वाऽऽह ।। परमात्मन इति ।। सोपपत्तिकेत्युक्तेरुपयोगं वक्ति ।। न चेति ।। उपपत्तेरेकत्वेऽपि निरवकाशत्वात्परकीयोपक्रमादेर्बहुत्वेऽपि सावकाशत्वाद्भेदश्रुतिरेव प्रबलेति। अत्रापि मानबाहुल्यस्याग्रे व्यक्तत्वाच्चेति भावः ।। २८ ।।

॥ ॐ तद्गुणसारत्वात्० ॐ ॥ २९ ॥ तद्गुणेत्यस्य ब्रह्मगुणेति कथं भाषणमित्यत आह ॥ तच्छब्देनेति ॥ अद्वैतश्रुत्युक्तेरसांगत्यनिरासाय श्रुतेस्सादृश्यैक्यादिना सावकाशत्वादित्यन्यत्रोक्त्यनुरोधेन साध्यमध्याहृत्य तत्र हेतुत्वेन सूत्रभाष्ययोर्भावार्थमाह ॥ नाभेदेति ॥ जीवस्येति ॥ सज्जीवस्येत्यर्थः । शास्त्रस्य सदधिकारिकत्वेन तं प्रत्येव तत्वमसीत्युपदेशात् । एतच्च पुंस्त्वादिवदित्यत्र व्यक्तमिति सज्जीवस्येत्येव नोक्तम् ॥ सकलजगद्गुणेति ॥ सर्वभूतगुणैर्युक्तं देवं त्वं ज्ञातुमर्हसि इति गीताभाष्यैकादशस्कंधतात्पर्यादावुक्तमोक्षधर्मवचनेन । गामाविश्य च भूतानि धारयामीत्यादिगीतासु च पृथिव्यादीनां ये धारकत्वादयो गुणाः तत्सदृशगुणात्मकत्वस्य ब्रह्मण्युक्तेरिति भावः । बहुमानविरोधे चैकस्य दौर्बल्याच्चेत्यन्यत्रोक्तं व्यक्तीकर्तुमाह ॥ गौणीति ॥ बहुमानानि विवरीतुं सोपपत्तिकेति भाष्योक्तविरुद्धधर्माधिकरणत्वयुक्ति तावदुपपादयति ॥ न हीति ॥ उपजीव्यविरुद्धं तु कथमैक्यं श्रुतिर्वदेदित्यनुभाष्योक्तयुक्तिमाह ॥ उपजीव्येति ॥ अत्रोपजीव्यत्वं च धर्मिग्राहकविरोधाच्चेति न्यायविवरणरीत्या धर्मिग्राहकत्वमित्यभिप्रेत्य तद्विरोधं स्पष्टयति ॥ जीवेति ॥ किंचित्कर्ता च दुःखीति सर्वैरेवानुभूयते । सर्वज्ञो भगवान् विष्णुः सर्वशक्तिरिति श्रुत इत्यनुभाष्योक्तेरिति भावः । एतेन बहुमानविरोधो विवृतो ध्येयः । विशिष्टाभेदरूपमुख्यार्थे अनुभवोपपत्तिश्रुतिरूपप्रमाणविरोधः परस्यापि हि संमत इत्याह ॥ परेणापि हीति ॥ तथा चेति ॥मुख्यार्थे प्रमाणविरोधस्योभयसंमतत्वे सतीत्यर्थः । सुतरामसंशयम् । बहुमानविरोध एकस्य दौर्बल्याच्चेत्यन्यत्रोक्तस्यैकपदस्य व्यावर्त्यं दर्शयन् तद्वाक्यार्थं व्यनक्ति ॥ लक्षणावृत्तौ हीति ॥ अशेषेति ॥ प्रत्यक्षयुक्तिश्रुतिरूपेत्यर्थः । एकस्य दौर्बल्याच्चेत्येतद् व्याचष्टे ॥ असिपदमात्रस्येति ॥ अत्र विशेषश्चंद्रिकायां बोध्यः । प्रागुक्ततात्पर्यलिंगान्यन्यथयितुं शंकते ॥ नात्रेति ॥ लोकोत्तरेत्यपहासः । देवानांप्रिय इति च मूर्खे इति निपातनावलुक्समासः । अनभिज्ञ इत्यर्थः । कुत इत्यत आह ॥ न हीति ॥ यद्यपि लिंगानि मानांतराविरोधे मुख्यार्थ एव तात्पर्यबोधकानि । तथापि प्रकृते मानांतरविरोधान्मुख्यार्थे तात्पर्यं परेणैव व्यक्तम् । अमुख्यार्थमध्ये गौणे न तात्पर्यं किं तु लाक्षणिक एवेत्यत्र तु लिंगानि न शक्तानीति भावः । गौणार्थे तात्पर्यं न किं तु लाक्षणिक एवेत्यत्र शक्तानि लिंगानीत्येतदाशंकते ॥ लिंगेति ॥ गौणार्थानंगीकारे हेतुरद्वैत एव तात्पर्यं इति लक्षणाश्रये हेतुः प्रमाणविरोधादिति । भवेदेतत् यद्युपक्रमादिलिंगानामद्वैत एव तात्पर्यावगमकत्वं

तदेवासिद्धमित्याह ॥ उपक्रमादीनामिति ॥ अन्यत्र विष्णुतत्वविनिर्णयादौ ॥ इति वदन्निति ॥ कर्मनिर्णय इति योज्यम् ॥ अर्थांतरेति ॥ वचनानां बह्वर्थत्वमस्तीत्याद्यर्थांतरप्रकरण इत्यर्थः ॥ वृत्त्यंतरस्येति ॥मायावादिभिः शब्दानां ब्रह्मणि वक्ष्यमाणरीत्येति भावः ॥ रूढियोगपूर्वकेति ॥ सिंहश्चैत्र इत्यत्र सिंहपदस्य सिंहे रूढौ सत्यामेव चैत्रे गौणी वृत्तिः। गंगायां घोष इत्यत्र रूढिपूर्विका लक्षणेत्येवं अहं ब्रह्मास्मीत्यादौ ब्रह्मादिपदस्य परमात्मादौ रूढियोगयोः सत्त्वे तत्पूर्विकैवेह गौणी वृत्तिरिति भावः। कर्मनिर्णयटीकायां तु न केवलं रूढो नापि केवलो यौगिकोऽस्तीत्यर्थ इति रूढियोगरूपमुख्यवृत्तिद्वयसमुच्चयपरत्वेनाप्यर्थांतरमुक्तम्। वेदवाक्यस्य तु वाचनिकार्थं विना नैवान्या युज्यत इति कर्मनिर्णयवाक्यविरोधोऽपि नास्ति। तस्य तट्टीकायामेवैतदविरोधेन व्याख्यानादिति भावः। नन्वथापि विष्णुतत्वविनिर्णयादिविरोधस्तु स्यात्। तत्रातत्वमसीति पदविभागमुपेत्य मुख्यार्थस्योक्तेरित्यत आह ॥ सा चेति ॥ गौणवृत्तिरित्यर्थः। अतत्वमसि तदन्यद्वस्त्वसि इत्यर्थः। नञोऽन्योन्याभावे रूढत्वात् रूढार्थ इत्युक्तम्। आदिपदेनानंदमयाधिकरणे तत्तच्छब्दवाच्यत्वोक्तेरिति भाष्योक्ते स्तत्त्वमस्यादिशब्दानां प्राणो वा अहमस्म्यृष इत्यत्रैतरेयभाष्योक्तदिशा यौगिकार्थस्य ग्रहः॥ अत इति ॥ द्वैतश्रुतेः सोपपत्तिकत्वादभेदश्रुतेः सादृश्यपरत्वेन सावकाशत्वादित्यर्थः ॥ २९ ॥ अ० १४ ॥

॥ ॐ यावदात्मभावित्वात्० ॐ ॥ ३० ॥ भाष्येऽनुक्तमपि प्रकरणबलाच्छ्रुतिविगानं संदेहबीजमाह ॥ ब्रह्मन्निति ॥ ब्रह्मणीत्यर्थः। अन्यत्राभावाच्चेत्यत्र भाष्योक्ता श्रुतिः। आनंत्यायेति त्वत्र भाष्योक्ता ॥ अनादिकर्मेति ॥ उत्पत्तिविनाशवतस्तदयोगादिति भावः। उत्पत्त्युक्तावनादिपुण्यादिसंबंधायोगेऽपि आनंत्यायोगः किमर्थमुक्तो भाष्ये इत्यतः उत्पत्तिमत्त्वाद्विनाशित्वं जीवस्येत्यन्यत्रोक्त्यनुरोधेन जीवस्यापीति वाक्यमुभयत्र युक्तिसूचकत्वेन व्याचष्टे ॥ उक्ता खल्विति ॥ तथा चोत्पत्तिमत्त्वं नासिद्धमिति भावः। प्रकारांतरेणासिद्धिमाशंक्य निराह ॥न च वक्तव्यमिति ॥ प्रतिबिंबस्येति ॥ जीवस्य प्रतिबिंबत्वं चाभास एवेत्यादावग्रे व्यक्तमिति भावः ॥ अत इति ॥ उपाध्युत्पत्तौ प्रतिबिंबोत्पत्तिनियमाज्जीवोपाधेश्चोत्पत्तिमत्त्वादुत्पत्तिमतश्च विनाशनियमाच्चेत्यर्थः। एवं जीवस्याप्युत्पत्तिरुक्तेति भाष्यं व्याख्यायेदानीं अत इति पदमनूद्यार्थमाह ॥ अतः सयुक्तिकश्रुतीति ॥ एतेनोक्तेत्यस्यात्मनो व्युच्चरंति ब्रह्मँल्लयमित्यादिश्रुतावुक्तेत्यप्यर्थो दर्शितः। तेन युक्तिविरोधमात्रेण

श्रुतेरप्रामाण्यं कथमभिप्रेतमिति निरस्तम् । भाष्योक्तस्यावांतरफलत्वं दर्शयन् तस्यापि नांतरीयकफलं वदन् महाफलमाह ॥ तस्यानादीत्यादिना ॥ आदिपदेनानंत्यग्रहः । एतेन जीवस्यानित्यत्वे तदभीष्टमोक्षाद्यसिद्धेरित्यन्यत्रोक्तिरपि व्याख्याता । अन्यथा उक्तेऽर्थे अविरोधं दर्शयत्यनेनाध्यायेनेति भाष्यविरोध इति भावः । एवं जीवोऽपीति भाष्यमेवं शब्दार्थं वदन् व्याचष्टे ॥ नित्य एव जीव इति ॥ न विनाशीत्येवंशब्दार्थः ।, तत्र स्वयं हेतुमाह ॥ प्रतिबिंबस्येति ॥ तदुपपादकत्वेन यावदित्यादिभाष्यार्थमाह ॥ बिंबस्येति ॥ असंभवस्तु नात्माश्रुतेरित्याभ्यां सिद्धत्वात्सोऽनुत्पत्तिलय इत्यणुभाष्योक्तेरिति भावः । भाष्यस्थस्य सौत्रचशब्दव्याख्यानपरस्य जीवोऽपीत्यपिपदस्योपाधितत्सन्निध्योस्समुच्चायकत्वमर्थ इति भावेन तत्तात्पर्यमाह ॥ उपाधेश्चेति ॥ यावदात्मभावित्वादित्युपाधिनित्यत्वाभिधानाच्चेति द्वितीये गीताभाष्योक्तेरिति भावः । एतेन सौत्रश्चशब्दोऽनुक्तसमुच्चय इति सूचितम् । सौत्रात्मपदलब्धोक्तिः सर्वगतेति । यच्चाप्नोतीत्यादिस्मृतेः । यावदात्मभावित्वादित्यस्य भावार्थः नित्यत्वादिति । इदानीं ज्ञोऽत इत्यतः षष्ठ्यंततया ज्ञशब्दमनुवर्त्य यावदात्मभावित्वाच्चेत्येतदंशार्थं हेतुत्वेनानुवदन् यावदात्मभावित्वान्न दोष इति सूत्रखंडस्यार्थमाह ॥ अत इति ॥ उपाधितत्सन्निध्योर्नित्यत्वादित्यर्थः । यावदात्मभावित्वादित्यस्य तात्पर्यमनाद्यनंतत्वादिति । तद्दर्शनादिति सौत्रांशोपात्तश्रुतावनित्यास्तस्य धातव इत्यंशस्य कृत्यमाह ॥ न चानित्यत्वश्रुतीत्यादिना ॥ ब्रह्मँल्लयमभ्युपैतीति श्रुतीत्यर्थः । अनित्यस्तस्योपाधिरित्यनुक्त्वा धातुपदप्रयोगतात्पर्यं वक्तुमाह ॥ न चोपाधेरिति ॥ न च पराधीनविशेषवत्त्वमात्रेण विनाशित्वमित्यन्यत्रोक्त्यनुरोधेन तात्पर्यमाह ॥ न हि येनेति ॥ तादृशानामेव नित्यत्वश्रुतिविरोधादित्यन्यत्रोक्त्यनुरोधेन भाष्यमवतारयति ॥ कुत एतदखिलमिति ॥ बिंबस्य परमात्मनः प्रतिबिंबस्य जीवस्य तदुपाधेर्बिंबोपाधिसन्निधेश्च नित्यत्वम् । बाह्योपाधेरनित्यत्वमित्येतदखिलमित्यर्थः । धातवोऽनित्या इत्यनेनानित्योपाधेरधातुभूतनित्योपाधेश्च लाभात् । जीवनित्यत्वोक्त्या सन्निधिनित्यत्वलाभाच्चेति भावः । आत्मा नित्यः जीवो नित्य इति पादद्वयं भारते भिन्नस्थानस्थं वाक्यद्वयं ततो न भारते पुनरुक्तिरित्याह ॥ स्मृतिवचनद्वयाच्चेति ॥ उपाधिद्वैविध्यादिकं भाष्ये स्पष्टं कुतो नोक्तमित्यत आह ॥ उक्तं चेति ॥ अन्यत्र चतुर्थस्कंधतात्पर्ये एकविंशेऽध्याये ॥ तथेति ॥ प्रथमस्कंधतात्पर्ये त्रयोदशेऽध्याये ननु आभास एव चेत्यत्र सोपाधिरनुपाधिश्च प्रतिबिंबो

द्विधेयते । जीव ईशस्यानुपाधिरिंद्रचापो यथा रवेरित्युक्तिविरोधः । तत्र निरुपाधिप्रतिबिंबत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादित्येतदप्यनेनैव निरस्तम् । तस्य भिन्नोपाधिराहित्यपरत्वोपपत्तेरिति ॥ अत इति ॥ बिंबोपाधितत्सन्निधीनां नित्यत्वाज्जीवानित्यत्व श्रुतेर्बाह्योपाधिविषयत्वादित्यर्थः ॥ ३० ॥ अ० १५ ॥

॥ ॐ पुंस्त्वादिवत्त्वस्य० ॐ ॥ ३१ ॥ साक्षाद्विरोधप्रतीत्यर्थं वक्ष्यमाणप्रतिज्ञायाः श्रुत्यविसंवादार्थं च भाष्यवाक्यार्थमाह ॥ अनानंदेति ॥ स्वगुणाननुभूत्यनुपपत्तेः पूर्वज्ञानादीनां सामस्त्येनाभाव इति न्यायविवरणे पूर्वस्माज्जीवस्येति पदमनुवर्त्य प्रतिज्ञार्थमाह ॥ न जीवो ज्ञानादिरूप इति ॥ पादसंगत्यर्थं युक्तिं पूर्वमनुक्त्वा भाष्योक्तश्रुतिमेव पूर्वमाह ॥ तथा श्रुतेरिति ॥ उक्तश्रुतिप्राबल्यायान्यत्रोक्तयुक्ति वक्तुं शंकामाह ॥ न चेति ॥ स परेणेत्यादिशेषोक्तेरुपयोगायाह ॥ न चासाविति ॥ विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैरिति षट्प्रश्नवाक्ये प्रसिद्धत्वात् भाष्ये अनुक्तमपि शेषं स आनंद इति श्रुत्यंतरे शेषस्योपात्तत्वात्पूर्ववाक्येऽप्यभिमतं मत्वाह ॥ प्राणा भूतानीति ॥ देवैः सह विज्ञानात्मप्राणभूतानां भगवदाश्रयत्वोक्तेर्विज्ञानात्मा जीव एवेति भावः । स आनंद इति श्रुतावपि स परेणेति वाक्यशेषे जीवलिंगश्रवणाज्जीवविषयैव श्रुतिरिति भावः । स्वगुणाननुभूत्यनुपपत्तेरित्यन्यत्रोक्तयुक्तिमाह ॥ न हीति ॥ तत्र गुणाननुभवादित्येव वाच्ये स्वगुणाननुभूत्यनुपपत्तेरित्युक्तितात्पर्यं व्यनक्ति ॥ न च प्रतिबंधादिति ॥ स्वगुणाननुभूत्यनुपपत्तेरित्यत्र समाहारद्वंद्वेन वा सहितसमासेन वा स्वगुणाननुभवादनुपपत्तेश्चेति हेतुद्वयमुपेत्यापादकपूर्त्यानुपपत्तेरित्येतत्प्रकारांतरेण व्याचष्टे ॥ आनंदादिरूपत्वे चेति ॥ किं चेति चार्थः ॥ न केनचिदिति ॥ एतेन मोक्षाय प्रयत्नानुपपत्तेरित्यर्थो दर्शितः । अन्यथापि व्याख्यातुमाह ॥ अत्रेत्यादि ॥ संसार इत्यर्थः ॥ तस्यैवेति ॥ ज्ञानाभाव एवाज्ञानमिति पूर्वपक्षिणो मम मते अज्ञानानुपपत्तेरित्यर्थः । एतेन स्वगुणाननुभूतेः स्वगुणाज्ञानस्यानुपपत्तेर्ज्ञानाभावस्यैवाज्ञानत्वादित्यर्थो दर्शितः ॥ वैपरीत्यादिति ॥ शरीरस्यानंदाद्यनुभवरूपभोगायतनत्वेन भोगप्रतिबंधकत्वायोगादित्यर्थः । एतेन शरीरे सति स्वगुणाननुभूत्यनुपपत्तेरित्यर्थो दर्शितः ॥ अत एवेति ॥ भोगायतनशरीरस्य तत्राभावादेवेत्यर्थः । तत्तस्मात् तदेव व्यनक्ति ॥ सयुक्तिकेति ॥ छ ॥ अप्रकृतत्वाद्भाष्ये सतामेवानंदादीनामित्युक्तिः कथमित्यत आह ॥ अस्येतीति ॥ यद्वा जीवपरामर्शभ्रांति

निराह ॥ अस्येतीति ॥ सूत्रे ज्ञपदमनुवर्त्य साध्यं बहिरेवाह ॥ भवत्येवेति ॥ तथा श्रुतेरिति योज्यम् । सूत्रभाष्ये स दुःखाद्विमुक्त इति श्रुत्यादिविरोधनिरासकत्वेन व्याचष्टे ॥ न चेत्यादिना ॥ बालस्येत्युपलक्षणं मत्वा सौत्रादिपदार्थव्यक्त्यर्थमाह ॥ पुरुषेति ॥ पश्वादय आदिपदार्थ इत्याहुः । सतां पारमार्थिकानामिति भ्रमनिरासायाह ॥ मुक्तेः पूर्वं सत इति ॥ बहुधर्मलाभाय भाष्ये बहुवचनोक्तावपि सूत्रानुसारादेकवचनोक्तिः । वक्ष्यमाणदिशाऽनाद्यविद्यावरणस्य भावरूपस्य निवर्तकाभावादभिव्यक्तिरयुक्तेत्यतः परमाद्विभोरिति प्रमाणानुरोधादाह ॥ईश्वरप्रसादेनेति॥ व्यक्तमेतत्तदभिध्यानादित्यत्र । सौत्रयोगशब्दार्थो निमित्तेनेति । तदुक्तिरित्यस्यार्थः आनंदादीति । एतेन पूर्वमव्यक्तानां पश्चात्सुव्यक्त्युपपत्तेरित्यन्यत्रोक्तेः सुव्यक्त्या व्यपदेशोपपत्तेरित्यर्थ उक्तः । अस्त्वेवं श्रुत्यविरोधः । युक्त्यविरोधस्तु कथमित्यतः पूर्वमव्यक्तानामिति षष्ठचंतांशभावमाह ॥ प्रागिति ॥ सुव्यक्त्यर्थं प्रयत्नोपपत्तेरित्युत्तरभागार्थमुपेत्याह ॥ तदभिव्यक्त्यर्थमिति ॥ तस्यैवानुपपत्तेरित्युक्तदोषमाशंक्य निराह ॥ नचेति ॥ तन्निमित्तेति ॥ ज्ञानाभावनिमित्तेत्यर्थः । न चाभ्युपगमो निर्बीजः । वक्ष्यमाणसूत्रोक्तबाधकस्यैव बीजत्वादिति भावः । श्रुतेः सर्वजीवपरत्वेऽग्रेतनसूत्रविरोध इत्यत आह ॥ एतच्चेति ॥ एतेन तद्गुणसारत्वादित्युक्तिरपि व्याख्याता । उत्तरानुकूल्यायाह ॥ केषांचिदिति ॥ ३१ ॥

॥ ॐ नित्योपलब्ध्यनुपलब्धि० ॐ ॥ ३२ ॥ वक्ष्यमाणश्रुतिसाफल्यायाह ॥ किमिति ॥ सौत्रान्यथाशब्दविवरणपरभाष्यस्थव्यक्तिपदार्थमाह ॥ व्यक्तिरावरणनिवृत्तिरिति ॥ तदनंगीकारे हेतुः आवरणाभावादिति । न हि प्रतियोगिनोऽभावे तन्निवृत्तिर्युक्ता । शशशृंगादेर्निवृत्तेरदृष्टेरिति भावः । मनुष्योत्तमानां परिग्रहाय देवादीनामित्येतव्द्याचष्टे ॥ मोक्षयोग्यानामिति ॥ मनुष्याधमाद्युपसंग्रहाय असुरादीनामित्यादिपदम् । भाष्ये असुराणामित्यत्रानंदादीनामित्यनुवर्त्य असुरादीनां न कदाचिदानंदाद्यनुभवः स्यादिति कृतापादनमयुक्तम् । स्वरूपानंदादेरभावादेवानुपलब्ध्युपपत्तेरनावरणस्यानुपलब्धि प्रत्यप्रयोजकत्वाच्चेत्याशंक्यानंदाद्यनुपलब्धिर्नापाद्यते । किं तु तत्प्रयोजिकासुखाद्युपलब्धिविरुद्धा स्वरूपदुःखाद्युपलब्धिरापाद्यत इत्याह ॥ दुःखाद्यनुभव एवेति॥ उत्तमाधममानुषयोः प्राग्गृहीतत्वात्तद्व्यावृत्त्यर्थं मनुष्यपदं व्याचष्टे ॥ मध्यमेति ॥ ननु भाष्ये तेषामानंदोपलब्धितदभावावापादितौ । तत्रोपल-

ब्ध्यभावापादनमयुक्तम् । आवरणाभावस्योपलब्ध्यभावं प्रत्यप्रयोजकत्वादित्याशंक्य सुखोपलब्धेरेवाभावो नापाद्यते किं तु केवलायाः दुःखाद्यनुपलब्धिविशिष्टायाः सुखोपलब्धेरभावः । ततश्च सुखाद्यनुपलब्ध्यापादनेन दुःखाद्युपलब्धिरेवापादिता स्यात् । अतो न दोष इत्याह ॥ केवलं तदुपलब्ध्यभाव इत्यादिना ॥ समैवेति ॥ मध्यममनुष्याणां मिश्रत्वात्सुखस्य दुःखस्य चोपलब्धिः समैव स्यादित्यर्थः । सूत्रार्थस्तु तंत्रदीपिकायां व्यक्तः ॥ अत इति ॥ बाधकाभावादित्यर्थः । अनादेर्भावस्य निवृत्त्युपायमाह ॥ भगवदिति ॥ तथा च स्मृतिः । तेषामेवानुकंपार्थमहमज्ञानजं तमः । नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वतेति ॥ एवं सुरा इतीति ॥ श्रुतौ परमात्मशब्देनोत्तमजीवराशिर्वा परमात्मेत्येतस्यानंतरं शेषो वा विवक्षणीयः । उत्तरस्मृत्यनुरोधादिति भावः । संसारे दुःखोपलब्धिमात्रत्वाभावादाह ॥ तद्योग्या इति ॥ तत्तस्मादेवमुक्तरीत्या दुःखाद्विमुक्त इति श्रुतेरभिव्यक्तिनिमित्तत्वेन सावकाशत्वादानंदरूपत्वे आवरणाभावे च प्रमाणाभावाच्चेत्यर्थः । जीवस्य त्रिविधस्य । आनंदादीत्यादिपदेन दुःखादिमिश्रत्वं च ग्राह्यम् ॥ ३२ ॥ अ० १६ ॥

॥ ॐ कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॐ ॥ ३३ ॥ भाष्ये उक्तमित्यस्य श्रुतौ उक्तमित्यप्यर्थमुपेत्य पादसंगत्यर्थं तत्सूचितमाह ॥ ईश्वरस्यैवेति ॥ न कर्तेतीति ॥ स्वतंत्रकर्ता परतंत्रकर्ता वा नेत्यर्थः । भाष्ये श्रुतिशेषोक्तेरुपयोगं व्यनक्ति ॥ न चेत्यादिना ॥ सयुक्तिकत्वेन लाघवादिरूपयुक्तिसाहित्येनेत्यर्थः । ईश्वरस्यैव कर्तृत्वे कल्पनालाघवमित्यन्यत्रोक्तलाघवयुक्तिं वक्तुमनुभवसिद्धजीवकर्तृत्वादप्यप्रामाणिकस्येश्वरकर्तृत्वस्य स्वीकार एव गौरवमित्याशंकानिवृत्तये तस्य प्रामाणिकत्वायेश्वरस्यैवेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे ॥ समर्थितं हीति ॥ एवकारार्थोऽन्ययोगेनेति । यद्यपीतरव्यपदेशादित्यधिकरणे जीवकर्तृत्वमेव निराकृतं तथापि क्षीरवद्धि देवादिवदपि लोके इत्यनेन तस्याप्युक्तेरिति भावः । आदिपदेन प्रवृत्तेश्च अन्यत्राभावाच्च अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् तेजोऽतस्तथा ह्याह इत्यादिग्रहः । एवकारतात्पर्यमाह ॥ अत एवेति ॥ हिताक्रियादिना अन्यकर्तृत्वनिरासपूर्वमीशकर्तृत्वसमर्थनादेवेत्यर्थः । एतेन जीवेशयोर्द्वयोः कर्तृत्वायोगादिति युक्तिर्दर्शिता । एवं भाष्योक्तां युक्तिमुक्त्वाधुनान्यत्रोक्तां च युक्तिं व्यनक्ति ॥ ईश्वरस्यैवेति ॥ गौरवमिति ॥ विधिनिषेधशास्त्रवैयर्थ्यं तु सिद्धांतेऽपि समम् । दारुयोषावज्जीवस्यापि परतंत्रकर्तृत्वोपगमादिति भावः । वैपरीत्यं किं नेत्यत आह ॥ न खल्विति ॥ नापि नान्यः कर्तेति-

श्रुत्या हिताक्रियादियुक्त्या च निषिद्धं जीवकर्तृत्वमुपादातुं युक्तमित्यपि योज्यम् । एतेन भाष्ये ईश्वरस्यैव कर्तृत्वमुक्तं समर्थितमित्युक्तेरुपयोगो दर्शितः ॥ अत इति ॥ द्वयोः कर्तृत्वायोगादीश्वरस्यैव कर्तृत्वे लाघवाच्चेत्यर्थः । सयुक्तिकत्वेऽयं हेतुः ॥छ॥ जीवोऽपि कर्तेतिभाष्यार्थमाह ॥ अस्त्येवेति ॥ जीवस्याकर्तृत्वे शास्त्रस्य वैयर्थ्यादित्य-न्यत्रोक्त्यनुरोधेन भाष्यार्थमाह ॥ तद्भाव इति ॥ ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत ब्राह्मणो न हंतव्य इत्यादिविधिनिषेधरूपस्येत्यर्थः । तर्कस्याप्रयोजकत्वं निराह ॥ न हीति ॥ अस्त्वन्यदेव कर्तृ इत्यत आह ॥ न चेति ॥ तौ विधिनिषेधौ । नापि मुक्तं प्रति व्याहृतेरिति भावः । भाष्यं सौत्रहेतोर्व्यतिरेकमुखेनोपपादकमिति भावेन तस्यापि कर्तृत्वे शास्त्रार्थसिद्धेश्चेत्यन्यत्रोक्त्यनुरोधेन भाष्यस्य विपर्यये पर्यवसान-मुखेन सूत्रार्थमाह ॥ अत इति ॥ विपक्षे बाधकभावादित्यर्थः ॥ सोऽपीति ॥ सूत्रे ज्ञ इत्यनुवृत्तिरिति भावः ॥ ३३ ॥

॥ ॐ विहारोपदेशात् ॐ ॥ ३४ ॥ परेति ॥ बुद्धीत्यर्थः । तादृशं कर्तारम् । काल्पनिककर्तारम् । भाष्यस्य सूत्रेणान्वयमुपेत्य योग्यसाध्योक्त्यार्थमाह ॥ न जीव-स्येति ॥ ३४ ॥

॥ ॐ उपादानात् ॐ ॥ ३५ ॥ प्रत्यक्षस्याप्युक्तेरुपयोगायावतारयति ॥ अस्त्विति ॥ साध्यपूर्त्या भाष्यं व्याचष्टे ॥ न जीवस्येति ॥ चशब्दार्थमाह ॥ तत-श्चेति ॥ यद्वोत्तरसूत्रे चशब्दस्यात्राप्यन्वयमुपेत्योक्तहेतुसमुच्चयेन भाष्ये प्रतीतेश्चे-त्युक्तं अत एवाग्रे टीकायां प्रत्यक्षेण चेत्यनुवादः ॥ ३५ ॥

॥ ॐ व्यपदेशाच्च क्रियायां० ॐ ॥ ३६ ॥ उपपत्त्येति ॥ शास्त्रार्थवत्त्वा-न्यथानुपपत्तिमुक्तिकालीनकर्तृत्वश्रवणान्यथानुपपत्तिरूपोपपत्त्येत्यर्थः । सूत्रे चश-ब्दादाह ॥ श्रुत्यापीति ॥ तथा चोक्तं हृटवादे प्रत्यक्षेषा कर्तृता जीवसंस्था तथाग-मादनुमानाच्च सर्वमिति ॥ समर्थयदिति ॥ समाहितोऽयं शब्दः प्रागस्माभिर्नामपादे छंदोनये ॥ कर्तृत्वेनेति ॥ लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति कर्तरि लकारवि-धानादिति भावः । ज्ञः कर्तेत्यनुवृत्तिं मत्वार्थमाह ॥ तस्यापि कर्तृत्वमिति ॥ अन्य-थेत्यादिभाष्यं व्याख्यातुं परिष्करोति ॥ अत्रेत्यादिना तथा चेत्यंतेन ॥ तथा चेति ॥ जीवस्याकर्तृत्वे इत्यर्थः । प्रागुक्तदोषं निराह ॥ तथा चेति ॥ श्रुत्याविना जीवकर्तृत्वे सिद्धे सतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

॥ ॐ उपलब्धिवदनियमः ॐ ॥ ३७ ॥ श्रुतिरिति ॥ नान्यः कर्तेति श्रुतिरित्यर्थः ॥ अत इति ॥ श्रुतिसमर्थनयोर्निरवकाशत्वादित्यर्थः। भाष्यं व्याचष्टे ॥ इदमिति ॥ निरूपितेऽपि उद्दिष्टेऽपीत्यर्थः। ज्ञान इत्यनेनान्वयः ॥ साध्यसम इति ॥ विप्रतिपन्न इत्यर्थः। समाधत्ते ॥ न हीति ॥ साक्षाद्व्याप्रियत इति ॥ तथात्वे हि ज्ञाननियमानुपलंभः प्रयत्नाभावनिमित्तक इति कथंचित्कल्प्येत। यदा तु साधन एव व्याप्रियते तदा सुंदरवस्त्वादिदर्शनार्थं गमनादिव्यापारे प्रत्यक्षेऽपि तज्ज्ञानानियमदर्शनं सर्वजनसिद्धमिति भावः ॥ इत्यत्र प्रमाणमिति ॥ अत्र च श्रुतावीशजीवयोः स्वातंत्र्यास्वातंत्र्यप्रतीतेरिति भावः ॥ ३७ ॥

॥ ॐ शक्तिविपर्ययात् ॐ ॥ ३८ ॥ पूर्वमनियमपदं नियमस्याप्युपलक्षकं व्याख्याय तस्यैव कुत इति भाष्ये नियमपदानुषंगमुपेत्यार्थमाह ॥ नन्वित्यादिना ॥ ॥ वक्तुमिति ॥ अत इति भाष्येणेति भावः। सूत्रमुपलक्षणं मत्वा व्याचष्टे ॥ ईश्वरस्येति ॥ पूर्णशक्तित्वतो हरेरिति स्मृतेरिति भावः। ज्ञस्येत्यनुवृत्तिं मत्वाह ॥ जीवस्येति ॥ वक्ष्यमाणं साध्यमत्रापि संयोजयति ॥ अस्वातंत्र्यमिति ॥ ३८ ॥

॥ ॐ समाध्यभावाच्च ॐ ॥ ३९ ॥ चशब्दादाह ॥ युक्त्यंतरेणेति ॥ अत इत्यनुवादः। स्वातंत्र्येत्यादिव्याख्या ॥ ३९ ॥

॥ ॐ यथा च तक्षोभयथा ॐ ॥ ४० ॥ सौत्रचशब्दो दार्ष्टांतिकसमुच्चय इति भावेन भाष्ये एवं जीवस्याप्युक्तिरिति मत्वा तद्व्याचष्टे॥ तथेश्वरेति ॥ ४० ॥

॥ ॐ परात्तु तच्छ्रुतेः ॐ ॥ ४१ ॥ गतः पक्ष इति ॥ एतेन कर्तृशक्तेरीशायत्तत्वोक्तेः पूर्वोक्तिविरोधनिरासः फलमिति दर्शितम् ॥ द्वितीय इति ॥ दारुप्रतिमावदिति भावः। परात्तु परादेवेत्युक्त्यवधारणव्यावर्त्योक्तिपूर्वं भाष्यं व्याचष्टे ॥ नास्माभिरिति ॥ ४१ ॥

॥ ॐ कृतप्रयत्नापेक्षस्तु० ॐ ॥ ४२ ॥ दोष उक्त इत्येतदेव व्यनक्ति ॥ कर्तृत्वेति ॥ भाष्ये तत इत्यस्य परामर्शविषयं दर्शयन् भाष्यसूत्रयोरर्थमाह ॥ यत इति ॥ पूर्वस्मात्पर इत्यनुवृत्तिं मत्वाह ॥ अयं पर इति ॥ अवैयर्थ्यायैव न त्वशक्तस्य स्वस्य सहायार्थमित्येवार्थः। कृतपदार्थः कर्मेति। सूत्रोक्तमुपलक्षणं मत्वाह ॥ योग्यतेति ॥ सौत्रतुशब्दार्थ एवेति। शेषमाह ॥ जीवं प्रेरयतीति ॥

एवकारव्यावर्त्योक्तिर्न त्विति । तत इत्यादिभाष्यवाक्यं व्याचष्टे ॥ अत इति ॥ विवृतमेतद्गीताभाष्ये अष्टादशेऽध्याये । अकर्तृत्वेऽपि विधिद्वारा ईश्वरप्रसादादिच्छोत्पत्त्योक्तकारणैः कर्मद्वारा पुरुषार्थो भवतीत्यादिना वैषम्यनैर्घृण्यनैत्यनेनापौनरुक्त्याथाह ॥उक्तोऽपीति॥ स्मारणं च कर्तृशक्तेरीशाधीनत्वप्रयुक्तवैषम्यादिशंकानिवृत्त्यर्थमिति भावः ॥ उच्यत इति ॥ नान्यः कर्तेत्यादावित्यर्थः ॥ अत इति ॥ युक्तिप्रत्यक्षश्रुतीनां भावात् । अकर्तृत्वश्रुतेः स्वातंत्र्यनिषेधपरत्वाच्चेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ अ० १७ ॥

॥ ॐ अंशो नानाव्यपदेशात्० ॐ ॥ ४३ ॥ किमीश्वरांशो न वेतीति वक्ष्यमाणपूर्वपक्षानुगुण्याय जीवानां ब्रह्मांशत्वं निर्णेतुं शक्यमुत नेति संदेहकोटिप्रदर्शने कार्येऽप्येवमुक्तिः भाष्ये श्रुतिविगानरूपसंदेहबीजोक्त्यनुरोधेन वा एवं संशयकोटिकीर्तने तद्विरुद्धसिद्धांतकोटिरर्थलब्धेति वा बोध्यम् । नानाश्रुतेरप्रामाण्यमित्यन्यत्रोक्त्यनुरोधेन श्रुतिद्वयाप्रामाण्यमुपपादयन् अनिर्णयेन पूर्वपक्षमाह ॥ तत्रेत्यादिना ॥ श्रुतिशेषोक्तेरुपयोगं व्यनक्ति ॥ न चेत्यादि ॥ अंशा एवेति श्रुतेरिति भाष्ये श्रुतिशेषोक्तिः । सिद्धांते भिन्नांशत्वोपपादकतयोपयोज्यत इति भावः । श्रुतिद्वयस्थावधारणव्यावर्त्यमाशंक्य बीजोक्त्या निरस्यति ॥ न चेति ॥ व्रीहिभिर्यजेत यवैर्यजेतेति श्रुत्योरित्यर्थः । उक्तं च जैमिनिसूत्रे द्वादशस्य तृतीयपादे एकार्थास्तु विकल्प्येरन् समुच्चये चावृत्तिः स्यात् प्रधानस्येति व्रीहीणां यवानां चोभयेषामपि पुरोडाशप्रकृतित्वेन पुरोडाशसाधनत्वरूपैकार्थेन विरोधप्राप्तौ कदाचिद्व्रीहीणामनुष्ठानं प्रयोगांतरे च यवानामिति विकल्पस्तथेत्यर्थः ॥ वस्त्विति ॥ अनुष्ठानरूपक्रियायाः कृतिसाध्यत्वेनैच्छिकत्वेऽपि इह जीवाख्ये वस्तुनि अंशत्वमनंशत्वं चायुक्तमित्यर्थः । अवधारणस्यान्यथोपपत्तिमाशंक्य देशादिविशेषोक्तिरहितसामान्यश्रुतिद्वयोक्त्या लब्धं समाधिमाह ॥ न च देशेत्यादिना ॥ यथा एकस्यैव वस्तुनो घटादेर्देशकालभेदेन सत्त्वमसत्त्वं च तथेत्यर्थः । श्रुतावंशैरिदं कारयतीति कर्तृत्वकारयितृत्वाभ्यां जीवपरयोर्भेदप्रती तेरंशत्वोक्तिरयुक्तेति प्रतीतं विरोधमाशंक्य भिन्नस्याप्यंशत्वं सदृष्टांतमाह ॥ न चेत्यादिना ॥ समस्तपटाद्भिन्नस्यापीति ॥ यद्यपि समस्तपटेन सर्वतंतूनामत्यंताभेदः एकैकस्य तु खंडपटेनात्यंतभेदः समस्तेन तु भेदाभेदौ । यथोक्तं अंशिनो हि पटाद्या ये भिन्नैरेव परस्परम् । अंशैरंशिन उच्यंते नैवमेव हि चेतना इति इतरव्यपदेशादित्यधिकरणानुव्याख्याने सुधायां चांशिना भिन्नाभिन्ना इति । तथापि

भेदांशमात्रस्यायमनुवादः । उक्तं सर्वं नानाश्रुतेरप्रामाण्यमित्यन्यत्रोक्तनानात्वोपपादकमिति दर्शयन्नर्थतस्तदनुवादेन फलोक्त्योपसंहरति ।। अत इति ।। विकल्पेन वान्यतरबाधेन वा निर्णयासंभवादित्यर्थः । श्रुतेरिति जात्येकवचनमिति भावेन श्रुतिद्वयस्येत्युक्तम् । नानात्वात् भिन्नार्थत्वादित्यर्थः ।। छ ।। सूत्रे परस्येति ज्ञ इति च पदद्वयानुवृत्तिं मत्वा भाष्यं सूत्रानुरोधेन व्युत्क्रमेण व्याचष्टे ।। जीव इति ।। अनिर्णयपूर्वपक्षनिरासाय भवत्येवेत्युक्तिः ।। वक्ष्याम इति ।। अंशो ह्येष इत्यादिप्रमाणैरित्यर्थः । जीवेशसंबंधपरत्वप्रतीत्यर्थं शेषोक्त्या श्रुत्यर्थमाह ।। य इति ।। परेणेत्यस्य परादित्यर्थः । अवोऽवमः । एना एनेन अनेनेत्यर्थः । द्वितीयाटौस्वेनः । कवीयमानः क इहप्रवोचद्देवं मनः कुतो अधिप्रजातमित्युत्तरार्धमवतारयति । ।। तज्ज्ञानं च दुर्लभमिति ।। इह प्रजासु । कुतः कस्य । ब्रह्मपरत्वस्फोरणायोत्तरार्धोक्तिः । न हीशादन्यस्य ज्ञानं दुर्लभमिति भावः । अत एव ब्रह्मेति शेषोक्तिः तच्छब्दपरामर्शविषयं दर्शयन् स्त्रियः सतीस्तां उमे पुंस आहुः पश्यदक्षण्वान्नविचेतदंधः । कविर्यः पुत्रः स ईमाचिकेतेति पूर्ववाक्यद्वयमपि व्याचष्टे ।। या इति ।। तच्छब्दश्रवणाद्या इत्युक्तिः । मे मत्संबंधिन्यः मदुपास्या इति यावत् । उ एव । मे इत्यस्मच्छब्दस्याहं शतधा सहस्रधा चेत्यादाविवेश्वरवाचित्वभ्रमनिरासायाह ।। एतदिति ।। दीर्घतमा नाम कश्चिदृषिः । अतो मदुपास्या इति व्याख्या युक्तेति भावः । सूत्रादावन्यथा चेति चशब्दो हेतुसमुच्चय इति भावेनाह ।। हेत्वंतरेणेति ।। तत्वप्रदीपरीत्यांशो ह्येष इत्येतदपेक्षयैवेति प्रतीतिनिरासायाह ।। वक्ष्यमाणेति ।। दृष्टभेदानुसारेण तासामर्थोपपत्तेरित्यन्यत्रोक्तिसूचितं भावमाह ।। एतच्छ्रुतिद्वयेनेत्यादिना ।। अभेदस्थानेंशत्वमित्यत्रैतदधिकरणानुभाष्यसंमतिमाह ।। उक्तं चेति ।। ।। समस्तसूत्रार्थ इति ।। नानाव्यपदेशादंशो जीव इत्यर्थे अन्यथाऽधीयते दाशकितवादित्वमधीयते अतश्चांश इत्यर्थे चेत्यर्थः ।। ४३ ।।

।। ॐ मंत्रवर्णात् ॐ ।। ४४ ।।

।। ॐ अपि स्मर्यते ॐ ।। ४५ ।। श्रुत्या चेति ।। ४५ ।।

।। ॐ प्रकाशादिवन्नैवं परः ॐ ।। ४६ ।। सूत्रे पूर्वस्माच्चापिशब्दयोरन्यतराकर्षं सूचयति ।। चार्थ इति ।। चशब्दार्थ इत्यर्थः । मत्स्यादेर्जीवसाम्यनिरास-

मात्रपरत्वप्रतीतेर्जीवेषु मत्स्याद्यसाम्योक्तिपरतयापि दृष्टांतभाष्योक्त्यनुरोधेन सूत्रभाष्ययोरर्थमाह ॥ जीवानामिति ॥ दृष्टांतोक्तेर्वैयर्थ्यनिरासायाह ॥ न चांशत्वेति ॥ ॥ भेदाभेदसाम्यादिति ॥ खंडिते भेद ऐक्यं चेत्युक्त्योपादानोपादेययोर्भेदाभेदस्वीकारात् । कार्यमात्रे भेदाभेदौ समौ । इह तु जीवानां भेदो मत्स्यादेरभेद इति कथं दृष्टांत इत्यर्थः । अनंशत्वश्रुतिगतिस्तु सूत्रपंचकव्याख्यानानंतरं विवरिष्यते इति भावः ॥ ४६ ॥

॥ ॐ स्मरंति च ॐ ॥ ४७ ॥ सूत्रे बहुवचनानुरोधादाह ॥ स्मृतिभिरिति ॥ ॥ इत्युक्त इति ॥ प्रथमस्कंधे तृतीयेऽध्याये जगृहे पौरुषं रूपमित्यादिना यस्यांशांशे न सृज्यंते देवतिर्यङ्नरादय इत्यंतेनोक्त इत्यर्थः । सृष्ट्युक्त्यैवावस्थितिरपि लब्धेत्यवतिष्ठत इत्युक्तइत्युक्तम्। यद्वा भावयन्नेव सत्त्वेन लोकान्वै लोकभावन इति। लीलावतारानुगतस्तिर्यङ्नरसुरादिष्विति द्वितीयाध्यायांतिमश्लोकेनेत्यर्थः ॥ उक्त्वेति ॥ द्वितीयं तु भवायास्य रसातलगतां महीम् । उद्धरिष्यन्नुपादत्त यज्ञेशः सौकरं वपुरित्यादिनेत्यर्थः । यद्यपि स एव प्रथमं देवः कौमारं सर्गमाश्रित इति कुमारावतारस्य प्रथममुक्तेः कुमारादीनामित्यनुवादो युक्तः । तथापि भगवदवतारवदन्यस्यापि कुमाराख्यजीवस्य सत्वात्तद्भ्रांतिनिरासाय वा जीवास्तत्प्रतिबिंबांशा वराहाद्याः स्वयं हरिरिति । नारायणवराहाद्याः परमं रूपमीशितुः । जैवं तु प्रतिबिंबाख्यं इति च तत्रैव तात्पर्योक्तब्रह्मवैवर्तपाद्मस्मृत्योरनुरोधेन वा वराहादीनामित्युक्तम् । तदुक्तं भगवदंशत्वमुक्तमित्यर्थः । कुत्रेत्यतस्तत्पठति ॥ ऋषय इति ॥ एतदित्येतच्छब्देनाव्यवहितऋष्यादिजीवपरामर्शभ्रांतिं निराह ॥ तत्र वराहादीनामिति ॥ कलाशब्दार्थो विभाग इति। तात्पर्योक्तार्थमाह ॥ मूलरूप्येवेति ॥ ब्रह्मलिंगस्फोरणाय इंद्रारिव्याकुलं लोकं मृडयंति युगे युग इत्युत्तरार्धार्थमाह ॥ वराहादय इति ॥ अतः परमित्यादि व्याचष्टे ॥ जीवानामिति ॥ ऋषय. इत्यादिनोक्तानामित्यर्थः । क्रमेण स्मार्तपदानामर्थोऽतः परमपुरुषादित्यादि । पुनर्भवः संसारी कृष्णस्त्वित्यस्य मूलरूप्येवेति कथं व्याख्येत्यत आह ॥ कृष्णेति ॥ कृष्णो यज्ञैरिज्यते सोमपूतैः कृष्णो वीरैरिज्यते विक्रमद्भिः । कृष्णो वन्यैरिज्यते संमृशानैः कृष्णो मुक्तैरिति द्वितीयाध्यायभारततात्पर्योक्तस्मृतौ त्रिपाद्यां मूलरूपार्थत्वस्यास्पष्टत्वेप्यंत्यपादे मुक्तैरित्याद्युक्त्या मूलरूपत्वप्रतीतेरिति भावः ॥ भेदाभेदाविति ॥ यथायोगमन्वयः । वक्ष्यमाणस्मृत्यनुरोधादाह ॥ यथा सर्वोत्तमत्वादीति ॥ कृष्णेति । गीतायामर्जुनेन कृष्णं प्रति न त्वत्समोऽस्तीत्याद्युक्तेरिति भावः ॥ ४७ ॥

॥ ॐ अनुज्ञापरिहारौ० ॐ ॥ ४८ ॥ भाष्यं व्याचष्टे ॥ जीवानामिति ॥ ॥ केनेति ॥ निमित्तेनेत्यर्थः । शतं नारायणाद्यात्मा विश्वाद्यात्मसहस्रकः । परादिरूपो बहुधा सोऽनंतात्माऽजितादिक इति चतुर्थाध्यायबृहद्भाष्यदिशार्थमाह॥ शतधेति ॥ अपौनरुक्त्यायोक्तममितेति ॥बहुरूप इति॥ सूर्यमंडलमान्येकस्तत्प्रकाशाभिमानवानित्याद्यनुभाष्यदिशा भाष्यं व्याचष्टे ॥आदित्य इति ॥ सूर्यमंडलसाम्योक्त्येति ॥ अत्र यदेतदादित्यस्य शुक्लंभाः सैवर्गथयन्नीलं परः कृष्णं अथ यदेतदक्ष्णः शुक्लं भाः सैवर्क अथ यन्नीलं परः कृष्णमिति । तत्वप्रदीपोदाहृतछांदोग्यप्रथमाध्यायस्थश्रुत्यंतरोक्तस्याक्षिगतस्य शुक्लादिरूपत्रयवत्त्वेनादित्यसाम्यस्य त्रिवृदिव वै चक्षुरित्यैतरेये कथितत्वादित्यर्थः । देहसंबंधादित्यादिभाष्यस्थदेहदोषैश्च दुष्टत्वादपभ्रष्टाख्यदेवता इत्याद्यनुभाष्यदिशा भावमाह ॥ तस्य चेति ॥ आवृतीत्यस्याज्ञानभ्रांतिं निराह ॥ तम इति ॥ अंधकार इत्यर्थः । सूत्रे हेतुदृष्टांतोक्त्याभिमतं प्रयोगप्रकारं दुर्ज्ञानत्वाद्दर्शयति ॥ अत्रायमिति ॥ स्वरूपांशे व्यभिचारव्युदासाय स्वांशिकर्मानिर्मितेति । प्रकाशाद्यभिमानिरूपांशसंबंधिशरीरस्य सूर्यमंडलाद्यभिमानिरूपस्वांशिकर्मानिर्मितत्वात् न व्यभिचारः । न च जीवांशिनो भगवतः पुण्यपापकर्म नेति वाच्यम् । तदभावादेव तेनानिर्मितत्वोपपत्तेरिति भावः ॥इत्यत आहेति॥ स्मृतौ यत्किंचिज्जीवजातं देहसंबद्धं तत्सर्वं ईश्वरबुद्धिजैः पंचभिर्भूतैराविष्टम् । भूतप्रलयं भूतसंबंधाधीनप्रलयोपेतं अकार्यत्वादव्यक्तशब्दितमिति जीवानां देहबंधमुक्त्वा ईश्वरो हीत्यादिनांशिनो नारायणस्यैव निर्गुणादिशब्दैर्देहासंबंधस्योक्तत्वादिति भावः ॥ शुश्रूपुस्तस्येति ॥ देहबद्धं भूतप्रलयमव्यक्तं जीवजातं तस्य प्रकृतनारायणस्य शुश्रूषुः श्रोतुमिच्छावत् जिज्ञासु इति योजना सूचिता । तत्वप्रदीपे तु भूतप्रलयस्थानभूताव्यक्तशब्दिता श्रीः प्रकृतनारायणस्य शुश्रूषुः ये चाप्यक्षरमव्यक्तमिति स्मृतेरिति प्रकारांतरेण योजितमित्युक्तं चंद्रिकायाम् । नवमे प्रमेयदीपिकायां तु कृष्णस्य मानुषवपुष्ट्वं कुतो नेत्यत आहेत्यवतार्य शरीराणि हि भौतिकानि भवंति । भूतानि चेश्वरबुद्धिजानि तत्कथमवताराान्निबध्नीयुरित्यर्थः । अत्रेश्वरो हीत्यादिनान्ये हेतवोऽभिधीयंते विराड्नित्याभिव्यक्तरूपः वरदो मोक्षदः सगुणः स्वातंत्र्यादिगुणवान् भूतानि प्रलीयंते यस्मिन् तत् अव्यक्तम् । तदभिमानिदेवता तस्य शुश्रूषुः लिंगव्यत्यासः छांदस इति व्याख्यानं कृतम् । नन्वीश्वरो हीत्यादिनांशिनो नारायणस्यैव निर्गुणादिशब्दैर्देहासंबंध उक्तो न त्ववताराणामंशानामित्यत आह ॥ अवतारप्रसंगे चेति ॥ प्रकरणादवतारविषयमेवेदं वाक्यं

नारायणशब्दस्त्वंशांश्यभेदाभिप्राय इत्यर्थः । तथा चोक्तं गीताभाष्ये नवमे अवतार-प्रसंगे चैतदुक्तमतो नावताराश्च पृथक् शंक्या इति व्याख्यातं च तत्रैव टीकायां यत्त-द्ददृशिवान्ब्रह्मा रूपं हयशिरोधरमिति हयग्रीवावतारप्रसंग इत्यादि ॥ अत्रापीति ॥ मत्स्यादेरंश्यधीनप्रवृत्तिर्नेत्यत्रापीत्यर्थः । अत्र स्वांशिकर्मनिर्मितदेहसंबंधित्वादित्यु-क्तावार्जवं दृष्टांते साधनानुगतिश्चास्ति तथाप्यसिद्धिनिरासाय नञ्द्वयप्रक्षेपः । तथा च दृष्टांते स्वांशिकर्मानिर्मितत्वाभावेन पक्षे देहसंबंधित्वाभावेन पक्षदृष्टांतयोः साधनानुगम इति भावः । ननु सूत्रभाष्ययोः स्पष्टमप्रतीतोऽप्ययं प्रयोगः कस्मादुच्यते इत्यत आह ॥ अत एवेति ॥ एवंरूपप्रयोगस्याभिमतत्वादेव पूर्वं भाष्ये यथादित्ये-त्यादिना ज्योतिरादिवदिति दृष्टांतो विवृत इत्यर्थः । शेषमाह ॥ नैकप्रकारे इति ॥ ॥ ४८ ॥

॥ ॐ असंततेश्चाव्यतिकरः ॐ ॥ ४९ ॥ भाष्यं सूत्रारूढं कुर्वन् सूत्राक्षरार्थ-माह ॥ जीवस्येति ॥ ज्ञस्येत्यनुवर्तत इति भावः । उक्तस्य नैवं पर इत्युक्तस्य । ननु श्रुतौ पंच रूपाणीत्यादौ सामान्यतो निर्दिष्टानां विशेषोद्देशमकृत्वा त्रीणि रूपा-णीति निर्दिष्टानां विशेषोद्देशे किं बीजमित्यत आह ॥ कृष्णादिः कश्चनेति ॥ प्रागुक्त-त्वादाह ॥ पंचेति ॥ दशेत्यस्य प्रसिद्धत्वाद्वा मत्स्यः कूर्मो वराह इति प्रागुदाहृतश्रुतौ स्पष्टत्वाद्वानुक्तिः । अन्योन्यमसमानानीति भ्रमनिरासायाह ॥ निरुपमानीति ॥ ॥ ४९ ॥

॥ ॐ आभास एव च ॐ ॥ ५० ॥ रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय । इंद्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयश्शता दशेति श्रुता-विंद्रशब्दितेश्वरस्य प्रतिरूपो बभूवेति प्रतिबिंबत्वमुच्यत इति भ्रमनिरासाय भगवतो रूपं रूपं प्रति जीवाख्यः प्रतिरूपो बभूवेति चतुर्थाध्यायबृहदारण्यकभाष्योक्तमर्थमाह ॥ जीवसमुदाय इत्यादिना ॥ शृण्वे वीर उग्रमुग्रं दमायन्नन्यमन्यमति नेनीयमानः । एधमानद्विळुभयस्य राजा चोष्कूयते विश इन्द्रो मनुष्यानिति पूर्वत्र त्रिविध-जीवराशेः प्रकृतत्वादस्येतीदंशब्देनात्र परामर्शाच्चेति भावः । इंद्र इति श्रवणात्परमेश्वरस्येत्युक्तम् । इदिपरमैश्वर्ये इति धातोः । बभूवेत्यस्याती-तार्थत्वमात्रभ्रांतिनिरासायार्थमाह ॥ भूत्वा वर्तत इति ॥ अनादिकालमारभ्य प्रतिबिं-बतयास्त इत्यर्थः । बभूवेति सदेव सोम्येदमग्र आसीदितिवदनादित्वार्थं इति बृहद्भा-

ष्योक्तेरिति भावः । कुत एवमर्थ इत्यत उक्तार्थदार्ढ्याय श्रुतिशेषार्थमाह ॥ तद्बिंबरूपमिति ॥ अस्य प्रतिबिंबत्वेनोक्तजीवस्येत्यर्थः । योग्यस्येति भावः । प्रतिचक्षणायेत्यस्य तात्पर्यं साक्षात्कारेति । मायाभिरित्यादिपदत्रयस्य क्रमेणार्थः स्वसामर्थ्येनेत्यादि । बहुवचनमनंतविशेषाभिप्रायमिति भावः । ननु कथमेकस्य (पुरूणां रूपः पुरुरूप इति) पुरूणामनंतजीवानां रूपो बिंब इत्यत उत्तराधिकरणोपयोगित्वाय चतुर्थपादं व्याचष्टे ॥ अस्येति ॥ इंद्रस्येत्यर्थः । युक्ता इत्यस्य व्यूह्य इति हिशब्दार्थः प्रसिद्धमिति । यावदात्मभावित्वाच्चेत्यत्रोक्तविरोधनिरासायाह ॥ तदतिरिक्तोपाधीति ॥ स्वरूपातिरिक्तप्रतिबिंबोपाध्यभावादित्यर्थः । ननु अनंशत्वश्रुतेर्गतिं चाहेति संबंधभाष्यस्यैतावता सूत्रपंचकेन कोऽर्थः संपन्न इत्यत आह ॥ एवमिति ॥ सूत्रपंचकभाष्योक्तप्रकारेणेत्यर्थः । अत एव मत्स्यादिवत्स्वरूपांशत्वाभावादेवेत्यर्थः । एतेन दृष्टभेदानुसारेण तासामर्थोपपत्तेरिति न्यायविवरणोक्तं विवृतम् । श्रुतेरप्रामाण्यकल्पनस्य विपरीतज्ञानमूलत्वादिति तत्रत्यं वाक्यं विवृणोति ॥ न चेत्यादिना ॥ अत इति ॥ अंशत्वे श्रुतिस्मृत्यर्थापत्त्यादीनां भावात् भिन्नांशत्वेन मत्स्याद्यसाम्यात् अनंशत्वश्रुतेः स्वरूपांशत्वाभावपरत्वाच्चेत्यर्थः ॥५०॥ अ० १८ ॥

॥ ॐ अदृष्टानियमात् ॐ ॥ ५१ ॥ भाष्ये श्रुतिविगानानुक्तेः कथमेतदित्यत आह ॥ रूपं रूपमिति ॥ प्रकरणेति ॥ न संबंध इत्यतीताधिकरणोदाहृतबिंबप्रतिबिंबभावरूपसंबंधनिषेधकं श्रुत्यंतरमिह भाष्ये संदेहबीजत्वेनोदाहृतमित्यनुमीयते। संदेहबीजत्वेन श्रुतिविगानोक्तेः पूर्वाधिकरणभाष्येषु प्रकृतत्वादित्यर्थः । प्रतिरूपो बभूवेति न संबंध इति श्रुतिविगानं संदेहबीजमित्येव वाच्ये एवमुक्तिर्भाष्यानुक्तं श्रुतिविगानवचनं निर्बीजमिति शंकाव्युदासाय तथैव प्रस्तावादिनि युक्तिसूचनाय । एवमन्यत्राप्यूह्यमिति सूचनाय चेति॥ तथा श्रुतेरिति॥ न संबंध इति श्रुतेरित्यर्थः । वैचित्र्यमनाभासत्वे कारणमित्यन्यत्रोक्तयुक्ति हेत्वसिद्धिनिरासपूर्वं व्यनक्ति ॥ अस्ति खल्विति ॥ भेदो वैचित्र्यम् । भेदवत्त्वात् वैचित्र्यवत्त्वादित्यर्थः ॥ अत इति ॥ यतो घटादिवन्मिथो भेदवत्त्वेनैकप्रतिबिंबत्वायोगो न संबंध इति श्रुतिश्चास्ति अत इत्यर्थः ॥ छ ॥ प्रतिबिंबत्वस्यैवासिद्धेः कथं तद्वैचित्र्ये कारणोक्तिरित्यतो व्याचष्टे ॥ जीवानामिति ॥ बिंबवैचित्र्यभ्रांतिं निराह । कारणांतरमिति । बिंबवैचित्र्यादन्यदेव अदृष्टादिवैचित्र्यरूपमित्यर्थः । बिंबसामर्थ्यरूपं तु कारणं स्थानविशेषात्प्रकाशादिवदित्यत्र भक्तिपादे वक्ष्यत इति भावः । जीवानां सामान्यत आभासत्वेऽपि

विशेषादृष्टाद्वैचित्र्योपपत्तेरित्यन्यत्रोक्त्यनुरोधेन भाष्यं हेतुत्वेन व्याकुर्वन्साध्यमाह । ॥ न वैचित्र्येति ॥ एतेन सूत्रे आभास एवेत्यनुवृत्तिः सूचिता । अत एव पूर्वसूत्रे प्रथमांतनिर्देशः ॥इत्यादिश्रुतेरित्यादि॥ ऐतरेये आदिपदेन च रमणीयचरण रमणीयां योनिमापद्यंत इत्यादेर्ग्रहः । अनादीत्युक्तिसाफल्यं व्यनक्ति ॥ न चादृष्टेत्यादि ॥ ५१ ॥

॥ ॐ अभिसंध्यादिष्वपि चैवम् ॥ ॐ ॥ ५२ ॥ उक्तशंकानिरासाप्रतीतेर्भाष्यभावोक्त्या तां निराह ॥ न दोषेत्यादि ॥ ५२ ॥

॥ ॐ प्रदेशादिति चेन्नांतर्भावात् ॐ ॥ ५३ ॥ एवमिति ॥ अदृष्टवैचित्र्येणान्यथोपपत्त्या मिथो वैचित्र्यरूपयुक्तेरविरुद्धत्वादित्यर्थः । श्रुतिः न संबंध इति श्रुतिरित्यर्थः । स्वरूपातिरिक्तोपाधिनिमित्तकप्रतिबिंबत्वाभावविषया । जीवोपाधिर्द्विधा प्रोक्तः स्वरूपं बाह्य एव चेत्यादेः । स्वरूपोपाधिनिमित्तकप्रतिबिंबत्वं तु स्यादेवेत्यर्थः । अत एव पूर्वं भाष्ये सोपाधिरनुपाधिश्चेति श्रुतिरुदाहृता । एतेन प्रतिबिंबवैचित्र्यस्योपाधिवैचित्र्यनिमित्तत्वात्कथमदृष्टानियमेन तद्वैचित्र्यमिति निरस्तम् । स्वरूपोपाधिवैचित्र्यस्यैवादृष्टानियमपदेनाभिप्रेतत्वात् । विवृतमेतच्चंद्रिकायाम् । तत्तस्माच्छ्रुतेर्युक्तेश्च सावकाशत्वादित्यर्थः । युक्तो जगत्कारणे नारायण इत्यादिफलोक्तिः ॥ ५३ ॥ अ० १९ ॥

॥ इति श्रीमद्भाष्यटीकाभावदीपे श्रीराघवेंद्रयतिकृते द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीः ॥

॥ अथ चतुर्थः पादः ॥

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः । हरिः ॐ । अस्य पूर्वपादसांकर्यमुद्भाव्य द्वेधा भेदमाह ॥ अत्रापीति ॥ तथैव प्रतिनयं दर्शितत्वात् अन्यथा तत्र पूर्वपक्षानुदयादिति भावः ॥ अत्रत्येति ॥ श्रुतिप्रायोपपत्तिभिः । अविरोधश्चतुर्थे तु पादे सम्यक्समर्थ्यत इत्यसदितिनयानुव्याख्याने अध्यात्मप्रवणो भूत्वा तस्य सन्निहितत्वतः । इत्युपासनापादीयानुभाष्ये चोक्तेरिति भावः ॥ तत्रादाविति ॥ अध्यात्मं विचार्यमाणेषु आदावित्यर्थः । मुख्यप्राणश्चेंद्रियाणीति संक्षेपभाष्यदिशाऽभ्यर्हितत्वेन श्रेष्ठस्यादौ विचार्यत्वेऽपि सर्वप्रेरकस्य तस्येंद्रियविषयचिंतानंतरमेव चिंतावसर इति तथालब्धात्मन एव संख्यापरिमाणादिरूपधर्मचिंतावसर इति तथा इंद्रियसामान्यजन्मचिंतानंतरमेतद्विशेषे मनःप्रभृतौ चिंतावसर इति तच्चिंतनात आदाविंद्रियजन्मचिंता अवसरप्राप्तेतिभावेनादावित्युक्तम् । अत्र सिद्ध्यर्थमित्यनेन शास्त्रे विरोधपरिहारादित्यनेनाध्याये श्रुतीत्यनेन पादे चांतर्भावसंगतिरुपपादिता । एवमग्रेऽपि । प्रबलयुक्तिसहितश्रुतीत्यपि योज्यम् । सिद्ध्यर्थमित्येतद् व्यनक्ति ॥ जगत्कारण इति ॥ यद्वा पूर्वसंगतिमाह ॥ जगत्कारण इति ॥ एव ग्रेऽपि द्वेधामयोज्यम् । जन्मादिसूत्रसंगत्यर्थमाह ॥ सर्वजगदंतःपातिन इति ॥ श्रुतौ प्राणा एवानादय इत्यस्य पौनरुक्त्यमाशंक्य निगमनपरतयार्थमाह ॥ अथ तस्मादिति ॥ अंडादिहेतुभूतकारणत्वात् लयवर्तित्वाद्वेत्यर्थः । एतेन भाष्ये पूर्वांशोदाहरणमनादय इत्यस्योपपादकत्वेनेति दर्शितम् । इति चेति भाष्यानुवादः । ॥ श्रुतिरस्तीति ॥इदं सर्वमसृजतेति सामान्यश्रुतिः एतस्माज्जायते इत्यादिविशेषश्रुतिश्चास्तीत्यर्थः । तत्राद्यायाः सामान्यश्रुतेर्बाधाय पूर्वपक्षन्यायविवरणे स्पष्टार्थवद्विशेषश्रुतिविरोध इत्युक्तम् । तत्र सामान्यव्यवधानाभावरूपविशेषश्रुतित्वे हेतुरिति भावेनाह ॥ अस्याः स्पष्टार्थाया इति ॥अनुत्पत्तिश्रुतेरित्यर्थः। द्वितीयायाः सिद्धांतीयविशेषश्रुतेर्बाधाय नोपादानमिति भाष्योक्तयुक्तिमाह ॥ प्राणा इति ॥ एवं च युक्तिद्वयोक्तिरपि सफलेति बोध्यम् ॥ व्यतिरेकेणेति ॥ अन्वयदृष्टांतस्य ब्रह्मणः संभवेप्युपादानकृता सृष्टिरित्युत्तरार्धानुरोधादेवमुक्तम् । स्मृतावपि तथोक्तेर्बीजं चंद्रिकायामुक्तम् ॥ अत इति ॥ निरवकाशत्वनिरुपादानत्वयुक्त्युपेतत्वात्प्रबलेत्यर्थः।

॥ ॐ तथा प्राणाः ॐ ॥ १ ॥ अत्र यथा यैर्न्यायैस्तथा तैरेव न्यायैरिति भाष्यार्थं मत्वा सूत्रे तथाशब्दस्तथान्यत्प्रतिषेधादित्यत्रेव प्रागुक्तयुक्तिपरामर्शी

साध्यपरामर्शी चेति भावेन सूत्रभाष्ययोरर्थमाह ॥ उत्पत्तिमंत एवेति ॥ पराधीनविशेषावाप्तिरूपोत्पत्तिमंत एवेत्यर्थः । तत्रोक्तन्यायानुकर्षार्थं तथेत्युक्तमिति तत्वप्रदीपोक्तेः ॥ कथितेति ॥ अश्रुतेः । उत्पत्तिश्रुतिबाहुल्यादल्पशक्तित्वादेकस्याप्यनुत्पत्तिशब्दस्य ब्रह्मशब्दवन्मुख्यामुख्यत्वसंभवादित्युक्तिसमुदायादित्यर्थः । ॥ विप्रतिपत्तीति ॥ अन्यजातत्वविवादाभावेनेत्यर्थः ॥ अविचारादिति ॥ तेजोऽत इत्यादिवद्ब्रह्मजातत्वोक्त्यर्थं सूत्रांतराकरणादित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ ॐ गौण्यसंभवात् ॐ ॥ २ ॥ अनुत्पत्तिं पराधीनविशेषावाप्त्यभावरूपानुत्पत्तिं न वक्तीत्यर्थः ॥ मुख्येति ॥ अत्राभिमतपराधीनविशेषावाप्तिरूपोत्पत्त्यभावरूपाया इत्यर्थः । नन्वत्र कथमसंभवयुक्तिमात्रेण सयुक्तिकायाः श्रुतेर्गौणत्वं प्राबल्यमागमस्यैव जात्या तेषु त्रिषु स्मृतमित्युक्तेरित्यतः आत्मैवेदमग्र आसीत्स प्राणमसृजत स प्राणानित्यादिवचनादनादित्व एव स्पष्टार्थवद्विशेषश्रुतिविरोधादिति न्यायविवरणोक्त्या जन्मश्रुतिबलाच्चेति भावेनाह ॥ एतस्मादिति ॥ एतेन न्यायविवरणस्थादिपदेन भाष्योक्तैतस्मादित्यादिश्रुतिग्रह इति सूचितम् । अत्रादिपदेन स प्राणानित्यादिश्रुतिग्रहः । स्मृतौ पूर्वार्धव्यावर्त्यं चोद्यमाह ॥ किं तदिति ॥ प्रलये सूक्ष्मरूपमात्रस्यैव स्थित्यवगमेन तस्य नित्यांशस्य तनीयस्त्वेनानादित्वश्रुतेर्गौणत्वमुक्तं भवति । तृतीयार्धव्यावर्त्यमाह ॥ कथं चेति ॥ द्वितीयार्धव्यावर्त्यमाह ॥प्रत्युतेति॥ एतेन निरुपादानत्वरूपविशेषशंकानिरासार्थं गौणीति पुनर्योगारंभ इति सूचितम् । तथा निरुपादानत्वोक्तिः सूक्ष्मेंद्रियाभिप्राया । जन्मश्रुतिरुपचितस्थूलेंद्रियपरेति भावः । सृष्टिकाल इत्युक्तेः प्रकृतानुपयोगं ह्याशंक्य कृत्यमाह॥ उपचयादिति ॥ तथा च यदा नोपचितानि प्रलये तदा न समर्थानि यदा तु शक्तानि सृष्टिकाले तदोपचितानीति भावः । तैजसात्तु विकुर्वाणादिंद्रियाणि दशाभवन्निति द्वितीयस्कंधादौ तथा विशिष्टकार्यशक्तित्वाद्देवा वैकारिकाः स्मृताः । अतिजाज्वल्यमानत्वात्तैजसानींद्रियाण्यपि । तामसानि तु भूतानि यतस्तावदभूत्त्रयमिति द्वितीयस्कंधपंचमाध्यायतात्पर्योक्तपाद्मस्मृत्यादौ च तैजसाहंकारकार्यत्वोक्तिविरोधं निराह ॥ अत्रेति ॥ ननु तथापि तामसानि तु भूतानि त्वित्याद्युक्त्या तामसाहंकारकार्याणां भूतानां कथं तेभ्यो भूतानि जज्ञिर इति भाष्योक्तश्रुतौ प्राणकारणकत्वोक्तिरित्यत आह ॥ अहंकारेति ॥ स्मृतौ तृतीयार्धं व्यनक्ति ॥ मुख्यनित्यतायामिति ॥ पराधीनविशेषावाप्त्यभावरूपायामित्यर्थः । स्वातंत्र्यं च द्वयोर्विरुद्धमिति भावः ॥ अनेनेति ॥

सौत्रासंभवशब्दार्थविवरणपरेण परेणेत्यर्थेनेत्यर्थः । जन्मश्रुतिबाहुल्यादिरादिपदार्थः। तत्त्वप्रदीपे तु चकाराद्विभक्तशक्तित्वाच्चेत्युत्तरसूत्रे चकारेण संग्रह उक्त । एतेन पूर्वसूत्रे तथाशब्देनानुकृष्टानामेव हेतूनामुत्तरसूत्राभ्यां विवरणमिति सूचितम् ॥ २॥

॥ ॐ प्रतिज्ञानुपरोधाच्च ॐ ॥ ३ ॥ अत इति ॥ अनुत्पत्तिश्रुतेर्गौणत्वात्सयुक्तिकोत्पत्तिश्रुतिबाहुल्यादीशजत्वे विवादाभावाच्चेत्यर्थः ॥ ३ ॥ अ० १ ॥

॥ ॐ तत्प्राक्श्रुतेश्च ॐ ॥ ४ ॥ भाष्ये नित्यं मनोनादित्वान्नह्यमनाः पुमांस्तिष्ठतीत्येव पूर्तौ अवशिष्टोक्तिरपि पूर्वस्माद्विशेषशंकाप्रदर्शनपरेति भावेन तद्व्यावर्त्यशंकापूर्वं तदंशोपयोगमाह ॥ न चोत्पत्तीति ॥ एतस्माज्जायत इत्यादिश्रुतीत्यर्थः । गौणार्थत्वं सूक्ष्मभावःपरत्वमित्यर्थः ॥ विशिष्येति ॥ इंद्रियाण्यनित्यकोटौ निक्षिप्य विशिष्य मनसोनित्यत्वोक्तिरूपविशेषश्च न जन्मश्रुतावस्ति किंतु मनः सर्वेंद्रियाणि चेति विशिष्य धर्मिनिर्देशमात्रमेव नापि प्राणा एवानादय इत्यत्राप्यस्ति । तेन न पूर्वसांकर्यमपीति भावः । तावतैव पूर्तौ न ह्यमना इत्यंशस्योपयोगमाह ॥ किंचेति ॥ एतेन नित्यं मनोनादित्वादिति विशेषश्रुतिविरोध इति न्यायविवरणे नित्यं मन इति मध्ये प्रतीकग्रहणेन भाष्योक्तपूर्वोत्तरांशयोरप्युपादानं श्रुतेर्विशेषत्वं च विशिष्य नित्यत्वाभिधायकत्वं अनादिपुरुषाविनाभूतत्वाभिधायकत्वं चेति द्वेधेति दर्शितं भवति । पुरुषेण जीवेनेत्यर्थः । तदनादित्वं च यावदात्मभावित्वाच्चेत्यत्र सिद्धम् । सौत्रचशब्दार्थसूचितं व्यनक्ति ॥ तदा संसारेति॥यदाहुरिति ॥ गीताभाष्ये षष्ठे ॥ सर्वेति ॥ सोऽनादिना पुण्येन पापेन चानुबद्धः परेण निर्मुक्त इति एषोश्वत्थः सनातनः नांतो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा अश्वत्थमेनं सुविरूढमित्यादिश्रुतिस्मृत्यादिविरुद्धमित्यर्थः ॥ अत इति ॥ विशिष्य नित्यत्वश्रवणात् । अनादिबंधहेतुतया अनादिपुमविनाभूतत्वश्रवणाच्चेत्यर्थः । उक्तयुक्तिद्वयं सयुक्तिकेति भाष्येऽभिमतमेतदेव च विशेषश्रुतिविरोध इत्यन्यत्रोक्तविशेषपदेन चाभिमतमिति दर्शयन् भाष्ये कांक्षितपूर्त्यै न्यायविवरणोक्तं संयोजयन् फलोक्त्योपसंहरति ॥ एवंचेति ॥ ॥ छ ॥ न वियदित्यतो नोत्पत्त्यसंभव इत्यस्यात्र प्राप्तिं मत्वा भाष्यं व्याचष्टे । ॥ नानुत्पत्तिरिति ॥ एतेन सूत्रे तत्प्रागित्यनेन तेभ्यः पूर्वप्रकृतप्राणेभ्यः प्रागित्युक्त्या तथा श्रूयमाणो मनोरूपो विषयो लब्ध इति दर्शितम् । उत्पत्तिमदिति वाच्ये नानुत्पत्तिरित्युक्तिः पूर्वोक्तोत्पत्त्याक्षेपनिरासकत्वमस्य योगस्य सूचयितुम् । एवमग्रेपि भाष्ये उक्तत्वादित्येतच्छ्रुतेरित्यस्य व्याख्येति भावेनाह ॥ उत्पन्नत्व इति ॥

भाष्ये तत्प्रागित्यंशव्याख्यापूर्वेति । तस्य कृत्यं वक्तुं पूर्वोक्तमनुवदति ॥न चेति॥ गत्यंतरं विशेषश्रुतिविरोधेनाप्रामाण्यमित्युक्तगत्यंतरमित्यर्थः । एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेंद्रियाणि चेति विशेषश्रुतेरित्यन्यत्रोक्तं श्रुतेर्विशेषत्वं वक्तुं पूर्वोक्तत्व-रूपं भाष्योक्तमेवेति दर्शयन् पूर्वोक्तत्वादित्येतद्भावमाह ॥ पृथगिति ॥ तर्हि सूत्र पृथक्श्रुतेरिति भाष्ये च पृथगुक्तत्वादित्येव वाच्यम् । न तु तत्प्रागित्यादिरूपेणे-त्यतस्तत्कृत्यं व्यनक्ति ॥ न चेत्यादिना ॥ सौत्रतच्छब्दार्थविवरणमन्येंद्रियेभ्य इति भाष्ये च शेषोक्तिः । अक्षरार्थमाह ॥ पूर्वेति ॥ सूत्रे चोत्पन्नतयेति शेष इति भावः ॥कुत इति॥प्रमाणादिति योज्यम् । अन्यथा पूर्वार्धस्य नातीवोपयोगः स्यादिति भावः । उत्तरार्धभावमाह ॥ नेति ॥ सूक्ष्मेति ॥ नित्यान्येतानि सौक्ष्म्येणेति प्रागु-क्तस्मृतेरिति भावः । अत एव भाष्ये अत्र तदनुद्धार इति भावः ॥ अत एवेति ॥ सौक्ष्म्येणानादिनित्यत्वादेव न ह्यमना इत्युक्तयुक्तिविरोधो नेत्यर्थः ॥ विशिष्येति ॥ विशिष्यनित्यत्वोक्तिविरोध इत्यर्थः ॥ अत इति ॥ अनुत्पत्तिश्रुतेः सूक्ष्ममनःपरत्वा-ज्जन्मश्रुतेरल्पोपचयविषयत्वादीशजत्वे विवादाभावाच्चेत्यर्थः ॥ ४ ॥ अ० २ ॥

॥ ॐ तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॐ ॥ ५ ॥ अत्र वागिंद्रियचिंतायाः प्रसक्तिमाह ॥ प्रकृतेति ॥ अनादित्वे श्रुतीति ॥ न ह्येषेति भाष्योक्तेत्यर्थः । भाष्ये वाग्वा-व नित्येत्युत्तरांशेनैव पूर्तौ पूर्वार्धोक्तिः नित्ययानित्यया स्तौमि ब्रह्म तत्परमं पदमिति श्रुतिर्वा व नित्या अनित्या वा व स्मृतय इति तत्वनिर्णयोक्तपैंग्याश्रुतिरूपसमाख्या-स्मारणेन वाचः श्रुतित्वशंकोत्थापनायेति भावेनाह ॥ न चेत्यादिना ॥ वाच्य-मित्यन्वयः ॥ सामान्यवाक्शब्दस्येति ॥ एतेन वाग्वा व नित्येति विशेषश्रुतिविरोध इति न्यायविवरणे नित्ययेत्यादिश्रुतिविरोध इति वा नित्ययेत्यादिसयुक्तिक श्रुतिविरोध इत्यादि (वा) वाक्यमप्रयुज्य वाक्पदप्रतीकपूर्वं विशेषश्रुतीति विशेषपदप्र-योगस्य व्यावर्त्यं विभावितं भवति । व्यावर्त्यांतरमाह ॥उत्पत्तीति॥ इंद्रियोत्पत्तीत्यर्थः। एतच्छंकानिरासश्च वाक्यशेषेणैवेति भावेनाह ॥ अस्यामिति ॥ वागिंद्रियपरत्वरूप-विशेषेणेत्यर्थः । यथा प्राणादयो वाक्यशेषादित्यत्र प्राणस्य प्राणमित्यादिना प्राणप्राणत्वादिबोधकवाक्यशेषान्यथानुपपत्त्या यस्मिन्पंचपंचजना इति श्रुतजन-शब्दितस्य ब्रह्मरूपविशेषार्थत्वं तथेति भावः । एतेन भाष्ये वाक्यशेषोक्तिरन्यत्रो-क्तविशेषश्रुतित्वविवरणायेति दर्शितम् । तथा चेंद्रियाणि चेति सामान्यश्रुतेरनया बाध इति भावः । नन्वेवं वाचो वागिंद्रियपरत्वार्थं भाष्ये वाक्यशेषोक्तिश्चेत्कथं

तर्हि सयुक्तिकमनुत्पत्तिरुच्यत इति वागनुत्पत्तेः सयुक्तिकत्वोक्तिर्भाष्ये इत्यतो अन्यथाप्यर्थमाह ॥ किं चेति ॥ पूर्वस्माद्विशेषशंकोत्थापकयुक्तिपरत्वेनापि शेषं शंकापूर्वं व्याकरोति ॥ अथापि स्यादित्यादिना ॥ अथापि विशेषश्रुतित्वेपीत्यर्थः ॥ श्रुत्युच्चारणेति ॥ अत एव वक्ष्यत्यस्य समाधिम् । वागिंद्रियस्य नित्यत्वं श्रुतिसन्निधियोग्यतेतीतिभावः ॥ अत इति ॥ निरवकाशवाक्यशेषसाहित्यात्सयुक्तिकेत्यर्थः । यद्वा तस्यैव विवरणं सयुक्तिकेत्यादि ॥ वागुत्पत्तीति ॥ इंद्रियाणि चेति सामान्यश्रुतिरित्यर्थः ॥ छ ॥ भाष्ये नानुत्पत्तिरित्युक्त्यार्थलब्धवाक्पदानुवादेन फलितार्थमाह ॥ वागिति ॥ तत्पूर्वकत्वपदं श्रुत्युपलक्षणम् । पूर्वशब्दः कारणपरः । बहुव्रीहौ कप्रत्ययः । तदिति च मन इति भावेनार्थमाह ॥ मनइत्यादिना ॥ इदमुपलक्षणं मनसो वा व वागुत्पद्यते । वाचो व्याहरणमिति न्यायविवरणोक्तश्रुतिरपि ग्राह्या । सूत्रे पूर्वपदेन मनःपूर्वरूपमित्यस्य सूचनात् भाष्ये अस्यैवोक्तिः । भाष्ये संकल्परूपमनोव्यापारानंतरमेव व्याहरणरूपवाक्करणकव्यापारादित्यर्थकस्य तस्मादित्यंशस्याप्युक्तेरुपयोगं व्यावर्त्य पूर्वं व्यनक्ति ॥ न च वागिति ॥ मनसा वा अग्रे संकल्पयति । अथ वाचा व्याहरति । तस्मान्मन एव पूर्वरूपमित्यैतरेये पाठात्पूर्ववाक्येत्युक्तम् । एतदुपलक्षणं मनसो वा व वागुत्पद्यते वाचो व्याहरणमितिविशेष श्रुतेरितिन्यायविवरणोक्तश्रुत्यंतरे वाचो व्याहरणमिति उत्तरत्र श्रुतवाक्यशेषबलाच्चेत्यपि ध्येयम् । तत्वप्रदीप एवास्योक्तत्वादत्र साक्षादनुक्तिः । एतेन निरवकाशवाक्यशेषसाहित्यमेव न्यायविवरणोक्तविशेषश्रुतित्वमिति दर्शितम् । श्रौतपदयोरर्थमाह ॥ अत्र श्रुताविति ॥ ॥ श्रुत्यादीति ॥ युक्तिरादिपदार्थः । वागिति पूर्वार्धभावमाह ॥ नित्येति ॥ तत्र योग्यतापदं प्रागुक्तयुक्तिविरोधशामकतया व्याचष्टे ॥ नचेति ॥कुत एवं श्रुतेरुपचारकल्पना सयुक्तिकत्वान्मुख्यनित्यत्वमेव कुतो न श्रुत्यर्थ इत्यतः कुतश्चन नित्यत्वं नेत्यवधारणोपेतोत्तरार्धतात्पर्यमाह ॥ एवमिति ॥ उपचारबीजमिति ॥ अन्यथा न वाक्यार्थोपपत्तिरिति वक्ष्यमाणमत्रापि योज्यम् । तदर्थमग्रे वक्ष्यामः । नन्वस्तु वाचो नित्यत्वं नित्यवेदाश्रयत्वेनोपचरितं वाक्यशेषबलात् अनित्यत्वं तु स्वरूपेणैवास्तु तत्र वाक्यशेषाभावादित्यत आह ॥ एवं च सतीति ॥ नित्यत्वे उपचरिते सतीत्यर्थः । किमत्र कल्पकमित्यतो द्वयमाह ॥ एवं चेति ॥ अन्यथेति ॥ च समाख्याश्रुतावनित्या वा व स्मृतय इति । वागिंद्रियाश्रयस्मृतीनामनित्यत्वोक्तेरत्रापि तदाश्रयत्वेनैवानित्यत्वं विवक्षितं न तु स्वरूपेणेत्यर्थः । अन्यथा स्वरूपेणैव नित्यत्वान्नित्यत्वविवक्षाय ।

विरोधादिति भावः । शिष्टं चंद्रिकायां बोध्यम् ।। अत इति ।। नित्यत्वश्रुतेरुपचरितार्थत्वादनित्यत्वे श्रुतिसत्वाच्चेत्यर्थः ।। ५ ।। अ० ३ ।।

।। ॐ सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ॐ ।।६।। श्रुतीनामिति ।। दशेमे पुरुषे प्राणा इति न्यायविवरणोक्तश्रुत्युपसंग्रहाय बहुवचनम्।। किं राशेति ।। अत्र किं सप्तैव द्वादशेत्यनंतरं इति निर्णयः शक्योऽथाशक्य इति योज्यम् । तेन वक्ष्यमाणपूर्वपक्षानुगुण्यं संशयस्य बोध्यम् । तथैवानुक्त्वा एवमुक्तिर्भाष्योक्तश्रुतिविगानरूपसंशयबीजप्रदर्शनाय ।। सोमस्येति ।। ज्योतिष्टोमयागे सोमरसस्य ग्रहणार्थाः सूक्ष्मोलूखलाकाराः पात्रविशेषा ग्रहा इत्यर्थः । तेषां द्वादशत्वसमाधिश्चंद्रिकायाम् । सप्तेति सूत्रव्यावर्त्यपूर्वपक्षमाह ।। सप्तैवेति ।। इष्टापत्तिनिरासायैवकारः । स्फुटत्वाद्भाष्यादावनुक्तमपि सौत्रगतिपदव्यावर्त्यं हेतुमाह ।। द्वादशत्व इति ।। भाष्यस्थस्मृत्युक्तयुक्तिं व्यनक्ति ।। किंचेति ।। नियमादिति ।। यद्यप्येकैकस्यापि अव्यक्तादेरनेके ब्रह्माणीभारतीप्रभृतयोऽभिमानिनः संति । तथा न केषामपि एको ब्रह्मादिरभिमान्यस्ति तथापि प्रातिस्विकासाधारणाभिमान्याशयेनेयमुक्तिरित्यदोषः । इति शब्दः सप्तत्वपक्षसमाप्तौ । भाष्यस्थश्रुत्यंतरानुरोधात् पक्षांतरमाह ।। अथवेति ।। श्रुतिशेषोक्तेः शंकापूर्वमुपयोगं व्यनक्ति ।। न चेत्यादिना ।। एकद्वित्येति ।। समसंख्याकदेवताभिप्रायेणेत्यर्थः । द्वादशमासानां हि द्वादशादित्यादयो देवताः।। कथितेति ।। अभिमान्यभिमन्यमानयोः समसंख्यत्वनियमादित्युक्तेरित्यर्थः । अन्यथाऽनुपयुक्तकथनेनेत्यर्थः । अस्त्वेवं पक्षद्वयं सयुक्तिकश्रुतिसिद्धम् । तथा च किमित्यतः संख्याविशेषश्रुत्योरेव परस्परं विरोध इति न्यायविवरणं हेतूक्त्या विवृण्वन्फलोक्त्योपसंहरति।। अत इति ।। सयुक्तिकत्वादित्यर्थः ।। छ ।। सौत्रसप्तत्वोक्तौ हेतूक्तिपरत्वेन सूत्रभाष्ये व्याकर्तुं परिष्करोति ।। न प्राणेति ।। शंकापूर्वं सूत्रभाष्ये व्याचष्टे ।। न चेत्यादिना ।। सप्तभावस्य बुद्धींद्रियविषयत्वेन विशेषितत्वादित्यन्यत्रोक्तिमनुरुध्य शेषं व्याचष्टे ।। सप्तानामिति ।। गुहाशयां बुद्धौ । लोपः समान इति सूत्रादेकयकारलोप इत्याथर्वणभाष्यं विग्रहोक्त्या विवृण्वान एवोक्तमर्थं श्रुतावस्फुटत्वाद् व्यनक्ति।। गुहेति ।। गुहाशयामिति तादर्थ्ये सप्तमीति भावेनार्थमाह ।। तदर्थमिति ।। तत्वप्रदीपे तु गुहाशयां बुद्धिं प्रति बुद्ध्यर्थं निहिता इति वेत्यादिरूपेणार्थांतरं चोक्तम् । तदनुरोधेन द्वितीयांतपक्षमभ्युपेत्य वार्थमाह ।। तदर्थमिति ।। सप्तसप्तेति वीप्सालब्धार्थमाह ।। प्रतिशरीरमिति ।। प्रतिपुरुषं

सप्तसप्तेत्याथर्वणभाष्योक्तेरिति भावः। एषु चरंतीत्यस्यार्थः यत्रेत्यादि। लोकशब्दितगोलकेष्वित्यर्थः। त इमे सप्तलोका इत्यन्वयः। ननु सयुक्तिकसप्तत्वश्रुतिविरोधेन द्वादश वा इति श्रुतेरेवाप्रामाण्ये कथं स्मृतिमात्रेण द्वादशत्वसिद्धिरित्यत आह ॥ एतच्छ्रुताविति ॥ सप्त प्राणा इति श्रुतावित्यर्थः। अत्र इंद्रियद्वादशत्वे। सप्तभावस्य बुद्धींद्रियविषयत्वेन विशेषितत्वात्संख्याश्रुत्योर्विषयवैलक्षण्यादित्यन्यत्रोक्तेरिति भावः ॥ ६ ॥

॥ ॐ हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवं ॐ ॥ ७ ॥ शंकते ॥ नेति ॥ अत्रेति ॥ सप्त प्राणाः प्रभवंति तस्मात्सप्तार्चिषः समिधः सप्तहोमाः। सप्त इमे लोका एषु चरंति प्राणा गुहाशयां निहिताः सप्त सप्तेति श्रुतावित्यर्थः ॥ उक्तेति ॥ तथा प्राणा इत्यादावीशजातत्वेनोक्तत्वादिति भावः ॥ न चेति ॥ सहपाठाभावे इत्यनुषंगः। पूर्वपक्षं निराह ॥ सहपाठाभावेनेत्यादि ॥ हस्तादयस्तु स्थित इत्यंशस्यार्थमाह ॥ अनादित्वादीति ॥ सूत्रे स्थित इति तादर्थ्ये सप्तमीति भावेनाह ॥ कर्मार्थिनीति ॥ प्राणा इत्यनुवृत्ति सत्त्वोक्तमिंद्रियाणीति। इदानीं तत्र हेतुत्वेन भाष्यं व्याचष्टे ॥ अत एतावतेति ॥ संख्याश्रुत्योर्विषयवैलक्षण्यादिति न्यायविवरणे सहपाठाभावोपपत्त्यर्थं वैलक्षण्यमिति वचनमिति भावेनोक्तं वैलक्षण्येनेति। एतेन सौत्रस्तुशब्दो वैलक्षण्यार्थ इति दर्शितम्॥ गतीति ॥ सूत्रद्वयस्थाविति योज्यम्। ननु निवृत्तकर्मणः संसारस्थित्यहेतुत्वात् अब्रह्मज्ञानस्य च तस्मादुद्गत्यहेतुत्वात्तयोः कथंस्थितिगतिशब्दावत आह ॥ सजातीयत्वेनेति ॥ यथा यत्प्रपदाभ्यां प्रापद्यत ब्रह्मेमं पुरुषं तस्मात्प्रपदे इति श्रुत्युक्तस्य प्रपदशब्दस्य चतुर्मुखपादतलोपरिभागगतत्वेऽपि तज्जातीये पुरुषांतरसंबंधिन्यपि तस्मिन्प्रपदशब्दस्तथेह प्रवृत्तकर्मणः संसारस्थितिहेतुत्वाद् ब्रह्मज्ञानस्य च तस्मादुद्गतिहेतुत्वात्सजातीययोः कर्मज्ञानांतरयोरपि स्थितिगतिशब्दावित्यर्थः ॥ अत इति ॥ ज्ञानार्थत्वेन सप्तत्वोक्तेः कर्मार्थत्ववैलक्षण्येनासहपाठस्य चोपपन्नत्वादित्यर्थः ॥ ७ ॥ अ० ४ ॥

॥ ॐ अणवश्च ॐ ॥ ८ ॥ प्राणानामिति शेष इति ॥ श्रुतौ चक्षुःपदे उपलक्षणमिति वा चक्षुष इवान्यस्यापि व्याप्तिश्रुतिरूह्येति वाभिप्रायः। चक्षुर्मात्रव्याप्तत्वाभिप्राये तु श्रुत्यनुग्राहकदूरश्रवणादियुक्त्युक्तिरयुक्ता। तथा प्राणा वा अणव इति सामान्यश्रुतेरचक्षुःपरत्वसंभवेन श्रुत्योर्विरोधोक्तिरप्ययुक्तेति भावः

॥ जानातीति ॥पश्यार्थैश्चानालोचन इति पाणिनीयस्मृतौ ज्ञानमात्रेऽपि पश्यतिशब्द-प्रयोगात् । अत एव चापरोक्षदृशो मिथ्यादर्शनं न क्वचिद्भवेदिति ब्रह्मांडस्मृताव-परोक्षविशेषणं चेति भावः । अन्यथा अणुभिरितिबहुवचनास्वारस्यमिति ध्येयम् । प्राणा अणव इत्येवपूतौ श्रुतिशेषोक्तेः फलमाह ॥कुतोऽत्रेति॥ अणुत्वश्रुताविर्त्यर्थः । ॥ तथाश्रुतेरिति ॥ यद्यपि दिवीवेति श्रुतौ चक्षुष एव व्याप्तत्वं न सर्वप्राणानां । तथापि तुल्यन्यायतया प्रमाणमात्रेऽपि तदभिमतमिति भावेन वा चक्षुष इव प्राणांत-रेष्वपि व्याप्तत्वे श्रुतिरनुमेयेति भावेन वा तथा श्रुतेरित्युक्तम् । व्याप्त्याख्यविशेष-वाचकश्रुतिविरोध इत्यन्यत्रोक्त्यनुरोधेनाह ॥ व्याप्तत्व इति ॥ चक्षुर्दिवीवव्याप्तं यददृश्यं फलदर्शितमिति ऋग्भाष्ये तट्टीकायां च यथा चक्षुराकाशे व्याप्तमपि न दृश्यते केवलं विषयोपलब्धिलक्षणेन फलेनानुमीयते तथा परमेश्वरस्वरूपं सर्वगमपि न दृश्यं किं तु अस्वतंत्राणां पदार्थानां सत्ताप्रतीतिप्रवृत्तिभिर्ज्ञायत इत्युपमानधर्मा-ध्याहारेणार्थांतरमुक्तम् । दूरश्रवणेत्यादिभाष्यं व्यनक्ति ॥ किं चेति ॥ करणत्वेति ॥ व्यापारवतः करणत्वात्संनिकर्षरूपव्यापारवत्त्वेनैवेहकरणत्वनिर्वाहादिति भावः । अणुत्वेऽपि शरवद्विषयसंबंधोऽस्त्वित्याशंक्य निराह॥ न चेति ॥ अत इति ॥ सयु-क्तिकत्वात्प्रबलेत्यर्थः ॥ छ ॥ भाष्योक्तश्रुत्यनुरोधात्सूत्रार्थं प्राणपदमनुवर्त्याह ॥ अणव एव प्राणा इति ॥ स्वरूपेणेति भावः । अनेन चोऽवधारण इति समुच्चयार्थं च मत्वाह ॥ तेजसा व्याप्ताश्चेति ॥ भाष्योक्तश्रुतौ चक्षुःपदमणूनि वा इंद्रियाणि तेषां प्रकाशो व्यातत इत्यन्यत्रोक्तश्रुत्यनुरोधात्प्राणांतरोपलक्षणं मत्वाऽवतारयति ॥ कुतोऽणुत्वं प्राणानामिति ॥दृष्टांतत्वोक्तेरुपयोगमाह ॥ न चेत्यादिना ॥ विशेष-श्रुतिविरोधादित्यन्यत्रोक्त्यनुरोधेन प्रकाशो व्यातत इति विशिष्योक्तेरुपयोगमाह ॥ विशेषश्रुतित्वाच्चेति ॥ इतिशब्दः सूत्रभाष्यव्याख्यासमाप्तौ । स्वरूपव्याप्त्यै वोक्तदूरश्रवणाद्युपेयताम् । किं च प्राणानां कदंबमुकुलन्यायादिना स्वदेशमागत-शब्दादिविषयग्रहणोपपत्तौ तेजसा व्याप्त्युपगमो निर्बीज इति हैतुकं मन्यस्योक्तवचन-मकिंचित्करमित्यतो युक्त्याप्युक्तमर्थं साधयितुमाह ॥ यदीत्यादिना ॥ युक्तएवा-भ्युपगम इत्यंतेन ॥ सर्वग्रहणं चेति ॥ न केवलं उक्तश्रुतिविरोध इति चार्थः ॥ सुप्तीति ॥ समनस्केंद्रियसन्निकर्षस्य विषयाणां सार्वकालिकत्वेन ज्ञानोपरमानव-सरात् । सुषुप्तिमरणमूर्छा न स्युरित्यर्थः । अतिप्रसंगं निराह ॥ यत्रत्विति ॥ अनुज्ञायते अंगीक्रियते इत्यर्थः ॥ श्रोत्रेति ॥ श्रोत्रदेशे परंपरया कदंबमुकुलन्यायेनो-

त्पन्नशब्दग्रहणे इत्यर्थः ॥ मानाभावादिति ॥ शंखभेर्यादिशब्द एव मया श्रुत इति प्रत्यभिज्ञाविरोधाच्चेत्युपलक्ष्यते । अन्यथा शंखादिशब्दजातीय एव श्रुत इति धीः स्यादिति भावः । प्रागुक्तदिशेंद्रियाणां तैजसत्वमपि मत्वाऽऽह॥ चक्षुर्वच्छ्रोत्रस्यैवेति ॥ क्वचिच्छब्दे संदेहस्तु रूपादाविव दोषवशाद्युक्तः ब्रह्मभाषितादीनामग्रहणं ब्रह्मरूपादेरिव युक्तमितिभावः । अवकाशोऽव्याकृताकाश इत्यर्थः ॥परिशेषादिति॥ पृथिव्यादिभूतपंचकमध्ये पृथिव्यप्तेजोवायूनां घ्राणरसनचक्षुःस्पर्शनेषूपक्षीणत्वेन श्रोत्रस्यावकाशात्मकत्वमेव परिशिष्यत इति परिशेषप्रमाणात्सिद्धमित्यर्थः ॥श्रुत्यादीति॥ आकाशः संभूतः आकाशो नीलिमोदेति शब्दमात्रमभून्नभ इत्यादिविरोध इत्यर्थः । तेषां भूतैरुपचय इत्युक्तमनुरुध्याह ॥ पृथिव्यादीनामिति ॥ अन्यत्र घ्राणादौ ॥ बधिरेति ॥ पृथिव्यादीनामेव श्रोत्रत्व इत्यनुषंगः ॥ अभ्युपगम इति ॥ स्वरूपतो अणवः अतस्तेजसा व्याप्ता इत्यभ्युपगम इत्यर्थः ॥ यद्वेति ॥ अस्मिन्पक्षे सूत्रे बहुवचनं प्रतिशरीरापेक्षया तदभावो नाडीष्वित्यत्रेवेति भावः ॥ अत इति ॥ प्राणानां स्वकार्यबलेन स्वरूपाणुत्वप्रकाशव्याप्तत्वोपगमाद्विशेषवचनाभावाच्चेत्यर्थः ॥ ८ ॥ अ० ५ ॥

॥ ॐ श्रेष्ठश्च ॐ ॥ ९ ॥ अत्र चंद्रिकायां संगतिं सूचयति। सर्वप्राणप्रेरकः प्राणश्रुतिसन्निधापितश्चेत्येवं प्रतीकग्रहणं कृतम्। तदा अणवश्चेत्यंतं प्राणपदानुवृत्तेः प्राणश्रुतिसन्निधापितेत्यर्थः । क्वचिट्टीकायां प्राणप्रकृत्या सन्निधापित इति पाठः । तदा प्राणप्रकरणेनेत्यर्थः । श्रुतावथैनमित्यथपदस्य तस्मादित्यर्थत्वात्तदनुरोधेन मध्ये स्थातेत्यत्र मध्यशब्दार्थमाह ॥ जननेति ॥ तत्वप्रदीपे तु एकलः प्रधानः उदयास्तमययोर्मध्ये यौवने स्थातां देहमध्ये वा इति श्रुत्यर्थ इत्युक्तम् । यत्प्राप्तिरित्यादिभाष्यं यत्प्राप्तिरित्यादिमाहात्म्यवचनान्मुख्यप्राणस्य नोत्पत्तिरित्यन्यत्रोक्त्यनुरोधेन। एतेन मातरिश्वा व्याख्यात इत्यनेन गतार्थताशंकानिवर्तकतया व्याचष्टे ॥ न चेत्यादिना ॥ तस्येति ॥ देहे स्थितप्राणरूपस्येत्यर्थः । बाह्यमुख्यवायुरूपस्य तु नैतन्माहात्म्यमिति भवति ततोऽत्र विशेषाशंकेति भावः । स्मृतौ सर्वजीवानामिति शेषं मत्त्वोक्तं अखिलेति । मूलसृष्टावुत्पन्नस्य सर्वजन्महेतुत्वमस्त्वित्यत आह ॥ दुःखेति ॥ अत इति ॥ सयुक्तिकत्वात्प्रबलेत्यर्थः ॥ छ ॥ चकारं समुच्चयार्थं मत्वा व्यनक्ति ॥ यथेति ॥ प्रस्तावप्राप्तार्थमाह ॥ जायत इति ॥प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च । तान्वरिष्ठः प्राण उवाचेति मुख्यप्राणस्य प्राणेषु श्रेष्ठत्वात् प्राण

इत्युक्तम् । तेनाध्यात्मप्राणरूपेणेह मुख्यवायोरुत्पत्तिरुच्यते । एतेन मातरिश्वेत्यत्र तु अधिदैवबाह्यरूपेणोत्पत्तिरिति भेदः सूचितः । तत्त्वप्रदीपे तु तत्रभूतप्रकरणत्वाद्भूतमुख्यवाय्वोस्संमुग्धयोर्विचार इह केवलो मुख्यविषय इति भेद इत्युक्तम् ।। ९ ।।

।। ॐ न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॐ ।। १० ।। शेषपूर्त्या चेष्टायामित्यादिभाष्यं व्याचष्टे ।। प्राणशब्दस्येति ।। अत्रापि सप्राणमिति षट्प्रश्नवाक्येऽपि । बृहद्भाष्ये प्रथमाध्यायोक्तमाह ।। मणिरिति ।। ननूक्तमनादित्वश्रुतिः सयुक्तिकत्वेन प्रबलेति तत्राह ।। स प्राणमिति ।। ततोऽपि माहात्म्याद्विष्णोरिति न्यायविवरणानुरोधेन श्रुतिस्मृतितात्पर्यमाह ।। यत्प्राणैरिति ।। श्रुतिस्मृत्योर्माहात्म्यानुक्तेर्न्यायविवरणोक्तां श्रुतिमाह ।। तदुक्तमिति ।। अत इति ।। अनादित्वश्रुतेः स्वरूपपरतयोत्पत्तिश्रुतेर्देहपरतया व्यवस्थितत्वादित्यर्थः ।। १० ।। अ० ६ ।।

।। ॐ चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ॐ ।। ११ ।। प्राणस्य स्वातंत्र्यं प्रतीयत इति शेष इति ।। यद्यपि नैव प्राण उदेतीति श्रुतौ अवरा दुःखसंबंधाज्जीवा एव प्रकीर्तिताः । नित्यनिर्दुःखरूपत्वात्पराश्रीरेकधैव तु । दुःखासंपीडितत्वात्तु मध्यमो वायुरुच्यत इति सप्तमे गीतातात्पर्योक्तस्मृतिनिर्णीतमध्यमत्वरूपमुख्यप्राणलिंगमिव प्राणादिदमिति श्रुतौ मुख्यप्राणलिंगं नास्ति । तथापि प्राणादिदमिति श्रुतिशेषे भाष्यकृद्वचनसामर्थ्येन मुख्यप्राणलिंगकल्पनात् । न परब्रह्मपरः प्राणशब्द इति चंद्रिकोक्त्या प्राणपरत्वं बोध्यम् । तत्वप्रदीपे तु प्राणशब्दस्य विष्णौ समन्वितत्वेऽपि अत्र श्रीपतित्वादिलिंगानामभावात् जगत्कारणत्वादेः प्राणेऽपि कथंचिद्योजनीयत्वात् यत्राविरोधस्तत्रान्योप्युच्यते । यत्र विरोधः तत्र ब्रह्मैवोच्यत इति नियमान्मुख्यप्राणपरोऽयं प्राणशब्द इत्युक्तम् । सर्वस्यैकेत्यादिवाक्यशेषमनुरुध्याह।।तस्मादित्यादि।। इत्यादिमाहात्म्यवचनान्मुख्यप्राणस्य नोत्पत्तिरिति पूर्वाधिकरणन्यायविवरणमत्रापि योज्यम् । तत्रादिपदेन यदाश्रयेत्यादिभाष्योक्तवचनं ग्राह्यमित्युपेत्य माहात्म्यशब्दार्थं वदन्नुक्तशंकानिरासे यदाश्रयादिति भाष्याभिप्रेतं हेतुमाह ।। अखिलेति ।। अस्येत्यस्यार्थोऽखिलजगदिति । मुख्यप्राणस्य नोत्पत्तिरिति न्यायविवरणशेषं पूर्वाधिकरणेन परिहृतत्वशंकानिवर्तकतया व्याचष्टे ।। न चोत्पत्तिमत इत्यादिना।।प्राणजन्मश्रुतेरपि गौण्यसंभवादित्यादिचियन्नयोक्तयुक्तियुक्ततया प्राबल्यमुपेत्याह।। लीलयेति ।। एतेन प्राणस्वातंत्र्यश्रुतिप्राबल्यकथनेन यद्भूमाधिकरणे

प्राणाद्विष्णोर्भूयस्त्वमुक्तं तदप्याक्षिप्तं बोध्यम् ॥ अत इति ॥ सयुक्तिकत्वात्प्रबलेत्यर्थः ॥ छ ॥ सूत्रे श्रेष्ठ इत्यनुवृत्तिः । दृष्टांतोक्त्यैव साध्यहेत्वोर्लाभ इति भावेन भाष्यं व्याचष्टे ॥ मुख्यप्राण इति ॥एवेत्यस्य व्याख्या न त्वित्यादि ॥ श्रुतीति ॥ प्राणः परवशे स्थित इति श्रुत्युक्तत्वादित्यर्थः । भाष्ये साध्योक्तिर्हेतूक्तेरप्युपलक्षणमिति भावः । तदुक्तिश्च यतो विशेषवाक्येनेति वक्ष्यमाणोपयोगितयेति ध्येयम् । चक्षुरादिवदित्येतत्सर्वं ह्येवैतदित्यादिभाष्येणाप्यन्वेतीति भावेन. सौत्रतुशब्दमेवार्थमुपेत्य तद्व्यावर्त्यं व्यंजयन् सर्वमित्यादिभाष्यशेषार्थमाह ॥ न चोत्पत्ताविवेति ॥ एवेत्यस्य व्याख्या सर्वात्मनेति । यद्वा तद्वशत्वेनैव शंसनादिति भाष्यांशस्यार्थस्तद्वशत्वेनेति । अवशिष्टपूर्वभाष्यांशभावार्थः न चेत्यादि ॥ श्रुतिविरोध इति ॥ प्राणादिदमाविरासीदिति श्रुतिविरोध इत्यर्थः । स्मृतौ स मुख्यप्राणः अन्यथा स्वतंत्रः कथमेव स्यात् कुत इत्यतो यत इत्यर्थः । अस्याः युक्तेः एतेन मातरिश्वा व्याख्यात इत्यत्र विवृतत्वादत्र पुनर्विवरणमकृत्वा तात्पर्यमाह ॥ युक्तीति ॥बाध्यते अर्थांतरपरा नीयते इत्यर्थः । इत्यादिनेत्यादिपदेन सर्वं ह्येवैतदित्यादेर्ग्रहः । श्रुत्युक्तेः प्रकृतोपयोगं दर्शयति ॥ नान्योऽत इति ॥ वचनोक्ता युक्तय इति ॥ ईश्वरद्वयायोगान्मध्यमत्वाद्विशेषवाक्येन सामान्यवाक्यस्य नेयत्वादन्यस्य स्वातंत्र्ये द्रष्टृत्वादेरभावादिति युक्तय इत्यर्थः ॥ ११ ॥

॥ ॐ अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहिदर्शयति ॐ ॥१२॥ इतरेषामित्यादिभाष्यं हृदि कृत्वा सूत्रार्थमाह ॥च शब्द इति॥ करणत्वशब्दार्थः कर्तृप्रयोज्यत्वेति । तथा हीत्यादिशेषार्थः । एतच्चेति । करणत्वादिरूपवैलक्षण्यमित्यर्थः ॥ अत इति ॥ स्वातंत्र्यश्रुतेरवांतरेश्वरपरत्वाविना सावकाशत्वात् पारतंत्र्ये विशेषश्रुतिभावाच्चेत्यर्थः ॥ १२ ॥ अ० ७ ॥

॥ ॐ पंचवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते ॐ ॥ १३ ॥ प्राणादीति ॥ अपानव्यानादिरादिपदार्थः । संगतिं सूचयति ॥ मुख्यप्राणप्रसंगेति ॥ किमिति ॥ अत्र यद्यपि वक्ष्यमाणनिर्णयपूर्वपक्षानुरोधेन तासाः स्वरूपाणि वेति निर्णयः शक्य उताशक्य इति संशयो दर्शनीयः । तथापि भाष्ये संशयबीजश्रुतिद्वयोक्त्यनुरोधेनैवं संशयो दर्शितः । यद्वा संशयस्यैवं वा एवं वेत्येवं रूपत्वेऽपि नोभयथापि संभव इति पूर्वपक्षस्य उभयथापि संभव इति सिद्धांतस्य चोपपत्तेरिति भावः । भाष्योक्तयुक्त्युपेतश्रुतिमूलां

पूर्वपक्षकोटिं तावद् व्यनक्ति ॥ तत्र प्राणाद्य इति ॥ भाष्योक्तयुक्ति शंकानिरास-पूर्वं व्यनक्ति ॥ न चेति ॥ कर्मकारित्वादिति ॥ यद्वै प्राणिति स प्राणः । यदपानिति सोऽपान इत्यादिप्रथमाध्यायछांदोग्यश्रुत्याद्युक्त्या व्यानो वीर्यवत्कर्महेतुः उदान उत्क्रांतिहेतुः समानः सर्वांगेषु रसनायक इति प्राणादीनां कर्माणि तथा तेषां स्थानानि च प्राणापानाविडायां च पिंगलायां च वर्ततः । व्यानः संधिषु सर्वत्र उदानो ब्रह्मनाडिगः सर्वत्रैव समानस्तु समं चरति सर्वग इति द्वितीयस्कंधस्थद्वितीयाध्यायतात्पर्योक्तभारतवाक्यमुदाहृत्य तत्वप्रदीपे चंद्रिकायां च दर्शितानि । प्राणः प्रवृत्तिहेतुः स्यादपानस्तु निवर्तने । बलकर्मा तथा व्यान उदानो योगकर्मकृत् । देहेंद्रियमनोनेता समानो न स्थितिप्रदः इति बृहद्भाष्ये प्रथमे सप्तान्नविद्यायां प्राणादिकर्माण्युक्तानि । टीकायां अत्रानुक्तिस्तु उत्तरत्र व्यक्तसद्गुणत्वविशेषणेन व्यक्तीभविष्यंतीत्यभिप्राया । वक्ष्यमाणव्यक्तसद्गुणत्वयुक्तेः श्रौतत्वेनास्याः युक्तेः स्मार्तत्वेन तुल्यबलत्वं नेति मंदाशंकाव्युदासाय स्मृतिमूलश्रुतिं चाह ॥ तथा चेति ॥ अत एवेतरानित्युक्तिः । तदाज्ञया कर्मकारित्वादित्यत्र श्रुतिश्चास्तीत्यर्थः । षट्प्रश्ने आत्मत एष प्राणो जायत इति प्रकृतो मुख्यप्राणः इतरान्प्राणान्प्राणापानादिपंचवायून् पृथक्पृथगेव स्थानेषु संस्थापयतीत्यर्थः । कोटयंतरमाह ॥ मुख्येति ॥ एतानि प्राणादीनि । भाष्योक्तस्वरूपत्वश्रुतेः पूर्वोक्तसयुक्तिकदासत्वश्रुत्या समबलत्वायान्यत्रोक्तव्यक्तसद्गुणत्वयुक्तिसाहित्यमाह ॥ प्राणाद्य इति ॥ कथं दासेष्वनुपपद्यमानं व्यक्तसद्गुणत्वं प्राणादीनामित्यतः षट्प्रश्नवाक्योक्तं व्यनक्ति ॥ पायूपस्थ इति ॥सप्तम्यंतमिदम्। चक्षुःश्रोत्र इति च द्वंद्वश्च प्राणितूर्यसेनांगानामित्येकवद्भावः । ॥ अपानमिति ॥ प्रथमार्थे द्वितीयेतीहार्थोऽभिमतः । अग्रे प्राणादिषु चतुर्षु प्रथमादर्शनात् । मलादेरपनयनेन गुणेनापाननामा सन् प्रतिष्ठित इत्यर्थः। चक्षुःश्रोत्रे मुखनासिकाभ्यां सह मुखे नासिकायां चेति यावत् । प्राणः स्वयं मुख एव श्वासादिप्राणनयनगुणेन प्राणा नामा सन् प्रतिष्ठते प्रतितिष्ठति । समानस्तु मध्ये प्राणापानयोर्नाभिदेश इति यावत् । प्रतितिष्ठति । सचैष हि यस्मादेतद्धुतं भुक्तमन्नं समं यथाशरीरावयवं नयति तेन समानो नामेति शेषः । तस्मादन्नस्य समीकरणादेताः सप्तार्चिषः सप्तज्ञानेंद्रियवृत्तयो भवंति। आसु नाडीषु विविधं नयनाद् गुणाद् व्याननामा चरति । अथोदानस्तु एकया नाड्या सुषुम्नयोर्ध्वगतिश्चरति । स च तत्र चरन् जीवकृतपुण्येन निमित्तेन पुण्यं स्वर्गादिलोकं नयति। अत एवोर्ध्वनयनगुणादुदाननामा

बहिःपृथिव्यां या धारिका देवता सा पुरुषस्यापानं देहे वर्तमानमपानमवष्टभ्य शरीरांतर्वर्तत इत्यर्थः । षट्प्रश्ने टीकायामेतदधिकरणसिद्धांतसिद्धं वर्गद्वयमुपेत्याधिष्ठानाधिष्ठातृभावेन वर्गद्वयपरतया व्याख्यानेपीहैतत्पूर्वपक्षी स्वरूपमात्रपरत्वं मन्यत इति तत्परतयेदं वाक्यमत्रोक्तमित्यदोषः । अत एव पूर्वं दासपरत्वेनाप्युक्तिः । तथा वैषम्यनैर्घृण्येन सापेक्षत्वादित्यत्र द्वितीये पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशादित्यादौ तृतीये पुण्येनेति श्रुतेः पादांत्यप्राणनयन्यायेनेश्वरपरत्वेन भाष्यकृतोदाहृतत्वेप्यविरोधेऽन्यपरत्वस्यापि भावात् प्राणपरतयैतद्वाक्योक्तिरविरुद्धा ॥ एतदिति ॥ मलापनयनश्वासप्राणनादिरूपं व्यक्तसद्गुणत्वमित्यर्थः । सिद्धांते त्वीशरूपेषु मुख्यानामेवैषां गुणानां प्राणरूपेषु प्रतिबिंबितत्वेनैकरूपत्वाभावादीशप्राणयोः स्वामिभृत्यभावो युक्त इति भावः ॥ उभयमिति ॥ दासत्वं स्वरूपत्वं चेत्यर्थः ॥ अत इति ॥ श्रुतिद्वयाप्रामाण्यादित्यर्थः ॥ छ ॥ सूत्रभाष्ये व्याकर्तुं परिष्करोति ॥ न केवलमिति ॥ एतद्वर्गद्वयमित्यर्थः । सूत्रे पूर्वस्माच्छ्रेष्ठश्चेत्यनुवर्तते । तत्र चशब्दःपंचवृत्तिश्चेति भिन्नक्रमः सन् दासानां समुच्चायक इति भावेनाणुश्चेति चशब्दोऽत्राप्याकृष्यत इति भावेन वा सूत्रार्थमाह ॥ मनोदृष्टांतेनेति ॥ बुद्धिरध्यवसानाय संशयं कुरुते मनः । अभिमानेत्वहंकारः चित्तं स्मरणसाधनमिति स्कांद इति सप्तविंशेऽध्याये तृतीयस्कंधतात्पर्यं हृदि कृत्वाऽर्थभेदमाह॥ संकल्पेति ॥ स्मरणेति ॥ चितिर्बुद्धिरिति ज्ञेया चित्तं तु स्मृतिकारणमित्यष्टाविंशाध्याये चतुर्थस्कंधतात्पर्योक्तेरिति भावः ॥ चेतस इति ॥ बहुस्मरणशक्तिश्च चेतनेत्यभिधीयत इति तत्रैव एकविंशाध्याये तात्पर्योक्तेः । चित्तव्याप्तिस्तु चेतनेति गीतातात्पर्ये त्रयोदशेऽध्याये चोक्तेः । मुख्यप्राणस्य ततोऽपि व्यक्तसद्गुणत्वादिति न्यायविवरणं शंकापूर्वं व्यनक्ति ॥ न चेति ॥ तत्रोक्तामेव श्रुतिमाह ॥ अशेषेति ॥ मुख्यप्राणस्वरूपाणामेव व्यक्तसद्गुणत्वोक्तिपरोक्तश्रुतिविरोध इत्यत आह ॥ दासानिति ॥ स एष प्राण इतरान्प्राणानिति दासानुपक्रम्येत्यर्थः । पृथक् पृथक् संनिधत्ते । एतद्विवरणार्थं पायूपस्थेऽपानमित्यादेः प्रवृत्तेः अपानमित्यत्र सन्निधत्त इत्यन्वयादिति भावः । दासानित्यस्य मुख्यप्राणरूपैः प्राणादिभिरधिष्ठितान्प्राणादिदासानित्यर्थो बोध्यः । मुख्यप्राणविषयत्वं मुख्यप्राणमात्रविषयत्वं नेत्यर्थः ॥ अत इति ॥ पृथगुभयविधाभ्युपगमादित्यर्थः । प्राणाद्यास्त्रिविधाः पंच प्रधानो वायुरेव च । मुख्यपचकरूपस्सन् गरुडो मध्यपंचकः । अवमः पंचकस्त्वन्ये प्राणाद्यास्तस्य सूनवः । इति त्रेधा विभागोऽयं विभागोऽन्यश्चतुर्थकः । प्राणापानौ

शेषवींद्रौ तथोदानसमानकौ । रुद्रेंद्रौ तत्परः श्रेष्ठो वायुर्व्यान उदाहृत इति छांदोग्यभाष्ये प्रथमे अन्यथापि प्राणवृत्तिभेद उक्तः । तथा च तत्रैव तृतीये पंचमे चाध्याये प्राणादिभिः पंचभिरपि शब्दैः क्रमात् सूर्यचंद्राग्नींद्रमुख्यप्राणाः प्राणाभिमानिनः पंचोच्यंत इत्युक्तम् । तथा तृतीयस्कंधतात्पर्ये च नागकूर्मकृकलदेवदत्तधनंजयाश्च पंच प्राणादय इत्युक्तम् ॥ १३ ॥ अ० ८ ॥

॥ ॐ अणुश्च ॐ ॥ १४ ॥ यदधीना यस्य सत्ता तत्तदित्येव भण्यत इति स्मृतेः श्रौतसर्वपदस्यार्थमाह ॥ सर्वमिति ॥ स्मार्तान्यथापदस्यार्थमाह ॥ अन्यथेति ॥ शेषपूर्त्या वाक्यं संगमयति॥ असाविति ॥ श्रुतेरिति ॥ पूर्वं विष्णौ प्राणपदसमन्वयेऽप्यविरोधेऽन्यपरत्वस्यापि सत्त्वादिति भावः। भाष्योक्तस्मृत्युक्तयुक्तिमाह ॥सर्वेति॥ व्याप्तिश्रुतेः प्राबल्याय मुख्यप्राणविषयत्वाय वा स्पष्टां न्यायविवरणोक्तां श्रुतिमाह ॥ महानिति ॥ पंचमे बृहद्भाष्योक्तां स्मृतिं चाह॥ सप्तेति ॥ अत इति ॥ सयुक्तिकत्वात्प्रबलेत्यर्थः ॥ छ॥ सूत्रे चोऽवधारणेऽनुक्तसमुच्चये च श्रेष्ठ इति वर्तत इत्युपेत्यार्थमाह ॥ अणुरेवेति ॥ अध्यात्मविद्यारूपापेक्षयैवकारः प्रयुक्तः । चशब्दस्योपयोगं वदन्नेवार्थांतरमाह ॥ न चेति ॥ मुख्येति ॥ अनेन व्याप्तिश्रुतौ प्राणशब्दो मुख्यवायुपर इति सूचितम् ॥ वाक्यशेषेति ॥ प्राणो वा ईशितव्येश इत्यादिरित्यर्थः ॥ विशेषेति ॥ अणुत्वमहत्त्वरूपव्यवस्थोक्तिपरत्वेन विशेषश्रुतित्वादित्यर्थः । न्यायविवरणस्थश्रुत्युक्तयुक्तिं च वदंस्तामेव श्रुतिमाह ॥ नाडीति ॥ उत्क्रांतिगत्यागतीनामित्युक्तन्यायादिति भावः ॥ अत इति ॥ अणुत्वानणुत्वश्रुत्योरध्यात्माधिदैवस्थभिन्नरूपविषयत्वादित्यर्थः ॥ १४ ॥ अ० ९ ॥

॥ ॐ ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॐ ॥ १५ ॥ अधिकरणेति ॥ अस्याधिकरणस्याप्रस्तुतचिंतापरत्वनिवृत्त्यर्थं पूर्वेण प्रस्तुतं स्मारयतीत्यर्थः। अन्यथा सामान्यासिद्धौ विशेषचिंताया अनवसरदुस्थत्वादिति भावः । एतेनास्य विचारस्य प्राणविषयत्वाच्छे ष्ठश्चेत्यतःपूर्वमेवोत्पत्तिसंख्यापरिमाणचिंतापेटिकायां निवेशः स्यादिति शंकाऽपास्ता । करणत्वोक्त्यनंतरमेवास्याकांक्षोदयात् । तर्हि तदनंतरमेव निवेशः स्यादिति न शंक्यम् । प्रस्तुतमुख्यप्राणचिंतासमाप्त्यनंतरमेवास्योत्थानौचित्यात् सर्वप्राणप्रेरकमुख्यप्राणप्रेरकत्वात् ब्रह्मणः तत्कारणत्वं युक्तमित्येवं रूपत्वादस्य विचारस्येति ॥ श्रुताविति ॥ श्रुतावित्यतः परमित्यर्थः । श्रुत्युक्तामेव युक्ति

शंकापूर्वं व्यनक्ति ।। न चेत्यादिना ।। दृश्यंत इति श्रौतपदभावमाह ।। अनुभूयत इति ।। अत इति ।। सयुक्तिकत्वात्प्रबलेत्यर्थः ।। छ ।। तदेवेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे ।। ब्रह्मैवेति ।। एवकारतात्पर्यमाह ।। न पुनरिति ।। सौत्रतुशब्दोऽवधारणे । व्यस्तेन तत्पदेनान्वेतीति । सूचितम् । यज्ज्योतिराद्यधिष्ठानं ब्रह्मेत्यस्य तात्पर्यमाह ।। ब्रह्मण एवेति ।। योऽग्नौ तिष्ठन्यस्तेजसि तिष्ठन्नित्यादिश्रुतेर्यज्ज्योतिराद्यधिष्ठानं तन्नियामकं ब्रह्म तदेव तस्मिन्नेव प्रकरणे चक्षुरादिनियामकं श्रूयते । यः प्राणे तिष्ठन्यश्चक्षुषि तिष्ठन्नित्यादीति तत्वप्रदीपोक्तं तदंशभूतानामपीत्येतट्टीकोक्तिं चानुरुध्य चंद्रिकायां यदग्न्यादिरूपज्योतिराद्यधिष्ठानं ब्रह्म तदेव तत्कार्यरूपचक्षुरादिरूपज्योतिराद्यधिष्ठानमिति सूत्रं योज्यमित्याह भाष्यकार इत्युक्तं सर्वप्राणप्रेरकेत्यादि । यद्यपि यः प्राणे तिष्ठन्निति श्रुतः यो वाचि तिष्ठन् यश्चक्षुषि तिष्ठन्नित्यादि चेंद्रियप्रायपाठात् घ्राणपरः माध्यंदिनानां तथा पाठाच्च । तथापि चक्षुःश्रोत्रे मुखनासिकाभ्यां प्राणः स्वयं प्रतिष्ठते इति श्रुतेः घ्राणेंद्रियप्रधानदेवताया मुख्यवायोरपि प्राणपदेन ग्रहणादधिकार्थलाभाय मुख्यप्राणप्रेरकत्वश्रुतेरित्युक्तम् । अत एव सर्वप्राणप्रेरकेति चोक्तिः । आदिपदेन न्यायविवरणोक्तश्रुतिर्ग्राह्येति भावेनाह ।। यश्चक्षुषीति ।। ननु भूतांशत्वात्प्राणानां भूतक्रमेणाकाशाद्यधिष्ठानमिति वा यः पृथिव्यां तिष्ठन्नित्यादिश्रौतक्रमानुसारेण पृथिव्याद्यधिष्ठानमिति वा वाच्यमित्यत आह ।। चक्षुरादीति ।। १५ ।।

।। ॐ प्राणवता शब्दात् ॐ ।। १६ ।। न विरोध इति भाष्यं व्याचष्टे ।। किं तु ब्रह्मेति ।। जीवेनैवेत्यादिभाष्यार्थं वदन्नेवातः शब्दार्थमाह ।। स्वेति ।। सूत्रे पूर्वत्र ज्योतिरादीत्यनेन प्रकृतत्वात्स्वकरणैरितिलाभः । तदित्यस्यानुवृत्तिरिति भावः । जीवेन प्रयोज्यकर्त्रेत्यर्थः । युक्तिविरोधं त्वग्रे परिहरिष्याम इति भावः ।। करणानि जीवस्येति ।। स्मृतौ पूर्वं पुरुषपदेन जीवस्य प्रकृतत्वात्करणानीत्यत्र जीवस्येत्यन्वेतीति भावः । जीवस्येत्यादिस्मृतिशेषस्योपयोगं व्यनक्ति ।। यद्येतानीति ।। एतदिति ।। ब्रह्मप्रयोज्यत्वरूपं ब्रह्मकरणत्वमित्यर्थः ।। तदुपपत्तिरिति ।। मुख्यप्राणस्याकरणत्वहेतुकमुख्यत्वोपपत्तिरित्यर्थः । तस्य सर्वजीवोत्तमत्वेन जीवप्रयोज्यत्वरूपकरणत्वाभावादिति भावः । तावता कथमुक्तशंकानिवृत्तिरित्यत आह ।। जीवापेक्षयेति ।। जीववशत्वेन ब्रह्मप्रयोज्यत्वरूपकरणत्वं तत्राकरणत्वाच्चेति सूत्रे

विवक्षितम् । तदभावश्च मुख्ये संभवतीत्यर्थः । गौणप्रतिद्वंद्वित्वभ्रांतिं निराह ॥ मुख्यं मुख्यप्राणमिति ॥ १६ ॥

॥ ॐ तस्य च नित्यत्वात् ॐ ॥ १७ ॥ इतरव्यपदेशादित्युक्तिविरोधनिरासायोक्तमस्वतंत्रकर्तुरिति । परात्तु तच्छ्रुतेरित्यत्र तथोक्तेरिति भावः । भाष्यमाकांक्षाक्रमेण व्याचष्टे॥ प्राणानामिति ॥ नन्वेवं सूत्रद्वयेन श्रुतिविरोधपरिहारेऽपि ब्रह्मकरणत्वश्रुतेः प्रागुक्तयुक्तिविरोधः स्यादिति शंकां लौकिकदृष्टेस्त्वीशेनैव जीवानुसारित्वक्लृप्त्योपपत्तेरिति न्यायविवरणतात्पर्योक्त्या निराह ॥ एतेनेति ॥ चिरकालं जीववशत्वकथनेनेत्यर्थः ॥ प्राणा इति ॥ एतेन भाष्ये करणानि संबंधश्च तेषां ग्राहीति विग्रहो दर्शितः । सन्निधापितत्वं व्यनक्ति ॥ न हीति ॥ प्राणवत्त्वं प्राणसंबंधः । तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुपो विधानात् षष्ठ्यर्थस्य संबंधत्वात् । यथोक्तं महाभाष्ये षष्ठी स्थानेयोगेत्यत्र एकशतं षष्ठ्यर्था इति । तत्कैयटे ते च स्वस्वामिभावादयः षष्ठीदंडके पठिता इति । सूत्रे संबंधमात्रनित्यत्वोक्त्यैवपूर्तौ जीवस्य प्राणानां च नित्यत्वोक्तिः किमर्थेत्यत आह ॥ संबंधिनोरिति ॥ तस्मादिति ॥ जीवकरणत्वश्रुतेरुपचरितार्थत्वाद्ब्रह्मकरणत्वश्रुतेः सयुक्तिकत्वाच्चेत्यर्थः ॥ १७ ॥ अ० १० ॥

॥ ॐ तइंद्रियाणि० ॐ ॥ १८ ॥ संगतिं दर्शयति ॥ प्राक्प्रकृतमिति ॥ सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्चेत्यत्र ज्ञानेंद्रियकर्मेंद्रियत्वाभ्यां प्रकृतं प्राणानामिंद्रियत्वमित्यर्थः। तदनंतरमेवैतच्चिंतामकृत्वात्र कृतौ चंद्रिकायामेवावांतरसंगतिरुक्ता ॥विशेषश्रुत्येति॥ द्वादशैवेत्येवकारेण मनोबुद्धीत्विति विशिष्योक्त्या च विशेषश्रुतित्वमितरेंद्रियाणां दशत्व एव पर्यवसानादिति भावः । इदं विषयजातं प्रतिद्रवणमिदं द्रवणं तद्रूपयुक्तीत्यर्थः। ईशवशत्वसाम्यान्मुख्यप्राणस्याप्यन्यसाम्यमित्यन्यत्रोक्तं प्रस्ताव्य योजयति ॥ दुष्करं चेत्यादिना साम्यादित्यंतेन ॥ जीवापेक्षया ईश्वरप्रयोज्यत्वाप्रयोज्यत्वरूपविशेषोस्तीत्यत आह ॥ प्रातिस्विकेति ॥ दर्शनश्रवणादिहेतुत्वादिरूपेत्यर्थः ॥ चक्षुरादिष्वप्येवमिति ॥ चक्षुर्नेंद्रियमिति चेन्न । तथात्वे श्रोत्रस्यानिंद्रियत्वं किं न स्यादित्यादिबोध्यमित्यर्थः ॥ अत इति ॥ इदं द्रवणस्य सर्वत्र भावादेकस्यापींद्रियत्वनिवारणासंभवाच्च युक्तियुक्तेत्यर्थः । श्रुतौ मनोबुद्ध्योः संभूय द्वादशत्वोक्तेरितरेंद्रियाणां दशत्व एव पर्यवसानात् एकादशाभावेन द्वादशैवेति श्रुतिः कथमिंद्रियद्वादशत्वे मानमित्यत आह ॥ द्वादशे इति ॥ अन्यथा द्विवचनप्रयोगो न स्यादिति भावः ॥ छ ॥

सूत्रे भाष्ये च श्रेष्ठादन्यप्राणानामिंद्रियत्वोक्त्या लब्धं सामान्यमाह ॥ न त इति ॥ भाष्यसूत्रयोरर्थमाह ॥ मुख्यप्राणमिति ॥ प्राणा इति सूत्रे त इति तच्छब्देन पूर्वत्र तस्य चेति चशब्देन समुच्चितप्राणपरामर्श इति भावः। सूत्रे प्राणोऽनिंद्रियमित्यनुक्त्वा श्रेष्ठादन्ये प्राणा इंद्रियाणीत्युक्त्या लब्धस्यैवेत्यस्यार्थो न मुख्य इति। श्रुतिरिति भाष्यं श्रुतेरिति व्याख्येयमिति भावेनाह ॥ तथा विशेषश्रुतेरिति ॥ उत्तरार्धोपयोगमाह ॥ इदमिति ॥ १८ ॥

॥ ॐ भेदश्रुतेः ॐ ॥ १९ ॥ न स्यादिति ॥ इन्द्रियं न स्यादिति योज्यम्। योग्यसाध्यान्वयेन सूत्रभाष्ययोरर्थमाह ॥ नेत्यादिना ॥ १९ ॥

॥ ॐ वैलक्षण्याच्च ॐ ॥ २० ॥ प्रागुक्तेति ॥ चक्षुरादिवदित्यत्रोक्तपराधीनत्वविरोध इत्यर्थः। योग्यसाध्यान्वयेन सूत्रं योजयति ॥ नोक्तेत्यादिना ॥ न तस्यैवानिंद्रियत्वमित्युक्तदोषो नेत्यर्थः। वैलक्षण्यादित्येतद्विवरणपरतया भाष्यं शेषपूर्त्या व्याचष्टे ॥ ईश्वरेति ॥ दर्शनादिति ॥ एतेन पूर्वसूत्रे प्राणस्येंद्रियांतराद्भेदे श्रुतिरत्र तु प्रत्यक्षमिति च भेद इति सूचितम्। प्राणानां जीवापेक्षप्रवृत्तिमत्त्वं प्रत्यक्षमित्युक्त्वा प्राणस्य तदनपेक्षप्रवृत्तिमत्त्वं श्रुतिसिद्धमिति भावेनाह ॥ मुख्यप्राणस्येति ॥ प्राणाग्नय इति ॥ प्राणापानादिरूपाग्नय इत्यर्थः। उच्यते षट्प्रश्नोपनिषदीत्यर्थः ॥ अत इति ॥ सामान्यश्रुतेर्द्वादशमात्रपरत्वाच्चक्षुरादितो मुख्यप्राणस्य वैलक्षण्येनाविरोधाच्चेत्यर्थः ॥ २० ॥ अ० ११ ॥

॥ ॐ संज्ञामूर्ति० ॐ ॥ २१ ॥ संगतिं दर्शयति ॥ तत्रेंद्रियेत्यादिना ॥ ॥ तत्प्रसंगेति ॥ इंद्रियप्रसंगेत्यर्थः। एतेन सूत्रे संज्ञारूपक्लृप्तिरित्यनुक्त्वा मूर्तीत्युक्तेरुपयोगः सूचितः। तत्वप्रदीपे तु इदमिह निरूप्यते। किं चतुर्मुखान्नामरूपक्लृप्तिरुत परमादिति। न चात्र चतुर्मुखस्याप्रसक्तिराशंकनीया। यमेवायं भगवान्प्राणत्वादूर्ध्वं चतुर्मुखपदमधिष्ठास्यतीति ज्ञापयन् प्राणस्वरूपनिरूपणावसरे चतुर्मुखं प्रसंजयतीत्युक्तम्। पौनरुक्त्यनिरासायाह ॥ इत्यस्य व्याख्यानमिति ॥ तत्वप्रदीपे तु विदधाति विशेषेण धारयति नियोजयति चेत्युक्तम्। भाष्ये परामाद्धयेव नामरूपे व्याक्रियेते। इत्येतावतैव पूर्तौ शेषोक्तेरुपयोगमाह ॥ नामरूपेति ॥ परमस्य विष्णोरेव नामरूपकर्तृत्वं वक्तुमिति भावः ॥ ब्रह्मशब्द (स्तु) श्च निरुच्यत इति ॥ नामरूपकर्तृत्वं ब्रह्मत्वे हेतुरिति सूचयितुमिति

योज्यम् । कर्तृत्वात्सगुणं ब्रह्म पुरुषं पुरुषर्षभेति स्मृतेः । स्मृत्युक्तयुक्तिमाह ॥ विरिंचत्वेति ॥ विरेचकत्वापरनामकसर्जकत्वाख्यविरिंचपदप्रवृत्तिनिमित्तवत्त्वरूप-युक्तियुक्तत्वादित्यर्थः। तदभिध्यानादित्यत्रोक्तन्यायेन समाधानमाशंकते ॥ न चेति ॥ विरंचस्यापि कर्तृत्वशक्तेः स एव शरीरादिस्रष्टा इत्यन्यत्रोक्तां युक्तिं व्यनक्ति ॥ असंभवे हीत्यादिना ॥ अत इति ॥ विरेचकत्वरूपविरिंचपदप्रवृत्तिहेतुत्वात् । चतुर्मुखस्य नामरूपसर्जनशक्तिमत्वाच्च सयुक्तिकेत्यर्थः ॥ छ ॥ सूत्रभाष्ययोरर्थमाह ॥ परमात्मन इति ॥ सौत्रतुशब्दार्थ एवेति । यदिति यच्छब्दस्य तमेवं विद्वानिति तच्छब्देनान्वयसूचनाय वा श्रुतेर्वैष्णवत्वप्रसिद्धिद्योतनाय वा पुरुषसूक्तमंत्रेत्युक्तम् । अत एवाह ॥ यदिति ॥ लिंगेति ॥ य इत्यर्थः । तथा च तमित्यग्रे परामर्शः सुगम इति भावः ॥ वक्ष्यमाणत्वादिति ॥ मांसादिभौममित्यत्र यद्वा वाथो विमिश्रमित्या-दिनेत्यर्थः । तावता कथं विष्णोरत आह ॥ त्रिवृत्कर्तृत्वं चेति ॥ सेयमिति ॥ तत्तेजोऽसृजतेति तेजोऽबन्नस्रष्टृत्वेनोक्ता देवतेत्यर्थः। देवता तेजोऽबन्नदेवताभिमानि-देवता अभिमन्यमानसहिता इत्यर्थः । शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेरिति न्यायात् । जीवेनात्मनाऽनिरुद्धाख्येन रूपेणेत्यर्थः । अत्राग्निहोत्रं जुहोति। यवागूं पचतीतिवत् नामरूपे व्याकरोत्तदर्थं त्रिवृतमकरोदित्यर्थः । इत्यादिश्रुतेः षष्ठे छांदोग्यश्रुतेरित्यर्थः । कुतो नामरूपादिकर्तृत्वं हरेरिति शंकातत्समाधिप्रकारमाह ॥ अतः स एवेति॥ विरिंचस्य द्वारतयोपपत्तेरित्यन्यत्रोक्त्यनुरोधेनाह ॥ तस्याः सावकाशत्वमिति ॥ त्रिवृत्क्रिया यतो विष्णोरित्यादेस्तस्यैव कर्तृत्वोपपत्तेरित्यन्यत्रोक्त्यनुरोधेनाह॥कर्तृत्व-शक्तिस्त्विति ॥ अत इति ॥ विरंचत्वयुक्तियुक्तोक्तश्रुतेर्द्वारपरतया सावकाशतायाः स्मार्तत्वेन विष्णोस्त्रिवृत्कर्तृत्वेन नामादिस्रष्टृत्वोपपत्तेश्चेत्यर्थः । शरीरस्येत्युत्तर-संगत्यर्थमुक्तं नामादेरित्यर्थः ॥ २१ ॥ अ० १२ ॥

॥ ॐ मांसादि भौमं० ॐ ॥ २२ ॥ पूर्वसंगतिमाह ॥ प्रकृत इति ॥ तत्व-प्रदीपे तु एवमस्य प्राणस्य भविष्यद्ब्रह्मणः श्रुतिस्मृतिसिद्धं त्रिवृत्कुर्वतः परमादनंत-रभाविस्रष्टृत्वमनुसंदर्श्य त्रिवृत्कृतैर्भूतैरारभ्यमाणं शरीरमधिकृत्य विचार्यते । भूतसृ-ष्टिं जीवस्वरूपं चोक्त्वा तस्य भोगसाधनानां प्राणानांस्वरूपं निगद्य तदाधारभूतं मुख्य-प्राणं चानुवर्ण्य तैर्भूतैस्त्रिवृत्कृतैरारभ्य तस्य जीवस्य प्राणस्य भोगायतनं शरीरस्वरूपं निरूपयतीति श्लिष्यते । तस्मादुत्क्रांतस्य संसारिणो गत्यादिनिरूपणा समीपे करि-ष्यत इत्युक्तम् । भाष्ये कोटिद्वयसंशयबीजप्रदर्शनेऽपि स्वर्गस्थानां शरीराणामिति

वक्ष्यमाणस्मृत्यनुरोधेन कोटचंतरबीजस्याप्यूहतात्पर्यावगमात् सिद्धांतकोटिबीजस्याग्रे भाष्ये वक्ष्यमाणदिशा सुज्ञानत्वाच्चतुष्कोटिकसंशयमाह ॥ किमाप्य इति ॥ अपौनरुक्त्यायाह । ॥ अद्भ्यो हीति ॥ अप्येतीति ॥ यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यं मनश्चंद्रमसं दिशः श्रोत्रं पृथिवीं शरीरमाकाशमात्मेति बृहदारण्यके पूर्वत्र प्रकृतमप्येतीति पदमत्राप्यन्वेतीति भावः। भाष्ये शेषं पूरयति ॥ इतिश्रुतिरित्यादि ॥ आकाशस्यात्मोपादानत्वभ्रांतिं निराह ॥ परमात्मानमिति ॥ आत्मा जीवोऽप्येति। इतरैरदृश्यः सन् प्रविशतीत्यर्थः। स्वं कुलायं यथापीतः पक्षी स्यादेवमीश्वरं अप्येति जीवः प्रस्वापे मुक्तौ चान्योऽपि सन् सदेत्यादितत्वनिर्णयोक्तेः। सोऽग्नेरिति बह्वृचब्राह्मणवाक्यम्। श्रूयते छांदोग्ये षष्ठे ॥ तथेति ॥ सोऽग्नेरिति श्रवणादित्यर्थः। कोटित्रयस्यापि सयुक्तिकश्रुतिमत्त्वेन तुल्यबलत्वे विनिर्णयाभावेन संदेहादविशेषः स्यादित्यत आह ॥ सर्वथेति ॥ इमास्तिस्र इति श्रुतोऽपीत्यर्थः। एवंरूपेण निर्णयसंभवान्न संदेहादविशेष इति भावः। कुत इत्यतो मिश्रत्वाद्भूतानां मिश्रतायामविशेष इति न्यायविवरणोक्तेरभिप्रायं व्यनक्ति ॥ शरीर इति ॥ वैशेष्यात्त्विति सूत्रांशव्यावर्त्योक्तिर्न चात्रेति॥ अत इति ॥ श्रुतीनां सयुक्तिकत्वेन प्रबलत्वादित्यर्थ ॥छ॥ मांसादीत्येतत्सावधारणमित्युपेत्य सूत्रभाष्ययोरर्थमाह ॥यच्छरीर इति॥ मांसादीत्यादिपदेन शोणितमज्जादीत्यत्र प्रत्येकमन्वितादिपदेन च मनःप्राणवागादेः क्रमेण ग्रहः। अन्नमयं हि सोम्य मनः आपोमयः प्राणः तेजोमयी वागित्यादि श्रुतेरिति भावः। ननु सर्वं शरीरं भौममिति पूर्वपक्षस्योक्तदिशा निरासेऽपि आप्यमेव तैजसमेवेति पूर्वपक्षयोर्निरासो नेत्यत आह ॥ अयं चेति ॥ मांसाद्येवेत्यवधारणकृत इत्यर्थः। सूत्रे भाष्ये च मांसादीत्यनेन शोणितादीति मज्जादीति चोपलक्ष्यं भौममिति चाप्यमित्यस्य तैजसमित्यस्य चोपलक्षणम्। भाष्ये अप्तेजसोश्चेति च भूमितेजसोश्चेत्यस्य भूमिजलयोश्चेत्यस्य चोपलक्षणम्। अत एव सूत्रे इतरयोरिति सामान्योक्तिः। यथाशब्दमित्युक्तशब्दश्च पक्षत्रयनिरासेऽपि यत्कठिनमिति भाष्योक्त एव। व्याख्यानं तु यच्छरीरे द्रवं शोणितादि तदेवाप्यं न सर्वशरीरं किं तर्हि भूतेजसोश्च कार्यं शरीरेऽस्ति मांसमज्जादीत्यंगीकार्यम्। यत्कठिनमित्यादिश्रुतेरिति। तथा यदुष्णं मज्जादि तदेव तैजसं। न सर्वं शरीरं किं तर्हि भूजलयोश्च कार्यं शरीरेऽस्ति मांसशोणितादि। यत्कठिनमित्यादिश्रुतेरित्येवंरूपेण बोध्यमिति भावः। यद्यपि मांसाद्येव भौमं न सर्वशरीरं किं तु तत्राप्तेजसोश्च कार्यमस्तीति यथान्यासेनैव एकैकमात्रत्वकोटिकपक्षत्रयस्यापि निरासो भवति। तथापि प्रातिस्विकरूपेणापि निषेधलाभायैवमुक्तिः। वक्ष्यमाणश्रुत्यनुरोधेनार्थांतरमाह ॥ नन्विति ॥ चशब्दव्यावर्त्यमाह ॥ न मांसादीना-

मिति ॥ तत्र मांसादौ । यथाशब्दमित्यस्यार्थः । शब्दवशादिति । तस्मादिति श्रौतपदानुवादः । विमिश्रत्वात्संभूतत्वमिति भावः । श्रुतौ विमिश्रमित्यस्य शरीरादि मांसादि वेति तत्वप्रदीपार्थः ॥ २२ ॥

॥ ॐ वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॐ ॥ २३ ॥ फलोक्तिपूर्वं सूत्रभाष्ययोरर्थमाह ॥ शरीरस्येति ॥ अन्नमशितं त्रेधा विधीयत इत्यादिना मिश्रतायामपि विशेषोक्तेरिति न्यायविवरणानुरोधेनार्थांतरमुपेत्याह ॥ मांसादीनामिति ॥ शरीरपदस्थाने मांसादिपदस्थापनेन यदि शरीरमित्यादिटीका सर्वाप्यावर्तनीयेति भावः । सामान्यभाष्यस्य शरीरपदसंयोजनेन व्याख्यानं तु वक्ष्यमाणस्मृत्यानुगुण्याय । यद्यपि पंचभूतात्मकं सर्वमिति स्मृतौ सर्वं मांसाद्येकैकशः पंचभूतात्मकं तथापि तत्र प्राधान्यविवक्षया भौमं च मांसमित्यादिव्यवहार इत्यादितत्वप्रदीपरीत्याऽत्राप्युक्तार्थे स्मृतिं चाहेति पूर्वोक्त्या च स्मृत्यैव मांसादीनामनेकभूतकार्यत्वे कथं विशेषोक्तिरिति शंकाऽपास्ता । तथापि तमर्थं सूत्रारूढं कर्तुमेवमुक्तम् । यद्वा पूर्वं स्मृतावेकविवक्षया विशिष्य व्यवहार इत्युक्तेरपि तत्तद्भूतविशेषसंयोगो हेतुरित्ययमेवार्थो ज्ञातव्य इत्यर्थः । स्मृतौ पृथिवीस्वर्गरूपाधिष्ठानभेदोक्तिव्यावर्त्यमाह ॥ पुनर्विशेषोक्तीति ॥ एकभूतस्यैव विशेषसंयोगे आपः शरीरमिति पृथिवी शरीरमिति हिरण्यशरीरमित्यादौ शरीरस्याप्यत्वपार्थिवत्वतैजसत्वरूपविशेषोक्तिर्न स्यात् । किं तु पार्थिवमिति वा आप्यमिति वा तैजसमिति वा एकरूपैव विशेषोक्तिः स्यात् । सर्वभूतानां विशेषसंयोगे तु सुतरां विशेषोक्तिर्न स्यादित्यर्थः । स्मृतौ प्रतीकपूर्वं शेषं पूरयति ॥अर्धं तेज इत्यादिना॥ ॥ नोक्तदोष इति ॥ पुनर्विशेषोक्त्ययोग इत्युक्तदोषो नेत्यर्थः । पूर्वाध्यायांत एव द्विरुक्तेरवधारणार्थत्वस्य प्रमाणेनैवोक्तत्वात्पुनरिह तदुक्तिर्व्यर्थेत्यत आह ॥ प्रयोजनविशेषमिति ॥ प्रमाणविशेषेणेति च ॥ अनुक्तानां प्रमाणानां संग्रहादिरूपः प्रयोजनविशेषः। अत एव भाष्ये सूत्रे कंठतोऽनुक्तानामनेकप्रमाणानां प्रतिनयमुदाहरणं कृतमिति भावः । एकदेशस्याध्यायमात्रस्यायोगादाह ॥ शास्त्रस्येति ॥ अत इति ॥ शरीरादेरनेकभूतकार्यत्वे श्रुत्यादिभावात् । देशविशेषस्थितदेहानां भूतसंयोगविशेषेण विशेषोक्तिसंभवाच्चेत्यर्थः । पंचभूतात्मकमिति स्मृत्यनुरोधादाह ॥ पांचभौतिकत्वेति ॥ एतच्चोत्तराधिकरणानामुत्थानसिद्धिसौकर्यायोक्तम् । तथा च मांसादीति सूत्रे त्र्यात्मकत्वोक्तिः प्राधान्यविवक्षयेति भावः। नारायणे निर्दोषानंतगुणपूर्णे ॥२३॥ अ० १३ ॥

इति श्रीमद्भाष्यटीकाभावदीपे राघवेंद्रयतिकृते द्वितीयाध्याये चतुर्थः पादः ।

॥ द्वितीयाध्यायः संपूर्णः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्री ॥

शुद्धिपत्रिका

(प्रथमाध्यायः)

पृ. सं.	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
४	६	कृंतने	निकृंतने
४	१३	कर्तऽन	कर्तॄन
६	२	युक्या	युक्त्या
११	२९	दशाघ्याये	दशाध्याये
१२	१४	व्वर्थ	व्यर्थ
१८	१३	नाम्म्नी	नाम्नी-
२५	१८	मननरुप	मननरूप
२६	१	क्कचिच्छांतो	क्वचिच्छांतो
२६	८	दियुक्ते	दित्युक्ते
२६	१४	तीती	तीति
२८	१६	वस्तुतो येन	वस्तु तोयेन
२९	२०	सहस्त्र	सहस्र
३२	४	बृहंतो	बृहंतो
३२	१२	व्यावर्त्थ्यं	व्यावर्त्यं
४७	२९	पदमतर्क्य	पदमतर्क्यं
५५	१६	शंकोत्थापन	शंकोत्थान
६६	७	चशब्दाश्रवणा	चशब्दश्रवणा
७६	३	वाभ्याधिका	वाभ्यधिका
७६	१०	रुढया	रूढया
७७	१०	परमुख्य	परममुख्य
८७	११	रधु	रघु
८९	२६	टाबूची	टाबूची

९३	२५	हरेति	हरेरिति
९५	९	तद्वृत्तौ	तद्वृत्तौ
११२	१७	तथाप्याग्नि	तथाप्यग्नि
११७	१८	प्युपपदिनं	प्युपपादितं
११८	१३	रित्यर्थं	रित्यर्थः
१२१	२	ाावः	भावः
१२१	९	सप्त्यमर्थे	सप्तम्यर्थे
१२१	२३	श्रुति	श्रुतिं
१२६	१७	एतब्द्	एतद्
१२७	१३	अपौनरुक्त्या	अपौनरुक्त्याय
१३०	७	पुरुसूक्ते	पुरुषसूक्ते
१४९	२७	सष्टौ	सृष्टौ
१५०	१३	प्रतमत	प्रथमत
१५०	२३	ज्ञानहेनु	ज्ञानहेतु
१५०	२६	माणनेक	माणानेक
१५१	२१	भोष्योक्त	भाष्योक्त
१६१	१२	लब्धसाधारण्यं	लब्धं साधारण्यं
१९७	१०	स्त्रत्ट्ट	स्त्रष्टृ
१९७	२५	दुखिनः	दुःखिनः
२०१	२६	भाष्यस्थ	भाष्यस्था
२०४	२	न्यत्रेव	न्यत्रैव
२१७	१७	इति ठनौ	इनि ठनौ

॥ श्री ॥

(द्वितीयाध्यायः)

पृ. सं.	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२	११	शेवादि	शैवादि
५	९	प्रसिद्ध	प्रसिद्धे
७	१९	युक्तिर्गु	युक्तिर्गृ
७	२८	मुतिभिश्च	मुनिभिश्च
१३	१८	तात्पर्यण	तात्पर्येण
१४	६	दार्ष्टातिक	दार्ष्टान्तिक
२३	११	लब्धा	लब्ध्या
२३	१३	कर्तुत्वे	कर्तृत्वे
२३	२५	जीवकतृ	जीवकर्तृ
२३	२७	विवरणस्य	विवरणस्थं
२४	५	प्रसक्या	प्रसक्त्या
३१	५	मेवेश्वर	मेव सेश्वर
३१	११	धान्य दितो	धान्यादितो
३१	२२	नास्तीनि	नास्तीति
३६	२	महत्	परिमाणं महत्
३६	५	द्व्यणुकाद्इति	द्व्यणुकादीति
४२	२७	भावात्	भवात्
४४	११	पदवृत्त्या	पदावृत्त्या
५६	९	प्रायोजक	प्रयोजक
६१	३	सृष्टिकारणा	सृष्टिकरणा
६१	११	च ध्येयम्	कर्तृत्वं च ध्येयम्
६१	१६	विमतः	विमताः
६१	१९	सूचिता	सूचितां

६३	१२	चेति	तज्जनकत्वं चेति
७६	२३	स्वशब्दभावात्	स्वशब्दाभावात्
७७	१	भावाह्	भावमाह्
७७	२	तस्यार्थोऽशै	तस्यार्थोऽशै
८७	२४	वृक्ति	वृत्ति
९०	३	देययोभेदा	देययोर्भेदा
९४	३	रमणीयचरण	रमणीयचरणा
९८	१७	पैग्या	पैंगि
१००	२०	सूत्रमाष्ये	सूत्रभाष्ये
१०२	४	कृतोऽत्रेति	कुतोऽत्रेति
१०३	१९	स्थातां	स्थाता
१०६	९	समानो न स्थितिप्रदः	समानोऽनस्थितिप्रदः
१०६	१०	उतरत्र	उत्तरत्र
१०६	२३	प्राणा नामा	प्राणनामा
१०७	२१	गुणात्वोक्ति	गुणत्वोक्ति
१११	२५	परामा	परमा
१११	२६	कर्तृवं	कर्तृत्वं

———